

Új Magyar Múzeum

Kovalovszky Miklós

EMLÉKEZÉSEK
ADY ENDRÉRŐL

V.

Akadémiai Kiadó

KOVALOVSZKY MIKLÓS
EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL V.

1. Hódolati beszéd a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésén (1957)
2. Vörösmarty Mihály emlékére (1957)
3. Belső György haláláról — jubileum — Kovalovszky Miklós (1959)
4. Rózsa Péter emlékére (1960)
5. Kovalovszky Miklós emlékére (1961)
6. Földművelésügyi miniszter Vörösmarty Mihály emlékére (1963)
7. F. Csányi László halálának emlékére (1965)
8. Kovalovszky Miklós halálának emlékére (1967)
9. Vörösmarty Mihály halálának emlékére (1973)
10. Vörösmarty Mihály halálának emlékére (1975)
11. Földművelésügyi miniszter Vörösmarty Mihály emlékére (1976)
12. Kovalovszky Miklós halálának emlékére (1987)
- 13-15. Belső László — Tivadar György Kovalovszky Miklós emlékére (1987)
16. Kovalovszky Miklós emlékére (1991)

ÚJ MAGYAR MÚZEUM

IRODALMI DOKUMENTUMOK GYŰJTEMÉNYE

17.

SZERKESZTI

ILLÉS LÁSZLÓ

1. Hegedűs Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai (1957)
2. Vargha Kálmán: Kortársak Móricz Zsigmondról I. (1958)
3. Belia György: Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése (1959)
4. Réz Pál: Móricz Zsigmond hagyatékából (1960)
5. Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről I. (1961)
6. Fallenbüchl Zoltán: Ambrus Zoltán levelezése (1963)
- 7—8. F. Csanak Dóra: Móricz Zsigmond levelei I—II. (1963)
9. Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről II. (1974)
10. Vezér Erzsébet: Feljegyzések és levelek a Nyugatról (1975)
11. Fehér Erzsébet: József Attila válogatott levelezése (1976)
12. Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről III. (1987)
- 13—15. Bokor László—Tverdota György: Kortársak József Attiláról I—III. (1987)
16. Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről IV. (1991)

332002 9790
ÚJ MAGYAR MÚZEUM

EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL

ÖTÖDIK KÖTET

GYŰJTÖTTE, SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS MAGYARÁZATOKKAL KIEGÉSZÍTETTE

KOVALOVSZKY MIKLÓS

MTAK

0 00008 49700 0

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1993

500933

500933

Megjelent a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása,
nyilvántartása és kiadása” program támogatásával

Lektorálta

LÁNG JÓZSEF

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 0029 9 (összkiadás)
ISBN 963 05 6465 3 (V. kötet)

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1993

© Akadémiai Kiadó, 1993 · Kovalovszky Miklós

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvleltár 7579/1993. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

I. „Minden nagy megújhodottságom”	9
Csinszka: Önéletrajzából — Vallomás a csodáról	13
[Kortársak Csinszkaról: Feszty Masa (49), Markóssy Erzsébet (55); Csinszka Lédáról (57); (?) Alice Csinszkaról (64); Haypál Béla: Bonczáékról, Csucsáról (71); Jeney-Lám Erzsébet: Lám Béláról (76)]	
Szentimrei Jenő: A csucsai három Berta vára	81
Szentimreiné Ferenczy Erzsébet: Boncza Bertáról	161
[Ferenczy Gyula: Emlék-apróságok]	172
Weisz Rudolfné: Boncza Miklósról — a másik leánya (Közli Kovalovszky Miklós)	175
Csinszka: Portré Adyról. Vallomások	187
[Csinszka: Énekek éneke című verse Adyról]	204
Vincze Géza: A Kalota partján	206
[Szentimrei Jenő: Az utolsó alispán — Dózsa Endre]	221
Kós Károly: Ady és Kalotaszeg	224
Balogh Edgár: Kalota-parti látomás	240
Gábor István: Ady kalotaszegi és csucsai emléke	245
Lengyel Balázs: Kalotaszentkirályon, Ady nyomában	255
Dr. Kakassy János: Ady Szatmáron	259
Luby Margit: Ady szatmári látogatása	262
Bretán Miklós: Találkozásom Ady Endrével	275
Dr. Hirsch Gyula: Kapcsolatom Adyval házassági ügyében	284
Rohonczy Mária: A vőlegény Ady (Közli Sztójka László)	287
Molnár Jenő Antal: Ady házassági engedélyügye	289
Némethy Károly: Ady Endre házassága. Viszonya apósához	295
Erlesbeck Kamilla: Boncza Miklósról és az Ady—Csinszka házasságról	308
[Mátyás Ferenc: Erlesbeck Kamilla emlékeiből]	313

Mező Imréné: Úti emlék Ady Endrééről (Közli Makay Miklós) . . .	317
Berényi Ferenc: Ady a sorozóbizottság előtt (Közli Sztojka László) .	320
II. „Néma dzsin ült büszke torkomon”	323
Muth Mihályné: Vonyica emlékeiből	327
Simon Gerőné: Ady csucsai éveihöz (Közli Sztojka László)	341
Diósi Menyhért: A csucsai évekről (Közli Sztojka László)	346
Gönczy János: Tanító voltam akkor Csucsán	386
Bottyán János: Ady mint csucsai presbiter	412
Sarkadi Béla: Ismeretlen epizódok Ady életéből	418
Dr. Asztalos Domokos: Ady panasza a csucsai posta ellen	425
Petri Mór: Csucsai találkozás	437
Zsögön Zoltán: Apró emlékek — prózában és versben	444
Jákó Elemér—Ötvös Béla: Emlékfoszlányok a csucsai évekből	461
[Trucz Eugénia (461), K. Diósi Júlia (463), Janza Gyuláné (464), Sch. Péntes Erzsébet (465) közlése]	
Sütő-Nagy László: Ady és Kolozsvár	471
Jákó Elemér—Sztojka László: Ady kolozsvári napjaiból	489
[Dr. Kotzó Jenő (489), Gredinár Aurél (491), Gyalui Farkas (493) Ady-kapcsolatáról]	
III. „Fölgyújtottuk a világot / S nem látunk egy lépést”	501
Dr. Farkas László: Ady Endréről	505
Dóczy Jenő: Apró emlékeim Adyról	533
Gyúrói Nagy Lajos: Visszaemlékezéseim Ady Endrére	545
I. Harcok Ady körül	545
II. Adyról és Csizmadia Sándorról	568
III. A kor Ady-ismeretéről	571
Szentimrei Jenő: Néhány találkozás Ady Endrével	584
Nyigri Imre: Adyék a Városmajor Szanatóriumában	615
Makay Miklós: Jégre tett szívvel	659
Barta Lajos: Ady és Bartók a Nyugat-matinén	687
Márfy Ödön: Csapongás Ady emléke körül (Közli Kovalovszky Miklós)	692
[Vándor Kálmán: Négyszemközt Márfy Ödönnel]	705
Vincze Géza: Az utolsó csucsai nyár	707

Csorba Géza: Ady-émlékeim	728
[Haypál Benő beszéde Ady ravatalánál]	752
[Csorba Géza nyilatkozatai első, pályadíjnyertes Ady-szobráról] .	757
„Rövid kis búcsúzó” (Kovalovszky Miklós)	760
Mellékletek, mutatók	767
Rövidítésjegyzék	769
Életrajzi—időrendi tábla	773
Névmutató	781
Fontosabb földrajzi nevek mutatója	795
Az idézett és említett Ady-művek	800
Az érintett főbb tárgykörök	804

M''

Hosszas latolgatás után választottam ki ezt az Ady-idézetet a kötet első fejezete élére, hogy valóban jellemzőn tükrözze Ady és Boncza Berta kapcsolatának a személyes megismerkedéstől, ill. a roham-eljegyzéstől a házasságkötésig tartó, csaknem egy évnyi, viharos időszakát.

A rajongó intézeti kislány szokatlanul egyéni hangú s egyre bizalmasabb, ragaszkodó levelei izgató kíváncsiságot csiholtak Adyban, a személyes csucsai megismerkedéskor pedig megszedíti őt különös, villódzó lénye: sejtelmes ígért-vallomás a találkozás visszhangja. A második alkalom váratlan s meglepő döntést hoz: Ady a rokon látogatásból vőlegényként tér haza. Boncza Berta — most már Csinszka — boldogan eszmél rá, hogy elérte fantaszta célját: imádott költőjének menyasszonya. Ady azonban, felocsúdva a váratlan fordulat szédületéből, döbbsen ráébred arra, hogy a leánykérést ezúttal neki is komolyan kell vennie. Bár egyre többet kísértette már a megállapodás gondolata és vágya, számot vetve önmagával, korával, körülményeivel és életének addigi felelőtlen szabadságával, visszariadt a következményektől. De családjának örvendező megnyugvását látva elhessenti kétélyeit, és, bár a szokott taktikázással, változatlanul írja bizalmas leveleit Duschnitz Alice-nak, Dénes Zsófiának és Sándor Lászlónénak, bódult szenvedéllyel veti bele magát, híven önmagához, az új érzelmi elragadtatás bűvöletébe, a friss szerelem mámorába. Csinszkához irt levelei kamasz-rajongás hevületétől lobognak, és egymás érik a rajongva hódoló Csinszka-versek, *A Kalota partján* való ráeszmélés ragyogó idilljétől az *És mégis megvártalak* boldog, megnyugvó főhajtásáig, bár sugárzásukba lassan beleolvadnak sötét színek, árnyékok is.

A szerelem szárnyaló terveinek azonban röptét szegte az apai tiltakozás, a drámai bonyodalomhoz pedig tragédia diszleteit állította föl háttérnek a történelem: mátkaságuk első heteiben eldőrdült a szarajevói lövés, melynek jeladására csakhamar ágyúk ezrei szólaltak meg. És a világháború nyitányával egy időben megindult Ady „magánháborúja” is leendő apósa ellen, a házassági engedély megszerzéséért. Csapongva Érmindszent és Csucsra közt, hol a háborús rémhírektől riadt szülők, hol a türelmetlenül vágyódó menyasszony aggo-

dalmait hallgatva, a sors csapásainak váratlan és végzetes egymásra zúdulása túlságos erőpróba Ady zaklatott, végsőkéig feszülő idegeinek. A mámoros elragadtatásokat az „összebúvó félelem órái” váltják föl. De nemcsak verseiben, hanem elsősorban leveleiben érzékelhető helyzetéhez való viszonyulásának s ezt tükröző kedélyállapotának változása. Barátaihoz írt vallomásaiban mind erősebben és sűrűbben kísért a kétely, a kiábrándult, sőt cinikus beletörődés, a fatalista „akasztófa-optimizmus”. De visszaút már nincs számára: sem önérzete, sem hiúsága nem engedi, hogy meghátráljon; szavának felelősségét érzi és vállalja, nemcsak Csinszka iránt, de a világgal szemben is, amely pletyka- és szenzációéhesen figyelte a fejleményeket. Legbelsejében pedig az a csakazértis-dac tüzei Adyt a Bonczával és a hivatallal vívott harc végigküzdésére, amely ellenségeivel szemben is mindig erőt adott neki. És ez segíti, hogy el-elterelje gondolatait a háborúról, amelynek szörnyűsége kétségbeejti, bár sokszor úgy érzi, jobb volna katonának menni s elpusztulni. Öccsének megvallja azonban, hogy az „affér” — ahogy házassági ügyét emlegeti — a sok szenvedés mellett narkózis számára a gyötrelmes időkben.

De elárulja a kérdéshez való végső viszonyát és kedélyvilágát, hogy amikor hét hónapi tortúra után megérkezik az árvaszék engedélye, így adja hírül Hatvanyinak: „... megyünk föl Pestre összebéklyőzödni.”

ÖNÉLETRAJZÁBÓL — VALLOMÁS A CSODÁRÓL

Ezernyolcszázkilencvenhárom július 4-én, a Kálvin téri református templomban törökfalvi Török Berta és désfalvi Boncza Miklós országgyűlési képviselő házastársak lettek. Esküvőjük tanúi: Heltai Ferenc,* budapesti főpolgármester és Wekerle Sándor miniszterelnök.

Ennek a formaságokban úri esküvőnek érdekessége és egyéni tragédiája az volt, hogy a 48 éves, férfiasságában és tehetségében figyelemre méltó Boncza Miklós az alig 20 éves kis Török Bertában tulajdon édesnővérének, Boncza Bertának, Török Károly bánffyhungyadi főszolgabíró özvegyének leányát vette el. Hogyan történt ez a házasság? Romantikából, erőszakosságból, érdekből vagy szerelemből?

Török Berta szabad akaratából lett Boncza Miklós felesége, az bizonyos.[?] Kitüntetéssel végzett tanári diploma volt a kezében, szép volt, fiatal, törékeny szelídségében is önérzetes és eszes. Olyan lány, aki meg tudott élni a munkájából. Céljai voltak. Nemcsak önmaga miatt, de özvegy édesanyjának és kis öccsének, Károlynak is otthont készült teremteni maga mellett, ha végre kinevezéshez jut.

Most ez a váratlan fordulat a férjhezmenetelével megváltoztott mindent. Nem ment simán és akadályok nélkül ez a rokonházasság. Özv. Török Károlyné Boncza Berta kétségbeesett az érthetetlen hírre, hogy édestestvére, a nála alig négy évvel fiatal-

* Az egyházi anyakönyv szerint Wekerle Sándor és Munich Aurél képviselő; l. 62.

labbb Miklós feleségül kívánja az ő féltve őrzött leányát. Valami szörnyűséget látott ebben, valami embertelenül megfoghatatlant. Nem bírta megérteni, hogy ő, a nővér: anyósa is legyen fivérének.

Mindent megpróbált, amit tehetett, könnyeken, kérésen, haragon és gyűlöleten keresztül, hogy ne történhessen meg ez a vér-házasság. Nem tudta megakadályozni.

A fiútestvér erősebb volt, és amit a fejébe vett, arról nem lehetett soha lebeszélni. Negyvennyolc éves koráig, bár évek óta már vagyonos volt, jól kereső, előkelően élő ügyvéd, képviselő és laptulajdonos, s megjelenése is kifogástalan, sohasem próbált házasodni. Nőkkel és nővel élt éppen eleget, csak feleségül nem vett el senkit. Ezt a kis félárva húgát kívánta meg, aki Pesten, a Zirzenben* prepáskodott, és állította, hogy ha nem lesz az övé, elpusztulnak mind a ketten, mert lemondást nem ismer. A kislány kedvéért megvette a csucsai hegy Körösre néző oldalát, köveket robbantatott és felépíttetett egy kis mesevárat, falkutyákat, gyönyörű lovakat, galambokat és pávákat sétáltatott a hét-holdas parkban.

Az esküvőn özv. Török Károlyné sem anyósi, sem nővéri mi-voltában nem vett részt. Hosszú hónapok múltán enyhült meg annyira, hogy a fiatalasszony könnyes kérésére megnézzé leánya új otthonát. Pesten, a nagy lakásban már nem találta boldognak a lányát. A fivérből lett vő sokat volt házon kívül, a fiatalasszony pedig sápadt volt, lefogyott. Gyereket várt, és június első napjaira lett volna időszerű a szülés. Boncza Miklós Csucsán kívánta ezt kívánni. Pesti mérnökök, gépészek igyekeztek minden kényelmet megteremteni, amit a nagy esemény kívánt.

Május végén minden rendben várta a ház asszonyát, aki meg is érkezett. 1894. június 7-én du. hat óra felé bekövetkezett — a csalódás. Az izgatottan várt és vágyott fiúgyerek helyett szüle-

* (Polgári iskolai) tanítóképző; igazgatója, Zirzen Janka a magyar nevelés és pedagógia történetének kiváló alakja.

tett egy groteszk kislány. Csekélységem, akinek senki sem örült. Kicsi voltam és gyöngé, az anyám pedig, szegényke, olyan kimerült, hogy képtelen volt megszoptatni. Dajkát kaptam a faluból. Apám, amikor meglátott, ijedten vett a kezébe. Kéretlenül, hivatalosan itt voltam. Szegény Anyám, egyszer talán Ő is megnézett, de sok ereje nem volt hozzám, mert születésem után tíz napra megölte a gyermekágyi láz, amivel szemben tehetetlenül állt a falusi orvos, a bába, sőt az a kitűnő kolozsvári orvostanár is, dr. Engel Gábor,* akit Nagyanyám egy anyatigris elszánt kétségbeesésével hozatott ki haldokló leányához az utolsó napokban. Csodát várt mindenki. De nem volt segítség. Meghalt. Huszonkét éves sem volt még. Helyette megmaradtam én. Senki sem örülhetett akkor nekem. Miattam halt meg az anyám.

Sokszor hallottam később Apám és Nagyanyám borzalmas harcáról — a halott még meleg teste előtt. Most már okkal gyűlölték egymást, nem csendesítette el és nem javította meg a közös bánat őket. Sírás, vád, verekedés történt a halott megbékélt, kihűlt szíve körül. Testvérek ölték itten egymást. Két kemény, kíméletlen székely.

A testvéreket megörjítette a fájdalom. Összeverekedtek. Apám első rohamában el akart vinni magával Pestre. Azt mondta: lelencházba. „Ott majd felnevelik, ha életre való.”

Nagyanyám elszánt volt és kegyetlen: „Leányom után az unokámat is megölnéd? Amíg élek, nem adom. Elviszem Kolozsvárra, és fölnevelem. Veled pedig soha többé nem beszélek.”

Így indult az életem.

Mindez a borzalom 1894-ben történt. Apám 1917-ben halt meg. Nagymama az Apám élete végéig mellettem maradt. Apám házában élt. Őrizte az életemet, és Anyám helyett felnevelt, de Apámmal soha többé nem beszélt.

* Neves szülész-nőgyógyász (1852—1935). Csinszka kéziratában tévedésből dr. Engel Károly (1879—19?) pesti belgyógyász neve áll, aki Ady egyik orvosa volt 1918 végén (I. Révész: Ady trag. II. 148; Vitályos 71, 107; hibásan: Engl).

Anyám temetése biztosan pompázatos volt.

Nagyon megrázott évek múlva is sorsomnak ez a szörnyű szakadéka, amiről nem tehettem, de aminek rám zuhanó súlyát, amíg élek, rokkantan viselem.

Apám a vadaskertben akarta eltemettetni anyámat — Csucsán. Úgy gondolta: később kápolnaszerű kis kriptát építtet a sírja fölé. De Nagymama hallani sem akart róla. Elég volt a romantikából. Leánya holtan oda kerül, ahová tartozik: a bánffy-hunyadi kis családi sírkert békéjébe. Ott várják már szépen egymás mellett a hozzánk tartozók.

A csucsai beszentelésen részt vett még Apám, de Hunyadra, a temetésre már nem ment el. Később se, akkor se látta az Anyám sírját.

Anyám halálhírére megérkezett Apám és Nagymama legidősebb testvére is, „Malvina néni”, özv. Kováts Károlyné. Segíteni kívánt, és legjobbkor érkezett. Nagymama és Apám nem beszéltek egymással, így hát a csucsai ház vezetését Apám Malvina néniire bízta, mondván: „Mindennek úgy kell maradni, ahogyan szegény Bertuka szerette.”

Apám minden anyagi kérdést elintézett, és a temetés után azonnal Pestre utazott. Még az én megkereszteltetésemet se várta be, csak meghagyta, hogy a nevem legyen Anyám után: Berta.

Vallásom körül voltak még akadémosságai. Ő unitárius volt, Anyám református — engemet római katolikusnak akart. Nagyanyám nem engedett: „Legyen a kislány az anyja vallásán.”

Így lettem:

Boncza Berta

református hajadon,

születvén 1894. június 7-én, Csucsán, Kolozs megyében.

Pár nap múlva a Nagymama Kolozsvárról eljött Csucsára értem, és magával vitt. (Mikor Nagyapám meghalt,* Nagymama

* Id. Török Károly, 1886-ban?

két kis árvájával, tizennégy éves anyámmal és a négyéves Károlykával Kolozsvárra költözött.)

Itt a Magyar utcai napsütéses, tiszta, háromszobás lakásban éltem a csecsemők szeszélyes életét.

Apám kolozsvári látogatásai olyanfélén bonyolódtak le Nagymama otthonában, mintha elvált szülők gyermeke volnék. Apám szállodába szállt, honnan bejelentette az időt és a napot, amikor látni kíván.

Eljött, megcsókolt, játszott velem, átvette az óhajok, panaszok és szükségletek listáját, játékokat hozott, pénzt adott minden szükségletre, és másnap elutazott. Nagymamával nemcsak hogy nem beszéltek, de nem is látták egymást.

Gyermekpajtásaim nem voltak, de szeretettel emlékszem Anna nénire és Irén nénire, kedves öregedő leánybarátainkra. Irén néni sovány volt és ideges. Anna néni rózsás bőré és gömbölyű, süket és mindig jókedvű. A kolozsvári ipariskola igazgatónöje. Igazi székely góbé, aki magával hozta a derűt és az örömet.

Mikor úgynevezett „szép” kis gyerek lettem, nagymama öröme, „Lánkó” — megkaptam a számárhurutot. Két évig tartott: mitévők legyenek velem?

Csucsára nem lehetett menni, lévén a vár alápincézetlen és nyirkos. Apám, mihelyt tudomást szerzett bajomról, nyomban építkezni kezdett, és a hegyoldal emelkedettebb részén fölépült az új ház — miattam. Kerek oszlopos, körbe futó, vadszőlővel befuttatott verandával, aminek az elejét beüvegezték. Fehér falak, fehér nagy üvegajtók és szokatlanul nagy méretű, fehérre festett spaletta-ablakok tették nagyon világossá. Négy megfelelő méretű szoba volt benne, tele kalotaszegi régi varrottassal és Nagymama és Malvin Néni kedves biedermeier bútorai-
val.

1898 őszén jöttünk végleg Csucsára. Ötéves voltam. Nem nagy, de arányos, eredeti és mozgékony. Ezüstösen szőke, kicsit fiús „Lánkó”. Kutyák, disznók, füvek és fák pajtása.

Az új épületben laktam, Nagymama szobájában. Minden nap levegőre vittek, s gyakran ellátogattam a konyhába is Erzséhez, a szakácsnék gyöngyéhez. Szép, hatalmas parasztasszony volt. Kalotaszegi. Örültem még Jankónak, a kocsisnak. Drága, mindig részeg öreg ember volt. Kis őzet szerzett és macskakölyköket, hogy kedvemet keresse. Nagyon sokra becsültem. Majdnem olyan tisztelettel, mint a két szamarunkat, Sárít és Miskát. Károly bátyám nagyocska fiú volt már, nagyon csinos és önálló. Jöhetett-mehetett kedve szerint a házban, ha vakációzott. Nagymama imádta, de én is bálványoztam, és boldog voltam, ha tehettem valamit kívánsága szerint. Ha megkértem, néha lerajzolt nekem mindent, amit elképzelt.

Csucsán megteltem vággyal, ábránddal, kíváncsisággal halott anyám után: a cselédek meséi, a lakatlan kastély lerollózott ablakai nagyon érdekelték.

Malvin nénit nem szerettem. Modoros volt, őszinteség nélkül kedveskedő. Mézes-mázos modora mögött sértette, hogy nem ér el semmit nálam, és amikor csak tehette, „beárult” Nagymamánál.

Gyermekepajtásaim nem voltak eddig, s mert mindig felnőttek között éltem, értelmem, megfigyeléseim egészen más milyenné tettek, mint a többi velem egykorú gyereket. Nem voltam okoskodó vagy zárkózott, csak valami öntudatlan, magam csinálta mitológiát teremtettem magamnak. Mesékben éltem, különös erőktől és áhítatoktól vezetve. Kövekben, füvekben hittem, beszélgettem velük. Kutyák nedves, friss, hűvös orra, szemük meleg fénye, csirkék, kis kacsák vattás teste, virágok szirma érdekelt és lelkesített sokkal-sokkal jobban, mint az a negyven meredt szemű baba, amellyel Apám elárasztott.

Tizedik évemig Nagyanyám nevelt, Apám csucsai birtokán.* Tizedik évemben Pestre hoztak az Erzsébet nőiskolába, hol is

* Az elemi I—IV. osztályát magántanulóként, otthon végezte (l. 390; Önéletírásának Tanító bácsi c. fejezete: Csinszka 83—5).

hat évig kínlódtam a tehetséges rossz tanulók, a saját törvényeiket élő, lázadón érzékenyek életét.

Hosszú éveken keresztül éltem bentlakói sorsban, lázadó függesben az iskolában. Szánalmas öreg tanító nénik nyesegettek, és igyekeztek példássá átformálni és képükre javítani. Nem sikerült. Életre kellett volna neveljenek — és ők az életből semmit sem láttak. Szemük az égre vagy a földre volt irányítva, s így soha, soha nem látták meg levelét a fáknak, színét, ízét a nyers valóságnak, riadt rémületünket a „galléros bácsitól”, aki évről évre nyomon követte párosan lépkedő sorainkat, és egyszerű kegyetlenségével ösztöneinek, egy mozdulattal osztályokat győzött meg szemléltető alapon — arról, hogy a gólyamadár nagyon keveset tehet világrajöttünkéről. Szegény, öreg kisasszonyok, őket sajnós, a gólya hozta, honnan tudták volna szegénykék megnyugtató elszabadult képzeletünk félrevert harangját? Honnan tudták volna megtalálni módját, szavát a megnyugtató igazságnak? Nem volt közük, szívük semmihez, ami fejlődő emberségünkben végbemegy.

Ott, az iskolai internáltság alatt, kaptam először véres brutálisításban a forradalmat, egy május elsejei tüntetés ligeti felvonulásában. Tüntettek, de a rendőrök verték szét a tüntetőket. Lovas rendőrök kardlapoztak, sírás volt és rémület, minket pedig — tizenhárom éves, párosan sétáltatott hülye kisasszonyokat — alig tudott más irányban hazaterelni szende öreg tanárnőnk, akinek sejtelve sem volt, hogy a május elsejei felvonulás nem alkalmas osztályok sétáltatására. A kép még ma is él bennem, rémület és lázadás emléke, sikoltozás és megtorpanás az erőszak előtt.

A hat, bentlakóságra ítélt Erzsébet nőiskolai évben csak vakációzni jártam haza. Pesten, intézeti vasárnapjaimon, sokszor ebédeltünk együtt Apámmal, barátai házánál, unalmas, ceremóniás ebédeken. Úgy ültem ijedten, kicsin ezek közt a jó nénik és bácsik között, mint egy kis sápadt viaszbábu. Később, idegen figyelmeztetésre, kivitt néha magához az Apám. Nagy, félben-

maradt berendezésű garzonlakása volt a belváros egyik legjobb és legforgalmasabb helyén.* Firkáltam a szerkesztőségi itatósokra, stemplizhettem lapjának** bélyegzőjével, és olvashattam kedvemre az újságokat. Tréfált velem a maga módján, és én bámultam, és tovább féltem tőle. Ebédelni vitt egy-egy jó belvárosi vendéglőbe, és gyerekes öröme telt benne, ha agyonetethetett. Egyszer Bécsbe is elvitt egy pünkösdi ünnepen. Három napig jártuk esőben a bécsi látnivalókat. Nem érdekelték a képtárak, de miattam eljött. Schönbrunnban is voltunk. Tizenhárom éves lehettem, mikor elkezdett elég sűrűn színházba vinni. Egy-egy lánypajtásomat is elhívhattam mindaddig, míg őszinteségi rohamomban elárultam az én majdnem baráttá melegegett Apámnak, hogy mi, kis fejlődő lányok, nem a darabot figyeljük, hanem a színészt nézzük. Tanay Fricit, aki az ideálunk. Nagyon dühös lett, s egyszerre vége lett a színháznak, a barátságnak és a bizalomnak.

Adynak a nevét az Erzsébet nőiskolában hallottam először. Mikor a Ferenc József-díjat kapta, a Royal Szállóban*** tartott Ady-estre néhány tanítónőjelölt nagylány is elment. Ezek a kedves, okoskodó prepák szerettek engem, barátkoztak velem, és akkor meséltek arról, amit láttak, és ami mély benyomást hagyott bennük. Észrevették Ady sötét tűzű szemét, sápadt, megkínzott arcát, érzéki száját. Volt, aki anyás részvétet érzett iránta, volt, aki örültnek hitte, de akadt olyan is, aki rosszhiszemű komédiást látott benne. Akkor a gondosan titkolt, iskolákban üldözött folyóiratot is kezembe adták egy pillanatra. A Nyugat Ady-számát.**** Ott láttam először gyönyörű, fiatal fejét, amint öklére támaszkodva belebúsul a világba. Egy fényképen láttam meg az arcát, és megszerettem. Mikor évek múlva gyerekes fintorok, váradi lelumpoltság s egy kiszámíthatatlanul váltakozó

* A Ferenciek terén

** Magyar Közigazgatás

*** Az eredeti szerint, tévesen: a Vigadóban.

**** 1909. jún. 1.

idegrendszer torz megszenvedettségében előttem ült,* talán még jobban szerettem. Részvéttel, becsületesen, őszinte segítő szándékkal. Ez a szeretet és ez a részvét soha nem változott meg bennem iránta. A segítség vágya sem múltott el, csak csődöt mondott.

Izzó elszántságával az ifjúságnak szédültem eléje. A tűz, amit belőlem kiváltott, olyan erejű volt, hogy utána — ameddig élek — mindig fázom és fázni fogok.

Az Erzsébet nőiskolából kerültem Svájcba. 1911-ben Lüttryben, a Genfi-tó partján egy leányinternátusban éltem.

Tizenhat éves voltam, mikor kezembe került az első Ady-könyv. Markóssy Böske intézeti barátnőm hazautazott Pestre, s innen, hogy örömet szerezzen nehezen viselt iskolás rabságomban, cukrot küldött. S a cukor közé magyar könyveket csempészett. Ady két, akkor megjelent verseskötetét s jól ismert könyöklő arcképét takarták a cukrok.

Pest irodalmi életének forradalmi szenzációja volt akkor a két verseskönyv, s méltón képviselte a gyűlölet és imádat szélsőségei között vergődő költőt a fiatal Ady öklére borult álmodó feje.

A könyvek hetekig felvágatlanul heverték az intézeti leányszoba asztalkáján, de a költő képe keskeny kis aranykeretet kapott. Miért? — ezt akkor magam sem tudtam. Keskeny aranyrámájából mélységes szomorúsággal nézett a csodálatos varázsu szem. Nyugtalan vonás rándult az érzékeny szájon. Az ismeretlen férfi képe néma nézője lett az életemnek. Bámuló tanúja sok oktalan sírásnak, nevetésnek. Nem olvastam még el a könyveit, de alázattá halkult bennem minden érzés a képe előtt, s boldog, érzékeny fiatalságom szeretettel simogatta meg a szenvedő, gyönyörű férfarcot.

Végre egy szobafogságos délután kezembe került a könyve is. Nem jutottam tovább a *Szeretném, ha szeretnének* prologusnál aznap délután, mert ez a sohasem hallott erejű kürt szó olyan bánnal búgott tizenhat évem zavarába, hogy hirtelen, élön és

* L. 101—2, 106—8; Vitályos 53—4.

szenvedőn, mint egy óriási seb tárult elém a zseni szegény, értünk pusztuló, árva szíve. Levelet írtam. Furcsa, gőgös, éretlen levelet, amilyen akkor voltam, adót és tagadót, alázatosat és szemtelent, ijedtet és követelőt.

„Kedves Ady Endre — így szólt a levél —, itt a francia Svájcban, egy leánypenzionátban, ezen a szomorú őszi délután kezembe került a maga arcképe, és erősen elszomorított. Bocssáson meg, de borzasztó elgondolnom, hogy maga, a ma talán egyetlen élő magyar zseni, ilyen fiatalon, ilyen betegen, ilyen kiélten néz a világba. Nem tudom: létezik-e s ha létezik: jó-e magához a maga Léda asszonya? De kérve-kérem, vigyázzon magára.

Tizenhat éves vagyok, s ezért kérem baráti elnézését, mikor ezt a két, titokban őrzött verspróbálkozásomat küldöm szíves bírálása végett. Bár itten, kint, a franciák között példátlan, hogy Rostand vagy más híres ember, egy asszony írását figyelmen kívül hagyja — s számomra igaz ünnep lenne a levele —, elkészültem a magyar művészek udvariatlan lustaságára, s nem számítok a válaszára.”*

Mikor átolvastam a levelem, kivettem Ady képét a keretből, s autogramot kértem rája. Sorsszerűen szakadt ki mindez belőlem, úgy, amint az álomban szokott történni. Vonzott a magasság, szédített a mélység, és nekem ugranom kellett.

Sokat szenvedtem azok alatt a hetek alatt, amíg vártam, és nem jött válasz a levelemre. Remény, nyugtalanság, harag. A képkeret üresen bámult rám.

Bántott a hiúság, és féltem az apám haragjától is. Mit lehessen tudni: mikor tud meg valamit az én meggondolatlanul útjára indított levelemről? A kép után is fáj a szívem. Hozzám nőtt, megszoktam, megszerettem, és most úgy éreztem, hogy elvesztettem valamit, ami az életemhez tartozott.

November elmúlt, s végét járta a december is. Fehér ragyogá-

* Csinszka emlékezetből idézi levelét, csak ebben a formában ismerjük (l. Csinszka 95; Vitályos 53, 83, 113; Lev. II. 496).

sában a svájci télnek fájdalmas megbánást éreztem, ha rágon-
doltam válasz nélkül maradt levelem sorsára. És bizony nem is
nagyon tudtam gondolni egyébre.

Karácsony után Sépeybe mentünk, hová ilyenkor 10—14
napi sportos mulatságra évente átrándult a „pensionnat”. Egy-
két leányinternátuson kívül nem nagyon akadt hely több vendég
számára a falu egyetlen kis szállodájában, s így mindig izgalmas
esemény volt a véletlenül odatévedt, idegen utas. Többnyire kis-
pénzű diákember. Vándora a svájci télnek. Tavaly egy ilyenfajta
vándor* miattam vándorolt ide. [Az] első csókot hozta nekem.
Ez a csók nem sikerült. Kihűlt, megfakult, eljátszódott a tartóz-
kodó, kamaszos védekezésben. Szerelem helyett diákos, baráti
beszélgetés lett az izgalmasnak képzelt találkozásból. Az érzések
még mélyen aludtak bennem.

Hótól, sporttól havasan rohantam fel a szálloda rozoga kis
falépcsőjén, mikor is készületlenül kezembe nyomtak egy postá-
tól, úttól agyongyötört, ismeretlen írású levelet. Megriadtam,
mert megéreztem, zárt borítékán keresztül a levél íróját, s nem
mertem, nem tudtam ott, abban a rohanásban felbontani a leve-
let. Szobámba érve, hirtelen párnám alá dugtam, s zavartan,
megkésve kerültem le a vacsorához. Hogy ültem a Szilvesztert
ünneplő társaságban? — nem tudom. De hittel vallom, hogy
bolderabb félelmem, izgatóbb kincsem életemben nem akadt
ennél a felbontatlan, gyűrött kis levélnél.

Vége az éjszakában ketten maradtunk a levéllel.**

1912-öt írtak. A hóval játszó szabadság véget ért, és mi ismét
beszorultunk internátusi életünk kényszerébe. Egy szabad órá-
jában a kaszárnyaéletnek megköszöntem Ady levelét. Tiszta jó
érzések diktálták a tartózkodóan hálás, gögös kis levelet. Az ér-
telem vigyázott a szívre. Ami itt most történik, annak nem sza-
bad elromlania. A suhancos jókedv komoly lett ezúttal, s min-

* A Genfben tanuló Tabéry Géza.

** L. Lev. II. 173.

szenvedőn, mint egy óriási seb tárult elém a zseni szegény, értünk pusztuló, árva szíve. Levelet írtam. Furcsa, gögős, éretlen levelet, amilyen akkor voltam, adót és tagadót, alázatosat és szemtelent, ijedtet és követelőt.

„Kedves Ady Endre — így szólt a levél —, itt a francia Svájcban, egy leánypenzionátban, ezen a szomorú őszi délután kezembe került a maga arcképe, és erősen elszomorított. Bocsásson meg, de borzasztó elgondolnom, hogy maga, a ma talán egyetlen élő magyar zseni, ilyen fiatalon, ilyen betegen, ilyen kiélten néz a világba. Nem tudom: létezik-e s ha létezik: jó-e magához a maga Léda asszonya? De kérve-kérem, vigyázzon magára.

Tizenhat éves vagyok, s ezért kérem baráti elnézését, mikor ezt a két, titokban őrzött verspróbálkozásomat küldöm szíves bírálása végett. Bár itten, kint, a franciák között példátlan, hogy Rostand vagy más híres ember, egy asszony írását figyelmen kívül hagyja — s számomra igaz ünnep lenne a levele —, elkészültem a magyar művészek udvariatlan lustaságára, s nem számítok a válaszára.”*

Mikor átolvastam a levelem, kivettem Ady képét a keretből, s autogramot kértem rája. Sorsszerűen szakadt ki mindez belőlem, úgy, amint az álomban szokott történni. Vonzott a magasság, szédített a mélység, és nekem ugranom kellett.

Sokat szenvedtem azok alatt a hetek alatt, amíg vártam, és nem jött válasz a levelemre. Remény, nyugtalanság, harag. A képkeret üresen bámult rám.

Bántott a hiúság, és féltem az apám haragjától is. Mit lehessen tudni: mikor tud meg valamit az én meggondolatlanul útjára indított levelemről? A kép után is fájt a szívem. Hozzám nőtt, megszoktam, megszerettem, és most úgy éreztem, hogy elvesztettem valamit, ami az életemhez tartozott.

November elmúlt, s végét járta a december is. Fehér ragyogá-

* Csinszka emlékezetből idézi levelét, csak ebben a formában ismerjük (l. Csinszka 95; Vitályos 53, 83, 113; Lev. II. 496).

lése az én jövőmnek soha nem volt. De ott, akkor semmilyen elképzelése sem lehetett a jövőmnek senkivel sem. Legkevésebbé Adyval, akit nem is ismertem. Más dolog történt itt. Életemben először vágott földhöz ismeretlen ereje részvétnek, morális válalása a szeretetnek, ami hitté nőtt bennem.

Ez a valóság tette átéltté bennem aényt, hogy ha félkarúan, bénán, testileg, lelkileg elesetten hívná ez az ember segítségnek a lábam, a karom, a szívem: rohannék szolgálatára. Bármikor, bárhol! Boldogan adnám érette a jelentéktelenül elmúló, haszontalan, tizenhat évemet.

Ilyen és hasonló érzésáradat szédített feléje, és ez a szédület végig áldott bilincsbe vert.

Úgy vonzott melléje a vállalt szenvedés, mint hívót a vallás misztikuma. Átváltoztatott a szeretet, Adyt életben tartani akaró, magát föláldozni vágyó, önkéntes ápolónővé. A lába erejét, a szíve épségét akartam visszaverekedni az élettől. Napi lázakat akartam megszüntetni, s a pusztító mérgeket átvarázsolni életet, hitet, kedvet adó csodaszerekké. Tizenhat évem ragyogása nem ismert lehetetlent.

Most már elolvastam Ady Endre verseit, és a versek többet mondtak, világosabb képet adtak minden zavaros hírnél, szóbeszédnél.

A boldog hancúrozások, kacérkodások elmúltak. A felelőtlen lányélet megkomolyodott. Körülbelül négyhetenként váltódtak leveleink, s én gögből, szerénységből mindég bevártam Ady válaszáat. Az utolsó levél hangja döntötte el bennem a jövő levélig kihúzandó hetek sorsát. Jó és jót akaró üzenet után én is jó voltam. Tanultam és igyekeztem bőrömbe férni, de ha jött valami betegséget, türelmetlenséget, zavart hozó üzenet a várt írás sorai között — megvadultam. Fölborult bennem minden iskolás jó szándék. Makacs lettem és elviselhetetlen.

Még súlyosabb lett mindennél, hogy végül már csak másodszorban érdekelt az írott szavak *értelme*, mert mindent elárult maga az *írás*. Betűk formája, sorok reszketése. Itt aztán meg-

éreztem minden bajt, minden átvirrasztott éjszakát. A fehér port, a szeszt, a nőt, mindent.

Mit írtunk négyhetenként egymásnak?

Akadtt életrajzíró,* aki lovagiasan intézte el ezt a kérdést helyettünk. Könyvében időben sorrendben önkényesen összekevert megcsonkított levélrészeket Adyhoz írott leánykori leveleimből.

Ezekhez a levelekhez az életrajzíró — Ady halála után — Érmindszenten jutott hozzá. Birtokába kerítette a könyvében felhasznált leveleimet, bizonyítására mindannak a sok szépnek, jónak, amit *elképzelt* rólunk. Ahol a levelek nem feleltek meg eléggé a kívánt követelményeknek: magyarázások és belemagyarázások leplezték le a titkot, ami két ember lelkében végbement.

Mit írtunk és mit írhattunk egymásnak? Ady levelei elég komolyak és barátin tiszteletadók, hogy következtetni lehessen belőlük kislánykorom érzelmeire, érzékenységre, kíváncsiságára és érdeklődésére.

Biztos, hogy ebben a furcsán hullámozó levelezésben Ady mindent megtudott, amit meg akart tudni. Nem volt titkom előtte. Tizenhat évem, fejletlenségem, humorom, örömöm, kölykös sírásaim, mind odaadtam írásaimban az ismeretlennek. Levetkőzttem előtte testileg-lelkileg — ezerszer és ezerszer felöltöztem változóan gazdag köntöseibe az ifjúságnak. Panaszkodtam testvértelen életemről — anyám naponta jobban érzett hiányáról, az intézeti élet nehezen tűrt rendjéről. Magamról. Igen, ha már vallani akarok: nincs miért elhallgatnom, hogy ő volt az első, aki testi és lelki hiúságomat tudomásul vette, ő volt az első, aki megértette és megszerette tanácstalanul küszködő, izgatottan nyers fiatal szívemet.

Mégis, leveleim fő tárgya *Ő volt*, a nyugalma, az egészsége, az élete. Ezt az életet akkor és mindég fontosabbnak éreztem mindenki más életénél. A magaménál is.

* Ady Lajos

[1912. február 5-i levelénél] kétségbeejtettek a betűk. Kuszált, reszkető kapkodása a nyugtalan kéznek — elárulta a bajt. Ady beteg.*

Április** végén kaptam a [következő] szép, kerek betűkkel írott, pihent, tervező levelet. Itt, ebben a levélben szólít Ady Endre először kis húgának, s ezt a megszólítást addig viseltem, míg évek múlva *Csinszkává* nem varázsol szeretete. Ennél a rokoni hangnál — mit Ady ebben a levélben először használ — fogalmunk sem volt később felfedezett, távoli rokonságunkról.

Minden a legjobb rendben lett volna — és én mégis zavartan, az ijedtségtől kedvem vesztve bámultam ennek az ígérő, adó tavaszi levélnek utolsó soraira: „*Valószínű, hogy kúrám befejeztével a francia Svájcban fogok utazgatni egy kicsit.*”

Mi ez? Mi készül itten? Ez a svájci útiterv egy régebbi levélben is előfordult.***

Romantikus találkozás lesz ebből? Kínlódva kerestem helyemet — és nem válaszoltam Ady levelére.

Tavasz lett. Pestről baráti levelet kaptam. Öreges, apró betűkkel teleírt levelet egy kedves, szelíd pesti pajtásomtól.**** Közös barátnőnknel látta egy leveletem, s érzékenysége megriadt: „Milyen is Maga? Miről, kiről, mit gondol? Mivel, kivel, *Kivel* barátkozik?...”

Ez a levél magamra döbbsített. Ki is vagyok, hová megyek, és mit akarok? Kivel, *Kivel* barátkozom, és mi lehet az értelme, mi lehet a célja ennek a barátságnak? Úgy éreztem magam, mint egy holdkóros, akit fölébresztenek.

Elhatároztam, *hogy nem írok többet Adynak*. Még ma is fáj — időn és szavakon keresztül érinteni —, mi történt ott akkor velem. Mi volt nekem ez a lemondás! Egyszerűen megszűnt ér-

* Ekkor kényszerült Ady bevonulni a Városmajor Szanatóriumba; l. Ady L. 151; Eml. III. 151.

** Március ?; l. Lev. II. 178.

*** L. Lev. II. 175.

**** Tószögi Iván

telme, öröme előttem mindannak, ami körülvett. Összezavart ösztöneim közel hoztak a halál mindenben rendet teremtő megoldásához. Nem hinném, hogy józanságom tartott meg, inkább a véletlen valami titokzatos erős szála.

Idővel válaszoltam a pesti fiú érdeklődő levelére. Hosszú, kimerítő és kimerülten őszinte írásban üzentem meg utolsó hónapjaim zavarát.

A kedves, türelmes, jó szándékú fiú papírt, időt nem sajnált, s miután minden megtudhatót megtudott tőlem, árkusos ív papíron próbált a maga halk, csupa szív igénytelenségével gyógyítani: „Mondhatom, fölszisszentem, mikor levelében Ady nevét olvastam, — bárha a körülírt alakban is őt sejtettem, mégis reménykedtem, hogy nem ő az, akivel Maga összeköttetésben áll. Ady elég nagy ahhoz, hogy minden szívügyében a lehető legperfidebb legyen. Én ismerem a férfiakat, s tudom, mi az az elbizakodott férfi, a diadalmas hím. Ha Ady akar valamit, az csak rosszat akar, mely azáltal válik rosszá, hogy ő magával papíron számolgat. Ha egy semleges jó barátjától elfogad egy jó tanácsot, úgy azonnal szakítson meg mindennemű érintkezést Adyval. Magának fogalma sincsen: milyen veszélyben forog — mert írni tud az az ember.”

Ez az írás „semleges” velemtörődésében célt tévesztett. Kevesebb több lett volna. S meghatva ettől a lélekmentő „semlegeségtől”, a derű csibész fintora — hosszú hetek múltán először ráült az orromra.

Húsvét után kéthetes útra mentem igazgatónőmmel, Mme Béranekkel s még néhány növendékkel, és megnéztük Párizst.*

Párizs! 16 év! Olyan kifosztott, olyan szegény vagyok ebben a percben, mikor akkori sorsom gazdagságát jegyzem, hogy minden leírt szó könnyes köddé válik szemem előtt. Boldog békeévek remek, ragyogó ékszere: Párizs! A nagyszerű múlt emlé-

* 1912 áprilisában; l. Tabéry 338; Lev. II. 179, 504—5.

kein épült lüktető, friss, akkori élet. Mindent láttam, és semmit se láttam. A fénytől, tavasztól, az elem táruló pompától részegen vezettettem magam a bölcs Mme Béranecktől.

A csodálásra szánt szépségeken túl ebben a békítő, kerítő, gyógyító jó ködben *találkoztam megint Adyval*.

Láthatatlan lénye átölelt, s anélkül, hogy valaki észrevehette volna, a kezem — vezetőm biztos, komoly kezéből — átkerült egy sohse látott kézbe, és ez a kéz megmutatta a másik Párizst, az Ő Párizsát.

A Quartier Latin kis kávéházai előtt ülő sápadt, fekete művészfejekben Őt véltem látni, s a fodros, drága, suhogó asszonyruhák gazdag illatfelhője az asszonyát hozta elem.

Próbáltam összehozni az elképzelt két embert. A sápadt, fekete hajú, lázas szemű, szenvedélyes fiút, faluról hozott széles válláival, halálraszánt kölykös fékezhetetlenségeivel s az asszonyt! Az asszonyát! A kultúrákon felnőtt pompás, kényes, szép zsidóasszonyt. A gögöset, nagylelkűt és kegyetlent. Láttam a két embert, s ennek a két remek embernek a harca, összeborulása semmit se zavart azon, hogy *nekem van egy külön Adym*.

Másnap reggel rövid meleg üdvözetet küldtem Adynak — Ady Párizsából.*

Lutryban levél várt Adytól.**

Fölöttem röpült az idő. Készültem haza Csucsára. Két éve nem jártam otthon. Két év óta nem csókolt meg Nagymama, aki nevelt. Anyám helyett anyám! Az ő áldott, nevelő tenyere záporozta rám az első verést. Sokszor kikaptam tőle, rendesen nem is tudtam, hogy miért. Szerettem. Érzésben, vér szerinti, hozzá simuló érzésben neki volt egyedül belső köze hozzám.

Malvina nénit is vágytam látni. A nagynénemet, aki olyan

* L. Lev. II. 504.

** Ady válasza a Léda-válság miatt jóval későbbi, május közepéről való; I. Lev. 179, 504—5.

volt finom, csöndes, ősz fejével, karcsún, gőgös megadásában, mint egy ezüst nyárfa. Ő sohasem vert meg, hízelgően szelíd volt velem, és én mégis a nagyanyám kiszámíthatatlan indulatú kezébe kapaszkodtam.

A szép fekvésű, erdélyi falucskából majdnem naponta jöttek mostanában a sürgető, hazaváró, türelmetlen levelek. Édesapám, aki Pesten élt, s két-három hónaponként vendégként rándult le pár napra, Csucsát — ahol mellettem, miattam özvegy nővéreinek is otthont adott — úgy kiépítette, kidíszítette, mint egy mesevárat. S most a kastélyszerűen oszlopos, kis fehér villa, óriási kert közepén, tündéri fekvésével az erdélyi hegyoldalon — hazavárt. Virágok nyíltak ott, csacsik, őzek, fajkutyák várták jöttömet. Apám friss, fiatal lovakat is vett.

Végre úton voltunk. Mme Béranek vitt haza, kit sikerült igen diplomatikus módon Apámmal meghívatnom a „barbárok” földjére.

Apámmal nem a legjobb emlékeim voltak a közös utazások, melyeket mindig megzavart egy-egy múló vagy kezdődő kalandja. Mert kinőttem már magándolgainak ilyen természetű vállalásából, s halott Anyám emléke tiltakozott bennem, ha bele akart venni érzelmeinek tőlem egészen független — vereségeibe.

Nagyszerű volt ez a Mme Béranekkel történt utazás [Németországon és Bécsen át haza].

Pesten az állomáson várt az Apám. A könny helyett, ami a furcsa viszontlátás örömeire szemembe szökött — a púdert vette észre, mit orromra ügyetlenkedtem. Összeszidott. Igaza volt, de bennem nem fokozta a gyermeki bizalmat ez a szigor.

Szomorú voltam, legmélyrenyúlóbb emlékeimben, kisgyerek koromból láttam az Apámat. Ott volt a baj, hogy az én Nagyanyám izzó gyűlöletén keresztül mindég mindent tudtam róla. Nőügyeit, botlásait, sokszor nagy anyagi és lelki áldozatokat kívánó tévedéseit.

Tizennégy éves koromban — kéthónapos utókúrára — valami gyerekbetegség után, Velencébe vitt. Ezt az utat hármásban nyaraltuk végig. Apám, én és valaki, akit miattam hozott magával. Mikor Svájcba kísért, megint hozzánk csatlakozott ez a velencei útitársnő. Szegény Apám. Ott volt a baj, hogy sokáig volt fiatal, és én a nyakára nőttem. Gazdagon, befolyásosan, függetlenül, rendkívül éles eszével, nyílt, biztos ítéletével mégis mindig megbotlott — az érzékei miatt. Nem volt válogatós, és nem volt megfontolt, mert elpusztult mellőle idő előtt az az irányító jóság, érzés és ízlés, aki az Anyám volt.

Kifáradva a várost mutogató gyönyörűségtől, egy lánypajtásom, Mme Béranek és Édesapám társaságában végre hazaérkeztem Csucsára.

Jómagam is idegenként, álomban éltem az első heteket, s hogy teljes legyen a mese, csodálatos, különös meglepetésként Csucsán várt rám Adynak egy már Csucsára címzett levele.

Honnan tudta meg, hogy otthon vagyok?*

Apámnak nem szóltam a barátságunkról. Céltalan, legdrágább kincsem volt ez az áldott barátság — nem lett volna erőm lemondani róla. De közvetlen környezetemnek, Nagymamának s talán Malvina néninek is elmondottam levelezésünk történetét s nekem mindennél kedvesebb, céltalan jelentőségét.

Vendégesen, zajosan, sok apró-cseprő izgalommal telt el 1912-ben első csucsai nyaram, a hosszú távollét után... Komo-lyabb izgalma a nyárnak, hogy Károly nagybátyám tanulási és pályaválasztási nehézségek miatt Apámtól ki volt tiltva a csucsai házból.

Történtek kellemes dolgok is. Kaptam egy fehér bútorú lány-szobát, díszes kalitkájú kanárral. Most már én is vehettem néha könyveket, s előfizettem a Nyugatra is.

Okos és jó élet kezdődött volna a csucsai őszben, ha az én

* Mint levelében Ady megírja, egy közös ismerőstől; de Boncza Berta maga is közölte; I. Lev. II. 183, 505.

„Endre bátyám” mindennél jobban várt levelei minden ok és magyarázat nélkül, hirtelen el nem maradnak, s ösztönszerűleg nem érzem a levelek szándékos beszüntetését.

Júniusi levele óta nem jött válasz levelemre, s később, szeptember vége felé, mikor már nyugtalanított a hallgatása, még egyszer írtam neki. Nem kaptam többet semmi üzenetet. Most már tisztán láttam, hogy nem ír, mert *nem akar* rólam többet tudni. Okot nem adtam rá, s végtelenül elszomorított indokolatlan megvonása nekem mindennél drágább barátságának.

De én is büszke voltam, s nem írtam többet, bár egyszerre elviselhetetlen lett bennem s körülöttem minden. Menekültem a kis szobámtól, mert ha a „Nyugatra”, egy Ady-könyvre vagy íróasztalomnak arra a fiókjára néztem, ahol a rejtett kincsként őrzött levelek pihentek, előntötte a szememet a fiús kamaszsággal szégyellt sírás. Két nagy bernáthegyim társaságában csatangoltam naphosszat az őszi kert szomorú utain. Barátnőim ez időben nem voltak, egyetlen régi, még felsőbb lány[iskolai] évekből megmaradt szép, komoly barátnőm Pesten élt.*

Aztán nem is volt türelmem senkihez, semmihez. Visszavonulhattam, jóformán egészen, s ha a faluban élő, engem csecsemőkorom óta ismerő intelligencia: a doktor, a gyógyszerész, a postamester, a jegyző stb. (pap csak román volt Csucsán) fel is keresett bennünket, s mi néha meg is látogattuk őket, ez sem változást, sem vigasztalást nem adott.

Egyetlen, kivel sűrűn és szívesen leveleztem, Iván volt,** a svájci kis levélíró pajtás — ki nyáron többször felkeresett, s régi barátságunk megmélyült.

De Adyról, svájci közlékenységem óta,*** nem esett több szó soha közöttünk. Ő nem kérdezett, s én nem feleltem. Így mostani, nagy vergődésemet a megszakított barátság körül vele sem

* Zöllner Edit (Duci) (?)

** Tószögi Iván; l. 27.

*** L. 28.

közöltem. Egy vérig sértett gyerek dacos keserűségével őriztem a titkot, nem panaszkodtam soha senkinek, csak postaváráskor figyeltem fel erősebb szívveréssel, s csak este, magányos szobámban törtek ki a *megbánás* s a megbántottság keserves könnyei.

Talán ezekben a könnyekben találkozott először öntudatlanul az elkényeztetett, egyetlen kislány lázadó, sértett hiúsága a későbbi, minden sorsot vállaló asszony végzetes fanatizmusával.

December elején Apám Csucsára jött, vendégül látni Dózsa Bandi bátyámat, a kolozsvári alispánt, ki régi jó barátja volt. Dózsa kellemes meglepetésként fedezett fel, s számon kérte Apámtól további terveit velem. „Nem fogom báloztatni leányomat sem Kolozsvárt, sem Pesten. Az én leányom nem nagylány, s 22 éves koráig nem is lesz az belőle. Tanuljon, olvasson, zongorázzon, mert 24 éves kora előtt férjhez menésről szó sem lehet.” Dózsa szörnyülködött, kért, kapacitált, veszekedett, végül győzött, s Apám magával vitt Kolozsvárra, karácsonyig bent hagyandó régi barátjánál, Szádeczky Lajos egyetemi tanáréknál. Ott is volt egy velem korban hasonló, finom arcú kis lány, kivel hamarosan megszerettük egymást; [majd] a későbbi református püspök* házához kerültem, kikkel pályáskori ismeretség s távoli rokonság kötött össze.

Sok szeretettel voltak hozzám, s én körülbelül két hetet töltöttem vendéglátó házukban. A lázadás, az elkeseredés két gonosz, bolond hetét. Ady levele nyár óta késett, s én visszafojtott megbántottságomat mostanáig panasz nélkül, de soha ki nem heverve viseltem magamban. Nem bírtam tovább.

Házigazdám csinos kis fruska lányának céltalanul és minden nehézség nélkül ütöttem el kezéről a jövődöbelijét, egy igyekvő,

* Nagy Károly (1868—1926) ref. teol. tanár, majd püspök, a kolozsvári Református Szemle fel. szerkesztője; I. 126; ÖPM XI. 35, 239; Eml. I. 131, II. 121—4, IV. 675; az Ady-ellenesek köréhez tartozott; averzióját netán a Boncza Bertuka—Berde Károly-ügy családi sérelme is táplálta?

komoly, jóra való fiatal orvost,* aki megszállt a Svájcban jött lány fiús okosságától, szomorú, nagy, szürke szemétől.

Embertelenül mulattatott a nekem mit sem vétő kislány kínódása, s játékos örömmel vittem haza a karácsonyi hírt: „megkérték a kezemet”. S jöttek naponta a boldog, reménykedő, okos levelek, s mentek reá kedv és szeszély szerint írt, adó és visszavonó írások: Nagymama, a bölcs, megharagudott. Azt mondta: „Mire való? Neked ez úgyse kell.” Tőlem perfid, komisz és éretlen játék volt az egész. Jóra, nemesre, igazra született lelkem rosszá torzult a meg nem érdemelt szenvedés alatt.

Szilveszterkor évfordulója volt Adyval a mi érthetetlenül abbamaradt, szép barátságunknak. Úgy, olyan borzasztóan szenvedtem, hogy büszkeséggel, daccal se bírtam már, s egy B.U.É.K.-ot kívánó kártyát küldtem neki. Két nap múlva hosszú levél magyarázott meg mindent, és békített ki, a majdnem öthónapos gyötrelmekért.**

Most, hogy visszakaptam az elveszettnek hitt drága kincset, elfelejtettem mindent, ami hónapokon keresztül megkínzott. Nem voltam én szerelmes Adyba, vagy ha voltam, nem tudtam róla. Sohasem fájt, hogy idegen asszonyok szeretik, lányok szédülnek eléje, találkákra megy, vagy áldozó, nagy asszonyszerelmet terítenek lába elé. Csak annyiban volt mindennek a megsejtéséhez közöm, amennyiben az az ő életének, sorsának, tehetségének hasznára vagy ártalmára vált.

Egy bizonyos: 1911 ősze óta, mióta ott kint, a svájci szoba-áristomban Reá találtam, s megsejtettem a versein keresztül az emberi érzések nagyságának azt a fokát, amit semmi emberi gyöngesség többet le nem ronthat — megszállt gyereklelkem reszketett az életért.

Most azonban meleg üzenet volt a levele, s én boldog voltam.

* Berde Károly (1891—1971); l. 95, 151; Tabéry 251.

** L. Lev. II. 189—90.

Ady levelével egy időben egy másik levelet is kaptam. Nő írta, fiatal, pesti lány, V. Mici.* Egy cousine-ja — aki a pensionnatban legjobb pajtásom volt — sokat mesélt rólam, s nekem ismeretlenül levelet írt. Második, harmadik levelénél már nagyon megszerettem az ismeretlen lányt. Az ő egzaltált stílusa egészen újságosan hatott reám.

Velemszületett hiúságomnál fogva igyekeztem túllicitálni, lefőzni a pesti ismeretlent, s őszintén szólva irigyeltem az érdekes, független életet élő, mondainkedő, ápolt, kulturált, pesti zsidó lányt, aki egyetemre jár, törvívást tanul, hegedül, érzésben, formában bátor, s egészen jó verseket ír.

Új barátnőmön keresztül, kinek leveleit érdeklődő izgalommal vártam — egy kis idegen hangnem, mindig őszintén átélt túlfutottság s nem mindég őszinte hisztéria csúszott a stílusomba.

Egyszer, az irodalmi érdeklődésű, pár íróat személyesen is ismerő s a felolvasásokra, matinékra eljáró Micit megkérdeztem Ady felől: látta-e már, s milyennek látta? A válasz Adyra vonatkozó része itt fekszik előttem: „És Adyról, mit mondjak róla? E különös fenoménről, amelynek a fénye már kialvóban, amely most már, úgy érzem, erőltetetten világít. Két éve láttam. Az arca akkor kísértetiesen fehéres-sárga, merev volt (a Párizsban szerzett vérbajából akkor gyógyult meg). Fáradt, nagy, sötét szemek, csodálatosan nézők és látók. Dús, kissé művésziiesen fésült, oldalt választott haj. Szája nagy, alsó ajka érzéken széles. Szembenézve energiátlan, puha álla van. Az összbenyomás, amit kelt: érdekes, izgató, különös.”

Ez a tavaszba induló tél, egy kis ijedség leszámításával, amit Ady[nak] váratlanul a Maria Grün-i szanatóriumból írt levele okozott, nyugodtabb, jobb az eddigieknél. Végre nagyobb rázkódtatások nélkül élek. Adyval a régi szokott időközökben

* Vass Mici, I. Lev. II. 580.

írunk egymásnak. Grüni tartózkodása alatt kb. 10 darab levelezőlapot s 5 levelet kaptam.*

Ezek a levelek semmit sem változtattak furcsán elmélyült baráti viszonyunkon, s megnyugtatók, mert bízók, nyugodtak, gyógyulást ígérők.

A kora tavaszban „Berci bácsi”, Szombatfalvy Albert ny. rendőrtanácsos, önkényesen kinevezett nagybátyám meglátogat bennünket. Malvin néni elhalt urán keresztül atyafiságos barátja a háznak, s három felejthetetlen emlékű szép napot szerez nekem az öregúr.

Ma már élettelen a jelzőt leírni: milyen tapasztalt, milyen bölcs, elmésen eredeti, ötletesen mulatságos, talpig szív ember volt. Mindent ismert, és mindenkit ismert, mindenhez értett, mert mindent próbált, és mindent látott, amit egy szegényen gazdag, geniális fantáziájú élet adhat. Örökre megszerettük egymást.

Gentryfiúból vándorszínész, rossz színészből jó detektív, később rendőrtanácsos. Drága, bölcs, öreg bohém. Három napig tanítottuk egymást különböző tudományokra. Ő az életre tanított engemet, amit én a „lányszoba” védett zártságából csak könyveken keresztül ismertem, nagyon rosszul.

Én is tudtam valamit adni cserébe: megtanítottam Adyt érteni, olvasni és szeretni. Bár úgy ment el, hogy fogalma sem lehetett róla, mit is jelent nekem a költő. Egyszerűen elkönyvelt korrall járó kis rajongói közé Adynak, s elmesélte, hogy a legjobb tudomása szerint az Ady család elszegényedett, nemes érmelléki família, s mert ő is odaváló gentryfiú volt (Szemere** közeli rokona), Ady első párizsi útja előtt, hozzá fordult valami ajánlólevél-ügyben, mit ő meg is adott. Akkor kispesti tuszkulánumban — vendégül is látta a poetát, de mert mások is voltak nála, nem nagyon maradt emlékezetében Ady, az ember, csak a szemét nem

* L. Lev. II. 193, 196, 204.

** Szemere Miklós, a dúsgazdag külön

lehet és nem tudta azóta sem elfelejteni. „Tudod, azok rendkívüli szemek, a pupillája nem is látszik, olyan sötétek és nagyok a szemgolyók, és nem jó belenézni, olyan betegesen erős a fényük. A cigányok az ilyen szemet »sorsverő« vagy »delejes« szemnek hívják.” Ennyit mondott Berci bácsi, hogy hónapokig foglalkozzam a sose látott „delejes” szemek „sorsverő” képességével.

Májusban eljött értem az Apám, frissen, jókedvűen, váratlanul, minden előzetes terv híján, pénzt adott, felpakolt és Pestre vitt N. K.* belügyi államtitkárékhoz. A vonaton, nem kis meglepetésemre így szólt hozzám: „Nem vagy még nagylány, Lánkó, s én huszonnégy éves korodig nem is adlak férjhez. Azonban te most legénynézőbe mész — bár választásod szabad. Nekem N-ék régi testi-lelki jóbarátaim, s N. egy tréfás pillanatában születésed hírére sürgönyileg megkérte a kezedet öt éves kislány részére. Én úgy tudom, hogy ezt a leánykérést ők ma is megismétlik, ha ti, fiatalok és Te, kislányom úgy akarod. Csak azt kötöm ki, hogy huszonnégy éves korodig ráértetek egybekelni. A fiú jóra való, igyekvő gyerek, s ha neked is megnyeri tetszésedet: örülni fogok a boldogságotoknak. Ez azonban, amit itt mondok — ismétlem —, nem köt semmire. Téged ebben a kérdésben nem az apád, de a szíved kell befolyásoljon.”

Két, tavaszról nyárba nyúló hónapot töltöttem Pesten. (Május—június). Ez alatt a majdnem két hónap alatt egész további életemre kikorzóztam magam. Végigültem az akkor sorra kerülő, engem érdeklő szerzők darabjait.

Ennyi és ez volt az a kultúra, amit Pest adott. Olvasni ott, akkor, semmit sem olvastam, s kivételesen csúszott kezembe egyszer egy kis füzet: „A varsányi csata” című, amit Farkas Pál írt. Jelentéktelen, de nekem akkor mulatságos kis könyvecske, mert ismeretlenül is ráismertem a milieuraizra, s „Eszme Péter”, a költő groteszk alakjára, kiből rögtön megismertem a nem kis rosszindulattal torzított Adyt.

* Némethy Károly; I. 86, 295, 303.

Különben zajlott körülöttem az élet. Fiúk, kocsi, autó, korzó, színház (egyszer egy megrótt pezsgős lumpolás is), virág, Gerbeaud — gyorsan és jelentéktelenül váltakoztak napjaimban.

Szemre egészen szép és mulatságos volt ez a pesti tavasz. De az úton Apámtól jelzett házassági lehetőség — befagyott.

A mindég szomorú, szerény és nagyon intelligens, nem túl szerencsés külsejű K-val elég alkalmunk volt alaposan meggondolni és megbeszélni egymásnak szánt jövőnk lehetőségeit. Ez a fiú jó volt, okos és ízléses. Megismerte és megértette bennem az embert, s testvéri bizalommal és gyöngédséggel szeretett.

Ebben az új barátságban nem esett szó Adyról, vagy ha véletlenül szóba került, csak óvatos s a „költőnek” kijáró, lelkes érdeklődés hangján történt. Pedig én itt is kaptam lapot, levelet Maria Grünből, ami Csucsára érkezvén, ottani postámmal küldődött pesti ideiglenes otthonomba.*

Előzménye, hogy megtakarított pénzecskéből Adynak egy kirakatban meglátott képét megkicsinyíttettem, és elküldtem hozzá, dedikáció végett. A kép rövidesen visszajött, a következő felírással: *„Az én még sohase látott, de régen és nagyon kedvelt Bertuka húgomnak üdv.[özlet] és szeretet. Maria Grün június 1913. Ady Endre.”***

Pesti tartózkodásom alatt Édesapám egy szép napon ebédre vitt Kispestre, [Szombatfalvy] Berci bácsiékhoz. Onnan délután hármásban átkocsiztunk Pestszentlőrincre, megnézendő a Szemere-féle lövésztelepen álló, Berci bácsi által tervezett és faragott, remekbe készült székelkaput. Útközben Édesapám, aki a szokottnál is melegebb és gyöngédebb volt, közölte velem, hogy érzelmeszedési zavarok kínozzák, Pestet nem bírja. Most végre szerencsés megoldáshoz jutott: egy miniszteri osztálytanácsos barátjával közösen vett itt Lőrincen egy kis kertes villát, ahol az év nagyobb részét szándékozik tölteni, s csak a redakciós napo-

* L. Lev. II. 223; Boncza Berta válasza uo. 580.

** E képről nem tud az Ady-fotoikonográfia (Tegnapok).

kon látogat majd be Veres Pálné utcai lakására. Természetes és gyöngéd érdeklődésnek venné részemről, ha megnézném az ott-hont, hol öregedő, beteges pihenőnapjait tölteni óhajtja.

[Bertuka megnézi a házat, melynek — mint megtudja — már van egy nő lakója (az az Erlesbeck Kamilla, aki a következő években gondviselője és ápolója az 1917. január 5-én elhalálozó Bonczának).* Megértő és együttérző hallgatással veszi tudomásul édesapja közlését, melyet a kispesti-lőrinci kirándulással alkalom-ürügyébe és a közös villavásárlás magyarázatába csomagolt; arról is kiderül később, hogy csak szépítő mese. Boncza ekkortájt cserélte föl hétszobás belvárosi lakását a háromszobás, modern, Veres Pálné utcai lakással, melyből csak egy szobát használt, a többi helyiséget lapja szerkesztőségének rendezte be.]

Ezekben az években szakadhatott meg, hosszas huzavona után, egy lánygyermekkel súlyosbított hosszú lejárátú — (családi életünkben sok keservet okozó) — szerelmi viszonya,** s kezdődött a lőrinci villaépítés menekülő szelíd romantikája.

Ilyen volt az én „ős gyermek” Apám. Ma jobban látom, mert jobban értem halálom túlnőtt, megtisztult, nagyszerű figuráját ennek a rendkívüli jóságú embernek. Akkor megtanultam egyszer s mindenkorra, hogy sorsomat vele együtt vagy nélküle, de mindenképpen a magam útján, a magam erején fogom megharcolni. Addig pedig, míg ez a nagy harc eljön, fegyverszünetet kötök. Nem vallok és nem titkolok, de viselem magamra rántott sorsom súlyát és szépségét, az ő segítő vagy rontó keze nélkül. Nem barátom, csak az Édesapám, akiről én mindég, mindent meg kell tudjak, akkor is, ha illúziórombolók a dolgok — s meg kell végre szoknom, hogy a természetes vaksággal van megverve, s arcom tizenhét éves, elmúló üdeségén túl nem lát mélyebben belém, az emberbe. A szeszélyesen pajtáskodó, de a cimboraság játéka mögött erősen tekintélyt tartó apák közül való, s így kell szeretnem, vállalnom és tisztelnem, amint adódott.

* L. 308.

** L. 175.

[Pesti időzésekor keresi föl Boncza Berta az addig csak levelezésükből ismert Vass Micit; nagy vonzóerővel hat rá a lány egész egyénisége: „örökre megszerettem” — írta.]*

Június végén** Apámmal hazautaztunk Csucsára, s én az úton megmondtam neki, hogy K. [a Némethy fiú] felesége soha nem lehetek.

[Otthon Boncza „cserkészcsapatot” szervez: meghívta vendégül egy ügyész barátjának két lányát, a kolozsvári Szádeczky Margitot, Bertuka unokatestvérét, Sylvester Erzsébetet (Dundi), s hozzájuk társult három kamaszfiú: a két Némethy iker és Haypál Benő budai református lelkész Béla fia. Velük és Bertukával megalakult a nyolctagú „csucsai cserkészet”. Boncza köztük a „Vezér”; így élte ki, játékos formában, önkényúri hajlamát, diktátori szeszélyeit.]

Sohasem fogom elfelejteni az az ebédet, ahol a cserkészek „vezérét”, Édesapámat derűs falatozása közben ezzel a merész és számomra vérfagyasztó kérdéssel rohanta meg Ilus: „Urambátyám, mit tart Ady Endréről?” — „Urambátyám” ösztönszerűen zord lett, s valami olyasmit dörgött, hogy sem csavargók, sem örültek nem érdeklik. „A csavargók és az örültek genie-k és szentek is lehetnek” — replikázott a legyőzhetetlen harckész-ségű Ilus —, „Krisztus is »csavargó« volt, s »örültként« kövezték meg a presztízüket féltő farizeusok...”

Apám ellentmondást nem tűrő hangon vetett végett a vitának: „Nem ismerem Ady urat, sem személyében, sem műveiben, és nem is óhajtom megismerni. A »Fekete zongora« című mesetermívét hallottam ugyan a Nagy Endre kabarében, s ennek alapján nyugodt lelkiismerettel örültnék állíthatom. Hogy mellesleg csavargó is, ezt onnan tudom, hogy véletlenül, de kompetens helyről hallottam, Ady úr szanatóriumában él, s bejelentett lakása nincs. Az ilyen ember szememben örült és csavargó, s még népbolondító Krisztusként is érdektelen.”

* L. Csinszka 148—9.

** Június elején; l. 68.

Ilus nem felelt, de bennem jéggé fagyott egy pillanatra az élet. A lábaim hidegek lettek, s a belső, visszafojtott izgalom lázként vert végig a gerincemen. Váltakozó színeim (különben is sápadt arcomon) nem lett[ek] árulómmá, de eldöntődött bennem örökre a tragédia, hogy ha választanom kell Apám kényelemmel, előrelátással simára párnázott útja s a Krisztusnak csúfolt csavargó örültnek harccal, szenvedésekkel kikövezett sorsa között: itthagynom az Apámat — s rohanok a szenvedés után.

Egyelőre azonban nem hívtak — *mert nem volt reám szükség.*

Édesapám itthonléte alatt ráért a napi postát is ellenőrizni, s így nemcsak levelet írni nem lehetett zavartalanul tőle, de levelet kapni is nehezen.

Hozzám azért mégis eljutott egy grüni üzenet.*

Áldott, meleg velemtörődése a jósnak.

Mialatt Ady Grünből írt, Csucsán vidám, furcsa dolgok történtek. A kolozsvári Margitka mamája meglátogatott bennünket, s a vezér előzetes megkérdezése nélkül két fiatalembert hozott magával.

A „Vezér” nagyot nézett, de szigorúsága lelkes engedékenységgé olvadt Mariska néni okos anyai tanai hatása alatt. A csucsai cserkészélet új fordulatot vett, s hetenként jöttek és mentek a lányok gavallérjai. De jöttek mások is. A Csucsán átvonuló, nagygyakorlatra induló honvédhuszárok. Apámat éppen otthon találta a huszárinvázió, s bár a művészekén kívül az uniformistól is idegenkedett, bele kellett nyugodnia, hogy egész sereg tisztet szállásoltak el nálunk. A kapitány** és tisztjei leviziteltek, s Apám túltéve magát eddigi elvein, meghívta vacsorára a társaságot.

Az első délután megvilágította [a kapitány] tisztán látó szeme előtt az Édesapám nem mindennapi figuráját és az enyémet. És megdöbbsent finom ösztöne a reánk leselkedő tragédiától, ami bennünket — Apám és engem — szorosan összevarrt.

* L. Lev. II. 214.

** Perczel Armand

Két finom érzékenységgű ember csálthatatlan ösztönösségével barátkoztunk össze. S ez a barátság egészen Adyval történt eljegyzettségemig megmaradt, céltalan, minden tervtől, minden érdektől mentes, tiszta szép, szomorú rokonszenvnek.

Pár-kézcsók, vagy három napsütéses, meleg csucsai délután s egy késő őszi, rövid este csöndes, nyugodt beszélgetése voltak személyes emlékeink. És levelek. Jellel jelzett, aláíratlan, nyugodt vagy nyugtalan, baráti levelek. Kevés levél, de mind féltő és jószágos...

Az Önéletrajz itt megszakad. Kárpáti Aurél jegyzete szerint Csinszka meg akarta írni a folytatást is, Adyval való házassága történetét, de erre már nem volt ideje (?). Vázlatosan feljegyezte azonban ezeknek az éveknek az eseményeit is; a kézirat szövegét Vitályos László tette közzé, részletes jegyzetekkel (Ady—Léda—Csinszka. Visszaemlékezések és levelek a költő életrajzához. 1977).

Pótlásul idekapcsoljuk Csinszka Vallomás a csodáról c. emlékező írásának (PN 1932. máj. 1.) a házasság időszakára vonatkozó részét, amely azonban néhány életrajzi utalás mellett jórészt Ady egyéniségének képét adja, s inkább a későbbi, Portré Adyról. Vallomások c. fejezettel rokon; l. 187.

[...] Utam elején tizenhat évem ragyogása nem ismert lehetett. S a magam kereste úton — tizenkilenc évem* nem ismert mártíriumot, mikor elértem a célomat.

1915 márciusán, kicsit karcolt szívvel, megkaptam helyemet Isten és ember előtt, Ady fáradt, beteg szívében.

Nyugalmas, édes boldogság helyett harcot jelentett az életünk. Harcoltunk egymásért és sokszor egymás ellen is — egymásért. Bor, veronál, 120, 140 napi cigaretta lettek az ellenségeim, s míg fokozott hittel küzdöttem az apró rémekkel: a mindnyájunkra rázuhanó világháború gyilkos izgalma szembeállított a lehetetlennel. Igen, itt harcképtelenné váltam. Pestről Erdélybe, Pestről Szilágyságba vittek fűtetlen, téli vonatok. Bor-

* Csinszka szokásos önfiataltatása: majdnem 21 éves az esküvőkor.

zalmas utazások vártak reánk, megismertük a háborús ország vidéki szállodáinak szörnyű képét, éltük a vidéki sorozások embertelen izgalmaival, láttuk az előttünk menekülők hontalanná vált karavánját, félőrült öreg székeleyeket, kezükben egy üres csirkeólat szorongatva, vagy más haszontalan emlékét az emberi kétségbeesésnek. Láttuk az előttünk kanyarodó, végtelenben nyúló országúton felfordulni a Háromszékből elhajtott, címeres ökröket, s éjszakánként álmatlanul, meggyötörtén hallgattuk a sebesültszállító vonatok halálsikolyát. Késett napilapok ferdítése, rossz hírek és rossz előérzetek Pestre hajtottak. S ha itt voltunk, háborús hisztériától megkínzott barátok tették tönkre legjobb szándékaimat.

Hiába kínáltam cserébe a sorsnak a magam bátor, követelően hívó, erős, fiatal szívét: az Adyét nem tudtam megmenteni. Harc pusztított bennünk és körülöttünk.

Az *élet* harcolt a halállal! És . . . a halál volt az erősebb. Minden sarokból, minden árnyékból ránk lesett, elénk bújt, hogy láthassuk éhes, szörnyű arcát. Mindig közöttünk élt, mert bennünk lakott. Velünk hált, az asztalunknál ült, és számon tartotta rohanó életünk minden kis veszendő örömét.

Ady elmondhatatlanul félt tőle, de kíváncsi, gyerekes vásott-sága mégis játszott vele. Izgatta a titok, a nála is erősebb ismeretlen, a nagy póz mögé dermedt örök narkózis. Fegyver volt a halál — ellenem és önmaga ellen. Jó pajtás, kivel nyelvet öltő kedvünk csúfot üzött. Rejtelmes szerető, aki el tudta venni tőlem. Iszonyú ellenség, aki könyörtelenül földhöz vágott.

— Halál Úr! — mondtuk sokszor gyerekes fontossággal, ami mögött ijedség lakott.

— Az öreg! — mondtuk máskor, komázva.

— Itt van — éreztük, és nem tudtunk szólni semmit. Mert a rémületől *megállott a szív!*

Harcot és szenvedést kívánt az élet tőlünk. Harcoltunk és szenvedtünk hát. Mégis, minden harc és szenvedés ellenére, Ady meghagyta bennem tisztult érzését annak a szeretetnek, hogy

ritka emberi jósága mindég szívére ölelte azt, aki *miatta* sérült meg a harcban. Magához tudta emelni az érette elzuhanót, le tudta törölni a könnyet, amelyet okozott, s a kétségbeeséstől eltorzult lélekre vissza tudta játszani a minden rosszat felejtetni tudó mosolyt. Aki megszedült attól a ténytől, amely az ő rendkívüliségéből sugárzott: jóvá is lett, *miatta, érette*.

Csoda volt, mert az ember lelkébe bele tudta szuggerálni minden tépettségen, lázadáson innen és túl, a legnagyobb emberi szépséget — a *jóságot*.

Csinszka: Boncza Berta, Ady Endréné, majd Márffy Ödön festőművész felesége (Csucsá, 1894. jún. 7. — Budapest, 1934. okt. 24.). Emlékezését töredékben maradt Önéletrajzának részleteiből állítottam össze, kiegészítve Vallomás a csodáról c. cikkének (PN 1932. máj. 1., Szilágyság máj. 13.) néhány közlésével.

Az Önéletrajz jórészt a húszas években íródott, több füzetbe. Kiadására gondolva, Csinszka halála után Márffy sajtó alá rendeztette Kárpáti Auréllal, hozzákapcsolva a Portré Adyról c. írást, Csinszka kiadatlan verseit és Adyhoz írt leveleit. A 161 lapnyi gépirat címlapján az 1937. évszám áll. Az eredeti kézirat, egyéb emlék- és dokumentumanyaggal az MTA könyvtárába került. Keletkezésének történetét Ruffy Péter ismertette (MN 1977. jan. 30.; I. Vitályos 7–10), s ugyancsak ő közölt belőle részleteket többször is, legterjedelmesebben az MN 1977. január–februári számaiban (19 folytatás, jan. 30. — márc. 13.); ezt számos hozzászólás kísérte (I. Bibl. 4362. sz.).

Csinszkanak csapongó szerkezetű s erősen szubjektív hangú följegyzései nem kapcsolódnak össze egységes és teljes önéletrajzzá vagy emlékirattá, bár saját felelős szándéka és a kortársi várakozás erre ösztönözte. Memoárja azonban töredékesen félbeszakadt, s az Ady mellett töltött ötödfél évről csak egy hevenyészett, hiányos, pontatlanságok és aránytalanságok zökkenőitől egyenetlen vázlat maradt fenn (I. Vitályos).

Az emlékezés-kézirat önéletrajzi és Ady-vonatkozású anyaga — részletközlések után — 1990-ben jelent meg kötetben, Csinszka: Életem könyve címmel (sajtó alá rendezte B. Lukáts Júlia, Benedek István utószavával és Vitályos László jegyzeteivel). A kiadás az MTA-ban őrzött kéziratos füzetek anyagán alapul, figyelembe véve a Kárpáti Aurél által megszerkesztett gépiratos változatot (egy példányát Ruffy Péter szívességéből használhattam munkám során). Az Életem könyve a következő fejezet-egységekből áll: Levél Bárczy Ist-

vánhoz (előszó), A csucsai otthon, Gyermekkorom, Hazugság nélkül (családtörténet), Tanító bácsi (emlék a csucsai gyermekkorából), Csinszka és Ady: Így történt (levelező kapcsolatuk alakulása 1911—13 közt; Boncza Bertuka nagylány-évei az Erzsébet Nőiskola után a svájci intézetben, majd itthon, Csucsán, Kolozsvárt, Pesten), Portré Adyról (vallomásos, szubjektív képmás és egyéniségrajz).

Benedek Istvánnak az emlékirat terjedelmének több mint harmadát kitevő utószó-tanulmánya összefoglalja és kiegészíti a csapongó önéletrajz részleteit, s az Ady-irodalom nyomán továbbviszi az 1913 őszével félbeszakadt emlékezés menetét. Ismerteti az első találkozás bonyodalmas, de remegő, boldog várakozást keltő lezajlását; elmondja a második látogatás meglepő vőlegényváltását; levélrészletekkel és versekkel érzékelteti az új szerelem kölcsönös mámor-elragadtatásait; részletezi a házasság elé torlódó akadállyal való viaskorodást a fanyar győzelemig, a közben fellobbant háború nyomasztó viharfelhői alatt, s áttekinti az együttélés éveinek zaklatott eseménytörténetét.

Benedek kiemeli, hogy Csinszka emlékezése irodalmi mű — írójának szándéka, igénye és a megvalósulás színvonala szerint is —, nem várható tőle sem tárgyilagosság, sem tényszerű hitelesség; mint irodalomtörténeti forrás tehát ellenőrző egybevetésre, helyesbítésre és kiegészítésre szorul. Ő maga nem akar állás foglalni sem Csinszka mellett, sem ellene; mint pszichológus-orvos elemzi egyéniségének alakulását, ellentétes összetevőit, egzaltált szélsőségeit, túlzott önértékelését és nagyra törő becsvágyát. Elfogultság és előítélet nélkül akar közeledni a „különc, bizzar, színes” személyiséghez, de kommentárjainak egy-egy jelzőjével, ösztönös szavával, megjegyzésével érzékelteti a lényegében negatív megítélést és minősítést.

Boncza Bertát féktelen ambíciója és megszállottsága sarkallta, hogy Adyt hódítsa meg magának; nagy árat fizetett érte, de az áldozathozatalt vállalta és hősieks elszántsággal teljesítette. Az Ady—Csinszka-kérdésben is a lélektani motívumokat nyomonza Benedek: „miként talált egymásra, és hogyan birkózott meg egymással ez a két rendbontó egyéniség?” (180). Két egzaltált lélekről lévén szó, egymásra találásuk és élettársulásuk *szükségszerű* volt, véli Benedek István.

Az utószó több helyütt kitér Ady egészségi állapotával kapcsolatos orvosi kérdésekre, megállapítván, hogy maig sincs teljes és tiszta képünk Ady betegségeiről, egy szakszerű patográfia híján, amely megvilágítaná szervezetének alkati sajátosságait, motiválná örökös betegeskedését és egészségi panaszait, talányos kórtüneteit, szélsőségek közt hánykolódó kedélyállapotát, féktelen mármorszomját és szexualitását.

A bőséges Ady—Csinszka-irodalom hasznosítása mellett Benedek éppen a konkrétabb lélektani-pszichiátriai szempontú megközelítésre nem vállalkozik,

megmarad az általános szemlélet távolságában; igaz, hogy egy elmélyült elemzés a tőle is hiányolt tudományos szakmunka terjedelmes fejezete volna. (A Csinszka-könyv kiadásának értékelése, a memoár stílusának méltatásával: Vezér Erzsébet: Éllrod 1990. okt. 5.)

Az Életem könyvének anyagát és hozzá írt utószavát hasznosította Benedek a kiadást nyomon követő munkájában: Ady Endre szerelmei és házassága (1991). Voltaképp regényesített életrajz, szerelmekben elbeszélve. A műfaj, forma és hangnem jelzi a könyv célját és igényét. A szerző — mint hangsúlyozza — a témát feldolgozó forrásmunkákra támaszkodott, ő maga semmiféle önálló kutatást nem végzett. Olvasóközönségéhez igazodva, elmélyült elemzések helyett megelégszik általánosságokkal, feltevésekkel, pszichológus szemléletű kommentárokkal. Itt is szóvá teszi a szakszerű Ady-patográfia hiányát, és hangsúlyozza a verseket megvilágító magyarázatos kiadás szükségét. Bár bírálja forrásainak különböző előjelű elfogultságát, ő maga is erősen szubjektív szemlélettel szól az Ady-életregény főbb szereplőiről.

Központi alakja — Léda mellett — természetesen Boncza Bertuka — Csinszka. Az Életem könyve nyomán föltárt előzményekhez kanyarodik vissza az utolsó fejezet, amely az Adyval együtt töltött viharos-háborús éveket jeleníti meg. Kiegészíti ezt Csinszka zaklatott, hamar ellobbanó későbbi életének s az Ady halálát követő fejleményeknek ismertetése (hagyatéki per, az Ady család sorsa, a költő kultuszának kezdete stb.). Benedek sokoldalú megvilágításban mutatja Csinszkanak ellentétekben villódzó, különös alakját, s összegezeként így jellemzi őt és Ady melletti szerepét: „Csinszka hősiesen állta a sarat, ezt még ellenfelei is elismerik. Teljesítette, amit vállalt. Mit kapott cserébe? Egy rendkívüli embert, akit szolgálni és ápolni is magasztos földadat volt... Sorsa nem irigylésre méltó, de azért sajnálni sem kell: osztályrészéül jutott az, amire vágyott.” (267—8)

Sajnos, a könyv népszerűsítő szándékának hasznosságát is lerontja a számos tévedés, pontatlanság, elírás. Mégis szinte lelkendező érdeklődés fogadta (l. RTV Újság 1992. ápr. 13—19; MN 1992. ápr. 29.; Új Magyarország 1992. jún. 5.; MFórum 1992. jún. 11.; Vö. Iszlai Zoltán recenzióját: Éllrod 1992. júl. 17.). A könyv bíráló-értékelő recenziója: Vezér Erzsébet: Holmi 1992. okt., 1469—9. — Az „Ady szerelmei” témakörnek s egyúttal Ady szerelemélményének korábbi, sűrített, mintegy „szemelvényes” feldolgozása: Baróti Dezső: Ady Endre: Az elhagyott kalóz-hajók. 1977.

Csinszka emlékiratának kötetkiadásban közkeletűvé válásával elegendőnek véljük, hogy kiszakított részleteit közöljük, az időrendet követő folyamatos egységbe sűrítve, egy-két kiegészítéssel és helyenként áthidaló sorokkal; el-

hagytuk a Lev-ben is megjelent leveleket; ottani helyükre jegyzetben utalunk. Az így egybeszerkesztett összeállítást mintegy tájékoztatósi alapul tettük kötetünk élére, eligazításként a következő fejezetekhez, amelyek Adynak Csinszka-hoz és Csucsához kötődő utolsó éveit tárják föl.

Elsősorban azokat a vallomásszerű részleteket emeltük át, amelyek Boncza Berta családi körülményeire, érzelmi fejlődésére, egyéniségének kibontakozására jellemzők, s megvilágítják Adyhoz vezető útját, ellentétekkel és megpróbáltatásokkal terhelt kapcsolatuknak sorsszerűségét. Csinszka közlései magyarázó, kiegészítő adalékul szolgálnak más kortársi emlékezésekhez is. És idézünk néhány olyan, magában kevésbé fontos szakaszt, amely lehetőséget ad lényeges kiegészítésre, témautalásra, problémafölvételre.

Ami az abszolút őszinteség hangsúlyozásával, írói szemlélettel (és becsúsgyal) megformált vallomások (Csinszka 6, 13) hitelét és tényértékét illeti, bizonyos óvatosságra int bennünket az, hogy írásuk éveiben az emlékező már jelentős időtávlatból tekint vissza a történetekre. S bár elhárítja az írói ambíció feltételezését, irodalmisággal telített, kifinomult és eredeti egyénisége, érzékeny látásmódja óhatatlanul érvényesül mondanivalójában és stílusában, sőt nem ritka az eredetieskedő póz és a szecessziós fellengzősség sem. Ebből következik, hogy egykori ifjú önmagát már érett fővel, megpróbáló évek élettapasztalatainak birtokában idézi föl, s így állítja elénk, felnagyítva és átszínezve, új vonásokat is belelátva. Arra törekedtem tehát, hogy elhagyjam azokat a részleteket, amelyek ilyen „retusált” képet adnak, s lehántva az utólagos szépítő vagy bonyolító (bele)magyarázásokat, a tizenhat-húszéves fiatal lány hiteles arcképét bontsuk ki az önéletrajzbeli ábrázolás artisztikus vonásaiból és felfokozott színeiből.

Boncza Berta csak 1913 őszéig számol be életének eseményeiről, tehát az Adyval történt személyes megismerkedés (1914. április) elmondására nem kerül sor benne; ezt pótolja két levele Szentimrei Jenő emlékezésében (l. 101, 106).

Sajnos, éppen a leglényegesebb szakasz, személyes kapcsolatuk kezdete, majd a jegyesség és a házasság, Ady utolsó éveinek története maradt tehát megíratlan. A torzóban rekedt Önéletrajznak e hiányát azonban pótolja némi-képp Csinszka egy-két kisebb írása s főként fennmaradt emlékezésvázlata. Ebben rapszodikus elnagyoltsággal, az időrendet is meg-megtörve, hol részletesebben, hol töredékes mondatokkal és rövid utalásokkal tekinti át az Adykapcsolatot, neki küldött első levelétől Ady haláláig. A címszerű tagolással nyolc részre különülő emlékezésvázlat előkészület lehetett az Önéletrajz tervezett folytatására, az együtt töltött évek, házasságuk történetének megírására; ettől azonban sokáig húzódozott, s addig halogatta, míg váratlan halála szétfozlatta a megvalósítás lehetőségét (l. Vitályos 10).

Amikor azonban Révész Béla belekezdett Ady Endre tragédiája c. könyvébe, Csinszka — személyes közlések, adatok, levelek, az Önéletrajz elkészült része és dokumentumok mellett — átadta neki felhasználásra emlékezésvázlatát is, amely aztán Révésznel maradt, s később az OSZK-ba került (l. Szentimrei eml.: 135; Vitályos 7—8, 10—13. Teljes szövegét jegyzetekkel Vitályos László adta ki: (i. m. 53—108).

Ady Lajos és Bölöni szerint (189, ill. 288) Boncza Miklós külön királyi engedéllyel vette feleségül nővérének lányát. Sem az Önéletrajz, sem más forrás nem utal erre. Talán a Kálvin téri parókia irataiban van ennek nyoma, mert nyilván csak egyházi esküvő történt; a polgári házasság és hatósági anyakönyv intézménye másfél év múlva, 1895-ben lépett érvénybe.

Boncza Berta is fölteszi a talányos kérdést: mi lehetett ennek a különös házasságnak az indítéka? De hangsúlyozza, hogy édesanyja, Török Berta „szabad akaratából” lett nagybátyjának a felesége. E „szabad” elhatározás mögött azonban gyötrelmes lelki válság és az önfeláldozás elszántsága komorlik. Az Önéletrajz erről semmit se mond, nem is céloz rá; a családi múlt ismerői, a Török és a Boncza család barátai és ismerősei azonban tanúsítják, hogy a fiatal lány családja érdekében engedett Boncza Miklós könyörtelen erőszakosságának: kijelentette, hogy megvonja minden támogatását özvegy nővérétől és a Török-árváktól, ha unokahúga nem lesz a felesége. Török Bertáról, Boncza Miklósról, a kikényszerített és sorstragédiába zuhanó házasságról l. Szentimrei eml.: 86. Ott az egyik rokon emlékező Bonczának a temetésen való túlzó viselkedéséről beszél (131), s ez ellene mond Csinszka közlésének, hogy apja nem is ment el feleségének sírbatételére. Ezzel az alig hihető állítással talán csak Boncza különösiségét akarta jellemezni. (A szöveg további részében érezhető ellentmondás is erre vall.) A temetésről l. 16. A gyászjelentő szövege: 91.

Boncza Bertát Barabás Árpád magyarókereki ref. pap keresztelte meg, aki Ady anyai nagyapjának, Viski Dániel nyárszói ref. lelkész dédunokájának, Bányai Annának volt a férje (l. 230), s e révén sógorságban állt a kalotaszegi Kiszely és Visky családdal, melyekkel Bonczáék is rokonságot tartottak. Erre a bonyolult, távoli kapcsolatra emlékeztette Adyt egy levelében Boncza Bertuka (l. Lev. II. 606; vö. Ady L. 184—5), s ez alapozta meg egyre bizalmasabb hangú („húgom”, „bátyám”) levélváltásukat, majd Ady csucsai „rokonlátogatását” 1914 tavaszán (l. Eml. I. 44—5, a kötet mellékletén l. a Visky-ág családfáját).

A kolozsvári és csucsa gyermekkori környezetről, a nagymamáról, Malvina néniről, ifj. Török Károlyról és Páll Annáról l. Szentimrei eml.: 81. — Erzsébet nőiskolai emlékeit idézi föl Csinszka egy 1915-i levelében, l. uo. 93. — Ady nevével való első találkozása az 1909. nov. 27-én tartott Royal Szállóbeli Ady—Beretvás-esttel kapcsolatos; erről l. Ady L. 136; Révész: Ady életéről 53; Bölöni 219—20; Adyné 142; ÖPM X. 20—4, 252—73; Eml. IV. 118—40. — A Ferenc József-díjról: Hegedüs Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. 1959. (ItFüz 26.)

Boncza Berta pesti iskolatársa volt *Feszty Masa* (1895—1979) festőművész, Feszty Árpád leánya; két alkalommal is nyilatkozott róla az emlékezet kiszínező túlzásával, a köztudatban élő vélemények, nézetek visszavetítésével. A Nők Lapja 1957. nov. 21-i és az MN 1974. jan. 15-i számában közölt emlékezéseit összevontan idézzük:

Csinszkrét, illetve Boncza Bertát jól ismertem, az Erzsébet nőiskolába jártunk együtt, bentlakók voltunk. Tizenhárom-tizenöt éves volt akkor. Ő egy évvel járt fölöttem, de mint egymás melletti osztálybeliek, sokat voltunk együtt. Alacsony, vékony — a szépnél több: érdekes, különlegesen, mondhatnám fantasztikusan színes egyéniség volt. Nagy, kicsit kiálló, de egészen különleges kifejező szemeivel, mindig a távolba nézett, és látszott, nem is vesz tudomást a környezetéről, legyen az tanár vagy diák.

Mindig kócos volt, sokszor hiányzott a gombja. Egy Leszkai Gizi nevű pajtás volt kinevezve, aki reggel, mielőtt kijöttünk a hálóból, megfésülte, megnézte, nem vette-e föl fordítva a köténytét. Érdekes, hogy minden furcsasága ellenére, soha egyikünk sem nevette ki! S hogy én, művészygyerek, megértettem, természetesnek találtam, hiszen elég különös felnőttet láttam! De a többi lányok is megéreztek benne valami érdekeset, nem mindennapit!

Ő volt az iskolában az excentrikus, a furcsa, a bizarr, az originális, mindenki szerette és megmosolyogta, néha kinevettük álmodozásaiért. A tizenöt éves forma kislány már rajongással beszélt „Bandi bácsi”-ról. Csillogó szemekkel, szeretettel mesélt róla — pedig személyesen nem is ismerte.

Órakozi szünetekben magában sétálva a folyosón vagy a kertben, este a hálóban — míg szabad volt — mindig Ady-verseket mondott, olvasott. Persze mi, hétköznapi fiatal lányok nem értettünk belőle semmit, de imponált, és néhányan nem is mertük bevallani, hogy nem ismerjük. A tanárnőknek is feltűnt, meg is kérdezték tőle, mit szaval annyira. Amikor megmondta, legyintett egyik: „Ady? Ki az az Ady?”

Talán én voltam az egyetlen az egész intézetben — s legfőljebb egy-két tanárnő —, akik egyáltalán ismertük Ady nevét akkor. Pályafutása, sikerei elején volt, sokat vitáztak fölötte. Én onnan ismertem, hogy édesanyámnak jó barátnője volt Lesznai Anna — festeni tanult tőle —, aki fantasztikus Ady-rajongó volt. Személyesen is ismerte, és anyámnak sokat beszélt róla. Lesznai Anna hozta el hozzánk először Ady verseit, s édesanyám, aki mindenért rajongott, ami modern volt, rögtön szívébe zárta.

Fiatal lány voltam, amikor egyszer édesapámhoz mentünk látogatóba, egy ligeti szanatóriumba. Anyám beszélgetett, én nézelődtem, amikor nyílt az ajtó, és a foyér-ba belépett egy sápadt, nagy, karikás szemű, távolba néző, kócos ember. Az első benyomás rendkívül lenyűgöző volt, hirtelen nem ismertem fel, csak azt éreztem: valami nagyon nagy ember lehet... Mozdulataiban, tekintetében benne volt egész tragikus sorsa...

Berta nagyon jól tudta, [ki az az Ady], mert ő már akkor készült arra, hogy Ady társa legyen... Amikor felesége lett, és akadtak, akik azt mondták, hogy hiúságból, becsvágyból ment férjhez a beteg költőhöz, mi, akik gyerek- és kamaszkorunkban ismertük már Bertuskát, tudtuk: nem igaz.

Később jó pár év múlva, találkoztam újra Csinszkával. Nyer-gesújfalun töltöttünk együtt egy nyarat. Márffy Ödön a berlini emigrációban élő Kernstoktól — aki apám jó barátja volt — kapta kölcsön a műtermét. Akkor mondta: előre látta, hogy Szendrey Júlia sorsára jut: hamar özvegy lesz, és támadják majd azért, hogy elhagyta az Ady nevet... Pedig nem hagyta el... Megőrizte, hiszen együtt emlékezik meg róluk már az irodalom-

történet is. Boncza Bertáról úgy, mint aki Adyt néhány legnagyobb versére ihlette, és segítette pár esztendővel meghosszabbítani szűkre szabott földi létét...

Hogy Feszty Masának az Erzsébet Nőiskolába járó Boncza Berta „Ady-rajongásáról” való közlése mennyire a képzelet fölnagyítása, sőt belemagyarázása, Csinszka önéletrajzi emlékezése tanúsítja: ott és akkor hallotta ugyan először Ady nevét, de nem adja jelét, hogy különösebben érdekelné. Rajongó képzeletét ekkor egy-egy színész, főként Törzs Jenő foglalkoztatja s tölti be. Csak a svájci intézetben kerül Ady varázsába (l. 21).

Feszty Árpádné Jókai Róza (1861—1936), az író nevelt leánya, festő, író. — Lesznai Annáról l. Eml. III. 662—8. — Ady a ligeti szanatóriumban: 1914. jan. (l. Dénes: Élet 165; Eml. I. 409).

A Szendrey Júlia-párhuzamról l. 203; Benedek 289—90. A Csinszka versei c. kötet (1931) egyik darabja: Üzenet Júliának.

Az Önéletrajz túlságosan elnagyolja és leegyszerűsíti, ill. idealizálja és átstilizálja az Ady-kapcsolat születésének történetét, a költő nevének és hírének első hallomásától a két és fél éves levelezésen át a találkozásukat megelőző hónapokig. Király István sokoldalú elemzése utal is erre (Intés II. 414—20), a kezdet mozzanatait azonban Tabéry Géának Csinszkáról szóló emlékezéseiben és Boncza Bertukának Svájcban 1910—12 közt hozzá írt leveleiből követhetjük tüzetesebben nyomon: A csucsai kastély kisasszonya (in: Tabéry 207—45, 317—47). E memoár előzményei és bővülő változatai: Ady két asszonya. [2.] A feleség. MSzó (Nagyvárad) 1919/5., júl. 13. (l. in: MSzó—Tavaszi 1919—1920. Antológia. Bukarest, 1971. 390—6.); Egy híres kastély szép napjaiból. In: Ady-könyv. 1924. 115—9.; A csucsai kastély kisasszonya. Temesvári Hírl. 1934. dec. 25.; Könyv alakban: Brassó, 1939 (a Brassói Lapok húsvéti melléklete); Csinszka emlékezete. Szabadság (Nagyvárad) 1936. jan. 26.—febr. 8.; A csucsai kastély kisasszonya: MN 1939. febr. 19.—márc. 9.; kötetben: A csucsai kastély. [Gogáról is] Nagyvárad, 1941; A csucsai kastély kisasszonya. 1990. — Boncza Berta levelei Tabéryhoz: MTA K 19/13—43.

Az emlékezésből és a levelekből különös arc nyugtalanítón vibráló vonásai bontakoznak ki: egy 14—16 évesen már koraérett, az életre kíváncsian nyitott szemű, fölényesen öntudatos, eredeti gondolkodású és életszemléletű lányé, de voltaképp még zavarosan forrongó, kialakulatlan egyéniségé, akit csapongó célkeresésében elszánt, makacs akarat fűt. Igazi család nélküli gyermekkora és

idegenben töltött iskolaéveinek lelki magánya azonban szeretetre szomjássá, szeszélyesen érzékennyé és kitörésre készülő lázadóvá tette. Élénk, csapongó érdeklődése mellett tele van rajongó, regényes vágyakkal és rajztehetségére alapozott művészi ambícióval. Leveleiből kirínak a nagy szavak, a felnőttés pózok, érzik bennük az írójuk életkorával ellentétes mesterkélt irodalmiság. „Rendkívül érzékeny és rajongó[,] rajzra, írásra fogékony [voltam]” — írja erről a korszakáról emlékezésvázlatában (Vitályos 53). Korán ébredő nőiessége pedig gerjesztette kacér hiúságát és hódító ösztönét, hogy magára irányítsa a férfiak figyelmét és vonzalmát. Repdeső vágyai rajongva fonódnak egy-egy ideálra. Főként az idősebb férfiak vonzzák; mintha a távoli, hiányzó apát keresné bennük. Otthoni 20—22 éves fiúismerőseiről azt mondja: „jóformán gyerekek” (Tabéry 324). Így terelődik figyelme Adyra is. Ebben azonban nem Markóssy Böske álcázott könyvküldeménye az igazi indíték; a voltaképpeni előzmény Tabéry kedveskedő gesztusa.

A genfi egyetemre került ifjú jogász 1910 novemberében levelet ír a lutryi intézetben nevelkedő kis csucsai lányismerősnek, aki gyorsan válaszol, s nov. 30-i, második levelében már bizalmas közlékenységgel tárja föl szomorú családi helyzetét, s fájdalmas-panaszos őszinteséggel vall intézeti rab-magányáról, lázongó, zavaros lelkivilágáról. Tabéry — emlékezése szerint (i. m. 212—4) —, hogy valamiképp földerítse és szórakoztassa, elküldi neki A Holnap-antológia két kötetét (1908—9). Meglepő azonban, hogy Bertuka következő levelében nincs semmi utalás erre. Említi azonban — itt először — Adyt, elragadtatással idézve, bár fejből, pontatlanul *A Halál rokonából*, amely A Holnap I-ben is megjelent: „Szeretem Adynak hiszterikus, beteg egyéniségét. A versei néha túlzottak, sőt korcsak, talán maga sem tudja, amit ír, de vannak erős, hatalmas, új érzései, pár sorban sok, sok gondolat, és ezek csak egy megértést, egy elismerést válthatnak ki belőlünk. Adyból az idő kell nagy író t csináljon... De hatása alatt nem vagyok... Adynak néha túlzott, drasztikus költészetével szemben szeretem Heinét.” (Uo. 320) Egy kamaszlány naiv vélemény-nyilatkozata ez — néhány hónapja múlt tizenöt éves. 1911. febr. 5-i levelében van határozott utalás A Holnapra, újabb, egyértelműbb értékeléssel Adyról: „Olvasom a könyveidet, és talán gyerek ítélet, amit mondok, de Ady Endrében egy kis Petőfit, a jövő kis nagyranövő messiását látom megszületni. — az »őska-jánt« tartom talán a legszebbek egyikének [I. A Holnap I. 43]. — Babits versformáját nehéznek érzem... Akarom ismerni Ady Endrét, Törzs Jenőt és a többi szegény álmódó magyar fiút.” (Uo. 329) Az említett neves színésztől, akit 12 éves korában otthon látott Rostand-nak L'Aiglon (A sasfiók) c. darabjában, csakhamar egzaltált vallomást tesz levelezőpajtásának: „Én már négy hosszú éve [!] szeretek bűnös tisztasággal egy ismeretlen férfit... akit én meg fogok ismerni, ... magamévá fogok tenni [!], ha nem is egy életre, de egy pilla-

natra. Szeretni, imádni akarom. A csókom neki tartom, az ölelésem is az övé! És ez az ember... *Törzs Jenő*. — Nyomorultul szeretem.” (L. uo. 321, 330) Ezt Adynak is megvallja; I. Lev. II. 609.

Ady neve 1911. júl. 25-én kerül újra Bertuka levelébe, amikor Markóssy barátnőjétől két Ady-kötetet kap: „Olvasom Ady Endre »*Vér és arany*«-át [1908] »*Szeretném, ha szeretnének*«-et [1910]. Megérttem és szeretem ezt az embert, mennyi kultúra, mennyi finomság az érzéseiben.

»Bús virág a párisi lány,
Selymes kelyhét amint kinyitja[.]
Eljön a pénz és leszakítja.«*

Három sorban benne van egy szomorú, nagy valóság, egy élet. Ha tudnád, hogy vágyom Párizsba...” (Uo. 333)

A pontatlan versidézet *A Zozó leveléből* való; a *Vér és arany*ban olvasta Bertuka, de ismerhette már a Tabéry küldte *A Holnap* I-ből is. Nyári üdülésük helyéről, Chatelard-ból küldött levelén is ez a poste restante jelige áll: „Zozo” (I. Tabéry 332). Utánérzéként ő is verset ír Colette-ről, a kis párizsi modellről, s elküldi Tabérynek (I. Igaz Szó 1957/11. 748). Így megragadta beleélő érzékenységét a versbe foglalt életsors. (Az, hogy már július végén — mint írta — olvassa a barátnőjétől kapott versesköteteket, kissé ellentmond annak, hogy a könyvek hetekig fölvágtatlanul heverték asztalán. Ilyen hatáskereső, a valóságot átszínező vagy megmásító fordulatokat, regényes túlzásokat gyakran sugall az önéletrajzíró Csinszka alakító-szépítő, fellelő képzelete.)

De a tárgyilagos „ítései” méltatásban nyoma sincs olyan érzelmi megszálloottságnak, mint amilyennel Törzs Jenő ábrándképe leigázta őt. Ady neve nem is jelenik meg többször a Tabérynek írt levelekben — igaz, hogy egy nézeteltérés három hónapra megszakítja barátságukat (I. uo. 229) —, de Törzsé sem. A sértődött Bertuka zárkózottabb lesz Tabéryvel. Valószínű, hogy a színésszel közölte rajongó érdeklődését, de az nem válaszolt. Ezt talán röstellkedve elhallgatva Tabéry előtt, mint azt is, hogy kiábrándító csalódása után nyugtalan vágyakozása újabb célt keresett, s Adynak írt egy novemberi délután fájl hangulatában. A reménykedő-szorongó várakozás hetei után a végre 1911 szilveszterén megérkező válasz visszaadja önbizalmát és fölényérzetét. A fordulatra azonban csak 1912. jan. 2-i levelének célzásai utalnak: „A 40 éves emberek közeleége veszedelmesebb... Én most új utakat járok... Ez a levél talán az utol-

* Az idézett versszak 2—3. sora a kötetben:

*Halvány kelyhét ahogy kinyitja,
Eljön a Pénz és leszakítja.*

só, melyet hozzád írok.” (Uo. 337) Csucsára hazatérve, szeptemberi találkozássukkor azonban elárulja Tabérynak, hogy levelezik Adyval, majd váratlanul ezt kérdezi tőle: „Mit szólnál hozzá, ha Adyhoz mennék feleségül?” Erről ugyan még nem is lehetett szó néhány hónapnyi levelező ismeretségük során, de Bertuka tizennyolc éves fejébe már befészkelte e gondolat céltudata (l. uo. 234–5).

Csinszka utólagos tényalakító stilizálásának egyik példája Tabéry sépeyi látogatásának, titokban megszervezett találka-idilljüknek fanyar, kiábrándult visszhangja az Önéletrajzban. Találkozásukat követő leveleiben azonban egészen másként ír róla: „... egy kis műremeket szőttünk Sépeybe[n], finom ezüst kis fátylat...”; „... szép volt... egy kis epizód, amire szívesen gondol az ember” (uo. 326–7). Igaz, később támad benne valami feszélyezett érzés: „... ámitottam magam egy erőltetett flirttel, — és most szégyenlem a históriát” (uo. 345). Tabéry — gavalléros diszkrécióval — emlékezésében hallgat a csokolózásról (l. uo. 222–3), bár memoárja Csinszkaénál részletezőbb és őszintébb képet ad a találkozásról (l. uo. 215–6, 218–23).

Boncza Bertának Adyról és kapcsolatuk alakulásáról szóló megnyilatkozásait tárják elének volt intézeti barátnőjéhez, Markóssy Erzsébethhez írt levelei is; közlésük: (V. M.) [= Vámos Magda]: MN 1940. dec. 25.; és Geleji Dezső: Napló (Szabadka) 1937. 38–52. sz.; Vásárhelyi Júlia: Népakarát 1957. jan. 20. — A levelek az MTA könyvtárába kerültek.

A könyvek és a kép érkezésének nagyon megörül Bertuka: „Ady Endréért öllelek. Hiányzott nekem az én ismeretlenül is ismerős, kiáltó szemű, álmodó testvérem.” Később óvatos sejtetéssel közli: „Írtam valakinek valamit Budapestre, tűzzel játszom, ha kapok választ, írni fogok róla.”

Ady első leveléről aztán így számol be barátnőjének: „A szilveszter este nagy örömet és nagy szenzációt hozott — mit gondolsz kis Marci [így becézte Markóssyt]? Hát megmondom. — Ady Endre írt egy levelet. Néhány héttel előbb írtam a »Minden titkok« szerzőjének egy elég hideg, józan levelet, — hol kérem az autogramját, és elküldtem két kis őszi hangulatot bírálás végett. — Meleg hangú, szép levelet írt, — váratlant és bensőt. — Ha jó lesz, és hosszan írsz, majd elküldöm neked.

Kis Böském... küldj egy Nyugatot... — Ady levele arról győz meg, hogy talán van tehetségem — talán nem ok nélkül várok az élettől.”

E levélben azonban, Ady válaszában birtokában is, még mindig Tabéry jár az eszében: „Most 1912 ígéri — a nagy vallomást — Tabéryra gondoltam — szerettem volna, ha most jön — pedig nem jött, és én nem is gondoltam rá többet, igazi várással — csak szertartásból, capriceból vagy unalomból.” (Vö. Ta-

béryhoz írt, előző évi találkozásukra emlékező és emlékeztető, 1912. jan. 2-i sorait: Tabéry 339.)

Ady költészetének és a képről, 3—4 leveléből megismert lényének varázsa mégis egyre jobban hatalmába keríti és nyugtalanítja: „Engem izgat ez az ismeretlen ismeretség, és félek a kezeitől, az arcától, a hangjától és a jövőtől [!]. . . Te, aki láttad nemegyszer, ird le az orrát, a haját, a szemét, nagyságát, hangját, modorát.” Ennek az érzelmi kapcsolatnak a kezdetéről és boldog, rajongó kiteljesüléséről évek múlva levélben vall Csinszka Adynak (I. Lev. III. 342).

Markóssy (Markósy) Erzsébet egy pesti MÁV-igazgató leánya, Boncza Berta Ady-kapcsolatának egyik — öntudatlan — előkészítője és első bizalmas beavatottja, 1910—11-ben szobatársa volt a lutryi nevelőintézetben. Évközbeavatottja, 1910—11-ben szobatársa volt a lutryi nevelőintézetben. Évközben hirtelen hazahívták haldokló édesanyjához, s nem is tért vissza Svájcba, hanem Angliában, majd Párizsban tanult tovább. 1914-ben, a háború kitöréhanem Angliában, majd Párizsban tanult tovább. 1914-ben, a háború kitörésekor őt is internálták, de sikerült hazajutnia. Georgiević Joco szerb politikus felesége lett, Versecen és Belgrádban éltek, 1941-ben Magyarországra költöztek. Georgievićné 1943-ban nyilatkozott Csinszkaról (Mozi Újs. okt. 13.). 1965 júniusában halt meg (I. MN 1965. jún. 13.).

1963 nyarán Ruffy Péter, az MN munkatársa még meglátogatta *Markóssy Erzsébetet* Balatonfüreden, és följegyezte, amit az emlékezetes intézeti barátságáról mondott. (MN 1963. júl. 28., 30) Az első kérdésre, hogy ki lobbantotta föl Bertuka érdeklődését Ady iránt, s ki küldte neki az első Ady-verseket, határozott a válasza: Tabéry.

Már jóval Ady előtt voltak rajongói. Titokban levelezett a váradi Tószögi Ivánnal, a Genfben diákoskodó Tabéry Gézával, az olasz Donaggióval. Ellenőrzött, felügyelet mellett történő alutryi sétáink során csempésztük be Csinszka leveleit a házak falán elhelyezett postaládákba. A levelekre érkező válaszokat az intézet vezetője, Madame Béranek általában eldobta, megsemmisítette.* Egy régi Stühmer-doboz volt a csempészcsomag. A cukrok közé rejtve elküldtem a legfrissebb Nyugatot, Ady könyöklős arcképét és a két Ady-kötetet.** Tudtam, hogy Bertuka rajongott Adyért. Úgy rajongott, hogy nem ismerte, talán még

* L. Tabéry 332.

** Király szerint (Intés II. 415) — a két barátnő egybehangzó emlékezésével szemben — a fényképet külön küldte el Markóssy, 1911 novemberében.

nem is olvasta... Állítom, hogy igazában és alaposan a csempészküldemény után kezdte olvasni Adyt. Az én szerepem az volt, hogy fenntartottam, tovább szítottam Csinszka meglévő érdeklődését Ady iránt. 1934 tavaszán láttam, és 1934 őszén beszéltem vele utoljára. Belgrádból érkeztem Pestre, mindjárt felhívtam telefonon. »Ma nagy vacsora lesz nálunk — lelkendezett —, te is itt leszel.« Nem mehettem el. Másnapra ígértem a látogatást. Még aznap halt meg agyvérzésben. Már csak a Farkasréten találkozhattunk. Annak a református papnak a lelkész fia* temette el, aki valamikor Adyval eskette össze.

Lutryi barátságuk emlékééről és az elmaradt utolsó találkozásról Tabérynak írt levelében is szól Georgievičné: „... igen várt, sokat akart mondani, rettenő lelki tusája volt. Sajnos, méltatlan az egész kis érzékeny lényéhez. Csinszka! aki olyan nagyszerűen kiverekedte magának az életet, elvetette a súlykot.” (Tabéry 253) Ez arra a szenvedélyes viszonyára utal, melynek megalázó csalódással való végződése Csinszkát a kétségbeesésig felkavarta. Az eset épp akkor történt, mikor a nagy vacsorát rendezte, amelyre barátnőjét is meghívta. Ott érte Csinszkát a váratlan halálos bénulás és eszméletvesztés; ezért beszéltek akkor öngyilkosságról. A kortársakat felzaklató eset nyugtalanító rejtélyéről l. Tabéry 254—6, 404.

Csinszka 1914. ápr. 23-án találkozott először személyesen Adyval, aki várandi lumpolás után, késve érkezett Csucsára, „rokonlátogatóba” (l. Szentimrei eml.: 101). Mint erről akkor frissiben beszámoló két lelkes levele mutatja, a rajongó szeretet mellett a segítő részvét, az érte való áldozatos szolgálat vágya és elszántsága is rögtön feltámadt benne (l. uo. 102; Lev. II. 580; Mátyás Ferenc: Költők és parasztok. 1964. 237). Ifjúkori levelei is megerősítik az Önéletrajz irodalmivá stilizált vallomását, hogy a neki tulajdonított hiú, céltudatos becsvágyon túl valóban valami egzaltált áldozatos szándék hevítette rajongását: aggódott Adyért, féltette, és meg akarta óvni, menteni.

Csucsáról országút vezetett át a hegyeken a Szilágyságba, s a tízes években Zilahról postautóbusz közlekedett Csucsára, összeköttetést teremtve a Budapest—Nagyvárad—Kolozsvár vasútvonallal. E gyorsabb és kényelmesebb

* Haypál Benő és fia, Béla

utat használta néha Ady is. Érmindszent azonban, a Szilágyság felső részén, a Nagykárolyban elérhető Budapest—Debrecen—Szatmár vasútvonalhoz van közel, s ez volt a szokásos útja.

Érdekes, hogy Boncza Bertának Ady iránti rajongását nem zavarta mindaz, amit életmódjáról, betegségéről, a nőkhöz való viszonyáról hallott. Semmi féltékenységnak nem adta jelét sem leveleiben, sem emlékezésében. Lédáról pedig egyenesen csodálattal és hódolattal beszél, eszményítő túlzással a női szépségnek és a szerelem földöntúli varázslatának megtestesítőjét s nemcsak Ady múzsáját, hanem őrangyalát, nemtőjét is látta benne. Már első levele is hangot ad ennek (l. 22). Lédá viszont hamar értesül Ady és Boncza Berta levelező kapcsolatáról, s megérzi benne az igazi vetélytársat (l. Hársak 350—1; Eml. III. 246, 255).

Csinszka tudta, hogy Diósyék a háború kitörésekor visszajutottak Magyarországra, s egyre nyugtalanítja a kíváncsiság s a vágy, hogy találkozassék az asszonnyal: „Lédá izgat mindenekfelett. Látni és ismerni szeretném... Itóka félt tőle. Én mégis találkozom vele »Louis« hölgyfodrásznál — megérezzük egymást, s Lédá nagy jelenetet rendez. Nekem tetszik, és most már komolyan izgat” — írja Emlékezésvázlatában, az esküvő után Pesten töltött napokról szólva (Vitályos 59). Dénes Zsófiának pedig 1915 márciusában, az esküvője előtti napon így beszélt Lédáról: „Szeretném megismerni, ... találkozni vele, nagyon jó lenni hozzá, megcsókolni a kezét. Mert milyen megalázás lehet neki, hogy engem vesz feleségül, nem őt. Pedig neki köszönhet mindent, a rosszat és a jót. De éppen ez, hogy mindent neki köszönhet, ez mutatja, milyen nagy asszony. Összetartotta, hogy ne forgácsolódjék szét. Hogy ne szaladjon minden kis nő után. Neki köszönhetem, hogy nekem még ennyi maradt.” (Dénes: Élet 223) Ezt hangoztatta már egy Adynak írt levele is (Révész: Ady trag. I. 87, ill., Ady-tril. 127). Mikor később Lédá értesült Csinszkának ilyen megnyilatkozásáról, felbőszülten tiltakozva utasította vissza közeledési szándékát (l. Dénes: i. m. 244, 265; Eml. IV. 84). Legenda tehát, hogy Csinszka megismerkedett Lédával, amit egy helyütt ő maga is mond (l. 141) és Fehér Dezsőné is állít, de Dénes Zsófia kétségbe von (Hársak 351—2; vö.: Vitályos 94, 99. sz. j.).

Csinszkának két nyilatkozatát iktatjuk ide Lédáról. Az első a húszas évek közepéről való interjúban hangzott el (Sándor Dezső: Csinszka regénye. MHírl 1969. máj. 25.):

Nem becsülöm túl a szerepemet Ady életében. Tudom, hogy alig vagyok több, mint egy a sok közül — vagy legfeljebb a második. Mert Lédá az első! Ha Lédára gondolok, valahogyan

nem tudok abban is igazi asszony lenni, hogy féltékeny legyek rá. Soha nőre nem tekintettem még kislányosabb, őszintébb lelkesedéssel, mint Lédára. Mindenben értékelni tudom a kivételést.

A másik bővebb megnyilatkozás alkalmá Lédá halálának közvetlen híre (Az Est 1934. jan. 21.):

Sohasem beszéltem vele. Élő alakját egyszer láttam. Mint két ismeretlen találkoztunk valahol egy fodrászüzletben. Éreztem, hogy ösztönösen tudja, ki vagyok. Idegeskedett, veszekedett a személyezettel, és úgy gondoltam, hogy a vihart, mely elemi erővel tört ki, az én megérezett jelenvalóságom okozta. Többet soha nem láttam. Soha, soha nem beszélt velem. Pedig biztosan lett volna egymás számára mondanivalónk Adyról, magunkról. A jóságról, a rosszaságról, a szépségről és a szomorúságról, amit az Isten sorsunknak adott. A szenvedésről, amit alázattal vagy lázadással vállal a szív. A Lédá szíve vagy a Csinszka szíve? — olyan mindegy! Asszonyok voltunk, és asszonyok vagyunk, nehéz sorsot viselő asszonyok, akik egy napon csukott szemhéjünk mögött némán mentjük át életünk titokzatosságát, amiről hiába írnak meg bármit, mégis megírhatatlanul a miénk marad.

Egyszer, életem kezdetén, vágytam megcsókolni a Lédá kezét, mert tudtam, hogy jó volt Adyhoz, tudtam, hogyan tudott sorsot és helyzetet elfogadni a zseni árnyékában. Királyi asszony volt, gögös, remek emberfajta. Szerettem volna megköszönni a megköszönhetetlent, mindent, amit érzésben, jószágban, önfeláldozásban tett Adyért. Az emberért, akiért én is mindent, amire csak képes voltam, erőben, szívben, boldogan áldoztam.

Mindig alázat volt bennem ez iránt a nagy asszony iránt, akit nem ismertem meg sohasem. Tiszteltem benne ezt az érzést. Képe az én fiatalon meghalt szépséges anyám mellett van, mindig velem. Sok erőt adott nekem ez a kép a bizonytalanság nehéz óráiban.

Szerettem ezt az arcot, a képet. Jó barátom. De a kezét az élő asszony nem adta ide soha, hogy megcsókolhassam hálásan, becsületesen. Nagy kár, hogy így elkerültünk egymástól, mi, akik biztosan összevalók voltunk.

Közismert és természetes tény, hogy az ember kézírását befolyásolja az életkor, egészségi állapot, testi és lelki közérzet, hangulat. Ez mutatkozik meg Ady kézíratain is, főként levelein, amelyekben kevésbé érvényesült a szerkesztői, nyomdai kíváncsiság fegyelmező tudata. A levelek tartalmán, hangján kívül az írásképe is beszédes megnyilvánulás volt tehát az érzékeny leánylélek számára (I. Lev. II. 539).

Ady lélekrajzának és patográfiájának vizsgálatához hasznosan járulhat hozzá a tudományos, módszeres grafológiai elemzés, de fontos szerepe lehet a kéziratok eredetiségének eldöntésében is; Ady helyett ugyanis olykor öccse, a titkár vagy Csinszka írta a leveleket (I. 724; Ady L. 158; Révész: Ady trag. I. 180). Ilyen vonatkozásban I. Bendetz [Móric]: Ady Endre jellemrajza kézírása alapján. 1940; Rákossné Ács Klára: Vallanak a betűk. Személyiségek és életutak pszichológiai megközelítése. 1985. Adyról: 414—32; Láng József kísérő megjegyzéseivel. A Baróti Marikához írt Ady-levelek autográf voltak vitája: It 1978: 477—8, 1979: 108—18.

Az Önéletrajzban említett, ill. idézett 1912. febr. 5-i levelet Ady a Városmajor Szanatóriumba vonulása előtt, a következőt pedig ottani kezelésének negyedik hetében írta (tehát nem áprilisban, hanem március első felében); idegállapotának javulását jelzi írásának rendezettebb alakja is.

A becéző Csinszka név keletkezéséről (Csacsinszky → Csinszky → Csinszka) és ennek különféle magyarázatáról: ő maga: Vitályos 54; Kovalovszky: Ady és a nevek. Nyr 1977/3. 288—9; Király: Intés II. 361—2, 428, 644; vö. Eml. IV. 633, 771.

A józanul öreges, jószándékúan aggódó Tószögi Iván, akkor pesti mérnök-hallgató, Tabéry osztálytársa és barátja, aki megismertette őt Csucsán Boncza Bertukával (I. Tabéry 207—9), szintén levelezett a lutryi intézetbe került leánypajtásával (I. uo. 317, 338). Az a leány, akinél látta Bertuka levelét, bizonyára Erzsébet nőiskolabeli volt iskolatárs, Zöllner Edit (Duci) (I. uo. 255; Vitályos 60; Király: i. m. II. 450, 462), aki Boncza Bertával évekig sűrűn váltott levelet; az övéi az MTA könyvtárában (K 11/135—69). Tószögi azért döbönt meg, az levél írásformája, betűi elárulták írójuk zaklatott nyugtalanságát, szerelmet a levél írásformája, betűi elárulták írójuk zaklatott nyugtalanságát, szerelmességét. Bertuka meg is vallja neki a benne kavargó érzelmi zűrzavart, Ady

íránti szenvedélyes, rajongó vonzalmát; barátjának józan intelme azonban hatastalan. Tószögi — amint egy félszázad múlva írta emlékidéző levelében Tabérynak — ellenezte Bertuka házassági szándékát is Adyval: „Férjhezmenetele előtt többször írtam neki, hogy ne menjen Adyhoz... Nem találkoztunk többet... Bertukánkról nagyon szép emléket őrzök szívemben.” (Tabéry 255—6; 1. Király: i. m. II. 433)

Párizsi útjáról 1912. április elején Boncza Berta hírt ad Tabérynak: „Kíváncsi vagyok, beváltja-e, amit ígér ez a nagy város. Igaz, így — nem nagyon ismerhetem meg; amit szeretnék — a fényt, az életet — de... eléggé asszony vagyok [!] hozzá, hogy megérezsem az életet az utca zajából...” (Tabéry 338)

Markóssy Böskének már élményeiről, felemás benyomásairól számol be, s az ellentmondásokat, a fény mögött az árnyékot is meglátó bizonyos szociális érzékenységről: „Megjártam a fényes és bűnös Párizst — és meggyógyított a festett világ[:] azok közül való vagyok, kik nem tudnak megbotránkozni az ember-testvéreiken... Egy nagy benyomás, mit Párizs—tett—rám — megtanultam — sajnálni — szeretni, óh százszor jobban szeretni ezt a szomorú, nagy emberiséget... — megtanultam keresni és visszatérni az egyszerűen széphez — a természeteshez, az igazihoz... Nagy Párizs — hatalmas — csodaszép asszonyhoz hasonlít — aki az önértékét eltemeti, eldugja, és a természetes, nagy szépségeit... üveggyémántokkal ékteleníti el. — Az a sok semmi asszony... operába jár, 3000 fr. [= frankos] ruhát hord — és lenézi a nyomorultabbat, a kicsit, ki szerény és közönséges, de... bámulni méltó szorgalommal igyekszik...” (MN 1963. júl. 30.). Csinszka nosztalgiaja, az igazi Párizs megismerésének vágya később is többször megnyilatkozik, l. Lev. II. 586, III. 208, 343.

A Párizs fényeinek és csodáinak ámuló fiatal lány persze az Ady-versekből sugárzó hangulati varázs hatása alatt áll, az ő — Lédával egybefonódó — alakját látja képzelete, s úgy érzi, Ady vezeti ámuló fölfedező útjain. Természetes hát, hogy emlékeztető jeladásként párizsi képeslap-üdvözlötlet küld a március közepe óta hallgató Adynak. Látszólagos fölényességgel említi ezt barátnőjének: „Ady Endre hallgat — én küldtem Párizsból neki egy lapot. — Mi van vele — nem tudom. Ilyenek a férfiak.” (Uo.)

Ady válasza aligha várta Lutryban a Párizsból április második felében visszatérő Bertukát — ez talán az emlékezet tévedése; Ady csak május közepén válaszolt (l. Lev. II. 179, 504). A közbeeső hónap volt — egy későbbi, vallo-másos levelének szavával — életének „legmeghurcolóbb”, válságos időszaka (l. uo. 190): a végső szakítás Lédával, az *Elbocsátó, szép üzenet* öngyöttrő, kegyetlen elszánása. Korábbi levelében is céloz erre: „... gyógyulásomat... megzavarták rossz asszonyok... Azt hiszem, most már szabad vagyok” (uo.

180). A párizsi üdvözletre pedig kedveskedő-sajnálkozó nosztalgiával reagál: „*Irgyeltem Párizst-csodáló útnán: be szép lett volna, ha én lehettem volna ott a Maga kísérő mentora.*” (Uo. 179) Bertuka válasza bátorító, sejtető üzenet: „Nem kérdem az okát a hallgatásának... Én magát jónak hiszem, nagynak — egy eltévesztett lépés betegének... Hogyha igazán *férfi*: meg fog és meg *kell* szabaduljon a múlttól. — Az élethez mindenkinek szent és egyforma nagy a joga...” (Uo. 504) Párizsi élményeiről csak summázón szól, a Markóssynek írt tudóságot hangoztatva: Párizsba[n]... sok szépet láttam. A múzeumok patináján át kilestem néhány kicsi foltot az életből-magából... Tudja, mire tanított meg Párizs? Hogy a festett arcnál szebb az én igénytelen — de érintetlen arcom.” Ady érdeklődésére pedig, hogy mikor jön haza, közli: „június 2-től — címem Csucsá” (uo. 504—5).

A Boncza család eredetéről és múltjáról, a három Boncza testvér, nevelkedéséről és ifjúságáról az Önéletrajz első része szól, annak Hazugság nélkül c. fejezete (Csinszka 52—69). Régi családi emlékekre, iratokra és levelekre hivatkozik Csinszka, de elbeszélése inkább regényesített emlékidézés, mint tényszerű családtörténet. Pontos adatok és évszámok nélkül, irodalmias részletekkel színezve mondja el a Boncza és a Török nagyszülők sorsát. A közlések azonban elnagyoltak, ködösek vagy stilizáltak, hitelességük kétes.

Az Önéletrajz szerint Csinszka apai nagy- és egyben dédszülei: désfalvi Boncza Elek, a Bánffy grófok jogi intézője és szőkefalvi Nagy József. A Kisküllő melletti Dicsőszentmártonban éltek, s a szabadságharc idején kitört román fölkelés áldozatai lettek (1848 őszén?). Megmenekült azonban három árva: a tízéves Malvin, a hatéves Berta és a másfél éves Miklós. A két kisebb egy nagybátyjuk fogadta magához a Tordához közeli Bágyonban. (Lévay Béga lexikon szerint pedig Boncza Miklós Tordán is tanult.) A lányokat később Bánffy grófok vették pártfogásukba. Boncza Miklós már gyermekkorában féktelen, akaratos, konok természetű volt; Csinszka szerint Marosvásárhelyen végezte iskoláit, majd Pesten lett jogász, ügyvédnek készült.

Más, eltérő közlések és adatok csak növelik a bizonytalanságot és homályt a Boncza család körül (I. Szentimrei és Weisz Rudolfné eml.: 138, 175). Meglepő, hogy az Új Országgyűlési Almanach 1887–92. és 1892–97. évi kötetekben, amelyek közlik a képviselők életrajzát, és ismertetik tevékenységüket az ő adatközlésük alapján, ill. saját megfogalmazásukban, Boncza — mással ellentétben — feltűnő szükszavúsággal szól magáról, s tartózkodik minden részletesebb tájékoztatástól. Személyi adataiból csak ennyit közöl: „1850-ben [?] Erdélyben született. Jogi tanulmányait Budapesten végezte.” E furcsa zárkózottság azt a gyanút kelti, mintha valamely okból titkolni akarná

származását, családját, s elhallgatná neveltetésének és iskoláztatásának körülményeit. Pedig nehéz gyermekkorra, küzdelmes ifjúsága — amit lapjának róla írt nekrológja is kiemel — s az, hogy a maga erejével és tehetségével szerzett társadalmi pozíciót, tekintélyt és vagyont, jogos önérzettel tölthette el, hogy így nézzen vissza életútjára. De ez, akkor, ellenkezett a dzsentrí-eszmény sugallta szemlélettel, s ő, úgy látszik, inkább elködösíti és összekuszálja a nyomokat maga mögött.

A bizonytalanság rejtélyességét növeli, hogy úgyszólván minden nyomtatott forrásban más-más születési adatokat találunk (l. Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. 1891—1914; Magyar nemzeti zsebkönyv; Ország-Világ 1890/51; Pallas és Révai lexikon). Boncza lapjának, a Magyar Közigazgatásnak nekrológiájában (1917. jan. 14.) ez áll: „Született 1848-ban Dombon [?], Maros-Torda vármegyében. Székely köznemesi családnak sarja. Édesatyja Boncza Elek ügyvéd, édesanyja szőkefalvi Nagy Júlia volt. Két nővérével... korán jutott árvaságra...” A szerkesztőség gyászjelentése szerint 69. évében halt meg, tehát így a „jeles” 1848 volna a születés éve. Az Életrajzi lexikon, amely általában megbízható forrás, bizonytalanságot jelezve közli a születési adatot: „Meződomb 1848(?)”, de nem tudni, milyen forrás, értesülés vagy föltevés alapján.

A Kálvin téri egyházközség házassági anyakönyve (234—1893 sz.) sem ad pontos eligazítást. Az ott található adatok: Boncza Miklós ügyvéd, országgyűlési képviselő, 47 éves, születési helye Dombó, unitárius, apja B. Elek, anyja Nagy Jozefa. Az esketési tanúk: Wekerle Sándor miniszterelnök és München Aurél képviselő. (Az Önéletrajz közlése ebben tehát pontatlan; l. 13).

Dr. Ferencz József unitárius püspök megpróbálta erdélyi egyházi kapcsolatai útján is kinyomozni Boncza Miklós hiteles születési adatait, de a kérdést tisztázó keresztlevelet nem tudta Romániából megszerezni (l. Unitárius Élet 1977/4). A pestszentlőrinci (ma Budapest XVIII. ker.) halotti anyakönyv sem tájékoztat e tekintetben; csak az elhunyt életkorát — 71 éves — közli s szüleinek a fentiekkel egyező nevét.

A különféle adatok egybevetéséből végül is arra következtethetünk, hogy Boncza Miklós a Kis-Küküllő vármegye dicsőszentmártoni járásában levő Dombó községben született, amelynek az 1907. évi Helységnévtár szerint unitárius és görögkeleti lakosai voltak. A Domb nevű helység Maros-Torda vármegye régi felső járásába tartozott, s talán a névhasználat folytán szerepel némely forrásban. Kevésbé valószínű az Életrajzi lexikon közölte Meződomb is; ez Kolozs megyében található, az egykori nagysármási járásban. — A testvérek életsorsa alakulásának körülményeiből bizonyosra vehető azonban valamilyen kapcsolat a Bánffyakkal; ők voltak támogatóik, pártfogók.

Dr. Bölöny József professzor, aki nagy történeti adatgyűjteményeinek sorában a magyar parlamenti képviselők betűrendes jegyzékét is összeállítja, érdeklődésemre 1988 márciusában közölte, hogy bár nyomozni próbált Boncza Miklós születési adatai után, eddig nem jutott eredményre; lehetségesnek tartotta, hogy szándékos elhallgatásról van szó.

Ami Boncza születési évét illeti, nagy a bizonytalanság, az adatok meglepő szóródása. Ha a házassági és a halotti anyakönyv kormegjelölését (47, ill. 71 év) vesszük alapul, 1846 adódik; de mivel a hónapot nem tudjuk, 1845 vége és 1847 eleje is számba vehető. Csinszka viszont, az 1893. júliusi esküvőről írva, 48 évesnek mondja vőlegény apját (l. 13), s ez az 1845. születési évre utal. Ugyanő közli ugyan a Boncza-árvák közti különbséget (l. uo.; Csinszka 62), de nem tudjuk közelebből, hogy a szülők mikor lettek áldozatai a román lázadásnak. 1848. október végétől sűrűsödnek a vesztes hírek a magyar lakosság elleni támadásokról (l. Kéry Gyula: A magyar szabadságharc története napi krónikákban. 1848. 1899. 593, 638, 643.), s a kegyetlenkedések Erdély-szerte ismételtelen föllángoltak. A Boncza család tragédiáját 1848 utolsó vagy 1849 első hónapjaira tehetjük. Csinszka szerint apja akkor másfél, Berta pedig hat éves volt. A „nagymama” ezt írja egy levelében, 1916. jan. 2-án: „73 leszek április végén” (l. 121), vagyis 1843-ban született. Ha öccse négy és fél évvel volt fiatalabb, a keresett, talányos dátum 1847 második felére eshet, Boncza leánya, Gurgacsinszky Emilia még 1849-et is mond (l. 175).

A Boncza és a Török családról, Boncza Miklós egyéniségéről és házasságáról l. Révész: *Ady trag.* I. 22—6 (szépitő torzításokkal), II. 181—2 és *Ady-tril.* 125—9, 329; Bölöni 288—9; *Lev.* III. 54, 278—80, 324; *Rolla* 90, 93—7; *Király*: i. m. II. 435—41; kötetünkben a Szentimrei Jenő megszólaltatta kortárs tanúk: 129; Páll Anna elbeszélését — eltérésekkel — l. *Adynénál* is: 288—95; (róla Szentimrei: 81—3; *Adyné* 288); Weisz Rudolfné Gurgacsinszky Emilia eml.: 175 — A nagymamáról, Török Károlynéről és Kováts Károlynéről, Malvina néniről: Révész: i. h.; Bölöni: i. h.; *Rolla*: i. h.; Szentimrei eml.: 85; továbbá az Őnéletrajznak a Bonczákról szóló, de itt nem közölt fejezetében. — Csinszka elitélő jellemzése apjáról, leveleiben: *Tabéry* 211, 318, 332; *Adyné* 323; *It* 1977/4. 954; *Lev.* III. 249, 295, 306—7, 340, 348, 350—1, 392, 395; *Rolla*: i. m. 107; *Király*: i. m. II. 437. — Török Károlyné gúnyos ellenszenvvel szól öccséről: *Lev.* III. 338; Szentimrei eml.: 123. Hasonlóképpen fia, ifj. Török Károly, akivel — felelőtlen életmódja és viselkedése miatt — nagybátyja megszakitotta a kapcsolatot, és megvonta tőle rokonai támogatását, l. *Lev.* III. 277—81. — A rokon Sylvester Erzsébet ezt mondta Bonczáról: „Eszes despotá volt. Erőszakos, határt nem ismerő. Azt hitte, csak ki kell nyújtani a kezét, és mindent elérhet. De tudott jókedvű és vidám is lenni, s nagyon szerette a tár-

saságot. Bár családját anyagiakkal mindig ellátta, Bertuka ki nem állhatta. »Mért hoztak engem a világra? Mi szükség volt rám?« — hangoztatta folyton elkeseredve. Boncza Miklós erőszakossága megvolt Bertukában is, s már ezért sem érthették meg egymást. Bertuka különben szellemes, nyugtalan és nagyon szertelen volt. Az elsőséget mindig magának követelte, és nem bírta el, ha háttérbe szorította valaki.” (Rolla 95)

Boncza Miklós — furcsa módon — leányát is felhasználta ürügyként szerelmi kapcsolatainak lebonyolításában. Bertukát már nem lehetett áltatni az utazásaikon csatlakozott útitársnők szerepét illetően, s lázongó méltatlankodással viselte el az ilyen helyzeteket. Már második levelében panaszozza Tabérynak: „Az apámat pedig nem tudom megérteni. 14 éves koromban voltam először elefánt Velencében. — És másodszor *idejövet* [Svájcba]. Otthon nem tudják, és én megértem az apámat, ha eltitkolja szennyes életét az emberek elől, De miért vagyok *én* az összeköttetés? — Az apámmal jöttem és egy nővel, aki ezelőtt hét évvel benne volt nálunk, és akinek nem kis botránnal járt az elmenetele.” (Tabéry 318) — Hasonló eset kivédésére sikerült elérnie a hazautazó Bertukának, hogy ne apja menjen érte, hanem igazgatónője kísérje el Budapestig, Boncza meghívására (l. Révész: *Ady* trag. I. 35). — Ifj. Török Károly elfogultsága is erről az oldaláról jellemzi Bonczát: „Soha, egy pillanatig nem volt — a szó nemesebb és emberibb értelmét értve — édesapja Bertukának. Eleinte kellemetlen nyűgnek nézte, aztán amikor naggyá lett, szerette volna staffázsnak használni a maga pénzen vásárolt botrányos szerelmeinél.” (Lev. III. 278)

Boncza Bertának az a lutryi magyar társnője, aki 1912 nyarát Boncza Miklós meghívására Csucsán töltötte — bár Berta nem örült neki —, a negyvenes években elmondta ezzel kapcsolatos emlékeit. Ormos Edének erről szóló cikke a Színházi Magazin 1944. jan. 12—18-i, 4. számában jelent meg, *Ady és Csinszka első találkozása* címmel, az emlékezőnek csak keresztnévét (Alice) árulva el. Az érdekkeltő cím egy valótlan történetet leplez, regényes női fantázia csalóka játékát; az egész emlékezésben keverednek valóság és képzelet elemei. A rejtőző *Alice* azonban Ormos ellenvetésére is ragaszkodott elbeszéléseinek hitelességéhez, írásos nyilatkozattal is megerősítve:

1910—11-ben voltunk együtt Lutryben, a svájci intézetben, Csinszka és én. Kettesben háltunk egy szobában. Hamar összebátortunk. Csak franciául volt szabad beszélni; de ha magunk maradtunk, mindig magyarra fordította a szót... Nagyon tetszett a fiúknak. Csei-Csan sziámi herceg is beleszeretett. Minden éjjel megszökött Lausanne-ból, motorcsónakon jött át

egyedül a Genfi-tavon az intézet elé. Gyönyörűen énekelt, gitárral, mandolinnal kísérte a dalt. Gyufagyújtással jeleztük, hogy kegyesen fogadjuk a szerenádot. A herceg nagyon elhanyagolta a tanulást, el is vitték Angliába.

Az Ady-ügy kezdettől fogva komolyabb eset. Bobby — ez volt ott Boncza Bertuka beceneve — megértette és megmagyarázta nekem is a furcsa, újszerű verseket. Volt egy összezsukható gyertyatartónk, tíz óra után, amikor már nem volt szabad vilányt égetni, nagy óvatosan ennek a fényénél olvasta Adyt. Csakhamar írt is neki a Nyugathoz. Emlékszem első levelére. Ezt írta benne: »15 éves, szőke, álmodozó, kék szemű vagyok. Olvastam verseit, el vagyok ragadtatva. E versek hatása alatt kezdtem írni.«

Ady válaszolt. Bobby boldog volt.

1912 májusában, amikor én már itthon, Pesten laktam, Bobby az intézetből hazafelé utaztában fölkeresett engem. Apjánál lakott a Hungáriában. Míg Boncza szobájában beszélgett anyámmal és a svájci intézet igazgatónőjével, aki Bobbyt hazakísérte, mi ketten leszöktünk a hallba. Felhívtuk a Nyugatot:

— Hol találhatjuk meg Adyt? — kérdezte Bobby. Ki keresi? A húga! (Ady leveleiben kishúgomnak szólította.)

— Éppen itt van, mindjárt hívjuk... már jön is. (Ilyen szerencsénk volt.)

— Te vagy az kishúgom? — szól Ady, amikor Bobby megmondja a nevét. Beszélj, beszélj, hadd hallom a hangodat. Óh, milyen édes... Hogy kerülsz Pestre? Hol vagy? Hol láthatlak? Megyek mindjárt, hova menjek?

— Nem lehet, itt az apám, meg a Madame Svájcból. Lehetetlen. Megyünk Csucsára a barátnőmmel. Ott majd lehet.

— Nagyszerű — vág közbe Ady —, megyek az édesanyámhoz, Csucsán szálllok, megnézek.

— Majd lelevelezzük. — Ebben állapodtak meg...

Pompásan nyaraltunk, és vártuk Adyt. Jött is. A két almás-szürke röpített bennünket a csucsai állomásra. De gyorsabban

röpültek ők egymás karjaiba, amint Ady leugrott a vonatról.
[...]

Mindebből csak a svájci intézet és a csucsai nyaralás tény, bár Berta eleve nem örült ennek („Ősz elején megszabadultam a kis pesti vendéglánytól, kivel nem tudtam összeszokni” — írja az Önéletrajzban), s valószínűtlen, hogy az Ady-ügyben ilyen beavatott bizalmasává tette. De Alice tudhatott a kapcsolatról, s azt későbbi, hallott-olvasott értesülései alapján regényes epizódokkal színezte ki.

A Boncza Bertának Adyhoz írt első leveleiből idézett mondatok elképzelt sablonok (vö. 22).

Boncza Miklós nem lakott a Hungária Szállóban; bizonyára Mme Béraneket helyezte ott el, Bertával együtt, a pesti tartózkodás idejére.

A szállóból való telefonálás Adynak — kitalálás. Lehet, hogy Berta valóban próbálkozott a Nyugatnál, vagy talán Tószögi Ivánt hívta föl, s mindebből Ady köré sző történetet az emlékező képzelet. Ady Pesten volt ugyan ekkor, a Városmajor Szanatóriumában, s május végén Zilahra készült, a tanárgyűlésre (I. Eml. IV. 625, 682). Onnan pedig jún. 1-jén elindulva, Csucsán át másnap utazott vissza Pestre. Boncza Berta épp ekkor érkezhetett haza (véletlenül össze is találkozhattak volna), s bár ezt még Svájcból megírta (I. Lev. II. 505), Ady Pesten értesült egy barátja révén, hogy Bertuka itthon van már (I. uo. 183). Képtelenség, mese tehát a pesti telefonban megbeszélt csucsai randevú, a Zilahig (50 km!) való közös kocsikázás stb. Ilyesminek semmi nyoma a levelezésben és Csinszka emlékezéseiben. Első találkozásuk Adynak 1914. ápr. 23-i csucsai látogatásakor következett be (I. Lev. III. 31—3, 221—2; Vitályos 53; Révész: Ady trag. I, 46—7; *Vajon milyennek látát?*).

Ady fél évi hallgatása (1912. jún. — 1913. jan.), amit az újévi üdvözlő leveleiben (Lev. II. 189—90) válságaival és a Boncza Bertáról hallott, csalódást keltő információval mentegét, voltaképp a Léda utáni felszabadultság és szerelemvágy tombolásának érthető következménye. A Bisztriczky Józsefné (Ada) iránti lángolás (I. Eml. IV. 623—39), majd ennek ellobbanásával az Arany (Böhm Aranka) keltette-szította szenvedély bódulata (I. Ady L. 158—9) elhomályosította az ismeretlen csucsai kislány kedves, vonzó, de távoli és testetlen árnyalakját.

Dózsa Endre alispán látogatása, akinek a házassági bonyodalmak rendezésében is szerepe lesz majd, Boncza Berta kolozsvári vendégeskedésének kieszközlésével fordulatot hoz a csucsai kislány életébe. Társaságba kerül, barátságokat, ismeretségeket köt, s lényének eredetisége hódít: Berde Károly orvos-

növendék, később pedig Lám Béla mérnökhallgató lesz a lovagja, sőt jövőt ígérő hódolója. Bertuka számára azonban mindez inkább csak szeszélyes, csakazértis játék: a megszakadt Ady-kapcsolat sértett, dacos keserősége készíti rá; érzésvilágát és tudatát valójában a költő vonzása, az érte való rajongás tölti be. — Erről az időszakról I. Rolla 90—1 (Bánhegyi Istvánné Szádeczky Margit és Berde Károly visszaemlékezése); Tabéry 251 (Berde K. levele); Révész: Ady trag. I. 38. és Ady-tril. 135—6; Király: i. m. II. 416—8; Lev. II. 522; kötetünkben Szentimrei eml.: 95—108.

A modernségével, műveltségével, stílusával imponáló pesti leány, Vass Mici (I. Király: i. m. 423, 457) és Bertuka közt valamelyik intézeti magyar társnője, Bárd Eta vagy Gattein Aranka (I. Tabéry 331) révén jött létre levelező ismeretség és barátság. Személyes megismerkedésükről Adynak is beszámol (I. Lev. II. 580). Házassága alatt is fenntartotta a kapcsolatot barátnőjével (I. Vitályos 56—7, 60—1, 140).

[illegible]

Érdekes, hogy Ady és Móricz pályakezdésének egy-egy mozzanata szinte egy időben kapcsolódik Szombathelyhez.

Az első párizsi útjára készülő Ady, pártfogók útján, anyagi támogatást kért Szemerétől, aki egy időben tasnádi képviselő volt (l. Lev. I. 108, 118—9, 123, 125, 138). A sikertelenség után Párizsból újra próbálkozik, ezúttal is — a szí-

lágysági kapcsolat alapján — Szombatfalvy közbenjárását kérve, tudván, hogy Szemere bizalmasa (I. uo. 141, 371; Hegedüs: Vár. nap. 307).

Nem is sejtheti, hogy tíz év múlva házassági bonyodalma ismét összekötésbe hozza vele, Csinszka révén. (Az Önéletrajz is mutatja, hogy akkoriban milyen nagy szerepe volt a sokadízíglen gondosan és pontosan számon tartott és ápolts családi-rokoni kapcsolatoknak.) 1915 karácsonyára dedikált közös fényképüket küldik neki: „Berci bátyáknak mindég gyermeki szeretettel Ady Bandiék”. (Bizonyára Csinszka írása, I. Buza: i. m. 19; a fényképikonográfia [Tegnapok 446] 64. tétele nem tud erről a példányról.) Kispesten többször fel is keresték Szombatfalvyt, akit Csinszka így jellemez: „Bennfentes — ügyes és ravasz — detektív — engem szeret, s az Apámtól nem fél, de hatással tud lenni rá”. (Lev. III. 293) Így kialakult kapcsolatukról I. Lev. III. 69, 71, 122—5, 280, 293, 350—1, 385—8; Adyné 310—1; Vitályos 55, 59—61, 132, 139; Király: i. m. II. 438.

A Szemere-lövésztelep (ma a pestlőrinci strand épülete) székelykapuját, amelynek megtekintése a lőrinci kirándulás ürügye, Szombatfalvy 1904—6-ban készítette rokon-baráti szívésségből (I. Buza: i. m., képekkel). A közeli Kossuth Lajos u. 152. sz. házat azért vásárolta Boncza, hogy oda visszavonuljon Erlesbeck Kamilla nevű élettársával és gondviselőjével (titkárnője, rokona, „gyámleánya”?), akinek feljegyzéseit I. 308. (Vö. Lev. III. 249—50; Vitályos 66, 102; Király: i. m. II. 440.) Boncza Miklós ott is hal meg 1917-ben.

Móricz Zsigmond is a kilencszázas évek legelején került kapcsolatba Szombatfalvyval, akinek húga, özv. Hildenstab Antalné Szombatfalvy Klára akkor kispesti postamesternő, s első házasságából való fia, Majthényi Miklós kollégiumi pajtása Debrecenben Móricznak (ő a Légy jó mindhalálig Gimesije). A két barát újra összetalálkozik az egyetemen, s Móricz gyakori vendége lesz a postamesteréknek, majd ki is költözik hozzájuk. Ekkor fogadja őt pártfogó barátságába az asszony bátyja, s az ő biztatására írja Tasziló, az aranyos c. operettjét, melyet az ott játszó színtársulat be is mutat 1903 nyarán (I. Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása. 1959. 279—82, 313—4; Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. 1960. 126—8; Buza Péter: Budapest 1981/7. 18—20; Szombatfalvy Júlia: in: Móricz Zsigmond közöttünk. Bukarest, 1979. 26—58).

Boncza Berta 1913. ápr. 29-én utazott föl Pestre Némethyékhez, ahol öt hétfig, június elejéig vendégeskedett (I. Rolla 92). A meghívás alapja a két apa, Boncza és Némethy felújított házassítási terve, eredetileg talán csak játékos ötlete (I. Csinszka 34). 1913-ban valószínűleg Boncza volt a régi elképzelés felújításának kezdeményezője: a maga idős korára gondolva — jóval túl járt már hatvanadik évén — biztosítani akarta leánya jövőjét, de most is makacsul ra-

gaszkodott elhatározásához, hogy csak nagykorúságát elérve — akkor 24 év — mehet férjhez. (Az Ady-házasságnak is ez lesz majd sok keserű bonyodalmat okozó akadálya.)

A fiatalok összeboronálásának terve kudarcot vallott ugyan, de egyik oldalról sem támadt emiatt nehezítés, a barátság változatlanul fennmaradt, s Bertuka néhány mozgalmas, vidám hetet szórakozott végig Pesten, belekóstolva a nagylány-életbe.

Meglepő, hogy élményeiről, amelyek izgalmasan érdekesek lehetnek egy vidéki leány számára, nem számol be Szádeczky Margitnak, akivel pedig megismerkedésük óta buzgón levelezik. Csak a nagymama tudatja őt Bertuka pesti napjairól (I. Rolla 92). Úgy látszik, annyira elfoglalják a mozgalmas napok, hogy Ady két ízben is szóvá teszi hallgatását (I. Lev. II. 214, 223). Csak Csucsára visszatérve számol be neki pesti időzéséről (I. uo. 580).

A véletlenül kezébe került Ady-vonatkozású, célzatos kis könyv írója, Farkas (Wolfner) Pál (1878—1921), az Új Idők egyik szerkesztője, Herczeg Ferenc bizalmasa, Tisza-párti képviselő; sokoldalú képességeivel a könnyű, szórakoztató irodalomnak is termékeny és népszerű művelője volt. Kezdeti progresszív irányulásának hátat fordítva harsányan támadta a haladás eszméit képviselő modern irodalmat. Ady és a Nyugat a fő célpontja; minden jel szerint ő volt a duk-duk-affér sugalmazója (I. ÖPM VI. 383, IX. 535—7, 557; Lev. I. 26, 459, II. 9—10; Révész: Ady trag. I. 180 és Ady-tril. 214; Bölöni 168, 174; Varga 246; Király I. 629—31, 640; Eml. II. 453, 523, III. 311, 338, 576).

Boncza Berta pesti heteiről jellemző emléket mond el félszázad múlva Tószögi Iván Tabéryhoz írt levelében:

„Egy vasárnap délután teára voltam meghíva [a Zöllner lányokhoz], Bertuka is. A tea körülbelül nyolc óra tájban végződött, s én készséggel vállalkoztam, hogy Bertukát... hazakísérem Némethy államtitkárhoz Budára.

Ahogy kiléptünk a házból, Bertuka kijelentette, hogy hazamenésről szó sem lehet, megyünk a budapesti éjjeli életet megnézni... Ez viszont nekem nem tetszett, akkoriban ez társadalmi szempontból lehetetlen volt, annál is inkább, mert a csucsai nagymamák rám bízta Bertukát, hogy majd Pesten vigyázzak rá. Ezt meg is mondtam neki, s hogy teljen az idő, egy gumirádlit fogytam, s végigkocsiztunk a kocsikorzón, a Stefánia úton. Így kocsikáztunk vagy egy órát, mert sem ő, sem én nem engedtünk az álláspontunkból... Átültünk egy másik kocsiba, s tovább kocsikáztunk. Nem emlékszem, hány fiákert koptattam... A vége az volt, hogy Bertukával közöltem, haza kell mennie, mert anyagilag nem tudom a fiákereket tovább finanszírozni. Igen haragudott, az egész úton duzzogott, nem volt hozzászokva, hogy szeszélyei ne teljesüljenek. Így elég későn haza sikerült vinnem anélkül, hogy nagyobb botrányba keveredtünk volna. Hát ilyen volt e szegény kis Bertukánk.” (Tabéry 255)

Igen, ilyen volt, alig tizenhét évesen. Előző évi párizsi útjával is azért volt elégedetlen, mert nem láthatta az „igazi”, „az élő, a lármás, lobogó szívű” Párizst, a szerelmek városát, az éjszaka s a mulatók világát (I. Lev. III. 208). Kíváncsiságát izgatta és vonzotta a kurtizán-élet. Ady egyik barátja, Kereszteszgyhy Zoltán 1913. jan. 12-i levelében így festi le őt, Bertukát ismerő, vele egykorú húgának jellemzése alapján: „Babynak 90 százalék esze s csak 10 százalék szíve van, egyáltalán nem olyan naiv, mint... hisszük, hiszen egyszer olyan kijelentést tett [intézeti társnőinek], hogy ő (borzalom) cocotte szeretne lenni, ellenben egyszerűen tudja magát tettetni, s ha akar, naivnak is tud látszani.” (Lev. II. 525)

S még nincs tizenhét éves, mikor ezt írja Tabérynak: „Az én jövőm kétes valami, mit mondanál hozzá, ha egyszer évek múlva hallani fogod, hogy eladtam a csókom pénzes nagyuraknak[?]... A csókomat, a két fehér karomat feláldozom egy férfi jövőjéért, egy férfiert, akit nem szeretek, akit sajnálok, akire büszke vagyok — a bátyám — Török Károly”. (Tabéry 330)

E vallomás lehet feltűnősködő, polgárriasztó póz — a furcsa, zavaros megokolás is erre mutat —, de valóban kísérthette ez az egzaltált ötlet, mert egy fél-év múlva pesti barátnőjének, Zöllner Ducinak is hasonlólt ír, amire döbrent, megbotránkozó választ kap (I. Király: i. m. II. 462). — Nagybátyjához, Török Károlyhoz való viszonya egyébként hullámzó; semmi érzelmi vagy eszmei alapja nem volt és nem lehetett a kétes tehetségű, kallódó életű Török Károlyért hozandó „áldozat”-nak (I. Szentimrei eml.: 132—3).

A kortársak szerint Csinszka később is élénken érdeklődött a karrierjükkal feltűnt divatos, sőt hírhedt félvilági nők iránt, s szívesen barátkozott velük (Putty Lia, Bäcker Bébi; I. Adyné 358).

Az 1913 nyarán a cserkészlet jelszavával Csucsára egybetoborzott lányok és fiúk ottani vendégeskedéséről Boncza Berta: Lev. II. 580, 584; Szádeczky Margit: Rolla 92—7. Bertuka természetesen beavatta leánypajtásait az Ady-ismeretség titkába, s egyre abban reménykedett, hogy találkozik a Csucsán átutazó Adyval. De ugyanakkor Tabéry is állandó téma volt; a lányok érdeklődéssel olvasták-hallgatták novelláit s akkor megjelent regényét, izgatottan keresve a Bertukával kapcsolatos vonatkozásokat (I. Rolla 96—7).

A Csucsán nyaraló lányok szórakoztatására Szádeczkynéval váratlanul és hivatalosan megjelenő kolozsvári ifjak esete Szádeczky Margit előadásában fordított: maga Boncza szorgalmazta meghívásukat az ő édesapjánál. Lényegtelen ellentmondás; de Boncza vendégszeretetét és társaságkedvelését ismerve, az utóbbi változat a valószínűbb. Fontosabb közlés, hogy a fiatal emberek

közt ott volt Lám Béla is, Bertuka következő évi nagy szerelme és „vőlegénye”.

Boncza ekkor már sejthetett vagy tudhatott valamit leánya és Ady levelezéséről, s ezért is fordult indulata a költő ellen. „Kénköves lángot fűjt, ha csak szóba került is a neve. Egyszer, mikor a vasárnapi ebédn valaki megemlítette Ady Endre nevét, olyan rettentő dühfergeteggel rohant ki ellene, hogy alig tudták lecsillapítani: Ilyen kitöréseiben félelmetes volt, ellentmondást nem tűrő” — emlékszik vissza Szádeczky Margit az esetre, mikor az egyik vendéglány — naivul Adyról kérdezte Boncza véleményét (Rolla 97). Gyűlölségbe csapó dünaival Adyról kérdezte Boncza véleményét (Rolla 97). Gyűlölségbe csapó dünahős ellenszenvének fő oka — íj. Török Károly és Erlesbeck Kamilla szerint — Adynak Tisza iránti szenvedélyes, támadó indulata volt (I. 40; Lev. III. 280–1).

Bonczának az Önéletrajz idézte véleményével egybehangzó, de higgadtan megfogalmazott nyilatkozatát I. Páll Annához írt levelében: Szentimrei eml. 114; vö. Lev. III. 385.

A csucsai „cserkészcsapat” legfiatalabb tagja, a tizennégy éves *Haypál Béla* (1899—1988), aki apjának örökébe lépve, a budai Szilágyi Dezső téri ref. egyház lelkésze lett, többször is megírta Bonczáékkal és Adyval való családi kapcsolatukat, s említi 1913-i csucsai tartózkodásukat is. Kézírtos emlékezése és két cikke alapján (Reformátusok Lapja 1972. aug. 13., Unitárius Élet, 1978/3.), a közismert tények elhagyásával, kivonatosan összefoglaljuk között emlékeit:

Atyám, Haypál Benő budai református lelkész, annak a kor-
nak több társadalmi, irodalmi és művészeti jelentőségű szemé-
lyével tartott fenn baráti kapcsolatot. Egyénisége vonzotta az
embereket, írók és művészek is sokat fordultak meg hivatalá-
ban. Ady is, különösen olyankor, amikor bántalom érte.

Családunk meleg kapcsolatban állott a Boncza famíliával. Bertuka is megfordult otthonunkban. Boncza Miklós, a csucsa kastély gazdája, nagyon jó módú ember volt, szerette a vendégeket, s szívesen látta házában barátait és azok hozzátartozóit; sűrűn és néha több héten át élvezték a házigazda vendégszeretetét. Az ő meghívása alapján, mint fiatal gimnazista, 1913-ban két barátommal* együtt több hetet töltöttem Csucsán, a Bon-

* Némethy Imre és László

cza-várban (így nevezte ő előszeretettel a kastélyt). Ott ismer-tem meg a Boncza család otthonának sajátos légkörét, Bertuka élénk és csapongó kedélyét, hol napsugaras, hol borongó lelkivilágát. Különös világ volt otthonuk. Olyan csend uralkodott a házban, mintha csupa halott laknék benne, mégis azt kellett érezni, hogy a ház tele van élettel, képzelet és valóság szülte elevenséggel. Nekem egyszerre volt a hajlék idegen és félelmetesen ismeretlen, s ugyanakkor otthonos, meleg és védelmező.

Festő ecsetjére méltó ez a táj. A környezetéből kimagasló kastélyból fenséges látványt nyújtott a Sebes-Körös vidéke. Többször sétálgattunk Boncza bácsival a folyó partján, és ilyenkor közvetlen beszélgetést folytattunk. A séták alkalmával megálltunk a bejáratnál, ahol a kapuörként ott lakó székely ember élt a családjával. Külön figyelmeztetett Boncza Miklós a székelyek ízes beszédére és eredeti gondolkodásmódjára.

Ottlétemkor Bertuka vendégül látta nálunk idősebb barátnőit: Szádeczky Margitot, Sylvester Dundit és Balázs Elemér ügyész két leányát. Előkerült egy fénykép ebből az időből, amelyen Bertukával és az egyik nagy bernáthegyivel vagyunk lefényképezve.

Bertuka még a svájci intézetben Ady rajongója lett, s ennek mi is tanúi voltunk. Akkor már nagyban levelezett vele. Nem is lepett meg, mikor később megtudtuk, hogy Bertuka és nagyanyja meghívására Ady mint vendég Csucsára ment. Ismeretes, hogy Boncza nem egykönnyen járult hozzá Bertuka és Ady házasságkötési szándékához. Talán másként indult volna ez a frigy, ha Bertuka édesanyja még élt volna, mert tapasztalat szerint az anyai ösztön szokott prókátorkodni a szerelmes leányszív igazának érvényesülése mellett.

Boncza Miklós unitárius vallású volt, de a közte és édesapám közti baráti kapcsolatra való tekintettel, temetésén a szolgálatot Józan Miklós akkori [unitárius] püspöki helynök hozzájárulásával édesapám végezte.

Adyhoz fűződő személyes emlékeim gimnazista ifjúságom idejére nyúlnak vissza. Láttam őt, amikor esküvője terveit megbeszélni jött atyámhoz. Mint nevezetes irodalmi személyiség, nem akart bámészkodó kíváncsiak céltáblája lenni, s esküvőjét a nyilvánosság teljes kizárásával, legszűkebb körben tartotta meg. Az egyházi esküvőt nem a Szilágyi Dezső téri templomban, hanem a szomszédos lelkészi hivatalban édesapám végezte, mert Ady ki akarta zárni a nyilvánosságot ennél a szertartásnál. (Az esküvőre érkezve szinte beviharzott az ajtón, és minden helyiségbe benyitott, hogy meggyőződjék: senki idegen nincs jelen.) Az akkori [házassági] anyakönyv 103. oldalán lévő 16. sorszámu bejegyzés szerint: az esketés napja 1915. március 27., a vőlegény református, 37 éves; a menyasszony unitárius [?!], 20 éves. Tanúk: Ady Lajos, Ignotus, Vészi Jóska [!].

Édesapám nemcsak eskette Ady Endrét, de ő is temette. Visszaemlékezem temetésére. Akkor én már teológus voltam. A Nemzeti Múzeumban felállított ravatalához a nagy tömeg miatt csak úgy jutottam közel, hogy én vittem mint „önkéntes egyházfi” apám palástját, s így törtem utat a tolongó tömegen át a koporsóig. Az volt az érzésem a szertartás közben, hogy még nem tudják elegenden, kit temetnek el. Többen voltak a testileg jelen lévők, mint a valóban gyászolók.

Boncza Berta Ady halála után Márffy Ödön felesége lett. Alig telt el tíz esztendő, amikor az ő koporsójánál kellett megállnom. Bár az anyakönyv szerint unitárius [?] vallású volt, a családi barátság révén engem kértek meg a szertartás elvégzésére. Az engedélyt szintén Józan Miklóstól kaptam meg. Nekem, aki valamikor a csucsai várban a legfiatalabb vendég voltam, jutott az a szomorú feladat, hogy 1934-ben a Farkasréti temetőben elbúcsúztassam Csinszkat, akinek egyénisége a fényt jelentette, az ihletést, a biztatást Ady Endrének. Banális közhely elmondani, hogy felrajzottak lelkemben a szomorú kötelességteljesítés közepette gyermekkori emlékeim, és visszagondoltam a csucsai napfényes hetekre.

Haypál Benőnek (1869—1926) és Adynak az esküvő előtti személyes kapcsolatára nincs adatunk, bár valószínű, hogy volt érintkezésük. Az Adyt ért bántalomra utalás arra vonatkozhat, hogy amikor 1916-ban a Rákosi Jenő vezérelte hajszja nyomában Ady kálvinistaságát is vitatták és támadták, Haypál Benő egyházi lapokban a védelmére kelt (l. ÖPM XI. 126, 569—75; Révész: Ady trag. I. 138—48 és Ady-tril. 194—9; Bölöni 324; kötetünkben: 574, 583).

A kis Haypál Béla nyilván azért érezte oly különösnek a csucsai Boncza-ház hangulatát, mert a fiúkat a lakatlan „kastély”-ban szállásolták el, amelynek megdermedt, borzongató változatlanságában a fiatal halott Boncza Miklósné emléke kísértett (l. Csinszka 17—8; vö. Hársak 308—9).

Adyék házassági anyakönyvi bejegyzésének meglepő adata, hogy Boncza Berta unitárius, holott Önéletrajzában maga mondja, hogy reformátusnak keresztelték (l. 16). Az Adyné (329) közölte házassági anyakönyvi kivonat vallási rovatában is „unit.” áll (de édesanyja neve tévesen, elírva: *Tóth Bertuska, Török helyett*). A kérdés az eredeti anyakönyvből volna tisztázható.

Haypál Benőnek Ady temetésén mondott egyházi búcsúztatóját l. 752.

A Bonczáékhoz beszállásolt huszárkapitány (l. Rolla 98), a negyven felé közeledő, hűvösen tartózkodó Bertukát („race-finom, halk és nobilis valaki” — írja róla Adynak; Lev. III. 245). A kapitány nekiajándékozta Noki nevű foxiját, amellyel majd Ady sokat játszik, évődik csucsai éveiben (l. Ady L. 205). A „csakis 40—37 éves embereket szerető” Bertukát (Rolla 106) még sokáig érdekelte az érdekes, idősödő kapitány. Szádeczky Margitnak írva gyakran emlegeti, kérdezősködik róla, és méltatlankodik hallgatása miatt (l. uo. 99—108). Bizalmas baráti levelezést folytatott ugyanis vele; a tőle meg Lám Bélától kapott leveleket Ady látni akarta, a kölcsönös őszinteség jegyében, de kis sé féltékenységből is, hogy megismerje menyasszonya „múltját”. Csinszka elküldi neki a levélsomagot, s ő aláírásával „láttamozza” mindegyik darabot (l. Lev. 47, 49, 51, 54—5, 244—5; Révész: Ady trag. I. 70—4 és Ady-tril. 156—8).

Csendes és egyhangú őszi hónapok után Bertuka kérésére apja beleegyezett, hogy 1914 elején, a farsangi hetekre Kolozsvárra mehessen. Ismét Szádeczkyék látják vendégül. Január közepétől március elejéig hét hetet tölthetett náluk; társasági élet, szórakozás, zsúrok, házimulatságok, bál, séták, korcsolyázás: Bertuka önfeledten élvezi fiatalságát, a körülötte zajló vidám mozgalmas-

ságot s egy kibontakozó új szerelem szédületét (I. Lev. II. 608—9 622—3; Rolla 104—6). Sűrűn találkozik Lám Bélával, s ekkor mélyül el vonzalmuk. „Egy 22 éves gyerek fiút [!] — szeretek a fiatalságom minden tüzével. — Meggyőződéssel — komoly, nagy benső szerelemmel — Lám Bélát...”; „Féltem, imádom Bélát, s a másé nem tudok lenni soha” — írja márciusban Bertuka a barátnőinek (I. Rolla 106). El is ígérkeztek egymásnak, a nagymama és Malvin néni megrökönyödésére, akik valami „jó partit” vártak a kolozsvári farsangolástól, nem egy éppen csak végzett, s önkéntesi évét töltő ifjú mérnököt. Csucsán ellenséges hangulat fogadja tehát a hazatérő leányt, de ő makacsul kitart választása mellett: édesanyja tragédiájának emléke és tanulsága ad erőt neki az ellenállásra. Érdekes, hogy édesapját nem háborítja föl a bejelentés, nem is tiltakozik; rokonszenvesnek találja a fiút, néhány év múlva reményteljesnek a házasságot, és semmi kifogása, hogy Lám Béla, a reménybeli vőlegény kijárjon Csucsára Bertukához (I. Rolla 105—7).

Ez a helyzet 1914 tavaszán. Ady azonban — ha a háttérben is — még mindig tárgya Boncza Berta rajongásának, s első, áprilisi találkozásuk élményének elragadtatását boldogan osztja meg szerelmével is (l. Szentimrei eml. 101). A fordulat június 8-án következik be, amikor Ady másodszor jár Csucsán, s Bertuka kihívta Lám Bélát is, hogy megismerkedjenek. Az ifjú vőlegény azonban rögtön megérzi a vetélytársat, féltékeny önérzetét sérti Bertukának azonban iránti bizalmassága, s a költő otthonos fölényessége: lehúzza, eltapos-ja jeggyűrűjét, s távozik. Ady pedig, mintha felelősnek érezné magát a történetért, vagy hogy megelőzze a további bonyodalmakat, s elébe vágjon a dolgok visszafordításának, rögtön megkéri a nagymamától Bertuka kezét.

Lám Béla A körön kívül c. önéletrajzi dokumentumregényében (Bukarest, 1967) megírta Boncza Bertával való kapcsolatának történetét, a tőle kapott levelekkel. L. még: Révész: Ady trag. I. 56 és Ady-tril. 145—6; Robotos 60—106; Rolla 97—108; Király: i. m. II. 420—7.

Bertuka hirtelen átpártolása Adyhoz — nem meglepő: szinte kezdettől ott élt benne a vágy, elszánás, remény és akarat, hogy hozzá tartozzon, társa, asszonya, életének áldozatos segítője és védelmezője legyen. Visszas és ellen-szenves azonban az a fölényes, megvető gúny, majdnem-gyűlölet, ahogyan Adynak írt leveleiben szól egy-két héttel előbb még „szeni”-ként imádott mátkájáról (I. Lev. III. 245—7, 260, 263—4, 321, 343; vö. Király: i. m. II. 426); Ady válasz-visszhangja sokkal higgadtabb.

Törzs Jenő, Walloton, Arturo Donaggio, Tabéry Géza, Tószögi Iván, Berde Károly, Perczel Armand, Lám Béla — és mindükön átsugárzó változatlan varázsfényként: Ady — ime Boncza Berta ideáljai és hódításai tizenhattól húszéves koráig. E csapongó állhatatlanság, a sűrűn ismétlődő érzelmi fordulatok.

latok alapján említi Robotos — Csinszka szerelmeivel kapcsolatban — a célatosan, elítélő idézőjelbe tett „elrendeltetések” sorát, s ez motiválja, sugallja Csinszka-képének negatív árnyalását. Ady sokkal megértőbb a családon kívül felnőtt, szeretetre vágyó lány kereső nyugtalansága iránt, amikor Csinszka beszámol neki érzelmi „múltjáról”, s megmutatja neki a lovagjaitól kapott leveleket: „Úgy látom, hogy árvaságod, nagy szeretetre-vágyásod tett olyanná, hogy négy-öt helyen, kvázi egy kis alapos ellenbiztosítás módján, kerested az igazadat és az igazidat. Értelek, kicsi Csinszkám, megértelek, én öreg gyermek is sírva-reménykedve így csináltam”. (Lev. III. 54)

Lám Béla az orosz fogságból való hazatérte után Kolozsvárott mérnökként telepedett meg. Irodalmi vonzalmairól és Boncza Bertával kapcsolatos könyvének (A körön kívül, 1967) keletkezéséről leánya, *Jeney-Lám Erzsébet* a következőket mondta (Kenéz Ferenc interjúja: Kritika 1988/3. 23—4; újra: Látóhatár 1989/1. 76—8):

... Apám... rendkívüli ember volt... Gyermekkori élményeim, emlékeim csodálatosak... A harmincas évek végén apám nagyon kedves kis gyermekkönyvet írt erről a szülő—gyermek kapcsolatról... A hatvanas években talán megjelent itt-ott egy-egy részlet ebből a könyvből újságban, de könyv nem lett belőle, sajnos. Apám nagyon szerény ember volt, soha nem próbálta előtérbe tolni magát vagy irodalmi próbálkozásait. Itthon, családi körben volt rá eset, hogy felolvasta valamegyik régi, a Pásztortűzben megjelent novelláját, karcolatát — de A körön kívül megírásáig, hetvenkét éves koráig inkább ápolta és élte az irodalmat — de nem művelte.

— Fiatalkori irodalmi ambícióiról tudunk. Miért szakadt ez félbe annak idején?

Mitől kezdve észrevette, hogy az irodalom is teljes embert kíván, attól kezdve felhagyott az írással. Mérnökember volt, s a mérnöki pályát nem akarta félbeszakítani. Művészszeretete, irodalmi érdeklődése megmaradt, megmaradtak az íróbarátok, Reményik, Áprily, Olosz Lajos...

— A körön kívül megírására hogy került mégis sor? Túl a hetvenedik életéven?

Az egész abból indult, hogy Balogh Edgár többször is kérte apámat, írja meg a Boncza Bertukával kapcsolatos emlékeit, élményeit, mindazt, ami kettejük viszonyához és Adyval való megismerkedéséhez fűződik. Egyszer csak így ült neki a könyvnek, s írta aztán folyamatosan, mint egy levelet, amíg csak be nem fejezte. Három évig írta. Nem húzott ki belőle, nem írt át egy fejezetet se, ahogy megírta, úgy került kiadásra. A kiadó sem változtatott semmit rajta...

— Hadd kérdezzem meg: a Bertuka-élménynek milyen jelentősége volt a család életében? Fel-felidézték? Beszéltek róla?

Tudtunk róla, de ez valahogy az ő magánügye volt. Nem emlékszem rá, fiatal koromból, hogy mi erről a családi asztalnál különösképpen valamikor is beszéltünk volna. Tudtunk róla, de nem tűnt olyan fontos valaminek, hogy mindenképpen emlegetnünk kellett volna. Az Ady-élmény is — az inkább olyan iskolai élmény volt, nem apánk múltja. Ady költészetét különben apám nemigen szerette. Ő Reményiket, Áprilyt szerette, Ady-verset ritkán szavaltak nálunk. A Bertuka-dolog meg nem volt téma. Akiről beszéltünk, aki érdekes volt a családban — az Maruszja volt, az első feleség. Az ő emléke beépült a családba, a Bertukával való jegyesség, az soha. Amíg a regényt meg nem írta, addig ez nem került terítékre. Tudtuk, de nem volt jelentősége.

Az Ady—Csinszka házasság történetének, előbonyodalmainak és csaknem négyévi, hullámzó feszültségű korszakának nagy forrásirodalmából: Lev. III. 45—199, 242, 244—50, 260—5, 275—81, 291—308, 311, 315—6, 320—4, 329—31, 337—57, 375—406, 415—9, 422—7, 438—42; Ady L. 188—241; Révész: i. m. I. 52—136, 182—92, II. 5—95, 112—61, 167—83, ill. Ady-tril. 144—94, 220—75, 285—317, 321—30; Bölöni 276—80, 288—307, 316—54; Adyné 278—375; Dénes: Élet 196—276; Robotos i. m. 103—69; Vitélyos 64—73; Schöpflin 203—7; uő: Eml. III. 631—2; Fenyő 130—2; mint-egy összefoglalásként: Király: i. m. II. 70—2, 201—2, 335—41, 355, 399, 405—96.

Két újabb megnyilatkozás e kérdésről:

Borbély Sándor Ady-életrajzában (Így élt Ady Endre. 1989) kérdésekben fogalmazza meg a bonyolult probléma összetevőit: „Akárhány asszonyt megkérdeznék manapság, mind megérti Csinszkát: borzalmas egy alkoholszenvedéllyel megvert férfi mellett élni. . . Más kérdés, számunkra ezúttal fontosabb is, hogy igazán boldog tudott-e lenni Ady ebben a kötelékben, mikor verseiben gáláns módon idillikussá varázsolta házasságát. Megfelelően türelmes társra lelt-e Csinszkában a beteg költő? Szerencsés volt-e két ilyen különböző, de hasonlóképp zaklatott idegzetű ember frigyre lépése? Ez az ifjú asszonyka megértett-e egyáltalán valamit a mellette élő Ady zsenijéből? Pro és kontra sok vélemény megfogalmazódott már minderről. Néhányan azt is hozzátették, bizonyára harmonikusabb lett volna ez az életközösség is, ha a történelem nehézségei nem kuszálják össze annyira a dolgokat. Az Ady—Csinszka magánháború környezete azonban a véres-valóságos világháború volt.” (219)

Benedek István, aki pedig érezhető távolságtartással és kritikával szemléli Csinszka egyéniségét, az orvos-pszichológus elemzése alapján összegezi a kérdést és a diagnózist: „Ady nem volt annyi veszedelmes támadásnak, életveszélyes üldözésnek kitéve, mint életének ebben a szakaszában. Erre nem számított Bertuka, . . . de ezt is vállalta, számtalanszor fogta fel az elbukó Adyt. Bármennyit vicsgorgott »rabságában« a költő, józan pillanataiban tudta, mit köszönhet a feleségének.” Csinszka a katonai behívás állandóan fenyegető rémétől is védte, s mikor Ady már letargikusan megadta magát a sorsnak, az ő asszonyi hőstette menti ki a reménytelen helyzetből. Szenvedélyes becsvággyal teremt igazi, méltó otthont Adynak, s amikor a betegség ágyhoz köti majd, a kis Vonyicával együtt odaadón ápolja. Ady halálával voltaképp értelmetlenné vált az ő élete is: vállalt hivatását betöltötte, szerepe véget ért (I. Révész: Ady trag. II. 182).

„Hogy jó volt-e ez a házasság? — teszi föl a végső kérdést Benedek. — Két ilyen egzaltált, »solitaire« egyéniségnek a házassága csak viharos lehet. Sem a jó, sem a rossz nem adekvát kifejezés erre: az ő házasságuk *szükségszerű* volt, a szónak abban az alapértelmében, hogy Adynak szüksége volt Csinszkára, és Csinszkanak szüksége volt Adyra.” (Utószó Csinszka: Életem könyvéhez. 228) Adyról írt „nő-központú” életrajzi könyvében pedig ezt fűzi hozzá: „Nem kívánom az Ady—Csinszka házasságot pozitív vagy negatív irányban minősíteni. . . Csinszka érdeme nem az, hogy jó feleség volt, . . . érdeme az, hogy *vállalta* Adyt, betegségével, italozásával, durvaságával, szexuális zavarával együtt. S nem utolsósorban az üldözöttségével együtt. . . Erre nem számíthatott Bertuka, . . . de ezt is vállalta. Számtalanszor fogta föl az elbukó Adyt.” (Benedek 230—1)

Adynak többször kellett a háború alatt sorozásra, felülvizsgálatra jelentkeznie: 1915. ápr. 28-án Tasnádon alkalmatlannak nyilvánították (I. 320), október közepén hasonlóképpen (nov. 27-re is beidézték tévedésből). Közben névtelen levélben följelentették, hogy bujkál a katonaság elől, s a lapokban is gúnyos célzások utalnak erre (I. Ady L. 206; *Távol a csatától. III. A névtelen levél.* ÖPM XI. 106).

Dec. 20-ra újra behívták sorozásra Bánffyhungadra, s most „alkalmas”-nak találták (I. Lev. III. 133—51, 409, 415—6; Bölöni 293—4; Adyné 331, 338.) Az aggodó-féltő feleség természetesen vele tart ezeken a kényszerű utakon, megosztja vele az utazás keserves fáradalmait, s tartja benne a lelket. E gyötrelmes élményeket elmondja Emlékezésvázlatában (I. Vitályos 61; Lev. III. 415). A bánffyhungadi sorozás keserűen bátor visszhangja a *Jeremiás siralmi* — *mindig* (ÖPM XI. 116 és Publ. III. 504).

A háború folyamán az 1916. augusztus-szeptemberi román hadüzenet és támadó betörés idejének megrázó és kétségbeejtő hangulatát tükrözik Ady levelei is (I. Lev. III. 166—71; vö. Vitályos 65; Révész: Ady trag. I. 185—6 és Ady-tril. 222—3; Bölöni 335; Adyné 346; Király: i. m. I. 209—12).

A rejtő és oltalmazó Csucsán élő Adynak egyik állandó keserve a világtól való elzárttság. Éber kíváncsisága és mohó érdeklődése sokat szenvedett a baráti, írói kapcsolatok s a friss értesülések hiányától, hogy távol élt a fővárostól, az irodalmi élettől (bár ennek volt számára előnye, haszna is). Újságotlás az „szakmai” szenvedélyének, tájékozódni vágyó hír-éhségének csak a késve és bizonytalanul érkező néhány újság s a posta és az állomás kósza hírei nyújthatnak némi tápot. Ezért kéri, sürgeti öccsét és barátait, küldjenek lapokat. Főként a sűrű levelezés tartja őt összeköttetésben a világgal, de éppen ez okoz — akárcsak otthon, Érmindszenten — Ady zaklatott türelmetlensége folytán gyakori panaszt és összeütközést a postamesterékkal (I. Lev. III. 145—6; Eml. III. 199, 725, IV. 289; kötetünkben: 425).

Ady léttudatának és költészetének egyik legjellemzőbb vonása a halál-mitológia mint az „életesség” ellenlábas és egységgé egészítője. *A Halál rokona* végül *A halottak élén* vezérkedik; ennek az életfilozófiának s a belőle sarjadó motívumszövevénynek részletes elemzése az Ady-filológia egyik lényegi prob-
lémaköre (I. Makay Gusztáv: *A halál-költészet a magyar lírában...* Pécs, 1937; Schweitzer Pál: *Ember az embertelenségben.* 1969. 145—67; uő: *Szép-ség és totalitás.* 1980. 28—9, 42—51; Király I. 462—92; uő: *Intés II.* 31—3, 68—9, 325, 391; Eml. II. 488, 494, III. 233, IV. 453, 581, 589).

Ady utolsó hónapjairól és haláláról 1. 696—740.

Csinszka egyéniségéről és Ady életében való szerepéről — akárcsak Lédáról — a kortársak közt és az utókor tudatában egyaránt egymással ütköző, sőt szélsőségesen ellentétes vélemények, ítéletek élnek. A hatalmas, szinte áttekinthetetlen forrásanyag számbavétele és pártatlan, tárgyilagosan mérlegelő feldolgozása szintén az Ady-kutatás fontos feladata. Hogy ennek elvégzése és eredményének az irodalmi köztudatban általánossá tétele milyen kívánatos és szükséges volna, szemléletesen igazolja az 1987-ben bemutatott sikerületlen, torz Csinszka-film.

A CSUCSAI HÁROM BERTA VÁRA

A legrégibb tanú

1957 utolsó napjaiban levelet kaptunk Kézdivásárhelyről. Özveggy Butyka Vilmosné Páll Róza nyugalmazott igazgató-tanítónő közli a levélben: „Szegény testvérem már nem él.” Megírja azt is, hogy kilencvennégy éves volt, sokat szenvedett, mert utolsó éveiben teljes süketségéhez még látásának elhomályosodása is hozzájárult. Szülőfalujában, Nagyborosnyón helyezték örök nyugalomra.

Most, hogy eltemették Páll Annát, meglevenedik előttünk alakja, mint napjaink dolgozó nőjének múlt század végi prototípusa. De az irodalomtörténet is számot tart rá. Ha benyitottál húsz évvel ezelőtt Kolozsvárott a Petőfi utca 13. szám alatti emeleti „legénylakásába”, íróasztala fölött nagy kettős arckép tekintett rád, ezzel a felírással: „Anna néninek nagy szeretettel Bertukája és Bandi”. Az ismert Székely Aladár-féle felvétel volt ez 1915-ből, kevéssel az Ady-pár házasságkötése után.

És külön, az íróasztal mellett, csaknem életnagyságú fényképnagyítás. Ezt Márffy Ödönné Boncza Berta halála után szerzte, és nagy becsben tartotta. Hazaköltözésekor feleségének ajándékozta. „Ez nagyon jó képe Lánkónak.”¹ Igazi ideálkép.”

* Bertuka becéző szólítása a családban; l. 17.

¹ Lánkónak kényeztették Bertukát, míg az érmelléki Ady a kezdő kemény *l*-et *ly*-re nem lágyította. Páll Annát bosszantották azután vele, hogy az ő székely nyelve képtelen *ly*-nek ejteni a kemény *l*-et. [A számok a szerző saját jegyzeteire utalnak. — K. M.]

Páll Anna nemzedékeket nevelt és képezett ki Kolozsvárott a női kézimunka és fehérneművarrás tudományára. Negyvenegy éven át volt igazgatónője a Petőfi utcai női ipariskolának, abban az ódon, emeletes házban, amelyben egykor a Lyceum nyomda működött. Páll Anna úgy hozzátartozott Kolozsvár képéhez, mint ez az öreg ház. A reális gondolkodású háromszéki tanító-lány a kolozsvári tanítónőképző elvégzése után a bécsi fehérvár-ró-tanintézet tanárképzőjét is elvégezte. Sokat koplalt, de még többet látott és hallott. Tele volt pompás bizonyítványokkal, elismerő oklevelekkel. Tehetségét, tudását bizonyítják azok az eredmények, amelyeket az intézmény az ő igazgatása alatt évtizedeken át felmutatott. A párizsi világiállításon aranyéremmel tüntették ki az iskola növendékeinek munkáit. Ő azonban a legbüszkébb arra volt, hogy nemzedékek leányainak adott képesítést és kenyeret a kezébe. Szép volt, eszes, jó kedélyű. De nagyot-hallásával senki férfiembernek nem akart terhére lenni. Ameddig egészséggel győzte, még asszonytestvéreinek, rokonságának sem. Jóformán csak meghalni ment haza hűgához Kézdivásárhelyre.

*

— Látod, ez az én Anna nénim, akiről neked annyit beszéltem — fogta kézen Boncza Bertuka Páll Annát, és hurcolta kifelé a szobájából. — Csókolózzatok össze!

Ady nem kérte magát. Megölelte, és szájon csókolta.

— Szép ember volt — mondotta utóbb erről a találkozásról Anna néni. — Szép férfi volt Ady. Csak azt nem szerettem, hogy szájon csókolt. Engem férfiak nem szoktak szájon csókolni, s ráadásul a bor- és szivarszaga. De tréfás ember volt, s nekem is vágott az eszem. Megszerettük egymást.

Akkoriban még hallott Anna néni. Hangerősítő készüléket hordott a ruhája kivágásában, mely a frizurájában elrejtett fülhallgatóval közvetítette a hangot. Kijárogatott nyáron, ősz ele-

jén Csucsára, ahol mindig szívesen látott vendég volt.² „Berta nénivel”, Bertuka nagymamájával elbeszélgetett a régi idők emlékeiről. A fiatalok elvitték kocsikázni, kirándulni a Bonczavárral szemközt, a Körös túlsó partján fekvő „vadaskertbe” — egyetlen őzike nevelkedett benne —, s gyönyörködtek mindig visszavágásra kész, jóízű székely észjárásában. Anyja helyett anyjaként szerette „lánkót”.

Anna néni pedig nem volt más, mint Török Bertának, Boncza Bertuka korán elveszített édesanyjának iskolatársa, lánykori bizalmasa és Boncza nagymamának, a legidősebb Bertának valószínűs belső titkos tanácsosa. Még csak rokon se, de több ennél: évtizedeken át kipróbált ragaszkodás szálaival hozzájuk kapcsolts hűséges barát.

Levelezése tanúskodott erről, melyet a család különböző tagjaival folytatott, és gondosan összegyűjtött. Mikor a húszas évek elején Bertuka értesítette, hogy Csucsán minden ingatlan vagyonát eladta Goga Octaviannak, és Pesten eltemette nagyanyját, a legidősebb Bertát: Anna néni kiteregette előttünk az egész levélcsomót. Az „összekötő szöveget” egy nyári délutánon maga mondotta el a levelek összefüggésének megértésére.

— Szegény lánkó — sóhajtotta — most lett csak igazi árva, hogy felnevelő nagyanyja sem áll többé mellette. Sok minden másként történhetett volna, ha annak idején Boncza Miklós meg nem kívánja édestestvére lányát, nála jóval fiatalabb unokahúgát, Török Bertát. Nemcsak Ady-tragédia van — hiába hozakodnak most elő Bertuka második házassága hírére a

² Feleségem, Boncza Berta lánykori barátnője, két ilyen kirándulásra emlékszik Páll Anna társaságában. Az első 1915 nyarán, ilyen jókedvű sürgőnymeghívásra történt: „Annával ha jönnének szombaton, egész Csucsra táncolna örömben. Adyék.” A máskor nehézkiesen mozgó Ady akkor nagy sétákra volt kapható, este kedves kártyacsaták voltak — minden alkohol nélkül —, s kedvükért az ifjú pár a „vár” egyetlen „lakható” szobájába húzódott, amelyről akkor derült ki, hogy nyirkos, dohos és lakhatatlan. Másodszor ugyanaz évben, lombhullásos őszben voltak kinn, és Ady elragadtatva gyönyörködött séta közben az erdélyi ősz gazdag színeiben. A természetben is meglátta tehát a szépet s tudott lelkesedni érte. — (Vö. Kovalovszky: ItK 1992/2. 199—200.)

Szendrey Júlia-váddal —, van Boncza Bertuka-tragédia is. Szegény láncó megérdemelne néhány év zavartalan boldogságot az ő festője mellett, miután meghozta áldozatát a dicsőség és a gyűlölet oltárán. Mint Berta néni féktelen gyűlöletének és bosszúvágyának eszköze...

Két változatban is megírtam annak idején Páll Anna emlékezéseit Csucsáról, a Boncza családról és Ady házasságáról, elbeszélése és levelezése alapján. Az első a kolozsvári Újság c. napilapban jelent meg,* még Csinszka életében, aki férjhez ment Márfy Ödön festőművészhez, kinek művészetét Ady jól ismerte és nagyra becsülte. Riportsorozatomban aligha jutott túl Románia határain.** Ennek anyagából, némileg lerövidítve és új anyaggal kiegészítve jelent meg 1942-ben a budapesti Magyar Nemzet hasábjain, ugyancsak sorozatosan, A Boncza-vár históriája,*** helyesbítésül és kiegészítésül Gábor István cikkeit követően. Boncza Berta már nem élt, és akkoriban vált ismeretessé Tabéry Géának diákkori idillje is, Svájcban, a csucsai vár kisasszonyával.****

A második világháborúval és Páll Anna halálával sok minden elpusztult. Ady nyolcvanadik születési évfordulójával kapcsolatban mégis megkísérlem harmadszor is, világosabban és áttekinthetőbben összehordani a még megmaradt és azóta felszínre került anyagot. Páll Anna csucsai levelezése lángok martalékává lett a háborús időkben,³ így ezek a levelek teljes szövegükben,

* 1925. nov. 22., 29., dec. 6.

** A Bibl. sem említi.

*** MN 1942. szept. 6., 13., 27., okt. 28.

**** Tabéry emlékezésének előzményeiről és kiadásváltozatairól l. 51.

³ Páll Anna a Magyar Nemzetben megjelent cikksorozat után rám bízta csucsai levelezését megőrzés végett. Feleségem saját, Bertukával kapcsolatos leveleivel, fényképeivel együtt mindezt gondosan őrizte Sztánán, ahol 1937-től állandó otthonunk volt. A sztánai alagutat visszavonuló német alakulatok felrobbantották. Szovjet hadmérnökök a vasútvonalat, vakmerő módon, a töltést megemelve, a beomlott alagút fölött vezették át, hogy a forgalmat mielőbb megindíthassák. Az odatoborzott alkalmi munkásokat az állomás környéki villákban szállásolták el. A tömeges beszállásolás kapkodásában nem volt mód iratok, könyvek mentésére. Télvíz idején a beszállásoltak a dolgozósobában egész berendezését feltűzték.

sajnos, már nem válhatnak ismertekké. De felszínre került sok részlet, például a marosvásárhelyi Igaz Szó Ady-emlékszámban* s néhány még élő emlékezővel folytatott beszélgetéseimben, hogy adataimat ellenőrizhessem.

A csucsai „vár” históriája

— Atyjuk halála után hárman maradtak testvérek a románba ojtott unitárius Boncza családból — mesélte Anna néni. — Apjuk jószágigazgató volt valamelyik erdélyi mágnás birtokán, de számottevő vagyon nem maradt utána. Fia, Miklós azonban tekintélyes ügyvéd lett Budapesten, országgyűlési képviselő, hű csatlósa a mindenkori szabadelvű kormányoknak. Testvérnénje, Berta — akkoriban már özvegy Török Károlyné — Károly fiával és féltve óvott lányával, Török Bertával Kolozsvárott lakott az Unió utcában, szemközt a Redouttal (Déryné lakott valamikor ebben a furcsa emeletes házban). Berta néni nagyon szelény házat vitt, kosztosokat tartott. Így kerültem én is hozzájuk, mikor feljöttem Kolozsvárra a képzőbe. Még akkor is náluk laktam, mikor átköltöztek a Magyar utca és a Zsidó-templom utca sarkára.

— Berta néni lánytestvére, Malvina néni volt közülük az egyedüli csucsai lakos. Malvina néni férje, Kováts Károly, erdőfelügyelő volt Bánffy Györgynek, Bánffy Miklós apjának sok ezer holdas erdőségeiben. Malvina néni némi özvegyi nyugdíjasként élvezett ugyan férje után a Bánffy grófoktól, de szerencsére öccsük, Miklós jó jövedelmű ember volt, s bár nem túlontúl bőkezűen, de rendszeresen támogatta özvegy nővéreit, különösen a kis Berta és öccse illő taníttatásában.

Mindazonáltal nem volt szomorú ház ez az özvegyi hajlék.

* 1957/11. Bölöni: Ady ismerkedése Erdéllyel; Tabéry: Levelek a költő feleségéről; Franyó: Ady-émlékek.

Elevenséget vittek bele a kosztoslányok, Berta iskolatársnői, valamennyien a kolozsvári tanítónőképző növendékei. Fiatalemberek is járatosak voltak a házhoz, köztük bizonyos Ignác István joghallgató, a kis Berta gyermekkori pajtása, a bánffyhusnyadi református lelkész fia. Sűrűn megfordult náluk Némethy Károly is, a későbbi jeles közigazgatási szakember. A még élő kolozsvári jóbarátnő, az Unió utcai ház egykori kosztosa és bizalmasa úgy emlékezik, hogy eleintén a két fiatalember egyenlő esélyekkel indult harcba Török Berta kezéért, de Ignác Pista hamar és könnyen győzött.

Boncza Miklósnak jó mellékkeresetet hozott a képviselőség. Rokonságot tartott [?] Némethy Károly későbbi belügyi államtitkárral. Ezen a réven szerkesztő-kiadója lett a Magyar Közigazgatás c. félhivatalos szaklapnak, amely valóságos kincsebánya számukra. A lapot minden körjegyzőség köteles volt megrendelni, elég ennyit mondanunk róla. Könnyű szívvel vállalhatta hát Boncza az özvegyi sorsra jutott Török Károlyné kiskorú gyermekeinek gyámságát. Berta néni mégis kosztoslányokat tartott.

Páll Anna előtt Török Bertukának nincsenek titkai. Egykorú [?] lányok, egymásnak gyónják meg nagy pironkodva ébredező érzelmeiket. Ignác Pista állott a képezdei években Bertuka érdeklődésének középpontjában. Titkon már gyűrűt is cseréltek, és Ignác Pista gyűrűjét vékony aranyláncon, nyakában viselte Bertuka, mikor a budapesti Zirzen Janka-féle felsőbb pedagógiai intézetbe íratja be nagybátyja és gyámja.

A tragédia ezzel már láthatatlan utakon elindult a Boncza család felé.

Némethy Károly is érdeklődött még Kolozsvárott a karcsú, kecses Török Bertuka iránt. Zirzen Janka intézetében szintén gyakori látogatója barátjával, a törvényes gyámmal. Az Unió utcai házban, bizalmas családi körben, szó esik azonban arról is, mintha Boncza Miklós az atyafiságos jóindulatnál többel viseltetnék gyámleánya iránt. Bertukában ez a vonzódás inkább ria-

dalmat vált ki, és annál szorosabban igyekszik megkapaszkodni az ő gyűrűse, jegyese szerelmében.

Boncza Miklós deresedő fejjel vakációkon is sűrűn megjelenik Kolozsvárott. Nyáron nagy kirándulásokat rendez a bánffyhungyadi és csucsai rokonsághoz. Festői ez a tájék. A gyámatya rendszerint maga hajt, s mellette húga, a most feslő virág. Anna néni azt is tudta, hogy egy ízben, mikor Malvina nénihez robogtak a hirtelen összeszűkülő csucsai völgyben, Bertuka elragadtatással mutatott fel egy szirtre, mely a hegyoldalból a Körös fölé könyököl:

— Micsoda pompás hely volna ez valami várkastély számára!

És minden úgy történt, mint az érzélgős Beniczkyné-regényekben. Boncza Miklós kijelentette, hogy esztendő ilyenkorra állani fog a vár, és „úrnője lehetsz, ha te is úgy akarsz”.

Erre a szóra nem boldogság, hanem jeges félelem szorította össze Török Berta szívét, és Ignác Pistára gondolt.

Ilyen regényes a csucsai kastély története. Szinte giccsesen regényes, de a balladát olykor hajszáll választja el a rémdrámától vagy a giccsről. S hogy a balladai elem kellő hangsúlyt kapjon ebben a történetben, Török Bertától csakugyan életet követeltek a kegyetlen kövek, hogy a vár hirdethesse két végzetes szerelem történetét: Boncza Miklósét és Boncza Bertukáét. Ezenkívül: Boncza Miklós vénülő férfiúságának kegyetlen önzését is.

*

Karácsony hava ugyanebben az esztendőben. Berta néniék már a Magyar utcai házban laktak, és otthon volt karácsonyi vakációra az eladó lány. Kolozsvárról akkor még körülményesebb volt megközelíteni a háromszéki Nagyborosnyót. Anna néni nem ment haza szünidőre, s már Róza húga is a kolozsvári képzőbe járt. Együtt töltötték az ünnepeket mint kosztoslányok Berta néniék házában.

A gyámapa érkezése be volt jelentve a szentestére. És Bertuka eltökélte magában, hogy értésére adja nagybátyjának: látogatása őt nem érinti különösebben. Nyakában a láncsal s a láncon mellébe rejtett gyűrűvel átment a szomszédba. Az ajándékokkal megrakottan érkező nagybácsi értsen a jelekből. Nem várják repossó szívvel, nem örvendeznek jövetelének. Özvegy Török Károlyné tűkön ült az ebédlőben.

Most mi lesz? Magukra fogják Miklóst haragítani? Ez egyértelmű azzal, hogy eldobják maguktól az öcs gyámolító jóindulatát. Anya volt és asszony, s tudott lánya titkos jegyességéről. A fiú korban lányához illő, tanult, jó állású fiatalember. Főispáni titkárnak nevezték ki nemrégiben. Anna néni, az egykori kosztoslány és valóságos belső titkos tanácsos, határozottan állította, hogy „ebben az órában gyűlölte meg Török Károlyné saját édesöccsét, élete gyámolítóját. Aki, íme, az ő egyetlen lánya életének megrontására készült.”

Boncza Miklós megérkezett az ajándékcsomagokkal. Ledobálta nénje elé az asztalra. Ha az a lány nem várta őt, akkor neki itt nincs keresnivalója. Megfordult, bevágta maga után az ajtót, és még az esti gyorsvonattal visszautazott Budapestre.

Figyelni kell, a történet csaknem szó szerint megismétlődik két évtized múlva. Ha az ő akarata nem teljesedik — mondta ki Boncza Miklós ezen a gyötrelmes karácsonyestén —, leveszi kezét özvegy nővéréről, annak lányáról és diákfiáról. Ugyanezzel fenyegette meg később a hetvenéves nagymamát, ha Ady Endre és Boncza Bertuka házassága az ő akarata ellenére létrejönne. Csakhogy akkor már Török Berta — özv. Török Károlyné szerencsétlen lánya — huszonegy év óta halott volt. S az ő árva lánya, a nagymama és Anna néni „láncója”, csak azért is, édesanyja áldozathozataláért is, az Ady-nász kierőszakolásával bosszúját megállta. Édesapján, aki nagy-nagybácsija volt egy személyben.

Anna néni mindkét esetben a közvetítő szerepét játszotta. Második közvetítése voltaképpen vezeklés volt, és jóvátétel

akart lenni az elsőért. Boncza Miklós ugyanis nem szemtől szembe, hanem Anna néni közvetítésével közölte nővérével, hogy le fogja venni gondoskodó kezét róluk. Anna nénit ez méltán megrémítette. Fiatal lány létére súlyosabbnak látta a helyzetet a valóságnál. És Boncza azt is megígértette vele, hogyha egyszerre nem menne, szép lassan rábeszéli barátnőjét az „okosabb útra”. Ő már megszerezte Csucsán azt a fenyves hegyoldalt. Jeles építész — Alpár Ignác — a tervet is elkészítette, és már az építőanyag beszerzésére is megtette intézkedéseit. Tanév végétével beköltözhetnének mint férj és feleség.

Török Berta hazajön a szomszédból, s első útja a lányok szobájába visz. Anna néni kipakol Boncza visszautazásával és hátrahagyott üzenetével. Így látta helyénvalóbbnak. Megriasztani előbb, azután csendesén rábeszélni. A vár ügyét, a kilátásba helyezett jómodot még nem csillogtatta meg előtte.

Bertukában összetört a dacos, szerelmes lány. Egy zokogásban töltötték az ünnep előestéjét édesanyjával, és mire magukra maradtak ismét a lányszobában, már kész volt benne az elhatározás. Ő nem fontos, de ott van az édesanyja, ott van gimnazista kisöccse, Káli. (Így becézték a családban Törökné fiúgyermekét, Károlyt, aki később Adyék életébe is belejátszott. A háborúból, orosz fogságból [?] hazatérve, kettétört pályájú festőművészként tengődött s halt meg.) Irántuk neki kötelezettségei vannak. Vakációról visszautazva az ő gyűrűs jegyesét, Ignác Pistát már meg sem akarja látni a vasútállomáson. Pestre érve szemrehányásokkal telt levelet kap emiatt tőle, mire barátnőjének, Annának ír kétségbeesett sorokat.

„Összes érzelmeimet rendbe kell szednem, mert a józan ész mutatja a célt: Káli, anyám s néném jövőjét biztosítva látni. Ezt tűztem életem feladatául, s ezt megoldani kell. Ezért tanulok, ezért küzdök. De ahhoz, hogy tanuljak, nyugalom kellene. Ezt én kierőszakolom magamnak valahogy. Azonban most, mikor annyi, de annyi felől szorítanak, olyan nehéz, nagy dolog megoldását tűzik előmbe, ami nemcsak felettem, de az én drága kis

testvérem felett is határoz, most magamra hagynak. Most veszem észre, hogyha eszemet követve mindig helyesen járok el, megszakad a szívem. Rendre hálnak ki belőlem az érzelmek, elfásulnak. Annám, én mindenkit ismerek, tudom, hogy mindennek oka van. Urambátyám bent volt, téged rendkívül dicsért. Ennek is oka kell, hogy legyen. Meggyőződéseim: te és Bátyám rólam beszéltetek. Kérlek mindenre, ami szent előtted, írd meg őszintén, mit beszéltetek rólam. Mit gondol Anyám Bátyámról? Mit rólam? Anna, légy őszinte velem szemben, tudod az én helyzetemet, és könyörülj rajtam. A jó Isten áldjon meg, és őrizzen meg hasonló helyzetektől.

Kérlek, égesd el e sorokat. Csókol szerető barátnőd,

Bertuka.”

És a jó barátnő nem késik az őszinte felelettel. Megírja, hogy Boncza Miklós Budapesten Zirzentől kapta a tanácsot, vegye nőül gyámlányát. Így is, úgy is rá nehezedik a család eltartásának terhe. Ráadásul szép, fiatal feleséget kap, akit jól ismer, és magának nevelhet. S ezzel Török Bertuka sorsa megpecsételt. 1891 márciusában már nyugodtabban ír: „Nem győzők hálát adni a jó Istennek, hogy ilyen jó egészségem van. Csak egyéb dolgaiban is megsegítsen, hogy teljesíthessem kötelességemet anyámmal és Kálival szemben.”

Török Berta feláldozta magát, és bevonult az újonnan épült csucsai kastélyba, hogy ezt az áldozatot majd fiatal életével tette. Anyja látta ezt, és még vadabb, még lángolóbb gyűlölettel gyűlölte öccsét, immár vejét. Tetőpontját érte ez a messze jövőbe előresötétlő testvérharag, mikor esztendő múltával parányi szőke leánygyermeknek adott életet a lánya, és utána egy hét alatt megölte a gyermekágyi láz. Alig múlt huszonkét éves. Gyászjelentőjét a rokoni-baráti kegyelet őrizte meg:

„Alólírottak mély fájdalommal jelentik, hogy a szeretett jó nő, édesanya, testvér, unokahúg és rokon

Désfalvi Bontza Miklósné
született

Törökfalvi Török Berta

folyó hó 16-án du. 4 órakor, élete 23-ik, boldog házassága tizenkettedik havában, gyermekszülés következtében elhunyt.

A megboldogultnak földi maradványai folyó hó 18-án, du. 4 órakor fognak Csucsán, az ev. ref. egyház szertartása szerint, a felette tartandó halotti ima után Bánffy-Hunyadra szállíttatni és ott a családi sírban örök nyugalomba helyeztetni.

Mely végtiszteletre a rokonok és ismerősök szomorúan meghívatnak.

Nyugodjék csendesen.

Csucsá, 1894. Június 16.

Désfalvi Bontza Miklós, országgyűlési képviselő
mint férje

Bontza Bertuska

mint gyermeke

Özv. Török Károlyné

mint édes anyja

Török Károly

mint testvére

Özv. Kováts Károlyné

mint nagynénje

Czetz János temetkezési intézete Kolozsvárt, Belközép u. 7. sz.

Telefonszám: 216

Nyomtatott Gombos és Sztupjárnál Kolozsvárt.

Telefonszám: 204”

Úrnő nélkül maradt a sziklafokra mesébe illő hirtelenséggel felhúzott modern lovagvár. Lelkiismeret-furdalás és önvád volt minden köve, s lidércnyomásként ült építetőjének mellén. Ne irigyelje tőle senki azt a rövid esztendőt, melyet ajándékol

rolt ki magának öregedő napjaira a kötelességét zokszó nélkül teljesítő Török Bertukától. Mi maradt belőle? Egy szürke szemű, szőke, magatudatlan csöppség és egy megkeserített életű öregasszony, a „nagymama”. Nővér és anyós egy személyben, ki egykor leányát féltette tőle, most unokáját nem akarja közel engedni hozzá. Otthonnak nem otthon már a csucsai vár, rövidre kiszabott házaseletében nem is válhatott otthonává. Menekült onnan, föl Budapestre, a városi forgatagba, bele a politikába, üzletekbe és a — szerelembe.

Erre itt szándékosan nem térek ki. Tabéry Géza kis könyvében, ahol saját homokba fúlt regénykéjét írta meg a csucsai vár kisasszonyával, célzásokat tesz ama bizonyos „második asszonyra”, aki talán már az első asszony idejében létezett, ahogy egyesek állítják. Mások szerint később kapcsolódott Boncza életébe, s ő a gazdátlan ember görcsös ragaszkodásával kapaszkodott belé. Tény, hogy leánya, a kis Bertuka tudott ennek a nőnek a létezéséről a nagymama jóvoltából. Az már a nagymama élethossziganra kimódolt gyűlölet-tervéhez tartozott, hogy kíméletlenül rányissa kis unokája szemét az édesapa férfititkaira. Mit bánta ő, hogy ezzel sebet üt a korán nyíló értelmű árva szívéen.

Ide nyúlnak vissza Törökné gyűlöletének szálai veje és testvérbátyja iránt, és ettől kezdve élete fő céljának tekinti, hogy Bertukát, leánya árváját elidegenítse apjától. Sikerült is a gyermeklány akaratát olyan makacssá edzenie, hogy a döntő pillanatban habozás nélkül szembeszállt apja fenyegetéseivel, s kivívta magának az általa egyetlen lehetségesnek elképzelt boldogságot, Ady Endrét.

A gyermek nőtt, és a nagymama gyűlölete soha el nem apadt vejévé lett öccse iránt. A gyermek nőtt, és otthon gyűlöletre nevelték tulajdon atyja iránt. A gyermek, a hatéves, a nyolcéves mindent tudott, amit tudnia nem kellett volna. Tudott a francia nevelőnőről, és tudott apja külön otthonáról, ahova legénykori barátnőjét költöztette. Tudott, mindent tudott, és a nagymama

szemüvegén keresztül mindezt borzasztó bűnéül róttá fel atyjának. Tudott, és menekülni kívánt ebből a környezetből.

Boncza Miklósnak is tudnia és éreznie kellett ezt. Valószínűleg emiatt igyekezett távol tartani őt csucsai környezetétől. Emiatt neveltette Budapesten hat évig az Erzsébet lánynevelő intézetben, és vitte onnan a svájci Lutrybe, Mme Béranec szigorúan zárt, nemzetközi lánynevelőjébe. (Kaffka Margit írt az ilyen lányotthonok fülfledt és képzelddésekkel, ábrándokkal telített légköréről, amelyről egyébként Tabéry Géza kiadott Csinszka-leveleiből is fogalmat alkothatunk.) A végzet azonban itt új alakban lelekedik az apára, kinek bűnhődésében, úgy látzik, nem telt még be a mérték.

Abafáy Gusztáv akadémiai kutató szívességéből Boncza Berta levelei közül bemutatathatunk itt egyet, amelyben pesti intézeti emlékeit idézi. A levelet egykori iskolatársnőjéhez, néhai D. I. né Vajda Anikóhoz címezte Lipótvárra (ma Szlovákia). Íme a levél:

„1915. Szombat, Csucsán.

Jó tudni, hogy vannak — némán, messze véletlenül — őrző és őrzött emberek, emlékek. És azt nem lehet elintézni egy köszö-néssel.

Itt az ember mindég tartozik.

Piroskötényes múltam rég halott. Akik megmaradtak belőle, olyanok, mint kedves, öreg, megőrzött könyvek. Csukottak, és ritkán adódik olyan hangulatom, öröömöm vagy szomorúságom —, hogy felnyissam őket. Ilona néni, akit azért őriztem meg, szeret, hitt bennem, és mindég sokat várt tőlem.

Zöllner Edit, legrégibb és legjobb barátom. Milyen ritkán szólunk egymáshoz, és mégis mennyit tudunk, értünk és megér-zünk a csöndön keresztül.

Nagyon szép, nagyon finom, sok tudatos, bölcs és józan ember, — sohasem lesz harmonikus, befejezett és teljesült egész élet.

Valkovszky Mária; 12—13—14, sőt 15-ik éveim királyi, drága szent gögijének a felrúgója. Még most is fáj a hiúságom. Az egyetlen volt, aki nem akart elfogadni, akit nem érdekelttem — és akire négy drága gyermekévem minden fantáziáját, melegét, látó és megszépítő erejét — viszonzás nélkül pazaroltam. Még most is fáj — hogy fájt. Nem látott bennem semmit, csak egy csúnya, ápolatlan, fejletlen kamaszt, egy »imádót«, aki kellemtelen, és akihez az ő fehér, finom, keskeny keze — utálatból nem ért.

Mi lett belőle? haja színéből, a hangjából, céltalanul fonnyadó — komoly szépségéből, kiváltságos hisztériájából! Vagy csak én láttam ilyenek? Ősszel rendesen eszembe jut az erdőről, ami testvére a hajának. Ilyenkor Bandinak mesélek róla.

Kell egyszer találkoznom vele. Engem nem ismerne meg Mária, és félek, maga sem. — Furcsa, franciás, nagyon pikáns és nagyon idegember vagyok, akit jóindulatú vagy rosszindulatú szemek döntenek el naponta szépnek vagy nem szépnek.

Az uram az előbbit vallotta annak idején — és ugye csak ez a fontos.

Sem agyonművelt, sem nagyon stilizált, sem agyonpózolt ember nem lettem. Én vagyok csupán.

Utálom a háborút, nem tudom nem szeretni a latin népeket, és szeretném, ha már szabad lenne nyíltan vallani ezt.

Ady Endréné szívesen és melegen emlékszik az urára — és mi együtt Magukra.

Írjon, — gondoljon reám, ha szívesen teszi. Öleli

Ady Endréné
Csinszka
Bertuska.”

(Független Újság, Kolozsvár 1935. jan. 20.)

Itt szakítsuk meg Páll Anna emlékezéseit, egy másik emlékező kedvéért, aki — ha Ady még sokáig habozik — talán a nyugodt családi otthon révébe kalauzolhatta volna ennek az árvaságában nyugtalan, megriasztott madárként csapongó növendék-lánynak az életét.

Közjáték — idill

1912 nyarán végleg hazajött Boncza Bertuka Svájcból. Tudjuk, már levelezésben áll Adyval, és Tabéry Géza szeptemberi csucsai látogatása alkalmával váratlanul nekiszögezi a kérdést:

— Mit szólnál hozzá, ha Adyhoz mennék feleségül?

Azt is bevallja, hogy egyelőre csak az ő fejében motoszkál ez a gondolat. Adyval még nem esett szó róla.

Tabéry a marosvásárhelyi Igaz Szó 1957. évi Ady-számában* Berde Károly orvosprofesszor 1942-ben kelt levelét teszi közzé.

„... Te bizonyára nem tudod, ... hogy ezerkilencszáztizenkettő-tizenhárom telén Kolozsvárott igen kedves heteket töltötünk együtt Boncza Bertukával, s utána még hónapokon át felkerestük egymást leveleinkkel.

Az én ifjúságom kedves emlékű lapjaiba tehát akkor szövődött az ő érdekes lényé, amikor a tiedből kikapcsolódott.

Bár utoljára akkor szorítottam vele kezet, amikor 1914. augusztus 27-én délután a háborúba vonulóban Csucsán áthalt a vonatom, s ő az állomáson éppen az Ady érkezését várta, ... mindig érdeklődéssel kísértem sorsát ennek a különös leánynak [...]

Amikor most, harminc esztendő múltán visszagondolok reá, úgy vagyok vele, mint a Vajda János pásztoembere, aki fiatal korában látott egyszer egy különös, tarka madarat, aminek a

* 11. sz. 895—6; Tabéry 251—2.

különössége hosszan foglalkoztatta, de amilyent soha többé nem látott azután...”*

Keserédes hangulathullám ömlik végig a levélen. A visszaemlékezés a költőnő Berde Mária öccsére vall inkább, mint az orvosprofesszorra.

Akkor még, 1912—13-ban vágyálomnál alig lehetett több a fruskalány részéről Adynak, a nála jóval idősebb költőnek komoly meghódítása. Jobban foglalkoztatták a kézügyben fekvő lehetőségek. Páll Anna emlékezett rá, hogy Boncza Miklós előbb Nagy Károly teológiai igazgatót, a későbbi ref. püspököt és feleségét kérte meg: vezetnék be az ő anyátlanul maradt kislányát a kolozsvári „jobb társaságba”. De azt is megjegyezte, hogy „lánkó” nyughatatlan vérmérsékletű volt, s kedve telt benne, hogy az egyik püspökkisasszony kezéről elüsse, és a maga odaadó táncosává hódítsa Berde Károlyt, az akkor 20-21 éves orvostanulókat. Nem is kapott meghívást Nagy Károlyéktól a következő évadra. Bertukát akkor az ifjú szigorló orvos érdekelte, később a fiatal gépészmérnök, ki Ady felbukkanása előtt kijárt Csucsára.

Hová és meddig fejlődött ez a regény? Feleségem 1912—13-ban még nem volt bálozó lány, és nem tartozott a püspökék társadalmi köréhez. Hallott a dologról, mesélt róla később Bertuka is, de közelebbi részletekre nem emlékezik.

— Én a Lám Béla-ügyet ismerem, de akkor Bertuka Szádeczky-Kardoss Lajos történészprofesszorék vendége volt itt, a Majális utcában.

Lám Béla gépészmérnök, gazdasági akadémiai tanár Kolozsvárott. Papp Aurél festőművésztől tudtam, hogy [Csinszka]-levelek is vannak birtokában. Papp fényképmásolatokat készített róluk a váradi (vagy adyfalvi?) Ady-múzeum részére. Lám Béla mérnök létére régebben az irodalommal is kacérokodott. Nem lehet csodálni, ha benne zsenit fedezett fel Boncza Berta, és

* Vajda: Tünetmények

tizenkilenc éves fejje — megkérte. „Megkérte” a huszonegy éves, imént végzett gépészmérnököt, levélben, az édesanyjától.

Ez a Lám Béla-szerelem Török Berta és Ignác Pista egykori regényének másodkiadású, érdekes változata. Ezúttal is eljutottak a még nem nyilvános, de gyűrűs jegyességig, és itt is az idősebb kérő, Ady Endre közbelépése teszi befejezetlenné a játékát.

Lám Béla így vall életének erről a negyvenhárom évvel ezelőtti regényes epizódjáról:

— Szádeczky egyetemi tanár baráti nexusban volt Boncza Miklóssal. Szádeczkynek Boncza Bertukával egykorú lánya volt, Margitka, és Boncza Miklós megkérte, hogy fogadják Bertukát védőszárnyaik alá az ezerkilencszáztizenhárom-tizennégyes téli évadra. Náluk ismerkedtünk meg, és mindjárt elkezdtünk a fellegekben járni. Ő Adyért rajongott, én Kosztolányit szerettem. Kegyesen elnézte nekem. Közben itt ródliztunk a Majális utcán. Bertuka szakszerűen vezetett, mint aki megtanulta ezt a mesterséget Svájcban. Elég gyámoltalan ifjú lehettem, neki kellett rám szólnia, hogy kapaszkodjak meg benne keményebben. A ródlizó párnak össze kell nőnie, csak úgy lehet vezetni teljes biztonsággal.

— Furcsa kislány volt, de művelt, értelmes. Olykor meghökentően talpraesett véleményt nyilvánított, vagy vágott vissza egy-egy parázs vitánkban. Ő festőnek készült, bennem írói becsvágyak berzenkedtek: zsenik voltunk mindketten, majd meglátnod a leveleiből. Zseninél alább nem adta. Mostanról visszatekintve, az egész lány távol élt a realitástól. Csupa irodalom volt, és ezt kívánta tőlem is.

Fakó fényképet mutat: „Bertuka és az ő katonája”. Munkácsra kellett közben egyéves önkéntesnek bevonulnia. Derűs fiatal pár ül egy kerti padon, mint akik össze vannak szokva. Együvé tartoznak. Akkoriban kérte meg őt az édesanyjától.

Íme a levél:

„Kedden, március 1914.

Kedves Bella néni. —

— Megvizsgáltam az érzéseim tisztaságát — s némi érthető zavarral kérek bebocsájtást a lelkébe. — Nincs sok jogom hozzá, s ezért zavarba[n] vagyok, a nénik, bácsik, jóakaró ismerősök meg a Nagyvilág fejcsóválva ítélnének el, mert írni merek egy hozzám közelálló gyerekfiú édesanyjának.

Talán nem is helyes, talán félszeg is lesz ez az írás, mégis ne haragudjon érte, én a kis fián keresztül olyannak ismerem, aki nem fog megbotránkozni rajtam. A célom, hogy egy kicsit megismerjen, s eloszlassam azt az érzést közöttünk, mit az idegenség teremt. — Szeretném, ha látná egy pillanatra, hogy én nem vagyok más, csak egy nagyon sok corrigálására szoruló fruska lány, kinek a nagy hitén, egy-két illúzióján s a 19 évén kívül nincs más értéke — a magára utalt, szomorú és nagyon szerető szívé-nél. —

Szeretném minden szemforgatás és frázis nélkül megmondani, hogy szeretem fiát — komolyan, tisztán, nagyon. —

Tudom, és megértem, hogy megremeg a lelke, mikor a mi fiatalságunkra gondol, mikor eszébe jut, hogy az, amivel mi bízón, merészen nézünk farkasszemet, egy hosszú élet, ami annyi nagy fiatalságot, hitet és erőt semmisít meg, tör össze. — Tudom, hogy aggódik Béláért, jóságos anyai szíve félve, bátortalanul gondol a jövőjére, boldogságára, és megcsókolom hálásan nagyon a kezét, mert ilyen nagyon, ilyen szépen szereti a fiát, a fiút, kit én is szeretnék boldognak tudni. —

Engem is féltve féltene az édesanyám, nagyon hiányzik, és nagyon is magamra állok a világba[n], talán fáj is néha az élet — édes Bella nénim, ne csodálkozzék rajta, hogy megírom ezt a levelet, — nem panaszként tettem, csak a szegény gyermeklelkem kívánt meg valamit, ami jólesne, s nem volt még részem benne.

Annyi szépet, annyi jót mesélt Béla nekem az édesanyjáról — és én itt ma este a falumba[n] nagy vágyat éreztem, egy igaz, melegszívű, szeretni tudó, jóságos asszony után, aki szeretettel si-

mogatná meg a fejemet, s az édesanyák féltő, megértő, szép komolyságával törődne velem. —

És most arra kérem, édes Bella néni, ez a levélféle maradjon meg kettőnk titkának. Ne tegyen említést róla senkinek, még Bélának is csak úgy, ha jónak látja. —

Valami félszeg, lányos szeméremérzés kívánja ezt így bennem, amit ugye természetesnek tart. —

Ha írna pár sort, ha nem restellné az időt meg a fáradságot tőlem — nagyon-nagyon hálás[s]á tenne. — Leveleimet pontosan és zavartalanul kapom kézhez, s igaz ünnep volna a jósága. —

Csókolom a kezét sokszor, szeretettel

Bertuka. —”

(A levél papírja rozsdás rózsaszín (bois de rose), merített, a bekezdések sor elején kezdődnek, és mindig ponttal és gondolatjellel végződnek. Az első oldal folytatása a negyediken van, majd a második és harmadik oldal következik. Akárki látja, megállapíthatja, hogy a levélíró kóros modorosságban szenved, szeretne extravagáns színben feltűnni, mert ő nem mindennapi lány.)

Az édesanya közli a levél tartalmát fiával, „úgy látja jónak”. Még nagyobb a fiatalember megütődése, mikor Boncza Miklós Kolozsvárott jártában bizalmas beszélgetésre kerít alkalmat vele, az imént végzett, de még katonaévét szolgáló, állás nélküli ifjú emberrel.

— Hol voltam én akkor a házasságnak még csak a gondolatától is!? És ez az idős, tekintélyes úriember arról kezd beszélni, hogy tudomással bír róla, és helyesli, hogy komoly szándékkal közeledem lányához. Tudja, hogy a lány is szeret, hogy magunk között mindent elrendeztünk. És arról kezd beszélni, hogy ő lapot szerkeszt, amelynek kiadói jogában is része van, s hogy nemcsak Csucs a lányáé, de neki még részvényei [is] vannak, készpénzvagyona is van, és egyelőre nem kell aggódnunk a jövőnk miatt.

— Hát én jó nevelésű „úrifiú” voltam, én nem mondhattam, hogy álljunk meg egy szóra, csak bólogattam, és megkaptam a

felhatalmazást, hogy járjak ki Csucsára minél gyakrabban, hogy „láncó” ne unatkozzék.

Közbevetem, hogy tudott-e Boncza már akkor lánya és Ady levelezéséről. Tudott-e arról a gondolatáról, hogy hozzá készül feleségül?

— Nem, nem tudott. Ady mint komoly eshetőség akkor még nem jelent meg a család láthatárán. Bertuka írt neki, hol kapott rá választ, hol nem. Nekem azonban hamarosan alkalmam nyílt, hogy megismerkedjek vele, és éppen Csucsán. Azelőtt azonban egymás között, gyűrűvel, eljegyeztük egymást Bertukával. Csak nem beszéltünk róla senkinek.

Bertukában azonban mintha valami kétség nyugtalankodnék. Így vall erről anyai barátnőjének, Páll Annának: „Az a fiú 22 éves, kitüntetéssel végzett gépészmérnök. Most tölti az önkéntesévét. Addig pedig nem áll apám elé, amíg el nem tud tartani a maga erején... Szinte vádol a lelkiismeret, hogy ezt a gyereket belevonjam a magam szomorú, familiáris bajaiba...”

A fiatal leány, kit környezete és családi körülményei olyan fájdalmasan korán látóvá tettek, úgy beszél itt a „hozzáillő” — nála három évvel idősebb udvarlóról: *ez a gyerek*. Már ez a néhány sor előreveti árnyékát. Olyan férfinál fog megállapodni, aki jóval korosabb nála, mert csak ez fog imponálni neki. A tudat küszöbe alatt apát keres magának apja helyett, miután nagyanyjában nem édesanyát kapott, csak bosszúálló kerubot, ki apja iránti ragaszkodását tervszerűen sorvasztotta benne.

És megkezdődtek Lám Béla egyéves önkéntes csucsai látogatásai, már amennyire katonáskodása engedte. Sok levél elkallódott, világháború, hadifogság, orosz asszony, hazavergődés Kolozsvárra: nem éppen a legkedvezőbb idők voltak szerelmes levelek megőrzésére. A meglevők közül azonban kiolvasható, hogy a „jó nevelésű úrifíú” — vesztére — azon igyekezett, hogy ezt a csikói tűzben viháncoló, szeretetre és szerelemre szomjazó kislányt a „társasági” konvenciók nyerge alá idomítsa. Bertuka megalázónak érzi a professzoros kioktatásokat:

„Neked jobban kell tudni, mint a kolozsváriaknak, s az egész világnak — ki az a nő, akit szeretsz, és mit bír ki ez az érzés, én elszámoltam mindennel még a legelején, s tudtam válaszolni a lelkiismeretemnek, mint ahogy tudok ma is, szeretlek és szerettelek, de olcsó játékszer, eldobható, megunt porcelánfigura még a te kezedb[e]n sem vagyok. — Ismerem az önértékemet, és ismerem a Tiédet is, ha adtam és ha adom a szerelmet — tudatosan tettem — mert a genialitásod — ikertestvére az enyémnek, mi-
ben minden vallásnál jobban hiszek.”

Bizonyos szerdai napról kelt ez a levél, év, hónap és nap felüntetése nélkül. Csak annyi vehető ki belőle, hogy Kolozsvárott történhetett egy találkozásuk Szádeczkynéknál, amelyen Mariska néni — Szádeczkyné — is kiegészítette a yölegényjelölt nevelési irányelveit. „Hát kicsoda ő — lázadozik Bertuka — hogy gyermek módjára, szemlesütve kellett meghallgatnia a szemrehányásait [?]” És megint kitör belőle az irodalom: „Pfúj, de szégyellem — hiszen ez hasonló az Ember tragédiájához, phalanster korszakához, mikor Michel Angelo kikap, mert a székét megfaragja.” — Némi fenyegetőzés is megbúvik a sorok között: „Ha akarod... halk megelőzéssel, finom, természetes jóízléssel siklom ki az életedből. Ha kedved van, gyere, és csókolj meg engem, bocsásd meg ezer hibám...”

Csókot akarsz vagy szakítást? — tevődik fel szép hegedűszóban a kérdés. Most még köd van körülötte, „nagy szürkeségek hálózák be a napot”, még lehet meg nem történtté tenni a „megalázó” leveleket, és maradhat minden a régiben. Azonban mi már tudjuk, és Lám Béla szerint ő már akkor világosan látta, hogy közöttük vége az idillnek.

Ugyanezen levél ötödik, belül keresztbeírt két oldalán boldogan jelenti be a nagy újságot:

„Múlt hét csütörtök estétől péntek estig — vendégem volt — 24 óráig régi, drága, legféltettebb bátyám, Ady Endre. —* ”

* A ritkítások Sz. J. kiemelései; a dőlt szedés a levélben lévő aláhúzást jelzi.

Hihetetlenül szép tavaszi, napsugaras virágos nap volt a találkozásunk — s engem hihetetlenül természetessé, kedvesen a kis hűgává tett a véletlen. — Itthon egyszerű, szíves melegség, rokoni meghitt szavak, tisztaság — és semmi könyv vagy kép, ami reklámízüen kiabálja tapsos nagy nevét. — Sok-sok fehér virág a kertben és a szobákban, és minden olyan szép — éreztem, hogy egy pillanatig sem veszttem el magamat, mindvégig úr fölöttem a jóízlésem, s nem ferde, nem visszás egy mozdulatom se, s egy szavam sincs zavaros vagy okoskodó. — Minden, minden harmonikus volt, találó és sikerült. Bandi pedig a legdrágább, és legbájosabb, legpóztalanabban drágább egyéniség, kivel eddig összehozott az élet. — Az egész ember valami az Isten és a gyermek csodás keverékéből. Végtelen jóságos, de kegyetlenségre is képes, tudatos és gyermekin tud öntudatlan, naiv és mindent megértő [lenni] — egészben — végtelen úriember, nyílt, korrekt és becsületes. — Charmeur,* — belső gögje külső szerénységgel jár együtt, soha nem affectál, és soha nem világfájdalmas. — Rendkívül kedves — előadó, soha nem groteszk vagy kétértelmű, de szellemes, ötletes, pajkos — kölyökösen gamin** és kötekedő. — Rendkívül sok finomság — óriás tudású intellektus. Végtelen fájó, hogy ennyi tiszta nemesség, érték képviselője — ma már roncs s komolyan nagybeteg. — Folytonos láz, félóránként forróvá váló jéghideg kezek, hörgő tüdő, álmatlanság s egy nagyfokú neuraszténia fogja idő előtt elvinni az én testvéremet, s én nagyon-nagyon féltem. — ... Olyan itthonos volt köztünk — és — fáradt, agyonzaklatott lelke — úgy megpihent itt a csöndben. És Szívem, kisfiam, még orvosi talentum is vagyok, holmi fiók kuruzsló — úgy bizony. —”

(Szó szerint idézem Bertuka levelének ezt az áradozó részletét, mert pompás tükörképe írójának, és csaknem szó szerint azonos

* elbűvölő, hódító modorú férfi (francia)

** pajkos fiú, csibész (francia)

azzal a levéllel, mellyel egyidejűleg barátnőjét, Ferenczy Zsizsitsiet tudósítani: nálunk járt a bátyám.)*

A levél befejező oldala hiányzik. Megmaradt azonban a hozzá mellékelte két Erdős Renée-vers: Az álombeli kedves és A tavak éneke. Az első talán a régi szerelemhez szól:

— Félek tőle, mert érzem, a szeme
Már nézett engemet.
Mindent tud rólam, most emlékezik
És tán ezért szeret.

A második várakozó és vágyakozó feszültségét jelzi egy közeli vihar előtt:

Megfagyott tűz vagyok —
S hallgatni és álmodni akarok...
— De hogyha jönne egyszer oly vihar,
Mely villámos, tüzes szárnyaival
Felverné szívemet —

A tó szívét; óh, hogy döbbenne meg
Minden holtnak hitt alvó idelent!
Hogy törne meg, hogy szállna el a csend
S a táncoló szelek
Hogy szítnák föl a régi tüzeket!...

Bertukának érzéke van a szimbólumokhoz. Szimbolikus költő feleségének termett, terhelten egy idős nagybácsi és ifjú unokahúg ágyából, csipős nyelvű vénasszonyok dédelgetésébe belefáradva, örökös elvágyakozásban a csucsai fenyők alól a tova-

* L. 106.

robogó vonatok után. Ó, ha egyszer az álomból az életbe robognának vele és az álmok hercegével.

Új adatként Török Berta egykori kosztosleány barátnőjétől* néhány olyan családi levelet közölhetek, melyek bevilágítanak Ady házasságának hátterébe. Ady legelső csucsai látogatását a nagymama ugyancsak fontosnak ítéli, és így számol be róla:

„A múlt héten itt volt Ady Endre, a nagy költő. Kedves, bájos ember, csak az a kár, hogy 36 éves, bohém ember. A bohém embereket Boncza se szereti, pedig nagyobb bohém nálánál nemigen van... Ez egy nagyeszű ember, egy ünnepelt az ifjúság előtt. Bertuka se idegen tőle, jó rokont érez a bácsijában. De ez se Bertukának való, se az alakja, se a kora. Drága ember Ady Endre. Kedves, bájos. Sokat élt ember...”

Ez a levél 1914. május 8-án kelt. A költő első látogatásával két szívet hódított meg: nemcsak Bertukáét, a nagymamáét is. De a nagymama tapasztalt nő, most még félti tőle unokáját, óvni szeretné Bertukát a „bohém emberektől”. És Boncza Miklós haragjától is, ki nemrégiben otthon járt, és — miért, miért nem? — értésére adta leányának, hogy ha minden rendelkezését akaratahoz híven követi, teljesen önállósítja, Csucsát nászajándékuul neki adja, és halála után általános örökösévé teszi. Már akkor szóba került volna Ady? Ki tudja? A beszélgetés mindenesetre nagyon komoly lehetett, mert a nagymama ebben a levelében aggodalmainak ad kifejezést:

„Azt hiszem, Bertuka megmarad örök leánynak. Apja akaratát nem lépheti túl, mert akkor nagyon szegény leány lesz...”

Bertuka tehát már az első látogatás alkalmával értésére adhatta a nagymamának, hogy ő bizony szíve szerint örömet túllepne apja akaratát.

*

* Páll Anna

A csucsai vár kis úrnője Lám Bélán kívül sietett értesíteni Ady látogatásáról barátnőjét, Ferenczy Zsizsit is, szintén Páll Anna pártfogoltját, a másik anyátlan árvát, ki ezen a jusson bizalmasa lett. Levelezését Bertukával, majd az Ady-házaspárral (minden Bertuka írta levélben vagy lapon volt ugyanis férjének néhány tréfás, incselkedő sora is) 1925-ben nyilvánosság elé bocsátotta,* csak inkognitóját őrizte mindmostanig.

A Lám Béla-szerelemmel párhuzamosan, még 1913. október 2-án kelt az a levél, melyben először érzi szükségesnek Bertuka, hogy meggyónja kolozsvári barátnőjének a költő iránt ébredő érzelmeit. A barátnő ekkor már be volt avatva az Adyval két éve folyó levelező flörtbe, de nem tudhatta, milyen messzire haladt ez a játék. Most is Ady leveléről ad hírt Bertuka:

„Kaptam ma még valamit . . . ami ma nekem mindennél több, érdekesebb. Az én új, hideg, szomorú, jégcsap-emberemtől, aki tud gyöngéd, kedves és fájó lenni egyszerre, ha akar. Kedves, kiért, udvariaskodóan finom tartózkodását kezdi elveszíteni, nem ír nagy dolgokat, de nekem mégis öröm és ünnep volt ez a levele, drága, várt, vágyott kézvonása. Úgy szerettem, mint senkit eddig, valami fojtott, égő szomorúsággal, *lemondással*, vágyón, tisztán és nagyon. Tudom, hogy elérhetetlen, és tudom, hogy milyen nagyon kicsi, tökéletlen vagyok mellette, de mégis érzem, érette tudnék fejlődni. Édes kicsi Jósom, ugye nem szakadhat brutálisan ketté a mi halk, szomorúan finom liaisonunk**?”

Férfiről vall ez a levél, kit a levél írója színről színre soha még nem látott. Egy fényképe van tőle mindössze s néhány kuszán odafirkantott szövegű levelezőlapja. [?] De máris úgy szereti, mint senkit eddig. Nem több itt a regényes képzelődés, mint az átértzett valóság?

Ugyanez év december elsején keltek az alábbi sorok:

* Újság (Kassai Napló) 1925. dec. 25.

** (szerelmi) kapcsolat, viszony (francia)

„Endre kb. 10 napja írt, egyre finomabb, bájosabb, melegebb az írása. Most kezdem csak érezni, hogy egy nagyon kicsit — hozzá tartozom, érdeklek, és sajnálna, ha nem sikerülne az életem. Most szilveszterkor lépünk harmadik évébe az ismeretségnek — ami már minden, csak nem társadalmi barátság. Ő most a napokban töltötte 36-ik évét, és ez nagyon elkésérik. Subtilis, finom, drága ő nekem — és mindig hálásan gondolkodom az ő ragyogó, távoli szépségére.”

A csucsai várnak eddig még nem jutott szerep ebben az új regényfejezetben. Valószínű, hogy a nőket oly gyorsan fogyasztó, mert oly könnyen elérő Adyban a megszépítő messzeség is fokozta az érdeklődést az erdélyi süldő lány iránt. Képes három éven keresztül levélváltást folytatni vele anélkül, hogy egyetlen egyszer látta volna. Megtisztultnak érzi magát ebben a minden testiséget kizáró magaslati légrétegben, ezen a napsütötte tisztaságon, hová az ismeretlen gyermeklány lelkendező levelei orvul fölcsalogatták. Ellenállhatatlan vágy ébred benne, hogy végre szemtől szembe láthassa. Veszélytelen ügy az egész — nyugtatja meg magát — egy csitrlányról van szó csupán, aki azonfelül távoli rokon.

Ujjongásba csap át Bertuka levelének hangja, mikor hírül adja kolozsvári bizalmasának az első, „csodás, tavaszi találkozást”. (A levél néhány nappal a találkozás után kelhetett; 1914. ápr. 26.)

„Te, egy és kiválasztott a kevesek közül, kiket az első ölelésem eljegyzett, és meg fog tartani magának. Szeles, napos, szeszélyes vasárnap délután — ülök fehér kis íróasztalom mellett! — s az egész lelkem megremeg belé, ha reá gondolkodom a tegnapelőtt múló szépségére. Nem tudom, mire tart a sors, mi lesz a finálé — de észvesztően szép órákat, ünnepeket ad néha, csodákat, mik ámulattal és félelemmel töltenek el, és akkor érzem, hogy az egész élet szürke, nyögös, szomorú — és diszharmonikus lehet egy perc szépségeért.

Csütörtök estétől péntek estig fölkeresett és vendégem volt a

bátyám — Ady Endre. Kicsit remegve néztem szembe bakfisságom lázálmmainak legendás álomlovagjával, mikor kezét fogtunk. Aztán — csodálatosan szép volt minden, éreztem, hogy nem veszítem el pillanatig sem magamat, úr fölöttem mindvégig valami ösztönszerű jóízlés, nem ferde, nem visszás egy mozdulat se, s egy szavam sincs zavaros vagy okoskodó. Tavasz, napfény — virágos fák s egy kis japánkert a lakás, annyi benne a cseresznyevirág. Egyszerű, szíves melegség, meghitt rokoni szavak, tiszaság, csend — ez volt a milieu. Könyvei, képe, minden, ami tapsos, nagy nevével összefügg, s reklámízűen szenzációs — elteve, szinte rejtve — valami ösztönös megérzéssel.

És a drága, az egyetlen az ünnepest félísten — boldog volt a csöndben. Éreztem, hogy otthon érzi magát, pihen, és ráfér ez a pihenés. Szeretettel ragaszkodó, meghitt melegséggel néz végig rajtam, és adott pillanatban szinte gyerekes hálával csókolja meg a kezemet, — mert megkíméltem a csalódástól, mitől mindketten féltünk. Fél és gyűlöli az irodalmi hisztériák magukkínálását, s az egész egyetlen nagy egyéniség karaktere valami azísten és a gyermek pompás keverékéből. Végtelen jóságos és végtelen kegyetlen, tudatos és naiv, babonás és rendkívül tisztán látó, egészben azonban nyílt és nagyon becsületes. Charmeur, úri érzésű, kicsit gögösen tartózkodó, de a kedvessége végtelen. Sohasem poseur, világfájdalmas vagy groteszk, s a kultúrája óriási. Szellemes, ritka előadó, nagyszerűen képzett intellektuel, sokszor pajkos, kölykösen kötekedő, egészen a gaminségig, de több természetes *tisztaságot*, több igazi mesterkéletlen bájt s több genialitást nem láttam még együtt.

Igazán összeszorul a szívem, hogy ennyi tiszta, hozzám közel álló szépség és érték képviselője — egy ilyen bájos, ragyogó egyéniség — ma már r o n c s és letagadhatatlanul beteg ember. Folytonos láz, forró kezek, mik félóránként válnak jéghideggé, hörgő tüdő, köhögés, mi letompítja mély csengésű, férfias hangját, álmatlanság, örökös veronálszedés, s egy nagyfokú neuraszténia öli meg idő előtt, s én nagyon meggyászolom az el

vesztését, mert több a jóbarátnál s talán a testvérnél is, és féltettebb nekem ez az ember, aki minden 100 évben csodaként teszi lábát a földre.

Ady Endre mint kuriózum — 36 éves, középalkúnál valamivel magasabb, izmos, vállas férfi, kicsit hajlottan jár. — Lába, keze szép, kicsi és rajzos — a kéz, bár férfias, kurtizánként ápolts és fehér — körömformái rendkívül szépek. Érdekes, határozott finomságok az arcon, mi cseppet sem beesett, dús, sötétbarna, természetesen hullámos, selymes haj, elég jó teint,* mélyrelátó, beszédes, okos, fekete, hosszú vágású, gyönyörű nagy szemek, nyílt homlok, energikus áll, rajzos, finom vonalú száj — mit fogainak lényeges rendetlensége néha kivesz szép karakteréből, — az egész ensemble** egy bohémkedő vidéki gentry természetes báját egyesíti magában.

Talán jellemzi mindennél jobban egy emlékemben most is élő megjegyzése aranyos, közvetlen bájosságát. »Az életem a legszebb könyv, mit magamnak és önmagamról írtam — csak nem fiatal lányok kezébe való.«*** Annyi naiv, szemérmes szépség van ebben a pár szóban, itten, ami meglep, s ami ragaszkodásra, szinte kutyahűségre késztet.

Találkozásunk szépsége az enyém, s mint minden, nekem drága és féltett kincset, megosztom Veled. Tudom, hogy szereted a szépet, érted és megőrzöd, őrizd meg magadnak némán, szépen, méltón, amit itt neked adtam. Te vagy az első, s lehet, az utolsó, aki bírni fogod.

Tudom, hogy szereted, s talán velem így még szebben szereted Endrét, — otthoni, jogos nevén Bandit, ami ismerve őt, még kedvesebbé teszi —, s ne haragudj meg rám, ha ebben a csodás tavaszi találkozásban Reád gondoltam, s mertem neked örömet okozni.”

* arcszín, arcbőr (francia)

** együttes, összkép, összhatás (francia)

*** A poéta élete. L. ÖPM XI. 72.

Ennél a levélnél megbízhatóbb jellemrajzot mindmáig nem adott egyetlen életírója Ady Endréről. Külsejét fényképek nem őrzik hívebben, pontosabban. Így csak szerelmes leányszem tudja megfigyelni aprájára az imádott férfit. Bizonyosság ez a levél is amellet, hogy Boncza Berta legelső személyes találkozásuk alkalmával, tulajdon szemével látta jól, hogy nagybeteg emberrel van dolga. Benne azonban nem riadalmat, de szánalmat kelt, s még szorosabb szálakkal kapcsolja „az egyetlen, az imádott félisten”-hez. Persze, hogy egzaltált a levél, aminthogy írója is az, de kitetszik belőle, hogy Boncza Bertuka mindennek teljes tudatában vállalkozott nemcsak a feleség, de a betegápoló szerepére is.*

A kolozsvári barátnő később személyesen is megismerkedik Adyval, éppen egyik ottani tartózkodása alkalmával.** Mind gyakoribbakká lesznek ezek az utak, mert az árvaszéknél és Dózsa Endre alispánnál a házasságkötés akadályait el kell hárítani. Emiatt nem volt érdemleges folytatása Bertuka leveleinek. E személyes találkozások pótolják a levelezést Ferenczy Zsizsivel, aki Boncza Miklós haláláról is csak a gyászjelentést őrzi. Közös ismerősök hoznak hírt arról, hogy az Ady-pár Pesten beköltözött Boncza Veres Pálné utcai elárvult lakásába, ahová magukkal vitték a csucsai kis román cseléd lányt, Vonyicát is. Még egy rövid nyarat töltenek a várban, de őszre már zavaros idők következnek. A nagymama nem maradhat egyes-egyedül Csucsán, felköltöztetik Budapestre, hogy többé meg ne láthassa Csucsát.

A „félisten” felidézte sorsfordulat

Az első Ady-látogatás még nem szolt bele döntően a titkos jegyesek szerelmébe. Van még egy perzselően forró levél, mely az ifjú vőlegény vérének „gyönyörű fiatal játéka fékezhetetlensé

* Vö. a Lám Bélához írottakkal: 101—2.

** L. 162.

gé"-ről beszél, és így vall tovább: „És mégis jó vagy, a piros meleg véred dacára is, forró szép szilajsága 22 évednek — nemrontotta el a lelkedet, nem vitt alacsony, olcsó kielégülések felé, de szebb vagy, tisztább vagy sok mai nőnél, asszonynál, lyánynál — ott belül. —”

A levél egy közelebről meg nem határozott csütörtökről kelt. „Szívem” megszólítással, olyan hangnemben, mintha írója körül minden köd és szürkesség eloszlott volna. Hívja a legközelebbi vasárnapra az ő „kisfiát” Csucsára, de ne jöjjön egyedül, hozza magával *Gyulát*, „mert ő volna legmegfelelőbb társadalmi biztosíték, az ő *zajgó genialitása* kedves családi keret volna nekünk.”

— A te sógorodról van szó — mondja Lám Béla —, az ifjú Ferenczy Gyuláról, a zeneszerzőről. Az ő „zajgó zsenialitása” (értsd: zajos, szenvedélyes zongorajátéka) lebilincselné a házbeliek figyelmét, és elterelné — rólunk. Neki azonban több esze volt, kitért a meghívás elől. És én, aki kimentem, szembetalálkoztam Ady Endrével.*

— Hiszen ez egy kiélt ember! Egy roué!** — ágaskodik láttára most is az egykori vőlegényben a „jól nevelt úrifű”. — Barátoságos volt hozzám, tegezett. Tudott rólam. Én azonban idegenül és tartózkodóan állottam vele szemben. Különösen mikor kettesben maradtunk, és ő feltette nekem a kérdést:

— Mondd csak, de őszintén, mennyire mentetek el ebben a — flörtben?

Most is indignált az idős férfi egész lénye, mikor ez a kérdés eszébe jut:

— De kérlek — válaszoltam —, én tiszta ember vagyok. Mi nem is juthattunk tovább annál, ameddig nevelésünk, tisztességérzetünk korlátai megengedték nekünk, még nem is nyilvános jegyességünk adott időszakában...

* június 8-án

** élveteg, kiélt férfi (francia)

Mélyen, melegen, simogatóan nézett a szemembe Ady:

— Kérlek, én sem képzeltem másképp. Vagy azt hiszed, én tovább mentem volna? Bennem is él egy sóvárgás a tisztaság után.

Aztán egy ötlettől felvillanyozva a következő ajánlatot tette:

— Tudod mit? Menjünk be ma együtt Kolozsvárra. Én megszálok a New Yorkban, és lenn az étteremben elbeszélgetünk. Nagyon szeretnék még közelebbről megismerni. . .

— Honnan vettem hozzá a bátorságot, nem tudom — mondja Béla —, de kategorikusan kijelentettem: „Azt te nem fogod megtenni.”

— Miért?

— Egyszerűen azért, mert innen nem fognak elengedni.

Úgy is történt. Bertuka hallani sem akart róla, hogy az ő bátyja otthagyja őket egy szállodai szoba és egy fehérasztali beszélgetés kedvéért. Ady pedig jólesően vette tudomásul a szíves marasztalást.

Lám Béla pedig nem ment többé Csucsára, és záróakkordként felmutatja egy saját levelét 1920. aug. 20-ról, Kolozsvárról keltezve, amelyet Bertuka második férjétől, Márffy Ödöntől kapott vissza Csinszka hagyatékából.

Megírta katonáskodását, fogsága történetét dióhéjban, s beszámolt a kurszki kórházban megismert szőke orosz leányról, Natasáról [?], akivel együtt jöttek vissza a Styx partjáról, és itt ülnek Kolozsvárott, mint két partravetett hajótörött, és hogy néha honvágy fogja el a szibériai mezők után.

Később találkozott is Bertukával Budapesten, Szamóca utcai lakásukon, és megbékélten elbeszélgettek arról, ami szép volt, s ami visszahozhatatlanul elmúlt az életükből.

*

Ady második csucsai látogatását Török Károlyné ugyancsak szükségesnek látja közölni leánya barátnőjével.* Ez a látogatás szomorú dátumra esett: Bertuka születésnapjára, mely őt mindig édesanyja elvesztésére emlékezteti. Emiatt nem is maradnak otthon. Ezért javasol kirándulást Adynak Kalotaszentkirályra, közös rokonok meglátogatására.

„Most látom szegény unokámat — írja a nagymama —, hogy ő is siratja élete történetét. Érzi az egyedüllétet anya nélkül.

Nem is akartunk beszélni a névnapunkról és szegény lyánkó születésnapjáról.** Elmentünk hazul Kalotaszentkirályra egy kedves vendégünkkel, Ady Endre most első magyar nagy költővel. Rokonságban vagyunk, és rokonokhoz mentünk. Arra kért Bertuka, hogy ne töltsük itthon születésnapját. Tehát elmentünk hazul Szentkirályra, rokonok közé. Kedvesen fogadtak, Bertuka boldog volt...”

Hogyne lett volna boldog. Ekkor kérte meg a kezét Ady. [?]

Ezután elment Boncza Miklóshoz a leánykérő levél. Mert a következő levélben, mely augusztus 4-én kelt, már ki van adva az útja a fiatal gépészmérnöknek, kit eddig Bertuka legkomo-lyabb udvarlójának tekintettek nemcsak Csucsán, de a kolozsvári ismerősök körében is. De Bertuka most a nagymama tollával, a kolozsvári öreg barátnőn keresztül üzeni neki, hogy ne fá-rassza magát. A nagymama ennyit lát szükségesnek hozzátoldani: „Endre újabban itt volt 3 napig. Szombaton ment el a nagyváradi radikális gyűlésre.*** Különben rokon is a Török családhoz. Lehet, hogy közelebb is fog állani a rokonsága.”****

* Páll Anna

** júl. 4., ill. 7.

*** Az 1914. jún. 6-án Pesten megalakult Polgári Radikális Párt vidéken is toborozta híveit. Szeged után Nagyváradon rendezett nagygyűlést ottani pártszervezet létrehozására. Ady Csucsáról utazott Váradra, jún. 27-én, és másnap ő is felszólalt a gyűlésen. Ekkor döbbent közjük a szarajevói merénylet híre (l. 259—61; ÖPM XI. 76—7, 313—9; Eml. IV. 738).

**** Ady és Boncza Berta levelezésében merült föl a „rokonság” bogozése, s ez egyre bizalmasabbá tette kapcsolatukat. A nagymama célzása Ady leánykérésére utal (jún. 8.).

Ezt a még közelebbi rokonságot azonban Boncza Miklós megfellebbezni készül az árvaszéknél. Malvina néni ad hírt erről Kolozsvárra, aki a nagymamánál józanabb észjárásúnak, messzebb látóbbnak bizonyul.

Közvetítőnek kéri fel a család régi barátnőjét, Páll Annát, „írjon Miklósnak. Úgy szeretném, ha leányának megbocsátana”. Malvina néni a levegőben érzi a húsz év előtti tragédia villamosságát. Mielőtt végső összeecsapásra kerülne sor, meg kellene puhítani a hajlíthatatlan édesapa szívét.

A kolozsvári barátnő kész a közbelépésre, kötelességének érzi, hogy vállalja másodszor a feladatot, mely húsz évvel ezelőtt is balul sikerült. Némi lelkiismeret-furdalás ösztönözheti. Mint ha annak idején egy kicsit ő beszélte volna rá Török Bertukát a végzetes házasságra. Hátha most jóvátehet valamit a leánya életútjának egyengetésében? Okos, meggyőző levelet küld Pestre; kiérzik ez a terjedelmes válaszból, melyben Boncza Miklós alaposan igyekszik megokolni, miért nem engedhet merev álláspontjából. Bántja őt, hogy a lánya visszaélt bizalmával, s hogy beleegyezést kérő levelében bejelentette: így is, úgy is hozzámegy választottjához. Hogy csak a maga akaratának érvényesülésével törődik, atyja sorsával nem is gondol. Majd úgy folytatódik a levél a regénybeli atyák zordságával, mintha Ohnet Vasgyárosából* vágták volna ki:

„...Egyet azonban, és ezt eltökélt elhatározással mondom, hagyjunk ki számításainkból. Akaratom ellen végrehajtott ter-
vük esetén én megszűntem leányom apja lenni, s többé nem tö-
rődöm sorsával. Mikor sárba tiport, elhervadt leány lesz — ha
még élnék —, megint előáll szülői kötelességem. Úgy fogok ten-
ni, mint annyi sok szerencsétlen szülő szokott — ismét fájó szí-
vemre szorítom, s együtt fogjuk visszasírni az elhibázott életet.
Nekem akkor is fájni fog végtelenül gyermekem szerencsétlensé-
ge. Egy vigasztalásom mégis lesz — nem fog vádolni a lelkiisme-

* Híres, népszerű századvégi francia szentimentális regény (1882).

retem, hogy nem követtem el mindent a szerencsétlenség megelőzésére.

Jóindulattal megírt levelében azonban egy nagy tévedést látok. Nem igaz, hogy én Ady Endre úr iránt, világszellemű költő tehetsége ellen viseltetném aversióval. Hogyan? Hiszen én Ady úrnak soha egyetlen irodalmi termékét nem olvastam. Engemet Ady úr sohasem érdekelt. Én személyesen nem ismerem, nem is óhajtok vele megismerkedni, mert életfelfogásunkat egy egész világ választja el. Én megcsontosodott vén filiszter vagyok, irodalmi ismereteim a klasszikusokkal és a halhatatlan Jókai költészetével le vannak zárulva. Nem volnék igazságos, ha leányom boldogsága ügyében ezen az alapon ítélnék Ady úr felett.

Dehogyan. Egészen mások döntő okaim.

Becstelen apának tartanám magamat, ha fejletlen és férjhez menésre teljesen éretlen gyermekemet — hogy is fejezzem ki magamat — egy szanatórium-viseltnek dobnám áldozatul.

Két hét óta folyton informálatom magamat Ady úr jelleme és egészsége felől. Eddig legalább 20—25 számottevő, tisztességes és komoly felfogású embert kérdeztem meg. Becsületemre mondom, hogy nem akadt egyetlen, ki azon döntő kérdésekre: mondják lelkiismeretükre, odaadnák-e leányukat neki feleségül — azt felelte volna, hogy igen. Mindenik egyhangúlag odanyilatkozott: semmi esetre.

... Legyen tehát az én elátkozott életemnek bármily borzasztó vége, állom végzetemet, de lelkiismeretem ellen semmi körülmények között tenni nem fogok.”

Kemények és ridegségig józanok ezek a sorok, de kiérezni belőlük a komolyan aggódó atyai szeretetet. És még egy rokonszenves vonást el kell ismerni bennük. Boncza nehéz harcot vív a lelkiismeretével. A fiataloknak egyetlenegy, minden józanságot elsöprő — a maguk szempontjából ugyancsak megfellebbezhetetlen — nagy érvük van: szeretik egymást. Szeretik egy-

mást, most már csak azért is, még elszántabban, még emésztőbb tűzzel.

A levelet a kolozsvári barátnő elküldi Csucsára. Lássanak tisztán, és határozzanak, ahogy legjobbnak látják. „Ezzel a levéllel — írja Malvina néni — Miklós a családban mindenkit maga ellen háborított.” Két nénjének külön is megírja, csak azért pártfogolják ezt az éretlen szerelmet, hogy rajta álljanak bosszút. De ha akarata ellenére mégis nyélbe ütnék ezt a házasságot, tőlük is megvonja minden támogatását.

A nagymama azonban most már olyan éles, mint a kifestő kard, nem retten meg a fenyegetéstől. „Akárhogy sanyargatja is két öreg testvérét, ezzel a leendő párokra nem hat. Sökkal jobban szeretik egymást, hogysem az öreg Boncza villámcsapásaira adjanak valamit. Ők a megkezdett úton haladnak.”

Igen, a megkezdett úton haladnak, de keserves ám a megkezdett út, és sok stációja van még ennek a kálváriának. „Így lett Bertukából — írja Malvina néni Kolozsvárra — cifra, csipkés ruhában a föld legszerencsétlenebb leánya.” És innentől kezdve mindkét félnek pokoli és gyötrelmes, egymást emésztő harc az élete. Szaladgálások a kolozsvári árvaszékre, Ady elhatározása, hogy képviselővé választatja magát,⁴ [?] hogy így legyen méltó Boncza lányának kezére, mindezek meddő öröklődések csaknem teljes esztendeig.

Malvina néni bele is pusztult ebbe az áldatlan családi villongásba.* Nem győzte kivárni az első biztató fordulatot. 1914 novemberében Bertuka értesíti kolozsvári anyai barátnőjét, hogy a nagymamának sikerült hátralevő napjaira havi 200 koronát biztosítania és két cseléd tartását. „Napilapot és egy specerai-bevásárlási könyvet mi is vállalunk.” Aztán Bandira tér persze, ki elvitte látogatóba Csucsára Ady Lőrincnét, az „ides”-t.

⁴ Dózsa Endre alispántól, az elhatározás sugalmazójától hallottam. Ebben az ügyben ment be Ady a nagymama jelezte váradi radikális gyűlésre. Választásokat a háborúra való tekintettel nem tartottak. Felléptetése komolyan szóba sem jöhetett.

* 1914. okt. 10-én halt meg.

„Bandi pár napra elhozta édesanyját is. Egészen nyugodt és boldog vagyok, mert anyósom csupa jószág, és engem nagyon szeret. Hasonlít erősen Bandihoz a szeme, és még ma is Blaháné-szerűen szép, finom öreg néni. Senki más vendéget nem szeretünk...”

Aztán megint beborul az ég. Boncza Miklós mégis fellebbezett. Kétségbeesett levelek következnek: a nagymama fiát, Károlyt is elviszik katonának. A nagymama „vért csepegő szívvel” ír. Ady és menyasszonya naponta lesétálnak az állomásra. Cigaretta osztogatnak a sebesültvonatok szerencsétlen utasainak. Mert sok ilyen vonat útja visz el a csucsai vár alatt. Közben reménykednek, tervezgetnek, de még mindig sehol semmi. Végre, a következő év márciusában, másodikán siet az örömhírt elűjságozni a nagymama Páll Annának:

„Ma nagy öröme nyitotta ki a szemét az én Bertukám. Az árvaszéktől megjött a végzés: engedély a házasságra. Szegény jegyespárok örülnek. Hiszen remélik, hogy gyötrelmes szenvedéseiket félretéve, a jövő boldogságot hoz reájuk. Szerényen és egyszerűen költeni, ez a jelszó.”

A meggyötört kis menyasszony is hozzáfűz néhány sort. Mentetözik, hogy nem hívhatják meg — mint tervezték — lakodalmukra. Útiruhában esküsznek meg Pesten, két tanú jelenlétében. Nem veheti hasznát a nagyanyja tervezte és Páll Anna intézetében elkészíttetett hófehér, csipkés menyasszonyi ruhának. A közlés hangja bizony nem a boldog menyasszonyé: „Higgye el, édes néni, már egyikünknek sincsenek illúziói.”⁵

Gyászkeretes a levél borítékja, Malvina nénit gyászolja, kihull belőle egy kartonlapocska. Sürgősen névjegyvet rendel rajta a nagymama, száz darabot, Ady Endréne Boncza Bertukának.

Mikor Bertuka élettársul szegődött a költő mellé, ifjú karjai a sok vihar látott, eresztékeiben bizony már nyöszörgő hajónak

⁵ Ennyi maradt fenn az Újságban megjelent cikksorozatban a levélből.

váltak kikötőjévé, „a Holnap hőse” már-már a Tegnap hőse volt. De kaptak egymástól és adtak egymásnak felejthetetlen pillanatokat, amelyekért érdemes volt az egymásra zúdított szenvedéseket is vállalni és viselni. Különben sohasem születtek volna meg az *Őrizem a szemed* halhatatlan gyöngédségű sorai.

*

A halál mindent kiegyenlít. A sír elfedi a testvérgyűlölet villogásait is. A nagymama Budapesten van 1917 őszén, Adyék-nál, és egy délután meglátogatja Lőrinc határában Boncza Miklós sírját.⁶ És levelet ír, szomorút, az ő egykori kosztoslányának:

„Voltam szegény öcsém sírjánál. Nagyon meglepett, bánatot hoztam magammal. Egy sík mezőn fekszik, ahol egy bokor sincs a láthatáron. Egyedül fekszik a homokon, fájdalmas ott tudni ötöt. Bandi azt mondja, nem hagyják ott, a háború után hazahozzák Csucsára. Gondozott a sírja, de szomorú.”

Ám Boncza Miklós nem érhetette meg, haló poraiban sem, hogy hazaköltözhessen Csucsára.

Azután nemsokára Ady haláláról is értesült Páll Anna. Megint a nagymamától, akit a forradalmi idők sodortak el Csucsáról végképp Budapestre.

„Fájó szívvel írom e levelet, akit még mindig a sors csapásai üldöznek.

Drága Bandinkat eltemettük, holnap három hete, hogy kiadta a lelkét. Ma pedig a sírjához mentünk hárman, én és Bertuka meg Károly, aki itt van velünk. . . Szegény Bandit ez a rendetlen forradalom zavarta. Szegényt nagyon izgatta volt, hogy mi lesz. Egy vonal [?], minden hatással volt rá.

⁶ Boncza Pestszentlőrincre költözött élettársához, s ott halt meg (l. 153).

Ezt a babérlevelet küldöm mint emléket. Most az életrajzot akarja Hatvany Lajos megírni. Ha van Banditól levél, juttassa ide, mert a leveleiből is írnak, aztán közreadják.

Mindketten csókoljuk mély bánatunkkal, igaz szeretettel

Berta néni”

Ez a levél 1919. febr. 16-án kelt. Erdélyi katonaszökevény hozta a Szatmárnál szemben álló arcvonalakon keresztül.

Aztán hosszú hónapokra megszakadt minden postai összeköttetés Budapest és Kolozsvár között. Páll Anna a sajtóból értesült a nagymamának 1920-ban bekövetkezett haláláról, és hogy „lánkó” a csucsai kastélyt Ady miniszter-költőtársának, Goga Octaviannak adta el.⁷ Kós Károlytól pedig megtudta, hogy Goga a „várat” is lakhatóvá építtette át.

Páll Anna nem tartotta időszerűnek, hogy Adyra vonatkozó levelezését Budapestre felküldje.

— Lánkó is, az ura is közülünk valók voltak, erdélyiek voltak. Nekünk meg kell őriznünk őket szeretetünkben — mondogatta.

1943-ban magához kéretett. Helyreigazító közleményt mondott tollba Ady Lajosné könyvének megjelenése után. Ő — úgy mond — Ady Lajosnét nem is ismerte. Egy pesti hölgy* járt nála, és adatokat kért a Boncza családról. Ha ő tudja, hogy az ő adataiban egy-egy hangsúly elcsúsztatásával csak „lánkó”-n akarnak ütni egyet, szóba se állott volna az illetővel.

⁷ Gogának a forradalmak után levélben ajánlotta fel Csucsát megvételre Boncza Berta. Az épületeket és berendezést a hosszas katonai beszállások és hadműveletek annyira megviselték, hogy nem lett volna módja a helyreállításra. A román költőtárs kezén — írta neki — megnyugvással tudná az ő egykor annyira kedves tartózkodási helyüket. Goga nem alkudott, gavallérosan megadta a kért milliót. Mire azonban a levélváltások lezajlottak, és az átutalás megtörtént — a rohamos magyarországi pénzhígulás következtében —, nem futotta belőle többre egy közepes minőségű szőrmekabátnál. Ezt Márffyiné személyesen mondta nekünk az 1920-as évek végén.

* Dénes Zsófia, Ady Lajosné társszerzője; l. Adyné 288—95.

Újabb emlékező: Csucsáról és a nagymamáról

A Magyar Nemzetben megjelent csucsai cikksorozat készítette annak idején Kováts Margit dr. kolozsvári nőgyógyász-főorvost, hogy felajánlja közlésre három megőrzött csucsai levelét, és elmondjon néhány érdekes mozzanatot a csucsai vár lakóihoz fűződő sok évtizedes barátságának emlékeiből. Anyját kapcsolták baráti kötelékek a gyermekágyban elpusztult, középső Bertához, és ezen a réven utóbb a nagymamához. Jómaga két-három évvel volt idősebb az árva kicsi Bertukánál, és az első világháború végén mint kész orvost fogadta barátságába az Ady-pár. Összebarátkozásuk 1918 augusztusában történt, Adyék legutolsó csucsai tartózkodása idején.

A levelek kézírását ezer közül megismerném. A nagymama jellegzetes, majdnem férfias vonásai. Mondataiból félre nem ismerhető erdélyi zamat árad, mint az öregeink almáriumának tején érlelt, édes-sárga pónyik almából... Elszórt helyesírási hibái, mondat szerkezeti tökéletlenségei pontosan hozzátartoznak egyéniségéhez, mely a mondanivaló lényegének kiemelésén túl más szempontot nem is méltat figyelemre. De érdemes visszaidéznünk beszélgetésünk fontosabb részleteit is.

— Anyám voltaképpen a Malvina néni leányával volt barátságban, aki fiatalon, tüdővészben halt meg — mesélte az orvosnő. — Úgy öröklődött át barátsága a nála fiatalabb Török Bertára, majd ennek édesanyjára, Berta nénire, aki néhány sorban így jelenti be unokája születését:

Csucsá, 1894. 8/6 [= jún. 8.]

Kedves jó Nellim!

Bertukának Isten segítségével tegnap estve 7 órakor, 3 órai szenvedés után lánya született, ép, szép gyermek. Bertukához hasonlít.

Kérem, mondja meg Choruséknak is.

Miklós, Bertuka és én mindnyájukat tiszteljük, szerető nénje,
özv. Törökné

— Sok apró, jellemző megfigyelés maradt meg bennem Csucsáról és a csucsaiakról. Négyéves lehettem, mikor először kivitt anyám Berta nénihez, valami vadaskertbe, mely túl volt a Körösön, s már csak a neve volt vadaskert. Inkább gyümölcsös volt, mert ha jól emlékszem, almaszüretre mentünk akkor. Bertuka — Csinszka — kétéves lehetett, és csacsifogata volt, ami bámulat és irigység tárgya volt gyermekszememnek. Egy őszre is emlékszem, nagyobbacska lehettem már valamivel. Boncza Miklós mandarint küldött a kislányának Pestről. Egész ládával, és vehettünk belőle, amennyit akartunk. Mikor nekünk otthon, Bánffyhunyadon, egyetlen narancs szenzációszámba ment a mi polgári viszonyaink között. És az elkényeztetett Bertuka csak úgy turkált közte. Aztán papagája is volt, a Lóri, aki beszélni tudott. Aztán a vár, mely mindig le volt zárva, minthogy Berta néniék az erdészházat [?] lakták. A várban úgy maradt minden, ahogy Török Berta halála után kiköltöztek belőle. Dohszag áradt a szobákból — azt hiszem, rosszul volt építve, a hálószo-bájuk éppen északnak feküdt, s talán nyirkos is volt —, finom porréteg a bútorokon, mint valami elvarázsolt kastélyban. Ezért maradt meg minden olyan álomszerűen bennem, s az egész Csucsá mintha mesékből lépett volna ki, két öreg anyó-kájával és elkényeztetett várkisasszonyával.

— Berta néninek volt helyén az esze egyedül ebben a mesevár-ban, ideértve a felnőtt Csinszkat és Adyt is. Malvina néni volt a szelíd, a jóságos, a békéltető, Berta néni a határozott, a józan, az energikus. Csak az öccse elleni gyűlöletben nem ismert mértéket. A beszélgetések, melyeket gyermekfővel kihallgattam — míg ki nem parancsoltak a szobából —, állandóan Boncza Miklós személye és viselt dolgai körül forogtak. Tudtak házasságon kívüli leányáról. Botránkozással emlegették szabadszájúságát, mely fiatalabb korában, fiatal lányok társaságában sem ismert féket.

— Később Tordára költöztünk Bánffyhunyadról, de édesanyám azontúl is gyakori látogatója maradt Csucsának. Fájdá-

lom, én Berta néninek csak azt a levelét őriztem meg, mely Bertuka születését tudatja és egy másikat, melyben doktorálásomhoz gratulál:

Csucsá, 1916. I/2.

Kedves jó Nelli!

Boldog újévet kívánok kedves Nelliéknek. Talán az ösmerős jóbarátok közül a Kováts család az, aki reménnyel áll a jövő felé. Isten megőrizte a gyásztól magokat, kedveseim.

Kedves levele jóról és szépről hozott tudósítást. Kedves Margit már tudománya folytán az emberek soraiba számít. Nagy lélekerő, kitartás kell az ő pályájához. — A vékony Margit ezt mind kibírja, csak büszkéek vagyunk a mi kedves doktorunkra. Isten éltesse szerencsével. — Biztosnak veszem kedves Gyula fioknak is szép diplomáját. Jó, szerető, értelmes szülők mellett nagyon rossz természetű gyermek kell hogy legyen, amelik nem sikerül. — Mindég örömmel veszem, ha kedves régi Nellinktől levelet kapok. — Sokat vagyok magokkal gondolatban, s öröm volna öreg lelkemnek, ha láthatnám. Akármeliket a családból mindég szívesen látom, úgy, mint szegény Málvina idejébe[n].

Én gyöngé, beteges vagyok, 73 éves leszek április végén,* elég idő az én sok baj között leőrlött életemnek. — Tele bánattal, s most újból lelkem nagyon meg van terhelve. — Egyszer a haza sorsa, azután az a sok ügyes ember áldozat, akiknek idegen földön hizlal drága hullájok, véreink. Borzadva, izgatottan telnek a napok, részünkre megoldás nem lehet. — A harctéren van az én egyetlen fiam is, Lembergen túl, orosz Galíciában. — Hollétőket [tudatni] tiltja a katonatörvény. — Csakhogy lövészárokbá[n] vannak szegények. Soha-soha se látom többet szegény fiamat. — Sok ösmerős úriemberrel van abba[n] az ezredbe[n], a levlapot mind aláírják, ragaszkodást, szeretet[et] tanúsítanak

* Tehát 1843 áprilisában született; ehhez viszonyítva sem tisztázódik a Boncza Miklós születési éve körüli furcsa bizonytalanság (l. 61—3).

egymás iránt, századosok és apródok. De ez jólesik, de nem viaszgalás. — Kiszáradt szemeimmel siratom mindazokat az ügyes embereket, akiket a halál martalékává kergetnek. — Az ők sorsok bénaság vagy a rideg halál. — Megmaradása vagy egynek a csodák közé tartozik. Most pedig a híres Ady Endrét, a Bertuka férjét sorozták be. Nagy bánat ez családukknak, szellemi magasságát nem tekintik, — oda ember kell, aki embertársát gyilkolja. — Nincs nemes érzésről szó. Vérszomjas hiénának kell lennie a harctéren. — Istenem, de borzasztókat beszélnek a már megtörtént harcterekről. — Lelkünket megszállja az iszonyat, szegény anyák szenvedéssel világra hozott s szenvedéssel felnevelt fiait ott tudják, hogy a varjak kárognak hullái között, hullái felett, a farkasok fölbontják a földszínről kevés földdel letakart testeket. Mily borzasztó. — Ott vagyok velök szegény fiammal, imádkozom, Istenem, hozd haza szegényt, egy öreg anyának az egyetlen fiát.

— Oly üres a falu, hogy csak gyermeket és öregembert lehet elvétele látni. Semmi munkaerő nincsen. Oly drága minden, oly kiszámítással élünk, hogy hol végződik[,] a sötétség titka.

Most veszek egy tölgyfakoporsót. Ha meghalok, tegyenek azonnal bele. — Tegyenek ide a kertbe, emberhiány miatt nem lehet temetni. — Itt most nem lehet egy deszkadarabot kapni. Nincs semmiféle fogat, nekünk a 4 szamarunk, ez az ekvipázs.* — A vonatok folyton késnek, ha valaki meghal, nagy kéressel adnak négy szál deszkát, mind le van foglalva a kincstár részére.

— A tűzifa rém drága, nem is lehet kapni. Egy 20 méter fa 400 korona, s még az is nagy utánjárással kapható. — Szerencse, hogy nekünk van egy kevés fánk a vadaskertbe[n]. — Nincs hideg, különben nagyon éreznők a fahiányt. — Most a kenyeret már a gazda is mérve fogja kapni. Mi lesz velünk? Merre vagyunk, vagy sohase lesz több boldog újév. —

Ha Bandi bevonul a katonasághoz, csak kettecskén mara-

* hintó[hoz való készség]; (fr. équipage)

dunk Bertukával, ki kétségbe van esve a férjéért. Ilyen a sors, nekünk sohase kedvezett.

Miklós öcsémről az a hír, hogy megházasodott, elvett egy 37 éves, 70.000 forint hozománnyal egy lányt, Pestszentlőrincen lakik. —

Nekünk sohase ír. Szombatfalvi, a szegény Málvina sógora a tolmács. — Mindig sikamlós esze volt, de öregségére, úgy látszik, helyrehozhatatlan.

Bertuka meleg üdvözlőket küld az egész családnak. Ma temetésre mentek Zilajra. Kincs Gyula, a kolégyom híres és derék igazgatóját halálos guta érte. — Ez nevelte a két Ady fiút szeretete melegével. Mindég, a távolba[n] is velök volt. Nagyon búsuljuk szegényt.

Kedves Margit doktorúrnak [!] adja át szerető csókomat, kedves Kovátsot melegen üdvözlöm, Gyulának szerencsés diplomát kívánok.

Kedves Nellit szeretettel csókolom, öreg

Berta néni.

A csucsai háborús állapotokat ecseteli e levél, együgyűen s mégis megrázó színekkel. Újévi üdvözlőnek volt szánva, és kesergő panaszáradat lett belőle.

Előkerül aztán még egy, két évvel későbbi keletű, 1918 februárjából való levél is. Az orvosnő anyjának szól, és keserű kifakadások mellett bővebben számol be az Ady-pár élete folyásáról:

Csucsa, 1918. febr. 4.

Kedves jó Nelli és Margit!

Hogy vannak? Oly rég készülök a Kováts családról tudni. De én oly öreg vagyok, hogy néha képtelen vagyok egy levélírássra. Sokat vagyok egyedül, és nagyon el vagyok foglalva, és ilyenkor annyira kimerít a gond és dolog, mit öregségem megenged, hogy tollat kezembe fogni képtelen vagyok. — Hiába, most még a he-

gyek is megindulnak, a kösziklák se állandóak, hát aztán én, egy agg nő, csak az élet vége felé ballagok, zsákutcába jutottam.

Gondolkodásba[n] érzem, hála legyen, hogy még megvagyok. De a munkaerő felmondta a szolgálatot.

Bertukáék megvannak, boldogok a házasesetbe[n], nem gazdagok, de élhető körülmények között élnek, természetes[,] munka mellett.

Nem untatom, ha leírom a mostani családom körülményeit. Szegény megboldogult fivérem lakását, ami utóbb állott 3 szobából és előszobából, egy szerény kis lakás, Bertuka megtartotta magának, és Bpsten rendezett be magának, azaz magoknak egy szerény kis lakást. Mert Bandinknak, azaz Ady Endre költőnek Bpsten kell tartózkodni mint szerkesztőnek, a Nyugat lap szerkesztője, társszerkesztő. Vendéglőbe[n] végtelen a költőség, így inkább meg tudnak lenni. — Ha a mostani sok hiányok miatt szükség áll elő, egy időre hazajönnek. Karácsonyra hazajöttek. 6 hétig itthon voltak, a tegnap mentek vissza Bpestre. — Én most teljes egyedül töltöm a nagy mindenségbe[n] az életemet. — 2 fehérnép cseléd és egy férficseléd segítségével. —

Ezek is annárkisták [így!],* fene egye őket. 2 oláh] és egy talán magyar. —

Károlyom Bukovinában van, a Russ-különítménynél tesz katonai szolgálatot, az őrnagynak az adjutánsa. — Csak megvan, ha le nem kornyibálják [?] az oláhok. — Nagyon fájnak a lábai a sok gyaloglástól. — A visszerek nagyon kidagadtak. Nem tudott már menni, a menetbe[n], és mégse eresztik haza, talán most kap kétheti szabadságot, de az út idáig 5 napba kerül, Lembergnek kell jönnie. Még járatlan gyalog út is van 36 mértföld. — Nem tudom, szegény a rossz lábaival hogy jöhet haza.

Csucsá még megvan, a háborús idők miatt javítás nem lehet, nincs ember se ár [?]. Úgy néz ki, mintha árendás zsidó lakná. —

* anarchisták, értsd: fegyelmetlenek, önfejük, lázongók

De hát úgy is lesz a vége, ha még sokáig tart a helyzet, a drága napszám. —

Csak Pestre fognak húzódni. Bandi művészember, csak a pa-pirost szereti, kivált nagy pénzekbe[n]. — Végtelen jó Ember. Mint érmelléki, szereti a borocskát. — De itthon csendesén id-dogálja meg, azt mondja, hogy verset írni bor nélkül nem lehet. — Tehát belényugszunk. Neki elég szép biztosítéka van, kitelik a borra is, délutánonként, amikor gondolkozik és jegyez. — Sze-gény Károly bácsi [= Török Károly, a férje] is szerette a borocs-kát, ez volt a család veszedelme, a kártya és a házon kívüli boro-zás. Különben ő is szegény végtelen jó, becsületes ember volt. — Károly [= a fia] se nem kártyázik, se nem iszik. Tovább nem ment még a rendes életnél. Különben kedves, víg vén legény már ő is. Le van fogyva. — Alig várom, hogy hazajöjjen szegény jó Fiam.

Oly borzasztó ez a háborús időszak, soha vége nem lesz. — El-veszik a kenyérünket, ruhánkat, mindenünket. — Már a kis szerzett búzáinkat megtizedelték, nem lesz júniusba[n] kenye-rünk. A tegnap ruhát adtunk, azelőtt rezet adtunk, rongyokat, lepedőket. S most ki tudja, még mi vár reánk? Elviszik és vitték drága fiainkat, elvérzettek, nyomorékok lettek. Csak fájdalom az élet a meglevő öregeknek. — S még mi várhat reánk[?!]. Isten őrizzen meg minket a tovább szenvedéstől.

Hosszú levelem ugyé unalmas, de már nem bírtam, hogy ked-vesem, magokról ne tudjak.

Írjanak és jöjjenek, rozogós [?] ősi [?] várkapunk mindég nyit-va van a kedves Kováts család előtt.

Adyt hívták egy kolozsvári ünnepélyes felolvasásra a fiatal-ság, de a fölmentése miatt nem fogadhatta el. —

9-dikére Nagyváradra kéne, hogy menjen. Ady-estélyt ren-deznek a váradiak. A Bertuka barátnéját Kolozsvárról kérték Ady-énekkal való szám betöltésére. — Ferenczy Zsizsit.* Oda

* Vö. 161, 167.

tán lerándulnak. — Most voltak nemrég Szegeden. — Azelőtt a Nyugat adott egy estélyt.* Van alkalmam Bertukának látni, hogy az urát mint Magyarország első költőjét hogy ünneplik. — Bertuka boldog még eddig. — Sokat írtam, írjanak magok is. Nagy Károly püspöki kinevezésének igen-igen örülünk. — Ilus méltóságos asszony lesz, Károlynak a tetőpontja a haladásainak. Szerencsét kívánok mint püspöknek.

Tisztelem Kovátsot, kedves Nellit és kedves Margitot sokszor csókolja

öreg Berta néni
özv. Török Károlyné

Egy találkozás és egy jóslat

— Van még egy személyes emlékem — mondja az orvosnő. Első és utolsó találkozásom Csucsán, Adyval. Ma is borzongva gondolkodom rá, de előnt a személyes varázs melege és fénye is, mely Adyból áradt. Én hiszek abban — és ezt még fel fogják fedezni —, hogy minden ember kisebb-nagyobb mértékben energiaforrás. Ady hatalmas energiaforrás volt, csak úgy sugárzott a szeméből, a keze fogásából, a hangjából valami rejtelmes, hallatlanul vonzó erő. 1918. augusztus végén volt ez, utolsó csucsai tartózkodásuk idején. Este tíz órakor érkeztem, a nagymama lakrészében volt a szállásom. A fiatalok a kicsi házban laktak, nem akartam zavarni őket.

— Pedig a legszebb selyem hálóingemet vettem föl a tiszteleltre — fogadott délelőtt Ady mosolyogva, és már barátjukká is fogadtak.

— Nem tudom, tapasztalta-e, valami exhibicionista kitarúlással mindjárt be is avatták az embert életük apró és nagy

* A szereplési alkalmakról l. a jegyzetekben: 156. A kolozsvári meghívásról nincs más adatunk.

ügyeibe. Bertuka bizonyos aradi nő miatt tett szemrehányásokat az urának, kivel még most is levelezést folytat, míg Ady egy fiatal váradi író társára tett epés célzásokat. Leveleket mutogattak, szanatóriumi élményeket meséltek, és itt Ady váratlanul rám szólt:

— Vizsgálj meg engem. Most mutasd meg, milyen doktor vagy! De aztán ne tagadj le semmit.

— Megvizsgáltam. Duzzadt lépe, kitágult aortája, lábain itt-ott kezdődő vizenyők mind arra vallottak, hogy egy-két esztendőnél aligha viszi tovább. Mindent megmondtam nekik, a prognózist kivéve persze. Cserébe ő szolgált este olyan prognózissal, hogy visszagondolva rá, ma is végigfut hátamon a hideg.

— Gyönyörű holdvilágos este volt. Alant a falu tele katonákkal, jutott belőlük két beszállásolt tiszt a várba is. Ezekkel vacsoráztunk együtt. Vacsora alatt főként politikai természetű beszéd tárgyak forogtak szőnyegen. Adynak barátai éltek Svájcban [?], érintkezései voltak budapesti vezető politikusokkal. Érthető, ha tele volt aggodalommal az ország és benne a magyarság legközelebbi jövője iránt.

— Vacsora után kiültünk a ház elé. A vár alatt a Körös csillogott a zuhogó holdfényben. Az egyik tiszt elragadtatva gyönyörködött a látványban.

— Mindez hiába ilyen szép — legyintett Ady. — Esztendő ilyenkorra ebben a várban egy bojár fog lakni.

— Hogy mondhatsz ilyet?! — támadtunk reá.

— Na, meglátjátok, akik megériket.

Az orvosnő így fejezte be emlékezéseit:

— Azután nem találkoztam többé Adyval, csak a halotti maszkjával. 1919 februárjában, mikor nagy ügyel-bajjal feljutottam Budapestre, hogy kötszert hozzak le a tordai kórháznak. Néhány nappal a temetés után érkeztem. Akkor már a kész halotti maszk volt a Veres Pálné utcai lakás szomorú látványossága. Nagyon megtört öregasszony lett a nagymamából. Alig lehetett szavát venni. Bertuka nekem is ígért egy halotti maszkot.

Nem várhattam, amíg elkészül. Sietnem kellett haza, Tordára. Ott vettem később a nagymama halálhírét, majd a másik hírt, hogy Csucsát eladta Bertuka Goga Octaviannak. (Hogy mégse bojár, hanem költőtárs legyen e szépségek örököse.)

A leveleket Kováts Margit nem kívánta tovább őrizni. Hasonmásban való közlésre vagy a Petőfi Irodalmi Múzeum Ady-relikviái közé is szívesen felajánlotta, mikor meghallotta, hogy a mi levelezésünk és Páll Annáé megsemmisült. Felajánlotta, hogy összehoz özv. Lintzinger Gyuláné Chorus Margittal is, aki ugyancsak régi bánffyhungyadi „belső embere” volt a Török—Boncza—Ady családnak, és évek óta Kolozsvárott lakik.

Rokoni emlékek, levelek

Végtelenbe nyúlna ez a lánc, s bizonyára körülfogná Erdélyt, ha szemről szemre tovább követnők a még élő emlékezők sorát. Tabéry Géza végiglevelezte őket a váradi Ady-múzeum szervezése kapcsán. Az Ady-pár dedikált fényképét egyéb apróságokkal Váradnak is ajándékozta Chorus Margit, de a Lánkó leveleitől, gyerekkori képeitől és a Török—Boncza család tagjairól készült egykorú „kabinetképektől” nem hajlandó megválni.

Röviden csak annyit Chorusékról, hogy Bánffyhungyad járási székhely lévén, ők voltak a csucsai „várbeliek” beszállóháza. Chorus Gyula főkönyvelője volt a Kalotaszegi Takarékpénztárnak, ő volt pénzügyekben a csucsaiak tanácsadója. Margit lánya özvegyen nála húzódott meg négy gyermekével. Mint Csinszka anyai barátnője, kötelességének érezte, hogy a vár eladása után kimenjen Csucsára, és a Csinszka javán telekkönyvben még mutatkozó rétecskéket értékesítse. Ellenértéküket a bankban kamatoztatta, míg a jogos tulajdonos életjelt nem adott magáról. A 20-as évek elején Csinszka vele küld üdvözlét és üzenetet kolozsvári barátainak. Ez indította Páll Annát ama levélrészleteknek nyilvánosság elé bocsátására, melyeken a

kolozsvári Újság cikksorozata és jelen visszapillantás is alapul.

Chorus Margit, saját bevallása szerint, pontosan egyidős Adyval: nyolcvanegyedik évét töltötte, de egészséges és memóriája pompásan működik, s tele van csucsai emlékekkel és dokumentumokkal.

Megismerkedtünk, s kiderült, hogy külön fejezetre rúgna emlékezéseinek megörökítése. A beszélgetés meglehetősen rapszodikusán folyik, de ilyen az egyénisége is. Mindent tud Bonczáékkal, illetve Adyékkel kapcsolatban, és mindent két marokkal óhajtana elibénk önteni: válogassunk. Tabéry Gézával már felvette az összeköttetést a váradi Ady-múzeum létesítése idején. A múzeumnak adta Ady és Bertuka dedikált fényképét és Adynak néhány sor írását egy névjegyen, amelyet egyenesen hozzá intézett. Ellenőrizte: üveg alatt ott is van mind a kettő. A fényképről másolatot csináltatott, hogy legalább az maradjon meg neki a többi fényképpel együtt.

— Ez itt urambátyám, mármint Boncza Miklós — magyarázza —, de mi, a családhoz közelebb állók, urambátyámnak neveztük. Így szólította őt fiatalon elhalt unokahúga és felesége, Török Bertuka, és így emlegette az egész család. De tessék megnézni, ez aztán szép ember volt. Meg lehet érteni, hogy egyszerre két-három felesége is volt neki.

És sorolni kezdte őket. Mondják, hogy még felesége életében Budapesten együtt élt egy nővel. Azon túl a Bertuka francia nevelőnője következett. Az első asszony azonban újra és újra életelt adott magáról, mert attól egy leánygyermek volt, és ezt ő magáénak ismerte el.* A harmadik az a bizonyos Kamilla, akinek a házában Pestszentlőrincen meghalt.** Ezt úgy örökölte egy barátjától. A barát halálos ágyán rá bízta, hogy viselje gondját, és annyi pénzt hagyott a nőre, hogy házacskát építhessen belőle Szentlőrincen. Margit szerint Boncza úgy értelmezte a gond-

* L. 175.

** L. 308.

viseletet, hogy mindjárt ő is építtetett egy szobát a Kamilla házához, mert nem szerette a pesti lakását. Azt csak szerkesztőségnek és beszálló helynek használta inkább, ha bement Lőrincről.

— Nincs-e tudomása — kérdem —, hogy hol van Boncza sírja? A budapesti Ady-kutatók nem találják. A nagymama egyik leveléből pedig világos, hogy Lőrinc határában, valamilyen pusztá térségen temették el, és Adynak az volt a terve, hogy háború után hazaszállíttatják Csucsára.

— Az unitáriusoknál kellene érdeklődni — mondja Margit —, mert Boncza unitárius volt. Hát azt tudják-e, hogy egy karszekben ülve, kezében az órájával halt meg? Kitűzte a napot és az órát, amelyben a lányával ki akar békülni. Az időpontot azonban másként adták meg Bertukának. Mondják, hogy a másik asszony, a maga balkérről való lánya érdekében beszélte rá Kamillát, hogy késleltesse találkozásukat, hátha Boncza időközben az ő lányára hagyja a vagyonát. De megcsalatosztak, mert a Boncza végrendelete akkor már kész volt, és minden vagyonát törvényes lányára hagyta.

A fényképalbumból előkerül a szemüveges Török nagymama, Malvina néni, és az ifjú Boncza Miklósné arcképe.

— Ez a Bertuka, a közbelső, sokkal szebb volt a lányánál. Olyan fehér bőre nem volt senkinek Kolozsvárt, s hozzá nagy éjfelete szeme és sötétbarna haja, mely a sarkát verte. És evvel a drága ártatlan teremtéssel úgy bánt urambátyám, mint egy parasztmenyecskével. Nem tudom, Páll Anna elmondta-e, hogy egy alkalommal édesanyjával és urambátyámmal sétáltak a sétatérén. Még nem volt felesége, és mélyen a szemébe talált nézni az ő egykori titkos jegyesének, Ignác Pistának, aki egy barátjával szembejött velük, és udvariasan köszönt. Ahogy elhaladtak, Boncza akkorát lökött Bertukán, hogy csaknem az orrára esett. „Még mindig nem ment ki a fejedből ez a tekergő?” — kérdezte. És ott a helyszínen ütlegetni kezdi, ha Berta néni nem szól rá, hogy térjen észre. De ha látta volna, mit vitt véghez nálunk Hunyadon. Mert a feleségét a mi udvarunkról temették. Megragad-

ta édesapám kezét, és hátravonszolta magával. „Ha volna Isten — kiabálta —, most a lábánál fogva rángatnám ide, hogy lássa, mit csinált velem!”

— És a fiatalasszony, rövid házasesetük alatt, vajon megszerette-e az urát? — érdeklődik a feleségem.

— Azt hiszem, igen — gondolkozik el Chorus Margit. — Lebetegedése előtt esténként így beszélt róla otthon: „Most indult el hazulról az én kicsi uram. Most a pártklubban beszélgetnek. Most vacsorázik az én kicsi uram is.”

Arra a kérdésre, hogy miért küldte szülni Boncza ezt a szegény, tapasztalatlan fiatalasszonyt Csucsára, Margit újabb történettel válaszolt:

— Felesége is, anyósa is — mármint a testvérnénje — könyörgtek neki, hogy tartsa Budapesten maga mellett. Hátha komolyabb orvosi beavatkozásra lesz szükség. Ragaszkodott hozzá, hogy a felesége is úgy szüljön, mint a többi csucsai parasztasszony. Ha azok egy falusi bábával világra tudják hozni gyermekeiket, az ő feleségének is tudnia kell. És a szülés napján beállított Csucsára egy szál fürdőgatyában. Valahol korábban le szállott a vonatról, és beleállt a Körösbe halászni. Közben a partról valaki a ruháját elemelte, és ő egy szál úszónadrágban és egy szál horgászbottal ment haza harmadosztályon, meghitelezett jeggyel. A felesége mikor meglátta, sikoltozni kezdett. Azt hitte, megtébolyodott. Na, akkor azt mondták, hogy ebből az ijedtségből kapta a gyermekági lázat.

Úgy kellett meggyőzni Margit asszonyt, hogy Semmelweis óta nyilvánvaló a gyermekági láz fertőzőes eredete.

— Hát lehet. Én azonban ma is meg vagyok győződve, hogy szegény Bertuka az ijedtségének áldozata lett. Nem első eset ez a családban, és nem is az utolsó, hogy valaki csak úgy bolyongani kezdjen a határban. Bertuka testvéröccse, Károly, akit ők Kálinak kényeztettek, szintén csavargóként halt meg egy Pest környéki faluban. De azt tudják-e, hogy az idősebbik Török Károly, Berta nagymama férje is megzavarodott, szegény?

Most új történet kezdődik Török Károlyról, aki főszolgabíró volt Bánffyhunyadon, és szintén gyakori vendége a Chorus családnak. Rendesen az asztalfőre ültették, de egész ebéd alatt nem volt a társasághoz egy szava. Csak nézett maga elé elgondolkozva.

— Megkérdeztem édesapámat ebéd után, hogy miért ilyen különös ez a Károly bácsi? „Hagyd el, fiam — mondta —, neki ilyen a természete. Sok a gondja, és mélyek a gondolatai.” De már annyira ment a dolog, hogy a hivatalában nem válaszolt a belépő feleknek, és sokszor napokra eltűnt. Úgy találtak rá Bánffyhunyad és Csucs között a határban. Emiatt kellett nyugdíjba mennie. Emiatt költöztek ki Málvina néniékhez, Kováts Károly erdőfelügyelőkhöz, Csucsára. A közel szomszédos Kisebesen olasz kőfaragó munkásokkal akkor indult meg a nagy kőbányaüzem. Egy ilyen nagykalapos taliánnal cserélte el a jó ruháját Károly bácsi, hogy ne ismerjék fel. Úgy találtak rá, hogy bejött egy erdőőr, s bejelentette: Az úr talián kalapban ott bolyong a hegyek közt.

— Tudják-e, hogy eredetileg három gyermekük volt, Bertuka, Licika és Káli? Ez a Licika volt nekem gyermekkori barátnőm, de korán meghalt. Káliban már gyermekkorában jelentkeztek az apja betegségének tünetei. Nagy nehezen azonban letette az érettségit, s rajztanár vagy festő szeretett volna lenni. Vidám, jókedvű fiú volt, tele kedvességgel, csúfondárossággal. Végigharcolta a világháborút, orosz fogságba esett, aztán egyszer csak beállított Budapestre. Nem tudott beilleszkedni az emberek társaságába. Borzasztó nagyétű volt. Bődönszámra itta a zsírt, ami akkor Pesten aranyat ért. Bertukánál — már akkor Márffynénál — betört a kamrába, s az utolsó kis fazék zsíriját is megitta. Volt aztán egy barátja, valami Telegdy nevezetű rajztanár. Az vette magához, és Pest környéki kis háza udvarán külön szobát építtetett Károlynak. „Itt ellakhatsz halálodig — mondotta neki —, s mikor ennivalóm van, neked is lesz.” Felöltöztette tisztességgel, mert Káli abból tartotta fenn magát, hogy levele-

zölapokat rajzolt a vendéglőben egy-egy fröccsért vagy pálinkáért. Sokszor megjelent Márffyéknál is, akik újra meg újra kiöltöztették. Másnap úgy húzta ki Telegdy barátja a disznóólból. Akkorra már a jó ruháját eladta és megitta. Úgy tudom, ott is halt meg, de a község nevére nem emlékszem.

Így közelítjük meg lassacskán a főtémát, magát Adyt. Margit asszonynak nincs más szava rá, csak az, hogy imádta, hogy rajongott érte. De rajongott ő az egész Boncza—Török családért. Ha elutaztak hazulról — mutatja Bertuka levelét —, csak beizentek hozzá, hogy valaki menjen ki közülük napokra, akár hetekre. Szegény nagymama ne unja magát egyedül. És félt is abban a háborús időben. Tenger sok katona nyüzsgött a csucsai állomáson. Bandi és Bertuka, amennyire tehatték, hordoztak nekik cigarettát, enni- meg innivalót. Mikor a tizennyolc éveseket is besorozták, és az első menetzászlóalj mozdonya ott vett vizet a csucsai állomáson, Bandi csak elfakadt sírva. Potyogtak a könnyei, mint a gyermeknek:

— Látod, Margit — nyöszörögte —, ott viszik a közönséget. Ezek az én olvasóim, akiknek már nem kell megmagyarázni az Ady-verset. De látod, megöletik őket a hóhérok.

— És megtörölte a szemét.* Még zsebkendő sem volt nála, csak úgy, azzal a gyönyörű kezével. Mert olyan keze volt, hogy érdemes lett volna márványba faragni.

Aztán a díványra ült Margit, amelyen ül.

— Erre a díványra roskadt le, mikor besorozták Hunyadon. Én nem voltam otthon, anyám beszélte, milyen rettenetes állapotban volt szegény. A lábai reszkettek, alig tudott megállni rajtuk. Édesapámat vitte magával reggel tolmácsnak, mert a sorozóbizottság ezredese nem akart magyarul tudni, csak németül és románul. És annak hiába magyarázta, hogy ő milyen beteg ember, besorozták, s pont. Így volt ez előre kicsinálva. Csak végigdőlt itthon a díványon, és egész testében reszketett. Ezután ment

* Marosvásárhelyen is megkönnyezte egy menetszázad búcsúztatását; l. Vitályos 60.

be Bertukával Kolozsvárra, hogy ott megpróbáljanak intézni valamit.

És most kicsi Bertuka következett, Csinszka, akit Margit szintén csak imádni tudott, mert jó volt, becsületes és igazságos. Apró gyermekkori fényképeit mutatja, köztük egy fekete harisnyás, pendelyes, pöttöm, négy-öt éves kislány képét, amint áll a csucsai ház előtt, és belebámészkodik a gépbe. Igazi kis árva ebben a ruhában és ebben a beállításban. Aztán képeslapot mutat, amelyet ő rajzolt önmagáról, és megcímezte „Chorus Irén kis-asszonynak, Bánffyhunyadra.” A helyesírással még tökéletes hadilábon állott. A betűk jobbra-balra dülöngélnek. De a kicsi, színezett rajz jó, és csaknem élethű. Aztán puccosan kiöltöztetett, „úri” képeit mutatja. Csupa szalag és csipke és tornyos frizura a „nagylány”, a tizennégy éves Lánkó, akit akkor „vétettek le”, mikor Boncza kikísérte Svájcba.

A nagymama halála után Margit intézte Bertuka csucsai ügyes-bajos dolgait. Voltak valami csip-csup földecskéi, amelyekre Goga nem tartott igényt. Ezeket Margit adogatta el, s az édesapja kezelte a bankban, míg végre alkalom nyílt a levélváltásra. A faluban visszamaradt cselédek végkielégítését ebből a pénzből egyenlítette ki Bertuka. Baba, Margit legnagyobb lánya, gyakran megfordult Budapesten, meg-meglátogatta a budai Szamóca utcában, s ő hozta-vitte köztük a baráti üzeneteket.

Ebből az időből, a húszas évek elejéről [1924 tavaszáról] való Csinszka két levele is. Az első dátum nélküli levél a Márffy Ödön oldalán immár lehiggadt Bertukát jellemzi:

Drága Margitom!

Egyetlen leveledet kaptam meg — s az én csöndesen is zaklatott életem az oka —, hogy máig adósa maradtam. »A két Adyné«* című közleményt vettem át — benne —, s komolyan akar-

* Darvas Simon cikke Ady Lajos könyve kapcsán (Ady Lőrincné és Csinszka nyilatkozatai). Keleti Újság (Kolozsvár) 1923. nov. 25.

tam felelni a dologra. Nem tettem, mert nem tehettem. Itt élek és nyugodtan élek, s azért, *hogy itt élhessek és nyugodtan élhessek*, ezeket a kis pénzkérdéses — rosszillatú csetepatékat — nem szabad nagyon a magam ügyévé tennem. A magam igazának nyugodt és becsületes biztonságában nézője és olvasója maradok és akarok maradni ennek az egész érdekkomédiának.

Amit tettem, *Adyért tettem*, a geniéjért, aminek nincsen ára, s aki nálam *többet*, jobbat, neki valóbbat tudott adni —, az emlékezés jóérzésébe[n] őrizze a jutalmát annak, amit tett. Én is csak azt teszem. — Ez egy belső kultusz, tiszta — és zavartalan, a többi, a lárma körülötte, a nevével való visszaélés, meghazudtolása másképp történt dolgoknak, kiforgatása a magunk életének — nem az én dolgom, és nem érdekel. Interjúkat leadni, bizonyítani kezemben lévő adatokkal — játékosan könnyű volna, olcsó és méltatlan.

Jobb ez így, Margit. Bennem *béke* van, megszenvedett, kegyetlen, irgalmatlan béke. [...]

A felvett összegekkel jól jártál el, nekem nagy hálára kötelező megnyugvás, hogy van Valakim ott lent, aki megnézi, és meghatott szeretettel nézi meg az édes Anyám sírját. Utánajártam, s az ügyvédem tényleg felvette az itt nyugtázott dolgokat (csucsai pénzletét), Katicát és Gyigyinét fizette ki belőle. — Energiátlan és hanyag vagyok ezekben a kérdésekben. [...]

— Itt Révész Béla ír most egy sokat ígérő könyvet,* és Hatvany Lajos ír egy érdekes cikksorozatot az Ember-be.** Competens emberek dolgai, biztos adatok alapján. Az én munkám most megállt. — Talán nem végleg — de egyelőre. — Most kapálok. Ez is érdekes — munka, jó és emberi. — Nagyon kedves itt nálunk ez a fiatal kert, sok munkával, küzdelemmel jár, de lesz belőle valami. A Maruca*** kis unokája — a keresztfiam

* Ady Endre tragédiája. Az I. kötet 1924-ben jelent meg.

** Ady a kortársak között. Az Ember (Bécs) 1924. márc. 9.—ápr. 27. Könyvalakban 1927-ben jelent meg. Újra: Hatvany: Ady I. 105—316.

*** Vonyica csucsai édesanyja, I. 146.

lepett meg egy napon. Munkát szereztem neki és lakást. Ügyes, jóra való gyerek, műasztalos, vasárnapi vendégem.

Az uram — drága, nagyszerű emberpéldány. Most tavasszal volt egy nagyon értékes kiállítása — egy új társaság* keretében. Minden okom megvan reá, hogy büszkén és hálásan viseljem a nevét. — Üzenem az erdélyieknek, hogy illik megtanulni a nevét, *illik* tisztába[n] lenni a munkássága — értékével.

Nem mai ember, *nem kezdő és nem utánzó. Valaki. Erős valaki*, akiről azoknak is, akiknek nem kellemes —, tudomást kell venniök. — Nem tértem le az utamról — csak *színekben*, nagyszerű forma-víziókban szolgálom, keresem, imádom ugyanazt a célt, amit elszédült lélekkel nyújtottak a versek.

Jó versek és jó képek között szenvedésektől korbácsoltan patant ki ilyen tudatossá, ilyen biztossá bennem az élet. Engedjék meg *azok* —, akik nem törték össze fiatal erejüket ilyen zátonyokon, és nem érte őket a forró szépségeknek ez a látványa —, amit két ilyen teremő, alkotó művésznek — a belső nagyszerűsége — kidob magából —, hogy higgyek a kritikám ösztönös biztonságában —, és tudjam —, megszállott, biztos hitemmel *ki mellé állottam*.

Üdvözlöm és szeretem a kolozsváriakat. Anna néni boldoggá tenne, ha írna nekem párt sort — Ferenczy Zsizsinek pedig külön üzenem, hogy engem *ma* még jobban *kell* szeretni, mert átmentem egy kis iskolán, és kezdek eljutni egy nagy megtisztultságához — egy belső leegyszerűsödéshez —, aminek sok szenvedés volt az ára —, de megérte.

A képeimet, ahogy megkapom, küldeni fogok. —

Ezerszer szeretettel ölel mindnyájatokat a régi *M. Bertuka*

A második levélnek keltezése is van, borítékját is megőrizték. Nem Csinszka vagy Bertuka, hanem „a régi Lánkó” írta alá.

* KÚT (Képzőművészek Új Társasága)

Egyetlen súlyos mondata miatt is megérdemli a közlést, mert belevilágít a szakadékba, amely Csinszka és az Ady család közt egyre tárgult és mélyült a költő halála után.

Budapest — Diósárok 14.

1925. aug. eleje

Drága, jó Margitom!

Örülök, hogy jól vagytok, és végtelen hálás vagyok, hogy szerettek, és gondoltok reám. Mi május eleje óta itt vagyunk diósárok otthonunkban, s maradunk a hidegekig, s egyetlen vágyam a sok másnyen vágy közt, hogy jövőre, ha ki tudjuk építeni a házat, végleg itt maradjunk, mert itt az élet számomra a legjobb. Negyedik éve fejlesztjük a kertet két kezünk munkájával, négy év előtt még kopár legelő volt, s most 400 kis fajgyümölcsfával — pár öreg fával — sok virággal s a kis házzal — egy kis kezdődő paradicsom.

A terület bekerített, városhoz, villamoshoz közel eső kéthol-das kert, ami pesti teleknek nagy, van rajta vagy 8 nagy diófa — egy rekord diófa közel a házhoz —, fürdőbazin — és víz és vil-lany bevezetés. Az idén olyan szép zöld és buja minden —, hogy pár év múlva erős és szép vegetáció lesz itten. Négy fajkomon-dor vigyáz a Márffy-portára, és sok-sok ember megfordul nálunk. Mi alig járunk valahová, hozzánk jönnek. —

Fényképet küldjek? Tavasszal — elsősorban Rátok gondolva, levétettük magunkat Ödönnel —, és olyan rosszak lettek a képek, hogy ebből nincs értelme küldeni. Talán lesz a közeljövő-ben, és akkor természetesen küldeni fogok. 58 kiló vagyok, és szeretnék 48 lenni. Itt 48 — és 44 — kilóra pusztítják magukat a nők, én pedig nem tudok koplalni. Azért nem híztam el —, sőt »komoly asszonyság« kinézésem sincsen, csak a divat bolondult meg. [...] Nekem vannak fiatal lány barátnőim —, sőt a leg-jobb barátnőim fiatal lányok.

Ödön drága, nagyszerű ember, a legszebb és a legtökéletesebb férfipéldány minden értelemben, rengeteget dolgozik, és nagy-

szerűen dolgozik. Talán pár év múlva csinálunk egy-két külföldi kiállítást, s akkor Kolozsvárra is elvinne az utunk. — Révész Béla — „Ady tragédiája” címen gyönyörű könyvet írt* —, hol csekélységetől nagymamáig — mindenki képe benne van. Hogy lehetne Hozzád juttatni — egy ilyen könyvet? Kérdezd meg Gogát. —

Nem ismerem Ady Mariskát,** a verseit sem ismerem — általában az Ady családból *csak Ady Endrét ismertem*, s ennek az ismeretségnek *ma sincs vége*.

Gyula bácsinak csókolom a két kezét, az uram minden szeretetét küldi —, én pedig hálás — melegséggel — öllelek mindnyájukat, s mellékelek pár sort Gogának [...]

Írjatok, minden szeretetemmel
a régi

Lánkó

Még egy kérdés:

— Az unitárius Boncza Miklós hogy került Csucsára? Honnan származott? Páll Anna szerint valamelyik erdélyi gróf jószágigazgatójának a fia volt.

— Hát Bonchidáról. Nem volt az jószágigazgató, csak valami intézőféle lehetett. Nekünk urambátyám beszélt, hogy ők mint kisgyerekek bejáratosak voltak a grófékhoz a kastélyba. Aztán egyszerre csak úgy maradtak apátlan-anyátlan árvák. És akkor a gróf az odavaló kálvinista pap gondjaira bízta őket, mert az mégsem talál — mondotta —, hogy ezek a gyerekek az uraság gyerekeivel együtt nőjenek fel. Akkor még igen nagy volt a távolság egy mágnás és egy közrendű ember között. Hát még Bánffy gróféknál. Valami keveset fizetett a gróf a gyerekekért, s a pap beköltöztette őket egy kamrácskába, a puszta szalmazákra. Közöséges csepűvászson inget adott rájuk, aminőben a

* Ekkor még csak az I. kötet jelent meg (1924).

** Az erdélyi sajtóban akkoriban feltűnt tanítónő-költőnő; róla I. Eml. I. 37.

parasztok jártak a faluban. Talán erre emlékezett vissza urambátyám, mikor a feleségét se hagyta, hogy „úri módon” szülje meg gyermekét. De hogy azután hogyan és ki taníttatta ki, erről már nem beszélt előttünk soha.

— Hanem még nem mondtam semmit a nagymamáról — ocsúdik mulasztására Margit. — Hát az a legzseniálisabb asszony volt, akit valaha láttam. Valóságos művész, aki — mint a művészek — nem is nappal, de éjjel élt igazán. Egyszer Adynak valahol egy ünnepélyes alkalommal meg kellett jelennie a feleségével. S az akkori, háborús divat szerint a ruháknak egyszerű zsákszabása volt, ami nem állott jól Bertukának, de a nagymama nem is állhatta ezt a szabást. Nekiült előtte való éjszaka, és moaré szalagokból, aminőt a püspökök viselnek, csak fehérből, olyan Stuart-galléros, uszályos ruhát állított össze reggelre, hogy Bertuka úgy vonult fel benne férje karján, mint egy fejedelemasszony. Mindenki megcsodálta. Akkor mondta Bandi nagy elragadtatással: „Nagymama, te nemcsak művész, hanem bűvész is vagy.” És hát azt sem mondtam, hogy a nagymama hazudott is. Hazudott a lelkem, de olyan kedvesen csinálta, még mosolygott is hozzá a gödrös arcával, és vágott a szemével, hogy így túljárt az emberek eszén. Annyi kedvesség volt benne, hogy külön könyvet volna érdemes írni róla.

Tőle is maradt egy négyoldalas levél, amelyet Chorus Margit édesapjának írt Pestről, dátum nélkül, gyászkeretben, Ady halála után, 1919 tavaszán.

Kedves jó Koma!

Még élek, az én testem nagyon szívós, kitartó, pedig tele vagyok bánattal, gyásszal és lelki aggodalommal. — Szegény szép Csucsá csak mint egy álom, úgy áll már előttem. Azt hiszem, soha többé részemre viszontlátás nem lehet. — A mostani számítások szerint rém nagy kár van, Bertuka úgy megrémült, hogy azt mondja, soha többé Csucsára nem megy. — Igen sok a szomorú emlék, lelke így is tele van mélységes bánattal, félelemmel

és mindennel, ami fáj. — Szegényke hamar özvegységre jutott. Amég [= amíg] beletalálja magát a magános életbe, még sok idő kell neki. — Most rajziskolába jár,* hogy elfoglalja magát. Szeretne futni, menni, mentől messzebb, csak hogy felejtse a jelent. De meg kell mindennel küzdenie a szenvedő bánatos embernek, ő is az [én] sorsomra jutott, amit meg kellett hogy érjek. Igazán nem tudom, hol lesz vége az én szomorú életemnek. — Úgy öszve vagyunk menve a sok lelki kintől, csak az Isten tudja, ha tudja, azt hiszem, hogy nem is tud rólunk. Mindenütt csak a baj, a küzdelem s a mélységes gyász maradt nekünk. —

Szegény sírokat ott hagytam, már nem lesz, aki szegényeket fölkeresse. — Talán BHunyadot nem teszik tönkre az oláhok. Mindenütt a tűz égte a helyet, ahol megfordultak. — Nem is tudom, Csucsával mi fog történni. A várból mindent elhurcoltak. — Teljesen tönkrement. — Szegény Csucsá, szegény Csucsá. —

Most már nincs mit tenni, ha lehet, eladja Bertuka. — Sír a lelkem, ha oda gondolok. — Egy levelet nem tudok írni, nincs posta. — Itt pedig meg éhezünk. [!] Nincs semmink, rémséges drága minden, nagyon aggodalmas a mindennapi élet, nagy gond, költséges, nincs amit venni! A hús rémséges drága, gáz nincs, fánk nincs, s ha meggondoljuk, semmi sincs. Tisztelettel, szeretettel kedves komáékra gondol Kománéja

özv. Török Károlyné

Az első oldal szélzetén keresztbe írva:

„Küldöm ezt a *Színházi Életet*. Ne felejtsek el szegény Bandinkat, ő a földbe[n] pihen, spanyol következtében halt meg. —”

A Színházi Élet kitépett oldala a koszorúkkal borított Ady-sírhantról közöl felvételt, még az emlékezetes csónakorrú fejével.**

* Adyné 1919 tavaszán Kernstok Károly szabadiskolájába iratkozott be.

** A Színházi Élet 1919. febr. 5. számáról lehet szó; a fejéről l. Eml. II. 177.

Mi csaknem haláláig fenntartottuk az összeköttetést Márfy Ödönné Boncza Bertával. Jártunk mind Pozsonyi úti,* mind Szamóca utcai lakásukon, megismerkedtünk férjével, aki előbb a Nyolcak tagja, majd a haladó KÚT (Képzőművészek Új Társasága) élén tényező volt a képzőművész közepszerrel szemben. Megvolt még Vonyica is, kislányával, Bogyóval, akit anyjával együtt dédelgetett Bertuka, mint egy darab megmaradt Csucsát, mint elszakíthatatlan összekötő kapcsot szülőhazájával és annak népével.

Az volt Bertuka, akinek Csucsáról elindult. Nagy-nagy gyermek, akivel még mindig incselkedik a férjében tovább ápolt „zseni” s a burzsoá képeztségének** játékos kedve. Még mindig rajzolgatott, maga mulatságára.

— Megjátszhattam volna a „nemzet özvegyét” — mondotta —, de én következetesen távol maradtam minden Ady-ünnepeletről, akárhova hívtak meg. Lédának azonban, mikor megtudtam, hogy itt van Pesten egy szanatóriumban, csokrot vittem, és barátságosan, feloldódottan elbeszélgettünk ketten. Ez ugye szép volt tőlem? — várta félmosollyal helyeslő hozzászólásunkat, mint hajdan, gyerekasszony korában.***

Tabéry Gézáról ugyancsak szeretettel emlékezett meg. Húsz év távlatából is megbocsáthatatlannak tartotta ügyetlenségét, hogy intézetük téli sportkirándulására városi bundában és zsakettben robogott be, és ezzel őt csaknem végzetes bajba keverte a lutryi lánynevelő igazgatónője szemében.

— Nekem olyan volt az életem, hogy már akkor és azóta mindig egy kissé szerepet kellett játszanom. Egyik barátnőm-

* Bizonyára helytévesztés: házasságuk elején a szomszédos Dráva utcában laktak.

** *épater le bourgeois* = meghökkenteni, elképezteni, megbotránkoztatni a nyárs-polgárt (francia)

*** Meghökkentésnek szánt szerepjátszás; a vitatott Léda-ismeretség cáfolatát l. 57—9.

nek meghagytam: még a koporsómban is fessen ki. Az igazi arc com egyedül reám tartozik, senki másra. Irigyek pletykáira füttyölök.

Feleségemet kihívta magával öltözködőszobájába, és hátravetette jobboldalt homlokába fésült haját.

— Látod, milyen csúnya vagyok így. Csak én tudom, mi a csúnya bennem és mi a szép. Neked megmutattam, mert neked sem volt édesanyád. Ki előtt mutatkozhattunk volna meg mi ketten, mikor elvette előlünk az élet az egyetlen tükröt, amely a golyvását, a sántát, az idétlent az édesanya maga szülte gyermekévé szépíti?

1934 augusztusa utóján jártunk náluk a Szamóca utcában. Akkor volt ilyen lírai, vallomástevő kedvében. Megindultan beszélt Kuncz Aladár haláláról, és önmagának sem jósolt hosszú életet. Érszükületnek nevezik az orvosok az ő betegségét — mesélte szokott, nézéstelenül maga elé meredő tekintetével —, s bizony az ő napjai is meg vannak számlálva.

— Ilyen fiatalon? Ki beszélt be a fejedbe ilyen örültségeket? — kérdeztem, mert tegeződtünk már akkor.

Még készült, hogy erősítő kúrára valahová a bajor hegyekbe megy, sógora segítségével, aki az IBUSZ egyik idegenforgalmi megbízottja volt. Töltött is ott néhány hetet.

Nem telt bele két hónap, és halálhírét hozta a gyászjelentés.

Nem maradt belőle számunkra, csak néhány levél, meg egy „ideálkép”, Páll Anna hagyatékából.

Csucs a egykor és most

Mivé lett a három Berta vára?

A három Bertáról tudjuk, hogy hová lettek, mivé lettek. A közezső, akiért épült, a legkevesebb örömét látta. Esztendő alatt kiköltözött belőle a bánffyhungyadi temetőbe. A legidősebb, aki várnagy módjára öreg vállain csupa eréllyel, ésszel, szívvel vitte

a „várnép” ügyes-bajos dolgai — míg vihette — Budapestre futamodott a vihar elől. Viharból viharba, háborús arcvonalak csatározásai elől forradalomba és ellenforradalomba. Boncza, majd Ady halála után, mint öreg kotló a csibéit: Károly fiát és Bertuka unokáját még maga köré gyűjtötte a Veres Pálné utcai lakásba. De onnan is mindig hazagondolt. Utolsó, dátum nélküli levelében, amely valahogy eltalált Chorus komájához Bánffyhungyadra, Csucsáért fáj öreg szíve.

Azután, 1920-ban, a legidősebb Berta is kidől. Nem látja meg többé Csucsát, amelynek hegyre épített kőkulisszái között ő volt a drámai anya.

Bertuka, a harmadik e néven, fiatalon jutott özvegyi sorsra. Számára mennyet és poklot jelentette a csucsai vár. Jövendőt nem.

Nincs már mellette a férfi, akinek virágzó ifjúságát adta, tíz és egynéhány olyan versért, aminővel kevés hitvese dicsekedhetik a világirodalomnak. „*Lyánykóm, testem, úrasztali kenyér*”^{*} — kell ennél teljesebb átlényegülés? Mondják, a csucsai „kicsi ház”-ban, mikor Ady az elpihent háznép és falu fölött virrasztva verset írt, Bertuka odalopózott, és hamvasszőke fejét ura térdén nyugtatva „kibicelt” munkájához. Ifjú melegével így fűtötte a szívbe és agyba poroszkáló, kihűlő, fáradt vért. Purjesz úr pedig, a Világ főszerkesztője, foghegyről olyasmiket üzent a háború alatt Csucsára, hogy „majd megtanulja Ady is, hogy senki sem pótolhatatlan. Látja, senki sem reklamálja.” A költő utolsó könyvének, *A halottak élméke* Hatvany, a hűséges barát és készséges mecénás már kiadója és egyben — elsőkézből — cenzora is. „Hatvanyval ily gyöngé bőrben is ugyancsak meg kellett a kötet épségeért verekednie” — olvashatjuk Bölöni György könyvében.

Még egy utolsót, nagyot csap az asztalra:

^{*} Óh, fajtám vére (Ny 1914. júl. 16.)

*Ki bírja már e szürkéséget,
Ki hazugokat tündököl?
Már jöjj, Ököl:
Boruljon föl e nem jó Élet*

— — — — —
*S jöjjön valami más,
Óh, forradalmak, miért késtek?*

(Elégedetlen ifjú panasza. Ny 1918. VII. 16.)

Azután álomporoktól kábultan elindult a fizikai összeomlás fel nem tartóztatható útján. Az országos gyászt, a dízsírhelyet megkapta egy tétova forradalmi kormánytól, amely azt sem tudta, hol áll a feje.

A csucsai „vár” ott maradt a kolozsvár—nagyvárad-i országút ormán. Fárosz, amelyből kidőlt a toronyőr, aki két ország felé sugározta iránymutató piros fényét. „Amelyik nemzet *ma* internacionalista fényűzéseket engedhet meg magának, nyert ügyű” — üzenete innen utoljára Goga Octaviannak.*

Az egyedül maradt Bertukának nagy elhagyatottságában és gyászában eszébe jutott ez a név, Goga Octavian.

A véletlen útjai kiszámíthatatlanok. 1958 szeptemberének derekán itt ülünk Goga Octavian özvegyével abban a kicsi házban, amely egykor Boncza Miklós rezidenciája, majd az Ady-pár otthona volt. Előterében viharvert Ady-büsztt** szomorkodik. 1918 szeptemberében, nászútnak kinevezett lábadozó utókúráról, Abbáziából hazatérőben, már nem volt rá mód, hogy eleget tegyünk az Ady-pár meghívásának.

Most, pontosan negyven év múlva, a kolozsvári Akadémiafiók kétheti üdülést biztosított itt nekem és feleségemnek. Egyre növekvő érdeklődéssel jártam be a telep minden zegzugát, hogy

* Levél helyett Gogának. ÖPM XI. 87.

** buste = mellszobor (francia)

az elmondottak után megfelelhessenek az utolsó, jogosan feltehető kérdésre: Mivé lett a három Berta vára?

Feleségem, aki még mint Ferenczy Zsizi negyvenegy évvel ezelőtt járt itt utoljára, a kedves öreg Páll Anna társaságában, könnybe lábadó szemmel lánykori emlékeit keresi, és nem találja. Hiszen ez a „vár” nem az a vár. Az nem volt emeletes. Az Ady-pár a kicsi házból,* amelyet tiszteletükre akkor kiürített, bevonult átmenetileg a „vár” két hátsó, dohos, nedves vendégszobájába. Az elülső két szobát, Boncza Miklósné hálóját és fogadósobáját nem lakta senki. Azokat Boncza rendelkezésére úgy kellett megőrizni, ahogyan a szerencsétlen fiatal anyát kivitték belőle a bánffyhungyadi temetőbe. A fogadósobából lehetett csigalépcsőn felhágni a tornyocskába, a kilátás kedvéért. Volt aztán egy nagy, de kényelmetlenül bebútorozott ebédlő, amelyet azért sem használtak, mert a „fehér ház”, Berta nagymama rezidenciája, napfényben úszó virágágyak közt, tágas, üveges verandán terített asztallal várta a vendégeket. Mennél nehezebbek voltak a háborús beszerzési lehetőségek, annál több hivatlan, de szívesen ellátott vendéget. Menekülteket, akik ott baktattak el hebehurgyán felpakolt szekerekkel a vár alatt, és napok óta meleg ételt nem láttak. Szilágyság felől és Szilágyba menet a posta-autóbusz ismerős utasait, míg csatlakozásra vártak a megbízhatatlan pontosságú vonatokhoz. Pesti, váradi, kolozsvári ismerősöket, ismeretleneket, akik kiszálltak, ha már útba ejtették Csucsát. Hátravont határőrtiszteket, akik heccet csináltak abból, hogy a házigazdát kicsalják a várból, és leitassák az állomás közlelésében, a nagyvendéglőben. Hősnő volt a legidősebb és a legifjabb Berta, akárki akármit mondjon róluk. Ady megkövetelte, hogy vendég sohase szűkölködjék az ő asztalánál, és felesége sohase jelenjen meg köztük kifestetlenül. (Zsögön Zoltánné közlése.) Ne az ő arcukról olvassák le, hogy odakinn vihar tom-

* Benedek István idézett könyvének borító-képén a Goga átépítette „vár” szerepel úgy, mint „a kis ház, melyben Ady és Csinszka lakott”.

bol, és rövidesen együtt énekelhetik vendégek és vendéglátók a süllyedő Titanic kórusát.*

Látogatót is kaptunk a faluból, aki nem más, mint Marc Simion, Vonyica testvéröccse, hogy elmesélje: mi lett Maruca mama legkisebb lányából, akit „Ódy úrék” vittek magukkal a Veres Pálné utcába házvezető mindenek. Vonyica öccsének már jócskán deres a halántéka, és az édesanyja, aki nála lakik valamelyik távolabbi hegyoldalon, a 199. házszám alatt, szép kort ért: 101 esztendő. Tizenhárom gyermekéből nyolc még ma is él. Férje itt dolgozott kőművesként a „vár” építésénél.

— Tessék kijönni hozzánk, meglátogatni. Ma is jó erőben tesz-vesz anyánk a ház körül — invitál Simion.

— Mi van Vonyicával és a kislányával, Bogyóval? Mi 1934-ben találkoztunk velük utoljára a Szamóca utcában. Olyan szobájuk volt a Márffy-villában, akármelyik hunyadi kisasszony megirigyelte volna. Berta nagymama gyönyörű öreg szőttesével leterített ágyak, beépített szekrény. Asszonya a kis Bogyót éppúgy öltöztette, taníttatta, mintha sajátja lett volna.

Kitudódik, hogy a kis Bogyó régesrég nagy Annuska lett. Fehérkoszorús, fehérfátylas esküvői képet küldött még annak idején Maruca nagymamának. Vonyica pedig egyik leánytestvéréhez költözött Királydarócra. Ott kaptak földet, oda ment férjhez a felszabadulás után. . .

Királydaróc — ejti pontosan a Szilágy-széli község nevét Simion —, és eszembe ötlük, hogy Királydaróc majdnem szomszéd faluja Érmindszentnek, tavaly óta Adyfalvának.** Ott élt valamikor a sokat emlegetett „lacfalusi pópá”-nak, Lucaciú Vasilénak bátyja, Constantin, maga is nemzetiiségi képviselő a budapesti parlamentben, és Adynak hazulról jó barátja [?].***

* Az 1912-ben elsüllyedt luxuszgőzös tragédiája mintegy előképe a közeli világháború katalizmájának; a hajózenekar az utolsó percig játszott, s az utasok zsoltárt énekelve fogadták végzetüket. Vö. ÖPM X. 185, 518.

** Érmindszent neve többször változott, ma *Ady Endre*.

*** Vö. ÖPM VIII. 311; IX. 80; Lev. III. 69, 77; Bölöni 19; Király: Intés I. 199.

Bizonyosan átrándult az őszülő Vonyica is Adyfalvára, mikor a minap régi gazdájának 80. születésnapját két ország küldöttei ünnepelték. Köztük Bölöni György, akit olyan jól ismert. Akárhová menjen, mindenütt szembetalálkozik Ady nevével, emlékeivel, akit egykor olyan hűségesen ápolt.

Goga Octaviannénak értésére esik, hogy Adyék dolgai után érdeklődünk. Előzékenyen végigvezet az emeleti traktuson, amelyet teljes egészében ők építettek a „várhoz”. Természetesen homlokzatát is megemelték, stílusban közelebb vitték a neorománhoz. „Sok munkába telt, hogy lakható állapotba hozzuk, hogy a talaj nedvességétől elszigeteljük” — magyarázta Gogáné. Egyetlen nagy dolgozó- és könyvtárszobának tűnik most az egész emelet — nagy francia gobelin, sok jó kép. Számos Goga-mellszobor, s köztük egy kitűnő Ady-fej. Pesti szobrász műve.* Falépcső vezet le a lezárt földszinti terembe.

— Nem maradt itt valamirevaló bútor, egy kályha, egy ajtószárny. Alapos munkát végeztek az 1918—19 telén itt szemben álló katonai arcvonalak. Ha egy ingét megtaláltam volna a faluban Adynak, nem vitrinben őriztem volna!? Az én uram a legnagyobb költők egyikének tartotta. Ami értékesebb bútordarab volt, azt Bertuka még annak idején magával vitte a Veres Pálné utcába.

Gogáné előhossa jókora iratcsomóját, melyben a Csucsára vonatkozó sajtóközleményeket, leveleket gyűjtötte össze. Levelet mutat fel. Érmindszentre, az aranylakodalmas Ady-szülők-höz intézte Goga vallás- és művészetügyi miniszter. Költői szépségű magyar nyelven ad kifejezést hódolatának Ady lángelméje előtt, és köszönti az aranylakodalmas házaspárt. Elfoglaltsága miatt képviselétével Ion Minulescu államtitkárt bízta meg. Sajtóközlemény szól arról az egyszakaszos törvényről, melyet a bukaresti képviselőházzal szavaztatott meg Goga. Feljogosítja

* Bokros Birman Dezsőé (1924); 1. Bibl. 6515. sz.; Lev. Hatvany 359; Bokros Birman Dezső önéletrajza... (Szerk. Kontha Sándor) 1974. 38—9.

Ady Lőrincet érmindszenti ingatlanainak parcellázására és eladására.

Újabb levélmásolat kerül elő, özv. Ady Endréné Boncza Bertai aláírással. Felajánlja megvételre Goga Octaviannak minden Csucsán feltalálható és telekkönyvileg a nevében álló házait, belsőségét és egyéb ott feltalálható ingó és ingatlan vagyonát. A levélen tanúként már Márffy Ödön és egyik testvérbátyja szerepel. Hozzáfűzi Gogáné, hogy később, a húszas évek végén, személyesen is megismerte a Márffy-házaspárt, mikor férjével Budapesten jártak átutazóban.

A csucsai telek csaknem megkétszereződött Goga vásárlásai következtében, és minden építmény szükségszerűen hozzáidomult az új gazda igényeihez. Nemcsak a „vár”, hanem az úgynevezett „kis ház” és a nagymamáék lakta „fehér ház” is gyökeres átépítésen ment keresztül. A telekhez nem tartozott eredetileg az apácázárda, melynek lakói a forradalom alatt szétrebbentek. Látszik, hogy a zárdához vezető kőlépcső, melyet benőtt a lonc és a fű, valamikor a kőkerítésen kívül szolgálta az apácák közlekedését. Később — miután Gogaék megszerezték — görögkeleti szerzetesekkel népesült be. A rendház fölött felállították azt a kis fatemplomot, mely eredetileg Galponya szilágysági faluban, a XVIII. században épült, és remeke az erdélyi román népi építőművészetnek.

E kis templomtól széles út vezet fel Goga Octavian mauzóleumához, mely 1939 óta épül, s uralkodik a község felett a hegyoromról. Messze csillognak a homlokzatába illesztett mozaikmű színei. Gogáné, akit mint Wagner-énekesnőt „Erdély pacsirtájá”-nak neveztek, maga tervezte és készítette a homlokzatot és a kripta belső mozaikképeit, s e húszévi munkájával Románia egyik legjelentékenyebb mozaikművészevé fejlesztette magát.

A mauzóleumtól széles kőlépcső vezet le a „fehér ház”-hoz, amelyet a Goga család ebédlőháznak használt. A középső nagy termet kiszélesítették, hiszen nagyszabású politikai összejövete-

lek is zajlottak le itt (emlékezzünk csak vissza a nevezetes csucsaipaktumra).^{*} Emiatt aztán kétoldalt Bertuka egykori leányszobájának és Boncza nagymama lakóhelyiségeinek fekvése módosult. Innen vezet le néhány lépcső a kis ház udvarára, amely eredetileg Boncza könyvtárszobája és hálója, majd az Ady-pár ketszoba-fürdőszobás lakrésze volt. Ezt Gogáék személyzeti lakásokkal, konyha- és raktárhelyiséggel bővítették ki.

A legalsó szintről, az országútról beszolgáló nagykaputól szerpentinszerű lépcsőzet fut fel a hegyoldalon, a kis ház előtt kettéágazik, és egyik szárnyával a vár előterére visz, mely meglehetősen el van hanyagolva. A háború alatt nyilván találatot kapott a vár előtti szökőkút, amely most romokban hever. Mögötte azonban felfedezzük azt a kőkerítésbe kiugró kis kilátót, amelyről Ady és felesége az érkező vonatokat lesték s velük a postát vagy a „fenyegető” vendégeket.

Öreg szomorúfűz mélyen lecsüngő ágai borulnak a kilátó kis padja fölé, amely így az alul jövő-menők számára láthatatlanná teszi a fenn üldögélőket. Milyen költői megörökítése volna az Ady-párnak ezen a helyen egy kecses ülő szoborkompozíció, mely az *Őrizem a szemed* költőjét és feleségét ábrázolná.

Egy szinttel alább, a nagykaputól balra istállók, garázsok helyezkednek el. Jobb kézre, a hegy fordulójánál áll az úgynevezett vadászház. Az egyetlen építmény, amely megmaradt Alpár Ignác kincstári vadászlak stílusában. Gogáék a vadászlak fölé helyeztek el egy kiugró kilátót, amely egyenesen a Vlegyásza ormára néz. A köröskörül lomberdővel benőtt hegyek karéjának találkozásánál magánosan felugró, kopár havas ugyancsak megragadó látvány. Innen sétaút vezet vissza egy kisebb konyhakert mellett a kastély hátsó bejáratához. A kertecskében a régi erdélyi kertek elmaradhatatlan fűszerszáma; majoránna terjeszti illatát (tehénhús majoránnás mártással!). Fölöttük még Boncza

^{*} Az erdélyi Magyar Párt és a román Néppárt 1923 őszén kötött választási egyezsége.

ültette fenyők ontják a gyantaillatot, és öreg, magas törzsű almafákról mosolyog a pónyik, a batul és a többi régi kiváló erdélyi almafajta. Úgy látszik, a vén fák termőereje még nem merült ki.

Íme, ez lett a csucsai három Berta várából. Két költő kegyhelye, ma tudományos dolgozók üdülőtelepe. Már motor hajtja fel a zárdaépületbe is a vezetéki vizet, és este lenn a faluban és a szétszórt közel s távolabbi hegyoldali településeken felragyognak az új idők villanylámpái.

Kolozsvár, 1958. április, október

Szentimrei (Kovács) Jenő (1891—1959) katonatiszt, majd erdélyi magyar író, szerkesztő, a romániai magyar szellemi élet egyik sokoldalúan tevékeny alakja. Menyasszonya, ill. felesége, Ferenczy Erzsébet (Zsizi) Boncza Berta leánykori barátnője volt, így került ő is kapcsolatba Adyval. Később pedig föl-kutatta és összegyűjtötte a Boncza családra, Bertuka-Csinszka ifjúságára s Ady csucsai idejére vonatkozó kortársi közléseket, emlékeket. E munkájának eredményét a Boncza vár históriája c. négyrészes cikksorozatában dolgozta föl (MN 1942. szept.—okt.; újra: A Hét [Bukarest] 1977. 36—8. sz.). Ezt bővítette kötetünk számára további nyomozásának anyagával. Mintegy ötven Ady-vonatkozású cikke jelent meg (l. Bibl.); személyes emlékeit Néhány találkozás címmel foglalta össze (l. 584). Don Juan második élete c. befejezetlen verses regényének egyik részlete is Adyról szól (l. Vasárnapi Újság [Kolozsvár] 1924. júl. 20.; Ady koszorúja 176; Igaz Szó [Marosvásárhely] 1957/11. 787—8.). — Szentimrei Jenőné emlékező vallomását Boncza Bertáról l. 161.

Páll Anna nevét Adyné könyve (288), Belia (Lev. III. 295 stb.) és Király (Intés II. 648) a székelyes *Páll* forma helyett (az előkelőbbnek látszó?) *Paál* alakban írja. Kétségtelenül ő volt Török Károlynénak és leányának, Török Bertának bizalmasa, a Boncza család körüli viharos-tragikus fejlemények egyik közeli tanúja és beavatott ismerője. Megért magas életkorából visszakövetkeztetve nem lehetett tanítóképzőbeli iskolatársa Török Bertának: hétényolc évvel idősebb volt nála. Páll Anna valószínűleg a képző elvégzése után is Törökné lakója maradt, s innen a szoros barátság annak jóval fiatalabb, de szintén tanítóképzős leányával. Érettebb korát mutatja az is, hogy Boncza házasságakor közbenjáró szerepet vállalt. A család sors történetére vonatkozó

emlékeit 1941 nyarán elmondta az Ady Lajosné könyvének írásában közreműködő Dénes Zsófiának. Páll Anna azonban méltatlankodott a könyvben közöltek (288—97) célzatos hangsúly-csúsztatásai miatt (l. 118).

Ady Endrével való megismerkedése valószínűleg 1914. július közepén, nem Kolozsvárott, hanem Csucsán történt, ahol Páll Anna gyakori vendég volt. Onnan utazott Zilahra postautóbuszon Adyval együtt, aki Érmindszentre igyekezett (l. Lev. III. 74—7, 295).

A Páll Annának dedikált kettős arckép bizonyára 1915 őszén készült, tehát jó fél évvel az esküvő után (l. Vitályos 59—60; a 94. jegyzet pontatlan). A Tegnapi fényképfonográfiaja 64—6 sz. képeinek valamelyikéről lehet szó.

A Bonczák múltja körüli bizonytalanságot nem szünteti meg, s Boncza Miklós karrierjét sem világítja meg Páll Anna emlékezése, bár itt is megjelenik a Bánffy grófokkal való kapcsolat. A Török család története is tapintatosan, elnagyolva, homályban marad. Közvetlen, dokumentált igazolását kapjuk azonban annak, hogy Boncza Miklós erőszakkal, fenyegetéssel kényszerítette ki az unokahúgával kötött házasságot. Török Berta megadta magát sorsának: szívének igazi vonzalmát megtagadva, áldozatot hozott édesanyja és testvére érdekében.

Boncza Bertának az Erzsébet Nőiskola bentlakó növendékeként eltöltött éveiről kevés adatunk van (l. 49). A nagyanya gyengéd oltalmából és a meleg csucsai otthon tágas szabadságából rideg, mesterséges környezetbe, szinte árvaházi-kaszárnyai fegyelembe kerülve s ott felnőve, az ébredő értelmű leánygyermek ráébred a maga különös, voltaképpen család nélküli helyzetére, s e gyötrő hiányérzésért nem kárpótolja őt a maga külön életét élő „vasárnapi” apa bőkezű gondoskodása. A család természetes légkörét nélkülöző kamaszlány érzelméhsége és anya-vágya körülrajongott ideálokba kapaszkodik. Mindenképp magába forduló, önmagát kivételes egyéniségnek érző s ezért túlértékelő, koraérett, egzaltált, érzelmi szélsőségekre hajlamos személyiséggé válik, s ez mutatkozik meg életének további alakulásában.

Valkovszky Máriáról nem tudunk közelebbit; felsős növendék lehetett, valószínűleg tanítótjelölt, talán a kisebb bentlakók felügyelője. Boncza Berta a fiatal lányok szokásos vonzalmával, reménytelen, „szerelmes” rajongással nézett föl rá mint eszményképére. Hogy maradandó érzelmi emléket hagyott imádójában, jelzi Csinszkanak egy 1915. febr. 14-i levelének e mondata: „Ma talán fogok [írni] ... Valkovszky Máriának (kinek nem tartozom, de vágyom írni)” (Lev. III. 393); előzőleg bizonyára beszélt róla Adynak.

Berde Károly (1891—1971) egy. tanár, neves bőrgyógyász; mint végzős orvoshallgató lett hódolója a Svájból hazatért s Kolozsvárt vendégeskedő Boncza Bertának, aki magához csábította őt egy másik lánytól (l. 33—4).

Lám Béla (1892—1973) fiatal, éppen végzett mérnökként szintén Kolozsváron ismerkedett meg az ott farsangoló Boncza lánnyal, s elnyerte az apa rokonszenvét is. A vonzalom nagy szerelemmé hevült, a fiatalember 1914 tavaszán kijárt Csucsára, s egymás közt már el is jegyezkedtek Bertukával, aki azonban változatlan rajongással folytatta bizalmas levélkapcsolatát Adyval. Mikor a költő először látogat Csucsára, 1914 áprilisában, forró lelkendezéssel számol be neki az eseményről; vö. a Ferenczy Zsizsinek írottakkal (105—8)! Lám Bélában joggal támadt kétség és zavar ettől az ösztönös őszinteséggel megnyilatkozó rajongástól, Ady második csucsai látogatásakor, a vele való jún. 8-i találkozás után pedig hirtelen, drámai — de inkább vígjátékba illő — fordulattal bekövetkezett a helycsere: Ady lépett — huszárvágás-elhatározással — vőlegényként Lám Béla helyére, akit néhány hét múlva a kitörő háború elsodor hosszú évekre. Orosz fogságból, feleséggel hazatérve, Kolozsvárott telepedett le, s a körön kívül c. önéletrajzi regényében (Bukarest, 1967), emlékei és Boncza Berta megőrzött levelei alapján higgadt visszatekintéssel részletesen megírta kapcsolatuk történetét is. Jórészt ennek anyagára épül Robotos Imre „dokumentumriport”-ja, Az igazi Csinszka (1971, utána több kiadásban is), mely szempontjainak egyoldalúságával s Boncza Berta állhatatlanságának kiemelésével hosszas vitát keltett. A kérdésnek elmélyülten elemző, Csinszka-párti feldolgozását adja Király István Intés az őrzökhöz c. munkájának különösen utolsó előtti terjedelmes fejezete (II. 405—96).

Az 1914. jún. 7-i kalotaszentkirályi kirándulásról l. 210—58. Az eljegyzés másnap történt (l. 220). Adynak leánykérő és Csinszkanak házassági szándékukat bejelentő s apja hozzájárulását kérő levele, 1914. jún. 26., ill. 27. kelettel, együtt ment el Boncza Miklóshoz (l. Lev. III. 60, 275; Révész: Ady trag. I. 57—62 és Ady-tril. 146—9; Vitályos 54; Robotos² 102—5). Ady bejelenti házassági tervét bizalmasainak (Hatvany, Sándorné, Dénes Zsófia), s tanácsukat kéri kétélyeire (l. Lev. III. 65, 68, 70). Boncza azonban nem is válaszol, megtagadja jóváhagyását akkor még kiskorú — 20 éves — leányának házasságához. S ezzel megkezdődik Ady és Csinszka kilenchnapos, ideggyötrő és illúziókat sorvasztó háborúja az árvaszék gyámhatósági engedélyéért. Ennek néhány mozzanatát l. későbbi közleményekben (284—306).

Boncza Miklós rideg hajthatatlanságát egyénisége magyarázza, de menti és megokolja apai felelősségérzete. Valóban sorra megkérdezi barátainak véleményét; az ő álláspontját igazoló válaszoktól elüt azonban Vészi József nyilatkozata: nem a lényegi kérdésre felel — (Odaadná-e lányát feleségül Adyhoz?) —, hanem őszintén szeretett és nagyra becsült fölfedezettjének és pártfogoltjának költői zsenijére hivatkozva igyekszik megtörni Boncza ellenállását, s az eredményt a maga érdemének tekintí; Ady egyik esküvői tanúja is ő volt. Em-

lékezésében azonban érezhetően sok az utólagos túlzó vagy naiv beleköltés (l. Eml. III. 371—2, 377).

A házassági bonyodalmat elmérgesítette a család ellenséges szembenállása is Boncza Miklóssal. A nagymama meg akarta bosszulni öccsén — és vején —, hogy magához kényszerítette, zsarolta és ifjan halálra kárhoztatta leányát; most unokája pártjára állt, s szembeszállásra és tűzön-vízen át kitartásra tűzelte az Ady-párt. (Boncza javára kell írunk, hogy fenyegetése ellenére nem vonta meg támogatását nővérétől és leányától.) Természetesen a jegyesek pártján van a nagymama fia, Török Károly is, aki már régebben összekülbözött nagybátyjával, s elvesztette jóindulatát és pártfogását (l. 31); Csinszka 45, 123—4. Vélekedése szerint Boncza tiltakozó ellenszenvének fő oka az, hogy Ady gyűlöli és támadja Tisza Istvánt, az akkori úri Magyarország bálvány-teknétyét, aki a megrögzötten konzervatív Bonczának is vezérlő eszményképe (l. Lev. III. 280—1). E föltevés talán túlzón egyoldalú, de nem egészen alaptalan.

Hogy Ady azért akart volna képviselő lenni, mert meg akarta mutatni Bonczának, hogy neki is van hozzá közéleti súlya és tekintélye, nyilván téves állítás vagy föltevés, amely talán Ady valamely megnyilatkozásának félreértésén vagy eltorzításán alapul. A képviselőség gondolata azonban nem idegen tőle. Meglepő, de már 1905—6-ban, huszonnyolc évesen, a darabontkorszak idején fölmerült benne ilyen terv (l. Lev. I. 186, 191, 204). 1910-ben szintén politikai fordulat ígérkezett, s barátainak ösztönzésére Ady ismét képviselőjelöltségre gondol. Szülőföldjéről, a tasnádi kerületből fel is kéri, hogy lépjen föl munkapárti programmal. Ezt azonban elvből nem vállalja, mert Tisza István a párt vezére, s Ady tiltakozik az akkori választói rendszer ellen is (l. Lev. II. 56, 80; Eml. III. 266—9; ÖPM X. 227—30). 1914-ben a Radikális Párthoz csatlakozva akart bekapcsolódni az aktív politikába. Részt vett és felszólalt a párt nagyváradi gyűlésén — itt értesültek a szarajevói gyilkosságról (l. Eml. IV. 789), s utána Szatmárra ment, ahol barátai képviselőnek akarták felleptetni. Szóban volt a krassói kerületben való jelöltetés is, mindez azonban a háború kitörése folytán tárgytalanná vált (l. Lev. III. 58—9, 61—2, 69, 77, 271—4, 291; Ady L. 195; Lengyel 369—70; Király I. 104).

Boncza Miklós 1917. jan. 5-én halt meg Pestszentlőrincen, ahol Erlesbeck Kamillával lakott. Odaköltözéséről l. 181; sírjának sorsáról: 185. Hogy a halál valóban eloszlatja az engesztelhetetlen gyűlölködést is, mutatja Török Károlyné, a nagymama levele, melyben Fehér Dezsőné részvétsoraira válaszol. Nemcsak „Bertukáék mély fájdalma”-t írja le: „szegény megboldogult fivérem”, „szegény drága halottunk” lesz az, akit addig csak ellenséges vagy gú-

nyos hangon emlegettek. Már-már képmutatásként hatnak a levél ilyen sorai: „... egy mély seb, amit csak az idő tud helyrehozni. ... Fájdó szívem sebei felbomlottak, véreznek, ... a fájdalom emlékeibe élem magam mély gyászomban” (Hársak 330). Mindebben az illendőség sablon-szólamait érezzük, de a haláleset valóban fölkavarhatta a nagymamában családjuk sorsának tragikus emlékeit, s végül is őszintén sajnálhatta öccsét, akinek utolsó éveit megkesértette leányának házassága; voltaképp szerette, féltette és sajnálta, hogy szerencsétlenné tette magát, amint a hozzá jutott hírekből és az Adyról hallott véleményekből értesült (l. uo. 331).

Török Károlynét 1918 végén Adyékhoz üzte Csucsáról az ott is érezhető nyugtalanság (l. Vitályos 71); Ady Lajos szerint (239—40) 1919. január elején, de ez nyilván téves, mert karácsony előtt már Adyéknál van. Ott is marad a megözvegyült Csinszkával, de egy év múlva, 1920-ban meghal.

Naiv fogalmazással mondja levelében, hogy Hatvany életrajzot készül írni Adyról; csak személyes emlékeit foglalta össze abban a „hű riport”-ban, amelyet — Adyval folytatott levelezésével együtt — bécsi emigrációja idején, 1927-ben adott ki Földessy Gyula segítő közreműködésével (l. Hatvany lev. 141—71). A könyv kettős címe: Ady a kortársak közt. Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez. Újra: Ady I. 109—304; Lev. Hatvany és Hatvany lev.

Ady és a nagymama halála után s Erdélynek Romániához csatolásával Csinszka nem akarta megtartani a csucsai birtokot, amely rá maradt örökségül. Eladását azonban a háború utáni zavaros gazdasági viszonyok, jogi és valutáris bonyodalmak nehezítették. Pesten is, romániai megbízottai révén is próbálkozott, de nem talált rá vevőt. Ekkor merült föl a gondolat, hogy följánlja Csucsát Octavian Gogának, aki az akkori román kormány minisztere volt. A neves költő és politikus, Adynak — vitáik és szembenállásuk ellenére — változatlan tisztelője, 1920-ban egymillió lejért megvette a nagy költőtárs emlékét idéző Boncza-várat és a hozzá tartozó ingatlanokat. Ötvös Béla nagyváradi szerkesztő másolta le Goga özvegyének irataiból Csinszkanak az adásvételre vonatkozó nyilatkozatát:

„Alantírott Ady Endrének szül. Boncza Berta budapesti lakos, egy, a mai napon kelt és külön okiratba foglalt szerződéssel örökáron eladtam a csucsai és kissebesi összes ingatlanaimat, a rajtuk levő valamennyi épülettel és mindenmű tartozékával együtt — Octavian Goga — bucuressi lakosnak.

Kijelentem, hogy az említett eladás tárgyát képezik nemcsak mindazok az ingóságok, amelyek még jelenleg is az eladott ingatlanokon vagy az épületek-

ben vannak, vagy azokhoz tartoznak, hanem azok az ingóságok is, amelyeket a Csucsáról való elköltözésem óta onnan jogtalanul elhordtak.

Ennélfogva feljogosítom vevőt, hogy az említett ingóságokat azoktól, akiknél azok jelenleg feltalálhatók, a maga számára visszakövetelhesse, és azok felett, mint kizárólagos tulajdona felett, szabadon rendelkezhesen — anélkül azonban, hogy ezen ingóságok mennyiségéért vagy állapotáért bármily irányban is felelősséget vállalnék.

Kelt Budapesten, 1920. október 2.

Előttünk: Márfly István

Márfly Ödön

Ady Endrének
szül. Boncza Berta”

Ötvös közölte azt is, hogy 1940 után, Észak-Erdély időleges visszacsatolásaakor, Goga örökösét perrel támadták meg a „kényszerhelyzetben” és „mélánnyal feltételekkel” kötött adásvételi szerződés hatálytalanítása végett. Sokan indítottak akkoriban ilyen pert; Gyárfás Elemér romániai magyar szenátor nyilatkozata szerint azonban jogtalan volt a Goga-féle, nagyon is méltányos szerződés megtámadása, s állást foglalt a perigény elutasítása mellett. A csucsai Boncza-birtok eladásáról l. még: Lev. Hatvány 264; Hársak 307—8.

Dr. Kováts Margit emlékezéséhez:

Az ún. vadaskert a Boncza-birtok külön része volt; az itteni almafák termésével gazdálkodott a nagymama a gondokkal nehezült háborús években (l. Lev. III. 348; Hársak 312, 318, 339; Benedek 206).

Boncza fogatot is tartott, a háborúban azonban a parádéslovakat 1915 februárjában elrekvirálták (l. Vitézy 141; Lev. III. 389—90, 397). Ezután a szórakozásból vagy teherhordásra használt csacsifogat a ház közlekedési alkalmatlansága (l. Hársak 312; Bölöni 298—9; Új Írás 1981/2, 103. kép).

A „vár” kísértetkastély-hangulatáról: (72); Csinszka 17—8; Bölöni 289.

A nagymama és Malvina néni egyéniségéről: Csinszka 42—4, 67—8; Bölöni 290; Király: Intés II. 477.

Török nagymama levelei főként a háborús idők panaszos gondjairól és keserveiről, családi aggodalmakról szólnak, de néhány érdekes, jellemző közlés is tartalmaznak a csucsai életviszonyokra, Adyra és Csinszkára vonatkozólag is.

A nagymama fia, Török Károly 1915. márc. 1-jén vonult be katonának (l. Lev. III. 125, 398), de sokáig sikerült kibújni a frontszolgálat alól. Aggódo édesanyja még Boncza Miklós segítségét is kérte mentesítése érdekében, de ri-

deg elutasítást kapott (I. Lev. III. 351). Fia 1915 végén került ki az orosz front-
ra (I. Vitályos 61). — Adyt az 1915. dec. 20-i sorozáson nyilvánították alkal-
masnak (I. 219), s 1916 januárjában kellett volna bevonulnia.

A Boncza Miklós házasságáról szóló hírek alapja az, hogy kiköltözött Er-
lesbeck Kamillához, a Pestszentlőrincen vett házba (I. 181).

Kincs Gyula haláláról és temetéséről, Ady gyászoló fájdalmáról I. Eml. I.
546; Vitályos 61.

Adyék 1917 őszén — Ady Lajosné szerint (361) november második felében
— költözhettek be sok bonyodalommal Boncza Miklós felszabadult pesti la-
kába (Veres Pálné u. 4.), melyben addig a Magyar Közigazgatás szerkesztő-
sége is működött (I. Lev. III. 191, 438; Vitályos 68—9; Hársak 342—9; Ady L.
217—20; Bölöni 341—4; Adyné 359—66; Révész: Ady trag. II. 41 és Ady-tril.
236—7).

A csucsai háztartás kenyérgondjainak enyhítésére Ady búzát igyekezett
szerezni (I. Lev. III. 165). 1918 őszén pedig szüleit kérte meg, hogy „*még egy-
szer s utoljára*” segítsék ki őket a szükséges gabonamennyiséggel, s Ady Lőrinc
lopva, éjszakai szekerezéssel szállította Mindszentről Csucsára a kenyérnek
valót (I. Lev. III. 199; Ady L. 226; Adyné 368—9; Hársak 337—8).

Ady szerepléseinek időrendje:

A „Nyugat-estély”, amelyet a nagymama levele említ, az 1917. máj. 20-i
pesti matiné lehet; erre Adyék balatonfüredi üdülésükről utaztak föl (I. 687;
Lev. III. 187—9).

Az 1917. szept. 30-i szegedi Tömörkény-ünnepen való részvételről I. Vitá-
lyos 69; Lev. III. 192, 439; Péter László: Ady nálunk. Szeged, 1977. 65—72,
77—82; ÖPM XI. 141, 607—10.

Nagyváradra nem 1918. febr. 9-én, s nem Ady-estre mentek le: febr. 24-én
az ottani újságírók rendeztek előadást nyugdíjalapjuk javára, s közreműködő-
ként hívták meg Adyt is. A balsikerű útról és szereplésről I. Vitályos 69; Hár-
sak 359—63; Eml. IV. 283—8, 301—3.

Nagy Károly kolozsvári ref. püspökről és Bonczáéknak vele való kapcsola-
táról I. 33.

Török Károlyné közléseit sok jellemző részlettel egészítik ki Fehér Dezső-
néhez, Nagyváradra írt levelei 1915—17-ből, I. Hársak 318—38.

Dr. Kováts Margit Adyval történt személyes találkozására emlékezve, ki-
emeli a költő egyéniségének varázsos vonzását — bár akkor már súlyos beteg
— és megnyerő, bizalmas közvetlenségét.

Az „aradi nő”, a versbeli Ada, Bisztriczky Józsefné Ady szanatóriumi sze-
relme 1912 tavaszán-nyarán (I. Eml. IV. 623—39), tehát még jóval a Boncza

Bertával való személyes találkozás előtt. Kapcsolatuk rég megszakadt, s így a vele kapcsolatos szemrehányások oka homályos.

A „fiatal váradi írótság”: Tabéry Géza, Boncza Berta ifjúkori lovagja; kapcsolatukról l. 23, 51.

Adynak az ország jövőjére vonatkozó komor jóslatában nemcsak megérzése fejeződik ki, hanem történelmi logikája s az 1916. évi román betörés élményeinek tragikus tapasztalata is, amely megerősítette benne féltő aggodalmát a magyarság sorsa iránt s Erdély elvesztésének fájó tudatát (l. 250, 436).

Ady halotti maszkjáról, ill. maszkjairól: l. 199; W. Somogyi Ágnes, in: Tegnapi 366—7, 376, 399—416.

A bánffyhungyadi Chorus család rokonságban vagy igen közeli, bizalmas kapcsolatban állt Törökékkel, ill. Bonczáékkal, mert nagymama levelei „Chorus komám”-nak szólítják és említik Chorus Gyulát.

Boncza Miklós nőügyeiről Csinszka önéletrajza részletesen beszél (l. 30). „Másik” családjáról l. Weisz Rudolfné emlékezését (l. 175). Utolsó kapcsolata Erlesbeck Kamillához fűzte, aki gondviselője volt, mikor betegen visszavonult Pestszentlőrincre. Az ennek körülményeire vonatkozó adatok bizonytalanok, ellentmondásosak (l. 39, 181, 313).

Boncza Miklós sírjáról: 185—6.

Csinszka édesapja megszakította a kapcsolatot engedetlen leányával. Meg volt győződve, hogy a házasság szerencsétlen és rövid életű lesz. De konok ellenzését megingatta a jegyesek makacs kitartása és barátainak békéltető érvei (l. Király: Intés. II. 446—7). Mint Ady Lajosnak megígérte, megbékélésének föltételül szabta, hogy Bertuka és Ady két évet ki tudjanak húzni egymás mellett: „Becsületszóra fogadom, mondotta, hogy a házasság második fordulóján én megyek hozzájuk, én térdelek le elibök, és kérek bocsánatot tőlük . . . De hát ez úgysem fog bekövetkezni . . .” (Ady L. 201) Mégis izgatott reménykedéssel, szinte a napokat-órákat számolva várta a határidő leteltét. Elfogadta és őrizte a fiatalok közös képét, amelyet 1915 karácsonyán küldtek neki (l. Tegnapi 447, fényképikonográfia 66. sz.), megszerezte a Nyugat számait Ady verseivel (l. 000), de a kitűzött két évből súlyosbodó betegségében sem volt hajlandó engedni (l. Ady L.: i. h.; Révész: Ady trag. II. 25—6 és Ady-tril. 235—6; Király: i. m. II. 447). Hihető tehát, hogy valóban szinte az órákat számlálva halt meg, jó két hónappal a megszabott határnap előtt.

Nem lehet azonban szó semmiféle praktikáról az időpont körül, hiszen azt Boncza maga tűzte ki, s Adyék sem akartak előbb jelentkezni. Boncza állapotáról tájékozva voltak, s haláláról azonnal kaptak telefonértesítést (l. Lev. III. 169—72, 180, 429). A „másik asszony”, Gurgacsinszky Emília édesanyja pedig nem élhetett ravaszkodó rábeszéléssel leánya érdekében, mert nem ismer-

ték Erlesbeck Kamillát (l. 308). Mindez csak a szívesen kombináló női képzelet következtetése.

Jellemző azonban Boncza hatalmaskodó egyéniségére, durván kirobbanó féltékenységre a kolozsvári sétajelenet, Ignác Pistával találkozva (róla l. 86). Féltelenségét mutatja a temetésen való viselkedése is, bár valóban megrázó s lelkiismeretét fölkaparó lehetett számára a fiatal feleség tragikus halála, amelynek okozója volt ő is, erőszakos szeszélyével (l. még: 14). A temetésről azonban bizonytalan és ellentmondásos közlések szólnak (l. 16, 130—1).

Hogy az ifjú feleség valóban megszerette-e Bonczát, talányos kérdés. Talán csak a férfias erőnek és a tekintélynek való ösztönös női meghódolásról beszélhetünk (vö. 48).

A szülés napján fürdőnadrágban betoppanó férj — ha igaz e tragikomikus eset — szintén Boncza egyéniségének különc voltára, furcsa ötleteire világít rá. A Török családban mutatkozó pszichikai rendellenességek pedig — a vérrokonság folytán a Boncza-vonásokkal keveredve — hatványozódva jelentkeznek Csinszka személyiségében; a kérdés azonban beható pszichiáteri elemzést kívánna (vö. Benedek 203, 265).

Hogy a Csucsán sűrűn áthaladó katonavonatok látványa-élménye, a háború szelének közvetlen érintése milyen nyomasztó hatással volt a népe sorsával azonosuló Adyra, egybeolvasztva a segítő emberi részvétet és a tragikus történelmi előérzet fájdalmát, a háború éveiben írt versein és levelein kívül (l. Lev. III. 80—199) sok emlékezés tanúsítja (Ady L. 196—9, 206—20, 213—4; Vitályos 58—70; Adyné 335, 345; Király: i. m. I. 30—54; kötetünkben: l. 250 — Az 1915. dec. 20-i besorozásról: 218).

Csinszkanak — akkor már Márffy Ödönné — Chorus Margithoz írt fölényesen öntudatos hangú első levele azt a kavargást tükrözi, amelynek középontjába Csinszka az Ady-jogokért való áldatlan, makacs hagyatéki pör során került, ellenségesen szembefordulva az Ady családdal, s megosztva nemcsak Ady barátainak és híveinek táborát, de az irodalmi közvéleményt is (l. Bibl. 402 [hagyatéki per]; Hatvany lev. 15—22 [Illés Endre bevezetője], 150—2, 191—8, 455; Lev. Hatvany 272—4, 304, 310—3, 333—4, 345; Csinszka 237—40 [Benedek I. utószava]; Benedek 268—79). Adyért való szolgálatát és áldozatát hangsúlyozva érzi jogosnak magatartását az önzés vádjával szemben; az Ady család megtagadása fejeződik ki a második levélben is.

A Boncza család történetének és Boncza Miklós nevelkedésének homályos, ellentmondásos részleteiről l. 61, 175.

Török nagymamáról, egyéniségéről l. Lev. III. 177—9; Ady L. 205, 239—40; Bölöni 290; Adyné 315, 356; Hársak 305, 320, 333, 336, 340; Király: i. m. II. 435—6, 453, 477; kötetünkben: 14—5, 85, 92, 115, 119, 139.

Csinszka valóban nem játszotta meg „a nemzet özvegyét”, ha nem vonult is olyan szigorúan eltökélt, néma zárkózottságba, mint Léda. Ady halála után azonban — mint a Bibl. mutatja — ritkán szerepelt nyilatkozatokkal, nemigen adott „szenzációs” interjúkat; a Névmutató utalószámai váratlan elhunytá, 1934 után sokasodnak meg neve mellett. Befejezetlen önéletrajza kéziratban maradt, Adyra vonatkozó emlékeiből — néhány róla szóló versén kívül — egyetlen részletet tett közzé (Vallomás a csodáról; l. 42). Abból, amit irodalomtörténeti kötelességének érzett elmondani Adyról és a vele töltött évekről, szóbeli közlései, átadott dokumentumok, levelek és egy emlékezésvázlat alapján Révész Béla írta meg Ady Endre tragédiája c. munkáját (1924; anyaga újra Révész Ady trilógiája c. kötetében, 1935). Az ezzel kapcsolatos kérdéseket l. Vitályos 7—13.

Az irodalomtörténeti nyilvánosságtól való visszahúzódását és elzárkózását a tapintat és a jó ízlés mellett magyarázza bizonyos feszélyezettség is; ennek motívumai: Babitscal való közismert kapcsolata mindjárt az Ady halála utáni hónapokban, majd gyors férjhezmenetele Márffyhoz s főként az Ady családdal folytatott hosszú pereskedés. Mindez némileg beárnyékolja a maga benső ügyének vallott Ady-kultuszát, és számára kedvezőtlen és kellemetlen visszhangot keltett a közvéleményben. Rezignált, kesernyés meghasonlottsággal, de nyugtalanul csapongva élt tovább, mert ő is a teljes életet kereste, s hogy fölszabaduljon hősi-tragikus áldozatként vállalt múltjának emlékerhétől, szinte menekült a szereptől, melynek betöltését talán elvárták volna tőle. „Nincs penetráns »Ady özvegye« parfümöm” — mint egy levelében írta Hatvanynak (Lev. Hatvany 388).

Boncza Berta és Tabéry kapcsolatáról, svájci találkozásukról l. 51—5.

Csinszka utolsó életszakaszáról, váratlan haláláról: 56, 142, 164; Ady-brev. I. 281—94.

Adynak Purjesz Lajossal való összeütközése és időleges szakítása a Világgal egy Rákosi Jenő ellen írt cikke közlésének megtagadása miatt támadt. Az ügy részleteiről l. Vitályos 12, 62, 64, 92, 98; Ady L. 210; Bölöni 321; ÖPM XI. 168, 448; Király: i. m. I. 83.

Hatvany Ady vélt érdekében, de a maga ízlése szerint avatkozott bele *A halottak élén* anyagának összeválogatásába, s ez sok vitával, nézeteltéréssel, megalkuvással járt (l. Ady L. 221—2; Bölöni 341—3; Hatvany: Ady I. 156—9).

A csucsai Boncza-várról és a többi épületről: 14, 17, 30, 72, 87, 120, 145, 148—9; Hársak 307—11; Csinszka 17—8, 31, 40, 45.

Zsögön Zoltán a háború idején fordult meg Csucsán. Emlékeit versben is megírta, l. 444.

Vonyicáról l. 327—40.

Az Ady szülők aranylakodalmanak alkalmával rendezett emlékünnepekről: Bibl. 6063. sz.; Emlékfüzet a zilahi és érminszenti Ady-ünnepekről. Zaláu-Zilah, 1924; Adyné 386—90.

A mindszenti Ady-birtoknak Goga közbenjárására való mentesítéséről: Eml. I. 120—1, II. 577. Gogának Ady iránti tiszteletéről: Eml. II. 598—600.

A csucsai Boncza-birtok eladásáról l. 368. A Goga tulajdonába került kastély állapotát tükröző leírások: Eml. II. 578—80; Hársak 308; 1941-ből: Bibl. 2631. sz. Frissebb helyzetkép: egy 1989-i útbeszámoló szerint a csucsai kastélyban Goga emlékmúzeumát hirdette a tábla, bár valójában Adyé is; a három emlékszobában azonban nem volt egy magyar nyelvű felirat sem (Népszab 1989. ápr. 2.).

BONCZA BERTÁRÓL

Boncza Bertukával először egy uzsonnán találkoztam Páll Anna néninél. Anna néni a kolozsvári női ipariskola igazgató-nője, Bertuka édesanyjának legjobb barátnője volt, és annak halála után az árván maradt Bertuka anyai barátnője. Anyám, mikor nyolcéves koromban tüdővészben meghalt, halálos ágyán gyermekeit Anna nénire bízta.

Bertuka Pesten, az Erzsébet Leányintézetben és Lutryben nevelkedett, én itthon, Kolozsvárt. Mindketten anyátlanak, túlértékenyek, magányosak, és nem tudunk a „jó társaságba” beleilleszkedni. Az irodalomba menekülünk. Mindketten festünk, ő rajzol is, én meg énekelek. Bertukának kamaszkori szerelme, Tabéry Géza, nekem meg Gyula bátyám barátja, Weisz Viktor „szállítja” a legújabb magyar és világirodalmat. Olvassuk Zolát, Dosztojevszkijt, Ibsent, Maeterlincket. Kedvencünk A kék madár. Olvassuk a holnaposokat és különösen Adyt (Bertuka már levelezésben áll Adyval).

Azon vesszük észre magunkat, hogy közelebb kerültünk egymáshoz, mintha édestestvérek volnánk.

1912-ben Anna nénivel Csucsára látogattunk. A csucsai vár még mindig gyászolta az asszonyt. Gyönyörű virágos kert, nagy fák s nagy üveges veranda. Itt ismerem meg igazán Bertukát. Itt beszélt halott anyjáról, apjával való különös viszonyáról. Levetette nyakáról a medaliont, s a kezembe adta. Egy szép fiatalasszony képe volt benne. Az édesanyám — mondta. Akkor beszélt el, hogy édesanyja életével fizetett az ő életéért, és ő ezt

nem tudja soha-soha elfelejteni. Azóta is mind anyát keres, de nem talál. Kiderül, hogy a hegyes nyelvű, szellemes, nagyvilági nő alapjában szánnivalóan magányos lélek. Tele rajongással keresi azt, akiért érdemes élni.

Ady első csucsai látogatásakor Bertuka azonnal levélben értesített, s elküldte Endre levelezőlap nagyságú fényképét. A szobákban minden Ady-könyvet, fényképet s újságot eldugott, nehogy azt higgye, így akar rá hatni — írta levelében.

Értesülve lánya szándékáról, Boncza Miklós lerohan Pestről Kolozsvárra, s felrendeli Bertukát Szádeczkyékhez. Én lent a kertben vártam az eredményt. Boncza leszidja Bertukát a sárga földig, s kijelenti, hogy nem egyezik bele a házasságba. Elmondja, hogy megkérdezte barátait, s egyetlen embert sem talált, aki lányát hozzáadná Adyhoz. Anna néni terített asztal mellett próbálta kibékíteni apát a lányával, de Boncza arrafelé sem nézett. Kiutazott Csucsára, s közölte nővérével, hogy leveszi kezét az egész házról. Bertuka kiskorú, apai beleegyezés nélkül nem mehet férjhez.

Ezután kezdődtek az árvaszéki tárgyalások.

*

Adyt 1914 nyarán ismertem meg, amikor mint jegyesek először látogattak el Kolozsvárra. Bertuka kézen fogva hozza be Adyt. „Itt van Bandi.” Ady középtermetű, széles vállú; nagy, meleg, fekete szeme simogatóan néz rám. Kezet fogunk, csak annyit mond: „Köszönöm, hogy nem csalódtam magában.”

*

1915 novemberében Bertuka levelet írt. Mennek fel az urával Pestre, menjek én is velük. Nem tudtam a csábításnak ellenállni.

Pesten egy Ady-tisztelő páholyjegyet küldött az ifjú párnak. Engem is magukkal vittek. A sok látcső egyszerre a páholy felé

irányult: „Itt van Ady a fiatalasszonnyal.” A színdarab rossz, háborús darab volt. Adyt zavarta a sok kíváncsi szem, s a darab sem érdekelte. Alig sötétedett el a nézőtér, eltávoztunk. Azt hiszem, nagyon szívre vehették ezt a háborúért lelkesedők.

Decemberben Adyt újra sorozásra hívták.

*

1916-ban a bevonulás fenyegette Adyt. Ez alkalommal az öreg Koncz tábornok intézte el az elhalasztást. A fölmentés öröme „ünnepi ebédre” hívtuk Bertukáékat. Jó ebéd, jó borok. Ady kezdte nagyon jól érezni magát. „Ha kedvetek van, verset olvasok nektek” — ajánlotta. Felolvasta a *Vándor*, *téli Holdat* s a *Kocsi-út az éjszakában*t, amivel különösen mély hatást tett ránk. Percekre elnémultunk utána. Ráadásul elmondta a kis Léda-verset:

*Én meghalok, eressz el:
Itt hagylak egy kigyult kereszttel,
Mint Krisztus távozom.*

*Megcsókolom az állad,
Melled és két szent, puha vállad,
S rajtad ég a kereszt.**

*

Egyszer egy pesti szálloda halljában voltunk Márffyné Bertukával. Kint egyre érkeztek az autók valamelyik vonattól. Hirtelen megfogja Bertuka a kezemet: „Láttad? Itt van Léda.” Arra nézek: egy nő nagy kalappal, mélyen lefátyolozva, hirtelen felmegy a szálloda lépcsőjén. „Találkozni akarok vele föltétlenül.”

* Kereszttel hagylak itt

Bertuka gyorsan papirost kért, és levelet írt. Találkozót kért. Vártuk a választ. Semmi. Rettentő ideges lett Bertuka. „Nem akar velem találkozni Léda! Pedig én meg akartam csókolni a kezét. Meg akartam neki köszönni Bandit.” (Bertuka ekkor látta először Lédát.) [?]

*

1934. október 25-én sürgöny érkezett Budapestről. „Csinszka hirtelen meghalt. Ödön.” Villámcsapásként ért a hír. Magas lázzal sárgaságot kaptam, és ágynak estem. Rádöbbsentem, hogy életem egy része szakadt ki belőlem Bertuka halálával.

A hír szinte hihetetlen volt. Hiszen szeptember elején Esztergomból hazajövet még meglátogattuk Márffyékát. Igaz, hogy Bertuka rossz idegállapotban volt, halálsejtelmei voltak. Az uram még szidta: „Ilyen fiatalon nem szabad a halálra gondolni.” Mondta, hogy érszükülete van, nem bírja sokáig. Készültek ki Svájcba valami szanatóriumba.

Nem vettem komolyan, hiszen a másik pillanatban estélyi ruháját mutogatta, s előadta, hogy mikor más délutáni ruhába öltözik, ő nagystélyibe, mikor más estélyt rendez, ő délutániban jelenik meg. Így pukkasztja a nyárspolgárokat. „Mert tudod, olyanok ezek, hogy először meg vannak tisztelve jelenlétedtől, következő percben már a fejedre ülnek, s azon veszed észre magadat, hogy rá is k...tak. Érdemelnek ezek mást?”

Aztán újra elkomolyodott, s azt mondta: „Van nekem egy barátnőm, egy színésznő. Meghagytam neki, ha meghalok, fessen ki, ne lássák az igazi arcomat.”*

Én éppen ezt az arcát ismertem és szerettem, amit ő mások elől olyan gondosan takargatott.

Hibái persze bőven voltak, nem akarok cukorporos portréit adni róla. Bertuka makacs volt és „bonczás”, ahogy Ady mond-

* L. 142; Móricz Virág: MN 1975. szept. 20.; Ady-brev. I. 297.

ta. Nem tudta az igazságtalanul ért bántásokat elviselni. Ha bántották, visszabántott, ha ütötték, visszaütött. Nem nézte, kit és hogyan ér az ütése. Így került szembe Ady édesanyjával is, akit pedig szeretni és tisztelni akart.

Első mindszenti látogatása után még azt írta Bertuka nekem: „Anyósom Blaháné-szerű, finom öreg néni. Bandihoz hasonlít. Szeretem. Azt hiszem, ő is megszeretett.” Később, miután Bertuka más volt, mint az Ady Lajosék társaságában megforduló „úri nők” — nem is akart azokhoz hasonlóvá válni —, igyekeztek az öreg Adyék előtt rossz hírét költeni. Ady Lajosné 120 kilós alispán-kisasszony, ahogy Bertuka mondta, „szafaládé-fején” mindig új kalappal, a miderbe* szorított jólneveltség mintaképe volt. Bertuka korlátokat nem tűrő, akaratos, a kellemetlenségig őszinte, dacos, egyenes lélek. A két sógorasszony két külön világ; nem is érthették meg egymást.

Ady Lajosék az öreg Ady Lőrincet azzal ábrándítják ki ifjú menyéből — az öreg, mint ismeretes, kétezer házi használati tárgyat gyűjtött és haláláig féltve őrzött —, hogy Bertuka „préda”, nem áll meg kezén a pénz. Mi lesz Bandival, mikor ő is könnyűkezü? Igaz, hogy a pénz nem állt meg a Bertuka kezén. Erre én is tanú vagyok.

1915 karácsonya után** Bandival Kolozsvárt voltak. A New York Szállóban laktak. Délután felmentem meglátogatni őket. Bandit újságjai közt ágyban kaptuk*** s mi leszaladtunk Chorus Margitnak, aki Bertuka édesanyjának sírját gondozta Bánffyhunyon, karácsonyi ajándékot vásárolni. Margit egyik gyermekének Bertuka ezüst manikűrkészletet vásárolt. Közben meglátott egy szép márkás fajanszvázát — ezt itt, ezt a kis rózsaszín pávást —, kérdezte, szépnek találom-e. „Szép, hogyne” — mondtam. A markomba nyomta: „Ez a tied.” Nem akartam el-

* (régimódi női) fűző (német)

** 1916 januárjában, mikor Adynak be kellett volna vonulnia katonának, s a fölmentését várták.

*** találtuk; erdélyiesen, l. 341.

fogadni, de vele nem lehetett ellenkezni. Kifelé jövet a kirakattban meglát valami pléhalkotmányt, amin valami furcsa babák dőcögtek lefelé. Azt is becsomagoltatta. Akkor elrohantunk a legújabb főtéri divatüzletbe. Ott valami szép fekete blúzt és fehér selyemgallérokat vásárolt Margitnak és leányainak. Aztán a legdrágább férfidivatüzletbe rohantunk, ahol selyem nyakendőt vett Margit apjának. Megrakodva, megnyugodva felmentünk a szállodába. Bandit még mindig ágyban, igen rossz hangulatban találtuk. A háborús hírek nagyon megviselték. Az újságok ágya körül voltak szerteszét dobálva. Bertuka legelőbb felállította a pléhalkotmányt, s megindította rajta lefelé a babákat. Bandi felderülve gyönyörködött a Bertuka örömeiben. „Kis kölykömet nagyon szeretem” — mondta boldogan. Most már éreztem, fölösleges itt az idegen, s készülődtem haza. Nem engedtek. Még egy csésze csokoládét felhozattak nekem a kávéházból, aztán taxit fogadtak. Bertuka berakta a babákat, a vázát, s engem beültetett. Az utolsó pillanatban ő is beugrott, „már késő van, nem hagylak egyedül”.

Azt hiszem, másnap nem volt annyi pénzük, amivel a szállodát kifizessék.

Öreg Adynénak azt rágták a fülébe, hogy Bertuka könnyelmű, nem jó gazdasszony, nem gondolja eléggé a fiát. Igaz, hogy Bertuka akkor még nem sokat törődött a konyhával. Szállodában laktak, Csucsán meg nagymama főzött. De azt, hogy szellemi társa volt az urának, hogy vállalta az akkor megtépázott, erkölcsiekben és anyagiakban ostorozott ura sorsát, azt elfelejtették a Bandi édesanyjának eszébe juttatni.

Az ütött rés egyre tágult. Ady természetesen az édesanyjához ragaszkodott, mint ahogy ragaszkodott az italhoz is, ami ellen Bertuka küzdött. Bertuka nem ismert határt sem a szeretetben, sem a gyűlöletben. Nemegyszer kitört a család s különösen Ady Lajosék és az ital ellen. Csoda-e, ha Ady keserű leveleket írt öccsének, akit gazdasági ügyekben tanácsadójának kikért?

Mindennek ellenére Bertuka megmaradt Ady tűrő és szerető társának.

1925-ben, miután Darvas Simon cikke, A két Adyné, mely szembeállította az öreg Adynéval, Kolozsvárt már megjelent,* Bertuka ezt írja Chorus Margitnak (a nálam lévő eredeti levélből): „... ezeket a kis pénzkérdéses, rosszindulatú csetepatékat nem szabad nagyon a magam ügyévé tennem... Amit tettem, Adyért tettem, a geniejéért, aminek nincsen ára.”**

Szentimrei Jenőné Ferenczy Erzsébet (Zsizi), Ferenczy Gyula kolozsvári bankigazgató leánya (1895—1969) a svájci nevelőintézetből hazatért Boncza Bertukával 1912-ben ismerkedett meg, és kötött bizalmas, testvéri barátságot, amelyet hasonló életsorsuk, egyéniségük és érdeklődésük rokonvonásai tettek bensőségesé. 1918-ban lett Szentimrei Jenő felesége. A húszas-harmincas években áldozatkész lelkeséggel vett részt férjének irodalomszervező munkájában és énekes előadóként (Ady-dalok) az erdélyi magyar művelődés szolgálatában. Adyékval való kapcsolatáról l. 105—9. és Szentimrei Jenő másik közleményét (584). Csinszka Adynak Ferenczy Zsizsiról: Lev. III. 295—6.

Fenti emlékezését a kolozsvári Korunk 1967/1. száma (106—9) közölte Óvári Attila magnófelvétele nyomán.

Adyval és Csinszkával közös képe (a felvételt talán bátyja, Ferenczy Gyula készítette a Dunakorzón) a kolozsvári Utunkban jelent meg először (1957. nov. 21.; l. még: Nők Lapja 1964. máj. 23., Vitályos 90; Tegnapi 449 és a 73. sz. kép). Időmeghatározása azonban téves: nem köthető 1916 áprilisához. Ferenczy Zsizi ekkor Pesten volt ugyan Csinszkáékkal (l. 590; Adyné 343—4), de Ady már ápr. 10. körül a Városmajor Szanatóriumba vonult (l. Ady L. 211; Lev. III. 159). A képen levők pedig nyáriasan vannak öltözve, Csinszka feketében, nyilván apját gyászolja (1917. jan. 5-én halt meg), s a háttérben már zöldell a lombos Hangli-kert. A felvétel tehát 1917-ben készülhetett (l. 598), esetleg május elején, amikor Adyék útban a Balatonra, két-három hetet Pesten töltöttek (l. Lev. III. 186), de valószínűbb, hogy júniusban, mikor Füredről visszajövet ismét fönt időztek két hétig. Csinszkanak erre utaló emlékezésvázlata (l. Vitályos 67) azonban ekkor nem említi barátnőjét.

* Keleti Újság 1923. nov. 25. (Ady Lőrincné és Csinszka nyilatkozata Ady Lajos könyvével kapcsolatban)

** A teljes szöveget l. 134—7.

Páll Annáról l. 17, 81—3.

Boncza Berta pesti és lutryi iskolaéveiről, Tabéry Gézával szövődő barátságáról, irodalmi vonzalmairól, a levelezéssel induló Ady-kapcsolatról: 19—24.

A Boncza családról, Bertuka születéséről, Csucsáról: 13—8, 85—92.

Ady első csucsai látogatásának történetét s az erről beszámoló leveleket l. 101—3, 106—8, 152, 220, 235.

Meglepő Szentimreinek az a közlése, hogy Boncza, mikor értesül leányának férjhezmenési szándékáról, Kolozsvárott személyesen közli vele felháborodását és tilalmát. Eddig ismeretlen fejleménynek tekintenők ezt az esetet — egyetlen forrás sem tesz róla említést —, ha megtörténtét nem tennék egészen valószínűtlenné, sőt lehetőségét nem zárják ki kétségtelen időbeli tények. 1914. jún. 8-án kérte meg Ady Boncza Berta kezét, s jún. 26—27-én közölték elhatározásukat levélben Boncza Miklóssal, hozzájárulását, ill. engedélyt kérve a házassághoz, mivel leánya még kiskorú (l. Lev. III. 60, 275 és Révész: Ady trag. I. 60—2, ill. Ady-tril. 146—9). Bonczát megdöbbeneti és fölháborítja a közlés, nem is válaszol rá, s kijelenti, hogy megtagadja beleegyezését, és megfellebbezi minden próbálkozásukat. (A jegyések levelének visszhangját l. Lev. III. 277—81, 293—6.) Boncza megszakítja kapcsolatát a csucsai családtagokkal, bár anyagi támogatását nem vonja meg tőlük, de ezután nem megy Csucsára, s leányával sem találkozik többé.

Boncza visszautasító hallgatása arra készíti Adyt, hogy júl. 14-én Csinszkával együtt bemenjen Kolozsvárra az árvaszéki eljárás, a házassági engedély megszerzésének előkészítésére. Bustya Endre ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Meglátogatják Csinszka barátnőjét, Ferenczy Zsizsit, felkeresik Paál Annát, Ady pedig [román íróbarátja,] Emil Isac édesapjától, a nagy tekintélyű ügyvédől, Dr. Aurel Isactól kér jogi tanácsot, majd régi barátját, Dr. Lukács Hugót, az orvost bizza meg, hogy árvaszéki ügyük megindításához alkalmas ügyvédet keressen számára.” (Utunk [Kolozsvár] 1987/3., jan. 20., ill. Lev. III. 296.) Nem tudjuk, honnan meríti Bustya e részletadatokat, nyilvánvaló azonban, hogy nem lehet szó semmiféle találkozásról Boncza Miklóssal, Páll Anna azonban valószínűleg ekkor írta meg neki, talán Csinszka kérésére, újabb próbálkozásként, közbenjáró, engesztelődést kérő, de eredménytelen levelét (l. 113). Lukács dr. pedig, másnapi elutazása előtt, megbízta Adyék ügyének intézésével dr. Hirsch Gyulát (l. Lev. III. 297; az ő emlékezését l. 284).

Lehet-e mégis valami alapja Szentimreinek közlésének, hogy a fölháborodott apa Kolozsvárott tudatja leányával az Adyval kötendő házasság elleni til-

takozását? Az elmondott esetnek szinte valósághitele van, arra gondolhatunk tehát, hogy egy korábbi ilyen emlék téves aktualizálásáról lehet szó. Boncza Berta barátnő, így Szádeczky Margit is tudott az Adyval kialakult s egyre bizalmasabb levező barátságról (l. Rolla Margit. Új Írás 1981/2. 95—104); bizonyára az ismerős családok is hallottak erről, s így Boncza is tudomást szerzett róla. Ady iránti dühös ellenszenv (l. uo. 97; kötetünkben: 40) készíthette arra, hogy 1912 őszén vagy 1914 elején, amikor leánya Szádeczkyéknél vendégeskedett Kolozsvárott, odautazott, és keményen lehordta, hozzá nem illő, fellelőtlen magatartásáért. Magyarázat-föltevésünk: talán egy ilyen jelenet kapcsol össze a kései emlékezet Bonczának a házasság elleni, sokat idézett tiltakozásával. A házassági akadályokkal való hosszas küzdelemnek s az árvaszéki eljárásnak bonyodalmas fejleményei Ady levelezésében és a fennmaradt hivatalos iratokban követhetők nyomon: Lev. III. 60—132, 275—401; az akták a PIM kéziratárában. Az Ady házasságával foglalkozó terjedelmes irodalomra való utalásokat l. 293; további részletek kötetünkben: 284—312.

Ady és Csinszka 1914. júl. 14-én és 30-án ment be Kolozsvárra (l. Bustya: i. m.; Lev. III. 72—3, 80, 296, 309); a Ferenczy Sziszivel való találkozás bizonyára az első alkalommal történt, második útjukon Dózsa Endrét és Rohonczy Lajos árvaszéki elnököt keresték föl (l. Lev. III. 309; kötetünkben: 287).

Adyék 1915. november közepén utaztak föl Pestre, ahol a hó végéig maradtak; 27-én Adynak ismét Tasnádra kellett mennie sorozásra (l. Lev. III. 149; kötetünkben: 320). Csinszka emlékezésvázlata említi ezt a pesti útjukat és két-három heti ott időzésüket, beszámol programjukról, de nem ír arról, hogy barátnője is velük volt, s a színházi est sem kerül szóba (l. Vitályos 60—1; vö. Lev. III. 149). Ferenczy Erzsébet máskor is volt Pesten Adyékkel (a kérdésről l. főttebb: 167).

1915. dec. 20-án a bánffyhungyadi újabb sorozáson „alkalmas”-nak találták Adyt is (l. 133). 1916. január közepén kellett bevonulnia Kolozsvárra; 17-én vagy 18-án odautaznak (l. Lev. III. 151—2; ÖPM XI. 527), abban a hitben és reményben, hogy a várt, sürgetett és ígért felmentő irat oda érkezett meg. (Ady újságírói fölmentését — a Nyugat révén, l. Lev. III. 185—6 — kéthavonta hosszabbították meg, ezzel is folytonos bizonytalanság izgalmaiban tartva őt.) Az engedélyt azonban Kolozsvárott is hiába keresték; a megriadt Csinszka a fölmentés elküldését jelző pesti sürgönnyel fölkeresi a hadkiegészítő parancsnokság tábornokát, aki jóindulatúan engedélyezi az irat bevárását. A felszabadultság érzésével töltenek ezután két könnyelmű hetet a városban (l. Lev. III. 152—3; ÖPM XI. 117—20, 527—42; Hársak 321—2; Vitályos 65—6;

Ady L. 213. j.; Révész: i. m. I. 186—8, II. 5—7, ill. 223—8; Bölöni 294; Adyné 338—9; Király: Intés II. 354—5).

Nyilvános felolvasásokon kívül, magántársaságban, baráti körben Ady aránylag ritkán mondta el vagy olvasta föl verseit; nyilván ő maga is érezte és tudta, hogy kedélyállapota, hangulata és hangja nem mindig alkalmas kellő hatás keltésére, csak lerontja nyomtatásban olvasott verseinek varázsát s azt a nimbuszt, amely őt és költészetét övezi. Fellépéseinek előadói sikeréről eltérően emlékeznek és vélekednek tehát a kortársak (I. Király: i. m. II. 257; Eml. III. 725), de többen megállapítják, hogy szerencsés, ráhangolt órában lenyűgöző és megvilágító szuggesztivitással mondta el egy-egy választott, kedvelt versét (I. Eml. III. 384, 578, 584, 616, 627). Ilyen alkalom volt a Ferenczyéknél való együttlét is. Hogy miért éppen a három említett — keletkezésük idejében, témában és hangulatban elütő — verset mondta el — a pillanat keltette asszociációk rejtélye.

Csinszkanak azt a makacs szándékát, hogy mindenáron meg akart ismerkedni Lédával, többen is említik, ő maga is beszél róla. Az emlékezésben leírt jelenethez hasonló, még Ady életében megtörtént esetről is tudunk, téved tehát Szentimreiné, hogy Csinszka akkor látta először Lédát. A kérdésről bővebben I. 57—9. Bár Csinszka soha nem ismerkedett meg irigyen és hálásan csodált előd-vetélytársnőjével, ravatalára virágot küldött, ezzel a szalagfelirattal: „Ady Endre emlékében Lédának — Csinszka” (Dénes: Hársak 352; Lev. Hatvany 676; a szalag a PIM ereklyegyűjteményében).

Egyazon évben, 1934-ben haltak meg mindketten, Diósyné jan. 18-án, hosszú, kínos betegségben, Márflyné pedig okt. 24-én, megdőbbszerű váratlansággal. Szeptemberi, utolsó találkozásukról Szentimrei is beszámol (I. 142).

Csinszkanak Ady mellett vállalt áldozatos szerepét, nem mindennapi egyéniségét, különös, villódzón vonzó lényét, szellemének eredetiségét, játékos humorát általában őszinte elismeréssel, nagyrabecsúlással vagy éppen elbűvölt rajongással, hódoló csodálattal idézik azok, akik közelről ismerték őt. Kötetünk közleményei mellett a gazdag emlékező irodalomból (vö. Bibl. 347, Kieg. 370) I. még: Bölöni 292; Dénes: Élet 205—6, 213—27, 235, 261—4; Fehér Dezsőné: in: Hársak 301—2, 341—4; Révész: i. m. I. 26—8, 60—3, ill. 129—31, 146—9; Móricz: Eml. III. 606; Móricz naplójából idézi Móricz Virág a Csinszka halála és temetése alkalmával írtakat, s Tündéerkert c. regényéből a Dengeleghyné Török Katát jellemző, Csinszkaról mintázott részleteket (I. Éllrod 1975., szept. 20., újra: Robotos: Szembesítés 248—52; Fenyő: in: Eml. III. 558; Tabéry 207—56, 317—47; Franyó 416—9; Hatvany: Ady I. 342—3;

Hatvany lev. 150, 198; Lev. Hatvany 346, 387—9, 444, 457—9; Csinszka ön-jellemzése uo. 300, 388—9; Vészi Margit: in: Emlékezések 92, vö. Vitályos 57—9; Schöpflin 203—5; uő: Ny 1934. nov. 1.; 447—8; Lesznai Anna: Századunk 1934. nov., 379—81; Ady Lajos: Szính. Élet 1934/46; Kárpáti Aurél: Néma hegedű. 1943. 129; Tápay Szabó Gabriella: M. Női Szle 1939: 133—5; Hollós József: Az Ember (New York) 1946. okt. 26.; újra: Péter 89—92; Fóthy János: Esti Hírl 1958. jan. 24.; uő: Ország-Világ 1959/41; Bohuniczky Szefi: It 1962/1. 110; Rónai M. A.: MN 1963. aug. 11., újra: Magyar lant. 1984. 205—12; uő: Élirod 1984. jan. 4.; Baloghy Mária: Látóhatár 1966: 759—61; Móricz Lili: Fecskék a verandán. 1966. 20—1; Lám Béla: A körön kívül. Bukarest, 1967; Benedek István: MN 1977. febr. 10., újra: Robotos: i. m. 328—9; Passuth László: MN 1977. márc. 24., újra: Robotos: i. m. 330—2; Hatvany Lajosné: Film, Színház, Muzsika 1977/47; Király: i. m. I. 544, II. 202, 355, 399, 405, 448—63, 471—96; Robotos: Az igazi Csinszka vitairodalmát I. Szembesítés 180—7, 205—337; Aurélien Sauvageot: Souvenirs de ma vie hongroise. Bp., 1988. 110. ill., Magyarországi életutam. 1989. Ford.: Várady-Brenner Mária. (A kiváló francia nyelvész 1923-tól nyolc évet töltött Pesten mint az Eötvös Kollégium tanára; kitűnően megtanult magyarul, elmélyedt kultúránkban. Különösen vonzotta Ady, nagyobb tanulmányt is írt róla, amely azonban elveszett a háború alatt. Megismerkedett Ady egykori barátai-val és Csinszkával; könyvének számos helyén tesz Adyval kapcsolatos jellemző és értékelő megállapításokat, pl. az Ady—Hatvany-viszonyról, Kosztolányiról stb.); Benedek 263—94; uő: in: Csinszka 177—248 (utószó).

százból kimaradt. 1985. 108—15; Adyné 356—9; Lev. Hatvany 304, 346; Király: i. m. II. 477—81. — Az Ady-jogok körüli hosszas hagyatéki per dokumentumanyaga módszeres gyűjtést és feldolgozást kívánna; I. Adyné 355; Hársak 379; Dénes: Talán Hellász küldött 185; Fenyő 77—8, 117—20; Hatvany: Ady I. 341—2; Lev. Hatvany 272—4, 304—6, 310—3, 321—2, 333—4, 345—6, 379, 387—8, 444, 450, 458, 658—63, 673; Hatvany lev. 15—24 (Illés Endre előszava), 141, 150—2, 191—3, 198, 449, 455; Bibl. 1593., 1612., 1616., 1709., 1874., 1928., 1930., 2721. sz. — Csinszka „könnyelműségéről”, költekező szenvedélyéről: Ady L. 218, 224—5.

Adyék 1916. januári kolozsvári tartózkodásáról: 489. Ady ágy-kedveléséről I. Eml. III. 601—2; Hársak 314—5; kötetünkben: 252. Újságolvasó szenvedélyéről: Schöpflin 134; Eml. III. 615; IV. 22; Hársak: i. h.; kötetünkben: 79.

A Chorus családról: 128.

Anyagiak dolgában, Adyhoz hasonlóan, Csinszka is könnyűkezü, költekező hajlamú volt; neveltetésénél fogva sem tudott a pénzzel bánni. Amikor apja halála után hozzájutott a jelentős örökséghez, ki is élte ilyen hajlamát (I. Ady L. 216—8; Király i. m. II. 479). Kolozsvárt időzésükkor azonban még semmi jele nem mutatkozott anyagi helyzetük változásának, szűkös keretek közt éltek. A katonai fölmentés fölszabadultságának örömeiben azonban Csinszka szabadjára engedte gyerekesen könnyelmű pénzszóró kedvét, hogy örömet szerezzen másoknak is (valószínű, hogy Ady pedig közben „baráti kölcsönök-höz” folyamodott).

Ferenczy Zsizi bátyja, Gyula természetesen szintén kapcsolatba került Boncza Bertukával, majd Adyval. A kolozsvári egyetemen jogot végzett, de Farkas Ödön tanítványaként zenei tanulmányokat is folytatott, zeneszerző lett; főként verseket zenésített meg, és szonokokat írt nagy sikerrel. Egy ideig minisztériumi tisztviselő volt, de Bécsben is élt mint komponista. 1919 után hazatért Erdélybe, és szintársulatot szervezett, amelynek vezetőjeként sokoldalú tevékenységet fejtett ki az ottani magyar irodalom és művelődés felvirágoztatásában.

Ferenczy Gyula Boncza—Ady- emlékeit 1958-ban *Schelken Pálma* jegyezte föl:

Ady Endrével való kapcsolatom Csinszkával kezdődött. A tantik, a Ferenczy és a Boncza családban egymásnak szántak minket. Nekem kellett volna elvennem Bertukát a szülői ház ha-

tározata szerint. De közbejött a svájci intézet, s megváltoztak a dolgok, amikor megkezdődött a levelezés Svájcból Csinszka és Ady között. Én ekkortájt jöttem haza Bécsből, mikor Ady kijárogatott Csucsára Bertukáékhoz. Többször meghívtak, s ők is gyakran meglátogattak bennünket Kolozsváron. Így ismerkedtem meg személyesen Ady Endrével, akinek néhány versét még Bécsben megzenésítettem. Barátságunk akkor mélyült el, amikor a szerintem is legjobban sikerült *Egyedül a tengerrel* c. szerzeményemet eljátszottam neki. Amikor befejeztem, odajött a zongorához, megölelt, megcsókolt, és azt mondta: „Gyulám, ez nagyon szép volt! Lehet, hogy más jobb zenét írt volna hozzá, de megérezni és érzékeltetni azt, amit én akartam, nem hiszem, hogy jobban sikerülne valakinek. Csodálatosan megérezte és megértette. Rengeteg szuggesztív erő van előadásodban.” Úgy éreztem, ettől kezdve közel férkőztem Bandi szívéhez. Egész éjszaka, borospohár mellett, ezt kellett neki játszanom. Hajnalig ment a muzsikálás.

Mikor Kolozsvárra jött Ady, mindig feljött hozzánk. (Apám háza irodalmi és művészi központja volt Erdélynek. Bródy Sándor, majd Benedek Elek, Kós Károly, Nyíró, Tamási Áron jártak hozzá.) 1915 februárjában Csinszkatól kaptam levelezőlapot; reakálás verseimre és meghívás:

„...Ránk gondolasát melegen köszönjük. Versei mily szépek, finomak. Jó helyen vannak, Ady Endre őrzi és élvezi őket. Zsizsit ölelje meg nevemben, és kérdezze meg tőle, miért nem ír. Őszinte baráti üdvözléssel

Bertuka és Bandi.

Kedves volna, ha egy szép napon Zsizsit magával hozná ide. 1915 február, Csucsá.”

Közben a frontra kerültem, sebesülten jöttem haza. Tátra-széplakon kerestem a gyógyulást, ott is megtalált üdvözlötük. Húgom írta:

„Bertukáék most itt vannak, nagyon szeretem őket, s talán ők is engem. Sok csók Zsizsi. — Egészen biztos! Üdvözlí: Bandiné.

Öllelek: Adybandi. — Csokol édesapád. 1916. január 24. Kolozsvár.”

Aztán Pesten is találkoztunk még. Utolsó látogatásunkkor betegágyánál, már nagyon súlyos állapotban volt, Bertuka ápolta. Szomorú volt látni összetörten.

Ferenczy Gyula Ady-megzenésítéseit nem regisztrálja a kottabibliográfia (Bibl. Kieg.), de vö. 742. sz. Szanzonszerzeményeit illetően nem lehet tudni, hogy Alpár Ágnes könyvének névmutatójában a Ferenczy dr. és a Ferenczy Gy. megjelölés rá utal-e.

Hogy Ferenczy Gyula mint Boncza Berta kiszemelt jövődöbelije valóban „völegényjelöltjeinek” sorába tartoznék, mint ő mondja, kétséges. Családi kombinációk fölmerülhettek, de Bertuka részéről sem mutatkoztak iránta hevesebb vonzalom jelei, bár baráti rokonszenvvel nyilatkozik róla (I. Lev. III. 295—6; kötetünkben: 110).

Csinszka levelezőlapja 1915. február végén (22. után) kelhetett; Ady ugyanis akkor tért vissza Csucsára Pestről, ahova még januárban fölment, házassági ügyük sürgetésére, de megbetegedett, s ezért is elhúzódott pesti időzése (I. Lev. III. 121—6, 383—98; Vitályos 88). — Ferenczy érezhető büszkeséggel beszél verseiről, melyeket — e lap szerint — Ady is kedvelt. A Nyugat-beli egyetlen megjelenésben azonban (1914. II. 560) Adynak még nem lehetett semmi pártfogói vagy közvetítői szerepe.

A Tátrába érkezett családi üdvözet — rajta Csinszka és Ady kézírásával — Adyék kolozsvári „bevonulásának” idejéből (1916. jan.) való, amikor a katonai fölmentés utáni megkönnyebbült napokban fölkeresték Ferenczyéket (I. Adyné 344).

WEISZ RUDOLFNÉ

BONCZA MIKLÓSRÓL — A MÁSIK LEÁNYA

(Közli Kovalovszky Miklós)

Tehetek én róla, hogy megszülettem, s hogy Boncza Miklós az apám? Csinszka révén így hát Ady sógornője is vagyok.

Igyekszem — feszélyezés nélkül — az igazságnak és a valóság-
nak megfelelően, Apám életéről és jelleméről hű képet adni,
róla, ki annyi becsmérő kritikát kapott, s ki mindenkor min-
denkihez csak jó volt. Belőlem nem az elfogultság, hanem az
együtt töltött huszonnégy évből megőrzött szeretet szól. Igaz,
csekély reménnyel, hogy a „konok, rideg és kemény ember”
iránti véleményt megváltoztassam. Ehhez az én szerény szemé-
lyem és emlékeim nem sokat nyomnak a latban — úgy gondo-
lom. De a jogtalan támadástól mindig igyekeztem megvédeni.

Pontos adataim nincsenek apámról; jórészt csak hallomásból
tudok egyet-mást. 1849-ben született Dombón, Küküllő megyé-
ben, unitáriusnak. Apja Boncza Elek tanító, anyja Nagy Mária
tanítónő. Korán meghaltak, még 1851-ben, kolerában.* A csa-
lád szegény volt, s a három gyereket — Bonczának két idősebb
nővére volt: Malvin és Berta — jó emberek vették pártfogásuk-
ba. Malvin Bánffy grófnéknál kulcsárné lett, férje, Kováts Ká-
roly pedig ispán volt. Berta férjhez ment Török Károly főjegy-
zőhöz, aki később öngyilkos lett. Boncza az enyedi kollégium-
ban tanult, szolgadiákként, majd jogásznak ment. Kemény, ön-
érzetes természete már ifjúkorában megmutatkozott. Amikor
egy vakációt Malvin néniénél töltött Bánffyhunyadon, s a gró-

* Igen kétséges, ellentmondásos adatok; l. 61—3.

fék azzal gyanúsították, hogy a parkban letörte a szobrok orrát, sértetten otthagyja pártfogóit, s megmutatja, hogy meg tud állni a maga lábán is. Mint fiatal jogász pedig egy ügyvédnél dolgozott, s egy szék kicserélése miatt hagyta ott állását. Ilyen mókány ember volt. Ez a magánéletében is megmutatkozott, mert bármilyen kedves ember volt is, könnyen indulatos lett, ha akaratára nem érvényesülhetett, vagy valaki ellentmondott neki.

Sok személyes emlékem van róla, hiszen 24 éves koromig velünk élt. Én 1890. június 22-én születtem Pesten, a Zöldfa utca — ma Veres Pálné utca — 17. sz. házban. Boncza Miklós egy évvel azelőtt ismerte meg anyámat, Gurgacsinszky Emiliát. Ennek körülményeiről közelebbit nem tudok. Boncza akkor negyvenéves lehetett, anyám tizenhat. Csaknem huszonöt év volt tehát köztük a korkülönbség.

A mi családunk lengyel eredetű. Nagyszüleim a Kárpátaljára valók, de nagyapám mint katona a Délvidéken élt.

Édesanyám testvére onnan Pestre került, így ő is feljött apja halála után. Női kalaposságot tanult, modiste* volt a Belvárosban, feltűnően szép leány, biztosan megakadt rajta Boncza szeme.

Mikor gyermeke született, becsülettel, teljes mértékben gondoskodott róla. Életem első percétől kezdve, a házassága alatt is. Igazában mi voltunk a családja. Az Aréna út sarkán, az István út (ma Landler Jenő utca) 40. számú ház II. emeletén laktunk, s ő is velünk, de volt külön lakása a Ferenciek terén, a bazarházban (7. sz.). Ott működött a Magyar Közigazgatás szerkesztősége, csak később költöztek a Veres Pálné utcába. A lapot ő alapította még 1884-ben. Ez adott neki olyan jövedelmet, hogy két-három háztartást is elláthasson.

A Magyar Közigazgatás kitűnő ötlet és jó üzlet volt, hiszen minden közhivatalnak járt. Ezenkívül rendeletgyűjteményeket is kiadott Boncza. Szép jövedelme lehetett hát. Ehhez járult,

* kalaposlány, divatárusnő (francia)

hogy hosszú éveken át volt szabadelvű párti képviselő; úgy tudom, Torockón és Marosvásárhelyen választották meg. Sikerét nagy népszerűségének köszönhettem, mindenkit meghódított.

Innen ered jó kapcsolata a vezető körökkel. Szerkesztőtársai, Ruffy Pál ügyvéd, képviselő, miniszteri tanácsos és Némethy Károly belügyi államtitkár, valóságos belső titkos tanácsos mellett Benedek Sándor, a közigazgatási bíróság másodelnöke és Bertuka keresztapja, Györffy (a keresztnevére már nem emlékszem) voltak a legközelebbi barátai. Mikor Boncza Berta megszületett, már a bölcsőben eljegyezték Némethy fiával, ahogy a királylányokat szokták. De Boncza mint lapszerkesztő-tulajdonos és képviselő baráti kapcsolatban állt az akkori Magyarországon minden közéleti emberével. Közeli barátai sokszor megfordultak nálunk is, különösen Ruffy Pali bácsi.

Olvastam, hogy Boncza tőzsdenyereségből is gyarapította vagyonát, így vette meg a csucsai birtokot, és ebből tellett az építkezésre. Én erről nem tudok. Nem tőzsdézett, de ha volt pénze, részvényeket vett részünkre és Bertuka részére is. A mi megélhetésünket és az én neveltetésemet rendszeres támogatás mellett részvényekkel is biztosította. Németre, franciára és zongorára taníttatott, sportolni járatott (tenisz, úszás, korcsolyázás, evezés, torna). Így az iparrajziskolát is elvégezhettem: művészi fényképezést tanultam.

A csucsai birtokvásárlás és „várépítés” gondolata úgy merülhetett föl, hogy miután Bánffyék megsértették ifjúkorában, megakarta mutatni, hogy neki is lesz birtoka, sőt „vára”. Özvegyen és jövedelem nélkül maradt nővéreinek akart otthont teremteni és létfeltételeiket biztosítani — hálából a fiatalkori istápolásért. Állt a parkban egy ház, abban helyezte el nővéreit. Azután született meg a sziklára épített „vár”, unokahúga kedvéért, akit feleségül vett. A várat Alpárral tervezte, de saját elképzelése szerint — mintája az a sziklacsúcsra épült krími kastély lehetett, amelynek képe itt van a megőrzött emlékek között. Sok felvétel maradt Csucsáról, a parkról és a fából épült vadászkastélyról.

Én is megcsodáltam mindent, amikor 1902 pünkösdjén, 12 éves koromban egyszer ott jártam. Láttam Bánffyhunyadon a pompás kalotaszegi népviseletet is. A háziak akkor Fiumében voltak.

Boncza bőségesen ellátta nővéreinek csucsai háztartását. Ott nevelkedett feleségének öccse, Török Károly is, akit anyja nagyon elkényeztetett, ifjan elhalt leánya helyett is. Sok baja volt vele Bonczának is. Mikor iskoláit nagy nehezen befejezte, Pestre vitte, hogy a jogot elvégeztesse vele. Csakhamar kiderült, hogy be sem iratkozott. Egy darabig Csucsán élösködött; nagyzolása miatt „csucsai gróf”-nak csúfolták. Majd fejébe vette, hogy festő lesz, s Tahitiba készült, mint Gauguin. Később Csinszka is hiába próbált segíteni rajta, elzüllött, elkallódott. Végül a tabáni temető kriptáiban tanyázott, így is halt meg, csavargóként.

Hogy az okos, józan Boncza, jóval túl a negyvenen, egy fantasztikus házasságba lovagolta magát, arra nem tudok magyarázatot adni. Ehhez talán férfiüsszel kellene gondolkodnom. Lent járván nővéreinél, Bonczának megtetszett unokahúga, s legyeskedett körülötte, az meg hajlott rá, mert nagyravágyó és nagyigényű volt, akárcsak majd a lánya. Így vetődött fel a „vár” gondolata is. Maga a házasság már csak „kényszerhelyzetben” jött létre, hiába volt a fényes esküvő, amelyen Wekerle miniszterelnök vállalta a násznagyságot.

Édesanyámtól hallottam így. Boncza igen furcsán nyilatkozott feleségének haláláról. A fiatalasszony áldozata lett hiúságának; úgy tudom, ő kívánta, hogy menjenek le Csucsára. „A toronyszobában akarok szülni!” — mondta.

Nekem csak jó „családi” emlékeim vannak apámról. Derűs, kedélyes és melegszívű ember volt, reggel énekelt a fürdőszobában. Szeretett jól enni, de nem ivott. Ha utazásból jött haza, gyakran megtáviratozta, mivel várjuk vacsorára. Vasárnap kirándultunk, mint egy polgári család, s apám szívesen játszott vagy kártyázott velem. Nevenapjának, a Miklós-napnak megünneplésére mindig nagy szeretettel készültünk. És sokat utaz-

tunk, nyaraltunk együtt, külföldön is. Szinte fölsorolni sem tudom, annyi helyen jártunk: Balatonfüred, Tátrafüred, Herkulesfürdő, Fiume, Abbázia, Velence, Dalmácia, Brioni, Bécs stb. Ha Anyámmal Marienbadban vagy Drezdában, a Lahman-szanaszatóriumban vagy európai körúton voltunk, hazajövet Apám Bécsben mindig várt minket. Szóval sokat utaztunk együtt. Ha pedig ő volt távol hosszabb időre, szorgalmasan és nagyon kedvesen írt. Sok levelét őrzöm, s három album van tele képes levelezőlapokkal. Ezek a levelek, melyeket huszonnégy év alatt küldött nekünk, jó szívét példázzák, s bizonyítják, milyen szeretettel és gondnal törődött velem. (Jó néhányat a Petőfi Múzeumnak adtam.)

Egy időben apámnak az volt a szándéka, hogy együtt neveltet bennünket Bertával. Egyforma ruhát akart csináltatni mindkettőnknek, és Benedek Sándor unszolására Velencébe készült velünk, hogy összeismerkedjünk. Ez a terve azonban a háború kitörése és Adynak mindent fölkavaró leánykérő levele miatt nem valósult meg.

Nagy jövedelme nem tette Bonczát gőgössé, sem embernyúzóvá. Ezért nem is lett gyakorló ügyvéd. Szociális érzését munkatársai és alkalmazottai is tapasztalhatták: emberséges, segítőkész volt irántuk. Emlékszem még Apám egyik rokonára — „nyámjára”,* így aposztrofálta mindig —, aki Bágyonban élt, onnen küldött nekünk gyönyörű batul almát. Csinszka nem ismerte el a rokonságot, mert parasztember volt.

Hogy Bonczáról egészen más kép él a köztudatban, az Ady—Csinszka-házasság miatt, abban nagy része van az irodalomtörténetnek, amely Ady nyilatkozatai, Csinszkanak és nagyanyjának ellenséges, bosszúvágyó magatartása révén ilyen képet fest Bonczáról. Belőle éltek, mégis ellenségei voltak. Pedig voltaképpen természetes, sőt szinte jogos volt apai aggodalma és tiltakozása a házasság ellen.

* Erdélyi tájszó, Ady is használta, l. Eml. I. 507.

Ismétlem: Apám azért ellenezte Bertuka választását, mert Ady beteg ember volt, és nem azért, mert költő. Aggodalma példaképe az apai szeretetnek. De tegye szívére kezét az a szülő, aki nem ugyanígy ellenezné lánya házasságát ilyen esetben. Mennyi szemrehányással illették Boncza Miklóst mint apát, mikor Dénes Zsófia édesanyja ugyanily okból ellenezte leányának házasságát Adyval. „Szűk látókörű zsarnok, robusztus, kegyetlen, dzsentrí vágású Jókai-alak”: így aposztrofálják Bonczát utólag olyanok, akik Apámat már koruknál fogva sem ismerhették. S milyen alapon? Mindez a testvér — a nagymama — bosszújának műve. Ez a história kész regénytéma. Apámat — Anyámon kívül — talán én ismertem legjobban. Nagyon kedvelt engem, sokat foglalkozott velem. Tanított tisztességre, őszinteségre, erkölcsre, igazságra. Amit közlök, nem csak a hálaérzésen alapul.

Olvastam Robotos Imre könyvét, Az igazi Csinszkát. Adatai engem igazolnak: Csinszka természetét, hisztérikus modorát, nagyravágyását, kíméletlenségét és apja iránt érzett gyűlöletét mutatja be.

Király István egyetemi tanárnak Apámat illető kritikáját a Kortársban olvastam. Jó érzés számomra a rá vonatkozó enyhébb megítélés. Jól jellemzi magatartását: igazi büszke székely, becsületes és igazságos. Bár ismerhették volna jellemét, csak dicséretet és elismerést érdemelne.

Egyébként bármilyen furcsa, tőlünk is az Ady-házasság miatt szakadt el apám, s majdnem tragédia lett belőle. Amikor 1914. június végén értesült a háta mögött szőtt jegyességről, ez teljesen fölzaklatta őt. Olyan ideges és ingerült lett, hogy amikor egy este szóba került a dolog, s anyám Bertuka pártját fogta, ez annyira feldühítette apámat, hogy fölragadta a kést az asztalról, és anyámnak rohant. Én védelmére ugrottam, és rákiáltottam: „Ne merje bántani! Ha már nem teljesítette kötelességét vele és velem szemben, akkor hagyjon el minket!” Boncza visszahőkölt, de szavaim úgy megbántották, hogy rögtön elment, s nem

láttuk többé. Július 4-én történt ez, nagyon emlékezetes nap számomra. Kapcsolatunk ezzel voltaképp megszakadt.

Hosszabb idő után Györffy, Bertuka keresztapja jött hozzánk 1916 májusában, és nagyobb összeget hozott tőle az elmaradt rendszeres támogatás fejében. Levelet is írt, s közölte, hogy amíg él, minden hónapban részesít minket a háztartás költségeiben. De nem jelentkezett többet, bár tudtunk tovább életéről.

Akkor már hatvanötödik éve körül járt, mindinkább gondozásra és nyugalomra volt szüksége. Kiköltözött Pestszentlőrinc-re régi ismerősehez, Erlesbeck Kamillához, akit gyámleányának mondanak, nem tudom, milyen alapon. Valami tévedés folytán írták, hogy tőle született Bonczának egy leánya. Ez azonban én volnék?

Apámat már csak a ravatalon láttam. Mikor halálhírét megtudtuk, kimentünk Lőrinc-re, megkerestük a házat, ahol élt. A kapuban egy kijövő párral találkoztunk: Bertuka és Ady volt. A szembetalálkozás csak másodpercekig tartott, de a tekintetek meglepett villanása elárulta, hogy mindegyikünk tudta, ki a másik. Ugyanígy voltak a házbeliek is. Senki sem szólt hozzánk, nem kérdeztek semmit, amikor bementünk apám ravatalához. Gondolták, kik vagyunk, Csinszka bizonyosan tudta a nevünket.

Később sem volt semmi érintkezésünk, a hagyatéki eljárás során se kerülhetett erre sor, hiszen apám semmit sem hagyott ránk. De hogy Bertuka gyűlölködő elfogultsággal volt irántam, az is mutatja, hogy apám Marci nevű inasa szerint, akivel 1918-ban találkoztam, Csinszka pert akart indítani ellenünk. Azt hitte talán, hogy Boncza vagyonából vagy hagyatékából mi is részesedtünk jogtalanul. Pedig csak az emléke maradt rám, s én ma is hálás szeretettel gondolok jóságára. A tőle kapott jó alapnak köszönhetem, hogy most, nyolcvannyolcadik évemben is derűs érdeklődéssel nézem az életet, és van erőm, hogy magányosan is megbirkózzam vele.

Egy gond foglalkoztat, bár segíteni aligha van módomban. Felszámolják a lőrinci temetőt, s Apám ott nyugszik a bejárattól balra, a kriptasorral szemközt, a Fedák család sírja mellett. Nem lehetne megmenteni földi maradványait, s átvinni Csinszka sírjához?

Özv. Weisz Rudolfné Gurgacsinszky Emília (1890—1985) személyére csak az utóbbi időben vetült fény; emlékező vallomásával elsősorban Boncza Miklósnak a köztudatban élő képe kap új, árnyaló megvilágítást.

1978 nyarán Király István közvetítésével a Pest megyei Solt nagyközség tanácsának szociális előadójától, Mezei Istvántól szereztem tudomást arról, hogy ott él egy idős hölgy, akiről elbeszélése és dokumentumai alapján kiderült, hogy Boncza Miklós volt az apja. Levélbeli érdeklődésemre készséggel vállalkozott, hogy föltárja emlékeit, amelyek közvetve irodalomtörténeti érdekességük lehetnek. Leutaztam hozzá, följegyeztem teljes szellemi frissességgel és emlékezőkészséggel elmondott életemlékeit, s megtekintettem a szavait igazolva nyomósító iratok, levelek és fényképek tömegét. „Fölfedezésem”-ről az MN-ben 1979. jan. 14-én közölt cikkem adott hírt (Arckép más oldalról); kéziratát előzőleg látta Weiszné. Több levelet is váltottunk ezután, s kérdéseimre további adatokkal egészítette ki emlékezését; a fenti szöveg így állt össze élőszóbeli és levélben közölt részletekből. — Mezei István cikke is felidézi „Ady sógornője”-nek emlékét, életét és vonzó egyéniségét: MN 1992. jan. 27.

A Boncza családra vonatkozó adatok, sajnos, itt is ellentmondásosan bizonytalanok, a család múltja továbbra is ködös marad. Megerősítést kap azonban a Bánffy grófékkal való kapcsolat, a bágyoni parasztrokon emléke pedig ismét a Boncza testvérek dél-erdélyi származására utal (l. 61—3).

Az emlékező gyermeki szeretet és hála ritka és megható példája, ahogyan Weiszné Boncza Miklósról nyilatkozik: csak a gyengéd jóságot és gondoskodó szeretetet látva benne, a maga gyermekkori és ifjonti emlékeinek derűs fényében, minden szemrehányó, számonkérő neheztelés nélkül, s nem gondolva furcsa helyzetükre, „kitartottságuk”-ra, amelyet Bonczának, e rejtélyes, nem is két-, de többéletű embernek nagyúri, külön szeszélye kényszerített rájuk. S az is érthető, hogy így kötődve apjához, elfogult Boncza „másik” családjával és Bertuka-Csinszkával szemben.

Boncza Miklósnak normákat és korlátokat nem ismerő, féktelen akarató egyéniséget, csak a maga szenvedélyes kedvteléseinek élő kényúri egocentrizmusát pregnánsan jellemzi az, hogy első „családalapítása” és Emília lányának megszületése után három-négy évvel kieroszakolja a házasságot saját unokahúgával. E sorstragédiába torkolló történet sem zökkentette ki önmagából, régi életének felelőtlen és független kényelméből. Pénze, vagyona, baráti összeköttetései, tekintélyt adó társadalmi helyzete mentelmi jogot adtak minden megrovással vagy váddal szemben. A kor morálja akkor is elfogadta, elnézte, sőt jóváhagyta — bizonyos rangon felül, közéleti, vagyoni tekintély alapján — az ilyen rendhagyó, sőt szuverén életvitelt; társadalmi pozíció és barátságok ettől semmi hátrányt nem szenvedtek, magánügynek tekintették azt, ami leplezni való. Mindettől függetlenül Boncza életsorsának alakulásában és egyéniségének, jellemének különös, szinte torz rendellenességében kísért valami lélektani rejtély is.

Akiket Weiszné Boncza Miklós legközelebbi barátaiként említ, szerkesztő-, ill. irányító munkatársait, vezető állású közigazgatási szakemberek. Nyilván anyagi kapcsolatban is álltak vele, állandó részesedést kaptak a lap jövedelméből. Boncza azért választhatta őket maga mellé, mert személyük és hivatali pozíciójuk biztosította a Magyar Közigazgatásnak a felsőbb támogatást, a hatóságokkal való kapcsolatot, információk forrását s így a lap létalapját. Boncza halála után a lap tulajdonjogát Némethy Károly és Ruffy Pál örökölte, de a jövedelemből — Boncza végrendekezése értelmében — életjáradékot fizettek Boncza Bertának (I. Lev. III. 191, 194; Ady L. 218).

Ruffy Pál (1854—1934) ügyvéd, képviselő a magyar gyermekvédelem megszervezője. Adyék vele tárgyalnak a laputódlás ügyeiről és a szerkesztőségnek is használt Veres Pálné utcai lakás átadásáról (I. Lev. i. h.; Ady L. i. h.).

Benedek Sándor (1854—1936) neve az Ady—Csinszka-házasság bonyodalmaival kapcsolatban is fölmerül: Bertuka gondnokának, érdekei védőjének akarják őt felkérni; a család rokona, s Boncza előtt tekintélye van (I. Lev. III. 80, 281).

Rejtélyesebb Györffy „keresztapa” kiléte. Neve másutt nem tűnik föl, Csinszka önéletírása és levelei sem említik. Egy helyen azonban kezdőbetűk mögé rejtve szól keresztzüleiről. Elmondja, hogy édesanyjának temetése után Boncza „meghagyta egy számunkra akkoriban még ismeretlen debreceni házaspár nevét, Gy. A. urat és feleségét, hogy őket vezettessék be anyakönyvileg keresztzüleimnek”. Az egyező névbetűből ítélve Györffy keresztapáról lehet szó. Közelebbit nem tudunk róla, Bonczának régebbi ismerőse vagy barátja lehetett, s Csinszka, úgy látszik, később megismerte. A Boncza Miklós temetésén megjelentek közt azonban nem olvasható a neve (I. M. Közig. 1917. jan. 14.).

Az ifj. Némethy Károllyal való „eljegyzésről” és fejleményeiről: 37—40.
Boncza tőzsdenyereségeiről, részvényeiről I. Ady L. 218; Király: Intés II. 439.

Hogy a csucsai birtokvásárlás miként függött össze Bonczának a nővéreit támogató szándékával, bizonytalan, hiszen Török Károlyné Boncza Berta megözvegyülve Koložsvárra költözött gyermekeivel. Malvin, a legidősebb testvér akkor került Csucsára, amikor férjét, Kováts Károlyt — mint Csinszka önéletírása mondja — Bánffyék zentelki birtokáról odahelyezték a vasútépítéssel kapcsolatos erdőgazdálkodási ügyek intézésére. Ezen a réven lett Boncza is csucsai birtokos; nővérei csak később szorultak a segítségére.

Boncza házasságának „kényszerhelyzettel” való megokolása nyilvánvalóan torzítás: leánya az esküvő után majdnem egy évre, 1894. jún. 7-én született. A kortársak egyöntetűen Boncza kényszerítő erőszakosságának tulajdonították a házasságot és a csucsai „vár”-ban való születés ötletét is (I. 131). Török Berta egyéniségéről is egészen más képet kapunk az ő emlékezéseiből. Weiszné édesanyjának, a másik asszonynak érthetően féltékeny elfogultsága magyarázza az ellenkező beállítást, s ezzel befolyásolta leányát is, aki vélekedését aztán átvitte Csinszkára, s ebben Robotos könyve megerősítette.

Kétségtelen, hogy Boncza egyéniségének megítélésében — alakja önző, könnyörtelen szívű zsarnokként él a köztudatban — fő része van Ady házasságával kapcsolatos magatartásának és mindannak, ami így közismertté vált róla a családtagok nyilatkozataiból és kortársi emlékezetekből (I. 120, 129). Boncza Miklósnak Adyval szemben érzett ellenszenvéről és a házasság elleni tiltakozásának okairól: 114. Király István sokoldalú anyaggyűjtéssel árnyaltabb képet ad Bonczáról (Intés I. 211, II. 433—47). A bonyolult összefüggések magyarázatát elemző vizsgálat közelíthetné meg.

Ady leánykérő levele és Boncza Bertáé, amelyben bejelenti házassági tervüket, és apja beleegyezését kéri, 1914. jún. 27-én ment el Csucsáról (I. Lev. III. 60, 275—81; Révész: Ady trag. I. 60—2 és Ady-tril. 148—9; Vitályos 54, 84; Robotos 107—11). Különösen egybeeső sorsfordulat, hogy Ady és Boncza Berta házassági tervének bejelentése vet véget Boncza Miklós negyedszázados meghitt „családi” életének. Vagy már régebben készült a kiválásra e kötelékből, csak — elvből — megvárta, hogy Emília leánya nagykorú, 24 éves legyen? Még 1913-ban megvette az akkor Bertukának is megmutatott lőrinci házat (I. 38), ahová aztán 1914 októberében ki is költözött.

Bár Boncza állítólagos szándéka ellenére elmaradt két leányának összemerkedése, Berta bizonyára tudott Emiliáról. Ez fölveti annak a lehetőségét, hogy talán a Gurgacsinszky név lengyeles végződése is sugallta a játékos Csacsinszky → Csinszky név ötletét (a névadásról l. Eml. IV. 771).

Boncza Miklós végrendelete szerint Berta lett az egyetlen, általános örökös s ezzel jelentékeny vagyon birtokosa. Ady Lajos némi korlátozásról és feltételekről ír ugyan (216); ez talán az Erlesbeck Kamillának átengedett lőrinci házra és a Magyar Közigazgatás jogutódlására vonatkozott. Gurgacsinszkyék eszerint, Csinszka gyanakvása ellenére, nem részesültek a Boncza-hagyatékából, ami meglepő ugyan két és fél évtizedes lelkiismeretes és rendszeres támogatás után, de úgy látszik, az öregség és a betegség takarékoskodón óvatossá tette Bonczát, s megszüntette nagykorúvá lett leányáról való gondoskodását.

A pestszentlőrinci régi temető a Vecsés felé vivő országút (Üllői út) jobb oldalán volt, a központtól távoli, a legutóbbi időig is gyéren beépített részen. Amikor 1917 őszén Török Károlyné fölkereste a sirt, elszomorodva látta elhagyatottságát a kopár mezőn. Adyék Csucsára akarták később hazavitetni Boncza hamvait, de a háború végének zűrzavarában ez elmaradt. (l. 117). A hatvanas évektől, a temető megszüntetése után többször hiába kerestem Boncza Miklós sírját, olyanok útmutatása szerint, akik még jól emlékeztek a helyére. A síremlékek lebontása azonban eltüntette a nyomokat, s érdeklődésem is eredménytelen volt. Úgy látszik, Boncza hamvainak exhumálásáról és áthelyezéséről senki sem gondoskodott.

1990 januárjában értesültem Téglás Tivadar gimn. igazgatótól, hogy a pest-lőrinci helytörténeti gyűjtemény őrzi Boncza Miklós nyomaveszett végső nyughelyének sírtábláját. Ezzel kapcsolatban Tomory Lajos ny. iskolaigazgatótól a következő szíves beszámolót kaptuk:

Pusztaszent-Lőrinc település köztemetőjének az Üllői út melletti területét Szemere Miklós földbirtokos adományozta 1904-ben. A temetőt 1906-ban szentelték be és nyitották meg.

Boncza Miklós 1917. január 5-én halt meg, 68 éves korában. Lánya, Bertuka és veje, Ady Endre is részt vettek a temetésen. Ady még néhányszor kikocsizott apósa sírjához. Hogy az irodalomtörténeti nevezetességű hely emléke sokáig élt a várossá nőtt település lakóiban, jelzi a Szabad Lőrinc c. lap 1947. aug. 3-i számának felhívása: „Vigyünk virágot Boncza Miklós sírjára!”

E régi temető használatát 1984 őszén megszüntették, falát lebontották, talaját elegyengették, csak a nagyobb fákat hagyták meg.

1981 márciusában a XVIII. ker. Pedagógiai Gyűjtemény két munkatársa: dr. Magyar György és Tomory Lajos a már használaton kívüli temető gondnoknőjénél érdeklődött Boncza sírja felől. A gondnoknő megmutatta a sírok elhelyezkedéséről szóló könyveket. Ezek szerint a főbejárathoz közeli második sor elején hantolták el Boncza Miklóst. A fűvel, gazzal benőtt temetőben nehéz volt eligazodni, utat törni. A kiszámított helyen sem sírhantot, sem fejfát nem találtunk. 1981. június elején dr. Magyar György és Vadócz Béla újból megkíséreltek rábukkanni a sírtáblára. Nagyobb területen legázolták a gázt, most már eredménnyel. A sírkereszt vastartóját vandál kezek kitörték, a rajta lévő fémtábla repedezett, hiányos volt. Így került gyűjteményünkbe. 1987 őszén Jeges András, a Budapesti Történeti Múzeum restaurátora pontos másolatot készített számunkra az eredetiről.

CSINSZKA
PORTRÉ ADYRÓL

VALLOMÁSOK

(Írtam 1919 végén, 1920-ban és 1922-ben)

Adyról és jelentőségéről könyvtára menő írások írónak és vannak hivatva emlékezni, boncolni, magyarázni.

Tőlem idegen minden írói ambíció, jegyzeteim töredékesek, szaggatottak, mégis tartozom Ady halálán túl is szolgálni drága emlékének ezzel a vallomással. A költő évek óta halott. S az élő genie hangja elől ellenségesen elzárkózó fülek ma is süketek és idegenek a halottal szemben. „Érthetetlen, nemzetietlen, zsidóbarát, Tiszát gyűlölő, erkölcstelen, szocialista, kommunista” — bujkál és üti föl fejét, rejtett mérgező nyílként a rejtett, mérgező szándékú vád. A vádakra védelmek jönnek. Alattomos, rosszhiszemű vállveregetések, mentések, kimagyarázások és ezek a védelmek sértőbbek a vádagnál.

Ezekre a vádakra és ezekre a védelmekre kell nekem felelnem. A politikával nem foglalkozó nő jegyzi ezeket a sorokat. Nő, aki az Adyt és szándékait nem értő, konzervatív, úri magyar közép osztályból került — nagy harcok árán — Ady mellé.

A költő utolsó évei: testileg-lelkileg közös élet volt az enyémmel. Embert, szenvedő, meleg embert nevelt céltalan puhaságra szánt úrilányból. Lemondásra, igazságra szoktatott. Értelmem elfogulatlanságot, igazsághoz szoktatott lelkem hálát parancsol.

Ez a hála az ember iránt s az elfogulatlan bátor, gyermeki látás minden művészet iránt, adja meg az erőt, hogy feleljek a védőknek és vádlóknak — legjobb hitem szerint — arról, amit láttam, kaptam és megőriztem Adyról — a jövőnek.

Áldott az óra és áldottak a szenvedések, amik lehetővé tették, hogy szolgálhassam a Halálig.

Meghalt, és nekem azért kell megírnom, minden egyéni gyötrelmeken keresztül is ezt az írást, mert mi is elmúlunk, én is elmúlok, aki osztozó sorstársa, érző része voltam az ő utolsó éveinek. Közelről láttam ezerarcú lényét, és szenvedéseimen és szenvedésein keresztül vallom, hogy életének minden jól megértett órája: példázat és megőrizni való.

Gyónásféle lesz ez az írás. Nem életrajz, mert én csak utolsó éveinek képét adhatom, s csak az utolsó évek harcos izgalmait jegyezhetem. Sűrítve, de tisztán akarom adni a képét, amit örök külső formájáról, a genie-ről, akit a magam gyermekin ösztönös, tiszta szemével becsületesen láttam s az emberről, aki az enyém volt, aki beleburkolt csodálatos melegébe a jóságnak, s ezen a soha nem érzett melegen keresztül tette könnyűvé, gyönyörűvé a szenvedést, a harcot.

Mert mi mindig harcoltunk, és sokat szenvedtünk. Az együtt átélt öt esztendőből egy egész hosszú év családi háborúkkal telt el a házasságunkért, a többi idő harc volt a Halállal, aki minden árnyékból, minden sarokból reánk vicsorította éhes, szörnyű arcát. A Halál mindig közöttünk volt. Asztalunknál ült, velünk hált, számon tartotta életünk minden rohanó apróságát.*

Ő félt tőle, leírhatatlanul félt tőle, de kíváncsi, vásott gyerekként mégis játszott vele. Izgatta a hogy és mint lesz titka, a nála is erősebb Ismeretlen, a legnagyobb narkózis.

Fegyver volt ellenem és önmaga ellen, jó pajtás, kivel ficánkoló, gyermeki kedvben csúfot űztünk, rejtelmes, kegyetlen szerető, aki el tudta venni tőlem, borzalmas ellenség, aki könnyörtelenül földhöz vágott.

„Halál Úr” — mondtuk sokszor gyerekes fontossággal, ami mögött ijedség lakott. Az „Öreg” — mondtuk máskor komáz-

* Vö. Dénes: Élet 270.

va. „Itt van” — éreztük, és nem tudtunk szólni semmit, mert a rémülettől eltorzult a szánk. [...]

Nem volt és nincs bennem tehetség arra az özvegyi kultuszra, aminek hosszú fekete fátylában megbotlik az emberi erő. Mikor Ady meghalt, huszonnégy éves, halálra riadt fiatalságomban semmi nem volt meg abból a tekintélyt és tiszteletet parancsoló adottságból, ami a nagy ember özvegyét özvegygé teszi. Árva, megkínzott huszonnégy évem fázott a tiszteletben. S a gyászom az a kultusz, ami bennem ma is él: szégyellnivalóan suta, szűzi és olyan személytelen iránta. . .

Az én feladatom, hogy itt maradt rabszolgák szent alázatával szolgáljam a Halott Urat, és megvilágítsam az utat, amit együtt jártunk, és mondjam el megoldott sarukkal, meghajtott fővel a sokaknak — fiataloknak, hívőknek és kételkedőknek —, hogy milyennek láttam, ismertem és szolgáltam Ady Endrét: a váteszt, a költőt, az embert.

Sok rossz portré, sok hazug kép marad utána. Pedig, hogy megértsék szuverén erejét, lenyűgözően ezerszínű, ezerhangú báját, harcos hatalmát, fejedelmi gögjét, amivel genie-jén túl is a legellentétesebb, legszélsőségesebb indulatokat váltotta ki közeli és távoli kortársaiból: ismerni, érezni kell testi formájának rendkívüli, szuggesztív varázsát. Csoda volt.

Megszállott, gyönyörű emberpéldány, élő, elmúló, közöttünk járó csoda. Olyan szép, hogy aki megértette ezt a nagy szépséget, és kiverkedte a jogot megőrizni-ezt a testet, amely asszír fejedelmek ősi monumentalitását viselte magán — örökös remegésben élt, hogy elvesztheti.

Fiatalságától elkéstem, de el tudom képzelni telivér éveiben az ifjúságnak, s úgy hiszem, [ha] szemre, formára rakoncátlan és nyugtalanítóbb pompájú volt is a fiatal Ady, későbbi, élettől, betegségtől megtépett évei érettebb, ritkább becsű szépséget jelentettek.

Mikor mellé kerültem, az Élet már nagy pusztításokat végzett rajta. Mégis szóljon az ő nagy szépsége mellett, hogy nekem, a

kényes, fiatal úrilánynak soha egy pillanatig sem volt ünneprontó az italos, a betegségektől megviselt, tizenhat [és fél] évvel idősebb Ady Endre.

Mindég, minden gyöngye emberi pillanatában is kiragyogott rendkívüli volta. Ady Endrét, az embert asszír rajzokhoz hasonlónak tette rendkívül széles válla, amely háromszögszerűen keskenyedett el a csípőtlen, karcsú, alsó végtagok fölé.

Monumentális volt a fejlett, sima, hatalmas mellkas. Nemes vonalú karokban íveltek a széles vállak, s ápolt, csodálatosan szép kézformában végződött a kar. A hatalmas felsőtest kamaszfiús, keskeny, erőtlen alsó végtagokba szaladt. Nőiesen gyöngéd, karcsú bokák s kicsit elrajzolt lábfejek voltak hivatva megbirkózni a felső törzs masszív súlyával. Ezért nem szeretett járni, s a legérdemesebb látnivalót is szívesen elmulasztotta, ha gyalog kellett eljutni odáig.

Az egész nemesen felépített testet befejezté tette a fej. Tömör, erős nyakán csodálatos ékszerként ragyogott a költő már életében legendássá vált „barna feje”. Jóvátehetetlen kár Ady kitűnő szobrász és festő barátaitól, hogy úgy hagyták elmúlni ezt a gazdag rajzú, színű és változású arcot, hogy jó kép, jó szobor nem maradt utána.

Az arc nagyvonalú, bizarr szépségét kis, nemes koponya fogta össze, mit dús, selymes, vöröses fényűn sötétbarna, hullámos haj díszített. Oldalt választva viselte ezt a pompás hajtömeget. Sehol nem volt rendellenesen hosszú, csak elől, hol egy makacs-kodó hajhullám fürtösen, gazdagon, minden ellenkezése dacára széles homlokába hullott. Bronzos, tiszta, az első napsütéstől erősen megbarnult, mindég frissen borotvált arcbőre harmonikusan fogta össze dúltságában is klasszikus vonásait.

Hosszúkás arcforma, erős állkapocs, kis fülek, gyönyörűen ívelt energikus áll, egyenes, az orrlukak szokatlan rajza miatt, szemközt kicsit ellapított orr s az egész nyugtalan, változó arc, színben, arányban rendkívüli nagyságú szem és száj vonta magára a figyelmet.

A szeme. Azóta se, azelőtt se látott, döbbenetes misztérium. Sohase fogom megérteni: honnan jöttek és mivé lettek ezek az égő, külön életet élő szemek, amik rövidlátón falták a napilapok apró betűit, de világok Sorsát, korok pusztulását jelezték és látták előre, riadt biztonsággal. Ideges, kigyulladt, félelmes lámpásai a félelmes játékú agynak. Csalhatatlan jelzője a mámornak, láznak, testi szenvedésnek, kis örömeknek, rettenetes halálfélelemnek.

Sötét pilláktól árnyalt, tágas, hosszú, kékesen fehér mező. Túlnő a keretén, s benne könnyesen, izzón tágul bele a világba a teljesen sötét, kerek szemgolyó. Két óriás pupilla. A beszédes, mindent megjátszó, nagy sötét szemek felejthetetlenek maradnak az emlékezésben. Nekem mégis a szája jelentékenyebb és ritkább becsű volt. Húsos, személyes játékos vonal. Néha virágszerűen rajzos, máskor klasszikusan zárt nyugalmú. Majd torz, elferdült, keserű rángás, izgató, forró bujaság, durcás gyermek duzzogó szája. Gúnyos hideg, kegyetlen élű, kemény, gőgös ajkak, hisztériás, síró vonaglás; ezer változó, harcoló és megadó idegéletnek volt biztos, néma tolmácsa a száj nagy, hullámos meleg vonala, amit fémekkel rosszul kiépített fogai sem tudtak elrontani az asszony előtt, aki értette, imádkozta, szolgálta és féltette ennek a gyönyörű férfiszájnak páratlan szépségét.

Az arc pillanatok alatt változó szenvedélyek, szenvedések, akaratok, melegségek és gőgök felvillanó, rejtelmes, kiszámíthatatlan színpada volt.

Ő értékelte, s okos hozzáértéssel őrizte külső jelentőségét. Életszükséglete volt a nagy testi tisztaság, választékos, gondos ruházkodás.

Izgatott és izgató idegrendszere fegyelmezetten csendes, udvarias, úrin jószágos formában szenvedett közöttünk.

S ha megtörtént (mert megtörtént), hogy vétett önmaga ellen, rakoncátlanságai után — amiket kisleány akaratosságával, feminin ravaszkodásokkal kizsárolt — végtelenül fájdalmas, védelemre szoruló, drága gyermekbáj uralkodott a lényén. S ez a

megható reádutaltság nem a részegemberhez hajló, undoros részvétet, de az anyaságnak, minden asszonyban élő, segítő, szépítő és mindent mentő melegét váltotta ki belőlem.

Az egyszer eljövendő Ady-képhez becsületes vezetőül — Székely Aladár jóvoltából — egész sorozata maradt meg Ady változó arcának. Számomra három arckép a legjelentékenyebb s a legtöbbet mondó.

A könyöklő, híres Ady-arckép.

Egy későbbi profil.

S az utolsó, a legcsodálatosabb Ady-porté, a halottaságyon.

Ki csinálta ezt a felvételt: nem tudom, de fenséges nyugalmban áhítatot parancsol, vigasztalást nyújt, s megtöri oktalan lázadásodat az enyhülést adó, felszabadító, kifürkészhetetlen titkú megbékélt Halál. Szoborhoz jó kiindulás az első halotti maszk, amit kevés idő múlva a halál után, Hatvany Lajosné öntetett. Ennek a maszknak első öntvénye birtokomban van. Ez hiteles, biztos öröze a gyönyörű arcnak, arányoknak, fejformának. Római harcos bátor, kemény élű feje, valami kifejezhetetlenül fájdalmas, feminin megadással. — Csodálatosan megbékült mosollyal — sajnos színek nélkül —, a gyötrő lázak után beállt halál örök merevségében rögzítette meg az öntvény a mindég érző, meleg, élő Adyt...

Tíz* csodálatos pompájú verses könyvben felel meg minden méltatlan vádra és védelemre az alig 41 éves korában meghalt költő. Testi és lelki kórkép az a tíz kötet, s a legpontosabban megírt életrajznál is biztosabban vezet végig gazdag, nagyszerű életén.

Isten, Halál, Haza, Szerelem,

kimeríthetetlen gazdagságú forrása az erkölcstelennek, érthetetlennek bélyegzett Adynak. Istent hívő, prédikátorok tradícióit büszkén magáénak valló protestáns lélek, orgonája a felszabadult ember vallásának. [...]

* Voltaképp 12 kötetről lehetne szó.

A költő — beteg ember.

Álmatlanságát, rendetlenül verő szívét, mindenre fölfigyelő idegrendszerét, halálra mérgezett, lázadó vérét alkohollal, gyilkoló altatóporokkal, rendszertelenül sokat szívott nikotinnal nyugtatja és kábítja el. Hatalmas mellkasa örökös élethalálharcban áll a társul szegődött lázzal, s ebben a mindég megújuló, hősi tornában, izgató, ismeretlen nagy Úrként rémít és vonz a prédára leső, titokzatos Halál.

Álmatlanul vergődő, forró, pihenni nem tudó testét, megnyugvást sehol sem találó, megzavart lelkét a maga átszenvedett, rettenetes kínjain keresztül figyelte a művész. S formára, hangra, misztikumra rendkívüli, sohase hallott víziókban örökítette meg testének győzelmes ellenségét. Átélt, áthalálverítkezett, ezer, szent látomás. [...]

Nem rímes játék és nem megnyugtató, amit itt kapunk, de a pusztuló Élet fájdalmas, lélekbe markoló sikítása, a megkínzott test rettenetes halálfélelme, idegek szörnyű, elszabadult tánca, érzékek fanyar, örök szomjúsága az ismeretlen jobb után. S mindezen messze túl, opálos, könnyes, áldó lemondás. Vágy a tegnapi gyerekség, a meggyalázott, beszennyezett, elkoptatott tisztaság után.

Szerelmi lírája csodálatos pompájú.

Haláláig izgató, nagyszerű probléma számára az Asszony. Az anyja is asszony, s minden férfigóg asszonyéleten, asszonyszenvedés árán jut el a saját életéhez.

Az édesanyja mártíriumát az ő pusztuló életén keresztül látja glóriásnak. Egyszerű, jóságos, falusi asszony, csendben élő, halk kis bánatokat passzívan cipelő élet, de szent, mert minden asszonysorsnál súlyosabb titok pecsétjét őrzi öntudatlanul: a fia életében. Súlyos, gyötrő kereszt nehezedik vállaira, mert genie-t adott a világnak. Az ő gyermeke a genie, s a genie-k sorsa nem vidám...

Édesanyja iránt érzett szeretetén keresztül érik meg a Költő a másik asszony kívánásához. Új, lüktetően bő indulatú dalok

zengik a fiatal férfi erős, vágyón követelő, kíváncsi harcát az érett, pompás asszony körül, ki az elérhetés ajándékos, tékozló órájában is belecsöppenti keserű mérgét az elérhetetlennek.

Véres, szomorú tornája a nemeknek. Ady átszenvedve érleli ki a verset magából, fájdalmas döbbenéssel csendül ki belőle sokszor a férfi örök társtalansága.

A körülbelül nyolc éven keresztül Léda pompás asszonyiságáért fölbúgó zsoltárok lassan elnémulnak. A fiatal Ady férfi lett, és kifáradt az egy asszony keresésébe. Új izgalmak, új ingerek várják. [...]

És áldottak a nők, akik ráhajoltak meleg érzésével a segítségnek, inspirálták fölsírásait, és megéreztek egy pillanatra tragikumát a Költő elvérző, gyermekin nyitott, árva szívének.

Az utolsó idők szerelmi ciklusa áhítat. A kifáradt, az elhasznált férfiélet vágyik a tiszta, a segítő, az értelmileg friss, elhasználatlan gyerek után. Ezekből a versekből alig csendül ki érzéki forróság, de Ady bennük halálosan komoly, bánatos, mélységes szerelemmel fogódzik még egyszer az életbe. Mindentől búcsúzó, tisztaságot áhító, gyereket vágyó nagy érzések vezetik hozzám — a gyerekekhez. —

Mintha régi bús-szerelmes titok

Nyillott volna ki bennünk,

*Mely most már újra burkolódzni fog.**

[...] Emberin élni, látni, fejlődni és érezni akarta tanítani az olcsó gögő, cím- és rangkórságban szenvedő, minden újítástól vonakodó, bűnösen, lustán elzárkózó országot.

Kíméletlen ostorcsapások szántanak végig az alvó, a hiú, magától elragadtatott magyarság hibáin. [...] Ugyanakkor az elmaradott, a megalázott felé részvevő megértéssel, krisztusi türelemmel hajolt, s nem tudta soha rangok, születési előnyök sze-

* *Óh, fajtám vére*

rint osztályozni az embert ... Őrültnek, érthetetlennek, hazafiatlannak és erkölcstelennek kiáltják ki a költőt, kinek „szép szomorú feje” készül már a mártírkorona.

[...] Föltámad a háború régen kísértő, borzalmas réme, s a reformer és pacifista Ady — aki messze előre lát a magyar jövőben — megiszonyodik borzalmától ennek a vesztünkre hozott vérfürdőnek. Első percétől kezdve viselte irtózatossá kényszerítő tudásnak, hogy elveszítjük magunkat és a háborút. Külső, kegyetlen számítások játszottak össze belső tébolyokkal, s a Halál boldog bomlott zűrzavarában Ady sikoltó, kétségbeesett énekeit idegenséggel, dühvel fogadják a harcra szító, megszedült vezetők.

S a költő, aki nem tud zászlót bontani az emberkéztől támadt emberhalál örömére: végleg szembekerül a fajmagyarság tömegérzésével. Ma már tudjuk, hogy ez a háború nem volt a mi szabadságharcunk. De ha az lett volna, akkor is egy olyan nemzeti értéket, mint Ady, jóvátehetetlen bűn lett volna beugratni Petőfi szerencsétlen „hősi halálos” szerepébe. Pedig történtek, következetesen történtek bűnös próbálkozások a beteg testű, rossz idegrendszerű negyvenéves költőt harctérre küldeni. Rosszhiszemű újságcikkek, támadások, följelentések érkeztek, s ennek a csúnya, embertelen játéknak lett szomorú következménye, hogy a láztól, ezer testi bajtól megkínzott Adyt végre bevették katonának.

Felmentésének (miért ő soha egy lépést sem tett) egy-egy hónapi meghosszabbításáért barátainak és kétségbeesett asszonyának sajtófőnöki és államtitkári előszobákban kellett kilincselniök. [...]

Ady nemes, emberszerető mentalitása halálos döfést kapott ezekben az időkben. Hosszú nyári délutánokon, kemény téli reggeleken — mikor csucsai otthonunk előtt tízpercenként sívított el a virágos, nótás katonavonat, céltalan hősi halálba üldözve az Életre, fejlődésre, munkára teremtett embert — Ady lázas szeme könnytől ragyogott. Igaz, nemcsak magyarul sírt, de em-

berül is. A mi pusztulásunk közös pusztulás volt az ő veszendő életével, testvér zokogott föl a testvér halálán, de ez a testvér nagy emberségében megsiratta az ellenség oktalan halállal vesző gyermekét is.

Minden faji és politikai érzékenységen túl — ember volt és művész, aki nem tudta megtagadni a barátból ellenséggé vadított nemzetek kultúráját, értékeit. [...]

S a költő hörgő, sikoltó, fenyegető jóslásai beteljesedtek. Borzalmas víziói valósággá váltak, s ő Jeremiás próféta látnoki erejével hirdette a közeledő ítélet rettenetességét.

Beteljesedett. Elvesztettük a háborút, magunkat, s a zord szavú kérlelhetetlen Próféta halálra sápadt..., s Ő — mindent előrelátó, meddő jószágában meggyalázott lélek — tébolyult, zavaros szemmel temetődött a romok alá.

Elnémult örökre, s ha intő szavára nem figyelt föl idejében a magyarság: bűnös mulasztás történt.

Megértették mások, cselekvők, fanatikusok... Az elkésett forradalmat, a menteni akaró, tapasztalatlan, gyökértelenül tapogatózó jó szándékot keserű hitetlenséggel fogadta a haldokló költő.

Utolsó üzenete a győzteseknek szól:

Ne tapossatok rajta nagyon,

Ne tiporjatok rajta nagyon,

Vér-vesztes, szegény, szép szívünkön,

*Ki, ime, száguldani akar.**

Ady Endre hősi halált halt az új életre támasztott magyar versért, ami — félek — éppen magyarságáért marad a nagyvilág számára megközelíthetetlen, annyira magyar bajok, magyar bűnök korbácsa. Drága, fiatal életét égette föl a magyar versért, mert prófétás látomásaihoz, fokozott érzékenységéhez, ami a

* Üdvözlét a győzőnek

költőt Vátesszé, nyelvben, képben, erőben páratlan pompájúvá tette, kellett az altatóporokon, alkoholon, kábítószereken, szellemen és mindenfajta mérgeken keresztül kapott, biztos öngyilkosság. [...]

Ady Endre magyarnak, művésznek, embernek olyan bőkezűen méretett, hogy emberöltőkön keresztül nevelhetjük magunkat és utódainkat teljes jelentőségének megismerésére.

Európai mértékkel is tékozlón mért kincsünk ő nekünk, s a megbékélt világ értékeinek rendezésében — úgy lehet — Ady lesz a magyarság mentőkörménye. Legyünk hálásak a bőkezű Véletlennek, hogy fajtában, nyelvben, értékben, érzésben magyarokért, magyarul adódott.

A Csinszka önéletrajza és levelei c., Kárpáti Aurél által kiadásra előkészített gépirat (1937) második része (124—37) tartalmazza a fenti, emlékezés jellegű fejezetet. Ruffy Péter közölte először, némi rövidítéssel, a MN 1969. jan. 26-i számában, majd 1977-ben, szintén rövidítve, a Csinszka és Ady címmel folytatásokban közzétett önéletrajzrészletek kiegészítéseként (márc. 16., 18., 20.). Újabb, teljesebb közlés: Csinszka 159—75.

E részletet, amelyet a jelek szerint Csinszka az Adyhoz közvetlenül kapcsolódó életrajzi fejezet élére szánt, szintén erősen sűrítettük: csapongó mondanivalójából elhagytuk a kor- és irodalomtörténeti általánosságokat, a lírizáló, irodalmiaskodó részeket, esztétizáló megállapításokat, véleményeket, kiemelve az Adyra vonatkozó szubjektív, de lényegi, jellemző, elsősorban emberi alakját, egyéniségét elénk állító részeket, Csinszkanak azokat a közléseit, amelyek saját tapasztalati és érzelmi élmény-émlékein át s a maga megítélése alapján láttatják Adyt. Gyakran visszhangzik bennük Ady írásainak egy-egy kifejezése, mondata.

A bevezető rész azokra a vádakra, harcokra és vitákra utal, amelyek Ady életében egy évtizeden át viharzottak körülötte, halála után pedig az ellenforradalom szelében megújult erővel éledtek föl. A „keresztény kurzus” hangadóinak, sajtólovagjainak és Ady híveinek összecsapásaiban harci kiáltásként minduntalan felharsan: „Kié Ady?” E jobb- és baloldali kisajátítási szándék ellen protestál Csinszka.

Az örökös haláltudat és a vele viaskodás elemzését adó részlet csaknem szóról szóra megismétlődik a Vallomás a csodáról c. emlékezésben (l. 43 és a hozzá kapcsolódó jegyzetet: 79).

A „portré” legérdekesebb része Ady külsejének, testi valójának fénykép-szemléletességű és szinte anatómiai pontosságú leírása. E talán legrészletesebb képnek — Révész lírai megjelenítése (Ady életéről 14—8) és dr. Lukács Hugó orvosi állapotrajza mellett (l. Eml. IV. 394—6.) — egyéni hitelét és értékét a négy és fél évi életközösség állandó együttléte, mindennapos testi közelsége és intimitása adja. Néhány kiegészítő utalás a részletekhez: Ady lábainak vézna, gyenge volta, bütykös lábfeje, nehézkes járása s ezért állandó kocsihasználata: Eml. III. 413; de l. Ady L. 169, 211; — hajviselete: Révész: i. m. 17; Eml. III. 413; — fogainak állapota: Eml. III. 350, 413, 600, 624; — barna arcszínének és vonásainak „keleties” jellege: Eml. I. 93, III. 50, 55; — különös, varázsos hatású szeme, rövidlátása: Révész: i. m. 15—6; Rippl-Rónai: Ny 1923. dec. 1., 552; Eml. II. 166; Mihályhegyi Géza: Búvár 1939/6. 420; — testi ápoltsága, ruházkodása, megjelenésének eleganciája: Eml. III. 45, 340—3, 347, 400, 413, 509, 529, 606, 609, 630, 634, IV. 96, 394, 489, 539—41, 552, 610, 650; — lelkiállapotának minden hangulati változását, érzelmi árnyalatát kifejező, idegjátékát tükröző „faun”-arca: Révész: i. m. 16—7; Schöppflin: Írók, könyvek, emlékek (é. n.) 55; Hatvany: Ady I. 163—5; Szép Ernő: Eml. III. 400.

Ha talán túlzás Csinszkanak az a megjegyzése, hogy Ady képzőművész barátai nem fordultak elég figyelemmel e rendkívüli „téma” felé, s „jó kép, szobor nem maradt utána”, meglepő tény, hogy a legnevesebbek közül kevesen választották őt modellnek (Czigány, Tihanyi, Rippl-Rónai, Csorba Géza), s vonásainak megörökítői közül hiányzik pl. Kernstok, Czóbel, Márfly. Alakja csak halála után foglalkoztatta igazában a művészeket (ami magyarázható a körülötte zajló s érdeklődést keltő harcokkal, majd hírének magasba szárnyalásával), s még azok is, akik személyesen ismerhették vagy kapcsolatban voltak vele, csak utólag, emlékezetből vagy képzeletből ábrázolták őt (Pór Bertalan, Beck Ö. Fülöp, Vedres Márk, Kisfaludi Sirobl, Bokros Birman). Így valóban Székely Aladár fényképsorozata örökölte meg legbeszédesebben és leg-sokoldalúbban Ady próteuszi alakváltozatait, egyéniségének villódzását. A festők közül Czigány Dezső kereste szenvedélyesen — tucatnyi változatban — Ady arcvonásainak méltó megörökítését; Lyka Károly az ő egyik festményét tartotta Ady legtalálóbb arcképének (Eml. III. 457; vö.: Horváth Béla: Cz. D. Ady-képei. 1977; Eml. III. 228—9). A teljesnek tekinthető fényképikonográfia mellett (E. Csorba Csilla: Ady száz arca. In: Tegnepok 417—57 és 96 képmell.) mindmáig hiányzik az Adyt ábrázoló képzőművészeti alkotások mono-

grafikus feldolgozása, sőt felsorolásszerű számbavételük is. W. Somogyi Ágnes tanulmánya az Ady halálos ágyánál készült rajzokat, szobrászi maszkportrékat és halotti maszkokat részletesen tárgyalja, s érdekes értékkülönbséget lát az előről készült elsősleges, dokumentatív ábrázolások és az utóélet születéskor alkotások közt, amelyek már nemcsak ábrázolnak, hanem többletet, eszmei képet is adnak (Tegnapok 361—416).

Az Adyról készült és műveivel kapcsolatos képzőművészeti alkotások számbavételéhez l. az eddigi irodalmat: Bibl. 308—23; Kieg. 285—98.

A halott Adyról felvett fénykép Szőnyi Lajos munkája (l. Tegnapok 456). — Ugyanakkor többen is készítettek a költőről halotti maszkot, s ezekről további (pozitív) másolatpéldányokat öntöttek. Hatvany Lajos első felesége, Christa Winsloe német szobrásznő azonban, bár férjével együtt megjelent Ady halálos ágyánál, tudomásunk szerint csak lerajzolta a halottat. A Beck Ö. Fülöp által Mórícz Zsigmond megbízásából készített maszkot Hatvany vette magához, s erről készíthetett a Csinszka tulajdonába került másolat is, amelyet így ő Hatvanyné munkájának vélt. A halottas ágyánál dolgozó fényképészek, rajzoló és szobrászok tevékenysége, ott készült műveik s a halotti maszkok körüli sok bizonytalanságról és ellentmondásról l. W. Somogyi Ágnes: in: Tegnapok 364—403; MN 1977. nov. 27., dec. 13.

Ady gyötrő, krónikus álmatlanságáról és ennek látomásos költészetében érvényesülő, az írói alkotásban való szerepéről, hatásnyomáról: Ady L. 122; Eml. II. 496—9; III. 207; IV. 472; — egyre súlyosbodó egészségi állapotáról, amely leveleinek állandóan ismétlődő betegség-panaszaiban is tükröződik: Király: Intés I. 533—42; Eml. III. 600—1, 623, 723, IV. 395—6, 405—7, 422, 581, 589.

A nő és a szerelem misztikumának Ady életében, ösztön- és érzelmvilágában s költői inspirációiban oly izgató voltáról, serkentő, sarkalló erejéről szólva, ismét megnyilvánul Csinszkanak másutt is hangsúlyozott, féltékenység nélküli megértő, sőt hálás magatartása Ady előző szerelmei, Léda és a sok többi iránt (l. 57). A Nőhöz való sorsszerű vonzódást pedig Adynak édesanyjával, az „első” nővel létrejött rajongó lélekközösségből eredezteti. Szavaiból még az a hódolatos szeretet érzik, amellyel első leveleiben fordul az Édes felé (l. Lev. III. 294—5, 352, 360); még nincs bennük nyoma a hagyatéki per folyamán gyűlölködéssé torzult ellentétnek (l. 138, 158; Lev. Hatvany 272—4, 321, 346, 379, 387).

Ady és a konzervatív, hivatalos Magyarország szembenállása mindjobban kiéleződött, s Rákosi Jenő konoksága folytán a háború éveiben valóságos hajszává fajult Ady ellen, aki kezdettől fogva — és sokáig szinte egyedül az írók közt — a gyötrődő lelkiismeret kétségbeesett, intő szavával fordult szembe az értelmetlen pusztulás szellemével, amelynek bűnös örültségét s tragikus végét előre látta s megjósolta. Ady és a háború kérdéskörének nagy irodalmából: Lev. III. 68—199; Vitályos 58, 61—9; ÖPM XI. 79—147; Publ. III. 468—529; Életem nyitott könyve 457—502; Ady L. 194—9, 207—10, 213—4; Révész: Ady trag. I. 77—86, 93, 112—38, 182—8, II. 22—5, 45—54, 64—8, 80—7; Bölöni 293—5, 316—45; Hatvany: Ady I. 154—5; Dénes: Élet 201—4; uő: Gyalog 251—2, 259—60, 290—4, 332—3, 363—6, 374—5; uő: Hársak 321—6; Schöpflin 194—202; uő: Írók, könyvek, emlékek. (é. n.) 68—71; Varga 391—446; Vezér 474—520; Király: Intés I. 23—35, 91—139, 165—73, 209—14, 354—60, 384—409, 469—502, 546—55, 571—6, 607—13, II. 31—7, 62—6, 255—6; Vatai László: Az Isten szörnyetege. Washington, 1963. 47—52; Schweitzer Pál: Ember az embertelenségben. 1969. 31—43, 132—4, 162—5; uő: Szépség és totalitás. 1980. 9—27; Bányai János: Túl a költői tapasztalaton. In: Az Ady-vers időszerűsége. Újvidék, 1977. 92—103; Eml. III. 372, 607, 625.

Ady katonai ügyéről (sorozás, felmentés) I. 219; Lev. III. 404, 413, 416; Ady L. 198, 213; Bölöni 293—5; Király: Intés I. 45—6, II. 171, 493; Eml. III. 404, 415, 607, 626. — Bármennyire borzadt a háborútól s gyötörte annak véres esztelensége, úgyhogy az öngyilkosság gondolata kísértette (I. Lev. III. 125, 138—40, 158, 167—9; Bölöni 294), és ha irtózott, rettegett is a katonai fegyelemnek az emberi méltóságot semmibe vevő, a személyiséget béklyóba kényszerítő parancs-önkényétől, géppé alázó kiszolgáltatottságától (I. Király: i. m. I. 545), már-már képes lett volna odadobni magát „*halálhuszár-önkéntesként*” a háborús rém talpa alá, csak hogy szabaduljon a fenyegető bizonytalanság és a tehetetlenség kínjától (I. Lev. III. 150, 167—8). A háborúnak lélekben átélte szörnyűségét nemcsak magyarként gyötrődte végig, bár elsősorban népe tragédiájában szenvedte meg (I. Schöpflin: Írók, könyvek, emlékek 69—70); aggodalmas kétségbeesése egyetemessé tágult, az egész veszendő emberiség sorsát siratta: „*Szenvedésem... az emberé először és persze a magyaré, az erdélyié.*” (Lev. III. 168) Kétágú szigonyként hasít belé a fájdalom, melyet világgá sikolt: „*ember az embertelenségben, magyar az üzött magyarságban*” (vő. Király: i. m. I. 212—5). De már a háború kezdeti hónapjainak kötelei „hazafias gyűlölettel” izzó lelkes hangulatában, amikor a legjobb elmék is megszádlak, tiszta fejek megmámorosodtak, Adyn kívül alig maradt egy-két józanul látó és emberül érző írónk (I. uo. 36—43). Gúnyos, provokatív célzások és

támadások érték ezért (l. ÖPM XI. 106—17, 375—6, 525—7; Vitályos 62), ő azonban nem tud ellenséget látni abban, akit helyzet vagy parancs szembeállított velünk: „*Nekem fáj a szerb komitácsi szíve is, melybe a Skoda vagy Weiss Manfréd golyója beletalált.*” (Levél helyett Gogának. ÖPM XI. 87; vö. *Vigasztaló Anatole France*. Uo. 79, 322; *Daudet és Kiss*. Uo. 146) Ez az egyetemes, tiltakozó részvét Ady háborús költészetének következetes, uralkodó hangja.

Ady forradalmisága s az 1918-i forradalomhoz és ennek fejleményeihez való viszonya két, egymásba kapcsolódó kérdés. Mindkettő, főleg az utóbbi, bonyolult, sokat vitatott s még nem megnyugtató véglegességgel megoldott téma. Teljes tisztázásuk kimerítő adatgyűjtést és elfogulatlanul mérlegelő tárgyalagosságot kíván. Tájékozódási alapul néhány forrásutalás: Ady L. 228—35; Révész: Ady életéről 39—43; uő: Ady trag. II. 95—9, 111—20, 127—43, 181; Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. 1928. 149—50, 171—2, 195; Bölöni 346—51; Schöpflin 206, 213; Lukács György: Ady, a magyar tragédia nagy éneke. In: Írástudók felelőssége. 1945. 25—47; Révai József: Ady. 1945. 3—42, 50—63, 82—4; Varga 448—9; Vezér 520—4; Schweitzer: Szépség és totalitás. 109—20, 124—35; Király: i. m. I. 226, 420—48, 652, II. 681—2 (tárgykörök mutatója); Eml. III. 34—5, 608—14, 649, 655, 659, IV. 420, 429—31, 703; Bibl. 401—2. Ady-szöveggyűjtemények e tárgykörből: Jósások Magyarországról. 1936; A forradalmi Ady. 1945; A fekete lobogó. 1950; Ifjú szívekben élek. 1958; A nacionalizmus alkonya. 1959; Költészet és forradalom. 1969; A Tűz csiholója. 1959.

Ady utolsó verse az *Üdvözlét a győzőnek* (Ny 1918. nov. 16.). Alkotóerejének végső összefogásával, Ignótus kényszerítő ösztönzésére született meg ez a tragikus számvetés. Keletkezéséről: Ignótus: Ny 1919/4—5. 223; Ady L. 229; Eml. III. 297—8, 335; vö. Király: i. m. I. 227—31, II. 322.

Ady neve és életműve korszakmeghatározó, messze túlmutat az irodalmon, történelmi jelentőségű, s e tekintetben is Petőfivel állítható párhuzamba. Hogy emberi alakja és élete, műve és közéleti szerepe milyen országos érdeklődés és figyelem középpontjában állt, hogy a kortársak közt és utókorában mily viharos vitákat kavart, s értékelésének mutatója mekkora szélsőségek közt táncolt, amíg a negyvenes években megállapodott a vitathatatlan klasszikus minősítés legfelső pontján — a róla szóló, szinte áttekinthetetlen irodalom, a Bibl. sok ezer tétele mutatja. Ennek válogatott, sűrített anyaga is csaknem száz lapnyi, l. Botka Ferenc—Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. 1982. 27—105.

Ady irodalmi hatása és befogadása, klasszikussá válásának folyamata, ha nem is párhuzamos, de egymással összefüggő fejlemények. Az első — kivált a tízes években — rikitón külsőséges, formai utánzásban nyilvánult meg (paródiák!), később pedig a költői magatartás bátor eredetiségében, alkotó újszerűségében, eszmei azonosulásban mélyült el (l. Eml. III. 724—5), majd — az ötvenes évektől kezdve — mindinkább elhalványult, elnyomták újabb irodalmi áramlatok, költői stílusdivatok.

Adynak a hazai irodalmi köztudatban és értékrendben való végleges elhelyezkedése, irodalomtörténeti rangjának meghatározása, kultuszának spontán kialakulása, majd hivatalos szentesítése nyomon kísérhető, ahogy neve a harmincas évektől fokozatosan behatol az iskolába, s az elitelő vélekedésektől és tilalmaktól szabadulva mint „tananyag” is beépül az oktatásba (l. Karlovitz János: A. E. a tankönyvekben. Ped. Szle 1970/1. 27—46; Eml. III. 188—9). Eddig számba alig vett, magában álló előzménynek tekinthetők az 1919-ben Székesfehérvárott Velinszky László szerkesztésében kiadott olvasókönyvek, Ady-versekkel.

Ady kortársi hatásának és utóéletének részletes, dokumentált földolgozása az Ady-filológia sok megoldandó feladata közé tartozik. Ezek sorravétele, az eddigi eredmények áttekintésével: Kovalovszky—Láng: Adyról, Adyért. Tiszatáj 1987/1. 59—64 és Látóhatár 1988. márc., 146—56.

1919-ben vagy a húszas évek legelején Csinszka azt remélte, hogy „Ady lesz a magyarság mentőkörülménye” a győztes nagyhatalmak megtorló ítélkezésével szemben és a sorsunkat fenyegető ellenséges szándékok kivédésére. De mivel Ady nekünk magyaroknak, magyarul adódott — amire Csinszka oly büszkén utal, hálát adva a Gondviselésnek —, ez a specifikum és a nyelvünkbe zárt-ság szinte befogadhatatlanná és megközelíthetlenné teszi Adyt más nép fiai számára. Bár sok európai nyelvre fordították műveit (román, francia, német, angol, olasz, szlovák, orosz stb.), s arab, bengáli, héber, japán, kínai nyelven és eszperantóul is olvasható, néhány avatott külföldi ismerőjének hódoló nyilatkozatát és értékelését figyelembe véve is alig vett róla igazán tudomást a világ-irodalom. (Adynak idegen nyelveken megjelent műveiről: Demeter Tibor: Világirod. Figyelő 1962: 417—26; M. irod. lex. I. 17; Botka—Vargha: i. m. 102—5; Bibl. 227—71, Kieg. 169—227.

Az Ady-irodalomnak Csinszkával foglalkozó anyaga még a Lédára vonatkozóanál is terjedelmesebb (l. Bibl. 347, ill. 351). Ennek oka és magyarázata az, hogy Léda sokáig csak az Ady-versek varázslatának titokzatos ragyogásában, szinte mitologikus nőalakként élt az olvasók képzeletében és az irodalmi tudatban, ő maga pedig a magány némaságába zárkózott a világ elől. Csinszka

azonban kezdettől fogva eleven alakjában jelent meg Ady mellett, s a közfigyelmet nemcsak az irányítja rá, hogy ő a költő menyasszonya, majd hitvese, hanem e házasság rendhagyó volta és viszontagságos története is: nagy korkülönbőség, a 38 éves Ady hirtelen elszánása a nősülésre, hosszú harc az apai tiltakozás ellen. A tisztelet és elismerés, amelyet Csinszka bátor kitartása és Ady melletti áldozatos helytállása méltán kiérdemelt, nem váltott át egyértelműen részvétbe a költő halála után. Ellenérzést szült Szendrey Júliához hasonlóan sietős új házassága (közös sorsukról verset is írt: Üzenet Júliának), s méltatlankodó meghökkenést keltett az Ady-jogok kisajátítása, az Ady családdal való ellenséges, gyűlölködő szembefordulása. A makacs hagyatéki pereskedés, amely a költő utóéletének egyik lehangoló és kínos fejezete (l. Hatvany lev. 15—24, 141, 150—2, 191, 193, 198, 455), Ady barátai és hívei közt ellentétet, megütközést, fölháborodást idézett elő, bár Csinszka egyéniségének megnyerő vonásai: természetes közvetlensége, eleven szelleme és humora rokonszenvet és vonalmat ébresztett abban, aki közel került hozzá.

Évtizedek múltán váratlanul újjáéledtek alakja körül a viták, Robotos Imrének *Az igazi Csinszka* c. könyve nyomán (1975; azóta több kiadásban). E „dokumentumriport” — először a kolozsvári Dolgozó Nő közölte folytatásokban (1974) — valóban dokumentált adatokat, tényeket gyűjtött egybe Ady és Boncza Berta szerelméről és házasságáról, de — az adatgyűjtés kétségtelen alapossága, az elemző érzék és érvelési készség mellett — írója eltökélt előítélettel, célzatos elfogultsággal szemléli tárgyát, kitartóan kutat áruló nyomok, terhelő tények után, s a vizsgálóbíró szerepében vádbeszédet is mond Csinszka ellen. Így alakul ki a tények és körülmények csoportosítása és fejtegetésük nyomán Csinszka egyéniségének, jellemének és magatartásának negatív képe, megtagadva tőle minden érdemet Ady életének, sorsának alakulásában, s ezzel kétségbe vonja, sőt érvényteleníti az ő megnyilatkozásait, vallomásait is, kapcsolatuknak érzelmi és morális alapját. Ezzel a leleplező szándékú, de túlzónak és igazságtalannak érzett, ellenséges színezetű egyoldalúsággal Robotos könyve nagy érdeklődést keltett, de heves, sőt ingerült, személyeskedő vitát is, Romániában és nálunk egyaránt, gyakran ellenkező túlzásba vagy ferde irányba sodorva a polémia (l. Bibl. 53—4). A kritikai visszhang anyagát a könyvnek Szembesítés címmel megjelent negyedik kiadása közli (Bukarest, 1984); ezzel a gesztussal maga a szerző ad lehetőséget az összevetésre, tanulságok levonására és egy tárgyilagos, plasztikusan ábrázolt, tehát „igazibb” Csinszka-kép kialakítására. A Bibl. és Robotos felsorolta véleménynyilvánításokon kívül a Csinszkára vonatkozó terjedelmes irodalomból ide kapcsolódnak még a következő cikkek és utalások: Héra Zoltán: *Népszab* 1974. márc. 17.; Bános Tibor: *Morsz* 1975. aug. 10.; F. A. [Földes Anna]: *Nők Lapja Magazin* 1976. 11.; Hajdú Zoltán: *Napló [Veszprém]* 1977. júl. 30.; Megyery Sári: *Irod. Újs.*

[Párizs] 1977. júl.—aug.; Bustya Endre: Ady Endre és Boncza Berta. Utunk [Kolozsvár] 1977/41 — 1978/9; uő: Korunk [Kolozsvár] 1978/9; Robotos: Hajdú-Bihari Napló 1978. szept. 24.; uő: Új Tükör 1986. nov. 2.; Ruffy Péter: M. Hírek Kalendárium 1978. 170—1; uő: MN 1980. ápr. 27.; Dénes Zsófia: uo: 1980. máj. 25.; Szakács Erzsébet: Krónika [Torontó, Kanada] 1982. jan.; Rónai M. A.: Éllrod 1984. jan. 4.; Kovalovszky: MN 1984. nov. 7.; Hatvany lev. 15—24, 150—2, 191, 197—9, 449.

A végső tanulság talán az lehet, hogy Csinszkában, aki oly ellentétes véleményeknek és megítéléseknek, rokon- és ellenszenveknek ütközőpontja, külön kell választani egyrészt egyéniségének alkati, jellembeli vonásait s ebből fakadó magatartását, másrészt Ady életében való szerepét, az érte vállalt áldozatos szolgálatot, amelynek érdeme pozitív irányba egyensúlyozhatja az ítélkező mérlegelést.

Önéletrajzán s prózai emlékezésein kívül Csinszka versben is idézi Ady alakját és emlékét. Csinszka versei c. kötetének (1931) három darabja is ilyen: 1913. Csucsá; 1915. Csucsá; Vallomás a csodáról; ez utóbbi a Portré prózájának lírába oldása, főként Ady testi valójának megjelenítésével. Hagyatékának kiadatlan verseiből — vannak köztük „Lutry, 1910—12” keltezésűek is — idézzük azt, amely az egymásra találás, az 1914. nyári boldog fellángolás szülte (ellenpárja, ugyanezzel a címmel, 1919-ből, Ady halála utánról való).

Énekek éneke

1914. — Csucsá

Tudtam, hogy vagy.
A hajad barna,
Sötét szemed számomra a Világ!
Tudtam, hogy jössz —
Sorsunk akarja
S egygyéforrva nevetjük szembe
ezt a sok csúf komédiát.
Tudtam, hogy a csókod
Szomjasan, szűzin
be kell, hogy várjam.
Tudtam, hogy a kezem barna hajadra,
Fehér testemet izmos karodba
Hajtja a vágyam.

Még kis lány voltam,
Szomorú, könnyes —
Idegen, furcsa, magára hagyott,
Mikor rólad kezdtem szőni az álmom,
Az álmot, ami életre csókolt —
A Vágyat, ami nekem adott.
Hányszor sírtam a nagytükör előtt,
Mi fejlődő formáimról beszélt.
Bimbózó, gyöngé asszonyiságom
Vágyott jöttödtől pirulva félt.
Minden dacos, szép lázadásom
Jobban egyéforrasztott Veled,
Tudtam, hogy széppé kell lennem *érted*,
Minden érintés kegyetlenné tett, —
Nézések, arcok, vágyak, beszédek, —
Én nem születtem — csak Neked.

Trón, korona, arany illene hozzánk.
Szeretném, ha sok kincsünk volna,
Hogy szórhassuk a bús szegény ölébe,
Szeretném, ha az élet megcsókolna.
Illene, hogy fehér virágos bárka várjon
Karcsún, remegőn, bízó hittel
Indulnék el útra Veled.

Igen, vállamon a fejed, —
Gögös koldusok vagyunk, kincsem, —
Karom elrejt a nagy világtól,
minden szemtől és minden vágytól,
eggyé forrott szánkön kívül
Nékünk itt semmink nincsen.

VINCZE GÉZA

A KALOTA PARTJÁN

Élt a múlt század közepén a kalotaszegi Nyárszón egy híres-nevezetes református tiszteletes, Viski Dániel uram, kit az anyakönyvi bejegyzések szerint pontosan 1848-ban választott papjául az eklézsia. Ez a Viski Dániel híret és nevezetességét egyfelől annak köszönhetette, hogy a családi hagyomány szerint Dózsa Györgyig viszi fel a rokonságot, másfelől abban az időben rendkívüli vagyonának...

Szilágy és Kalotaszeg pedig — mint Kós Károly, Kalotaszeg krónikása feljegyzí — „ösi idők óta jó szomszédság”.*

Így történt aztán, hogy a házasulandó ifjú Ady Dániel útra kel Lompértről, s megkéri, és meg is kapja Viski Dániel egyik leányát: Juliannát. Másik leányát, Annát Fazakas András, magyarókeréki pap, a harmadikat, Rozáliát az én nagyapám, Vincze Ferenc sztánai pap veszi feleségül.

Amint apám mesélő kedve is többször idézi a múltat — nagyanyám 1828 körül született a Kolozsvár melletti Györgyfalván; onnan került a család Nyárszóra, s innen viszi haza a sztánai párókiára Viski Rozáliát nagyapám. Középső gyermekük, édesapám 1856. május 10-én született; 1880. január 2-től tanító, majd később igazgató lett a négy tanerős kalotaszentkirályi állami iskolánál.

Az Ady-rokonsággal már korai gyermekkoromban megvan a kapcsolat. Ady Sándor, Ady Lőrincnek, a költő édesapjának

* L. 224.

legidősebb testvére, volt hadadi körjegyző, gyöngye tüdeje miatt már 1889-ben a Kolozs megyei magaslati Meregyó községbe költözik családjával. Legnagyobbik fia, Ady Endre, a költő unokabátyja, ki szintén Zilahon végzett, Bánffyhunyadra, Bölöni László ügyvédhez kerül ügyvédjelöltnek,* egyik testvére, Ilona, a nyári időszakra az 1903—1906. években Kalotaszentkirályra óvónőnek, Mariska, ki Zilahon végezte a négy elemi, mikor szülei Meregyóra költöznek, szintén Kalotaszentkirályra került. Apjának unokanővérénél, Czuczka Jánosné Bányai Juliska tanítónőnél lakik; édesapám a nagy falu állami iskolájában tanítja is.

Ötödik gimnazista voltam — húsvéti szünidőn —, mikor észrevettem, hogy nővérem, ki apám és anyám hivatását követve szintén tanítónő lett havasalji falunkban, egy könyvet dugdos előlünk. Hol előveszi, hol visszadugdossa fehéreneműs szekrényébe, s nagy izgalomban van miatta. Föltűnik nekem ez a nagy izgalom, s mikor magamra maradok, kinyitom a szekrényt — s kezembe veszem a könyvet. A *Még egyszer* első kiadásának kis, zsebbe dugható kötete volt. Az Ady leányoktól kapja kölcsön... Az első, amire reányitok, mint a forgósél csap belém, s lelkem fenekéig felkavar...:

*Valami vad rajongást oltott
Az Érnek partja én belém,
Csupa pogányság volt a lelkem,
Gondatlan vágy és vak remény.
Forgott körültem zagyva módon
Lármával, vadul a világ, —
És én kerestem egyre-egyre
Valami nagy harmóniát...*

A Krisztusok mártírja

* L. Eml. I. 39.

Nem tudom aztán, hogy a vers ritmusa teszi-e vagy a különös, lázas tartalom, de akkor is Ady-verset skandálok, mikor a kőrisfák ágain hintázom... Játsszótársaimmal, Ady Mariskával és Czuczka Emmával boldogan barangolunk a méntás, gyönyörű patakparton. Beleszavaljuk a víz sodrába:

Nagy éjeken szeretnék szólni:

Nem, nem bírok tovább bilincset,

Nem, nem bírok tovább titkolni

Ennyi világot, ennyi kincset.

Világrontó nyilatkozásnak

Égből lopott lángjától égek! ...

... S miket leírok, elpanaszlok —

Csak szóba ömlő semmiségek! ...

Misztérium

Itt, a Kalota partján szövődik az első szerelmem Adyval...

A második — az egyetemi évek alatt, az 1907—1911. években, az orgonavirágos városban, Kolozsvárt... Akkor folynak a legélesebb harcok a régi és az új irány hívei között, de mi már a költőre esküszünk, kinek híre, neve, forró, ifjú lobogása betölti a kolozsvári utcát, bejön a tantermekbe, s ott vibrál az akác-fák fürtjén... Esténként verjük az asztalt egy egész világ ellen hadakozva, nappal az olvasóterembe helyeződik át a csata, de a láz itt van, s mindent elborító forróságával hatalmába keríti az ifjú szíveket. Azóta sem éreztem az írás akkora hatalmát az agyam s szívem fölött. Alig várom a pesti lapok friss számait. Minden vers egy-egy új élmény, új izgalom. Azt a folyamatot éljük át, amely egyszer adatik életünkben, mikor az igazi nagy költő igéi — ki egyszer születik századévekben — friss áradással ömlenek lelkünkbe, s lesznek színné, illattá, formálódnak elhatározássá életünkben... Nekem akkor már támadhatják

Adyt!... Minden támadás, mely őt éri, még jobban mellé állít, s ifjúi lelkem megindultságával, könnyek záporában teszem a fogadást, hogy én ezt az Adyt soha el nem hagyom!...

*

S most már számot kell adnom arról, mikor láttam először Adyt!...

1909. június vége, július eleje!...

Ady, ki a kolozsvári idegstanatórium lakója, Lukács Hugó, híres ideggyógyász kíséretében esténként a New York kávéházba járt... A Főter és a Jókai utca sarkát ellepi a sokaság... Még az ablakokat is körül megszállják... Mi hárman, Parády Jenő joghallgató, Jékely Lajos tanárjelölt és én csak úgy jutunk asztalhoz, hogy napokkal előbb lefoglaljuk. Az izgatottság asztalról asztalra terjed... Pincérek hada az ajtón kiles, türelmetlen ifjú könyök benyomja az egyik ablakot... Végre jön Ady kíséretével! Végignéz a sokaságon. Tudomásul veszi a hódolatot, de nem törődik vele... Barna arcán még akkor nem vágott akkora nyomot az idő, sötét, csigás haja homlokára hull... A 31 éves Ady volt, megviselten, gyűrötten, de az *Új versek*, a *Vér és arany* és *Az Illés szekeren* támadásokban és rajongásokban benne öntudatosult sikere után...

Most elkapja tekintetünket, nagy, sötét szeme sokáig pihen rajtunk, éppen rajtunk... Aztán társaságával beszélget... S mi nem megyünk oda... Megmaradunk a lelkesedésnél...

Az Adyért lelkesülők tábora — tanárok, orvosok, munkások, kereskedők, újságírók, írók, színészek — egyre nő, gyűlésen, vasúton, falun, legációba menet találkozol velük... Volt ebben a lelkesedésben ösztönös reátalálás, s volt Ady élet- és világszemléletét tudatosan vállalás, érette bátor kiállás... Szülőfalumban például élt egy falu népéből jött kovács. Felemelt kalapácsa tiltakozás volt minden társadalmi igazságtalanság ellen, egész lényé élő lázadás, szabad óráiban Ady-verseket mormolt.

Ez az Ady-rajongás hozta közelebb hozzánk, egyetlen fia legkedvesebb húgom férje lesz...

Később elkerülök Kolozsvárról — Fogarasra, majd Alsó-Fehér megyébe, Nagyenyed közvetlen közelébe. De itt is megmarad kapcsolatomban az Ady-hívekkel, közöttük különösen a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanáraival, így Jékely (Áprily) Lajossal, aki Ady-előadásokat is tart, s Kolozsváron a korán elhunyt Vásárhelyi Józseffel...

*

Ady Endre először 1914. június elején jár Kalotaszentkirályon, Boncza Bertukával és nagyanyjával, özv. Török Károlynéval.

Gyönyörű nyárelői nap érkezik Ady Endre. A kalotaszegi népszínes, tarka ruháiban özönlik ki a templomból...

Ideteszem két gyermekkori emlékemet... Édesanyám, a kalotaszentkirályi tanítónő, ki a Dunántúlról származott gyönyörű havasalji falunkba, ha jöttek ki a templomból, otthagytak rántást, főzőkanalat, s rohant a konyhából az utcai szoba ablakához, onnan nézte végig az elvonuló ünnepi ruhás népet, a szeme is fénylett a látványtól... S magam hallottam, mikor a néprajztudósok egyike — kik sűrűn járják Kalotaszeget —, a tudós Hermann Antal (az 1907/8. évben tanárom a kolozsvári Egyetemen) elragadtatásában tapsolva felkiált:

— Lábon járó tulipántok!...

Hát ezt a képet látta Ady Endre! A legszebb pontról, a Kiszely-kert vízmarta magaslati pontjáról, ahol a patak elszélekedett, mi okból öreg Kiszely Kata néni játékos képzelete „tengerpart”-nak nevezi el... Előttük a Kalota „folyó”, a part másik oldalán kis hegyi patak ömlik zuhogva a Kalota vízébe... Még a hársfa is megvan, amely alatt a költő üldögélt. Nagy szeme kigyúlt — s míg a többiek beszélgetnek, a világ legérzékenyebb lemezén elkészült a kép, melynél szebbet senki sem festett Kalota-

szegről. Pedig jártak itt írók, művészek, megmintázták férfait, megcsodálkozták asszonyaik színpompás öltözetét — mégis senki úgy vissza nem adta a táj, a nép lelkét, mint a költő ebben a csodálatos költeményében, mert hozzá van adva az a plusz is, amit csak ő látott meg:

*Pompás magyarok, templomból jövet
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő júniusi nap.
Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkaságban annyi nyugalom
És fehér és piros és virító-sárga
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt, nagyságos arcok,
Ékes párták, leesni áhítók.*

Szemben vele a menyasszony friss, kék szeme nevét:

*Leány-szemek, Sorsom szemei,
Szemek, melyekben rózsás, húszéves,
Vidám kamasznak látom magam,
Szebb szemek minden volt szemeknél
S bennük végképp megpecsételtetett
Az én örök-bús ifjuságom...*

A Kalota partján

A vers még ugyanazon hónapban megjelenik a Nyugatban. (1914. június 16.)

Délután lemennek a Visky-portára, amelyik a Marótlakára vezető út mentén van. Előtte két magányos fenyő-komondor vigyáz a belépőre. Eredetileg Kiszely-porta volt ez is. Két Kiszely szerepel az 1848 előtti kalotaszentkirályi nemes családok névsorában, amint ezt Kalotaszentkirály-Zentelke községek mono-

gráfiájából című könyvében (Kolozsvár, 1904.) édesapám részletezi. A század első negyedében Kiszely Kálmán nyug. útmester lakja a Kiszely-portát, kinek kisebb földbirtoka is van a faluban. Innen viszi el leányát, Ilonát — a nyárszói lelkész Anna leányának unokáját — a szilágysági Debrenbe Visky József. Mint Gábor István is megjegyzi, nem rokon a nyárszói Visky családdal.* Hozzáteszem: egy időben falunkban a ref. papot és kántort is Viskynek hívják, mindenik más Visky-ág.

Később a Visky-pár hazaköltözik az asszony szüleihez Kalotaszentkirályra, s Visky Józsefet a vármegye megteszi kalotaszentkirályi körjegyzőnek. Visky közelebb kerülve a szegény-parasztok világához, megismeri nyomorúságukat s a két falura reáterpeszkedő grófi birtok árnyékában kiszolgáltatottságukat is. Kalotaszentkirályon és a vele összetartozó Zentelkén — közigazgatásilag a két falu egy, csak a Kalota patak választja el egymástól — kevés kivételtől eltekintve, csak középparaszt és pár holdján tengődő vagy egészen nincstelen szegényparashti réteg élt.

Feltehető, hogy a kitárulkozó őszinte beszédben fellebben a fátyol, s a színes délelőtti kép mögött Ady Endre éles szeme meglátja a kép másik felét is, a színes varrottasaiban agyonmagasztalt, világgá kürtölt, hétköznapijaiban szegény, elhagyatott népet... Ehhez a komor valóságképhez Visky is hozzásegíthette, aki mindig tele forradalmi lázzal... Ismerik egymást még Zilahról — Visky nőtestvére ugyanis Kincs Gyulának, a költő kedves tanárának felesége. Visky nyakas, kuruc ellenzéki, s a forradalmi láz az ilyen elszegényedett kurtanemesekben gyűl fel robbanásig. Hasonló képet fest a Visky-portáról a szülőfalumban gyakran megforduló Balogh Edgár is.**

Kuglipálya is van a kertben, tehát délután játékra is sor került, amint Kós Károly is említi idézett írásában; szemtanú

* L. 246.

** L. 240.

öcsémtől, Vincze Imre kalotaszentkirályi, ma kocsi (Komárom m.) tanítótól is hallottam:

A költő nagy igyekezettel gyürkőzik neki a dobásnak:

— Nimbuszom felét adnám oda egyetlen egyenes dobásért...

Persze vándlira megy a golyó... A költő félrevonult egy sarokba... A többiek a játék hevében elfelejtkeznek róla. Öcsém odamegy hozzá, s vigasztalja. A költő tanácstalanul tárja szét a kezét:

— Én nem tudok játszani!...

Erre a jelenetre emlékeztet *Dalok a labdatérről* című, gyermekkorára emlékező költeménye.

Egyébként öcsém, aki kísérőjeül szegődik mellé kalotaszentkirályi útjain — az első pillanattól nagyon megszerette. Költeményeiről, irodalomról — mint mondja öcsém — nem beszélt... Egyéniségének varázsával hódított meg mindenkit...

Még aznap este — a szőke gerendás falusi kúriában érlelődött döntésre Ady Endre és Bertuka életregénye — Bandi még aznap este megkéri a nagymamától Bertuka kezét. Így tanúsítja ezt öcsém.

Így írja meg a helyszínen szerzett információi alapján Kós Károly, s így őrzi ezt emlékezetében Dénes Zsófia is (*Élet helyett órák*. 178).

A „kalotaszegi kirándulás” idejére teszi az eljegyzés időpontját Ady Lajos is. „Azt kell hinnem — mert erről a témáról hiába faggattam később is —, hogy vasárnap este, a hangulat hatása alatt, a »kis húga« kezét megkérte...” (190).

Másnap Bandi és Bertuka és a nagymama — úgy, ahogy jöttek — kocsin visszamennek Csucsára — megismétlődik a leánykérés —, s elmegy a leánykérő levél Ady részéről s a házassághoz beleegyezést kérő levél Bertuka részéről — a zord apához.*

* L. Lev. III. 60, 275; Révész: Ady trag. I. 57—62, ill. Ady-tril. 146—9.

Itt említjük meg, hogy *A Kalota partján* című verssel együtt jelenik meg a Nyugatban a *Vihar és fa*, mely Földessy elemzése szerint magát szimbolizáló fa- és virág-képével „Ady várakozó elébe-nézése az új szerelemnek, az új viharak”.*

*

Ebben az időben Fogarason élek. Kalotaszentkirályi szülőfalumból tanító öcsém közli velem Ady és Csinszka látogatásának történetét. Innen írok én is a költőnek. Ady csucsai képeslapon küldött válasza — első ízben közöljük — híven tükrözi jegyessége korszakában háborús élményeit is:

Kedves Géza öcsém, szörnyű hónapok teltek leveled óta, hónapok, a saját idillemmel csak alig-alig szelődültek. De mindegy, a világháborút is kibírja, aki él, s ha már s ha még élek, tudatom veled, 10—20 nap múlva feleségül veszem Boncza Bertukát. Szeretnélek megismerni, remélem ad az idő, a sors hamarosan módot rá.

Szerető bátyád:

*Ady Endre***

A csucsai kastélyt ábrázoló képeslapon nincs dátum, mint Ady levelein általában. Emlékszem, együtt voltunk egy őszi este, 1914-ben, Sorea bácsi vendéglőjében... Pattan az ajtó, s belép rajta egy véres arcú, bekötött állú, szennyes ruhájú tiszt — Varga főhadnagy. Részt vett azokban a csatákban, melyek 1914 augusztusában kezdődtek, s melyeknek áldozatául esett úgyis szólván az egész fogarasi zászlóalj... Összenézünk. Akkor tudjuk meg, mi a háború... Ebben a hangulatban adja át a postás Ady lapját. Kézről kézre jár, hiszen Ady költészetének itt is van egy kicsiny, hívő tábora...

* Mind. tit. 273.

** Vö. Lev. III. 117.

Az esküvő időpontja, melyet hozzám írott soraiban is oly rövid terminusra bekövetkezőnek gondolt a költő — mint tudjuk — kitolódott. Kilátástalannak tetsző harcot kellene vívni a zord apával. A látóhatár teljesen beborul...

Miután azonban az életrajzok ezekről a részletekről bőségesen megemlékeznek, én ezúttal Dózsa Endrének, Kolozs megye alispánjának az életrajzokban alig érintett s tárgyalt szerepére utalok, melynek pedig — ha házassági beleegyezésben nem mutatkozott is meg — igen fontos része volt a Boncza Miklós lelkiállapotában fokenként bekövetkező enyhülésnek, mely Ady Lajos és a többi életrajzíró véleménye szerint is — ha Boncza Miklós időközben (1917 januárjában) el nem hal — teljes kibékülést eredményezett volna...

Mikor Bandi és Bertuka házassági ügyükben Kolozsvárt járnak, Ady felkeresi Dózsát. Kölcsönösen tudnak egymásról... Hiszen Dózsa az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke is, Adynak tisztelője és becsülője. De személyesen most találkoznak először. Dózsát azonnal meghódítja a költő fellépése, s elragadtatva nyilatkozik erről az első benyomásáról később is barátainak s írásban is...

A költő első nap tartózkodó, s alig érinti házassága ügyét, pedig Dózsát is szerfölött érdekli, hiszen a legjobb barátja leányáról van szó...

Másnap Bertuka is beállít Bandival.

— Bandi bácsi — mutat tréfásan a mellette álló költőre —, ez az én rakoncátlan Bandim!...

— Bertuka húgom — inti az alispán hasonló hangnemben —, a zseniális ember mind rakoncátlan. De bírni kell vele, hogy nyugodtan bírassa...

S megindul a beszélgetés... Ahogy csak egymást szerető emberek között lehet...

— Bandi bácsi — dorombol a kislány —, írjon az öreg Bonczának...

Az alispán beleüti a kalamárisba a tollat!

S ír...

A szerelmesek boldogan néznek egymásra.

S mikor kész az írás, az alispán azon nyomban felolvassa:

— Te féltékeny vagy egy zseniális emberre, hogy elveszi Tőled a lányod. Csak nem akarsz olyan lenni, mint az egyszeri székelly ember, mikor azt mondta a pap a székelly kisfiának: Légy különb ember az apádnál! — s a székelly kifakadt: — Dejszen, ki es tekerem akkor a nyakát! Te se akard kitekerni Ady nyakát, mert talán különb Náladnál...

Az érzékeny húroknál Bertuka sírt. Ady kacagott.

— No, bátyám, ez székelly ésszel van írva!...

— Tudod, öcsém — dörzsölte a kezét vidáman az alispán —, Boncza Miklós, akit Te olyan nagyon szeretnél apósodnak, tanított engem arra, hogy a székellynél nem az a fő, hogy sok esze legyen, hanem ami kicsike van, mindig a keze ügyében legyen!...

Boncza Miklós a levélre nem felelt, sőt amikor később Pesten találkoztak Dózsával, akkor is kitérő választ adott... (A Dózsa Endrével való találkozás részleteiről: Ormos Ede: Ady Endréről és feleségéről. Keleti Újság 1922. szept. 20.)

*

... 1915 májusában Bandi és Bertuka ismét látogatást tesznek — most már mint fiatal házaspár — Kalotaszentkirályon. Meglátogatják özv. Bánya Lajosnét, Adynak apai ágon közeli rokonát, aki nem messze, „Bácsmegén”, a hegyekbe vezető út mentén lakik. A gyönyörű látvány leköti Bandit. A hegyek közel hajolnak, szinte érinti őket az ember a kezével... Mikor hazakerülnek, a rendesen konflison járó költő vidáman jegyzi meg:

— Ennyit régen nem gyalogoltam...

Öcsém, Imre kalauzolásával másnap meglátogatják édesapánkat, Vincze Ferenc ny. állami tanítót, aki nagy tisztelettel fogadja nagyhirű rokonát, elmutogatja a fatornácos régi házat,

melyet még Viski Dani építtetett, díszítéseit kalotaszegi ácsok faragták. Beljebb menve a padlásgerendás szobákba, Ady megelégedetten szemléli az egész falat betöltő Kossuth-képet, mellette az 1848/49-es első felelős minisztérium újságokból kivágott, szépen rámába keretezett arcképcsarnokát s Petőfiét a kutyával, amint búcsúzik a szülői háztól... Ezek voltak az öreg tanító szentségei...

Innen tovább mennek rokonlátogatóba, Magyarókerekére. Barabás Árpád református tiszteletest keresik fel otthonában, ki csucsai beszolgáló lelkész is. A költő nagyon megkedveli az ízes beszédű, mókáiról messze földön ismerős papot. Érinti a magyarókereki utat öccséhez intézett levelében,* s megemlékezik róla Kós Károly is.**

Szállása a költőnek, mint első útján is, Viskyéknél van. Reggelenként a Kalota partján sétál, mely a nagy kert végében folyik. Szemben a Vlegyásza (Vlădeasa: Vigyázó) ormai integetnek.

A kalotaszentkirályi látogatások kiegészítéséül ideteszem még öcsém visszaemlékezéseit is. Felújítva a Kiszely-kertben való beszélgetések meg a Visky Jóska bácsinál rendezett nagy ivások emlékét — így folytatja:

„... igen sok szilágysági esemény, zilahi dolgok, családi vonatkozások alkották a beszélgetések tárgyát. Második látogatása alkalmával katonai sorozása eseményével is foglalkozott.”

Ugyanekkor egy családi tragédia árnya is reáfekszik a költő lelkére; a Visky család nagyobbik fiáról van szó.

Még tavasszal történik, hogy a domború mellkasú, villámos szemű Ferkó, akkor már jegyzőgyakornok — elesik az északi harcokban... Édesanyám az anyák megrendítő egyszerűségével tudatja velem, Fogarasra, Visky Ferkó halálát:

* L. Lev. III. 136.

** L. 230.

„Szegény Visky Ferkó még március 14-én elesett az uzsoki szorosnál. Egy hadnagy barátja temette el. Szegény Jóska bá' majd megőrül bánatába.”

Dum-dum lövés roncsolja felismerhetetlenné. Az édesanya, Visky Józsefné, Ady másod-unokatestvére — 1915 júliusában utánamegy a fiának, keresi a csatatéren a holttestét. Végre egy kettős sírhoz vezetik, de nem ismeri fel egyikben sem a fiát.

A költőt megrendíti az anya fájdalma, és versben ad együttérzésének kifejezést. *Távol a csatatértől* című Világ-beli rovatában 1915. október 3-án jelent meg a *Két sír mellett*, iskolapéldája a közösség fájdalmát kifejező versnek. A veszteség elsiratásánál nem marad meg egy édesanya fájdalmánál, hanem kiszélesíti az összes, háborúban elesett gyermekeiket sirató édesanyák fájdalmává:

*S két sír körül az Anya járt
S mint Élet fölött a Hazard
Nézte,
Nézte őket és mindegy volt,
Melyiket öntötte vére.*

Családi gyászunkat növeli, hogy sógorom, tanítónő nővérem férje is egy időben tűnik el Visky Ferkóval — sohasem látjuk többet, három kis árva gyermeket hagy hátra... Tanító öcsém is bevonul, s mikor súlyos sebesülés után rövid időre hazatér Kalotaszentkirályra, Visky Józsefné sírva kéri — vigyázzon, nehogy úgy járjon ő is, mint az ő ismeretlen sírban nyugvó Ferkója.

Mindezek hozzátartoznak Ady kalotaszegi élményanyagához, s növelik és színezik keserűségét és fájdalmát a népünk százezreit tömegsírba kényszerítő, életérdekeivel ellentétes háború miatt.

1915. december 20-ára Adyt is katonai szemlére citálják Kalotaszeg kis mezővároskájába, Bánffyhunyadra. A magas lázzal

megjelenő nagybeteg költőt — amint ez várható is volt az ellene ez időben megjelenő sorozatos, irányított támadások és névtelen feljelentések után — besorozzák katonának... Erről így ír „*Karácsonyi öröm helyett*” alcímmel a Pesti Napló karácsonyi (1915. dec. 25.) számába:

„*Nekem a kedves Bánffyhunyadi eligazították a dolgomat: egy kedves, nyugalmazott, de most előbújt ezredorvos (!) besorozott katonának. Isten éltesse, kedves, granicsár arcú féldoktor uram, ki nem is sejtette, milyen szívességet alkalmaz nálam ...*”*

S egy lépést sem tesz felmentése érdekében. Mint életrajzaiból tudjuk, a hű Csinszka fáradozik azon, hogy a Nyugat írólistáján mint beteget szabályszerűen felmentsék.

Ady feleségével együtt utoljára 1918-ban látogatja meg Viskyékét Kalotaszentkirályon, de — mint Kós Károly is említi — csupán egy fél napig. Visky azonban Csucsán többször felkereste őket. 1918 nyarán e sorok írója is. Erről szól későbbi írásunk.**

Vincze Géza (Kalotaszentkirály, 1889. ápr. 12. — Budapest, 1964. jún. 3.) ref. lelkész, tanár. Irodalomtörténeti munkásságának középpontjában Ady állt; sok közleménnyel gazdagította a költőre vonatkozó irodalmat (l. Bibl.). A rokoni viszony és helyismerete révén jórészt személyes hitelű forrásokból gyűjtötte össze Ady kalotaszegi, ill. szentkirályi kapcsolatainak adatait, emlékeit.

Az Ady család történetére és a rokonsági viszonyokra l. Eml. I. 30—83 és az ottani családfamellékletet.

A költőnek ügyvéd unokabátyja a névazonosság és iskolai pályájuk érintkezése, ill. párhuzamossága miatt sokszor adott okot az összetévesztésre (l. Eml. I. 35, 39—40, 57; II. 13). A *Még egyszer*, Ady második verskötete 1903 októberében jelent meg Nagyváradon. Ady Sándor leányai megszerezték a könyvet, vagy előfizettek rá. Jellemző, hogy Vincze Géza nővére, fiatal tanító-

* *Jeremiás siralmai* — mindig. ÖPM XI. 116. és Publ. III. 504. Az alcím első szava célzás lehet arra, hogy a sorozó ezredorvos neve — Karátsonyi (l. Vitályos 62).

** L. 707.

nő, titokban és izgatottan olvasta a kis kötetet, mert rejtegetni valónak érezte, szokatlan, szenvedélyes hangja, szerelemre vágyó „erotikája” miatt. Öccsét, az ifjú diákot azonban épp ez a merész lobogás ragadta meg s tette Ady-rajongóvá.

Adynak a Budapesti Naplóban 1904-től sorjázó költeményei, majd az *Új versek* megjelenése (1906) fölkavarták az irodalmi életet és közvéleményt. Ezt a gazdag Ady-irodalom nyomán a versek kritikai kiadásának (szerk. Koczkás Sándor. 1988) II. kötete dokumentálja (238—79). Ady hírnevét és hatását a következő években A Holnap mozgalma tovább növeli.

A kolozsvári egyetem ifjúságának és a fiatal erdélyi értelmiségnek Ady iránti lelkes érdeklődésére l. Gyallay Domokos emlékezését: Eml. II. 623—5.

Ady kolozsvári klinikai tartózkodásáról, az őt övező érdeklődésről, dr. Lukács Hugóról: Eml. IV. 394—475, 496—508; kötetünkben: 473—80.

Ady első csucsai és kalotaszentkirályi útjairól, kalotaszegi kapcsolatairól l. még: Vitályos 54; Révész: Ady trag. I. 47—56 és Ady-tril. 141—6; kötetünkben: 102, 106, 152, 227—30, 235, 246—9.

Vincze Gézának a helyi viszonyok ismeretén alapuló közlése nyomán tisztázható az, ami másutt bizonytalan és kétséges, az ti., hogy Visky József háza nem azonos Kiszelyék portájával, amelynek kertjéből, a Kalota partjának magasából nézték Adyék a templomból pompázón hazavonuló népet.

E közös élmény volt sugallója a látvány bűvöletét és a vallomásra fakasztó érzés boldog eksztázisát egybeolvasztó varázslatos versnek, amelyből — ha másnap íródott is — nem lohadó forrósággal sugárzik az átélt hangulat, s hiteles közvetlenséggel, egyiramú áradással tör fel belőle a kettős elragadtatás.

Hogy elterjedt kortársi vélekedés szerint (l. 235) Ady ekkor, Kalotaszentkirályon kérte meg Boncza Berta kezét, elsősorban e versbeli érzelemmegnyilatkozásnak és előzményének tulajdonítható, annak a mámorítón csábító-kerítő hangulatnak, amely a szentkirályi kirándulást felidéző emlékezősekből árad; Bertuka csapongó, sürgölődő kedveskedése behálózta, rabul ejtette Adyt... Valószínűtlen azonban, hogy már ott, először látott rokon-idegenek előtt kitört volna belőle a megnyilatkozás, még ha „előlegesen” is. A leánykérés csak másnap történt meg, szinte a sors rendezte körülmények folytán, s erre maga a menyasszony, Boncza Berta a legilletékesebb és leghitelesebb tanú (l. Vitályos 54).

Sokan említik, hogy Ady — különösen kívülállók közt — nem beszélt irodalomról vagy verseiről. Amilyen őszinte és föltárulkozó volt költészetében, olyan zárkózott volt „civilként”, ha erre a témára terelték a szót. (Nyilvánosan

is csak igen ritkán szolt alkotói problémákról, műhelykérdésekről; l. pl.: *Félelem és irás, Poéta és publikum.*) Nemcsak valami utólagos költőszemérem tartotta vissza, hanem a feszélyezettség és a tapintat is: hírnevének tudatában zavarta a nyilvánosság, mások kíváncsisága, érdeklődése, bámulata, s nem akarta azt sem, hogy egyszerű emberek, akik hallották hírét, elfogódottan viselkedjenek, és kényelmetlenül érezzék magukat mellette. De megvolt benne a képesség és hajlandóság, hogy ő alkalmazkodjék hozzájuk; hamar megtalálta velük a közös hangot, bizalmat és rokonszenvet tudott kelteni, rögtön megnyerte őket magának, s készséggel, örömmel szolgálatára álltak (l. Eml. III. 723). Szentkirályi vendéglátóinál is szinte rangrejtve jelenik meg; nem az országos híresség, hanem a kedves, közvetlen modorú, természetes hangú vidéki rokon. Szó sem eshet versekről, irodalomról; költő voltára egyetlen tréfás megjegyzéssel utal, amikor kudarc éri kuglizáskor... Ezzel kapcsolatban idézett, *Dalok a labdatérről* c. verse a játék önfeledt örömeiből való kirekesztettségnek fájó panasza — Ady életérzésének egyik gyakori, keserű megnyilvánulása (l. Ady-brev. II. 169—70; Ady-Múz. II. 189; Király I. 64, 142). A jelenetről l. még: 228.

A Vincze Gézának írt csucsai képeslap valószínűleg 1914. szeptember vagy október második felében kelt („szörnyű hónapok teltek el” — írja Vinczének talán még júniusban írt levelére végre válaszolva). Ekkor még bízik a bizonytalanná tolódott esküvő hamaros létrejöttében (l. Lev. III. 110—20).

Dózsa Endre (1857—1944) Kolozs vármegye alispánja, volt képviselő; irodalommal is foglalkozott, ismerte és becsülte Ady munkásságát. Boncza Miklóssal való barátsága ellenére Adyék mellé állt, s amikor jó embereik tanácsára 1914. júl. 30-án Kolozsvárott fölkeresték, támogatásában bízva (arra is gondoltak, hogy őt kéri fel Bertuka gyámi gondnokának), közvetíteni igyekezett a jegyespár és Boncza közt, s része volt abban, hogy a sok huzavona után a kolozsvári megyei árvaszék 1915. március elején végre megadta az engedélyt a házasságkötésre (l. Vitályos 84; Lev. III. 80, 130, 302—4, 386; a házasság ügyéről könyvünkben: 180—1, 284—309).

Dózsa Endre egyéniségét, közéleti szerepét és Ady iránti megbecsülő rokonszenvét idézi föl *Szentimrei Jenő* emlékező cikke, amely Az utolsó alispán címmel jelent meg Dózsa halálakor, 1944. márc. 12-én, a Magyar Nemzetben. Ebből idézünk néhány részletet:

Kolozs vármegye utolsó választott alispánja, makfalvi és uza-paniti Dózsa Endre cs. és kir. kamarás, a kuruckirály Dózsa György leszármazottja is itthaglott minket búcsúvétel. Em-

beröltön át kormányozta Erdély vezető vármegyéjét, negyedszázadnál hosszabban az elnöki székből az Erdélyi Irodalmi Társaságot. Kiolvasta a kaszinóban az össze napi- és hetilapokat, nemkülönben a folyóiratokat, megírt három regényt, számtalan vezér- és tárcacikket, képviselő is volt, de huszárhadnagyként kezdte, és erre emlékezett haláláig a legszívesebben. Arról is nevezetes volt, hogy ő szerelte le Boncza Miklós haragját, és ő boronálta össze Ady Endrét Boncza Bertukával.

Az író Dózsa Endre Rákosi Jenő felfedezettjei közé tartozott. Lapjában, a Budapesti Hírlapban láttak napvilágot regényei, melyek megjelenésük idején megérdemelt feltűnést keltettek.

Kétségtől Dózsa Endre érdeme volt az is, hogy az erdélyi irodalmi hivatalosság hamarabb megbarátkozott Ady Endrével és körével, mint a budapesti. Közrejátszott ebben személyes ismeretsége, majd meleg barátsága, mellyel Adyt és ifjú feleségét magához kapcsolta. A nagyhatalmú alispán megvesztegetően kedves tudott lenni, és aki Adyt ismerte, tudja, hogy kedvességben, gyöngédségben őt is nehéz volt felülmúlni, ha megfelelő hangulatában jó szóval közelítettek hozzá. Ha egy kellemetlen hírlapi incidens útját nem vágja, Dózsa irodalmi társasága lett volna az első, mely Ady Endrét tagjai közé választja.

Dózsa Endre jelentősége, okos körültekintése, jövőbelátása igazában a későbbi években mutatkozott meg. Megérezte, hogy az erdélyi magyarság aránylag még irodalmi területen bonthatja ki magából szellemi hatóerőit. Gyors ütemben hozzálátott a társaság felfrissítéséhez. Szélesebb körben hatottak sűrűn megjelenő vezércikkei, melyek mindig megtaláltak egy bölcs középutat.

Császári és királyi kamarás volt, de Dózsa Györgyöt büszkén számlálta ősei közé. Valóban alispán volt, kit a köznemesség küldött be a vármegyére, hogy érdekeit és jogait képviselje ott főrenddel és kormányhatalommal szemben.

Dózsa Endrének Ady iránti rokonszenve és nagybecsülése megnyilvánult akkor is, amikor 1915-ben a Rákosi Jenő indította támadással kapcsolatban a

Kolozsvári Hírlap körkérdest intézett az ottani tekintélyes irodalmárokhoz. Dózsa — és Jékey Aladár — feltétlen elismeréssel állt ki mellette (l. ÖPM XI. 118, 499—509, 529; kötetünkben: 493).

Az 1915. május közepén tett második kalotaszegi rokonlátogatás során Bánffyhunyadi, Kalotaszentkirályon és Magyarókeréken jártak Adyék (l. Vitályos 93; Lev. III. 134—6; 403; kötetünkben: 229). Bányai Lajosné Fazakas Polixéna Viski Dániel unokája: Anna nevű leányának gyermeke, tehát anyai ágon rokon Adyval. Barabás Árpád ref. pap Bányai Lajosné veje (l. 230, 247).

Visky Ferenc hősi haláláról, harctéri sírjának felkutatásáról, a *Két sír mellett* c. versről l. még 231.

Ady bánffyhunyadi besorozásáról, a kolozsvári bevonulás és a felmentés bonyodalmairól l. Vitályos 61—2; 65—6; Lev. III. 149—52; 416—7; Révész: Ady trag. I. 136—7 és Ady-tril. 193—4; Hársak 321—2; Király: Intés II. 493; kötetünkben: 133, 163, 233, 491, 498.

KÓS KÁROLY
ADY ÉS KALOTASZEG

Ridegen fagyos télelején ott Külső-Szilágyban, Érmindszenten öreg Ady Lőrinc bátyámuram mesélget az atyafiságáról s apjáról, Dánielről, aki egykoron az ősi fészekből, Lompértről* (amott, a hegyek között van, Belső-Szilágyban, már nem itt kinn a pocsolyás síkon) elindult Kalotaszegre, hogy feleséget hozzon onnan, akinek van is valamije, mert akkor már erősen futott ki a föld a mulatós Adyak talpa alól ott, a nótás, vidám Szilágyban...

Hogy miért éppen Kalotaszegről hozott asszonyt? Hát Szilágy és Kalotaszeg ősi idők óta jó szomszédság. Hunyad piaca volt örökké a szilágyi bornak, szilvapálinkának, gabonának, marhának, gyümölcsnek és — titokban — a dohánynak is. Ma sincsen hunyadi kópec** (pedig minden tatár kópeckedik ott), hogy ne ösmerné az utat, aki a nagy útból a csucsai kőhídnál (valamikor Erdélyországnak határhídja volt az) tér el, és a Mese-szes hágóján keresztül a Kraszna völgyében viszen Krasznára, onnan Somlyóra meg Hadadra, Zilahra meg Lompértra és ki Sarmaságon, Tasnádon túl a síkságra, a zsíros földű érmelléki Kánaánba. És a szilágysági magyar szekere is eltalált, különösképpen őszi betakarítás után, Katalin-napkor, Kalotaszeg híres vásártartó városába: Hunyadra.

* Csak Ady Dániel települt oda, a „még belsőbb” Szilágyságból; l. Eml. I. 31.

** Kupec, üzletelő falusi ember

Akkoriban, mint mondtam, a lompérti Adyak hétszilvafás domíniuma igen-igen összezsugorodott volt már, amikor ifjú Ady Dániel házasulandó legény lett. Hogy aztán kalotaszegi kópecsek mesélték-e, vagy ő hallott valamit Hunyadon, Csucsán jártában, avagy éppen a szilágysági papoktól tudta, elég az, hogy hírét vette a nyárszói kálvinista pap, öreg Viski Dániel tiszteletes uram mesébe való gazdaságának és nem is egy, de három eladó lányának, akiből egyet bár az Úristen bizonyára neki szánt.

A hír igazat mondott az utolsó szóig. Viski Dániel uram abban az időben a kalotaszegi traktus leggazdagabb papja volt, ami így kimondva még nem nagy szó, de az már elég nagy, ha ez a gazdaság hatvanezer pengő forintot tett készpénzben, amely forintok állandóan fiazták is az ezüst huszasokat, levének nem kicsiny interesre kiadva megszorult parasztoknak és megszorult uraknak.

Úgy ám! A tiszteletes úr bizony — uzsoráskodott. Öreg nyárszói magyarok emlékeznek meg így róla, és nem tagadja az atyafiság sem ezt a valóságot. S a hagyomány arról is mesél, hogy akkoriban a papi téka grófi-címeres családi ezüstöt is őrzött, zálogképpen a kölcsönbe adott pénzek biztosítékaul. Oh, mert Viski Dániel uram mindenkifelett a pénzt tisztelte, azt őrizte, nevelte, annak élt csupán. És hogy halálát érezte, magáról így hagyakozott: „Aztán nem bánom, ha kerttámaszt is csinálnak belőlem.”

Ady Dániel tehát elindult egyszer könnyű szekéren az ösmert úton a Meszesi hágón által a Körös-völgyébe és egyenesen Nyárszóra, a parókiára, hogy feleségül kérje ama Viski Dániel tiszteletes uram egyik leányát: Lillát.

Akit aztán meg is kapott ...

Ennek a Szilágyból való Ady Dánielnek és Kalotaszegről való feleségének, Viski Juliannának édes unokája volt Ady Endre.

*

Böngésztem a nyárszói öreg anyakönyvet, hogy talán megtudok belőle valamit ama nevezetes gazdagságú papjáról, Viski Dánielről. És végül kiderül, hogy Viski Dániel tiszteletes uramat 1848-ban választotta papjául az eklézsia, és ő aztán szolgálta azt, mikor is 1867 esztendőben nyugalomba vonulván, 1872-ben expatriált a parókiából a — cinterembe.

A temető dombon fekszik, és valamikor ott volt a falu magyar temploma is, merthogy a régi emberek ősi szokás szerint a templom árnyékában szerettek temetkezni... Ma már a nyárszói magyarok temploma a falu közepén van, a temető pedig elhagyottan, a falun kívül, a patakon túli hegyoldal ponkján.*

Szép, öreg, csillagos és újabb csavaratosan faragott fejfák között, szilva és kőrisfák alatt a szürke, mohás kőről olvasom az írást, akit az idő meghagyott:

„Itt nyugsznak az Úrban Viski Dániel nyárszói ev. ref. lelkész meghalt 1872. júl. 24-én** 83 éves korában, mint az Úrnak 51 éve hűséges szolgája és nője, Szabó Julianna meghalt a hálás utódok.”

*

Így került el tehát Ady Endre nagyanyja köves Kalotaszegről nótás Szilágyba amaz Ady Dániel oldalán, aki az atyafiság emlékezete szerint kicsi, zömök, barna, kemény ember volt, könnyű természetű, nagybeszédű, nótás, mulatós, aki élte fogytaig nem szeretett helyt ülni, hogy halála után nem maradt utána egy lapátnyi föld és egy garasnyi pénz sem...

Viski Dániel uram második leánya, Anna, a magyarókereki paphoz, Fazakas Andrásához ment férjhez, Rozália leányát pedig a sztánai pap, Vincze Ferenc uram vette feleségül. A családi hagyomány regéli, hogy amikor Viski Dániel uram meghalt, há-

* Kis domb, emelkedés (tájszó)

** Gyászjelentője szerint 25-én; l. Eml. I. 45.

rom asszonyleánya hazajött osztzkodni. És a jó testvérek el is osztottak ügyesen minden értéket: készpénzt, állatot, gabonát, takarmányt, bútort, gúnyafélét és edényt; csupáncsak egy tekenőt nem tudtak *háromfelé* osztani. És ezen az *egy* tekenőn úgy összekaptak, hogy az osztzkodást visszacsinálták, és perre mentek ... Mind a három fiskális örmény volt a javából, és a hagyatéki per befejezése után mindenikük 3000—3000 pengő forintot kapott az örökség rovására, úgyhogy egyszeribe gazdag emberek lettek mind a hárman...

Viski Dániel tiszteletes uramnak három leánya folytatta tehát leányágon a családot, melynek leszármazási tábláját az atyafiság ma még Kalotaszegen élő tagjainak tudása alapján össze is állítottam.*

*

A sors titkos végzése volt talán, hogy Ady Endre, aki egykor a pocsolyás Ér mellől, a síkság széléről indult el napnyugatra nagy akarással, prófétai hittel, dacos-vidáman — megfáradva, rokantán a kalotaszegi hegyek közé kanyarodott vissza, oda, ahonnan néhai nagyanyját hozta ki nagyapja. Szilágysági ember letére megtalálta ő is az utat ide, Belső-Erdélybe a Partiumból, amiképpen ősei is ösmerték és járták a Kraszna-völgyi utat, a Meszes hágóját és a Körös völgyét oda és vissza.

A sors végzése volt, hogy éppen Boncza Bertukával ismerkedt meg, és így a Királyhágót át kellett lépnie, hogy Csucsára juthasson, de a vérség csudálatos ereje és ösztönös parancsa volt, mely az első lépés után azután a másodikat is megtétette vele: első Csucsára való érkezése után azonnal megkereste kalotaszegi dédapjáról való atyafiságát.

1914. június elején látogatta meg Boncza Bertukát otthoná-

* A lehetőség szerint pontosított családfákat I. az Eml. I. mellékletén.

ban, Csucsán. legelőszőr.* És már másnap (gyönyörűséges vásárnapi napon) Kalotaszentkirályra igyekezett Bertukával és nagyanyjával, özv. Török Károlynéval.

Délelőtt érkeztek és Szentkirály meg Zentelke kálvinista népe éppen a templomból igyekezett kifelé. És aki valaha látta Kalotaszeg magyar népét templomba vonuláskor avagy templomból széledéskor, aki tudja, hogy Szentkirály-Zentelke magyarsága egyike a gyönyörű kalotaszegi nép leggyönyörűbbjének, és ez a falu maga a legszebbek közül való, aki elképzei a szentkirályi kálvinista templomot, ahogyan a dombon, aombok között áll, a domb alatt a kanyargó Kalota vizét a nagy út hídjával, azontúl a lombos, virágos, színesen ékes falut, melynek népe páratlan ősi viseletében, méltóságosan, lassan jó ki a cinteremből, és kanyarodik le a templomdomb útján a hídra, az elhiszi nekem, hogy ennél csudálatosabb kép alig-alig lehetséges.

A templomdomb oldalából, a Kiszely-féle öreg kertből fogta meg ezt a képet Ady Endre lelke. És elvonulva a társaságtól, megszületett a vers: *A Kalota partján* ...

*

A szentkirályi Visky-porta a Marótlakára vezető út mentén van. Tágas, lombos telek ez, és a két öreg fenyő is arra figyelmeztet, hogy — itt urak laknak. Virágos kiskert megett terpeszkedik a fatornácos, öreg kúria, mögötte, mellette az udvar és azontúl a gyümölcsöskert, csupa nemes almafával. A kert egyik sarkában öreg, csudálatosan szépen nőtt nyírfá alatt a zsendelyfedeles, ke-rekes kút, a kert végét, a Kalota-vize martja hosszában, ápolt fagyalbokor-kerítés szegélyezi.

Kuglipálya is van a kertben, és akkor délután kuglizást csapott a vidám társaság. Kriegsparti járta, és „szegény” Ady End-

* Általános tévhit; l. a jegyzetet: 235.

re aggódva fohászkodott neki a dobásnak: „Nimbuszom felét adnám oda egyetlen egyenes dobásért...”

Nagyon-nagyon vidám napja volt aznap Ady Endrének. Pi-hentnek, nyugodtnak érezte magát, és mindenről beszélt, csak irodalomról nem. Öreg Kata nénje (Kiszely Kálmán vénkis-asszony-lánya) különösképpen megszerette az ő először látott öccsét, Boncza Bertuka pedig egész napon által Ady Endre után járt, udvarolt, hízelkedett, dorombolt, úgyhogy nagyanyja meg nem állhatta, és rászólt: „Hagyd békén már, folyton a sarkában vagy, nem tud szabadulni tőled...”

Öreg Kata néni vén szemei is megláttak akkor sok mindent, és Töröknének megjegyezte:

— Meglátod, ez a Bandi elveszi Bertukát...

... Aminthogy még azon a napon Ady Endre meg is kérte Bertuka kezét... [?]

Másnap szóltanul, rosszkedvűen Pestre utazott Ady Endre. Néhány nap múlva Érindszentre...

Augusztusban Csucsára jön, most már jegyeséhez; a hónap nagyobbik részét ott tölti, és onnan sehova nem mozdul. Akkor már jártak a katonavonatok...

*

1915 tavaszán tartotta esküvőjét Ady Endre Boncza Bertukával Budapesten, és az új házások Csucsára jönnek le.

A csucsaiak emlékezete szerint bárányszezon volt már, de ölni való csirke még nem, tehát nagyon korai tavaszidő. És Csucsáról most már feleségével indul kalotaszegi atyafisága meglátogatására.

Első stációjuk ekkor Bánffyhunyadi az akkori szolgabíró, Persina Viktor háza. Ady ideges volt és rosszkedvű a kissé feszes társaságban. Bertuka ijedten kérte a házigazdát:

— Aztán nagyon kérlek, *ne* adjatok bort az asztalra...

De a házigazdai kötelesség erősebb volt a kérésnél.

Ady Endre erősen ivott, és mámoros lett, de elaludni nem tudott mégsem; a veronál aztán segített rajta.

Másnap Szentkirályra mentek Hunyadról Viskyékhez, és ott töltöttek három napot vidáman, jókedvben, kedvesen. Itt meglátogatta Ady Endre nagynénjét, özv. Bányai Lajosnét, aki pár percnnyire lakott a Visky-háztól. Gyalog tette meg az utat, és amikor visszakerült, fáradtan, de jókedvűenmondotta:

— Ennyit régen nem gyalogoltam.

Innen rándult át a szomszédos Magyarókerékére, Barabás Árpád tiszteletes uramékhoz, akik két oldalról is atyjafiai voltak. A papné Viski Dániel uram dédunokája, tehát ezen a réven Ady Endre másod-unokatestvére; a pap nagyapjának, a lelei (Szilágy vármegye, az Adyak ősi fészke) papnak, Barabás Jánosnak leányától való unokája, Lilla pedig Ady Sándorhoz, Ady Endre egyik nagybátyjához ment férjhez.

No így kikaparászván a dupla atyafiasságot, csendes beszélgetés közben megemlékeztek arról, hogy Ady Lőrinc uram is járt ám a magyarókeréki parókián, amikor is két nap, két éccakamulatoztak az atyafiak együtt. És Barabás Árpád bátyám, megemlékezvén Ady Endréék látogatásáról, mélabúsanmondja:

— Kedves ember volt Ady Bandi öcsénk, nem érzett ki belőle a pesti ember, sem a poéta; úgy beszélt, mint a magunkfajta ember. Csak az volt a baj, alig fél napot ültek itt, siettek vissza Szentkirályra... Kár volt, sajnálom ma is...

Viskyéket és a Visky-portát nagyon megszerette Ady Endre, és alig mozdult ki a telekről. A kertben szeretett sétálgatni, különösen a Kalota-parti fagyalbokorsor mentén. Közben beszélgettek, vitatkoztak. Visky Józseffel fogadott is, az öreg jegyzőnem emlékezik ugyan, miről volt szó pontosan, de egy 1914. VI. 14-i [?] csucsai postabélyegzésű lapon olvasom:

„A Bánffy-ügy dokumentumait (nekem volt igazam persze) Érmindszentről küldöm el. S hamarosan jelentkezem a 80 üveg megnyert sörömrre. Ölel Bandi.”

Mikor Visky jegyző nagyobbik fia elesett az uzsoki harcokban, akkor írja Ady Endre *Távol a csatatérről* főcím alatt egy verssel megtöltött elmélkedését. A prózai rész címe: „Az *Elit kálváriája*”, a versé: *Két sír mellett* (megjelent a Világ 1915. X. 3-i számában).

Visky Józseffel erősen összebarátkozott. De Szentkirályra már csak egyszer tudott még eljutni, 1918-ban [?], akkor is a feleségével voltak ott, de csupán egy fél napig. Visky azonban Csucsán többször kereste fel őket.

Kincs Gyula temetésére (aki sógora volt Visky Józsefnek) autón mentek együtt Zilahra: Ady Endre, Bertuka és Visky. És az öreg ember ma sem tudja elfelejteni, hogy Ady Endre hogyan roskadt térdre halott tanítómestere koporsójánál, és milyen kegyetlen őszintén tört fel szívéből a zokogás:

— Ez volt az én édesapám, nem az a másik...

*

De legjobban Csucsán érezte magát Ady Endre, és nem szívesen ment onnan el Pestre sem. Viszont a felesége a város után áhítozott, és emiatt eleitől kezdve félreértések voltak közöttük. Ady szerette a nagy, lombos csucsai kertet, szerette nézni a kastély teraszáról a harsogó Köröst, de talán legkedvesebb helye volt az úgynevezett vadaskert, a Körös túlsó partján bekerített domb, melynek egy része gyümölcsfákkal volt tele, más része erdőszerű park, és benne néhány szelíd őz. A dombon bükkfák alatt kis, fából való vadászpavilon, alatta, a domb alján halastavak. Szerette elnézni a halakat, és egy ilyen alkalommal, amikor a halak versenyezve kapkodtak a vízbe szórt morzsák után, mondotta a feleségének:

— Látod, ez az élet. Az emberek is így kapkodják el egymás elől az ételt...

Csucsán talán leginkább barátkozott Simon Gerőékkel, akik kedves, vendégszerető emberek. Simon Gerő egyszerű, derék és

elég módos kereskedő, a felesége meg művelt, igazi úriasszony. Itt, Simonéknál írta meg többek között a híres *Mesebeli János* verset is. Amikor elkészült vele, és felolvasta (Bertuka észrevételeire javított is rajta egy helyütt), megkérdezték tőle, mit is akar tulajdonképpen mondani ez a vers. Azt mondta:

— Ausztria érdeke, hogy a magyarság elvérezzék...

Pesti barátai megtáviratozták neki Jaurès halálhírét. A távirat Simonéknál érte Adyt, és amikor Simonné Bertukával sétából jövet a szobába nyitott, Ady az asztalra borulva zokogott.

A háborúról különben mindig a legpesszimistább módon nyilatkozott. Amikor egy alkalommal fáklyásmenetet rendeztek a csucsaiak, Ady rámutatott a fáklyahordó fiatalokra: „Látja ezeket a gyermekeket? Két év múlva ezeket is viszik...”

Szerette az embereket, és ha nem is igen barátkozott, szerette a csucsai nép. Egyik vasúti bakternek (román ember volt) kisfia született. Amikor a jegyző azt kérdezte tőle, milyen néven írja be a gyereket az anyakönyvbe, az apa kivágta:

— Hadi Endrének...

A gyerekeket különösen szerette. Megállította őket az utcán, tréfálkozott velük, cukrot osztogatott közöttük. A gyermekek természetesen viszonszerették, és ha megpillantották, messziről kiabálták:

— Jön a Nagysás úr!

*

Kedvesen gonoszkodó tréfáját tartja számon máig a csucsai emlékezet. Adyék szakácsnéjának kislánya óvodába járt. Az óvónő vénkisasszony volt, és Ady erre a versre tanította meg a gyermekeket:

„Lánc, lánc estilánc,
Óvónéni csupa ránc.”

És felbátorította, hogy énekelje úgy a verset az óvodában, hogy az óvónő hallja. A gyerek hazajött az óvodából, és Ady elővette:

— Elmondta a verset?
— El.
— Mit mondott az óvónéni?
— Megkérdezte: Ki tanított erre? Megmondtam: a Nagysás úr. Erre óvónéni azt mondta: Vigyen el az ördög a Nagysás úrral együtt...

*

— Hiú ember volt Ady Endre — meséli Simon Gerőné —, nagyon vigyázott arra, hogy harisnyája, nyakkendője, zsebkendője egyszínű legyen. Büszke volt hajára, szemére. Későcskén, féltizenkettő tájt kelt fel; jó időben sokat kocsikáztak, és a kertben szeretett sétálgatni. Nyáron, esténként, holdvilágnál szeretett fürödni a Körösben, a Senki szigeténél. A zenét szerette, és Bertukát néha korholta: „Miért is nem tudsz zongorázni?...”

— Bertuka sokat panaszkolt, hogy a pénz értékéről Adynak fogalma sincs. Ha Pestre mentek, két nap alatt mindig elfogyott a pénzük. A fiákeresnek (pedig gyalog sohasem járt) mindig egy marék pénzt adott. „Hát tudod legalább, mennyit adtál?” — „Nem én, de ha nem elég, majd szólni fog.”

*

1915 végén járt utoljára Bánffyhunyadon; Persináéknál szállt meg akkor is. Bemutató-szemlére kellett állania, és mint alkalmaszt, bevették katonának akkor...

Aztán vége lett a háborúnak, és Ady Endre Csucsáról elment Pestre, és — meghalt...

Kalotaszeg és az atyafiság számára megmaradt az édes-bús emléke annak az Ady Endrének, akinek nagyanyja tőlünk ment ki a nótás Szilágyba, és az unoka visszakerült ide hozzánk, hogy tőlünk már csak meghalni menjen el.

(1928. június)

Kós Károly (1883—1977) az erdélyi magyar irodalom és szellemi élet egyik vezető egyénisége; sokoldalú tehetség, kultúraszervező szerepe történelmi jelentőségű. Hosszabb ideig a Csucsához közeli Sztánán élt; Kalotaszeg múltjának kutatása s lakói életének tanulmányozása során — ennek terméke Kalotaszeg c. könyve (1932) — gyűjtötte össze Ady ottani éveinek emléknymait. 1912-ben rövid életű hetilapot indít Kalotaszeg címmel; egy svájci előfizetője is volt: Boncza Bertuka ottani intézeti növendék.

Kós fenti írása a kolozsvári Erdélyi Helikon 1928. júniusi számában jelent meg, majd Hármaskönyv c. kötetében is (Bukarest, 1969).

Kalotaszeg jellegzetes történeti-néprajzi tájegység Csucsá és Kolozsvár közt, az országút, ill. a vasútvonal mentén. „Fővárosa” Bánffyhunad. A legtöbb falut református magyarok lakják, híresek viseletükről, népművészetükről, háziiparukról és építészetükről. Jelentős irodalom foglalkozik e tájjal, l. Jankó János: Kalotaszeg magyar népe. 1892; Malonyay Dezső: A kalotaszegi magyar nép művészete. 1907; Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék. 1943; Nagy Jenő: A kalotaszegi magyar népi öltözet. Bukarest, 1958; Kósa László —Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. 1975. 123—4; Gyarmathy Zsigmondné (1845—1910) egész irodalmi és népművészeti-felújító munkássága e vidék népéhez és hagyományaihoz kötődik.

Kós Károly akkor ismerkedhetett meg az Ady családdal, mikor 1924-ben az erdélyi magyarság ünnepséget szervezett az öreg Ady házaspár aranylakodalmára, s ez alkalommal felavatták a Kós készítette Ady-emléktáblát az érminszenti „kúrián” (l. Ady emlék-füzet a zilahi és érminszenti ünnepekről. Zaláu—Zilah, 1924; Kós: Ady Endre szülőföldjén. In: Hármaskönyv. 1969. 68—78). Ady Lőrinc ekkor beszélhetett apjáról s a család kalotaszegi kapcsolatáról.

Ady Dániel Lompértről ment át leánynézőbe, de a család „ősi fészke” nem az, hanem Diószád, ahonnan a nevük eredhet, s a környező falvakban (Hadad, Lele, Menyő, Szilágyszentkirály, Szilágycseh, Szilágfőkeresztúr) gyökereztek tovább. Ady Dániel került nyugatabbra, Lompértra, fia, Lőrinc pedig házassága révén ki a hegyek közül, a megye északi, sík részén lévő Érminszentre. Az már jeles dohánytermelő vidék volt, Adyék is ügyeskedtek vele, fortélyos hadakozásban a fináncokkal (l. *Bodrog* [nov.]; Eml. I. 178, 182, 216, 232; Bölöni 182).

Az Ady család múltjára vonatkozó adatokat, emlékeket, családi hagyományokat, legendákat, kortársi közléseket és a Viski-ágról, a kalotaszegi rokonságról talált nyomokat az Eml. I-ben gyűjtöttük egybe: 30—224. l. Viski Dániel gyászjelentőjének szövegét l. uo. 45—6. A kötet végén lévő leszármazási

tablákat a rendelkezésünkre állott adatok alapján állítottuk össze. További kutatásnak akadálya a régi, egyházi anyakönyvek hozzáférhetetlensége Erdélyben.

Kós Károly is a téves hiedelmet ismétli, hogy Ady 1914. június elején járt először Csucsán, holott ezt megelőzte egy áprilisi látogatása. Ady és Boncza Berta első találkozása, személyes megismerkedése körül jó ideig bizonytalanság köde ült, megzavarta a tájékozódást. Ennek előidézője eredendően Ady Lajos, aki könyvében (188—90) — meglepő tájékoztatlansággal vagy tán szándékosan — egybeolvasztja és összekeveri Ady két csucsai látogatását, az április végét és a június elejét, mintha csak az utóbbi történt volna meg, holott a levelezésből világosan tájékozódhatott. Egybekapcsolva hivatkozik — pontatlan címekkel és időutalással — *A Kalota partján* és *Vajjon milyennek láttál?* költői reflexióira. Az első (Ny 1914. jún. 16.) valóban a jún. 7-i kalotaszentkirályi kirándulás hangulati élményének szülötte, a második azonban már előbb, május 1-jén megjelent: áprilisi, első találkozásuk nyomán ébredt kölcsönös kétségeik töprengő, de bizakodó foglalata. Még Földessy kommentárjai is az „1914 júniusában” történt „első személyes találkozás”-hoz kapcsolják e verset (Mind. tit. 271). Bölöni szintén bizonytalanságban hagy az első csucsai utat illetően: „1914 tavaszán” (276—7, 290). Pedig Révész már határozottan — ha nem is pontos dátumokkal — elkülöníti a két alkalmat (Ady trag. I. 46—52 és Ady-tril. 140—4).

A kérdés tisztázásához l. még: Lev. III. 26—46; Vitályos 53—4; Dénes: Élet 182—5, 191—9; Adyné 297—300; Bustya: Utunk 1971. jún. 4.; Robotos² 74—9; Király: Intés II. 420—4; Eml. IV. 734, 769—70; kötetünkben: 101, 106.

A kalotaszentkirályi kirándulás helyszínrajza, eseménytörténete és élményhangulata, a rokoni kapcsolatok részletezése több forrásból is kiegészíthető: Lev. III. 47, 52—3; Vitályos 54; Ady L. 189—90; Révész: Ady trag. I. 52—5 és Ady-tril. 144—5; Adyné 300—2; Robotos² 86—7; Király: Intés II. 424—5; kötetünkben: 210—3, 246—9. A kuglizás-jelenetről l. még: 212—3.

Az eljegyzés helyszínét és időpontját illetően is téves hagyományon alapul Kós Károly közlése. Bizonyára Ady Lajos elbeszélésén, aki azt írja (190), hogy vasárnap este, a hangulat hatása alatt kérte meg Ady a kis húga kezét. Visky József, ha szintén így nyilatkozott, az alkalom és a hely jelentőségét akarhatta ezzel növelni. A valóságban azonban csak másnap, Csucsán történt meg a leánykérés, amint ezt a legilletékesebb, Boncza Berta közli emlékezésvázlatában: hétfőn délután kiérkezik Kolozsvárról Lám Béla, a vőlegényjelölt, s ráébredve a helyzetre, eldobja jegygyűrűjét, és sértődötten elutazik. „S én egy fél-

óra múlva Ady menyasszonya voltam” — írja Csinszka (Vitályos 54; l. még: Révész: Ady trag. I. 56 és Ady-tril. 145—6; Adyné 302; Robotos² 87—99; Király: i. m. II. 425—6).

Ady Lajos állítja azt is, hogy bátyja másnap, azaz jún. 8-án, hétfőn már Pestre utazott: „Kedd reggelre kesernyős hangulatban érkezett fel”, s pár nap múlva ment haza Mindszentre, ahol nyomott kedélyállapotát firtató édesanyjának kijelentette, hogy életének legnagyobb számárságát követte el, de most már férfias kötelessége állni a szavát (i. h.).

Ady azonban egy hétig, jún. 12-ig Csucsán maradt, s onnan egyenesen hazautazott (l. Lev. III. 45—6; Vitályos 54). Lehet, hogy édesanyjának valóban keserű kedvetlenséggel nyilatkozott csucsai útjáról — ha ugyan Ady Lajos nem célzatosan emeli ezt ki —, mert aggályai és kétségei támadhattak e mostanáig halogatott döntő lépésének helyessége felől; ezt tükrözik barátainak írt vallomásai is (l. Lev. III. 65—6, 70—1, 79, 91, 93). Hangulatának ezt az elborulását azonban feloldják és ellensúlyozzák Csinszkához írt sűrű, rajongó „völegényi” levelei és más megnyilatkozásai (l. uo. 47—106). Egyébként július—szeptember hónapokban Csucsá és Érmindszent közt utazgatott, a kezdődő háborús izgalmak és aggodalmak közepette, s Pesten is járt (l. uo. 61—106).

Adyék az 1915. márc. 27-i esküvőt követő nyolc-tíz napi pesti tartózkodás után tértek haza Csucsára. A Persina Viktornál való bánffyhungyadi vendégeskedés jelezte Csinszkanak, hogy házasságukban mi vár reá: folytonos elszánt, taktikázó harc Ady alkoholszenvedélyével és az álmatlanság gyötrelmét enyhítő veronál bódító ártalmával. De bizonyára adódott már ebben némi tapasztalata az előző hónapok alatt is, melyeket Ady jórészt Csucsán töltött; még ha a „völegény” mérsékelte is magát a nagymama és Malvin néni s a háznép előtt. Az esküvő után azonban a házasságért vívott harc felgyült feszültsége kirobban belőle, s nem tudja fékezni magát. Pesten, az operában is megszökik Csinszka mellől, s eszméletlenségig ittasan viszik haza a szállóba. Csinszka azonban, az esetet részletesen elmondva, ezt írja emlékezésvázlatában: „Természetesnek tartom vállalt sorsomat. *Nem vagyok mártyr. Boldog vagyok!*” (Vitályos 57)

A bánffyhungyadi vendégeskedés tehát már óvakodásra intette, s az incidens nem érhetne váratlanul. A házigazda magatartása is érthető: röstellte volna, hogy ne járjon vendégének kedvében, Ady pedig kihasználta az alkalmat Csinszka fékező óvatosságának elhárítására. „Ha vendég volt valahol, vagy ő maga volt vendéglátó-gazda, szívesen túltette magát a napirenden” [a 2—3 liter boradagon, amely később növekedett is] — írja Ady Lajos (204).

A Kós cikkében említett kalotaszegi rokoni kapcsolatok:

Adyék kalotaszentkirályi vendéglátójának, Visky József jegyzőnek Kiszely Ilona volt a felesége, aki Viski Dániel dédunokája — Kiszely Kálmán és Fazakas Ilka leánya; ezen a szálon bogozta ki Csinszka az állítólagos Ady—Boncza rokonságot (I. Lev. II. 241, 538, 594—5, 606—7). A bonyolult családszétágazások és a régen gondosan számon tartott, mégoly távoli atyafikapcsolatok tekervényeiben könnyű találni érintkező pontot.

Adyék vendégeskedésének színhelye, a Kiszely—Visky-porta azonossága körül zavar van. Balogh Edgár 1940-ben már idegen kézen találja a Kiszely-kúriát. Lengyel Balázséknak viszont 1956-ban ifjabb Visky József úgy mutatja meg házát, mint amely a nevezetes látogatás emlékét őrzi. Gábor István cikkéből sem derül ki, hogy egyazon vagy két különböző épületről van-e szó. Vajon tisztázható még e bizonytalanság?

Özv. Bányai Lajosné Fazakas Polixéna, Viski Dániel unokája — Viski Anna és Fazakas András gyermeke — B. L. Iompéti ref. lelkész felesége.

Barabás Árpád Viski Dániel dédunokájának, Bányai Annának, Bányai Lajosné lányának a férje. Ő keresztelte Boncza Bertát (I. 48).

Adynak Visky Józsefhez írt lapját I. Lev. III. 45. A Bánffy-ügyben való fogadás homályos voltáról I. még: 242, 248.

Visky Ferenc édesanyja fel akarta kutatni fia holttestét, de két sírt is felbonttak, s nem tudta eldönteni, melyik az ő halottja (I. Földessy: Mind. tit. 289). Ady Világ-beli háborús rovatának (Távol a csatatértől) a vers előtti prózai részlete Zuboly emlékét idézi, aki szintén Uzsoknál esett el, 1915. ápr. 2-án (I. ÖPM XI. 90, 104).

Kincs Gyula (1859—1915) Ady zilahi görögтанára, 1897-től a Wesselényi Kollégium igazgatója; Ady idejében még nem volt az, mint sokszor tévesen közlik. Ady hálás, fiúi szeretettel ragaszkodott hozzá, Zilahon jártában mindig fölkereste (I. Eml. I. 343, 519, IV. 550, 672, 679—83). Kincs hirtelen halt meg 1915. dec. 31-én. A lesújtó hírre betegen, téli havazásban sietett ravatalához Ady, a Csucsá—Zilah közt járó postautóval (I. 145; Ady-Múz. II. 186—7; Adyné 339; Eml. I. 349—50, 546—7). A gyász megdöbbenett fájdalomtát fejezi ki *Kincs Gyula emlékének* szentelt verse (PN 1916. jan. 28.). Kincs huszonöt éves tanári jubileumára pedig *Vén diák üdvözlete* c. meghatott köszöntőjét írta Ady (VÚ 1908. jún. 28.).

Simon Gerőné további Ady-émlékeit I. 341. Az itteni részletekhez:

A mesebeli János megjelenése: Ny 1914. dec. 16; Ady október elejétől november közepéig s 20-ától januárig valóban Csucsán tartózkodott. A vers ér-

telmezését I. Földessy: Mind. tit. 242; Varga 418—21; ÖV 62 II. 657; Király: Intés I. 165—73.

Jean Jaurès (1859—1914) francia szocialista vezér, a l'Humanité alapítója és első szerkesztője. Eszméit és törekvését Párizsban ismerte meg Ady közelebbről, s rokonszenvező figyelemmel kísérte. Iránta való nagybecsülése számos cikkében megnyilatkozik (I. ÖPM IV. 26, V. 213, VI. 205—8, 237, VII. 75—6, VIII. 75, 238, 531, X. 57, 123, ill. Publ. I. 363, 515, II. 154—8, 176, 205, 430, 510, III. 261—2, 328, 472. Vö. Bölöni 51—2, 90, 190; Varga 123—4, 432; Vezér 213, 216, 219; Király I. 107, 496, II. 8—9, 19; uő: Intés I. 266; Belia: Lev. I. 19—20.

A békéért agitáló Jaurès az első világháború kitörésének előestéjén, 1914. júl. 31-én lelőtte egy diák, a sovínisza tömegszenvedélytől feltüzelve. Ady akkor Csucsán tartózkodott, de levelezésében nincs nyoma a megdöbbenő hírnék. Csinszka azonban följegyezte később: „Jaurès haláláért — egészen beteg.” (Vitályos 61) Jaurès nevét egy novemberi cikkében írja majd le Ady, a valószínűtlen távolba tűnt Párizs emlékét idéző fájdalmas kérdések sorában: „*És Jaurèsnak nem fájt-e [a] halál...?*” (*Levelek Madame Prétéríte-höz*. Ny 1914. nov. 16. — ÖPM XI. 82). Amikor azonban a Galilei Kör 1915 augusztusában, Jaurès meggyilkolásának évfordulóján emlékülést tartott, Ady elküldte erre az alkalomra a Körnek írt hatodik versét: *Emlékezés nagy halottra* (megjelent: V 1915. aug. 15.). A versről I. Földessy: i. m. 247; ÖV 62 II. 660; Király: Intés II. 5, 331. — A háború tombolása közepette idézi meg a békevágy vértanújának emlékét Peterdi Andor Jaurès c. verse is (P. A. költeményei II. 1918. 148).

Ady gyermekszeretetéről, játékos-csúfondáros hajlamáról és megjelenésének, testi ápoltságának különös gondjáról I. Eml. III. 723—4. A Körösben való fürdőzésről: Vitályos 60; Ady L. 204; Bölöni 298; Hársak 314. Az óvónő esetéhez Gábor Istvánnál, aki szintén idézte, az a megjegyzés járul, hogy Ady rengeteget nevetett a történeten, és mindenkinek elmesélte (I. még: 395—6).

Különös paradoxonként hat, hogy a „vér és arany” költőjének — felesége szerint — fogalma sem volt a pénz értékéről. Nagyon is tudta, érezte az anyagiak jelentőségét, a pénz mindenhatóságát, épp ezért meg is vetette, gyűlölte zsarnoki uralmát (I. pénz-versei, *Harc a Nagyúrral*). Megalázó szükségyszerűség, nélkülözhetetlen létfeltétel volt számára a pénz, megszerzésében feszélyezettség, gátlás nem zavarta; jogos járandóságnak tekintette, elvárta, sőt valóssággal kikövetelte magának, hogy a tehetősek „adózzanak” neki. Mégis mindig pénzzavarral küzdött, mert gazdálkodni nem tudott. Erről anyagi ügyeinek két bizalmas intézője, Ady Lajos (176—7) és a „titkár”, Steinfeld Nándor

(HSz 1919. aug., 135) ad jellemző képet (l. még: Eml. III. 725, IV. 725, 741); könnyelmű költekezéseiről, gavallériájáról, kocsi-szenvedélyéről számtalan kortársi emlékezés szól. Ady leveleiben örökös a pénztelenség panasza, kölcsön, előleg kérése, sürgetése. A pénz-, ill. aranymotívum költészetének egyik jellegzetessége főként a korai kötetekben, s ez jelzi, hogy létszemléletének és életfilozófiájának központi problémája fejeződik ki benne. Király István egész fejezetet szán e bonyolult kérdés elmélyült elemzésére (Király I. 354—94), de emellett is érdemes volna — a kortársak közléseivel, véleményeivel együtt — összegyűjteni és feldolgozni Adynak ide vágó nyilatkozatait, vallomásait, verseinek és novelláinak motívum- és témaanyagát.

Adynak 1915. dec. 20-án kellett Bánffyhunyadon ismételtlen sorozásra állnia, s ekkor már őt is „alkalmas”-nak találták (l. Lev. III. 149—50; Vitályos 62; *Jeremiás siralmai — mindig*: ÖPM XI. 116, 525—6 és Publ. III. 504). Kós bizonyára erre az alkalomra utalva mondja, hogy Ady akkor járt utoljára Bánffyhunyadon, de téves évhez — 1917 — köti cikkében.

BALOGH EDGÁR

KALOTA-PARTI LÁTOMÁS

Egy falut figyelek most, jelenével-múltjával ismerkedem. Ady Endre járt itt gyakran, s ha felmegyek hársfája alá, felnyílik előttem a magyar világ. Komoran áll a hársfa a régi Kiszely-kert dombján. Alant a Kalota. Szemközt a híd. Csöndes vásárnapként megismétlődik a színes Kalota-parti látomás, csakúgy, ahogyan Ady Endrének is tárulkozott:

*Pompás magyarok, templomból jövet,
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő, júniusi nap.
Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkaságban annyi nyugalom
És fehér és piros és virító-sárga,
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt, nagyságos arcok...**

De a kert már nem az Ady-rokon benedekfalvi Kiszelyeké... Jártam a mestergerendás, ósdi kúriában, ahol Ady Endre, a már régen meghalt Kiszely kisasszonyok vendége eljegyezte Boncza Bertukát. Az új gazda erről semmit sem tud. A hársfát is ki akar-ta már vágatni, mert „nem sok hasznát veszi”. A padok még ott korhadnak, régebben asztal is volt, de az már eltűnt. Nem emlé-

* A Kalota partján

kezik itt már senki más a költőre, csak egy öregasszony. Azt mondja, vagy tíz évvel ezelőtt látta utoljára Ady Endrét. Csak az lehetett, szentkönyveket árult a szomszédos Zentelkén...

Itt Kalotaszentkirályt nemcsak nemcsak hátán lakott valamikor, nemcsak voltak a kalotaszegi tímárok is. Volt itt aztán politizálás, meséli a református tiszteletes. Amíg csak 1848-ban a móc jobbágyok le nem jöttek a havasról, és fel nem gyűjtötták a községet. Az egyház rövid feljegyzést őriz ebből az időből, rajta a megölt nemések névsora, és hivatalos igazolás arról, hogy a tűzvészben a régi anyakönyvek is mind elpusztultak. Egy század sem telt el azóta, s a kalotaszentkirályi és zentelki törzsökös nemescsaládok mind szétszéledtek vagy kihaltak. Hallom, nem tudtak gazdálkodni, s a felszabadult helybeli magyar jobbágyok egy-két nemzedék során mindenüket felvásárolták. Ez is néma forradalom* volt, de alapos. Nézem a zsindeyes, tornácos házakat, az ágaskodó, feltűnően magas csűröket, a galambdúcos kiskapukat, a telkek várszerű zártságát: kisajátított udvarházkultúra ez. A régi birtokosok már csak a temetőben találhatók meg, s a gazdák csúfneveiben.

Csak az öreg Visky József él még. Ady Endre Jóska bátyója. Igaz, ő csak beházasodott az itt otthonos Kiszely családba, a hajdan birtokos középosztályt azonban már csak ő és a fia képviseli a faluban. A bemutatkozáskor megemlítem a Liptó megyei Kiszelyeket, akikkel valamikor Benedekfalván találkoztam, aztán rátérünk a maholnap nyolcvan esztendő, víg kedélyű úr legkedvesebb témájára, Ady Endre kalotaszentkirályi látogatásaira. Igen, egy Széchenyi-rézmetszet s egy Rákóczi-olajnyomat társaságában ott függnek a falon Ady Endre Kincs Gyulának dedikált fényképei is. Itt tudom meg, hogy a költő legkedvesebb zilahi professzora házigazdám sógora volt. A Viskyk rokonsága Ady Endrével egy kicsit bonyolult. Családfát betűzünk, s hosszas magyarázat után (miközben a viskiszegi

* Utalás Kovács Imre ilyen című könyvére (1937).

Viskyeket a rődi és rettegi Viskyektől elválasztottuk) valamelyes fény derül az Ady—Kiszely—Visky rokonság mibenlétére. Előkerülnek a régi, meghitt családi levelek, egy levelezőlapon a csucsa Boncza-kastély s a költő kezeírása (a postapecsét kelte: 1914. június 11.).

A lapon említett fogadás körülményei felől már Áprily Lajos is faggatta Jóska bátyót. Neki még nem mondta meg, de ma már elárulja, miről is volt szó, azzal a kikötéssel, hogy nem adom tovább. Az ügy közlése több főúri családot is sértene... Nyakas szellem él a Visky-portán, ez a kuruc magatartás kíméletlen azonban a magyar bűnökkel szemben is. Jócskán hallani itt egyet-mást a zentelki grófokról, de nincsen lakat alatt az egykori kalotaszentkirályi nemesszaládok szennyese sem. Nem, Ady Endre verseiről nem esett szó beszélgetéseinkben, inkább csak Bandi végtelen kedvességéről és apró hiúságairól. De a szellem még ma is Ady Endréé, a népért síró, bús bocskoros nemesé.

A nemesek udvarházait még csak bevették a jobbágyokból lett kiscgazdák, de odaát Zentelkén sértetlenül állt a grófi uradalom. Ady Endre a Kiszely-kúriából jól láthatta az emeletes, szép nagy kastélyt szemközt a domb hajlatán. Az uradalom nemcsak a zentelki határt zárta el, hanem körülfogta Kalotaszentkirályt is. Így aztán, amint elfogyott a nemesi birtok, meg is akadt a parasztgazdagodás. Amikor (még az első világháború előtt) eladó lett Kalotaszentkirályt a Gyarmathy-birtok, összeállottak a zentelkiek, hogy no most, ha már a saját határukban nem, legalább a szomszédban, de megelőzte őket az uradalom azzal, hogy „a gróf soha nem adott, soha nem cserélt, de mindig vett, mert a világ kell neki”. Egy tagban is maradt a hétszáz hold, amíg csak románra nem fordult a világ.

Amióta Ady Endre erre járt, eltűnt a kastély is. Hült helyét megtaláltam...

Mint betört foggyökér, fájat ma is az a kastély-omladék. Kicsinyek maradtak alatta Zentelke házikói, s a szűk udvarokból áthúzódik már a szegénység a Kalotán, fel a büszke kalotaszent-

királyi gazdavárák közé. A szegénység nyomában tudóvész settenkedik, időnként kidől egy-egy jómódú gazda is. Milyen finom-szép, milyen törekeny olyik gyermekarc! Tere, tágassága nincs ennek az egymásba nőtt két falunak, pedig szapora a nép. Szűk, nyomott, elszorult itt minden. Szivárog is el a lakosság, most aztán megindulhat a rajzás is. Mehetnek vasutasnak, pályamunkásnak, talán gyári munkásnak is a földtelen kalotaszegi magyarok, éppen csak idehaza nincsen számukra hely.

*Helóta nép, helóta költő,
Találkoztunk ti meg én.*

*Bennünk nagyságos erők várnak,
Hogy életre ébredjenek,
Bennünk egy szép ország rejtőzik...**

Így írt, így üzent Ady Endre, de milyen furcsán cseng ez itt, ahol elsüllyedt ugyan a régi úri világ, de a nép világa mégsem jött helyébe. Oda a kastély, a megüresedő udvarházakba jobbágyutód nyomult, de miként a kastéllyal együtt eltűntek az évszázadokon át felhalmozott műreemek is, az udvarházak benső szellemi feszültsége sem öröklődött át a bennvalóval. A parasztság nesztelen honfoglaló áramlásából elmaradt az a csattanó, hogy Tököli János gazda a Kiszely-kúriával együtt Ady Endre ígéit átvegye. Akinek meg nem jutott a kertből, földből, kúriából, eddig még Ady Endre hírével sem találkozott.

Kalotaszentkirály, 1940 novemberében

* Küldöm a frigy-ládát

Balogh Edgár (1906—) író, publicista, egyetemi tanár. 1935-ben költözött Csehszlovákiából Erdélybe, s ott jelentős közírói és irodalomszervező tevékenységet folytatott. A Romániai magyar irodalmi lexikon szerkesztője.

Fenti cikke a Magyar Nemzet 1940. dec. 12-i számában jelent meg, Kalotaszegi változások címmel. Falukutató, szociológiai érdeklődése új szempontokkal egészíti ki a téma többi feldolgozását.

Az Ady kalotaszentkirályi látogatását felidéző cikkekből nem tűnik ki egyértelműen, hogy kinél vendégeskedtek. Révésznek Csinszka elmondásán alapuló közlése is két színhelyre utal: „A Visky család egyik nagynénjét, [Kiszely] Kati nénit is meglátogatták, aki a maga kúriáján élt” (Ady trag. I. 54 és Ady-tril. 144). A kérdés tisztázására l. Vincze Géza emlékeztetését: 210—1. Az eljegyzés azonban nem Szentkirályon, hanem másnap, Csucsán történt (l. 235—6).

A Kiszely—Visky—Ady családi kapcsolatról l. Eml. I. 79 és mellékletén az Ady-ág családfáját; Lev. II. 595, 606—7.

Kincs Gyuláról l. ÖPM VIII. 56, 345, IX. 218, 490—1, X. 160; *Vén diák üdvözléte*; *Kincs Gyula emlékének*; Bóka 45—6; Eml. I. 191—2, 315—6, 319—21, 339—56, 380, 507, 517—9, 542, 546, 549, 580, II. 59, 116, IV. 550, 672, 679—83.

Visky Józsefnek a látogatás után írt csucsai levelezőlap-szövegét l. Lev. III. 45. Az ott említett fogadás tárgyát, ill. lényegét sajnos Balogh Edgár is titokban tartja. Nyilván a Bánffy grófokkal kapcsolatos ügyről lehetett szó; az ő birtokuk volt a szomszédos Zentelke is.

ADY KALOTASZEGI ÉS CSUCSAI EMLÉKE

Kalotaszeg: tulajdonképpen harmincnégy [?] falu gyűjtőneve.

Hogyan jött el Ady Endre egy nap erre a vidékre, miért keres-
sük ezen a tájon életének emlékszilánkjait?

Nem Ady Endre volt, aki a nótás Szilágyból először látoga-
tott el a köves Kalotaszegre. Ő már lépett utakon érkezett.
Nagyapja, Ady Dániel kerekedett fel egy nap az ősi fészekből,
Lompértről,* belső Szilágyból a hegyek közül, asszonyt keresni
Kalotaszegre.

Egy nap ugyanis a sok nótázás közben kicsúszott az utolsó
darab föld is Ady Dániel lába alól, átment hát a Meszesi hágón,
a Körös völgyébe Nyárszóra, leánynézőbe Viski Dániel tisztele-
tes úr Lila** leányához, a három közül az egyikhez.

A nyárszói kálvinista papnak hatvanezer pengős híre volt, s
az ilyen hírt hamar átfújja a szél a hegyeken is túlra. Ady Dániel,
kicsi, zömök, kemény, barna ember, italban, dalban egyformán
edzett, tudta, miért indult el a nyárszói parókia felé. A leányké-
rés nem ment simán, mivel Ady Dániel érkezését mulatós híre
előzte, s az öreg kálvinista pap, ki igen jó kereskedelmi érzékkel
is áldott volt, bizony megnézte, hova kerül a szép Lila s főkép-
pen hova a hozomány. De a jég megtört Lila szerelmén. A nagy-

* Az Ady család névadó „ősi fészke” a belső-szilágysági Diósd lehetett, s a család
szétágazott a megyében. Ady Dániel Szilágyszentkirályon született (1811), s csak a múlt
század közepe táján telepedett le Lompérton.

** *Lila, Lilla:* a *Julianna* becéző alakja; l. Csokonai *Lillája*: Vajda Julianna.

apának is olyan nagy dió-szemei voltak, olyan meleg barna szemek, mint az unokának, így azután Dániel elvitte Lilát, át a Meszesen, a nótázó Szilágyságra.

Ady Endre családfáját a család még ma is szerteszéjjel élő kevéssé hozzátartozójának fáradozásával, de nem utolsósorban Kós Károly gyűjtésének segítségével sikerült összeállítani. A családfa a sok rokonnal, elágazással így fest (l. 247).*

Mikor az öreg Viski Dániel meghalt, három leánya szépen elosztott a tekintélyes vagyonton, csak éppen egy teknőn nem tudtak boldogulni. Ebből azután olyan két évig tartó pereskedés keletkezett, hogy három ügyvéd szépen meghízott rajta. Mászt a régiek életéből nem is igen jegyez fel a családi krónika. Igaz, bennünket is frissebb emlékek érdekelnek.

*

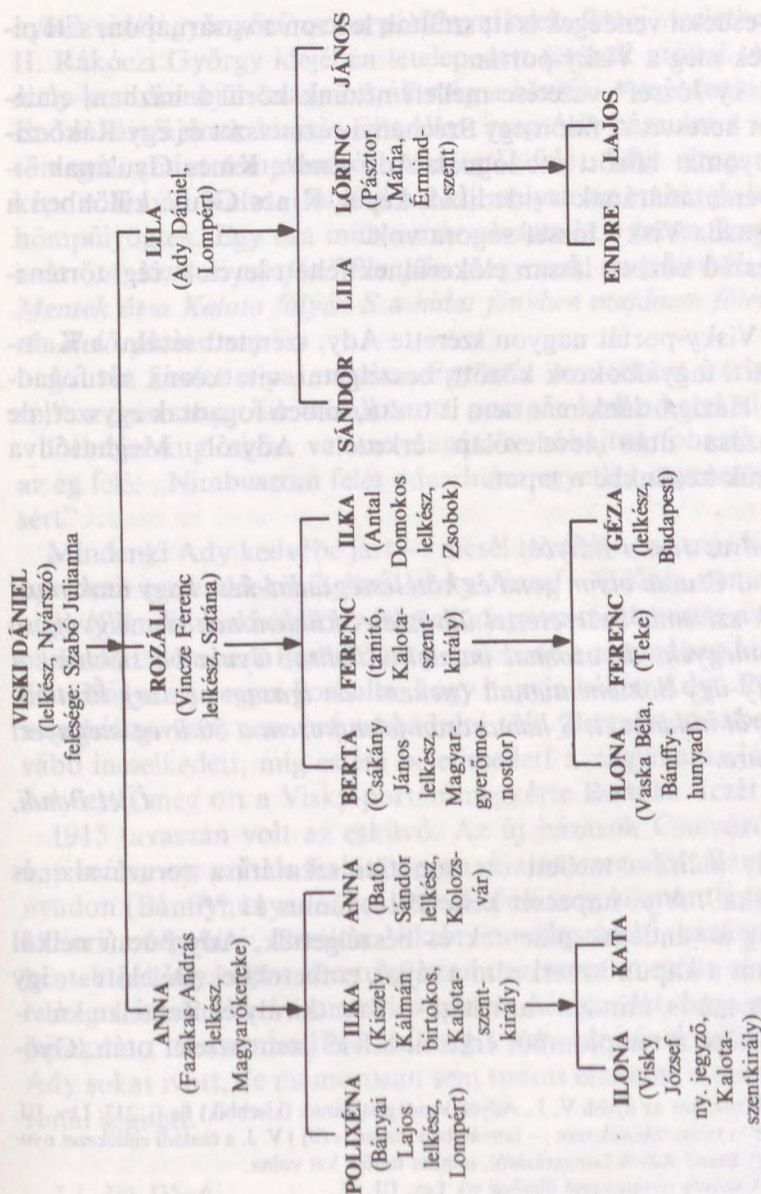
Ady Endre 1914 júniusában** látogatott el először Csucsára Boncza Bertáékhoz, de már másnap, vasárnap a kora reggeli órákban kocsira ültette Bertukát s a nagymamát, özvegy Török Károlynét, hogy átmenjenek Kalotaszegre, ahol az egész vidék csupa komaság, atyafiság volt, hiszen nagyanyja, Viski Lila innen került el nagyapja oldalán a Szilágyságra.

Az utasítás az, hogy Viskyékhez kell menni Kalotaszentkirályra, Visky József nyugalmazott jegyzőhöz, aki az öreg nyárszói lelkes Anna leányának Ilona nevű unokáját vette el. Nincs vérségi rokonsága a családfa fejével, csak éppen őt is Viskynek hívják.

A kalotaszentkirályi Visky-porta a Marótlakára vezető út mentén erősen vendégcsalogató hely. A fatornácos nemesi kúria előtt kis virágos kert, s a tágas udvar mögött szép gyümölcsös. A kertben kuglipálya, s a kert alatt a Kalota vize szalad ezüstösen.

* A téves adatokat és a nyilván sajtóhibás névelírásokat helyesbítettük. Az Ady család múltjáról l. Eml. I. 27—136; családfák mellékleten.

** Már áprilisban, de ez sokáig nem volt ismert adat; l. 235.

A csucsai vendégek is itt szálltak le azon a vasárnapon, s itt pihentek meg a Visky-portán.

Visky József* vezetése mellett nézünk körül a házban, emlékeket keresve. A falon egy Széchenyi-rézmetset és egy Rákóczi-olajnyomat között ott lógnak Ady Endre Kincs Gyulának — kedvenc tanárának — dedikált képei. Kincs Gyula különben a házigazda Visky József sógora volt.

Beszéd közben lassan előkerülnek féltett levelek, régi történetek.

A Visky-portát nagyon szerette Ady, szeretett sétálni a Kalotai-parti fagyalbokrok között, beszélgetni, vitatkozni, sőt fogadni is. Házigazdánk már nem is tudta, miben fogadtak egyszer, de elutazása után levelezőlap érkezett Adytól. Meghatódva vesszük kezünkbe a lapot.

Kedves Jóska Bátyó!

Ez a Csucsra olyan gond és kötelességtudat-űző, hogy csak most tudok szívemből szeretettel üdvözlétet küldeni nektek. Algyógyra nem megyek, de azonnal indulok Zilakra, Gyula bácsiékhoz. A Bánffy-ügy dokumentumait (nekem van igazam persze) Érmindszentről küldöm el. S hamarosan jelentkezem a 80 üveg megnyert sörömrre.

Ölel Bandi.

Ady aláírása mellett ott van Csinszka írása ceruzával: „és Bertuka”. A postapecsét kelte 1914. június 11.**

Míg a vendégek pihentek és beszélgettek, Ady búcsú nélkül kiosont a kapun ismerkedni a tájjal, emberekkel. Délelőtt — így van ez ma is, minden vasárnap — Szentkirály és Zentelke kálvinista népe a templomból érkezik kifele istentisztelet után. Gyö-

* Bizonyára az ifjabb V. J., Adyék vendéglátójának (kisebbik) fia (l. 217; Lev. III. 165); ez — talán szándékosan — homályban marad, s (ifj.) V. J. a családi emlékezet nyomán úgy beszél Adyék látogatásáról, mintha tanúja lett volna.

** A szöveg pontosságát illetően vö. Lev. III. 45.

nyörű vidék gyönyörű emberpéldányai ezek, festői viseletben. A II. Rákóczi György idejében letelepedett tatárok utódai. A Kiszely-kert dombján ma is ott áll még a hársfa — mindenki Ady Endre hársfájának hívja —, itt állott meg Ady bámulni a színes tömeget, amint templomból özönlött kifelé. Adyt elragadta a kép. A fénylő Kalota folyó s a híd, melyen az emberek lassan hömpölyögtek. Egy óra múlva már olvasta is a verset Bertukanak: „*A Kalota partján. Pompás magyarok templomból jövet, Mentek át a Kalota folyón S a hidat fényben majdnem fölemelte Az ölelő, júniusi nap*”...

Azután kiadta a parancsot: „Egy szót sem többet irodalomról”, s egész nap csak tréfálkozott, pompás kedve kerekedett.

Délután kuglizásba vetette magát, és sóhajtva fohászkodott az ég felé: „Nimbuszom felét odaadnám egyetlen egyenes dobásért”...

Mindenki Ady kedvébe járt — mesél tovább a ma már bizony nyolcvan esztendő körül járó Visky József —, Kata nénje (Kiszely Kálmán vénkisasszony leánya) nagyon megszerette a „bar-na Bandit”, Boncza Bertuka meg egész nap a nyomában hízelkedett. Nagyanyja egyre korholta, hogy hagyja békén Adyt, folyton a sarkában van, nem tud szabadulni tőle. Bertuka azonban tovább incselkedett, míg estére beteljesedett a nagymama jóslata. Ady este, még ott a Visky-portán megkérte Bertuka kezét.[?]*

1915 tavaszán volt az esküvő. Az új házasság Csucsáról pár nap múlva ott voltak Kalotaszegen. Kalotaszeg előtt Bánffy-hunyadon (Bánffy-hunyadot tekintik Kalotaszeg központjának) az akkori szolgabíró, Persina Viktor vendégszerető házában pihentek néhány napot. Bertuka szomorú arccal mesélte el Kalotaszegre érkezéskor, mennyire kérte a házigazdát, hogy ne adjanak bort az asztalra, Persina mégis Ady kérésének tett eleget. Ady sokat ivott, de mámorosan sem tudott elaludni, s csak a veronál segített.

* L. 220, 235—6.

„Csucsára Pestről mindig valósággal menekült Ady. „Pihenni és felejteni” — mondta Csucsán kevés barátjának. Itt leginkább Simon Gerőékkel barátkozott Ady, egyszerű kereskedőemberek voltak, akikhez sokat járt le a kastély magányából.

Simon Gerőné több emléket és elő emlékezetéből.* [Egy hangulatkép:]

Furcsa nyári délután volt. Lilaruhás hegyek árnyékába burkolt lábainál sejtelmes suttogással csobogott a Körös. Ady elterült a kövér fűvön és Visó** énekét hallgatta. Az ének is erdei vadakról és titokzatos szellemekről szólt.

*

Lassan Csucsára is befurakodtak a háborús gondok. Nem volt kenyér. 1916. szeptember 8-án a nagymama levelet írt Csucsáról Kalotaszentkirályra „Kedves jó Józsinak”, hogy küldjön egy kis tengerit és búzát, ha másképpen nem, számárfogaton. „Bandi beteg, a gyomrával ma is ágyban van. A sok menekült nézi nap-nap után. Éjszakára három-négy menekülő van nálunk, akiket mint honfitársainkat szívesen kell látni, tehát a kis vacsoránkat megosztjuk velük. Szegények napokig nem esznek meleg ételt. Főzünk zöld paszulyt és néha becsináltat. Egyféle meleg ételre szívesen látjuk. De nincs kenyérünk, kifogyóban van, s ez még eltart Isten tudja meddig. Tele van estére a falu menekültekkel. Csucsának nincs sója, nincs petróleum, nincs liszt. Ezek a fő szükségesek, s mind nem kapható. Most már jön a kenyérszükség. Ezek a szegények nem kaptak Kolozsvárt egy falat kenyeret. Sült krumplit ettek kenyér helyett, azután a főispán adott nekik lisztcedulát, úgy sütöttek Kolozsvárt útravaló kenyeret. S míg Torontálba beérnek, eltelik 8 nap. Nagyváradon újból sütnék, ha lehet. . .

* Mivel G. I. nyilván Kós Károlytól idézi őket (l. 232—3), ismétlésüket mellőzzük.

** Egy román legenda

Főznek az útszélen egy-egy köménylevevest, paprikáscsirkét gazdag székely urak, akiknek ma semmijök sincsen két darab ruhadarabjuknál. Csak az életüket mentik meg. Elcsüggedve mennek a bizonytalanságba. Szomorú helyzet. . . Én is pakolok a várban, mert az tűzmentes, könnyen nem gyújtható, belől lelakatolhatók az ablakok, ha bombát kap, csak úgy mehet szét. Itt marad minden, Isten tudja, hogy marad. Miklós [= Boncza] azt írta, zárjuk le, és a kulcsokat adjuk a főszolgabíró kezébe, és a csendőrségre bízuk. Ez a sok szép minden Isten oltalmára lesz bízva. . . Utolsó menekvésünk Budapest lesz. Én Szombatfalvyékhoz Kispestre megyek, s lehet, hogy Bertukáék is oda, mint menekültek.

Ma még Kolozsvár nem menekszik, s azon erről senki, csak az, akinek van Budapesten otthona. Bertuka egy szép levelet írt az apjának, én is írtam, kértem jószágos tanácsát. Választ nem kaptunk. Kértem, hogy intézkedjék, még minden az övé itt. Néma sírra találtunk még eddig. . .”

Boncza Miklós tehát még mindig haragszik, amiért leánya a „beteg” Adyhoz ment feleségül, s így nem törődik a csucsaiak gondjával.

*

Ezekhez a csucsai napokhoz tartozik még Tóth Sándor kolozsvári újságíró élménye:

— A Szeben megyei Nagycsűrben volt a tűzkáder, amelyhez tartoztam. A román hadsereg betörésekor a kádert elhelyezték Biharpüspökibe. Negyven napig tartott ez a visszavonulás. Amikor keresztülhaladtunk Csucsán, az országút kanyarodójánál egy embert vettem észre, amint nézte a menetet: Ady volt. Felismert ő is, és rögtön meghívott magához a kastélyba, engem és a velem levő Incze dr. kolozsvári ügyvédjelöltet, akinek most Budapesten van irodája. Sikerült két napi szabadságot kapni, és felmentünk a Boncza-várba, ahol szeretettel fogadtak bennün-

ket, a viszonyokhoz képest fényes vacsorát főztek tiszteletünkre, amely nagyon finom volt ugyan, de nem elégítette ki alaposan kiéhezett katonagyomrunkat. Ady ezt észrevette, s hogy a háziak meg ne hallják, odasúgta nekem, hogy ne búsuljak, mert lemegyünk a kocsmába, és ott majd kipótoljuk jó adag rostélyossal, egy kis bor mellett.

— Így is történt. Másnap úgyszólván nem is láttuk Adyt egész nap. A cselédségnél érdeklődtünk, hol van. Megmondták, hogy csak este szokott felkelni. Beszélgetés közben azután Ady megmagyarázta a dolgot:

— A világ legnagyobbbszerű találmanya az ágy. Lehet benne enni, inni, aludni, szeretni és dolgozni. Nem érdemes felkelni. . .

Gábor István erdélyi újságíró (1908—1944) több cikket közölt Ady ottani kapcsolatairól (I. Bibl.). A fenti a Magyar Nemzet 1942. júl. 26-i számában jelent meg.

Forrása elsősorban Kós Károlynak Ady és Kalotaszeg c. közleménye (I. 224); az onnan átvett részeket elhagytuk. Kalotaszentkirályi vezetőjének személyét félreérthető bizonytalanságban hagyja: nyilván Ady egykori vendéglátójának fiáról, az ifjabb Visky Józsefről van szó.

Ady Dánielről, házasságáról és apósáról, Viski Dánielről s az Ady család kalotaszegi rokoni kapcsolatairól I. Eml. I. 30—81, 117, 131, 347. A Visky- és az Ady-családfa a kötet végén lévő mellékleten. L. Vincze Géza és Kós Károly emlékgyűjtését: 206 és 224.

A Visky Józsefnek írt levelezőlap szöveggözlésének alapja a Belia-féle levélgyűjtemény. Bertuka mellett a lapot aláírta özv. Kovátsné és özv. Török Károlyné is (I. Lev. III. 45, 242).

Ady Lajos is azt írja (190), hogy vasárnap este, a hangulat hatása alatt kérte meg Ady a kis húga kezét. Ezzel s a cikk közlésével ellentétben — amely nyilván ifjabb Visky Józseftől ered — a leánykérés nem Szentkirályhoz fűződik. Ebben Boncza Berta a legilletékesebb s leghitelesebb: emlékezősvázlata szerint ez csak másnap, hétfőn (jún. 8.) történt meg (I. 220, 235).

Simon Gerőné emlékeit I. még: 341.

A háború elvadulásával az életviszonyok egyre súlyosbodtak; erről a nagymama levelei adnak érzékletes beszámolót, a mindennapi gondok tárgyilagos közlésével; I. Hársak 323—4, 326, 335—8; kötetünkben: 122—5.

De a háború megpróbáltatásairól és embertelenségeiről közvetlen élményi képet is kap Ady, amikor 1916. augusztus végén Románia is hadat üzen a Monarchiának, és csapatai betörnek Dél-Erdélybe. A váratlan támadás a lakosság tízezreit készítette menekülésre az ország belseje felé, s fő útvonaluk a kolozsvár—nagyváradi országút volt, amely ott húzódott el a Boncza-vár alatt. Ady szemtanúja, hogyan tiporja meg a háború a védtelen embert; irtózatát és reménytelenségét a halálra szánt kétségbeesésig csigázta a szenvedés, nyomorúság áradatának látványa s a végső soron tehetetlen részvétel. Verset nem tud írni, de levelei megörökítik vergődő lelkiállapotát: „*En hetek óta a megörülés-től félek, s ez a neuraszténia mindenféle narkotikumom fokozásával jár... Rom vagyok, nem étezem, veronállal nem alszom, sovány, halnivaló...*”; „*Sok hét óta a nevemet se tudom leírni, ellenben van egy jó revolverem. Katonákat, menekülteket vendégeltem, s félig megöszültem... Nem bírom... Jöttek új dolgok, szörnyűségek, s ti Pesten nem is sejtitek, mi történt. Bár már hívnának be katonának... Egész életem... belefűlt a régi átkok, bűnök... galádságába*”; „*Gondold el, miket láttam, éltem, beszéltem, vigasztaltam (hit nélkül), vendégeltem és sirtam itt, a földönfutók országútja mellett... Mi lesz e förtelmes világgal...?*”; „*Két hónap óta álamtalan, szerencsétlen beteg vagyok. Az események, s amiket látnom kellett, tönkretettek. Semmi hitem. Minden ellenem s életem eredményei ellen. Annyi erőm tán még lesz, hogy agyonlőjem magam.*” (Lev. III. 166—71)

Özv. Török Károlyné, a nagymama, akire voltaképp az egész csucsai háztartás gondja nehezedett, nem az önmagával is meg hasonlott költő gyötrelmeit visszahangozza levelében, hanem az életet őrző, gondoskodó asszonyi gyakorlatiasság józan, segítő ösztönével éli meg az eseményeket. Tárgyilagos egyszerűségű szavaival is érezteti a látott-hallott s átértett emberi tragédiákat, melyeknek részleteit s Ady reagálását sok emlékezés villantja elénk; I. Vitályos 62; Ady L. 213; Révész: Ady trag. I. 185—6, II. 24—5, 45—6 és Ady-tril. 222—3, 234—5, 247; Bölöni 335—6; Adyné 346—51; Hársak 325—6; Király: Intés I. 209—16; kötetünkben: 121—5. — A Kalotaszentkirályról kért búza dolgában Ady már aug. 27-én írt Visky Józsefnek, I. Lev. III. 165.

Adynak igazi „anyanyelve” a vers; ebben tör fel belőle autentikusan a torkát szorító rettenet. A torlódó izgalmak és a cenzúra azonban elfojtják hangját: „*Nyolc hét óta aligha írtam többet nyolcvan sornál — táviratokat beleszámítva*” — panaszolja aug. 29-én Fenyőnek, de már érzi, hogy valami megfo-

gant tudatának méhében: „*bennem van egy nagy vers*”. A bontakozó érlelődés azonban lassú; egy hónappal később, a veszedelem múltával, Ady még mindig csak mentegetőzik: „*Nem irtam meg készülődő nagy versemből csak 3—4 strófát.*” Okt. 4-én is fogadkozik: „*A Nyugat számára okvetlenül megy kézirat, ha belehalok is.*” (Lev. III. 166—9) Több heti gyöttrő vajúdasba telt tehát, míg okt. 16-án megjelenik az *Ember az embertelenségben*. Képei, kifejezései az akkori olvasó számára világosan utalnak a még riasztó elevenességben kísértő országos riadalomra. Két év múlva azonban *A halottak élén* kötetben a vers utolsó strófája alá odatette Ady emlékeztetőül a keletkezés idejét: 1916. szeptember. A költeményről, amelyet Ady már csírájában is „*nagy vers*”-nek érzett, I. Földessy: Mind. tit. 238; Varga 422—4; Vezér 498—500; Fábry Zoltán: Ady igaza. 1977. 93—8 Bratislava; Király: i. m. I. 209—25.

Az 1916 szeptemberében Csucsán megélt események nemcsak a háborúval elbukó Magyarország sorsát vetítették Ady szeme elé: talán még élesebb fájdalommal újult föl benne Erdély elvesztésének jós-tudata. Bénító hatásától másfél év múltán sem tud szabadulni: „*Látnom kellett egy erdélyi dombi lakásról a székelyeknek ő szörnyű menekülésüket. Azóta sem tudok ép lenni, dolgos s önmagamban biztos.*” (ÖPM XI. 146).

Tóth Sándor, a menekülőkkal visszavonuló s Csucsán megpihenő katonai újságíró Adynak kávéházi ismerőse lehetett Kolozsvárról, ahová többször be-rándult Csucsáról. Hogy vacsorapótlásra a kocsmába invitálta vendégeit, ürügy-alkalom is volt neki a borozásra. Jellemző Adyra az ágy kedveléséről vallott nézete. Régebbi éjszakázó életformája, rossz alvó lévén, hozzászoktatta a későn keléshez, sokáig való lustálkodáshoz, de szívesen írt, olvasott is az ágyban. S depressziós, akaratlan és reménytelen napjaiban ez volt a menedéke az élet, a valóság elől. E szokását sokan említik; I. pl. Ady L. 203—4; Adyné 181, 188; Hársak 314; Eml. II. 738—40, III. 401, 426, 601—2; vö. Lev. II. 72: „*Olyan beteg s halálra szánt vagyok, hogy engem az ágyamból az Isten se zsarolhat ki*”; Az ágyam hívogat.

KALOTASZENTKIRÁLYON, ADY NYOMÁBAN

Egy erdélyi utazás során, 1956 augusztusában meglátogattuk Kalotaszentkirályon Visky Józsefeket, feleségem, Nemes Nagy Ágnes rokonait. Itt, ebben a Zentelkével egybeépült kalotaszegi faluban írta Ady — *A Kalota partját*. A falu — mint a kalotaszegi falvak általában — csöppet sem hasonlít az alföldi magyar településekhez. A szentkirályiak nagy építők, egész Erdélyben híres ácsok. Kőalapon, fából épült, tornácos házaik tágasak, s ami az egész falunak keleties város jelleget ad: óriás pagodaszerű csűrök kandikálnak ki mögülük. Viritó zöld gyepek az udvarokon, fehér házoldalak, fazsindelyes feketellő pajtatetők s köröskörül szürkés, palaszín domboldalak. Ezt a tájat szeli ketté lankás völgymederben a Kalota folyó.

Viskék háza a falu közepe táján süppedt, roskatag kúriaféle. Formájában hordozza a család hajdani virágzását, megjelenésében mai romlását. Hólyagosodó vakolat, hiányos tornácoszlopok, s előtte elgazosodott, lepusztult kert, hol csak a hajdani virágágyások körvonalai látszanak még, itt-ott néhány elcsenevészsedett bukszusbokor s hátul a régi park kivágott tönkjei.

Odabent, a besötétített s mégis légytől zsongó szobában is teljes a pusztulás: szegényes, rozzant minden. Az asztalon ragacsos plüsterítő, hátul régimódi, támlás dívány. De a házigazda megelé, hogy legalább az emlékezés varázsával széppé tegye, ami közelről gyatra és szomorú.

— Ott fogtok aludni — mondja —, ahol Ady és Bertuka. Abban a szobában s azon a díványon.

— Ady? Hogyan?

— Gyakran járt itt, apáméknál. Bertukát is itt kérte meg,* mert Bertuka is rokon. Később együtt jöttek. Az a hátsó szoba volt az övék. A két vörös plüssdívány. Délig is ellustálkodtak rajta. Csak akkor reggeliztek. Ady össze-vissza bolondozott közben. Megfogta az asztalt Bertukával: — Hó-rukk, döntsük fel.

— Levelek is vannak?

— Vannak, de nem tartom őket magamnál. A pap őrzi őket. Jöttek már hozzám Kolozsvárról, hogy adjam oda, vagy legalább fényképezni hagyjam. De nem adom. Két egyetemista jött a múltkor, de én kimentem a Kalota partjára, s bujdokoltam előlük fél napig.

— Megeszi őket a pap padlásán az egér. Kár értük. Bethlen Miklós levelezése is így ment tönkre — mondom. — A magyar akadémia talán megvenné őket. Persze látni kellene.

— Majd holnap megmutatom. (Erre nem került sor, nem volt odahaza a pap.) Meg aztán Bandi a mi szemünkben nem az a városi költő-zseni, meg tudom is én micsoda volt, hanem kedves, jó rokon, vér szerinti atyafi, aki délig aludt, mókázott, mulattatott, s az összes fiókokat teledugta apró pálinkásüvegekkel, hogy kéznél legyen, ha Bertuka nem látja. Én azért persze olvastam a verseit. *A halottak élént*, azt szerettem a legjobban, meg is mentettem a könyveim közül. Az megvan. De hogy ő költő, arról nálunk nem esett szó. Persze, ha más emberek lettünk volna, akkor bezzeg agyondicsérjük, meg dicsekedtünk volna vele.

— Pedig a dicséret mégis jólesett volna.

— Egyszer történt, egyetlenegyszer, hogy megsejthette: azért mi tudjuk, hogy ő kicsoda. Nagy családi kuglizás volt, s Bandinak mindig vándlizott a golyója. Egy sikertelen dobás után felkiáltott: — Fele nimbuszom odaadnám egy egyenes dobásért!

— Mire megszólalt az édesanyám: — Bátran megteheted, Ban-

* E tévesen általános vélekedésről, a kérdés tisztázásához l. 220, 235.

di, marad neked akkor is elég! — Ma is előttem áll, ahogy felvil-
lan erre a meleg diószeme, s elmosolyodik. — Köszönöm, Ilon-
ka néni — mondta —, ez jól esett. — S megismételte: — Nagyon
jól esett! — Hát ez volt.

Az egyik emlék a másikat eleveníti fel Visky Józsefben. A vé-
kony csontú, görnyedt, koraöreg ember felizzik tőlük, s míg mi
rossz lelkiismerettel nyeljük a rántott csirkét — tán az utolsó rán-
tani valót vágták le a tiszteletünkre —, egyre csak beszél-beszél.
Levezeti a családfát, maga és felesége is rokona Adynak, beszél
Bonczáékról („erőszakos, terhelt család volt az”), Boncza Mik-
lós várépítéséről, a házasságáról („a nevelt lányát vette el erőszak-
kal, pedig a lány a református papot szerette, de az azt mondta:
két koldustarisznyából nem csinálunk egy koldus-általvetőt, az-
tán a lány vagy már asszony — nem emlékszem pontosan — ön-
gyilkosságot kísérelt meg”), beszél Bertukáról („már tizennégy
éves korában elhatározta, hogy csak Ady felesége lesz, senki má-
sé, az is olyan nyakas volt, mint az apja”) s végül megint csak Bon-
czáról, aki egy évig [?] nem bocsátott meg a lányának és Adynak.

Majd jönnek a szűkebb család adomái, a szilágysági száрма-
zás ügye, Kiszelyék, akiknek a kertjében írta Ady *A Kalota part-
ját*, s végül a környék dolgai: a Bánffy család, akié volt az egész
vidék. Sorra kerül Bánffy Miklós, az író, aki „messze látott, de
közelre nem” — százezer lejt költött az erdélyi magyar iroda-
lomra, de földet nem tagosított, nem is szerették a parasztok.

Így telik az este, míg végül megvetik Ady és Bertuka kivén-
hedt, régimódi díványait, mintha megvetnének két díványt a
múzeumban.

Másnap reggel kimegyünk Kiszelyék kertjébe. A Kalota fo-
lyó felett meredeken emelkedik a part, a kert a domboldalon te-
rül el, fölötté a domb hátán az alapjaiban gótikus, fiatornyos re-
formátus templom. A kert alsó végében, magasan a folyó s az út
felett, hatalmas hársfa, alatta pad. A padról végiglátni a tájat, a
kanyargó folyót, a szomszédos Zentelkét, a palaszín földeket s
egy-egy sötétzöld ligetben a közeli kalotaszegi falvakat. „A ten-

ger” — így hívja a család ezt a kilátást. Ady itt, a padon írta a verset. A hídon, szemközt vele, mentek át a Kalota folyón a „pompás magyarok” „az ölelő júniusi nap”-ban.

De aki fél évszázad után kiáll ide „a tengerre”, nemcsak ezt látná, s a kalotaszegi viselet színpompáját a vasárnapi istentisztelet után, hanem azt is, amit ő látott a vers víziójában.

Lengyel Balázs (1918—) író, kritikus, szerkesztő; Nemes Nagy Ágnes (1922—91) költő, műfordító, író. Alkalmi látogatásuk kapcsán szemléletesen idéződik elénk — az idő pusztító-változtató nyomát is láttatva — Ady és Csinszka kalotaszekirályi rokonlátogatásainak emléke, megszólaltatva ifjabb Visky Józsefet.

Az emlékező leírásból kitűnik, hogy — amit az erre vonatkozó közlemények általában homályban hagynak vagy elködösítenek — a Visky- és a Kiszely-kúria nem azonos. Az 1914. jún. 7-i látogatáskor Adyék a Kiszely-kertből nézték a templomból jövő nép kalotaszegi színekben pompázó vonulását (l. *A Kalota partját*). Vö. 210, 228, 248—9.

Lehet, hogy a vendégek hétfő reggelig Viskyéknál szálltak meg. A második látogatás, amelyről Visky József beszél, 1915 tavaszán, májusban történt, a házasságkötés utáni „bemutatkozás”-ként (l. 216).

Visky József emlékei közt jellemző Adyék kései fölkelése és játékos kedélye. Ady természetes közvetlensége s a dug-italokkal való csalafintasága, amelyet már a Maria Grün-i szanatóriumban gyakorolt (l. Eml. IV. 721, 758, 781), s Csucsán is így próbálta kijátszani Csinszka mérséklő-fékező éberségét (l. Vitályos 63; Révész: Ady trag. I. 134 és Ady-tril. 192; kötetünkben: 229, 249. A kuglizás-jelenetről l. még: 213, 228, 249, 256.

A Viskyékhez írt Ady-levelek sorsáról nincs közelebbi tudomásunk. Kettőnek a szövegét közli Belia (Lev. III. 45, 165), de forrásutalása határozatlan.

Az Ady—Visky(—Boncza) rokonságról l. 206, 237, 244, 252.

Boncza Miklósról és házasságáról: 13—4.

Boncza Berta és Ady kapcsolatának kezdetéről: 21—2.

Boncza Miklós haragtartása leányának házassága miatt: a csucsai évek nyomasztó problémája; l. 115—6.

DR. KAKASSY JÁNOS
ADY SZATMÁRON

Ady Endre 1914. június 29-én, tehát a szarajevói események másnapján érkezett Nagyváradról Szatmárra, és Tanódy Endre vendége volt.* Képviselőválasztási küzdelmek folytak akkor, s a költő a radikálisok érdekében jött ide. E látogatása egybeesett azokkal a küzdelmekkel is, amelyeket Ady Csinszka kezéért folytatott Boncza Miklóssal.

Révész Béla így ír az akkori Adyról: „Ady energikus, célkitűző és képviselőségre is gondolt, talán Boncza Miklósért is, hogy a volt képviselő a lesz képviselőt Bertuka érdekében inkább meglássa, mert egyébként a képviselőség nemigen volt Ady Endre ínyére”. Ezzel kapcsolatban a költő így ír Csinszkanak: *„Holnap a párttól erőszakolt krassói képviselőjelöltetésem érdekében teszem meg az első, máris kedvetlen, unott lépést.”*

Szatmáron feléje fordul az érdeklődés. Ady így számol be Csinszkanak erről: *„Egy kicsit a helyi lapok jóvoltából s ízléstelenül a Szatmárt szintén látogató Petőfi új kiadásának látszotam, holott be kerülök minden hasonlítatást!”***

Ady négy napig volt Szatmáron Tanódi Endre vendége. Meglátogatta a jelenlegi Kölcsey Ferenc középiskolát. Részt vett az iskola Kölcsey Önképzőkörének díszülésén, amelyet tiszteletére rendeztek a diákok. A tanulóifjúság között már akkor Ady nagyon népszerű volt.

* Bizonyára még 28-án elutaztak Tanódival Váradról.

** L. Lev. III. 61—2, 67.

Berger Marcell, az önképzőkör egyik vezetője, aki ma is él Szatmáron, a díszülésen Ady-verseket szavalt. Ady Endre *Az Illés szekerén* című kötetet dedikálta neki ezekkel a szavakkal: „*Legalább olyan bensőségesen szavaltál, mint amilyen bensőségesen írtam én ezeket a sorokat.*”

Másnap Adyt Tanódi Endre volt Batthyány utcai lakásán (ma Augusztus 23. utca) keresték fel barátai és tisztelői. A költő barátai körében néhány versét felolvasta, majd időszerű politikai eseményekről beszélgettek. Ady ingerülten jelentette ki, hogy a szarajevói eset nem magyar ügy, és aki ebből azt csinál, az áruló.

Később a baráti kör vacsorához ült, és a jó hangulat fokozása érdekében cigány is került az asztalhoz. Ady elhúzatta régi nótáját:

Befújta az utat a hó,
Céltalanul megy a fakó...

Tanódi Endre szerint Ady nagyon belekeseredett ebbe a nótába.

Másnap a Szatmárral ismerkedni akaró Ady barátai társaságában járt-kelt a város utcáin. Sokáig figyelte a hetivásárra egybegyűlt avasi románokat és az alföldi magyar parasztokat: „Látjátok — mondta —, milyen szépen megfér egymás mellett itt ez a két nép. Ezeket kell megbecsülni, ez a mi ügyünk, és nem a trónörökös pár tragédiája.”

Később Papp Aurél festőművészt, gyermekkori játszótársát kereste fel Ady Endre, és aztán búcsút vett szatmári barátaitól.

Ma a régi barátok közül Szatmáron már csak Papp Aurél él, de emlékét ma is híven őrzi ez a város, amelyet ő fejlődésképes „igazi város”-nak tartott.

A fenti írás Románia Nagybánya Tartományi Tanácsának tanügyi és művelődési osztálya által Ady születésének 80. évfordulójára (1957) kiadott emlékfüzetben jelent meg (45—7.1.). Helyi emlékek egybegyűjtésével röviden összefoglalja Ady szatmári kirándulásának (1914. jún. 28.—júl. 2.) néhány adatát. Útjáról l. Lev. III. 61—2; Ady L. 195—6.

Egy-két figyelemre méltó részlet:

Meglepő, hogy egy vidéki gimnázium — az említett középiskola elődje — már ekkor önképzőköri ülést rendez Ady tiszteletére, aki viták, támadások középpontjában áll; a hivatalos Magyarország megtagadja, sőt kiátkozza, neve és költészete még sokáig pedagógiai tabu. Érdekes és érdemes volna tehát ismerni ennek a szokatlan iskolai eseménynek — ha valóban megtörtént — közelebbi adatait és dokumentumait (Ady jelzi egy levelében — Lev. III. 67—, hogy a szatmári lapok írtak ottlétéről; talán van bennük nyoma az önképzőköri ülésnek. Esetleg a fiatal Vajthó Lászlót sejtethetjük a dolog mögött? Ő ugyanis akkoriban ott tanárkodott; l. Eml. IV. 674.)

Adynak a szarajevói merényletről való véleményét és nyilatkozatát más-képp árnyalja Csinszkához írt levele: „... a szó szoros értelmében megrikatott a trónörökösök drámája. Képzelheted, milyen egzaltáltan utaztam...”. (Lev. III. 62) Ady Lajos tanúja volt a hír megdöbbentő hatásának: „Bizonyos, hogy a tragédiának emberi része is mélyen megrendítette Bandit... De sokkal mélysegebb volt a döbbenet, amit mint magyar embernek kellett éreznie.” (194) A kortársak emlékezete is hasonló benyomást őriz (l. Király: Intés I. 25—35). Adynak a történelmi következményeket előre látó sorsérzékenysége beigazolódtott, társainak fölüeny optimizmusával szemben (l. Ady L.: i. h.; Dutka 253; Eml. II. 679).

Ady a nemzetiségi kérdést, a magyar—román békés együttélés és sorsközösség ügyét kétségkívül fontosabbnak tartotta Ferenc Ferdinándék tragédiájánál, de Kakassy idézte nyilatkozatában érzik némi aktualizálás is.

Körültekintő feldolgozást kívánó fontos téma Adynak a románsághoz való viszonya, megnyilatkozásainak és a kortörténeti helyzetnek tükrében vizsgálva. L. pl.: *S ha Erdélyt elveszik?*, *Goga Octavián vádjai, Magyar és román, Levél helyett Gogának* c. cikkei (ÖPM X. 260, 17, 63, 86 és jegyzetüket); Eml. I. 160—1, II. 650—8, III. 465—8, 626, IV. 386, 654—5, 763; Király: Intés I. 176—85, 191—9, 208, 225—7; kötetünkben: 282, 384, 461—4.

A képviselőjelöltségnek Adyt többször foglalkoztató gondolatáról l. 115, 153, 263; Eml. III. 266, 322. Szatmári útjának ilyen vonatkozásáról l. Tanódy Endre levelét: Lev. III. 272—3.

Ady cigányozó kedvéről, kedves nótáiról: Ady L. 37—8; Bóka 50—1; Révész: Ady életéről 28—32; Papp Viktor: Ny 1919/4—5. 327—9; Eml. I. 371—3, 399—400, 444—6, 451, II. 93, 98, 162, 165, III. 258, IV. 656—8, 730; kötetünkben: 268, 391, 404, 490.

Papp Aurél emlékezését l. Eml. I. 102—11, 148—59; uő: Igaz Szó 1957/11. 752—64.

Kakassy János vázlatos összefoglalását közvetlen, személyes részletekkel egészíti ki a következő emlékezés.

LUBY MARGIT

ADY SZATMÁRI LÁTOGATÁSA

1914 nyarát éltük. Ferenc Ferdinándot meggyilkolták. Szatmárnémetiben a gyász egyetlen megnyilatkozása a szesztilalom volt. Egyébként egyénileg senkit sem érintett, és távolról sem gondoltunk arra, hogy egy világháború prelúdiuma. Nekem is az volt a legfőbb gondom, hogy az Északi-tenger vagy az Adria valamelyik kis fürdőjére menjek pár hétre. A tanév még nem zárult végleg, s így itthon lézengett az ember, megérve pihenésre egy hosszú tanév után.

Nem tudom megmondani a naptári napot, amelynek déli órájában megszólalt a telefon, Tanódy Bandi jelentkezett.

Meg kell mondanom, ki volt Tanódy. A telefonkönyvben így állt egymást követően az apa és fiú neve:

Tanódi Márton orvos
Tanoódy Endre ügyvéd

Apa és fiú egyébként egy igen, egy nem. De mindkettő a zsidóság legértelmesebb koponyáinak egyike. Csak egymást nem bírták. Gyakori kibékülésüknek mindig pár órai meleg családi kapcsolat, s még aznap bekövetkezett zajos összetűzés lett a vége. Tanódy Bandinak a telefonkönyvbe beiktatott neve bizonyosság arra, hogy kikíváncozott a zsidóságból. Úgy tudom, református is lett, és jóval később református papleányt vett feleségül. Egyébként éles ésszel megáldva, s maró szatirikus megjegyzései néha saját magát, de mást feltétlenül vérig sértettek, s örök

időkre nevetségessé is tettek valakit. Egyébként a szocialista párt vezető egyénisége, ami nem zárta ki, hogy Jékey Lacival, annak szürke négyesfogatán ne menjen ki a népgyűlésre.

Tanódy a legbiztosabb fellépésű emberek egyike volt, azért furcsállottam, hogy valahogy hebegve kezdi a mondókát, s az elmondottak lényege az lett, hogy itt van nála Ady, és mindenáron el akar hozzám jönni. Hajlandó vagyok-e őket fogadni, tekintettel arra, hogy Ady az ő vendége. (Úgy tudom, képviselőjelölt akart lenni Szatmárt.)

Nagyon megörültem. Jöjjenek feketére vagy teára vagy amikor jölesik, csak jöjjenek.

Már akkor én is lándzsát törtem jó néhányadmagammal Ady mellett, napirenden voltak a viták a társaságokban, tanári szobákban. Pro és kontra hangzottak el személyeskedő megjegyzések. A többség az istentelenség vádjától elkezdve a perverzításhozig minden ráolvasott Ady és a Nyugat olvasóira.

A 900-as évek szatmárvárosi polgárságának mentalitásáról nem mondhatom azt, hogy irodalmilag megállott Arany Jánosnál vagy Petőfinél. Inkább azt mondanám, hogy átugrották a nemzeti irodalom nagy fellendülését. Prózában Herczeg Ferenc, dehogy is, Szomaházy vagy Pekár volt a mérték. Költészetben a nagyon kulturáltaknál az egyhúrú Szabolcskának vagy Kiss Józsefnek néhány szavalatokból ismert költeménye vagy még ez sem. Akkoriban úgy fogalmaztam meg, hogy vaskalapos, maradi és rosszindulatú volt a polgárság minden szellemi mozgalommal szemben. Ma azt mondom higgadtabban, hogy megkötötte őket a biedermeier kor minden merevsége, annak minden bája nélkül. Ez volt a polgárság.

Lakott a városban néhány dzsentrí is. Külön kaszt. Modorban, külsőségekben — egész a fürdőszobáig a legtöbb európeér. Egy része a családi és nemzeti hagyományok tiszteletében felnőtt konzervatív elem, igen kevés haladó gondolkodású egyénnel. Másik része a mának élő, kedvesen léha, magát pusztító, a holnap elé készületlenül sodródó fiatalság. De sportolt, táncolt

valamennyi, s olyan idegenül élt a polgárság rétege felett, mint a gyarmatosító angol a bennszülöttek között. Az a nemzedék, amelyhez én is tartoztam — férfinemen lévőkről szólok —, határozott hanyatlást mutatott apáink kultúrszintjével szemben. Én még őrööm nagybátyámnak apjához írt párizsi leveleit, de a velem egykorási férfiak legfeljebb Németországban jártak egy rövid egyetemi félévre, vagy még ott se. A két rend nem is keveredett. Kivétel persze volt, de nem sok. Mindenképpen külön elem volt még így is ez a dzsentrí, mint a bennszülött kispolgár. Az eset úgy állt, hogy én a dzsentrí rendhez tartozva, minden polgár állást foglalt velem szemben. 21 éves fejemmel nem mértem fel ennek az idegenségnek a horderejét, s oly nyugodt és biztos fölénnel álltam velük szembe, hogy az őket jogosan felháborította. Meg is próbáltak megnevelni. Igen kilátástalan kísérlet volt ez, de mulatságos. Elmondok néhány irodalmi vonatkozású esetet. Az igazgatónőm, Demjénné Molnár Ilona egy alkalommal beteg volt. Martininé Scheint Lujza francia szakos tanárral együtt rendeltünk néhány könyvet, abból kért olvasnivalót. Harmadnap rendkívüli tanári gyűlés. — Ő nem kérdi, kinek a kívánságára rendelték meg ezt a könyvet. A Szamárbőrt! De nem is óhajtja tudni, a könyv megsemmisítendő, a leltárból úgy kell kitörölni, hogy még a címét se lehessen elolvasni. Hogy felszólítottak, lépjek ki a Nyugat előfizetői közül, az csak természetes. Mert mi volt az eddig elmondottak jelentősége ahhoz képest, amit az irodalmi viták váltottak ki.

Beismerem, hogy 1907-ben én sem voltam adysta. Úgy emlékszem, Galgóczy Pista járt fenn Pesten, s az Orfeumban Nagy Endrétől hallott Ady-paródiákat eredetieknek könyvelve el, pompás mulatságot szerzett vele mindannyiunknak. Nagy Géza ügyvéd (Nagy Vince későbbi belügyminiszter bátyja) volt az első, aki Ady olvasója volt, s róla beszélt. Valami lekicsinylő megjegyzést tehettem, mire azt kérdezte: Olvasta a verseit? — Nem olvastam. — Bosszankodtam is, hogy bírálatot mondok

kellő tájékozottság nélkül, és másnap megvettem az első Ady-könyvet. Azután az összes következőket.

De az ember társas lény, gondolatait közölni kívánja, s így természetes, hogy akikkel rokonszenveztem, azokkal meg is beszéltem olvasmányaim eredményét. Voltak, akiket meg lehetett nyerni, voltak meggyőzhetetlenek. Lassan kialakult az a helyzet, hogy szűkebb baráti körünkhöz csak az tartozott, aki Adyt olvasta: Schönpflug Jenőné, Jakó Ilona (egy ügyvéd felesége), Fogarassy Juli — akkor jött haza Párizsból, s két év alatt meghalt a legtehetségesebb festőnek induló teremtés —, Rátz Péter nagybányai festőművész, akit Párizs és Nagybánya után édesanyja háza vonzott ide, Bene Sándor bíró és jó barátja, Gaul Károly, akit akkor helyeztek a faipari szakiskolához, hosszú angliai tartózkodása után. Fogarassy Juli, Rátz Péter meg én tartoztunk szorosan össze. Természetesen voltak ezeken kívül is adysták, Tanódy Bandi, Fejes Marcsa, Fogarassy Júlia unokanővére s valószínűleg még sokan, akiket nem is ismertünk, mert hiszen 30000 ember lakta Szatmárt, s a város szelleméből következett, hogy sok magános, magába zárkózott intellektuelleje volt. Még arra is ki kell térnem, hogy Piroska testvérem is tudomást szerzett ízlésbeli eltévelyedéséről, s nem mulasztotta el Juvenalist megszegyenítő szatirikus megjegyzéseit reánk zúdítani. Főként természetesen rám, akinek mindig valami extravagancia kell. Nem javított a helyzeten az sem, hogy Piroska Érmindszenten nyaralt Balássyéknál, s ott Ady mindennapos volt.

Visszatérek hát oda, hogy Ady és Tanódy eljöttek hozzám.

Ragyogó napsütéses volt az én nappali szobám, és abba egy sötét előszobán keresztül kellett bejönni. Ha a szoba ajtaja nyitva volt, akkor teljes megvilágítás esett arra, aki közeledett. Jött Ady. Világos szürke ruhában, fejét jellegzetesen kissé előre hajtva, az egész arcot domináló meleg barna tekintetével, széles mosollyal s a világosságban megvillanó aranyfoggal. S nekem az az ostoba érzésem támadt, hogy itt nem is valami emberi lény közeledik, hanem valami — valami, ami ennél több vagy legalábbis

más. Ami félelmetes és meghökkentő. Egy táltos, egy faun, valami, ami nincs rendén, hogy e világról való legyen. Hova kell sorozni ezt az embert? S a következő percben már mint régi jó barátok fogtunk kezét.

Ady beszélgetés közben megkérdezte, tudom-e, mért erőszakolta ki, hogy eljőjjön hozzám. — Mondtam, hogy fogalmam sincs róla, de mindenesetre nagyon örülök, hogy eljött. — Amit elmondott, annak a lényege a következő volt:

Piroska testvére Érmindszenten nyaral. Balássyéknál. Sokat voltam mostanában vele együtt. És mert oly szokatlanul érdekes egyéniség, kivételesen megkérdeztem tőle, hogy olvasta-e a verseimet. Higgye el, nem minden embertől szoktam megkérdezni. S tudja, mit válaszolt?

(Én már erre nevettem is, bosszankodtam is, tudtam, hogy most jön egy olyan megjegyzés, amelyhez képest a vitriol jámbor folyadék, Juvenalis irigységében megfordul sírjában stb. S jött is:)

Azt mondta: „Tudja, kedves Ady, én tudom, hogy maga verseket ír. Van is egy húgom, aki rendkívül méltányolja a maga verseit, de én azt tartom, hogy elég egy famíliában egy bolond!” — Így hát megragadtam az alkalmat, hogy megnézzem a famíliájuk bolondját.

Na tessék!

Ady látogatása alatt, beszélgetés közben tisztázódott egy másik kellemetlen eset is. Fejes Marcsa kimondhatatlanul szép leány volt. Hebron rózsája. Rátz Péter meg Tanódy Bandi halálos nagy szerelme. Most azután ez a Marcsa — végtelen eszes, intelligens teremtés, nagy tisztelője Adynak — írt neki. Annak meg első dolga volt Piroskának felolvasni a Marcsa gyönyörű levelét. Amire persze Piroska nekem rontott, hogy én ilyen baráti körbe járok, ahonnan Adynak ismeretlenül a nők levelet írnak, az felolvassa stb. Azt mondtam Julinak: Mondjátok meg Marcsának, ne levelezzen Adyval, mert nem tartja lovagias kötelességének a levelekről hallgatni, sőt felolvassa őket nagy hen-

cegve, ha igen szépen vannak írva. — Beismerem, sose voltam barátja ismeretlen költőkkel való levelezésnek, s a figyelmeztetésem igazán tiszta jóindulat szülötte volt. Marcsának szólt, az ördög gondolt rá, hogy a család is tudomást szerez róla. Olyan lovagias ügy-féle kerekedett belőle, hogy no. Én persze nem tudtam róla, csak most, amikor Ady Marcsáról kezdett beszélni, ébredtem rá, hogy mi is történt. Adyt felszólították magyarázatra. Ady letagadta, Marcsa letagadta. S én — bár nem tudtam a folytatásról — mégis benne maradtam a szószban. S most jött el az elégtétel órája. Ady jámborul, nem tudva, hogy Tanódynak Marcsa rokona is, szerelme is, szóba hozta a dolgot. Tanódy közbevágott azzal, hogy a leveleket nem Marcsa írta, hanem a Marcsa nevével visszaélve, egy ismerős asszony. Amire Ady — fejét úgy a vállára hajtva azt mondja: — Ugyan, kedves Bándim. A Marcsa ma délelőtt ismerte be nekem, hogy a leveleket ő írta.

Rátz Péternek elmeséltem a Marcsa esetét. Találkozott is vele, s csak ennyit mondott neki: — Mindig is mondtam, Marcsa, hogy Adyig jár a korsó a kútra, míg eltörik.

A délutánból azonban este lett. Úgy nyolc óra fele azt mondja Ady, hogy neki el kell menni, mert még nem írta meg a Nyugat számára a kötelező két versét, s azt ma az esti gyorsal fel kell adni.

— Itt nem lehet megírni? — kérdeztem.

— Lehet, ha tud nekem adni egy üveg bort meg bikszádit.*

— Bor nincs. Szesztilalom van, még hozatni se tudnék, de van egy üveg aszúm. Jó lesz?

— Ha bikszádi is van hozzá, akkor jó.

Így aztán Ady megírta a két versét. Tanódy beült egy fiákerbe, kiment az esti gyorshoz, s a versek elmentek. Hogy ketten maradtunk Adyval, rátértünk a még nem beszélt témákból a zsidókérdésre is. Nagyon jellemző volt, amit Ady mondott:

* ásványvíz

— Elhatároztam, hogy szakítok a zsidókkal, és elkezdtem barátkozni a dzsentrikkel. Egy fél évig vittem. Akkor azt mondtam a zsidóimnak, csak még ez egyszer vegyetek vissza, soha többet az életbe nem hagylak el titeket.

Tanódy visszaérkezte után aztán nekiláttunk, és a világ minden problémáját megbeszéltük. Elpanaszoltuk kölcsönösen, hogy nincs az az elokvencia, amellyel külföldön meg lehetne győzni valakit arról, hogy Magyarország önálló állam. A dualizmust megértetni, az teljes lehetetlenség. Elpanaszoltuk a sívárságot, a maradiságot, az összetartás teljes hiányát. Mindent.

Eszembe jut hajnalig tartó beszélgetésünknek két igen jellemző töredéke.

Az egyik:

Muzsikáról, cigányokról, nótákról beszélgettünk. Eldúdoltam Adynak az akkori új nótát:

Háromszor füttyentett az aradi vonat.

Elvitték, elvitték a huszárokat.

Mért sírsz, drága violám?

Mert egy légy, édesanyám,

Elémbe került, szemembe repült.

Ne sírják, ne sírjál, drága violám.

Engem is elhagyott egyszer a babám,

Én is kislány koromba,

Azt gondoltam magamba:

Utána halok! Mégis itt vagyok!

Rendkívül tetszett Adynak, s azt mondta:

— Istenem, mikor fogok tudni ilyen írni!?

— Ilyet soha! — feleltem —. De ír Maga egyebet, s ne is akarjon más írni, mint amit ír.

Arról is szó esett köztünk, hogy mennyire nem méltányolják őt még legszűkebb környezetében sem. Valahogy így mondta:

— Ne higgye, hogy az édesapám megérti a verseimet. Ha ott-hon vagyok, s erről beszélünk, meg is mondja:

— Olyat írjál, mint Arany János!

— De édesapám, gondolja el, micsoda örülség lenne az, ha születne egy ember, és újra megírná szóról szóra mindazt, amit Arany János már megírt.

Kölcsönösen derültünk a megállapításán.

Hajnalodott, mikor Ady és Tanódy elmentek. Pár nap múlva Nagyváradról kaptam Adytól egy lapot. Csak annyi volt ráírva:

„Köszönöm, hogy van, és úgy van, ahogy van.”

1917-ben én feljöttem Pestre. Gondoltam arra, hogy telefonálok Adyéknek, hiszen Csinszkát is ismertem. Ez is mulatságos összeköttetés volt. Többet tudtam Csinszkáról, mint amennyit egy idegennek tudni illik. De nem voltam benne hibás. Az Erzsébetben talán a IV. felsőbe jártam, mikor Csinszkát az első osztályba felhozták. Ma is előttem van, az Erzsébet jellegzetes piros, nagy kötényében, sovány kis kék szemű kislány. Az egész gyerek nem is volt egyéb, csak két kék szem. Mint egy nagy nefelejs. Édesapja és árvasága miatt megkülönböztetett figyelemmel bántak vele az intézetben. Később Csinszka egy osztályba került az unokanővéremmel, Luby Magdával, és a két lány között bizalmas, meleg barátság fejlődött.

Szatmáron úgy volt, hogy ha Luby névre érkezett levél, azt feltétlenül nekem kézbesítették. Nagyszünidő után egyszer nagy halom levél vár az asztalomon. A címzést nem is néztem, olvastam őket rendre. Egyszer egy levélnek a tartalma teljesen idegen. Ki lehet ez? Velencéből van keltezve. Tele keserűséggel: „Idehozott az apám, és velünk azt a nevelőnőt, aki a szeretője. Én este lefekszem, ők meg ketten elmennek mulatni, éccakázni.” Ki ez? Megkerestem a borítékot, s lassan rájöttem, hogy hisz ez Boncza Bertuka, a Magda barátnéja, akinek a levelét nekem kézbesítették. El is küldtem Magdának. De a nevem nem idegen Bertukának se. Telefonáljak, ne telefonáljak? A kétségeimet aztán

Piroska döntötte el. Nála vagyok, és említi, hogy találkozott Adyval, aki megkérdezte tőle, meglátogathatja-e?

— Azt mondtam neki, hogy szívesen látom, de figyelmeztetem, hogy nálam teát isznak rummal, és nem rumot teával.

Ady nem ment el. És én is döntöttem: nem telefonálok, mikor Piroska ilyen lehetetlen megjegyzéseket tesz. Így hát nem is telefonáltam, s csak a temetését néztem végig Adynak.

Valamikor a harmincas évek elején Bárczy Istvánéknál voltam egyszer. Véletlenül ott volt Rózsavölgyi is, akkor, gondolom, alpolgármestere Budapest városának. Felvetődött a tehetséges fiatal írók segélyezésének kérdése, s Rózsavölgyi, úgy emlékszem, arra hivatkozott, hogy erre nincs kellő fedezete. A párbeszédet rögzítem:

Én:

— Bárczy Istvánnak, míg polgármester volt, mindig volt ezer forintja, amivel Ady Endrén pillanatnyilag segített.

Rózsavölgyi:

— Az a kérdés, volt-e olyan karakter Ady, hogy ezt meg is érdemelje.

Én:

— Csak nem képzeled, hogy az Úristen olyan pazarló, hogy a zseninek feltétlenül még karaktert is ad. Mi marad akkor a többi halandónak?

1958

A neves Szatmár megyei családból származó Luby Margit (1885—1976) tanári működése mellett szociológiai szempontú néprajzkutatói munkásságával tűnt ki (A parasztélet rendje, Bábaelte babona, Fogyó legelőkön).

Adyval kapcsolatos emlékezését kérésünk közvetítőjéhez, Molnár József tanárhoz írt levél alakjában vetette papírra. Ez nemcsak helyenkénti terjengősségen érzik, hanem az élőszó közvetlenségével ható előadásmódján is, amely ízes nyelvű néprajzi munkáinak vonzó értéke. A megye és a város társadalmi viszonyainak ismeretében képet rajzol Ady ottani barátairól, híveiről, arról a

szellemiségről, amely a pályája tetőpontján álló költőt körülvevő közhangulatot országosan jellemezte, rajongó tisztelet és behunytt szemű vagy dühös elutasítás ellentéteivel. (Luby Margit halálakor a levél- emlékezés egy részét Molnár József közölte a Honismeret 1977/1. számában, írójának életrajzával és munkásságának méltatásával: 35—7.)

A vidéki „intelligencia” felfogásáról, szellemi igényszínvonalának jellemzésére l. 571—3; Eml. IV. 708—9. — Ady képviselőségének ötletéről l. 115.

Ady megjelenésének különös, szinte mitikusan bővöletes hatását, melyről sok kortársa szól, nemcsak hírneve s a köréje fonódó legendák magyarázzák, hanem egyéniségének varázsa is.

Balássy Endre, a leggazdagabb, ezerholdas érmindszenti földbirtokos, akinek házában Luby Piroska nyaralt, a vagyoni és társadalmi különbség ellenére érintkezett Adyékkel, és szívesen elbeszélgetett a náluk gyakran megforduló, diákként jeleskedő Ady fiúkkal. Endre pályafutását érdeklődéssel és rokonszenvvel kísérte, amit ő ragaszkodó tisztelettel viszonzott. Balássy Endre volt Ady egyik pártfogója az első párizsi útját segítő megyei ösztöndíj megszerzésében (l. Bölöni 181; Eml. I. 135, 153, 165, 173—9, 189—92, 232). Leányának, Balássy Júliának emlékezését l. uo. 172—8. Az ő vendége volt — mint írja — 1911 nyarán, de bizonyára máskor is, a veszedelmesen éles nyelvű, csúfondárosan őszinte Luby Piroska (uo. 177). Ady többször találkozhatott vele ott-honlétékor 1911—12—13-ban, s bizonyára élvezte az eredeti modorú dzsentrilány társaságát, de Balássy Júliának a Szatmáron megismert Luby Margitról nyilatkozott nagy elismeréssel és rokonszenvvel (l. uo. 177).

A szatmári kirándulásról júl. 6-i levelében is ír Ady Csinszkanak. Ebben említi a Fejes-ügyet és Luby Margitot: „Két látogatást is tettünk. Fejeséknél, kiknek Mária nevű leányáról meséltem (*afférom volt a kislyány levelei miatt a papával, de most nagy volt a szeretet*) és Luby Margitnál. . . Ő csinálta a *Fejespletykát*, de kiváló nő, s nála írtam meg a verset a *Nyugat-nak*.” (Lev. III. 67) Érmindszentre hazaérve Fejes Máriát is üdvözli levelezőlapon (a bélyegző kelt: júl. 5.): „Nagyon kedves volt magát családi körében látni. Üdvözletek. Kezét csókolja Ady.” (Kemény Gábor tulajdonában, az ő szívességéből idézzük.)

Adynak az emlékezésben említett két „kötelező” Nyugat-verse ez esetben csak egy volt: a Nyugat 1914. júl. 1-ji számában egyedül a *Minden nagy megúj-hodottságom* jelent meg. Mint Csinszkanak írja: „Csak kedden estére írhattam meg egyetlen Nyugat-versemet, de ez aztán emberförlötti, nagyszerű ditiramb te-hozzád.” (Lev. III. 62) Az elragadtatott vallomás ihletőjét megjelöli a folyó-

iratbeli ajánlás: (*Kicsi Csinszkámnak küldöm*); itt jelenik meg nyomtatásban először a közismertté váló, mulatságos ötletű becenév (l. 59, 392; Eml. IV. 771), amelyet levelezésükben rögtön a júniusi találkozás és eljegyzés után, s később is használnak (Csinszky—Csinszka; l. Lev. III. 47—125, 160), de egyébként nem; Bandi és Bertuka néven szólították, említették egymást (Az idézett ajánlásforma ismétlődik néhány későbbi versben is: *És mégis megvártalak*. 1914. okt. 1.; *Akkor sincsen vége*. 1914. dec. 1.; *Cifra szűrőmmel betakarva*. 1915. febr. 16.; *Nézz, Drágám, kincseimre*. 1917. febr. 1.)

A *Minden nagy megújhdottságom* — bár nem szoros értelemben vett rögtönzés — bravúros megnyilvánulása, valósággal mutatványa Ady lendületes alkotóerejének. A szarajevói hír felkavaró hatása, a menyasszonyától való váratlan távollét s az utána vágyakozás heves érzéshulláma, a nyugtalanság, hogy családja elől is szinte szökésszerűen tűnt el, az idegen környezetbe csöppenés „kalandja”, új emberek, ismeretségek, élmények egymásra torlódása: mindez felajzotta és feszültségben tartotta idegeit. S hozzájárult ehhez a kéthetenként ismétlődő örökös izgalom: a kötelező versírás kényszerének gyötrőn feszítő tudata. De nemcsak a szerkesztők és az olvasók várták számról számra Ady verseit, ő maga is becsületbeli kötelezettségének érezte, hogy állandóan jelen legyen az irodalmi életben, s neve éljen az olvasók tudatában, mintegy bizonyításul töretlen alkotóképességének. Csak rendkívüli körülmények — betegség, súlyos válság — törhették meg néha e folyamatosságot.

Szinte úgy látszott, hogy a váratlan, ötletszerű szatmári elcsábulás is ilyen kényszerű megszakítást okoz Ady verseinek Nyugat-beli rendszerességében. A hónap legvége volt már, ő Budapesttől egyre távolabb, s versküldésre, sőt versírásra semmi kilátás. A szerkesztőség és a nyomda azonban ismerte Ady gyengjét, hogy rendszerint az utolsó órában küldi versét, s mindig üresen hagytak egy-két oldalt a kiszedett, betördelt s részben már ki is nyomott folyóiratban. Erre alapozva kockáztatta meg Ady most is a végsőig halogatott versírás erőpróbáját, amelynek — látszatra — virtuóz voltával ámulatra készítette a futó verssorok papírra vetülésének tanúit. Azok pedig, akik hallottak tőlük a dologról, továbbbrópitették a legendát a költő bámulatos képességéről: addig folyton emberek közt, társaságban forogva, sőt szerepelve, mulatozás, vendégség, látogatások után egyszer csak félrevonul, és remekművet alkot. S ő nyilván meghagyta híveit ebben a hitükben, a könnyed rögtönzés látszatával növelve az alkotás misztikumát és a költőség titokzatos varázsát.

A vers azonban bizonyára most is ott érlelődött, alakult már benne, csak nem volt módja késszé formálni. Alkalmat és ürügyet adott azonban neki erre az, hogy mindjárt megérkezésük másnapján, hétfőn „hülés és idegláz” miatt ágyban maradt vendéglátójánál, Tanódynál. A gyengélkedésének kijáró nyugalmat és zavartalanságot pedig nemcsak pihenésre használhatta föl, hanem

arra is, hogy fejben vagy vázlatosan megírja versét, a politikát és történelmet is ködbe burkoló friss szerelmi bódulat ujjongó vallomását, amelyet aztán másnap, valóban a legutolsó órában, betűsorokba rögzített — bor-asszisztenciával.

Az pedig a kor közlekedési, postai és nyomdai viszonyaira jellemző — ma szinte elképzelhetetlen — teljesítmény, hogy a jún. 30-án, kedden este Szatmáron feladott — a pesti gyorsvonat mozgópostájába dobott — verskézirat a Nyugat júl. 1-jei számában már megjelent (ha egy-két nap késéssel került is forgalomba a lap). A sietség azonban — a nyomda rohamunkája és talán a korrektúra hiánya — nyomát hagyta néhány sajtóhibán, amelyet aztán Ady *A halottak élén* kötetében kijavított (I. Lev. III. 63, 281).

A *Minden nagy megújhodottságom* tehát olyan ritka Ady-vers, amelynek születése körülményeit, helyét, idejét — napját, sőt szinte óráját — és a létrejötténél bábáskodókat is ismerjük. Érthető tehát, hogy megjelenését Szatmáron nagy érdeklődéssel kísérte az a kör, amely tudott az előzményekről. Tanódy júl. 9-i levele számol be erről Adynak: „A *Minden nagy megújhodottságom*-at százan és százan [?!] olvasták, helyi érdekű büszkeséggel és keskenyvágyú méltatásokkal* L. M. [= Luby Margit] még ma is műzsának érzi magát Tőled, oh Ádám!” (Lev. III. 272—3)

A vers irodalmából: Földessy: Mind. tit. 265; ÖV 62 II. 670 (tévedésekkel); Király: Intés II. 354, 361—8, 380—2. — Bor és alkotás, I. 459; *A magyar Pimodán*.

Adynak a zsidósághoz való viszonya hullámváz: tüneteiben és megnyilatkozásában változó előjelű, összetevőiben kétértelmű és ellentmondásos, eredőjének pozitív irányulása azonban kétségtelen. Az Ady szerepének és költészetének értékeléséről zajlott ádáz vitáknak ez a kapcsolat volt egyik fő vád- és célpontja. A kérdés tárgyilagos, összefoglaló feldolgozása az Ady-kutatás fontos tárgya volna (I. Tiszatáj 1987/12. 60 és Látóhatár 1988. márc. 149). A téma irodalmához I. pl.: Ady L. 232—5; Ady-Múz. II. 76—81; Bölöni 159; Schöpflin 132; Nagy Endre: Várad—Pest—Párizs. 1958. 31—6; Bóka 152, 184—5, 222—3, 246—7; Hegedűs: Ady Váradon 11—3; Hatvany: Ady I. 323—5; Király I. 690—700; Vezér 282—3; Eml. II. 333—6, III. 82, 87—8, 421—4, IV. 22—3, 41—2; ÖPM XI. 213—4; Fehér Dezső: Ady Endre a zsidóságról. Nagyvárad, 1919. — Ady dzsentri-vonzalmáról és kapcsolatairól: Eml. III. 415, 550, 632—3, 637—8, IV. 650—4; vö. Lev. III. 52, 65.

Ady Lőrinc örökké háborgott, elégedetlenkedett, zsörtölődött Endre költő volta miatt. Kezdeti dühös fölháborodása és elkeseredettsége azonban később

* Tréfásan fölényeskedő célzás a visszhang provinciális voltára.

beletörődéssé enyhült, sőt néha büszke is volt, ha látta fia hírnevének bizony-
ságleleit. Erről, valamint apa és fia viszonyáról l. pl.: Ady L. 43, 67, 72—3; Ré-
vész: Ady életéről 60; Ady-Múz. I. 18—25; Bölöni 182; Földessy: Tan. élm.
145—7; Adyné 389—90; Bóka 147; Eml. I. 106—13, 122—5, 195, 463—4,
481—2, II. 30, 73—4, 83—4, 112, 145, 164—6; 266, 317, 326—7, 763; III. 357,
389, 391, IV. 152, 273, 300, 524, 728; Lev. I. 7—10, 48, 56—7.

Boncza Berta pesti iskolai éveiről, társainak emlékeiről: 18—21, 49—51.
Apjával „hármásban” tett velencei útja 1908-ban lehetett, már tizennégy éves
volt akkor, méltatlankodva emlékszik vissza erre a históriára, javíthatatlan
nőbolond apjának egyik ízléstelen esetére (l. 30, 64).

Bárczy István (1886—1943) mint Budapest neves polgármestere, ill. főpol-
gármestere (1900—18) többször juttatott támogatást Adynak, akinek pártfo-
gó híve volt (l. Lev. II. 177, 247, III. 192; Kovalovszky: Budapest 1978/11.
20—1). Hozzá fordult Ady a Dénes Zsófiával kapcsolatos hirtelen házassági
szándékával (l. Lev. II. 247; Bölöni 273; Dénes: Élet 126—8), s Bárczy eskette
össze Boncza Bertával (l. Lev. III. 118, 129, 132; Ady L. 203; Bölöni 292; Ady-
né 328; Dénes: i. m. 224), akinek ő lesz egyik kései ideálja (l. Csinszka 5—15;
Benedek 291—3).

TALÁLKOZÁSOM ADY ENDRÉVEL

1914 tavaszán a pozsonyi szintársulat a budapesti Városligeti Színparkban vendégszerepelt. Én is tagja lévén a társulatnak, pár hetet töltöttem Budapesten. Feljáromgattam az Üllői út tájékán lakó Felvinczi Takács Zoltánékhoz, akinek feleségét már Vajdahunyadon ismertem; nővérem barátnője, iskolatársa volt.

Egy évvel azelőtt végeztem a pesti zeneakadémiát. Ez idő alatt megismerkedtem budapesti írókkal. Ady Endrével nem sikerült, bár akkor már négy versét zenésítettem meg. Úgy gondoltam, egy kis jogcímem volna megismerkedni azzal az emberrel, akinek a Budapesti Napló [?]* külön vörös plakátokon jelentette be egy-egy új versét.

Takácséknak nagyon tetszettek Ady-dalaim, megígérték, hogy összehoznak a költővel. Pár nap múlva telefonáltak, hogy Ady feljön hozzájuk, meghallgatja a dalokat. Takács Alice szépen átpróbálta a zongorakíséretet, én zsakettben, fél órával előbb megjelentem náluk, s izgatottan vártuk Adyt. Az idő múlt, Ady késett. Éles csengetés. Sürgöny Adytól. Pár szó, a vége: „Bretánnál kiments, nagyon szeret Ady.” Megozsonnázunk Ady nélkül. Szomorodott szívvel búcsúztam el. A társulat Szombathelyre utazott.

*

* Nyilván a Népszavára utal Bretán.

1914 tele a váradi társulatnál talált. A Pannónia Szállóban laktam. Egy reggel 9 órakor a szálló lépcsőjén lejövet észreveszem a szobapincért: két pohár sört visz fel. Mosolyogva kérdeztem meg:

— Mondja, ki sörözik reggel kilenckor?

— Ady úr és sógora.

— Ady? Ady Endre? Hol?

— Itt a szobában.

Hirtelen névjegyet vettem elő, pár sort írtam rá, átadtam a pincérnek, vigye fel, megvárom a választ. Egy perc múlva kijön a pincér.

— Ady úr most kéreti a művész urat! Ismeri a színházból. Tegnap este hallotta énekelni. A száma után át is ment Polláknéhoz, hogy ő onnan hallgatja a többit. Magam is ott voltam. Kurcnotákat játszatott egy vak cigánnyal. De most parancsoljon bemenni.

Egy pillanat alatt elképzeltem a szituációt: az urak egész éjjel lumpoltak, most söröznek. Tört poharak, hamu, cigarettavégek... Belépek. Ennél is rosszabb, ágyban fekszenek. Adyt fényképéről ismerem. De most kövér, telt az arca, olyan, mint egy pap, feje körül vizes törülköző, nagy birkózása lehetett a Nagyúrral... * Mindkét kezét nyújtja.

Nekem is sört akart rendelni, mondom, hogy még nem reggeliztem, és próbám lesz később a színháznál... „A sör nem ital, orvosság” — mondja nevetve, és bemutat a másik ágyban fekvő sógorának. Földbirtokos, felöltözve fekszik az ágyban, csizmásan, majd elküldi telefonálni Csucsára, hogy mért késtek. Ketten maradunk.

Ady megfogja kezemet, és kér, hogy most, itt, zongora nélkül, ahogy tudom, énekeljem el neki halkan a *Kidalolatlan magyar nyarak* és *A fiam bölcsőjénél* c. verseit. És én ott, tört poharak, hamu, cigarettavégek közt, zongora nélkül, ahogy tudtam, el-

* Bretán *Az ős Kajánra* gondolt, nem a hasonló nagy versre: *Harc a Nagyúrral*.

énekeltem halkán a két verset. Nagy szünet. Zavarodottan felnézek Adyra, látom, sír... Pár pillanatilag melegen összenézünk, ő azt mondja nekem: „Bocsáss meg, kishitű voltam, akkor kishitű voltam, bocsáss meg...”

Azóta valahányszor elénekelem azt a két dalt, a besötétített teremben, a közönség felett, fehér ködben megjelenik a váradi hotelszoba.

Nicolae Bretan — a monarchiabeli magyar világban Bretán Miklós néven szerepelt — (Naszód, 1887 — Cluj-Kolozsvár, 1968) operaénekes, zeneszerző. Zenei tanulmányait a kolozsvári konzervatóriumban Farkas Ödönnél, majd a pesti és a bécsi zeneakadémián végezte. A pozsonyi, budai, fiumei, nagyváradi színtársulatok tagja volt, 1920-tól a kolozsvári román opera főrendezője. Operákat írt, magyar, román és német költők verseit zenésítette meg, köztük Ady-tól a legtöbbet, 21 költeményt (a legelsőket 1910-ben, ő az úttörők egyike): *A fiam bölcsőjénél*, *Kidalolatlan magyar nyarak*, *Magyar-bánó magyar aggyal*, *Kis, karácsonyi ének*, *Párisban járt az Ősz*, *Kocsi-út az éjszakában*, *Hazamegyék a falumba*, *Imádság háború után*, *Krisztus-kereszt az erdőn*, *Kisvárosok őszi vasárnapjai*, *Az Úr érkezése*, *A Maradandóság városában*, *Isten drága pénze*, *Közel a temetőhöz*, *A Halál rokona*, *Mammon-szerzetes zsolnára*, *A Sion-hegy alatt*, *A nagy Pénztárnok*, *Őrizem a szemed*, *Új könyvem fedelére*, *Zilahi ember nótája* (l. kottabibliográfia, Bibl. Kieg. 323, 370; zenét írt Csinszkanak Csucsai kert c. versére is). Elsősorban zeneművészi tevékenysége kapcsolja nevét Adyhoz, a költő iránti rajongásának és az erdélyiség szellemének bizonyítékeként.

N. Bretan a pályakezdésére vonatkozó emlékeit a naszódi román iskola-központ fennállásának 75. évfordulójára kiadott Évkönyvbe írta meg; közli Enyedi Sándor: *Új Tükör* 1985. okt. 27. Bretánnak Adyval kapcsolatos emlékezései több helyütt is megjelentek: Keleti Újság (Kolozsvár) 1929. febr. 2., Igaz Szó (Marosvásárhely) 1977/10. 445; *Új Tükör* 1984. okt. 21. Szerzeményeit maga is gyakran előadta (l. Bibl. Kieg. 3630., 3667. sz.). Ady-dalairól l. Erdélyi Szle 1919. márc. 23—30; Jékely Zoltán: *RTV Újság* 1973. aug. 12. Bretán 12 Ady-dalának lemezfelvételét a szerző, ill. Miller Lajos előadásában a Radioton adta ki (1990?) a dalok szövegével (magyar és angol), s Bretán termékeny, sokoldalú munkásságának ismertetésével. (Vö. MN 1993. ápr. 9.)

A fenti emlékezést a marosvásárhelyi Igaz Szó 1977/10. száma közölte (445—7), de valószínűleg előbb is megjelent valamelyik erdélyi magyar lapban; újra nálunk is: *Új Tükör* 1984. okt. 21. Szövegét a lényegre rövidítettük.

Bretán Ady-szerzeményei kéziratban maradtak, bár fia szerint — Sztójka László közlése 1973-ban — fölmerült budapesti kiadásuk terve is. Előadva azonban nagy sikerük volt, így az 1972-ben és 74-ben tartott washingtoni Bretan- emlékesteken is. Az Egyesült Államokban megjelent két lemezen szerepelnek Ady-dalok (Fancsali János: Ady erdélyi zeneszerzők műveiben. A Hét [Bukarest] 1978/11.).

Reinitz mellett alig néhány Ady-megzenésítő neve él a köztudatban (a legelső a kolozsvári Farkas Ödön, Beretvás Hugó, Kodály Zoltán, Bartók Béla), holott zeneszerzők hosszú sora és több száz mű (Reinitznek magának 130-nál több Ady-kompozíciója van) tanúsítja inspiráló vonzását. Ilyen vonatkozásban bizonyára ő vezet költőink közt, Petőfit is megelőzve. Ezt tükrözné a megzenésített Ady-versek teljes, részletes jegyzékének szükségszerű összeállítása, a további elemzés, feldolgozás céljára is (címek, zeneszerzők, műfajok, dátumok, bemutatók, előadások, előadók, kiadások, hanglemezek stb.). Előmunkálatokként hasznosíthatók a Bibl. és a Kieg. ide vágó fejezetei (288—307, 324—8, 404, ill. 255—82, 301—6, 422), Sonkoly István repertórium (PIM Évk. 1960—61. 123—43) és Papp Emma—R. Mátyus Otília összeállítása: Ady-versek kottán és hanglemezen 1945—76. Debrecen, 1977. Vö. Eml. IV. 526—7. Az eddig legteljesebb, de tovább bővíthető gyűjtemény Nikodémusz né Nagy Mária kottabibliográfiája: Bibl. Kieg. 323—61. A kérdésről l. még: 482, 487.

Bretán emlékezése mintha arra utalna, hogy Ady azért nem ment el a Felvinczi Takácséknál megbeszélt találkozóra, mert bizalmatlan volt a fiatal énekes-zeneszerző produkciójával szemben, s el akart kerülni egy esetleges kényelmetlen helyzetet.

Ady költészetének újszerűsége és a kilencszázas évek végétől szétszágázó nimbusza megragadta a hivatott zenészeket, de műkedvelő komponisták is igyekeztek az ő nevére alapozni próbálkozásaik sikerét. Érthető hát, hogy Ady bizonyos fenntartással, sőt idegenkedő gyanakvással nézte társuló buzgalmut. Beretvás Hugónak, aki szintén ilyen szándékkal jelentkezett nála, megismerkedésükkor mégis ezt mondta: „Vérsi mesélte nekem, hogy Ön megzenésített. Nem is mondhatom mennyire boldog vagyok, hogy annyian zenésítenek. Azt látom ebből, hogy verseim a zenére is hatnak” (ItK 1977/I. 94). E rokonszenvező nyilatkozatának általánosításában része lehetett azonban az udvariasan előlegezett bizalomnak. Adyt vonzotta a zene, és szívesen barátkozott zenészekkel. Az 1909. nov. 27-i pesti Ady-estre készített előadásában írta ezeket a sorokat: „*A muzsikuskok voltak hamarosan az én legjobb embereim... Megéreztek az én kevélykedő, versbeli, szomorú őszinteségemet és becsülete-met.*” (ÖPM X. 253 és *Péntek esti levelek*. Összeállította: Varga József. 1975. 147.) Hogy éjszakázásainak kedves cigánymuzsikusain kívül (l. Révész: Ady

életéről 28—32; Eml. IV. 656—8, 730) kikre gondolt és utalt, csak találgathatjuk, mert hivatásos zenészekkel kevésbé volt kapcsolatban; de idézhetjük zenét is művelő híveinek a nevét, akikhez bizalmasabb, baráti viszony fűzte: a Vészi lányok, Papp Viktor, Czigány Dezső, Kabos Ilonka, Reinitz stb. Ami pedig saját verseinek megzenésítését illeti, csak Reinitzről és Beretvásról való véleményét ismerjük. Reinitz Ady-dalok c. kötetéről, melynek szerzeményeiben a költő nyilatkozata szerint verseinek „burkolt legegységét fogta meg” (l. Ady L. 135.), barátságuk megszakadása után is magasztalón elismert véleményt írt (l. ÖPM X. 71). Beretvással való társulása, egy közös előadóestre, voltaképpen üzleti vállalkozás volt az ő részéről. Amikor első találkozásukon Beretvás zongorán bemutatta neki hat Ady-versre írt zenéjét, Ady — Beretvásné naplójelfjegyzése szerint — általában elismeréssel szól róluk, sőt némelyiktől „el van ragadtatva” (l. ItK 1977/1. 96), de a dicséretekben nyilván nagy része volt az udvarias társasági tapintatnak vagy kapcsolatuk remélhető anyagi előnyének. Ez fejeződik ki Adynak a következő napon Beretváshoz küldött levele konvencionálisan udvarias soraiban: „*Kedves Barátom, nagyon köszönöm neked azt az élvezetet és örömet, melyet... verseimre írt muzsikád megismertetésével szereztél. Föltétlenül és nagyon óhajtom, hogy ezeket a te Ady-dalaidat megbeszélésünk szerint az én fölolvasó részvételemmel együtt mutassuk be.*” S megkéri, készítse elő a bemutatkozást, úgy, hogy „*mélto legyen az igazán megértő és művészi nótához*” (uo. 98 és Lev. II. 45—6). A közös előadás prózai bevezetőjében Ady — furcsa és meglepő módon — mindössze néhány szót (!) szánt Beretvás Hugó szerepének és közreműködésének „méltatására”, éppen csak megemlítésére, s ezt a részt — ha felolvasta is — a Huszadik Században megjelent szövegből ki is hagyta (1910/1—2.; ÖPM X. 20—4); kéziratból közli a kritikai kiadás: „... *Beretvás Hugó... szíves-szép, erős Ady-nótáit Környey Béla győzelmes hangján fogják Önök hallani*” (uo. 253). E semmitmondó, kényszeredett szavak szinte feltűnő módon tükrözik Ady érdektelenségét. Itt is a *nóták* megnevezést használja, mintha ezzel is leértékelné őket Reinitz Ady-dalaival szemben, bár fenti kéziratában azokat is így említi: „*Reinitz Béla barátom nótái*” (uo.). Az Ady—Beretvás-est vegyes sajtóvisshangját l. uo. 255—72.

Nem tudjuk, mennyire érvényesült akkoriban az a konvenció — kötelező vagy illendő volt-e — hogy a költő hozzájárulását kérjék műve megzenésítéséhez. Reinitz és Beretvás esetében nyilvánvaló, hogy módszeresen, Ady tudtával és jóváhagyásával tették kottára a verseket. Mások azonban bizonyára ötletszerűen, egy-egy költemény „ihletésére” ültet neki a megzenésítésnek. Akad azonban példa, hogy engedélyt kérnek rá, s Ady udvarias készséggel közli hozzájárulását (l. Lev. II. 220; Péter 57—8).

Igyekezünk megállapítani a váradi találkozás időpontját. Ady 1914 júliusától, már mint vőlegény, jórészt Csucsán tartózkodott, megszakítva néhány napos mindszeinti hazalátogatásokkal, s a szeptember első felében tett pesti úttal. Kb. okt. 6-tól nov. 12-ig azonban folyamatosan Csucsán volt, akkor ismét hazaindult szüleihez. Nagyváradig elkísérte Csinszka nagybátyja, Török Károly. Ott megállapodtak egy napra, Ady ruhapróbája végett, s élve az alkalommal, egy görbe éjszakát töltöttek Ady egykori legendás törzshelyén, a Bodegában, Vak Gyula muzsikája mellett (röla I. Eml. II. 347). Így virradtak meg másnaposan a szállóban, ahol Bretán fölfedezte őket. Ady továbbfolytatta útját Mindszent felé, Török pedig visszament Csucsára. A fejlemények — az éjszakai kiruccanás elhallgatásával — nyomon követhetők Ady leveleiből. Csinszkanak az utazás keserveiről panaszkodik, kódosítván: „*No ez is szép út volt Csucsától Érmindszentig. Kezdődött Váradon egynapi késéssel [!], Püspökladányban 5 órai késés, persze semmi alvás. Nagykárolyban voltam majdnem [szombat] délben, s onnan fiákeren haza... Károly is legalább ötórai késéssel ért haza.*” (Lev. III. 114; vö. uo. 115—6)

A Bretánnal való találkozás tehát 1914. nov. 13-án délelőtt történhetett. — Mindszentről Ady 21-én édesanyjával együtt ment vissza Csucsára, hogy születésnapját már ott ülhessék meg (I. uo. 116—7).

E mindszeinti hazautazással kapcsolatban egy talányos összefüggés föltételezéseként merül fel a kérdés: mikor és hol íródott *Az eltévedt lovas*? A vers a Nyugat 1914. nov. 16-i számában jelent meg, két másikkal együtt, amelyek témájukban és hangulatukban egészen más jellegűek (*Élet, élet, élet; A Jelen muzsikája*). Eléggé meglepő a balladásan kísérteties, szimbolikus látomás ebben az elütő környezetben; inkább tart vele rokonságot a nov. 1-ji számban közölt *A Hold megbocsát*. *Az eltévedt lovas* képei és benne a kétszeri utalás novemberre kétségtelenné teszik a keletkezés idejét és évszakát; a tájleírás részletei pedig Érmindszent vidékét, az érmelléki síkságot jelenítik meg, akárcsak *A Hold megbocsát* komor, riasztó színtere, a „*nagy, fukar, kopár mező*”.

Sűrű hazatérései és hosszabb otthoni tartózkodásai alkalmával Ady számtalanszor vizionálta szülőföldjét, ezt a jellegzetesen peremvidéki tájat, mely különösen ősszel keltette a lakatlan tágasság világvégi képzetét, s amelynek minden meghatározó részlete, a természet és az évszakok változásával együtt alakuló jellemző vonása a friss élmény élességével vésődött tudatába. Nem csodálhatjuk tehát, hogy verslátomásában oly megjelenítő hűséggel és láttató költői erővel idézi föl az Érmellék táját, egy szimbólum-jelenés sejtelmes színterül. Elgondolkoztató azonban, hogy épp *Az eltévedt lovas* megjelenése előtti napokban, nov. 14-én érkezik Nagykárolyba s onnan délután fiákeren haza, a mintegy húsz kilométer távolságra lévő Érmindszentre, rossz, sáros utakon,

végig a vigasztalan őszi síkságon, a mocsaras vidék kódében imbolyogva, a korán lelopakodó novemberi alkonyatban. (A kocsis talán meg is várta a másnap reggelt, hogy visszaforduljon.) Ha Ady néhány nappal előbb érkezik haza, szinte bizonyosra állíthatjuk, hogy e borzongatós délutáni-alkonyati kocsit lehetett a vers sugalló élményalapja, háttérében a negyedik hónapja dúló háború nyomasztó tudatával, ijesztő híreivel és növekvő bizonytalanságával.

Az adott esetben azonban aligha lehet szó a vers érmindszenti születéséről. Ha Ady másnap, vasárnap megírta is, csak hétfőn, 16-án adhatta postára. Ismerve a Nyugathoz rendszerint lapzártakor érkező verseinek közlésében kialakult szerkesztőségi gyakorlatot (l. 272), elképzelhető ugyan, hogy az expressz földadott vers megjelenhetett a két-három napot késő, nov. 16-i jelzésű számban, most azonban három Ady-verset közöltek, s alig hihető, hogy ezek Érmindszenten együtt kerültek postára.

Bár Király azt írja, hogy a vers közvetlenül a megjelenés előtt íródott, s kiemeli Ady Lajos közlése alapján is (Ady-Múz. II. 186), hogy a vers reális, leíró elemeiben az érmindszenti táj elevenedik meg, *Az eltévedt lovas* — a föltételezett lehetőség ellenére — nem ott, hanem még Csucsán készülhetett (Intés II. 552, 561). A levelezésben nincs semmi nyom keletkezésére vagy utalás elküldésére, de Adynak épp nov. 16-án Steinfeld Nándorhoz írt levelében sincs szó a Nyugatnak szóló sürgős versküldeményről, sőt érdeklődik a lap — nyilván a 16-i szám — megjelenéséről, mert az még nem ért oda (Lev. III. 115). Mindez azt jelzi, hogy verseit már korábban, idejében eljuttatta a Nyugathoz.

Hogy az alkotó képzeletet segítő emlékezet közvetlen élményi alap nélkül is ilyen kísérteties hatású, balladás vízióban láttatja szülőföldjének novemberi képét, az a költői érzékenység és megjelenítő művészet bámulatos teljesítménye. A remeklést azonban bizonyára elősegítette az, hogy Ady hat héttel előbb, szeptember legvégén is hazautazott néhány napra az orosz betörés hírei miatt aggódó szüleihez (l. Lev. III. 100—9). Bár akkor még nem volt olyan borzongatón őszi idő, mint majd november közepén, panaszkodik az utálatos hideg és a falu sáros vigasztalansága miatt; az utazása is „*iszonyú, pokoli*” volt — írja — s ezek a nyomasztó emlékek is mintegy előkészítették a vers hangulati megalapozását. És végül egy érdekes párhuzam, a költői látomás valószínűségének igazolására. Egy év múlva, 1915. november végén Adyt ismét Tasnádra idézik sorozásra (l. Lev. III. 147—9), mint kiderül, tévesen. Felesége is elkíséri, s Tasnádról meg akarják látogatni a szülőket. Akkor úgy látszik, váratlanul korán beköszöntött a tél, Csinszka az út gyötrelmes emlékéiről számol be: „Du. egy szánkát fogadunk, és elindulunk Érmindszentre. Legvadabb tél. Kőd és hó. A szán órák hosszat tévelyeg. [!] Agyonfagyva érünk Mindszentre.” (Vitályos 61) *Az eltévedt lovas* szinte előrevetíti ezt a félelmes élményt. — A vers keletkezését, történelmi háttérét és értelmezését elmélyült

elemzéssel foglalja össze Király: i. m. I. 551—71; Ady költészetének sokoldalú összefüggésébe ágyazó utalásait l. uo. II. 674. L. még: Földessy: Mind. tit. 242—3; Kemény Gábor: Nyr 1977/3. 324—9 és Szindbád nyomában 1991. 89—95; Bibl. 394, Kieg. 411.

Ady és Felvinczi Takács Zoltán művészettörténész ismeretsége a Városmajor Szanatóriumából ered, amelynek főorvosa, Dr. Kozmutza Béla eleven kapcsolatot tartott erdélyi román és magyar földijeivel (l. Eml. IV. 654—5).

Felvinczi Takács 1914. május 5-i levelében (OSZK) hívja Adyt a Bretánnal való találkozóra. Első soraiban mintha a Boncza Bertával épp előzőleg (ápr. 23—24.) történt első csucsai találkozóra célozna; úgy látszik, a híre hamar Pestre jutott: „Most hallottam, hogy egy kislányt a távol keletről igen boldoggá és büszkévé tettél.” Azután a meghívásról ír: „Aktuálisabb teszi ezt egy énekes ismerősöm felmerülése, kit annyira inspiráltál, hogy egy pár versedet megzenésítette. — Különben oláh fiú: Bretan Miklós, egyszer már keresett a Goga ajánlásával, de épp aznap utaztál el Lövőház utcai lakásodból. A fiú most Pesten vendégszerepel a pozsonyi társulattal. Rendkívül örülnék, ha kedved volna vele nálunk találkozni.”

Bretán már 1912. márc. 27-én hosszú, csapongó, lelkendezve hódoló-rajongó levelet írt Adynak, aki akkor a Városmajor Szanatórium lakója volt:

Nagyon mélyen tisztelt és nagyon szeretett Uram!

Olyan rég vágyódom, hogy legalább egyszer lássam, és meleg kézszorítással megköszönjem, hogy amikor „*pórrá paskolt a suta sors és voltam a senki[bb]nél senkibb*”;* megtanított szenvedni és önmagamban bízni.

Az Ön könyvei a legmélyebb, legködösebb sejtéseket ölelik, a minden idők filozófusai soha így meg nem közelítették az Életet, az Istent, a Halált.

Március 22-én előadták a Zeneakadémián Bodon Pálnak az Ön „requiem-jére” („*Fekete Hold éjszakáján*”) írt kantátáját.** Igazán congeniálisan komponálta meg Bodon a zenét. A közönség és előadók (én énekeltem a bariton-szólót) megilletődve mélyen, áhítattal és könnyesen hallgatták, illetve énekeltek a barna, súlyos melódiákat.

Ez az ember [Bodon] érti, érzi Önt — Reinitz et Comp. azt hiszem, nem elégé. Vannak Önnek csipkefinom, drága, kis apró versei is, édes melódiái, mert ön is (mint Wagner) ha *melódiát* akar írni: senki ezen a világon olyat nem ír. Verseinek ezt a fajtáját vagy egyáltalán *nem*, vagy szükségtelenül *modern* technikával oldották meg a zeneszerzők.

* Idézet a *Hiába hideg a Hold* c. költeményből.

** L. Bibl. Kieg. 341, Kottabibliográfia 4472. sz.

Nézze, kedves Nagymesterünk: Úgy fájna nekem, ha egyszer csak a halála hírét olvasnám, anélkül, hogy elmondtam volna önnek, mennyire érezzük (sokan most már), mennyi új melódiát fog Ön életbe hívni szomorú muzsikuslelkekben, hogy lendíti és igazítja útba a Nyugatot is meghódító, igazi magyar operát, azáltal, hogy bilincseket tör és fölszabadít.

Kávéházban írom ezt a levelet. Férfihehes asszonyok jönnek be a Dunakorzóról, a magyar Nap leáldozott, és én fittyet hányva meleg asszonyszemeknek, szomorkodom, és boldog vagyok, hogy itt valahol lélegzik egy nagy magyar művész, aki ma a Világ legnagyobb lyrikusa, és aki már nem akar semmit, talán még azt sem, hogy én, aki úgy szeretem, mint soha nőt (pedig nagyon sajnálom, és sokat csókolom őket), kezét csókoljak neki

Kovási Bretán Miklós

(OSZK)

Ady válaszáról nem tudunk, de egzaltált rajongója mindenképp meg akart vele ismerkedni. Goga ajánlásával 1912 őszén próbálkozhatott — sikertelenül — fölkeresni őt; Ady akkor lakott öccsénél, a Lövőház utcában (l. Ady L. 161; Adyné 211). 1914 őszén a véletlen hozta össze őket Váradon, ahol Bretán, mint emlékezésében elmondja, bemutathatta Adynak néhány megzenésítését.

KAPCSOLATOM ADYVAL HÁZASSÁGI ÜGYÉBEN

Adyval harmadéves jogász koromban ismerkedtem meg, már nem is tudom: Pesten-e vagy Nagyváradon. Hamar összeházasodtunk; de azután elszakadtunk egymástól, és évek hosszú során át nem láttam egészen 1914-ig. Költői működését azonban mindig élénk figyelemmel kísértem.

1914-ben, valamivel a világháború kitörése előtt egyszer csak egész váratlanul levelet kapok tőle. Én egy házban laktam dr. Lukács Hugó akkor kolozsvári orvossal, Ady jó barátjával; azt hiszem, ő ajánlotta neki, hogy hozzám mint ügyvédhez forduljon házassági ügyében. A levélben röviden azt írta, hogy ő szerelmes Boncza Bertukába, mindenáron el fogja venni, az apja ellenzi, ezért az árvaszéknél ki kell eszközölni az engedélyt, és erre ő engem kért fel. Sajnos, ez az első levele elveszett.

Pár nap múlva, egy délután, ülök a bankban a szobámban, félhomály volt, a lámpa már égett, nyílik az ajtó, bejön vagy inkább betör valaki, mintha szélvész dobta volna ide, meg sem ismertem, megölel, jobbról-balról megcsókol... Ady volt.

Az első szava, hogy halálosan szerelmes Bertukába, nyilván ezért kaptam én is a viharos csókokat, Boncza nem akarja hozzáadni a lányát; de ennek a házasságnak minél hamarabb meg kell történni, mert ők nagyon szeretik egymást. — Én azt ajánlottam, hogy írok Boncza Miklósnak. Ady azt mondta: nem bánja, de úgysem ér semmit. Ő (Ady) nem akart vele érintkezni. Írtam is, még ott mindjárt Ady jelenlétében. Megírtam, hogy ha Adynak adja a leányát, az felemelkedést is jelent számára, mert

Ady a legnagyobb élő magyar költő, és örökké a legnagyobbak között fogja említeni az irodalomtörténelem. Adyt nem lehet eldobni, ha egy leány kezét kéri; de egy apa a leánya szívét sem zúzhatja össze, amikor ilyen költőben találta meg ideálját. Boncza gyorsan, de röviden és durván felelt a levélre. Kikérte magának, hogy az ő dolgába mások beleavatkozzanak, és kijelentette, hogy beteg emberhez nem adja a leányát.

E válasz folytán — előzetes megbeszélésünk szerint — elkészítettem az árvaszékhez benyújtandó kérvényt, azt elküldtem Adynak, aki aláíratta menyasszonyával, és visszaküldte hozzám beadás végett.

Velem történt megbeszélés alapján kereste fel Dózsa Endre vármegyei alispánt és Rohonczy árvaszéki elnököt. E látogatásokról számol be egyik levele.

Én, tőlem telhetőleg sürgettem az eljárást az árvaszéknél, ahol szintén különös figyelemmel kezelték az ügyet. De hát oly gyorsan mégsem forog a legbarátságosabb bürokrácia kereke sem, mint ahogy a szenvedélyes Ady szerette volna, hiszen az apát Budapesten, a rokonokat és a menyasszonyt Csucsán kellett kihallgatni. Ezután következő levelei Ady idegességét mutatják, amit fokoztak a háborús izgalmak.

Dr. Hirsch Gyula kolozsvári ügyvéd, majd bankigazgató Ady és Boncza Berta házassági ügyének elintézését segítette Dr. Lukács Hugó kérésére, ill. javaslatára, a Kolozs vármegyei árvaszéknél.

Hirsch dr. fenti emlékeit és a leveleket Ormos Ede közölte először a Temesvári Hírlap 1926. ápr. 4-i, majd a PH Vasárnapja 1934/47. számában. Az ügyvéd közlése nyomán további publikációk az ügyről: Brassói Lapok 1936. szept. 20., MN 1942. aug. 23., Jelenkor 1963: 60—1. — Ady négy levele: Lev. III. 80—94; Hirsch válaszai: uo. 298—9, 311, 355.

Ady próbálkozott ugyan a jogászsággal a pesti egyetemen és a nagyváradi jogakadémián is (I. Ady L. 52—8, 84; Eml. II. 121, 287, 354—6), de Hirsch valószínűleg tódít, amikor — nagyobb súlyt akarván adni kapcsolatuknak —

diákkori ismeretségüket említi, bár nem emlékszik, hol „melegedtek össze”. Levelezésükben semmi utalás erre a régi barátkozásra; Ady „Hirsch ügyvéd úr”-ról ír Csinszkának (Lev. III. 75), Hirsch első két levele pedig — Kedves Mester! megszólítással és hivatalos hangjával — egyenesen ellenemond annak, hogy régebről ismernék egymást. Nyilvánvalóan Ady kolozsvári orvosbarátja, Dr. Lukács Hugó révén kerültek összeköttetésbe (I. Lev. III. 297—8; Eml. IV. 417; róla l. uo. 401—2).

Kapcsolatuk akkor váltott át közvetlenebb, baráti hangra, amikor személyesen találkoztak. Ady hamar és könnyen tegeződött, s hódítón kedves modorával rögtön bizalmasává nyert meg mindenkit, amint azt Hirsch további leveleinek szívélyes hangja és baráti készsége is mutatja. Ady látogatása júl. 30-án történt, amikor Csinszkával együtt bement Kolozsvárra, hogy tájékozzódnak házassági ügyükben (I. Lev. III. 80, 309). Ady ekkor kereste föl Dózsa Endrét és Rohonczy Lajost is (I. Lev. i. h.: kötetünkben: 215, 287—8).

A házasság engedélyezésének huzavonáját végigkísérhetjük a levelezésben: Lev. III. 60—132, 275—81, 287, 293—6, 302—8, 324—31, 337—44, 348—51, 371, 383—8, 398; I. még: Vitályos 54—5; Ady L. 190—2, 198—202; Révész: Ady trag. I. 56—62, 76—83, 90—9 és Ady-tril. 146—9, 158—72; Bölöni 279, 291; Dénes: Élet 198, 202—20; Adyné 306—27; Robotos² 101—21, 191; Király: Intés II. 433—47.

ROHONCZY MÁRIA
A VŐLEGÉNY ADY

(Közli Sztojka László)

Dr. Rohonczy Lajos egykori árvaszéki elnök leánya, ny. zongoratanárnő, egy kolozsvári belvárosi lakásban, régi bútorok, emléktárgyak közt beszél a vőlegény Ady látogatásairól családjuknál, amikor idegesen szorgalmazta Rohonczy elnöknel, hogy Boncza Bertát oldja fel...

— Akkor egy másik belvárosi házban laktunk. De a holmik egy része ugyanaz, amit Ady is látott... Kislány voltam... A háború már tombolt tizenötben... Egy napon két férfi jött lakásunkra. Az egyik csöndes, fegyelmezett fiatalember, mintegy testvéri s testőrző aggodalommal állt a másik mellett, aki feldőlt, ideges, csapzott fejű volt, meglehetősen gondozatlan, önmagával viaskodó. Bemutatkoztak: Dr. Lukács Hugó klinikai orvos s Ady Endre költő...

Apám még nem volt otthon. Ady leült egy kisszékre, amit nagy, rojtos torontáli terítő takart. Egész teste idegesen rezegett, felemelte a takarót, a rojtokat simogatta, majd tépdeste...

Még kétszer voltak nálunk. Ady mindig ilyen ideges, tépett volt, betegesen nézett ki. Lukács elmondotta, Ady fél a besorozástól, hogy kiviszik a frontra, s Bertukával is dűlőre akar már jutni, ezért ilyen ingerlékeny. Egy ízben még kerestek bennünket, de nem voltunk otthon, Lukács behajtott névjegyét hagyták ott, a névjegyre Ady ráírta nevét, ideges, döcögő betűkkel...

Apám, aki igen korrekt ember volt, nem szívesen látta, hogy Ady a lakására jött mint ügyfele, kérelmező... Nem szabad otthon intézni hivatalos dolgokat. Felkérte, hogy csak hivatalá-

ban, az akkori megyeházán lévő árvaszéki hivatalban keresse fel, mert nem akar semmi szabálytalanságot. Ezentúl ott is folytak le a megbeszélések, tanácskozások.

Apám nem tartotta a gyámlány, Boncza Berta szempontjából helyesnek a házasságot, nem jövő számára... Ady jóval idősebb, beteges, italos, a lány meg fejletlen, tapasztalatlan. Ezt Adynak meg is mondta. Mint árvaszéki elnöknek, akire a gyámlány bízva van, nem lehet más becsületes felfogása.

Ekkor ment Ady Bertuka kíséretében Dózsa Endre alispánhoz, íróemberhez, aki később a költőről folyó vita során mellette nyilatkozott. Őt kérlelte Ady, hogy segítsen. Az árvaszéki elnök az alispáni pártfogás alapján adta meg a beleegyezést. Ezt később is hangsúlyozta.

Dr. Rohonczy Lajosnak Ady és Boncza Berta házassági ügyében való szerepéről l. Lev. III. 298, 302, 309, 330—1, 356. Hirsch Gyula ügyvéd és Lukács Hugó is előkészítette és szorgalmazta az elnöknel Ady ügyét, aki 1914. júl. 30-án kereste föl először Rohonczyt. Hogy ez a lakásán történt-e, az emlékezésben említett alkalommal, nem tudjuk meghatározni.

Rohonczy Lajos személyes nyilatkozatai Ady házasságával kapcsolatos emlékeiről: Bányai Ernő; Brassói Lapok 1936. szept. 20. (l. Vitályos 84); Esti Kurír 1941. dec. 29.; g. i. [Gábor István]: MN 1942. aug. 23.

ADY ENDRE HÁZASSÁGI ENGEDÉLYÜGYE

Boncza Miklós dzs centri-vágású, gazdag és befolyásos férfiú. Elképzelhető, hogyan fogadta a hírt, hogy leányának nem kell az őáltala kiszemelt vőlegény. El is követ minden lehetőt, hogy megakadályozza Adyval kötendő házasságát, akit irodalmi és politikai nézetei miatt sem kívánt vőül. Erkölcsi tekintetben ugyan nincs sok felhánytorgatnivalója Ady életvitelével szemben. . .

Az apa elutasítása nem az utolsó szó. A törvény lehetőséget ad, hogy ha a fiatalok érdeke úgy kívánja, a szülők beleegyezésének hiányát a gyámhatóság, az árvaszék engedélye pótolhassa. Ady Endre és Boncza Bertuka előbb még megpróbálja közös jó embereik útján jobb belátásra bírni ezt az — Ady Endre szavaival — embertelen Jókai-embert. Pesten többek között Petrovics Eleknek, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának, Kolozsvárt Dózsa Endrének, Kolozs megye alispánjának segítségét kéri, hasztalan. Végül is dr. Lukács Hugónak, a költő egyik legbizalmasabb, leglelkiismeretesebb orvosának javaslatára dr. Hirsch Gyula ügyvédet bízzák meg ügyük képviseletével, és Kolozs vármegye árvaszékétől kéri házasságukhoz az engedélyt. Az árvaszék előbb amolyan egyeztető összejövetelekre hívja meg az érdekelteket, de erre csak a fiatalok mennek el, Boncza nem. Ő a fővárosi árvaszéki elnökhöz, dr. Melly Bélához fordul, az ő révén próbálja befolyásolni a kolozsvári árvaszéket. Megkísérli legalább elhúzni az ügyet, hátha időközben történik valami, esetleg meg is gondolják magukat a jegyesek.

Nem könnyű a kolozsvári árvaszék helyzete. A megyei hatalmasság* meg a kiskorú menyasszony s a bohém híró pesti költő életbe vágó érdekellentétei között kell igazat tenni. A két árvaszék iratváltásaival múlik az idő, közben Kolozsvárt több ízben meghallgatják, alaposan kifaggatják mind Bertukát, mind Ady Endrét. A véghatározatból kitetszik, milyen gondos, figyelmes munkát végeztek. Elgondolkoztató például, hogy az árvaszék — nyilván Bertuka túlfűtött szavai nyomán — minő „végzetes lépés” megelőzésére céloz. Öngyilkosságra? Leányszöktetésre? Az is sejthető, mi volt az az „egyetlen kifogás”, amely a vőlegény tagadásával szemben nem igazolódott be, és etikai szempontból vizsgálható sem volt. . .

Csaknem egy esztendő múltán az árvaszék 1915. február 26-i ülésén meghozza döntését, és a dr. Rohonczy Lajos árvaszéki elnök aláírásával kiadott véghatározat, egyéb szükséges intézkedések mellett, megadja a szülői beleegyezést pótló engedélyt a házasság megkötésére.

Ez a véghatározat, eredeti szövegezésében, Ady életrajzírói és más emlékezők körében eddig nem volt ismeretes. A házaspár nem méltatta megőrzésre érdemesnek ezt a fontos dokumentumot, és annak többi kikézbcsített példánya sem került elő. Bániai Ernő 1936-ban megírja a Brassói Lapokban megjelent „Ady Endre nyomában” című cikksorozatában, hogy Ady Endre házassági iratai eltűntek a kolozsvári árvaszék irattárából. Ezt megerősítette, Kolozsvár átmeneti visszacsatolásakor, a megújuló kutatás, amint arról a Magyar Nemzet 1942. augusztus 23-i számában az „Ady Kolozsvárott” című cikk is beszámol.

Az említett véghatározat egy példánya mégis fennmaradt. Dr. Winkler (utóbb Monostory) Albert árvaszéki ülnök, az ügy előadója, becses emlékként megőrizte az általa fogalmazott végha-

* Úgy értendő, hogy Bonczának — közeleti befolyása és személyes tekintélye, baráti és rokon kapcsolatai s vagyona révén — nagy respektusa volt Kolozs megyében is.

tározat egy példányát, amelynek szövegét most módunkban áll nyilvánosságra hozni.

„Szám: 2832—1915. Határidő: Jogerősség napja. —

A kiskorú Boncza Berta és Ady Endre között kötendő házasság.

Véghatározat:

A kiskorú Boncza Berta csucsai és Ady Endre budapesti lakosok között kötendő házasságához árvaszékünk, az 1894. XXXI. tcz. 8. § utolsó bekezdése és a 10. § alapján, ezen véghatározatunk jogerősségétől feltételezetten, a szülői beleegyezést pótló gyámhatósági beleegyezést ezennel megadja, a kiskorú Boncza Berta részére, 1877. évi XX. tcz. 30. § a. pontja alapján, Zabulik László vármegyei főügyészt ügygondnokul kirendeli, s neki a véghatározat egy kiadványát kézbesíttetni rendeli.

Indokok:

A kötendő házassághoz a gyámhatósági beleegyezés megadandó volt, mert az ezen ügyben árvaszékünk előtt több ízben megjelent kiskorú Boncza Berta kihallgatása és nyilatkozatai alapján minden kétséget kizárólag megállapítást nyert azon körülmény, hogy a már 20-ik életévét betöltött kiskorú, szellemi és értelmi képességének magas fokánál fogva, elhatározási képességének teljes birtokában van, s így árvaszékünk nem lát akadályokat arra nézve, hogy a kiskorúnak a saját jól megfontolt elhatározásával megállapított terveit s illetve kitűzött jövőjének elérését gátolja, s illetve az elé akadályokat gördítsen, annál kevésbé, mert a kiskorú őszinte vonzalommal viseltetik vőlegénye iránt. A vőlegény Ady Endre pedig, egy ismert neves író, aki a menyasszonyát őszinte és igaz szerelemmel szereti, s aki munkássága révén bír oly jövedelemmel, amellyel családot alapíthat, s családját társadalmi állásához képest eltarthatja, s akinek vezetése mellett a kiskorú Boncza Berta boldogsága és jövője megnyugtatólag biztosítottnak vehető.

Ilyen körülmények között, miután árvaszékünk a kiskorú többszöri meghallgatása alapján, megismerte annak a rajongás-

ra fogékony természetét, kizárólag az ő érdekében, annyival is inkább hasznosnak és célszerűnek látta ezen házasság megkötésének előmozdítását, mert ezzel egyfelől egy — következményeiben beláthatatlan horderővel bíró — esetleges végzetes lépést is kívánt megelőzni, s másfelől, mert az édesatyja a tervbe vett házasság ellenzése indokául, Budapest székesfőváros árvaszéke előtt felvett jegyzőkönyvben felhozott egyetlen kifogása igazolva nem lett, s mert az a vőlegény tagadásával szemben bizonyítás tárgyává, már etikai okokból sem volt tehető.

A kiskorú részére azért volt ügygondnok kirendelendő, mert annak és a törvényes képviselőjének, az édesatyjának érdekei között összeütközés merült fel.

Miről Boncza Miklós, Zabulik László főügyész és Ady Endre urak, továbbá a kiskorú Boncza Berta is azzal értesítetnek, hogy a véghatározat ellen a kézbesítéstől számított 15 nap alatt Kolozs vármegye Közigazgatási Bizottságához címzendő, de árvaszékünk elnökénél beadandó fellebbezésnek van helye.

Kolozs vármegye Árvaszékének, Kolozsvar, 1915. február 26-án tartott üléséből. Árvaszéki elnök.”

Egyes feljegyzésekből úgy tudjuk, hogy a kiszámíthatatlan következményekre figyelmeztetett Boncza Miklós később Ady Lajos előtt akként nyilatkozott, hogy felelősséget nem vállal ugyan a „bolond” házasságért, de a továbbiakban nem gördít akadályt a fiatalok útjába. Ennek ellenére megfellebbezte az 1915. március 2-án kézbesített véghatározatot. Egy másik, kevésbé megbízható adat szerint, Boncza a fellebbezés kísérő iratában kijelentette, hogy ha a Vármegyei Közigazgatási Bizottság jóváhagyja az árvaszéki döntést, ő nem fog további jogorvoslattal élni. Furcsán nagylelkűnek tetsző kijelentés egy amúgy is jogerőre emelkedő véghatározat esetében, kiváltképpen egy ügyvéd tollából. Habár ki tudja? Nem forgatta-e fejében, hogy végső soron a barátjához, az ország miniszterelnökéhez, Tisza Istvánhoz fordul az árvaszéki határozat megsemmisítése érdekében?

A fiatalok — talán fölös óvatosságból is — mihelyt kézhez kapták a Vármegyei Közigazgatási Bizottságnak az árvaszéki döntést megerősítő, 1915. március 22-én kelt, március 24-én kiadott határozatát, már március 26-án vonatra szállnak.

Így kerül sor, hasonlóan expressztempóban a házasság megkötésére, másnap délelőtt a központi városházán, Bárczy István polgármester előtt, majd az esküvőre, a Szilágyi Dezső téri református lelkészi hivatalban, ahol a család régi barátja, Haypál Benő lelkész adta áldását a házasulókra. Nincs ott Boncza Miklós, de nincsenek ott — Ady Endre kívánságára — az Ady szülők sem. Az esküvő után csupán néhány meghitt barátjuk társaságában kocsiztak ki esküvői ebédre, a hárshegyi Schüller vendéglőbe.

„Én afféle háborús pótléknak éreztem, akár a hadikenyeret” — írja fölöttébb szemléletesen Ady Lajosné a házasságkötésről és a rosszkedvű, nyomott hangulatú esküvői lakomáról.

Ady Endre még a vendéglőből meg akar szökni Bécsbe.

Csak Csinszka arcán ragyog a mosoly felhőtlenül...

Molnár Jenő Antal író, zeneesztéta (1902—?) Rohonczy Lajossal és Winkler (Monostory) Albert árvaszéki ülnökkel való közeli rokoni kapcsolata révén közvetlenül is tájékozódhatott Ady házassági ügyének bonyodalmainról; sógorától, Winklertől pedig kezéhez jutott az árvaszéki Véghatározat egy kegyelettel megőrzött példánya. Jelentőségét és dokumentumértékét növeli, hogy régi tudósítások szerint a kolozsvári megyei árvaszékről eltűntek Ady házassági iratai (l. Brassói Lapok 1936. szept. 20.; Esti Kurír 1941. dec. 29.). Molnár Jenő Antal az MN-ben (1978. aug. 13.) publikálta a Véghatározat teljes, pontos szövegét, s fénymásolatát is rendelkezésünkre bocsátotta.

Dr. Winkler Albertről l. Lev. III. 114, 330—1, 355—6, 375, 379.

Az árvaszéki eljárás bonyodalmainra és a közbenjárók szerepére vonatkozólag l. Lev. III. 72—132, 281, 296—9, 302—4, 309—11, 323—4, 329—31, 338—57, 381—90, 398; Bibl. 1264., 1293., 2089., 2202., 2632., 3267., Kieg. 565., 1852. sz.; kötetünkben: 215, 286—8, 297, 313.

A hivatalos eljárás elhúzódtásának okaira, az aktafektetés és -tologatás taktikájára rávilágít Király István: Intés II. 445—6. Az ügy aktái a PIM kézirat-tárában.

A Véghatározat érvei közt szereplő „végzetes lépés”-re utalás alapja az a „mindenre-fölszántság”, „*esetleg szökés*”, amire Ady levelei is céloznak (Lev. III. 65, 71; vö. Ady L. 200); az apa tilalmával szembeszálló szerelmesek talán nem riadtak volna vissza a botránytól sem. — Bonczának Ady ellen fölhozott „egyetlen kifogása” pedig nyilván a költő vérbaja volt; Boncza ugyanis Ady vérvizsgálatát követelte, mire ő 1915 janurjában, Pesten tartózkodva, ügyük akadályoztatása miatti elkeseredésében, sértő levelet írt neki: vesse alá magát ő is vérvizsgálatnak — célozva a Bonczát illető szifiliszgyanúra. Ezzel végleg elvágta minden kapcsolat lehetőségét leendő apósával, aki azonban még frapánsan visszavágott Ady „javaslatára”: csakhogy ő nem akar nőszülni (I. Lev. III. 120—3, 383—6; Király: i. m. II. 436, 445).

Ady Lajos közvetítő tárgyalása Bonczával: I. Ady L. 200—1.

A kilenc hónapi idegemészti küzdelemmel megszerzett engedély birtokában gyorsan megtartott pesti esküvő körülményeiről I. Lev. III. 128—32, 348; Ady L. 199—203; Adyné 321—31; Bölöni 291—2; Dénes: Élet 220—6; Vitályos 55—6; Révész: Ady trag. I. 90—100, ill. Ady-tril. 167—72; Robotos² 111—24; kötetünkben: 73, 116, 298.

ADY ENDRE HÁZASSÁGA — VISZONYA APÓSÁHOZ

Ady Endréne Boncza Bertuka, kinek születése édesanyjának halálába került, egész gyermekkorát öreg nagyanja és nagynénje társaságában Csucsán, majd a budapesti Erzsébet Nőiskolában töltötte.

Apja, Boncza Miklós a Magyar Közigazgatás című szaklap alapítója és tulajdonosa, ki nőüléskor már különben is korosabb ember volt, nem értett a gyermekneveléshez. Mindent megtett lányának minél műveltebbé tételére, és hogy részére minél nagyobb jólétet biztosítson, de lelkét nem tudta eléggé betölteni, lelkivilágának nem tudta eléggé gondját viselni.

Így azután Boncza Bertuka önmagából volt kénytelen már egészen fiatal korában lelkivilágát felépíteni.

Már az Erzsébet Nevelőintézetben lelkes olvasója lett Ady Endrének, és talán innen is, de később, midőn édesapja Lausanne-ba* küldte ki nevelőintézetbe — mint sok más fiatal leány —, ismételten lelkes rajongással megírt leveleket küldött Ady Endrének.

Leányának hazatérése után Boncza Miklós 1914 tavaszán otthon volt Csucsán. Visszatérve Budapestre, boldogan mondta el gondozójának — Erlesbeck Kamillának, aki egyik elhalt jó barátjának leánya, s neki is gyámleánya volt, s aki aztán betegsége alatt is hűségesen ápolta —, hogy leánya mily szépen fejlődik, fellépése mily okos és értelmes, hogy mindenről társalog-

* A közelében lévő Lutrybe.

tak, többi között azt kérdezte tőle leánya, mi a véleménye neki a modern írókról, pl. Anatole France-ról vagy Ady Endréről. Erre Boncza Miklós azt felelte, hogy véleményt addig nem mondhat, míg át nem tanulmányozza ezeknek az íróknak munkáit.

Boncza Bertuka ezután édesapja tudta nélkül meghívta Ady Endrét Csucsára, aki ezt a meghívást el is fogadta.

Innen aztán 1914 júniusában Ady Endre Boncza Miklósnak igen energikus levelet ír, és bejelenti elhatározott szándékát, hogy leányát feleségül veszi. Boncza Miklósról, aki éppen ekkor készült arra, hogy leányával a velencei Lidóra menjen, a levél, mely őt befejezett tény elé kívánta állítani, villámcsapásként hatott. Azt, hogy a levél ilyen erős hangon legyen írva, állítólag Ady feleségének nagynénje* tanácsolta, aki azt hitte, hogy ilyen módon lehet leginkább rávenni Boncza Miklóst arra, hogy bele nyugodjék leánya házasságába.

Boncza Miklós azonban nem az az ember volt, akinél valamit követelő hangon lehetett elérni. A levélnek ez a hangja ellenkezően nagyon felingerelte őt, és az egész esemény oly mélyen felizgatta, hogy testben-lélekben összeroskadt, és egészsége ettől fogva rohamosan hanyatlani kezdett. Ez a levél volt egyik oka annak, hogy nem kereste az érintkezést Adyval.

Ady Endrénél egyébként őt nem az bántotta, hogy Ady költő, bohém ember — ebbe is bele nyugodott volna, bár nem volt az ilyeneknek barátja —, az sem, hogy lányánál annyival idősebb, hanem legelsősorban az, hogy beteg ember, aki fél életét szanatóriumokban tölti, és aki mellett leányának ilyen fiatalon betegápolónak kellene lenni. Azt mondogatta, hogy hiszen ráérne a leánya férjhez menni 24 éves korában is, mert most úgyis gyenge és testileg fejletlen még. Legfőbb ok pedig, hogy az érintkezést leendő vejével egyáltalában nem kereste, az volt, hogy súlyos érlelmeszedése akkor már olyan előrehaladott stádiumba jutott,

* Valószínűleg elírás: *nagynénje* helyett, aki azonban a különös családi helyzet folytán nagynénje is.

hogy — orvosai véleménye szerint is — minden izgalom végzetessé lehetett volna rá.

Különben is elhatározása, hogy a házasságba beleegyezését nem adja, megdönthetetlen volt. Feljegyzésre méltó az a beszélgetés, amelyen őt Némethy Károly és Haypál Benő — akiket mint jó barátait ő maga kért meg, hogy leánya házasságára nézve tanácsot adjanak — őt a beleegyezésre rávenni igyekeztek. Némethy Károly ekkor arra figyelmeztette, hogy mindkét fél elhatározását ismerve, tisztában kell lenniök azzal, hogy itt minden ellenállás meddő marad, és csak lélekölő, áldatlan családi küzdelmekre vezet. Haypál Benő pedig arra hivatkozott, hogy Petőfihez sem akarták feleségét hozzáadni, Petőfit is semmibe vették. Mikor Boncza Miklós tiltakozott, hogy Adyt Petőfihez hasonlítsa, Haypál Benő realisabb oldalra próbálta fordítani a dolgot; azt mondta, ha attól fél, hogy a házasság két gyenge, beteg ember házassága lesz, hogy leánya csak betegápoló lesz Ady Endre mellett, vizsgáltsa meg mindkettőt orvosilag, hogy megköthetik-e a házasságot. De Boncza Miklós hajthatatlan maradt.

Boncza Miklós azonban, bár az leghatározottabb és megmáshíthatatlan ellenzésével találkozott, mégsem akarta a házasság megköthetését teljesen lehetetlenné tenni. Mikor ugyanis az apai beleegyezés híján a házasság ügye a Kolozs vármegyei árvaszék elé került, ennek a tagjait, kik Boncza Miklósnak nagyrészt személyes jó barátjai voltak, elhatározásuknál nehéz dilemma elé állította. Nem tudtak megnyugtató elhatározásra jutni. Ekkor Bethlen Ödön, Kolozs vármegye főispánja Dr. Némethy Károly belügyi államtitkárhoz mint Boncza Miklós régi jó barátjához fordult, s megkérte, lépjen érintkezésbe az ügyben Boncza Miklóssal.

Némethy Károly készségesen vállalta a közvetítést, s Bethlen Ödönnek a Boncza Miklóssal való találkozás után azt a választ adhatta, hogy Boncza Miklós a házasságba beleegyezését soha nem fogja adni, de ha az árvaszék azt megengedi, fellebbezni nem fog.

Nem akarta leányát és Ady Endrét azzal megkínózni — ha a házassághoz akarata ellenére is ragaszkodnak —, hogy a házasságkötés idejét folytonos fellebbezésekkel hónapokra kitolja.

Igy azután az árvaszék az engedélyt megadta. 1915. március 25-én Haypál Benő budai református lelkész sürgőnyt kap, amelyben Ady Endre bejelenti, hogy holnapután Budapestre érkezik, és hogy az egyházi házasságkötést a református egyház szertartása szerint Haypál Benő tartsa. Ady Endre és Boncza Bertuka 1915. március 27-én a házasságot megkötötték.

Az egyházi esküvő a református egyház budai épületének* tanácstermében csendben és egészen egyszerűen folyt le Haypál Benő előtt. A házasulandókon kívül csak a három tanú: Ady Lajos, Ignótus és Vészi József voltak jelen. A házasság a budai református egyházi anyakönyv II. kötetének 103. lapján 16. szám alatt anyakönyveltetett.

Haypál Benő a következő esketési beszédet mondotta:

„Az örök bölcsességű Isten, aki a szív mozdulását, mint a vizneknek folyását szabadon hajtja ide s tova, titokzatos úton, egymásra nézve ismeretlen világból, szívetek sejtelve, vágyódása nyomán egymás mellé vezérelt benneteket, hogy kezet fogva együtt rójátok földi vándorlástok útját. Boldogságkereső zárándok e földön az ember. Boldogságkereső vándorok vagytok ti is. A vándorút célját akkor találjátok meg, ha a leghűségesebb barátoknak s a legigazibb testvéreknek, Jézusnak vezetésére bízzátok magatokat. A bölcsenek ez a tanítómestere s a tisztáknak e tündöklő példája, mikor az eszméket érlelő magányosságból a világ elé lépett, legelső tanításában is arra a kérdésre adott megkérdeltető választ, amely kérdés minden embernek lelkében ott nyugtalankodik, hogy tudniillik miben áll a boldogság? S az életnek ezt a mindennek felett való értékét nem tette függővé semmi olyantól, ami elmúlandó, s aminek birtokába az emberek közül csak kevesen juthatnak. Nem azt mondja, hogy azok a bol-

* I., Szilágyi Dezső tér 3.

dogok, akiknek homlokát dicsőség fénye ragyogja be, vagy akiknek nevüket a hír a diadalszekerére ülteti; nem is azok a boldogok, akik földi javakban bővülködve úgy üzik a gondtalanság örömeit, mint a gyermek a tarka szárnyú pillangót; hatalom eszközeivel is csak szolgáinak számát szaporíthatja, de magát boldoggá nem teheti az ember. Lelki szépségek a boldogságnak feltételei, és lelki erők az építői. Minden emberi dicsőség elhomályosul, minden képzelt emberi nagyság eltörpül, minden dicsekedés elnémul, a gondtalanság ábrázatjára barázdákat szánt az élet, az emberi hatalom és erő elfogyatkozik. A lelki szépséget el nem hervasztja a mulandóság, a lelki erőt össze nem töri az idő. Azok a boldogok, akiknek a szívük tiszta, akik erősek a tűrésben, akik békességre igyekeznek, éheznek és szomjúhozják az igazságot, lelkük homlokán viselik az Isten előtt való gyermeki alázatosság ékes koronáját, s felemelkednek az isten-gyermeki öntudat méltóságának magasságáig. Ezekben az erőkben és szépségekben keressétek boldogságotok bizonyosságát és valamennyi lelki erőnek és lelki szépségnek szülőanyjában és tápláló dajkájában, a tettetés nélkül való tiszta szeretetben, amelynek a fénye ragyogóbb, mint a hité, és élete örökkévalóbb, mint a reménysége.”

(„Ady Endrét egyházi körökben is sokan félreértették. A Protestáns Szemlében s a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban kemény támadásokkal illették. A sokféle támadás közül ez fájhatott, és talán ez is fájt a poétának. Abból lehet ezt következtetni, hogy nagyon jól esett neki az, hogy a Lelkészegyesület c. református lapban Haypál Benő elfogulatlan igazsággal kelt a poétának és egyben a kálvinista embernek a védelmére.” — Jegyzet az esketési beszéd kéziratának hátlapján.)*

Boncza Miklós hangoztatta, hogy ezt a házasságot nem Ady erőszakolta, lányát okolta érte. Azt tartotta, hogy mivel eddig

* Az ún. protestáns vitáról l. 74, 410—1, 574, 583, 718, 726.

minden akarata teljesült, most is fejébe vette, hogy a nagynevű költő felesége lesz, és nem is engedett ebből.

Boncza Miklós meg volt győződve arról, hogy ez a házasság mint bohémházasság nem lesz tartós. Kijelentette: ha lányát csalódás érné házasságában, és testben-lélekben összetörve jönne hozzá, bármikor visszafogadná minden szemrehányás nélkül, és mindent megtenne érte, hogy apai szeretetével feledtesse vele bánatát. Kijelentette azonban azt is, hogy ha csalódna meggyőződésében, s Ady Endre és felesége a házasság megkötése után két évig együtt élnek, ki fog békülni leányával, és megismerkedik vejével. Ez a két év azonban haláláig nem telt el, halálakor még pár hónap volt ebből hátra.

Mindig várta és vágyva-vágyott látni leányát, és mégis rettegett a találkozástól. Félt, hogy a viszontlátás végzetessé válhat megrendült egészségére. 1916 tavaszán, amikor súlyos betegségből egyelőre jobban lett, nagyon készülődött, hogy egy év múlva meglátja lányát és vejét, mert egy napon elővette annak az ezüstkészletnek a kazettáját, amelyet ő Boncza Bertuka édesanyjának mint menyasszonyának vett volt, és mivel a készletből több darab hiányzott, azt mondta, kiegészíti, és annak idején leányának fogja adni. A kikötött két esztendőből azonban egy napot sem volt hajlandó engedni. Azt mondta, egy év nem elegendő próbaidőnek. Kemény, törhetetlen akaratú, makacs, de végtelenül jólelkű és jószívű ember volt. Idealista, melegszívű, a természetért rajongó, a nép barátja, a munkásembert megbecsülő férfi volt. Egyénisége nagyon sok tekintetben hasonlított Ady Endréhez.

Boncza Miklós azonban, ha megszakította is a közvetlen érintkezést leányával, s nem kereste azt vejével, állandóan érdeklődött irántuk. Közeli rokona, Szombatfalvy Albert* ny. rendőrtanácsos volt az összekötő kapocs közöttük (címe: Kispest, Kossuth L. u. 24.). A Csucsáról Szombatfalvyéknak írt

* Róla l. 67—8.

híradásokat mindig elolvastatta, s egyébként is állandóan érdeklődött leánya sorsa iránt.

Érdemes a feljegyzésre, hogy Ady Endre és felesége az év nagy részét Boncza Miklós birtokán, Csucsán töltötték, s Boncza Miklós semmi lépést nem tett, hogy ezt megakadályozza vagy megtiltsa.

Ady költeményei iránt mindinkább érdeklődött, a Nyugatot, ha Ady-vers volt benne, ismételten megvette. Egyszer Kuthy Arnold, a Pallas Könyvnyomda igazgatója egy Ady-kötetet adott neki, de azt egyrészt feledékenységből, másrészt daczból Kuthy lakásán hagyta. Otthon azonban sajnálattal mondta gondozójának, hogy nem hozta magával, s kijelentette, hogy más alkalommal majd el fogja hozni. Betegsége végén nemegyszer szívesen hallgatta, ha gondozója Ady-verseket olvasott fel neki.

Jó barátjával, Petrovics Elekkel, a Szépművészeti Múzeum igazgatójával sokszor beszélgetett Adyról.

Célja volt, hogy megismerje a költeményeiből Ady lelkét és jellemét. Azt is mondta, hogy amint több ideje lesz, jobban bele fog mélyedni Ady Endre olvasásába, így nem tudja eléggé átértetni a verseket.

Ady Endréné, házassága után, édesapjának közvetlenül csak akkor írt levelet, mikor az már halálosan beteg volt. Az első[?]* apja halála előtt kb. egy hónappal, 1916. december 6-ra, Miklós napjára. Ez a levél így kezdődik:

„1916. dec. 3. Csucsá

Drága jó Édes Apám,

Két nappal előbb írom levelemet, s félek, így is elkésve, bár több szeretettel. . .”

Boncza Miklóst ez a levél nagyon mehatotta, és olvasásakor, elfogódottságát leplezni akarva, ezt mondta ápolójának: „Istennem, milyen energiátlan lettem.” A levélnek utolsó passzusa pedig, amelyben Ady Endréné azt kívánja, hogy jövőre mindhár-

* Nyilván ez a második levél; l. 310.

man együtt ünnepelhessék a Mikulást, gondolkozóba ejtette, és napokig foglalkoztatta. Azt találgatta, mit jelentsen ez: ő (Boncza Miklós), Bertuka és nagyanyja Kamillával vagy ő (B. M.), Bertuka a férjével és Kamilla. Egyik este azzal fordult ápolójához: „Talán a leányom a férjével összekülönbözött, hogy ezt írja?” A levél annyira foglalkoztatta, hogy mikor pár nappal a levél érkezése után Szombatfalvy Albert meglátogatta, a levélnek ezt a részét újra fel kellett olvasni. De csak ezt a részt; nem akarta, hogy Szombatfalvy lássa, mily hatással van reá az egész levél. Ekkor Szombatfalvy véleményét is kikérte erre a mondatra nézve.

A másik levelet* Ady Endréné 1915 karácsonyára küldte apjának fényképpel együtt. Ezt a levelet Boncza Miklós maga olvasta el. A levél Boncza Miklósról nagy hatást tett. A kettős fényképet pedig, amelyet Ady Endréné apjának ezzel a felírással küldött: „Édes Apámnak mindég szerető gyerekei Bandi és Bertuka 1915 karácsony” haláláig szobájában tartotta.

Abban, hogy két év előtt nem békült ki lányával, mindvégig hajthatatlan maradt, ápolója még halálos ágyán is hiába kérlete, hogy leányát odahívhassa. Azt mondta, majd a két év elteltével, és megkérdezte, hány hónap is van még hátra.

Lánya iránti változatlan szeretetének döntő bizonyossága végrendelete, melyben leányát összes ingó és ingatlan vagyonának kizárólagos örökösévé teszi. Lapját, a Magyar Közigazgatást pedig legjobb barátaira és a lap legrégebbi munkatársaira, Némethy Károlyra és Ruffy Pálra hagyja — mint akik kezében életművének sorsát a leginkább biztosítja —, azzal a meghagyással, hogy a lap jövedelméből tekintélyes fix összegű (8000 korona) évi járulékot fizessenek leányának. Ezzel a hagyatéki kikötéssel is minden körülményekre biztosítani kívánta leánya jövőjét.

* Valójában az elsőt (l. 301); a kéziratban tévesen áll 1916.

Ady Endre tehát csak a ravatalán ismerhette meg apósát. Még megérkezett feleségével együtt Csucsáról, mielőtt a koporsót lezárták volna. Nagyon tetszett neki apósa ravatala, s azt mondta, hogy „szép halott”.

A temetési szertartást, bár Boncza Miklós unitárius volt, Boncza Miklósnak kifejezett akarata szerint Haypál Benő végezte, akihez Ady Endre a temetés után a következő levelet írt:

*„Tisztelt, kedves Barátom,
Szegény b. e.* apánk temetését egyszerre tudtad tenni meghatottabbá és vigasztalóvá. Köszönjük ezt a Te nemes voltodnak, gyönyörű szavaidnak... Igaz szeretettel üdvözlünk Ady Endre és felesége. 1917. jan. 14.”*

A temetés után egy héttel Ady Endre és felesége Boncza Miklós hű ápolójánál, Erlesbeck Kamillánál vacsoráztak, és Ady Endre ekkor kijelentette: „Végtelenül sajnálom, és igen fáj nekem, hogy az apósomat meg nem ismertem, mert csak most tudom, hogy ki volt Boncza Miklós.”

1917. november 1-jén automobilon kiment feleségével apósa sírjához Pusztaszentlőrincre, s maga vitte a sírhoz a koszorút.

Utoljára 1918 tavaszán (április hónap végén vagy május hó elején) volt kint a feleségével, és Ady Endre sírt apósa sírjánál.

Ady és Adyné Erlesbeck Kamillával Boncza Miklós halála után is mindvégig fenntartották az érintkezést.

Dr. Némethy Károly (1862—1941) kiváló közigazgatási szakember, 1910-től 1918-ig belügyi államtitkár. Boncza Miklósnak fiatal kora óta meghitt barátja, szerkesztőtársa a Magyar Közigazgatásnál, majd utóda. Régi, bizalmas összeköttetésük folytán a Boncza család viszonyainak beavatott ismerője; e kapcsolatról I. Lev. III. 124, 169, 277—80, 388, 429; kötetünkben: 37—8, 68—9.

* boldog emlék(ezet)ű

Fenti emlékeit 1919-ben írta össze, nyilván felkérésre. A kéziraton (MTA K 11/92) ez a megjegyzés: „Adalékok a Közoktatásügyi népbiztosság által elrendelt Ady Endre életadat-gyűjtéshez.” Az összeállításban nyilván használta Erlesbeck Kamilla följegyzéseit, l. 308.

A Boncza családról, Bertuka születési körülményeiről és neveltetéséről elősorban az ő önéletrajza, Szentimrei Jenő közleménye és ezek jegyzetanyaga ad részletes tájékoztatást: 61—3; Csinszka 29—69. Némethynek kissé szépitőn ködösítő magyarázata mögött Boncza Miklós talányos, sőt különö egyénisége és kettős élete húzódik meg: ahelyett, hogy újszülöttként elárvult leánykájához mellé fölnevelő anyát keresne mihamarabb, elvonul másik, régebbi „család”-jába (l. 176). Bertukát nővérére, a nagymamára hagyta, s bár anyagiakban minden tekintetben valóban bőkezűen gondoskodott róla, ez külsőséges, formai kapcsolat, szinte presztízs-gesztus, ő pedig afféle „vasárnapi apa”, holott másik leányának vallomása szerint melegsívű, igazi családapa tudott lenni (l. 178). Különös lelki sérülés vagy torzulás rejtőzhet e mögött: mintha az a tragikus tény, hogy gyermekének születése okozta az erőszakkal megszerzett ifjú feleség halálát, csaknem gyűlöletes idegenné tette volna számára az ártatlan gyermeket, akihez érzelmi kapocs nem, csak becsületbeli kötelesség fűzte. Ezt megérezte a kinyíló tudatú kislány érzékenysége, s viszontidegenkedését, érzelmi zavarodottságát, ambivalenciáját táplálta és növelte a nagymama bosszú-szenvedélye öccse iránt. Ebben a számára alig érthető helyzetben ellentétes érzelmek közt tépődve, az anya és igazi család nélkül felnövő leányka önmagába fordul, különcködővé válik, kivételes lénynek hiszi és értékeli magát, s egzaltáltsága és érzelmi hiányérzete, szeretetvágya mohón keres rokon lelket, megértő társat — barátságban, szerelemben, rajongó vonzalmakban. Így kerül kapcsolatba Adyval is (l. 21—5, 101—8).

Boncza Miklóst konzervatív világnézete, társadalmi helyzete és politikai elvei egyaránt szembeállították Ady világával; költészete nem érdekelte, személyét megvetette, s legföljebb mint az uralkodó társadalmi rend és Tisza István ellenségéről vett róla tudomást. Nyilván ferdítés vagy félremagyarázás tehát az, hogy Boncza Ady munkásságának megismerésével kívánt véleményt alkotni róla. Ennek világosan ellentmondanak a kortárs emlékezők: eleve gyűlölködően elfogult volt iránta (l. 40; vö. Lev. III, 280—1).

Ady és Boncza Berta személyes megismerkedéséről, Ady első csucsa láto-gatásairól: 101—8.

Ady leánykérő levele (1914. jún. 26.; I. Lev. III. 60), amely Némethy szerint energikus hangjával, szándékának elhatározott tényként közlésével valóság-gal villámsapásként hatott Bonczára, és testen-lélekben megviselte, egyáltalán nem sértő tónusú: udvarias, tisztelettudó, de önérzetes; elmondja érveiket, felsorolja nőülési szándékának anyagi biztosítékait, sőt eleve szabad döntést ad jövőendő feleségének, ha vágyai és reményei nem válnának be. Végül azonban hangsúlyozza elszántságát, hogy minden akadállyal kész szembeszállni, és épp ezért kéri az apa belenyugvását közös elhatározásukba. Ezzel kétségessé válik a föltevés, hogy a levél a nagymama tanácsára íródott „ilyen erős hangon”, bár kétségtelen, hogy Törökné pártolta a tervezett házasságot, s bizonyára szította is a jegyesek szembefordulását az apával. Harcuk remélt győzelmét bosszú-elégtételnek érezte a maga tragikus fájdalomért (I. 15, 115, 153; Király: Intés II. 442).

Bertukának egyidejűleg elküldött bejelentése és kérése, érzelmi érveivel és nőies logikájú gondolatmenetével szinte keményebb és elszántabb hangú (I. Révész: Ady trag. I. 60, ill. Ady-tril. 148). Boncza önérzete és hatalmaskodó, parancsoláshoz szokott, ellentmondást nem tűrő természete azonban, érthetően, a férfi, Ady levelén sértődött meg, s fölháborodása megerősítette makacsságában, hogy nem egyezik bele a házasságba, mert elve volt, hogy leánya 24 éves kora előtt nem mehet férjhez. De nyilván felfingerelte a szeszélyes engedtlenség is, hogy Bertuka máról holnapra megtagadta Lám Bélát, holott jegyességüket ő maga jóváhagyta és pártolta. Ady és Bertuka bejelentésének felkavaró hatásáról ír Weisz Rudolfné és Erlesbeck Kamilla, I. 180, 308. (Az ott említett velencei út terve, amellyel Boncza szándéka állítólag az volt, hogy két leánya találkozzon és összeismerkedjen, ugyanaz lehet, mint amelyről Némethy szól.)

Bár Boncza nem válaszolt Ady levelére, s többször is kijelentette, hogy Atyval nem hajlandó semmiféle érintkezésre (I. Lev. III. 385), valószínűleg egy későbbi levelén háborodott föl annyira, hogy az izgalom veszélyeztette hagnyatló egészségi állapotát. Ady ugyanis, elkeseredve a Boncza kezdeményezte végeláthatatlan hivatali tortúrán, dühösen azt javasolta neki, hogy vesse alá magát ő is vérvizsgálatnak (I. 294; Lev. III. i. h.).

Boncza több barátjához fordult véleményért leányának házassági ügyében; aggályaik és fenntartásaik mellett a legtöbben teljes méltányolással és nagyra-beccsüléssel nyilatkoztak Adyról (I. Eml. III. 371; Lev. III. 124, 277—80, 324, 388; Ady L. 200; Király: i. m. II. 443; kötetünkben: 114, 313).

Boncza azonban, úgy látszik, idős korára feléledt apai érzésével valóban féltette leányát, meg akarta óvni egy olyan lépéstől, amely — meggyőződése szerint — csak szerencsétlen lehet. Így érezte életszemlélete folytán s a benne

mind nosztalgikusabb hagyományos családesházmény jegyében, ha talán furcsa is épp az ő esetében erre utalni (I. Király: i. m. II. 441—3). Kijelentette azonban, egy levelében is, hogy ha majd leánya valóban áldozata lesz esztelen önfelajánlásának, hajlandó neki megbocsátani, s visszafogadja apai gondviselésébe (I. 113, 309).

Haypál Benőnek Bonczával és Adyval való kapcsolatáról I. 71—4.

Az árvaszéki eljárás huzavonáját, dilemmás bonyodalmait tárgyaló források és utalások: Ady L. 198—201; Vitályos 55; Révész: i. m. I. 76, 80—2, 90—9, ill. 159, 162, 167—72; Király: i. m. II. 441—6; kötetünkben: 284—311.

Bonczát nagyon felzaklatta és megviselte a leányától való ellenséges elidegenedés; megszakította Gurgacsinszkyékkel régi „családi” kapcsolatát is, s kiköltözött a Pestszentlőrincen vásárolt házba, Erlesbeck Kamillához (I. 000). Egyre többet betegeskedett, s beletörődve a megtörtént házasságba, amelyről — Ady magatartását illetően — az ő ellenzését és jóslatát igazolni látszó híreket kapott (I. Hársak 331), lassanként megengyhült, sőt mindinkább érdeklődött Ady költészete, munkássága iránt is (I. 310, 350).

Kuthy-Löwenstein Arnold a Pallas Kiadóvállalat igazgatója volt, ahol a Budapesti Naplót is nyomták. Ezért vállalta 1906-ban az *Új versek* kiadását, s később is baráti szívésséggel állt Ady segítségére, ha anyagilag megszorult (I. Ady L. 114; Lev. I. 214, II. 32, 244, 270). Ady hálás ragaszkodással viszonyozta e jóindulatot, aminek tanúsága levelezése, két dedikált fénykép, az egyiken Löwensteinnének szóló verses ajánlás; kapcsolatukról I. Lev. II. 32, 150, 244, 270—1, 462—3, III. 144, 146; Vitályos 61, 70; Tegnepok 432, 447. A vonzalom kölcsönös volt, Kuthy Csucsán is meglátogatta Adyékát, s 1918 nyarán ő vitte le Pallas-kiadásként jelzett, de már Hatvany vállalkozásában megjelent *A halottak élén* c. kötetnek első példányát (I. Ady L. 205, 215, 221—2, 226; Vitályos 105; kötetünkben: 357).

Boncza reménykedve várta, hogy viszontláthassa leányát, s leteljék a határidő, amikor majd kibékül vele és Adyval. Ez állandó izgalomban tartotta, de a két évből egy napot sem volt hajlandó engedni (I. Ady L. 201). Adyék hosszú ideig szintén makacsul hallgattak, csak Némethyék és Szombatfalvy útján váltottak életjelet. (Az utóbbiról és a vele való kapcsolatáról I. 67; Lev. I. 141, III. 69, 71, 122—5, 280, 293, 350—1, 385—7).

Csinszka említett levelét megelőzően küldték el Adyék páros arcképüket Bonczának, a Csinszka írta ajánlással (I. Tegnepok 447). Némethy datálási adatai tehát tévesek.

Boncza különös egyéniségének ellentétes megítélésére vonatkozólag köte-
tünk jellemző utalásai mellett l. még: Király: i. m. II. 333—8. Hirtelen és ma-
kacs természetén fölülkerekedő emberségét, leánya iránti szeretetét és felelős-
ségérzetét mutatja, hogy fenyegetőzései ellenére sem vonta meg támogatását
két nővérétől és leányától, ill. a csucsai háztartástól, pedig már Ady is ott la-
kott (l. Lev. III. 340; Király: i. m. II. 438, 447. Végrendeletében Berta leányát
tette egyetlen örökösévé — Gurgacsinszky Emília mellőzésével (l. 181), s a
Magyar Közigazgatás jövedelméből is járadékot kötött ki számára (l. Ady L.
216—8; Lev. III. 191; Vitályos: 66; Király: i. m. II. 447).

Boncza betegségének utolsó hónapjai, halála és temetése, sírja vonatkozá-
sában l. Lev. III. 169—72, 180, 429; Vitályos 66; Révész: i. m. II. 25, ill. 235;
Adyné 353; kötetünkben: 185—6, 310.

Haypál Benő temetési beszédét l. 752.

ERLESBECK KAMILLA

BONCZA MIKLÓSRÓL ÉS AZ ADY—CSINSZKA HÁZASSÁGRÓL

[Boncza Miklós] 1914 tavaszán otthon volt Csucsán, és boldogan jött vissza, hogy leánya mily értelmes, hogy mindenről társalogtak. Többi közt [megkérdezte Bertuka]: „Mi a véleménye édesapámnak a mai modern írókról, pl. Anatole France vagy nálunk Ady Endre?” Erre azt feleltem: „Édes lyánkám, apád szakirodalommal foglalkozik, véleményt addig nem mondhatok, míg át nem tanulmányozom említett írók munkáit.”

Nagyban készült leányával júniusban a velencei Lidóra, tehát elképzelhető, hogy villámcsapásként hatott reá a levél Ady Endrétől és leányától, amelyben befejezett tény elé állították az apát. Sajnos, Bertuka nagynénje [?] tanácsára, aki — úgy hallottam — azt mondta, hogy édesapjánál csak erőszakkal lehet célt érni (mily kevésbé ismerte saját testvérnénje őt), és itt kezdődött a tragédia, mert Boncza Miklós nem volt az az ember, akinél követelő hangon lehetett valamit elérni.

A levél annyira összetörte testben, lélekben, napokig oly apatikus volt, hogy alig lehetett töprengéséből felrázni, úgyhogy komolyan féltettük életét. Ettől fogva komor és életunt volt gyakran, az egészsége is szemlátomást fogyott. Hogy miért nem akadályozta meg e házasságot? Mert félt, hogy a leányával személyes találkozás és összetűzés rögtöni halálát okozza (az orvos szívszélhűdéstől féltette). Remélte azt is, hogy a leánya önként lemond Adyról. Ha Ady Endre előbb ismeri meg igaz mivoltában apósát, úgy soha olyan lánykérő levelet nem ír neki, mert

Ady Bandi [oly] gyermeteg és melegszívű ember volt, hogy soha se lett volna képes önként valakinek oly fájdalmat okozni. Rettenetes végzete volt a három embernek. Mártír volt mind a három: az apa gyermeke iránti aggodalmában és a fájdalomban, mit szíven ütöttek akaratlanul; szegény Bandi, aki reátalált végre az igazi párjára, bár a férfikor delén, de beteg testtel és fáradt lélekkel, s hálás imádatlalt és szerelemmel csüggött ifjú nején; a fiatal asszony, ki az apai szeretetet nélkülözve mint egy önfeláldozó vöröskeresztes néne ápolja beteg párját az első hetektől fogva, és folyton küzdve, hogy férjét egy új erős életnek visszaadja és hiába. — Gyengéd szeretetet és nagybecsülést érdemel meg a fiatal nő, amidőn legifjabb éveit egy nemes idealizmusnak szenteli, hogy ő lesz férje megmentője, és hiába minden önfeláldozása. Erős lélek kell hozzá egy törekény baba alakban; de ő is Erdély leánya és igazi Boncza-vér. —

Boncza sokszor mondta: „Adyt nem mint költőt kifogásolom, csak azt ne tudnám, hogy beteg ember, aki fél életét szanatóriumokban tölti; erre neveltem az én leányomat, hogy oly fiatalon betegápoló legyen? — Hiszen reáérne férjhez menni 24 éves korában is, mert úgys gyenge és fejletlen még.”

Sokszor mondta: „Én Adyt nem hibáztatom, mert egyedül csak a leányom a hibás. Mivel minden akarata teljesült, a fejébe vette, hogy a nagynevű költő felesége lesz. Bár inkább halva tudnám a gyermekemet, megsiratnám, nemsokára utána pusztulnék, de meg tudnék nyugodni, így azonban folyton aggaszt a sorsa, jövője egy beteg ember mellett. — Az írók és művészek házassága nemigen szokott tartós vagy boldog lenni; ha a leányom csalódás érné házasságában, és testben-lélekben összetörve jönne hozzám, visszafogadnám keblemre minden szemrehányás nélkül, és mindent megtennék érte, hogy apai szeretetemmel feledtessem vele bánatát.” — Ő várta, mindég várta leányát, vágyódott végtelenül utána, és mégis félt, rettegett attól a pillanattól, amidőn szemtől szembe kerülnek, félt, hogy a viziontlátás végzetessé válik megrendült egészségére. Egyszer fe-

lém fordult: „Vajon van-e a leányomban elég energia, hogy hatni tud a férjére?”

Gondolatban mindig leányával és Csucsával foglalkozott. 1916 tavaszán, első nagy betegsége után nagyon készülődött már arra, hogy egy év után meglesz a kibékülés, vagyis viszontlátás vejével és leányával, mert egy napon elővette az ezüst evőkészlet kazettáját; leányának oda fogja adni, mivel ez emlék Bertuka édesanyjától, amit ő vett feleségének mint menyasszonyának.

Hogy készült a találkozásra, az is mutatja, hogy a Nyugatnak sok oly példányát vette vagy vétette meg, amelyben Ady-költemények voltak, mintegy előre meg akarta ismerni vejét. Megvétette velem az 1909. jún. 1-ji Nyugatot (Ady-szám).

Mikor az első román betörés volt, hogy remegett családjáért, féltette leányát, sajnálta Csucsát, és aggódott Erdélyért. Mindent elkövetett, hogy katonai védelem legyen ott, aggódott a falu lakóiért, mint az apa gyermekeiért.

Bertuka 1916. dec. 3-án Csucsán kelt levelében azt írja, hogy a jövőre mindhárman együtt ünnepeljük a Mikulást. Ez a része a levélnek napokig foglalkoztatta betegünket.* De a kikötött 2 esztendőből egy napot sem volt hajlandó engedni (azt mondta, egy év nem elegendő próbaidőnek). Kemény, de a végtelenségig nyíltszívű, becsületes, a kíméletlenségig igazságos és őszinte, és ha korbácsolt is szavaival, mindig a szeretet szólt belőle. Nagyes erős akarású székely ember volt ő, abból a régi fajtából, nem mindennapi jelenség. Talán kevesen szerették igazán, mert nem ismerték fel igazán, de akinek megadatott belepillantani az ő lelkiületébe, mondhatom, a rajongásig szerette és becsülte.

Ideális, melegszívű ember volt, tele a természet iránti rajongással, a nemes és szép iránti szeretettel, imádta a virágot, növényt.

* L. 301.

Ha a kegyetlen sors idő előtt ki nem ragadja az élők sorából, úgy Boncza Miklós és Ady Endre, ha megismerik egymást, igaz vonzalom fejlődött volna ki kettejük között, mert sokban volt egy a gondolatviláguk, én állítom, aki mindkettőt ismerte.

Az idős, beteg Boncza Miklós gondviselőjének, Erlesbeck Kamillának Boncza utolsó éveiről, leányához és Adyhoz való viszonyáról írt följegyzéseit (MTA K 11/87) Király István hasznosította munkájában (Intés); lényeges részeit azonban közöljük, időrendi alakítással és némi rövidítéssel.

Boncza Miklós, mikor ifjú felesége a gyermekszülés után meghalt (l. 15), vagyona, közéleti tekintélye és kapcsolatai, előkelő barátságai révén kiváltságos helyzetben érezve magát, folytatta a maga régi, társadalmi és erkölcsi konvenciókat mellőző, két- vagy többlaki életét. Álcázó megokolással már 1913-ban megvette Erlesbeck Kamilla számára a pezsztentlörinci házat, ahová ő is ki szándékozott költözni. Erre a döntő indítékot — vagy ürügyet — az adta Weisz Rudolfné szerint, hogy Ady és Csinszka levelén felindulva, összekülbözött és szakított balkézről való családjával (l. 39, 181).

Közvetlen tanú is elmondja, hogyan próbálták kipuhatolni Boncza Miklós véleményét Adyról; az ott leírt jelenetben azonban kevésbé higgadt választ hallunk (40, 71; Csinszka 151—2).

Boncza már néhány évvel korábban (1908?) is elvitte leányát Velencébe, de velük utazott „kísérőként” egy akkori alkalmi barátnője. A nyitott szemű és érzékeny gyermeklánynak bántó és kiábrándító emléke maradt ez a „társasutazás” (l. 30, 64).

Hogy a „nagynéni”, aki egyszersmind Bertuka nagymamája, milyen szerepet játszott tanácsaival a Boncza és leánya közti szakítás felidézésében, pontosan nem tudjuk; de bizonyos, hogy az öccse elleni bosszútól hajtva pártolta a hirtelen fordulat szülte házassági tervet (l. 112), s családi környezete erősítette, szította unokájának az apai akarattal szembeszegülő elszántságát.

Boncza önérzetét s apai tekintélyét váratlan és elképzelhetetlen sértésként érte leányának bejelentése. Véleményének semmibevétele, a konok elhatározás felbőszítette, s minden eszközzel igyekezett megakadályozni az árvaszéki

eljárást, a házassági engedély megadását. Végül, belefáradva a küzdelembe, hallgatólagosan elfogadta a hivatal döntési jogát (I. Király: Intés II. 445–6).

Pedig Ady ellen többszörös oka is volt tiltakozni: mint az úri Magyarország társadalmi rendjének Tisza-gyűlölő, hírhedt támadójára csak indulattal tudott gondolni; az elvi, fölfogásbeli szembenálláson túl is megvetette Ady „fajtáját”, az „élősdí”, „naplopó” író-művésznepséget; az országszerte szállongó hírből pedig sokat hallott Ady életformájáról, beteg voltáról, érthető hát, hogy nem kívánt magának ilyen vőt (I. Király: i. m. II. 442). A jegyesek harcias macacsságát látva, a meddő viaskodásban megtört energiájú, mindinkább betegeskedő Boncza késve föléledt apai ösztöne és felelősségérzete jórészt már csak leányának sorsáért, jövőjéért aggódott. Furcsállhatjuk ugyan, hogy mindez addig jóformán csak a Bertukáról való nagyúri, szinte hivalkodó anyagi gondoskodásban nyilvánult meg; magától eltávolítva, másokra bízva neveltette, s nem gondolt arra, hogy családot teremtsen köréje. Töprenghetünk azon, hogy ettől mi tartotta vissza a különös embert (egyéniségének elemzését I. Király: i. m. II. 441, 447); bizonyára eltanácsolta a kora is egy ilyen lépéstől, hiszen Bertuka születésekor már ötvenedik éve körül járt. Amikor pedig most, a két ellentétes akarat összeütközésével, valóban elvesztette őt, a családjától végleg elszakadt, magányossá vált, izgalmaktól megviselt Boncza keménységét meglágyította a betegség és az öregedés: engedékeny, férfias-szemérmesen érzелgős, szeretetre vágyó, az összebékülésben reménykedő lett. Békülő hajlandóságának jele Ady munkássága iránti érdeklődése (I. 301). Megbocsátó ragaszkodását, kiengesztelődésre való őszinte hajlamát mutatja Páll Annához írt levelének hasonló vallomása is (I. 113). De felfogásának megváltozása tettekben is megnyilvánult: kezdeti fenyegetőzése ellenére nem vonta meg támogatását Csucsától, pedig már Ady is ott élt, s végrendeletében Csinszkára hagyta egész vagyonát (I. Ady L. 201, 216; Király: i. m. II. 447; 000).

Boncza és az Ady-pár közvetve kölcsönösen tudott egymás életéről, de nem érintkeztek. Az ellenséges némaságot Csinszka törte meg egy dedikált kettős fénykép küldésével: „Édes Apámnak mindég szerető gyerekei 1915. karácsony Bandi és Bertuka” (I. Új Idők 1944. aug. 5., 129; Tegnapiok 447). A következő évben a születésnapjára írt levél töltötte el várakozó, tervezgető izgalommal Bonczát.

1916 szeptemberében, amikor a monarchiával szembefordult román csapatok betörték Erdélybe, Boncza elintézte — állítólag Tisza révén —, hogy határrendőrségi különítményt telepítsenek Csucsára. A tiszteket a Boncza-várba szállásolták, mintegy a család védelmére, ami azonban Ady számára, sajnos, inkább bor-cimboraságot jelentett, alkalmakat kilengésekre, amelyeknek híre

Bonczához is eljutott (I. Lev. III. 168; Vitályos 65; Révész: Ady trag. I. 186, II. 25, ill. Ady-tril. 223, 235; Hársak 331; Király: i. m. I. 211; kötetünkben: 356).

A kortársak véleményével szemben, akik többnyire egy hatalmaskodó, a maga akarátának érvényesülését megkövetelő nagyurat láttak Bonczában (I. 63), egyéniségének vonzó vonásait, családias, melegszívű, közvetlen természetét szintén magasztalással emlegeti másik leánya, Weisz Rudolfné is, noha őt mellőzte végrendeletében (I. 181, 185).

1943-ban Mátyás Ferenc megismerkedett az akkor is Lőrincen, Bonczától rá hagyott házában lakó és védőnőként működő Erlesbeck Kamillával. Többször beszélt vele Boncza—Ady- emlékeiről, s följegyzéseit több változatban is közölte (Híd 1944. ápr. 15.; Új Idők 1944. aug. 5.; ItK 1958: 65—6; Költők és parasztok. 1964. 235—9; Városszéli szülőföld. 1981. 107—15). Kiegészítésül ezekből idézzük *Erlesbeck Kamilla* elbeszélésének néhány részletét:

Boncza Miklós élete utolsó éveiben költözött ki hozzám Lőrincre. Csaknem negyven évvel fiatalabb voltam [?]. Betegsége — érelmeszesedés — miatt is rám szorult, én ápoltam és kezeltettem. De már korábban, a Magyar Közigazgatás szerkesztőségében az adminisztrációs munkát végeztem mellette. Betegsége idején vigasztaltam, és megpróbáltam elűzni belőle a haragot, amit a fiatalok miatt érzett, s egyre nőtt benne. Sokszor könyörögtem neki, hogy bocsásson meg a lányának, hiszen ő is 46 esztendő volt, mikor a 20 esztendő Török Bertát feleségül vette. Szombathely is evvel érvelt, ha puhítani jött az öreghez.

Rajta kívül Bárczytól is, Vésztől is érdeklődött a poétáról.* Szinte veszekedtek Adyért. Hajtogatták egyre, legyen inkább büszke, hogy leánya a XX. század legnagyobb költőjének a felesége lehet.** A békítéssel azonban csak olajat öntöttek a tűzre. [Boncza] nemcsak amiatt haragudott Adyra, mert irányta Tisza-

* I. Király: i. m. II. 443.

** Vészi József pártfogó „véleményezés”-éről I. Eml. III. 371—2. Bárczy István régi jóakarója Adynak, ő eskette össze Csinszkával (I. Eml. III. 219; kötetünkben: 274).

ellenes volt;* attól félt legjobban, hogy a beteg költő leánya megrontója leszen.**

Amikor Boncza megtudta, hogy mégis megtörtént az esküvő, toporzékolt, és elrohant a városházára Bárczy polgármesterhez. Sose láttam őt sírni, de amikor visszajött, kicsordult a könnye.

Neki, érthető módon, más fölfogása volt a politikáról, de elmondhatom, nagyon is demokrata ember volt, s nem igaz, hogy Tisza kegyeltje. És jó szíve volt, keménysége ellenére is nagyon szerette a lányát. S végül beletörődött a házasságba.

Drága, jó lélek volt Bertuska. Nem igaz, hogy csupán nagyra-vágyásból ment feleségül Adyhoz. Nagyon szerette, mindig rajongással beszélt nekem a férjéről. Tudta, hogy Bandi beteg ember, látta szenvedéseit, s meg akarta menteni az életnek. Ady Lajos is kénytelen elismerni könyvében (202), hogy „a háború borzalmas éveiben végeredményben mégiscsak rejtőzés, otthon és — egy darabig — teljes erejű narkózis volt e késői szerelem és házasság.”

Boncza Miklós mereven szembehelyezkedett a leányával, halani sem akart a házasságról. Féltette őt, mert az édesapja volt, s tisztában volt Ady állapotával. Én tudom csak, mennyire szeretete lányát, milyen nagy és féltő rajongás élt szívében.

Nekem azért idővel többször említette, hogy szívesen kibékülne lányával és Adyval, de mint ahogy illenék is, ők jöjjenek, ők a fiatalok, szégyenlette, hogy neki kelljen vén fejjel térdre hullani előttük.*** Bertukát is bántotta a kettejük közti harag, több ízben megkísérelte a békülést, de Ady volt a hajthatatlan, önfejú, nyakas ember, s így nem kerülhetett sor a kibékülésre. Egyszer sem látogatták meg Bonczát betegsége idején, noha Ady tudta,

* L. Lev. III. 280—1.

** A házassági engedélyért vívott harc (I. 284—94) vagdalkozásai során Ady meg Boncza régebbi vérbajosságára célzott, akinek ez még inkább feltűzelte indulatát (I. 294; Király: I. m. II. 445; vö. Benedek 266—7.

*** Vö. Ady L. 201.

hogy nagyon beteg, a halálán van,* s tulajdonképpen ő is hajlott Bertuka szavára: hajlandó lett volna kibékülni.

Csak a ravatalhoz jött el sírni. Az apósával szembeni magatartásában is Ady volt; nyakas magyar mind a kettő, nem engedtek abból, amit egyszer kimondtak.

Boncza, élete utolsó évében, 1917 januárjában láztól kipirult arccal lelkesedve mondogatta, miként fog ő húsvétkor kibékülni a fiatalokkal. Mindig azt a dedikált fotográfiát nézegette az ágya fölött, az esküvői képet,** amit közösen küldtek neki gyermekei. Nem volt konok, köszívű ember, csak makacs volt.

Adyék csak a ravatalon kiterítve látták Bonczát, Csucsáról egyenesen a temetésre jöttek fel.*** Konflison érkeztek, fehér liomcsokrot hoztak. Bandi szmokingban, Bertuka fekete bársonyban, fátyolos kalapban. Együtt borultak a koporsóra, Ady már súlyos beteg volt, a szíve kezdett rosszul működni. Hörögve beszélt, elcsukló hangon mondta: „Szegény öreg, itt van a koporsóban, úgy fekszik, mint egy kibékíthetetlen király. Nemsokára szögezhetik az én koporsómat is.” Úgy hangzottak a szavak ajkáról, mint egy sírből feltörő mély trombitahang.

A Kossuth Lajos utcai házból gyalogosan [?] kísérték Boncza koporsóját a lőrinci temetőbe.

Adyék márciusig Pesten maradtak.**** Gyakran meglátogattak, innen mentünk a temetőbe. Szegény Bandi már alig tudott gyalog járni, de azért kíváncszorgott velünk. Egyedül is kint volt egyszer apósa sírjánál. Bertukától tudom, mennyire fájlalta a halálig tartó haragot. Mindent közöltem velük, amit Boncza mondott róluk az utolsó napokban, s ezért Ady nagyon bánta, hogy nem békülhetett ki apósával. „Most értem csak, mennyire

* L. Lev. III. 170—2.

** Későbbi; 1915 novemberében készült Székely Aladárnál; l. Tegnapiok 447, 66. sz. kép. Vö. Lev. III. 149; Vitályos 60, 96.

*** L. Lev. III. 180, 429.

**** L. Lev. III. 180.

félrevezettek engem. Nem is lehetett olyan rossz ember, mint aminőnek lefestették előttem” — mondta szomorúan.

Bertuka az első időben nagyon gyanakvó, szemrehányó pillantásokat vetett rám, és valósággal fölkutatta a házat. De később megbarátkoztunk. Bertukát kicsi kora óta ismertem, hiszen rokonságban voltunk. [?] Szerettem, mintha a saját lányom lett volna. Tudom, hogy Boncza úgy nevelte őt, mint valami középkori várkisasszonyt; olyan is volt a lelke, csupa jóság.

Utoljára egy februári napon a budai Márványmenyasszonyból fiákereztek hozzám. A kocsis zsebei tele voltak borosüvegekkel. Ady akkor is sokat ivott, de már nem bírta, itt aludt el a díványon.

Erlesbeck Kamilla „nagybátyám”-nak nevezte emlékidezésében Bonczát, „távoli rokonság”-ról beszél, s hogy „régebbi kapcsolatukat” Boncza feleségének halála után elevenítették föl Pesten. Ezek a közlések és idővonatkozásaik nagyon bizonytalanok, talányosak. Mátyás említi az Erlesbeck Kamillánál látott, Bonczáról rá maradt dokumentumokat is (levelek, fényképek, Ady-könyvek és cikkek); sorsuk ismeretlen.

MEZŐ IMRÉNÉ

ÚTI EMLÉK ADY ENDRÉÉKRŐL

(Közli Makay Miklós)

Mező Imréné Káli Nagy Erzsébet Ady Endréekkel való utolsó találkozásuk idején Czell Vilmos felesége volt. 1884-ben született az Érmindszenttől pár kilométerre levő Érkávason. Szülei később Zilahra költöztek, s ő mint kislány a Séra családnál találkozott Ady Endrével. Tudott, hallott arról, hogy Ady is vígkedélyű, mulatozó ifjú volt, a zilahi utcák sokszor voltak hangosak éjszakai lármájuktól. A diákbanda muzsikája mellett Ady is nagyon szeretett vigadni. Később, zilahi otthonukban baráti összejöveteleken gyakran megfordult Bölöni György, Papp Viktor, Antal Iván, Both István és mások.

Ez a visszaemlékezés az Ady Lajosné könyvében említett, Ady Endréekkel történt utazására és az azzal kapcsolatos emlékekre szorítkozik:

Mondanivalómat ahhoz a levélhez fűzöm, amelyet Ady Lajosné könyvének 336—7. oldalán közöl. Ezt a levelet Bertuka írta kettőjük nevében 1915. okt. 6-án este Ady Lőrincéknek, Érmindszentre. Több minden között megemlít egy vadászkompániát is. Rólam ír egypár kedves szót, és tesz egy nem egészen találó megjegyzést. Szól azután arról, hogy engem „elfogtak”, és náluk vártam meg Csucsán a Pestre menő éjféli gyorsot. Erről az útról és a náluk eltöltött vacsoráról van némi emlékem.

Zilahtól Csucsáig az autóban egymás mellett ültünk. Beszélgettünk. Ők, Ady Endre és Csinszka Érmindszentről jövet Érszakácsitól Zilahig vonaton jöttek. Tehát — amint mondom — mi hárman egymás mellett ültünk az autóban. Csinszkanak

visszatérő témája volt a vadásztársaság, akikkel a vonaton együtt utaztak. Elmondta nekem — Ady Endre látható bosszúságára —, hogy mi történt a vonaton. A vadásztársaság meglehetősen illuminált állapotban volt. A mellettük lévő fülkében ültek. Csinszka többször kiment a folyosóra. A vadásztársaság tagjai közül többen megjegyzést tettek reá. Köznapi nyelven: ki kezdték vele. Ő ezt elpanaszolta az urának, azzal az igénnyel, hogy vonja őket felelősségre. Ady csak annyit válaszolt reá, hogy üljön nyugodtan a fülkében, ne mászkáljon ki, mert ő tizenkét embert nem hívhat párbajra. Ezt a témát nekem ott, az autóbuszban, Csinszka újra és újra előhozta. Adyt láthatóan bántotta a dolog. Nyelt nagyokat.

Megérkeztünk Csucsára. Szíves hívásuknak engedve felmentem hozzájuk. A vacsora a kastélyban volt. Endre és Csinszka egymás mellett ültek. Csinszka elkövette azt a meggondolatlan-ságot, hogy ismét előhozta a vadásztársaság ügyét. Ady Endrére nézve még sértőbben, mint ahogy az autóbuszban tette. Adynál most már betelt a pohár. Egy sértő kifejezésnél hirtelen Csinszka felé fordult, és arcul ütötte. Pillanatnyi csend keletkezett, senki se szólt egy szót sem, úgy tettünk, mintha észre se vettük volna, beszélgettünk másról. Ez volt Ady Endréékkal utolsó találkozásom.

Mező Imréné régebbi férje Czell Vilmos volt, Ady ifjúkori zilahi barátja (l. Eml. II. 119—20). Csinszka említett levele és emlékezésvázlata még Czellné néven szól róla, fölidézve a zilah—csucsai autóbuszban való találkozást és az esti együttlétet (l. Vitályos 58). Följegyzéseinek hitelét ezúttal is két tévedés teszi kétségesse:

a) Czellnét mint „2. számú Zsókát” említi — Friedmann Zsóka mellett — Ady zilahi diákkori szerelmei közt. Ez alaptalan túlzás, mert Káli Nagy Erzsébet 11—12 éves kislány korában ismerte meg Adyt, aki VIII. gimnazistaként lakott zilahi rokonainál, Séra Lajoséknál. Séráné Ady Julianna Ady Lőrinc húga volt (l. Eml. I. 62, 71). Ady Endre diákkori mulatozásairól l. uo. 371, 387, 399—400, 444—5, 449—51 stb.

b) A találkozást első mindszei—zilahi látogatásukhoz (1915. ápr. vége—máj. eleje) kapcsolja, az úti emlékek egybemosódása folytán, holott az, mint említett levelének kelte mutatja, Adyék második hazalátogatásakor történt, 1915. okt. 4—5-én (I. Lev. III. 147).

Talán ez az útjuk is összefüggött Ady katonai ügyével; a tasnádi sorozások rendje és időpontja körül sok a bizonytalanság és zavar (I. Lev. III. 147—9; Vitélyos 60—1; Eml. I. 546).

Az Ady né idézte Csinszka-leveléből épp a vadászkomániáról szóló további rész hiányzik, ki van pontozva. Mezőné szavaiból viszont az tűnik ki, hogy talán Csinszka maga hívta ki viselkedésével a boros férfitársaság toakodó magatartását, s aztán ő unszolta Adyt, kérjen elégtételt, hogy megmutassa a másikat aszonynak, milyen harcias fellépésre képes az ő „féltékeny” férje. Ady azonban nyilván átlátta a helyzetet, s elhárította Csinszka „panaszát”. Ismételt méltatlankodó célzásai azonban végül is annyira kihozták sodrából, hogy mások előtt megütötte. A tizenhat és fél év korkülönbség jogán gyermeknek tekintette, akit meg kell fegyelmezni („pólyás gyermekem”, „kölykőm” — így említi egy levelében: Lev. III. 170—1.) Ilyesmik később is többször megtörténhetett, s ez megerősíti a tettegességig fajuló veszekedéseikről szóló kortársi közléseket (I. 655; Király: Intés II. 475; Ady-brev. I. 240).

ADY A SZOROZÓBIZOTTSÁG ELŐTT

(Közli Sztojka László)

1936-ban egy kolozsvári szállóban dolgozott Berényi Ferenc nyugalmazott honvédőrmester. Az egykori őrmester előtt valamikor szorongva, sápadtan állott Ady Endre... Berényi bácsi ugyanis jelen volt mint bizottsági tag annak idején a szilágycsehi [?] sorozáson, ahova a költő került. Berényi Ferenc több ízben elmondotta Ady „kiszuperálásának” történetét:

— 1915-ben Haubert ezredes sorozóbizottsági elnökkel, Dr. Parádi főorvossal, egy osztrák főhadnaggal s négy őrmester társammal indultunk mint sorozóbizottság a szilágycsehi [?] körzetbe. Nyári idő volt, [?] a községházán soroztunk. Bizalmasan jött a hír: élénk kerül Ady Endre, a költő is. Az ezredes s a főorvos, szerencsére mindketten irodalom- és művészetbarátok, titkos tanácskozást folytattak, elhatározták — a költőt semmiképpen nem szabad besorozni. A sorozás reggel kezdődött. Idősebb korosztályokat soroztunk, már dél felé járt az idő, amikor a jegyző, aki könyveiből olvasta a regruták neveit, felpillantott az iratokból, és hangosan kiáltotta: Ady Endre! A bizottság tagjai egymásra néztek. Az ajtó lassan kinyílt, és tétova, kacsázó léptekkel, félénken és sápadtan előttünk állt a költő. Féloldalt fésült haja szemébe lógott, ahogy elfogódottan mosolygott, szájából kivillantak aranyfogai. Sötétszürke zakót viselt. Mikor letvetkezett, mindnyájan láttuk, hogy jól fejlett, ép teste van, sőt meglehetősen nagy pocakja is. Az orvos hozzá lépett, alaposan vizsgálgatta, és megállapította, hogy fogai hiányosak. Vizsgál-

ta, forgatta, majd odament az ezredeshez, sűgott neki valamit, majd újra Ady elé lépett, és ismét tūzetesen megvizsgálta. Hirtelesen észrevette, hogy a költő jobb lábának nagyujja természetellenesen el van ferdűlve. Egészen megvidámódott a derék főorvos, és már diktálta is nekem a diagnózist: „foghiány és jobb lábujj nagyfokú elgörbűlése, alkalmatlan.” Mindenki fellelegzett. Haubert ezredes sorozóbizottsági elnök odalépett a községi jegyzőhöz, és így szólt: „Kérem, mutassa be nekem Ady Endrét.” A bemutatkozás megtörtént. Mindenki tudta az országban, hogy a frontokon nagy az emberveszteség, és ezért a sorozóbizottságoknak nagy mennyiségű „friss anyagot” kell küldeniük... Természetesen Ady Endre is tudta ezt, és ezért állt olyan szorongva előttünk. Most elműlott a félelme, és szívélyesen beszélgetett az ezredessel, aki a terem egyik sarkába vonta, ahol jó negyedóráig társalogtak. Az egész terem tiszteletteljesen várakozott ...

— Többet aztán nem hallottunk Ady Endréről. Van, aki mondja, hogy este együtt vacsorázott az ezredessel és a főorvossal, de én ezt nem láttam, így nem is állíthatom.

Sztojka László kolozsvári újságíró (1909—1986), emlékgűjtésünk szorgos segítője küldte a fenti közleményt, amely valószínűleg megjelent a 30-as évek valamelyik kolozsvári lapjában. Az egykori sorozó őrmester emlékezete téved már helyszín és időpont dolgában, s ezt, úgy látszik, a föltehető eredeti közlésben sem helyesbítették. Adyt nem az Érmindszenttől távol eső Szilágycsehen, hanem a közeli Tasnádon sorozták, 1915 tavaszán.

Első, még debreceni jogász, ill. kezdő újságíró korában történt katonai sorozása után, melynek idejét közelebbről nem tudjuk (1897—9?; I. Ady L. 68; Eml. I. 552, II. 193; ÖV I. 96, 374), Adyt a háború első évében, 1915. ápr. 28-án hívták újra sor alá, felűlvizsgálatra, szűlőfalujának járasi székhelyén, Tasnádon (I. Lev. III. 133—4; Révész: Ady trag. II. 188 és Ady-tril. 333; Bölöni 293; Adyné 331; Vitályos 60). Csinszka emlékezésűvázlatában időzavar mutatkozik, mert nem szűl határozottan az ápr. 28-i tasnádi útról, melyet összekötöttek a Mindszentre való első hazalátogatással (I. Vitályos 58; Adyné

331—2); csak az említi — a *megint* szót áthúzva —, hogy Tasnádra kellett menni (Vitályos 60); nyilván arra az újabb, őszí útjukra gondolt, amikor Adyt tévesen idézték be (I. Lev. III. 147—9, 409; Vitályos 61), s ennek kínos-keserves emléke elnyomhatta tudatában az első alkalmat, egybeolvadva vele.

Haubert ezredes Csinszka emlékvázlata is említi (Vitályos 60); az ő jóindulata mellett, úgy látszik, más közbenjáróknak is volt némi részük abban, hogy a költőt alkalmatlannak nyilvánították (I. Eml. II. 30, 120). Ady annyira megnyerte az ezredes rokonszenvét, hogy az estét valóban kedélyes együttlétben töltötték (I. Eml. I. 546). Az eredményről Ady így számol be Hatvanynak: „*Nehezen, de gyönyörűen... elértem legalább egyelőre az untauglılıságot.*” (Lev. III. 133)

II.

„NÉMA DZSIN ÜLT BÜSZKE TORKOMON”

1915 júniusától a rajtaütésszerű eljegyzés, majd a kiverelkedett házasság révén voltaképp a csucsai Boncza-ház Ady otthona, költői alkotóműhelye, s így a magyar irodalom egyik zárandok-emlékhelye. De nemcsak otthon Ady számára, hanem menedék is; sokszor börtönnek érezte, mert kiszakadt előző életkörnyezetéből, s nyomasztotta őt a kis faluba szorítottság, noha kárpótolhatta a táj szépsége, a természet szabadsága s a szerető gondoskodás, kényeztető kényelem. Megszabadult a háborús lázban vonagló Pesttől, ahol izgalmaktól űzve belemerült volna önpusztító életformájába, s rohamosan tönkretette volna magát. Hazamehetett volna ugyan Mindszentre, de nem bírta az ottani elszigeteltséget. Csucsán sem annyira az emberek társasága hiányzott neki, mint inkább, beidegzettségé folytán, a hírek friss áramlása, a gyors tájékozódás és a világgal való kapcsolattartás lehetősége. Ezért lett napjainak folytonos izgalma és sok kellemetlenséget okozó problémája a posta.

Fatális húzása a sorsnak, hogy éppen amikor révbe jutva, talán valóban megnyugodhatott volna, s akár a csucsai tuszkulánium csendjében folytatódik közös életük, akár Pesten vagy külföldön (de ez a föltevés itt is csak irreális játék a gondolattal: mi lett volna, ha...?), a háború földrengése romba döntötte az új életkezdés szárnyaló szándékát, elzárta a lehetőségek útjait, s szüntelen fenyegető morájában távlatlan és reménytelen lett a jövő. Ezzel a tudattal gyötrődí át Ady a következő éveket: megalázó sorozások és a bizonytalan fölmentések megújuló izgalmai, a dél-erdélyi háborús menekülők vak futásának gyötrelmes élménye az öngyilkosság kísértő gondolatáig csigázzák kétségbeesését. Emberként és magyarként egyaránt magába sűrítve éli át a világnyi szenvedést. „*Ha van ötszázezer halottunk a csatatereken, én legalább ennyiszor meghaltam*” — írta 1915 karácsonyán.

S mindennek csak halvány vetülete a személyes panasz: folytonos betegeskedés, pénztelenség, hitveszett energiátlanság... Ami verseinek jeremiádjai-ban és elszörnnyedt látomásaiban költői áttételekkel szakad föl belőle, az közvetlen valójában táruel élénk leveleiből. Nem csodálhatjuk, hogy ez a lelkiállapot a narkotikumok mértéktelenné fajult fogyasztásával járt, Csinszka min-

den mérséklő-óvó akarata és igyekezete ellenére, konfliktusokkal súlyosbítva és mérgezve a helyzetet.

A háború szörnyűségének gyötrő tudata mellett Ady másik keserve a csaknem elnémulásra kényszerítettség, a háborús cenzúra fojtogató hurokját érezve torkán. Leveleiben minduntalan följajdul: ha nem írhat szabadon, elemész-tődik a ki nem mondott szavaktól. De a hatalom még e lekötözött állapotában is veszedelmesnek érzi őt és hatását; szeretnék végképp elnémítani, „kiiktatni” nemcsak az irodalomból, hanem a létezésből is: vesztére törnek uszító célzá-sokkal, zaklatással, fenyegető katonai praktikák izgalmaival. Konok és ádáz ellenfele, Rákosi Jenő újabb hajsztát kürtöl ellene Gyóni Géza ürügyén. Elszigetelődését jelzi, hogy a Nyugaton és a Világon kívül más fóruma voltaképp nincs, az irodalmi piacról kiszorult, régibb könyvei pör folytán zár alatt van-nak, s hiába gyűlték föl versei két-három kötetnyire, nem talál kiadót az 1914 elején megjelent *Ki látott engem?* óta. „Itt vagyok háromkötetnyi verssel, min-denki ad ki könyvet, s éppen én nem” — tör ki belőle az ismételt panasz.

MUTH MIHÁLYNÉ
VONYICA EMLÉKEIBŐL

1.

Lányomhoz jöve Romániából, a vonaton értesültem Bölöni György haláláról, aki legkedvesebb vendége volt az Ady-háznak. Olyan volt, mint egy falat kenyér, pedig ugyancsak férfi volt a talpán. Itókát, az aranyos feleségét [1920 júniusában az ellenforradalmárok] letartóztatták. A Margit körúti fogházba zárták. Asszonyom, Csinszka megbízásából oda vittem neki párnát és hálóinget. Bár féltem, mégis bementem a fogházba, mert Csinszka kívánságára a pokolba is elmentem volna.

Tizenkét éves koromtól korai haláláig csak mellette és neki éltem. „Belső cseléd” voltam a házban, hamarosan Csinszka kisasszony bizalmasa. Férjével, Ady Endrével úgy tekintettek mint családtagot. Ady, ha lehet, még feleségénél is kedvesebb volt hozzám. Olyan jó ember volt, bár mindenki olyan jó lett volna.

Boldogan, elégedetten élt Ady a csucsai Boncza-házban, legalább én így láttam. Mátyásmadarakra vadászott a nagy kertben, esténként durákozott, felváltva Török nagymamával és Malvina nénivel. Volt sok móka. Ady nagyokat nevetett. Csinszka nem vett részt a játékban, csak nézte vagy olvasott, de csupa mosoly volt az arca, örült, hogy a férje jól találja magát. Nagyon megértették egymást, nagy sétákat tettek kettesben. Gyakran felkeresték anyámékat fent a hegyek közt, ahol gyönyörű volt a táj és a kilátás. Délfelé nyáron nagyokat fürdött Ady a Körösben, este hosszúakat sétált a kertben. Naponta száz cigarettát töltöttem neki. De legtöbbször ez sem volt elég.

Minden emlékem felelevenedett tavaly, amikor Csucsán jártam, látogatóban 94 éves édesanyámnál, és felkerestem az egykori Boncza-ház mai tulajdonosát, Goga Octavian özvegyét. Szívélyes szeretettel fogadott, és ebéd után megmutatott minden Ady-emléket. A két szobát, ahol Ady és Csinszka laktak, múzeumnak rendezték be, s a régi kúriára ráépítettek egy emeletet. Bizony könnyes szemmel néztem az öreg bútorokat, melyeket tizenhárom-tizennégy éves koromban olyan vigyázva törölgettem.

Mikor Adyék felköltöztek Budapestre, engem is magukkal hoztak. Elvittek mindenüvé, maguk mellé ültettek színházban, operában, vendéglőben.

Reggel, délben és este leszaladtam, megvenni a lapokat. A Pester Lloydtól kezdve az esti Magyarországig minden újságot végigfutott. Rettenetesen izgatta a politika és a háborús események. Én jártam a patikába is. Abban az időben Ady Endre már beteg volt, kanálszámba szedte az orvosságot, hogy aludni tudjon, de amikor vendégei jöttek, egyszerre felvidult. Mosolygós arccal köszöntött mindenkit, csak akkor ráncolta össze a homlokát, ha Schöpflin szerkesztő úr jött látogatóba. Őt nemigen kedvelte [?!].

Sok kedves íróra, művészre emlékszem. Móricz Zsigmondra, akinek színdarabjához is elvittek, Babits Mihályra, Bölöniékre, Hatvany Lajosra és Fenyő Miksára, Dutka Ákosra, Kernstok Károlyra, Vedres Márkra, Csorba Gézára és a fiatal Pátzayra, akikkel különösen szeretett elbeszélgetni Ady.

Ady egészsége rosszabbodni kezdett. Jární sem nagyon tudott, mindenhová fiákeren mentünk. Én futottam le kocsíért, s a fiákeresok hamar megismertek, és vetélkedtek, melyikük fuvarozza Adyt. Mert amilyen híres ember volt, olyan nagy gavallér is.

Együtt voltunk jóban-rosszban. Együtt kaptuk meg a spanyol influenzát is: Ady, a nagymama, Csinszka és én is. Szerencsére Csinszka csak egy napig feküdt, akkor ápolónőt fogadott. Ez azonban csak magára gondolt. A járvány elleni védekezésül

folyton borozott, így esett, hogy elaludt, s Ady, őrizetlenségét felhasználva, kilépett az ágyból, hogy az éléskamrában ő is bort keressen. De csak a konyháig jutott, ott elcsúszott, és olyan szerencsétlenül esett a takaréktűzhelyre, hogy két bordája eltört. Akkor szállították be a szanatóriumba. Ha jól emlékszem, Rippl-Rónai, Osvát Ernő jártak aznap nálunk. És Steinfeld úr, aki valamiféle önkéntes titkári szolgálatot teljesített Ady mellett. Csorba Géza művész urat felkeresem bizonyosan. Ott voltam, mikor az Ady-síremléket leleplezték, s ott szeretnék lenni most is, mikor Bandi úr szobrát felállítják.

Egyetlen emléktárgyam maradt gazdáimtól: Ady ismeretlen fényképe, fakóvá homályosult amatőr felvétel 1917-ből. A csucsa vadaskertben készült, Ady fűbe telepedett, gomblyukában nagy fehér virág, szürke kalapja előtte fekszik. Mögötte ernyőjére támaszkodik a nagymama...

2.

Tizenkét éves koromban kerültem a Boncza-kastélyba, ahol apám a kertben dolgozott. Miután Ady Endre apósa, Boncza Miklós meghalt, a fiatalok beköltöztek a pesti szállodából, ahol közben laktak, a Veres Pálné utcába. Amikor Csinszka hazament Csucsára a bútorokért, engem is magával hozott, s én jöttem az asszonyommal, hogy segítségére legyek a háztartásban, s így lettem később szinte a barátnője, sőt testvére.

A „családban” éltem, nem cselédként bántak velem. Nem engedték, hogy a konyhában étkezzek, hanem velük ültem az ebédlőasztalnál. Amikor „Bandi úr” dolgozott, Csinszka magával vitt sétálni. Tudta, hogy nekem, a csucsai parasztlánynak minden egyes séta a városban, a magas házak között, feledhetetlen emlék marad. Mennyire örültem, amikor megmutatta a Párizsi Nagyáruházat, ahol mozgólépcsőn mentünk fel az emeletre, aztán az Angolparkba mentünk, ahol beültünk a hullámvas-

útba, amely egyszer az égig emelkedett, másszor a földig ereszkedtünk le. Aztán voltunk az Állatkertben, ahol az elefánt hátára is felültem. Nagyon boldog volt, amikor látta, hogy örülök mindezeknek. De „Bandi úr” is nagyon jó volt hozzám. Minden vasárnap az ebédlőasztalon, a tányérom mellett találtam egy koronát, amit „vasárnapi koronának” hívott; azért kaptam, mert egész héten rendesen viselkedtem. Amikor moziba, koncertre vagy színházba mentek, magukkal vittek. Még most is eszembe jut a Vígszínházban [?] látott Piros bugyelláris, a Süt a nap című darab a Nemzeti Színházban. Hallottam énekelni Salpajint is.

Hogy élt Ady utolsó éveiben? A Veres Pálné utcai lakásban már beteg volt. Nemigen tudott dolgozni, nagyon sokat cigarettázott. Igen gyakran mentem recepttel a Kossuth Lajos utcai patikába gyógyszerekért, amelyek nélkül nem tudott aludni. Sokat olvasott, főként újságokat. Ezekben az időkben sokat fogzott. Nagyon ritkán sétált. Ha el akart menni valahová, konfliktust hoztam. Mind ritkábban láttam mosolyogni vagy jókedvűnek. De amikor vendégek jöttek, mindig örült. Móricz Zsigmond gyakori vendége volt házuknak, Osvát Ernő, Földesi Gyula látogatták sűrűn. Bölöni György és felesége, Itóka szinte mindennap jött. Bölöni volt Ady legjobb barátja, talán jobban szerette, mint testvérét, Lajost. Nagyon szerettem volna még egyszer találkozni vele, hogy felidézzük az Ady mellett elmúlt napokat. De nem várt meg, elment ő is!

Tavaly, amikor Csucsára mentem, hogy lássam 94 éves anyámat — azóta elhunyt szegény —, megtekintettem a Boncza család volt rezidenciáját, amelyben jelenleg Octavian Goga özvegye lakik. Goga asszony nagyon barátságosan fogadott, elbeszélgettünk, és megmutatta a kastélyt. Az a két szoba, amelyet „Bandi úr” és Csinszka lakott, ma múzeum, benne a régi bútorok vannak. Könnyes szemmel néztem gazdáim volt lakását, ahol annyi szeretetet és jószágot kaptam, s amelyet oly kevéssel tudtam viszonzni.

Csucsán születtem, 1902-ben. Ott főként románok laktak, kevés magyar, inkább csak az urak, tisztviselők, kereskedők. 1914 tavaszán adtak be szolgálatra Bonczáékhoz, a kastélyba, ott tanultam meg magyarul.

Az Annát mondják, vagyis becézik románul Onyicának. Bonczáéknál Vonyicának szólítottak, talán tréfából, vagy mert így magyarosabb volt.

Boncza két testvére lakott akkor a kastélyban, a nagymama és Malvina néni meg Bertuka. De ők sem a kastélyban, hanem egy másik házban. Bonczáékat szerették az emberek, a nagymama jól tudott románul, kedves volt mindenkire. Igen talpraesett asszony volt, mindenhez értett, ő intézte a gazdaság dolgait. Egy harmadik kis ház Boncza külön lakása volt. Ezt foglalták el aztán Adyék.

Csinszka eleven, kedves és bájos teremtmény volt, közvetlen, nagyon meg tudta szeretetni magát. Vidám volt, szívesen tréfálkozott, csipkelődött, és szeretett mindenkinek örömet szerezni.

És hogyan élt ott Ady mint házasember? Csinszka — már én is így mondom — tudott kedveskedni neki, jól megvoltak, de a bor miatt idegesség és összetűzés is volt köztük. Csinszka próbálta visszatartani Adyt a dohányzásban és az ivásban, de hiába. Pedig Ady egyszer letérdelt Csinszka ágya elé, és úgy fogadkozott, hogy nem iszik. Aztán mégis lement a vendéglőbe, vagy Péterrel, a kertésszel hozatott fel bort, és eldugta a kertben.

Ady mint ember inkább csendes volt, az emberekkel nem beszélgetett különösebben, társaságot sem igen kívánt. De tudott kedélyes és vidám lenni, szeretett tréfálni, és jóízűen nevetett, ha valami mulatságos dolgot meséltek. A nagymamával igen jól megértették egymást. Vacsora után rendszeren durákoztak. Vélünk, a házbeliekkel mindig kedves volt, szerettük.

Ady körül a kiszolgálás meg apróbb teendők volt a dolgom, elküldött ide-oda. Aztán én töltöttem neki a cigarettát. Ez elég

munka volt, mert százat is elszívott naponta. Legtöbb gond azonban a postával meg az újságokkal volt. Folyton várta a pesti lapokat, mindent tudni akart a világról. De a postán nem adták át rendesen, ezért sok panasza volt rájuk.

A háború éveiben megváltozott az életünk. Nem volt már olyan nyugalom, mint azelőtt, mert katonaságot is tettek a kastélyba. Adyt nagyon izgatta, hogy többször kapott háborús behívót, pedig nem volt katonának való. Ebben a nyugtalanságban Ady még többet ivott. Csinszka is nagyon ideges volt, nem volt könnyű dolga. Gyakran esett köztük összezördülés, ilyenkor gondolt Ady a válásra, de ez csak hirtelenkedés volt nála. Megtörtént, hogy nem is evett a családdal, hanem a vendéglőből hozatta magának az ebédet. Aztán a nagymama rendet teremtett köztük, és tréfálkoztak a dolgon.

Mikor Boncza meghalt 1917-ben, Csinszka átvette pesti lakását a Veres Pálné utcában, és szépen berendezte. Örült a városi életnek, társaságba, színházba szeretett járni. Ady egyszer-kétszer vele ment, de már nem érdekelte a színház. Nekem azonban új dolog volt Pest. Csinszka igyekezett mindent megmutatni. Elvitt moziba, a Párizsi Áruházba, a földalattival elmentünk az Állatkertbe, ott felültünk az elefántra is.

1918-ban a nyarat Csucsán töltöttük. Ady már levert és fáradt volt. Október végén sokat fagyoskodott, és Csucsán zavargásoktól lehetett félni. Felmentünk hát a pesti lakásba. A fővárosban már nagy volt a zavar, kitört a forradalom. Ady izgatottan olvasta az újságokat, és az erkélyről nézte, mi történik.

Ezekben az utolsó hetekben már többnyire feküdt. Tüdőgyuladást kapott, akkor volt a spanyoljárvány, és a központi fűtés rosszul működött. Karácsonyra a nagymama is feljött Csucsáról, de szomorú volt az ünnep, mert Ady nagyon beteg lett. Januárban bevittük a szanatóriumba. Amikor Csinszkával meglátogattuk, alig beszélt már. Szegény asszonynak nem volt mellette könnyű élete, végig csupa áldozat. Nem csoda, hogy Ady halála után nem akart egyedül maradni.

Tovább is a Veres Pálné utcában éltünk a nagymamával. Babil járt oda azelőtt is Adyékhoz, most is többször feljött, sétáltak is Csinszkával, de a házasság elmaradt. A nagymama 1920 tavaszán meghalt, így aztán Csinszka augusztusban férjhez ment Márffy Ödönhöz, aki szintén csak Csinszkának szólította, ő pedig ilyen névjegyet csináltatott: *Márffy Csinszka*. A Dráva utcai műterembe költöztünk. Csucsá eladásából szerezték később a Szamóca utcai villát.

Hogy milyen életrevaló gondolatai voltak, példa rá, hogy vendéglőt akart velem közösen nyitni. Át akarta venni a Diósárok sarkán lévő Kis fészek nevű vendéglőt, ahová sokat jártak. Már az új táblát is kigondolta: *Vendéglő Csinszkához*. Aztán, hogy hirtelen meghalt, elmaradt az egész.

Az emberek ilyenkor sok mindent kitalálnak. Beszéltek öngyilkosságról, célozgattak egy szerelmi ügyre. Márffykék akkor Németországból jöttek éppen haza. Csinszkának már ott is erős fejfájásai voltak a magas vérnyomástól. Orvoshoz mégsem akart menni, a férje sürgetésére sem. Vacsorára hívtak vendégeket, és Csinszka már előtte, a fodrásznál rosszul lett. Vacsora közben pedig agyvérzés érte. Rögtön kórházba vittük, de néhány nap múlva meghalt. Alig múlt negyvenéves.

Muth Mihályné Márk Anna (Ana Marcu) 1902. május 26-án született Csucsán, román földműves családban. Az Ana keresztnév román becéző alakjából: *Anița, Onița* — ejtése: Anyica, Onyica — alakult az Adyval kapcsolatban irodalomtörténetivé vált *Vonyica* név (sokszor *Vojnica* változatban). Mint 12 éves leányka került Bonczákhoz, éppen Ady első csucsai látogatása idején, s ettől kezdve tanúja és részese a költő mindennapjainak, hűséges kiszolgálója s gondviselője, ápolója súlyosbodó betegségében.

Ady halála után Csinszkával maradt, 1920-ban született kislányával együtt, a Márffyval kötött házasságban is, Csinszka haláláig (1934). Ekkor hazament szülőfalujába, majd 1943-ban férjhez ment a Szatmár megyei Királydarácra (Craidorolj), Muth Mihály gazdálkodó özvegyemberhez. Mikor férje meghalt, 1973-ban visszatért Budapestre, leányához, aki dr. Csintalan Róbert felesége lett. Romániából átutalt csekély nyugdíjához az Irodalmi Alap részesi-

tette rendszeres támogatásban, Ady melletti áldozatos szolgálatának érdemét méltányolva. (Életrajzi adatait fényképpel I. Dr. Koós Zoltán: Új Élet [Marosvásárhely] 1985/6.).

Vonyicát az Ady-irodalom számos helyen említi: Ady L. 205, 236; Révész: Ady trag. II. 88, ill. Ady-tril. 271; Bölöni 302, 307, 342; Dénes: Élet 260—1, 270, 274; uő: Éllrod 1974. júl. 13; uő: El ne lopd a léniát 80, 140—3 (1978), ill. 174, 247—51 (1984); Vitélyos 60, 68, 71—3; Robotos 152; Király: Intés II. 484; Eml. I. 161, II. 752, III. 608; Ellenzék 1934. okt. 28.; Az Est 1934. okt. 31.

Az emlékezés három részletének forrása: 1. Lengyel István: Bár mindenki olyan jó lett volna! Népszab 1959. nov. 17. (Interjú a Pestre látogató Muth Mihálynéval); 2. L. S.: Florile Voiniței pe mormintul lui Ady (Vojnica virágai Ady sírjára) Foaia Noastră (A Mi Lapunk) 1959. dec. 1. (szerzője azonos lehet az előzőével; e bővebb változat ismétlődő részleteit elhagytuk); 3. Koválovsky: Húsz év Csinszkával. MN 1974. okt. 24. (Interjú Vonyicával Csinszka halálának 40. évfordulóján). A kortársi emlékezések gyűjtése során már 1959 májusában kapcsolatot kerestem az akkor Romániában élő Muth Mihálynéval, de a kapott cím nyilván téves vagy pontatlan volt, levelem vissza-jött: „a címzett ismeretlen”. Csak Pestre költözésekor sikerült őt megtalálni, hogy elmondja Adyval és Csinszkával kapcsolatos emlékeit.

1.

Bölönit a Károlyi-kormány 1918 novemberében Svájcba küldte diplomáciai megbízással (I. Bölöni 354). A kommün bukása után feleségével együtt emigrált, Itóka azonban 1920 nyarán Pestre jött, hogy lefoglalt lakásukon maradt holmijukból, amit lehet, elvigyen. Letartóztatták a férje elleni vád ürügyén, és hat hétig volt fogságban, embertelen körülmények közt. Meghurcolásának élményeit írta meg a Szenvedések könyvében (Bécs, 1921), mely idegen nyelveken Európa-szerte föltárta az ellenforradalmi terrort (I. Robotos Imre bevezetője, Itóka 2: 22—4; részletek a könyvből uo. 91—139). Ady és Bölöni emberi-baráti kapcsolatáról I. Bölöni 222; Eml. III. 32—43.

Adyék Vonyicával az Uránia moziban: Eml. II. 752.

Az a szeretet és ragaszkodás, amely Vonyicát Csinszkához és Adyhoz fűzte, nem engedte, hogy olyat elmondjon róluk, ami beárnyékolná emléküket, bár legközelebbi, bizalmas tanúja volt életüknek. Emlékezésében a tényszerű közléseken kívül alig akad szubjektív megnyilatkozás: csak annak a szeretetnek visszasugárzása, amit ő kapott gazdaitól. A meleg emberséggel megbecsült hűséges szolgálat rajongó alázatával naivul idealizált képet vetít vissza a múltba,

mely az ő nevét és szerepét is emlékeztetné. Az irodalomtörténet feladata azonban, hogy tanúk és dokumentumok sokaságára alapozva a pártatlan igazságot és a tárgyilagos valóságot tisztázza, kinyilvánítsa, és a köztudatba vigye.

Ady csucsai időtöltéséről: madarakra vadásztatás: Ady L. 204; Bölöni 298; Adyné 335; fürdés a Körösben: Ady L. 204, 217; Bölöni: i. h.; Adyné: i. h.; Hársak 314—6; rákászás: Bölöni: i. h.; Adyné: i. h.; Vitályos 60; kártyázás: Ady L. 205; Bölöni 301; Lev. III. 389, 397; esti séták, látogatások: Bölöni: i. h.; Sarkadi Béla eml. kötetünkben: 418.

Ady szenvedély-szokásai, túlzó visszaélései: dohányzás: Ady L. 214; Révész: i. m. I. 114, ill. 181; Vitályos 62; Eml. III. 724; bor: Ady L.: i. h.; Révész: i. m. I. 114, 134, ill. 181, 192; Bölöni 342; Vitályos i. h.; Eml. III. 723—4; altató: Ady L.: i. h.; Révész: i. m. I. 114, ill. 181; Vitályos: i. h.; Eml. III. 724.

A csucsai Boncza-birtoknak Octavian Goga tulajdonába kerüléséről, a bővítő és átalakító építkezésekről, a Goga-múzeumról és az Ady-emlékházról, Goga özvegyének kalauzolásával Szentimrei Jenő számol be legbővebben; Vonyica fivérét és édesanyját is ott találja Csucsán; l. 146.

Amikor Adyék 1917 őszén felköltöztek Pestre — a nyári hónapokat azután is Csucsán töltötték —, Ady gyorsabban és közvetlenebbül tájékozódhatott a politika és a háború eseményeiről, s kielégíthette hírszomját, újságszenvedélyét (l. Ady L. 204, 240; Hársak 314—6; Eml. III. 140, 199, 401, 602—4, 608, 615, 624, 631, 635, IV. 22; kötetünkben: 79). A Veres Pálné utcai otthonban töltött utolsó egy évre, Ady ottani életmódjára vonatkozó forrásutalások: Eml. III. 635. Egészségi állapotának fokozatos romlásáról, betegségéről, orvosi vizsgálatokról (diagnózisok): Révész: i. m. II. 121—7, 146—51, 153—9, 171—6, 190—2, ill. 290—3, 306—10, 312—6, 323—6, 334—6. — Fokozódó gyengeségétől függetlenül Ady állandóan kocsin járt, amiben része volt a nyilvánosságtól, a tömegtől való szorongó idegenkedésének is (l. Lev. II. 176; Ady L. 222). Közismert ez a szokása és költekező, túlzott gavallériája (l. Ady L. 85; Bölöni 259—60, 269—70; Eml. I. 308, IV. 570, 588, 657—60, 725—6).

A bordatörés időpontja és körülményei körül zavar mutatkozik. Vonyica elbeszélése szerint a dolog 1918 végén, a spanyoljárvány idején történt; akkor mindnyájan megbetegedtek, s ápolónőt kellett fogadniok, aki azonban a fertőzés ellen ivással védekezett, s részegen „Bandit elejti” — írja Csinszka (Vitalyos 71—2). De nyilván nem ez volt a bordatöréssel járó baleset, mert azt emlékezősvázlatának egy másik helyén mondja el, 1918 nyarához (június) kötve a

történeteket. Ady eltitkolta az esést — ez sejteti, hogy valami rosszban sántikált, bár Csinszka hangsúlyozza, hogy nem volt részeg. Csak egy hűvös völgyi kiránduláson Adyra tört csuklási roham keltett gyanút, s a hívott orvos, Dr. Láng Menyhért megállapította a bordatörést (Vitályos 69). Az orvos emlékezése azonban nem szól erről az esetről, bár feljegyzí, hogy 1918 elején is volt érintkezése Adyval, utoljára ápr. 22-én (Révész: i. m. II. 191, ill. 335). Ez az időpont azonban túl korai a fenti vonatkozásban.

Érdekes, hogy sem Ady leveleiben, sem Ady Lajosnál és Bölöninél nincs utalás a hosszas fekvéssel járó balesetre. Révész — Csinszka emlékvázlatának adatai nyomán, de átköltve, kiszínezve s időben összeforgatva a részleteket — valóságos novellát kerekített a történetből, a negyvennyolc óráig tartó „elcsukló szenvedés” és az ütődés helyén „hullafoltot” látó Ady halálsejtelve köré (i. m. II. 54—6, ill. 252—3). — Ady, úgy látszik, hajlamos volt a csuklásra: Simon Gerőnéől hallotta Matos Sarolta, a csucsai állomásfőnök postás lánya, hogy Ady, ha iszik, mindjárt csuklani kezd (Lőrinczi László közlése).

Vonyica tévesen teszi tehát 1918 legvégére a konyhai esést, s nyilvánvaló, hogy nem a bordatörés miatt vitték Adyt szanatóriumba, hanem mert szervezete már veszedelmesen leromlott a spanyol influenza és a tüdőgyulladás következtében. — Természetesen a fölsorolt látogatók sem épp akkor voltak Adyéknál, csak az emlékezet tereli őket egybe. Fehér Dezsőné például 1919 januárjában, néhány nappal Ady szanatóriumba menetele előtt valóban járt nála (l. Hársak 364).

Csorba Géza — akit Vonyica föl akart keresni — mint ifjú szobrászművész Ady rajongó híve volt. Ő készítette a költő síremlékét (1930), Liszt Ferenc téri szobrát Budapesten (1960) és a Három Holló emléktábláját (1937). Ady-kapcsolatáról l. emlékezését: 728.

A Vonyica tulajdonában lévő, emlékként őrzött amatőr fényképről — nyilván Csinszka felvétele, aki szokott fényképezni (l. Lev. III. 56, 246—7, 263; Dénes: Élet 205) —: Tegnapi 450; a kép reprodukciója a képmellékleten a 78. sz.; változata a 79. sz. Ugyanakkor készülhetett a 76. és talán a 77. számú felvétel is.

2.

A Veres Pálné utcába költözésről: 124, 597, 601; Vitályos 68.

Az emlékező érzelmi kapcsolata és meghatottsága naivul eltúlozza talán Csinszkához való viszonyának jellegét, de kétségtelen, hogy feltétlen, áldozatkész ragaszkodásáért igaz szeretetet kapott viszonzásul: családtagnak, bizalmasuknak tekintették, és Csinszka maga mellett tartotta második házasságában is, gyermekével együtt.

Vonyicát az Uránia moziban látta Haraszthy Lajos Adyékkel (I. Eml. II. 742, 752). — A színházi emlékek elbizonytalanodnak és összekeverednek. Nem tudjuk, milyen Móricz-darabra vitték el (1917 őszén Csinszka egy levele is cím nélkül említi, Babits megfilmesített Gólyakalifájával együtt, I. Hársak 344); a Süt a nap, Zilahy Lajos színműve (1924) azonban már későbbi évekre utal.

Az Adyt fölkereső barátok említése és ömlesztett felsorolása is az emlékezet ötletszerűségét mutatja; alkalmi látogatók és a ház vendégei keverednek egybe, s talán későbből ismert nevek is feltűnnek köztük. — Meglepő s nyilvánvalóan téves a Schöpflinre vonatkozó közlés, hogy Ady őt nem kedvelte, s ellenszenvvel fogadta látogatását. Minden adat ellentmond ennek, másvalakiről lehet tehát szó; Ady épp a higgadt, józan Schöpflinnel volt talán a legzavartalanabb barátságban (I. Lev. III. 174—5; Ady L. 220, 231—2; Eml. III. 629—41; Csinszka írja 1916-i pesti időzésükről: „Fenyőékkel, Schöpflinnel vagyunk legtöbbet és [Bölöni] Gyurkáékkal”: Vitályos 65). — Bölöni 1918. nov. 8-ig, amikor Svájcba utazott, naponta fölkereste Adyt (I. Bölöni 354). — Földessy Gyula azonban 1914-ben megszakította kapcsolatát Adyval egy nézeteltérés következtében, s csak 1919 januárjában, a szanatóriumba vitel előtt kereste föl, hogy kibéküljenek (I. Vitályos 72, 108; Földessy: Újabb tan. 94; Ady L. 240).

A felsoroltak mellett a következőkről említhetjük, hogy megfordultak a Veres Pálné utcai lakásban, ill. rendszeresen vagy alkalmilag fölkeresték Adyt betegségének utolsó idejében — az orvosokon (Schuster Gyula, Török Lajos, Engel Károly, Moravcsik Ernő Emil, Jendrassik Ernő, Bálint Rezső, Pfeiffer Ernő, Láng Menyhért) és a Nemzeti Tanács üdvözlő küldöttségén (Hock János, Wildner Ödön, Nagy György, Mellerné Miskolczy Eugénia, Hatvany Lajos — Hajnal Jenő) kívül: Dénes Zsófia, Fehér Dezsőné, Földessy Gyula, Ignotus, Jászi Oszkár, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Lesznai Anna, Lukács Hugóék, Major Henrik, Márfy Ödön, Márton Ferenc, Papp Viktor, Pintér Jenő, Rippl-Rónai József, Román Kálmán, Russ alezredes, Sándor Lászlóné, Steinfeld Nándor, Székely Aladár, Török Károly, Zilahy Lajos, Csorba Géza.

Ady újságolvasó szenvedélye, a beidegzett „szakmai” kíváncsiság az utolsó hetekben formálissá, látszaterdeklődéssé lanyhult. Elgyengítő betegsége, testi-szellemi hanyatlása és a háború végső zűrzavarával növekvő borúlátása már csak az ország, a magyarság sorskérdésére szűkítette figyelmét (I. Révész i. m. II. 130—3, 173, ill. 296—7, 324; Eml. III. 608). „A lapok egyre kevésbé érdekelték. Még olvasgatott, de nem úgy, mint régen, amikor még minden érdekelt az újságokban. Erdélyről beszélt sokat...” — írja Ady Lajos (238; vö. uo.

240; Földessy: Újabb tan. 94; Révész i. m. II. 64, ill. 257; Hatvany: Ady I. 167—8).

Feltűnő testi leromlását, soványságát nyomatékosan említi Ady L. (239); Révész: (i. m. II. 148—9, ill. 309), Bölöni (349) és Hatvany is (Ady I. 168).

3.

A nagymama, özv. Török Károlyné Boncza Berta és nővére, özv. Kovács Károlyné Boncza Malvina egyéniségéről Csinszka önéletrajza ad legrészletesebb képet, természetesen erős szubjektív színezéssel, l. Csinszka 32—3, 43—8, 66—80. Ezt, Török Károlynéra vonatkozóan, több más emlékező egészíti ki, tárgyilagosabb árnyalással, s kiemelve „nagyasszonyi” tekintély övezte népszerűségét, vonzó kedélyét, friss szellemét, férfias gyakorlatiasságát, furfangos és maliciózus eszességét. Őszinte rokonszenvvel és megértő szeretettel volt Ady iránt, aki fiúi ragaszkodással viszonzta ezt; bár akadtak nézeteltérések is, a nagymama volt a házasság egyensúlyának fő biztosítója Csucsán (l. Lev. III. 137, 149, 177—9; Vitályos 69, 73; Ady L. 205, 239—40; Hársak 306, 311—2, 318—21, 328—41; 364; Adyné 288—92, 315—6, 321, 327, 337—8, 356, 374; Révész: i. m. I. 22—5, 48—54, ill. 125—8, 141—4; Bölöni 290—3, 301, 342; Dénes: Élet 260; Király: Intés I. 46, II. 435—7, 453, 477; Fenyő: Eml. III. 550; kötetünkben: 104, 112.

Csinszka egyéniségéről, sokszor az első találkozás benyomásai alapján: Fehérné: Hársak 301; Bölöni 290—3; Dénes: Élet 222—3, 261—4; Adyné 327, Ady Lőrincné: uo. 321; Fenyő 130—1; Eml. IV. 422—4; kötetünkben: 386. Bőkezűségi, kedveskedő, segítőkész, mások örömét kereső hajlamáról: 165—6.

Az Ady—Csinszka házasságnak testközelből látott, igazi mivoltáról, intimitásairól Vonyicát hallgatásra készítette a tapintat és gazdái iránt érzett ragaszkodó, elfogult szeretete. Itt is csak óvatosan érinti, hogy a kezdeti érzelembódulat eksztázisai múltán („míg új a szerelem”) megzavarodott, ill. megromlott az Ady-pár összhangja, s a megbékélésnek, a régi megüdvözülésekhez való visszatalálásnak óráiban születtek a szerelmesen felizzó vagy hálás-meghatott gyengédségű Csinszka-versek. Viszonyuk eltorzulásának végzetes oka nemcsak Ady állhatatlan természete, a házasság kötöttségeit el nem viselő alkata és menthetetlen szenvedélyrabsága volt; sorsszerű összetevők bonyolult szövődése burkolta körük a fojtogató hálót: harc a házassági engedélyért, a háborús viszonyok megpróbáltatásai, anyagi gondok. Közrejátszott Ady gyökeres életformaváltása is: kiszakadt megszokott közegéből, régi környezetéből, s a szellemi élettől, a friss tájékozódás lehetőségétől elzárt falusi magányba, gyöt-

rőn kisszerű viszonyok közé került, ami — egészségének fokozatos romlásával — felőrölte amúgy is bomlott idegzetét. Ennek a hanyatló életútnak állomásait és riasztón szélsőséges vagy fájdalmasan megdöbbentő tüneteit élénk vetíti a levelezés (Lev. III. 31—199), Csinszka emlékezésvázlata (Vitályos 55—73), Ady Lajos (198—202, 211—3, 218—9, 223—6, 239), Révész (i. m. I. 82—93, 112—6, 134—6, 184—8, II. 75—80, ill. 162—8, 179—81, 192—3, 220—4, 263—5), Bölöni (307, 334, 341—2), Ady Lajosné (309, 322—4, 338—9, 342—5, 359—60), Dénes Zsófia (Élet 183—276, Hársak 301—45), Robotos² (150—4), Fenyő (130—2; uő. in: Eml. III. 558, 568, 572), Király (i. m. II. 329—432, 461—96), Schöpflin (Eml. III. 632); kötetünkben: 638, 717, 738.

A Csinszka elé térdelő Ady bűnbánó gyöngédségeiről: Vitályos 73; Révész: i. m. I. 134, ill. 193.

Kártyázások a nagymamával: Ady L. 205; Bölöni 301; Király: i. m. II. 71; Lev. III. 389, 397.

Érindszenten és Csucsán a postának volt Ady számára központi jelentősége; napjainak egyik fő gondja és izgalma a postavárás (l. Vitályos 58) és leveleinek, sürgönyeinek, kéziratainak idejében — rendszerint az utolsó órában, percben — való elküldése; Csucsán a gyorsvonati mozgópostával. Sok nézeteltérése támadt tehát a postával, sőt hivatalos panaszt is tett a csucsai hivatal ellen (l. 425; Vitályos 58). Szenvedélyes újságolvasó lévén, a postára volt utalva vidéken; mohó hírehségéről l. Lev. III. 197; Bölöni 342—4; Adyné 364; Hatvany: Ady I. 163—4; Eml. III. 725; kötetünkben: 79. Az utolsó időszak hanyatló érdeklődésének tünete a kihunyó szellem fásultan gépies, meddő erőfeszítése a megszokás nyomán; l. Révész: i. m. II. 64, ill. 257; Földessy: Újabb tan. 94; Hatvany: Ady I. 167—8.

Ady katonai ügyéről (sorozások, fölmentések, följelentés, behívó) l. 195.

Boncza haláláról, a Veres Pálné utcai lakásba költözésről, Csinszka otthonteremtő becsvágyáról és buzgalmáról, Ady ottani visszavonult életmódjáról: Ady L. 216—8; Adyné 353, 361; Hatvany: Ady I. 159; Bölöni 340—2; Schöpflin: Eml. III. 631, 635; Dénes: Élet 257—9; kötetünkben: 601. A csucsai bezártság egyhangúságából szabadult Csinszka örült a pesti életnek, s ki akarta élvezni változatosságát, társasági és kulturális örömeit; Ady azonban fáradt, beteg volt már ahhoz, hogy ebben kedvét találja. Akadnak is, akik rossz néven veszik, hogy a fiatalasszony gyakran elidőzik a városban, és Vonyicára hagyja Adyt (l. Ady L. 223—4).

Az 1918. október végi Pestre költözés körülményeit l. 361; a forradalom és a következő hetek eseményei: Vitályos 70—1; Ady L. 228—38; Révész: i. m. II. 95—9, 112—20, 126—46, 170—1, 181, ill. 276—8, 285—90, 293—306, 322, 328—9; Bölöni 347—51; Hatvany: Ady I. 163—7; Adyné 371; Eml. IV. 418—22, 740—1. Az utolsó hetekről: Ady L. 238—41; Vitályos 71—2; Révész: i. m. II. 146—61, 171—5, ill. 306—17, 323—6; Adyné 371—5; Eml. IV. 396, 420—2, 740—1; kötetünkben: 362—3, 734—8.

Ady halála után a nehéz, válságos hónapokat-éveket végigviaskodó Csinszka bizalmasabb kapcsolatba kerül Babitscsal, akit a Nyugat 1916. márc. 26-i matinéjában ismert meg (l. Vitályos 60; Lev. III. 159). Babits a Veres Pálné utcában többször meglátogatta Adyt, aki mind őszintébb s melegebb rokonszenvvel barátkozott vele. Mint a legtekintélyesebb költőutód s a Nyugat új szerkesztője, Babits lesz a fellobogó Ady-kultusz legtevékenyebb szervezője, lelkes és hűséges hitvallója. 1919 tavaszán előadást tart róla az egyetemen, amelyet Csinszka is meghallgat. Mindez éleszti, serkenti barátkozásukat, amelyet mindkettejük zaklatott, válságokkal terhes élete, földérítő, enyhítő társ utáni vágya szerelemmé forrósít. Csinszka valószínűleg házasságra is gondolt, bár ennek szándéka erősen feszélyező lehetett számukra, a közvéleményre gondolva. Végül is, bizonyára Babits határozatlansága és kétségei folytán, egy év múltán véget ért kapcsolatuk (l. Gál 13—21; uő: Babits és Csinszka, 1979; Babits: Eml. III. 642—57; Kardos Pál: Babits Mihály. 1972. 241—4; Rába György: B. M. költészete. 1981. 318, 624; kötetünkben: 343, 737.

1919-nek Ady halálát követő zűrzavaráról, a Márffy-házasság éveiről, Csinszkanak derűs, fölényes nyugalom, rezignált beletörődés és kereső nyugtalanság közt hanyódó kedélyállapotáról, hirtelen halálának vitatott körülményeiről: Tabéry 243—56, 345—7; Dénes Zsófia: Hársak 366; uő: Ami a százból kimaradt 108—15 (1985); Lev. Hatvany 264, 272—3, 300, 321, 387, 457; Robotos: Szembesítés 248—52, 328—32; Kovalovszky: MN 1984. nov. 7.; kötetünkben: 56, 135—8, 341—2.

SIMON GERŐNÉ

ADY CSUCSAI ÉVEIHEZ

(Közli Sztojka László)

A Tordához közeli Aranyosgyéresen él egy idős, visszavonult özvegyasszony, Gödri Istvánné Dán Emília, aki annak idején Csucsán igen jóban volt Adyékkel. Akkori férjének, Simon Gerő fűszeresnek üzletébe jártak Adyék vásárolni, beszélgetni. Ady nagyon kedvelte őket. Az eleven, figyelmes asszony Ady „titoknoká” lett: őt kérte meg, hogy időnként lássa el titokban felcsempészett borral, melyet aztán különféle helyeken rejtett el. A nagymama és Csinszka ismerte a rejtekhelyek nagy részét, de szemet hunytak. Ady hálás volt a dugborokért, elbeszélgetett az asszonnyal, Csinszka pedig barátnői viszonyba került vele; kószáltak délutánonként, mentek a postára feladni a kéziratokat, melyeket ez időben már Csinszka másolt le.*

A kortárs szemtanú jellemző apróságokat mond el, amelyek fényt vetnek a költő életére, alakjára.

*

Még Ady vőlegény korában történt, 1914 nyarán. Ő a szobájában maradt, hogy írni akar, mi Bertukával elmentünk járni egyet. Visszatérve Adyt az asztalra borulva kaptuk,** úgy zokogott, mint egy gyermek. Csinszka megrémülve sietett hozzá:

* A kéziratok kevésbé igazolják ezt, bár alkalmanként szükség lehetett Csinszka segítségére. Az Ady-levelek vonatkozásában is túlzottan látszik mások gyakori igénybevétele (l. 59, 407).

** Erdélyi szóhasználat: *letrűk, találtuk*, l. 165, 368.

— Mi baj, Bandi?...

Ady szóltanul egy táviratot nyújtott át, melyből kiderült, hogy Jaurès, a francia szocialisták vezérét, a háborúellenes mozgalom vezéralakját a háború megkergült hívei meggyilkolták.

— Egyike volt a legjobb párizsi barátainknak — zokogott még sokáig a költő.

*

Esténként Adyékkel lesétáltunk az állomásra, ahol egyre katonavonatok robogtak át. Ady mindig megjegyezte:

— Új és új áldozatokat visznek a vágóhídra!

*

Ady rendszerint naponta vendégünk volt, délután öt órától este kilenc-tízig. Kéziratait is nagyrészt nálunk írta.

Egy este bevallottam neki őszintén, hogy nem nagyon értem a verseit.

Bólintott, kézen fogott, elvitt egy székhez, leültetett. És akkor szép, értelmes tagolásban mondani kezdte: *Sírni, sírni, sírni...* Más verseket is elmondott; az ő tiszta tagolásában minden olyan érthetőnek tetszett!

Később egyik kötetét dedikáltan átadta:

— Olvasgassa, de nyugodtan, figyelmesen, türelemmel. Nem vagyok én érthetetlen, csak Rákosiék szerint.

*

Valamelyik este Ady bizony sokat poharazott nálunk; nem volt házsártos, túlrészeg, de nehezen állt a lábán, a nyelve akadozott. Ahogy a várba menve megálltunk az utcán, Csinszka majdnem sírva szepegte és súgta neki:

— Bandi, épp itt jönnek a jegyzőék, milyen szégyen, látják...

Ady kihúzta magát, és messze nézve mormogta:

— Hol lesznek ezek már, ki fogja őket emlegetni, mikor Ady Endre még mindig fényleni fog...

*

Ady halála után találkoztam Pesten Csinszkával.

— Hallom, férjhez akar menni. Én a maga helyében nem tenném le az Ady nevet.

Csinszka felkapta szertelen fiatal fejét:

— Nem akarok a nemzet özvegye lenni!

— Hallom, Babitscsal is emlegetik...

— Nem! Az irodalomból elég volt!

*

Ady síremlékének felavatására* nem akart elmenni. Akkor már rég Márfy Ödönné volt.

— Én már nem illek oda... Már más a férjem.

Nem is ment el.**

*

Két világháborút éltünk, 1918-ban Csucsáról, 1944-ben Gyéresről menekültünk. Visszajövet mind a kétszer üres lakást találunk. A nekem nagyon drága Ady- emlékek — a dedikált kötet, kézirat, sok fénykép — mind elvesztek, mikor a háború végén az odaverődött sőpredék a falat ordítózza, pálinkázva kirabolta.

* 1930. márc. 23. (l. 743, 756).

** Ady édesanyja is feljött a síremlékavatásra (l. Bibl. 1884., 1903., Kieg. 1018., 3956. sz.), s Csinszka, a hagyatéki perrel mind ellenségesebb viszony miatt, kerülte az Ady családdal való találkozást.

Egyetlen dedikált fényképet találtam meg: Ady Bertukával Csucsán, s mindketten aláírták.

Ekkor fosztották ki a várat is, oly tökéletesen, hogy ott semmi bútordarab nem maradt, egyetlen tárgy, ami Adyra emlékeztetett. A falubeliek illet nem tettek volna, mert ha nem értették is, kicsoda a köztük élő Ady, a faluba lejövő költőt mindig tisztelettel megsüvegezték. Török nagymama és Bertuka pedig sok könnyet törölt le a faluban.

Simon Gerőéket az Ady-irodalom aránylag keveset említi: Bölöni 301 („a fűszeresék, akiknek boltja kaszinót pótol”); Révész: Ady trag. I. 103, ill. Ady-tril. 174; Győri Ernő: Ellenzék (Kolozsvár) 1926. nov. 12.; kötetünkben: 231.

Ady „dugbora”: Révész: i. m. I. 134, ill. 192; Hársak 316; vö. Millok 15, 24; Eml. IV. 781; kötetünkben: 331.

Jaurès halálhíre a háború pusztító rémétől iszonyodó, végzetességét előre látó Adyt mélyen megrázta; a béke gondolata mellett kiálló Galilei Körnek 1915-ben tartott évfordulós gyászünnepségére írta *Emlékezés nagy halottra c.* költeményét (V 1915. aug. 15.; I. Ady-Múz. II. 162; Tömöry Márta: Új vizeken járok. 1960. 93—4; Király: Intés I. 266, II. 5, 33—4, 167, 288, 331.

Adynak Jaurèszel való kapcsolatára vonatkozó kijelentését az emlékező nyilván félreértette vagy eltúlozta; bár párizsi cikkeiben Ady sokszor rokonszenvvel ír a francia szocialista politikusról, s ha talán tervezte is, hogy fölkeresi interjúért (címét följegyezte noteszába; I. ÖPM VIII. 238), nem ismerkedett meg vele személyesen; hogy mondhatta volna hát „legjobb” párizsi barátjának? Sőt a francia politikai viszonyok és szocialista mozgalom taglalása során bírálatokkal is szól róla, s kifejezi ellenvéleményét (I. ÖPM IV. 26, V. 20, 173—4, 213—4, VI. 177, 205—8, 237, VII. 75—6, VIII. 75, 238, 531, X. 57, 123, XI. 82 stb.). Az Ady—Jaurès-viszony és a szocialista mozgalom akkori francia, ill. nemzetközi helyzetének elvi kérdéseiről: Földessy: Mind. tit. 247; Király I. 252, 496, II. 8—9, 19; uő: Intés I. 95, 341, 411—4; Varga 123—4, 432; Vezér 211—3, 216, 219; Jemnitz János: in: Tegnapi 57—69; Schweitzer Pál: Szépség és totalitás. 1980. 33—6; Belia: Lev. I. 19; Eml. III. 30.

A mozgalmas csucsai vasútállomás Ady sétáinak rendszeres célja: ott híreket hallhatott (I. 352), de lesújtó tapasztalatokat is szerezhetett a háborús gépe-

zet szakadatlan működéséről és a „hivatalosan” gerjesztett harci lelkesedés, gyűlölködés elvakultságáról (l. 352—3).

A talán valóban Simon Gerőéknél írt, s nekik fölolvastott *A mesebeli János* c. versről l. 351—3, 373—5.

Simonné emlékezése újabb adat és tanúság arra, hogy Ady milyen megvilágító erővel és hatással tudta elmondani „érthetetlen” verseit (l. Eml. III. 384, 578, 584, 616).

Az emberi gyarlóságok fölé emelkedő szellem önértékelő zsenitudatának fölényes megnyilvánulásai: Bölöni 27; Király II. 309—10, 735; Eml. I. 566, III. 82—3, 87, 97, 140—1, 350, 399, 567—70, 589, 619, 664.

Csinszkanak Ady halála utáni életéről, Babitscsal való kapcsolatáról, majd Márfy Ödönnel való házasságáról, hirtelen haláláról l. 56, 142, 159, 164, 333, 340; nekrológok: Bibl. 2126. tétel.

A kifosztott Boncza-kastély széthurcolt berendezéséből és Ady-emlékeiből az új birtokos, Octavian Goga miniszter a maga hatalmi eszközeivel sem tudott visszaszerezni jelentősebb értékeket (l. Benamy: Brassói Lapok 1930. máj. 18.), így az ottani ún. Ady-emlékszoba bútorzata bizonyára csak névleges hitelű volt.

Simonné közléseit l. még Kós Károlynál is: 231—3.

DIÓSI MENYHÉRT
A CSUCSAI ÉVEKRŐL

(Közli Sztojka László)

Megismerkedésem Ady Endrével

— Két világháború, közel fél század pergett le Adyval való barátságom s az emlékezés mostani napjai között, ezért egészen pontos dátumokra nem tudok visszaemlékezni.

Ezerkilencszáztízben, tizenegyben lehetett, hogy Pesten tartózkodva, egy festőművész barátom, talán Berény Róbert, aki az úgynevezett „forradalmárok” közé tartozott, elvitt a Japán kávéházba.

Leültünk a művészek asztalához; érdeklődő, ifjú lélek voltam, kíváncsian vártam az érkező nagyságokat. Jött Ady Endre. Elegáns, biztos jelenség... Bemutatnak.

Ady megáll, elcsodálkozik:

— Diósy? A váradi Lajos vagy Ödön rokona?

— Igen, unokaöccsök vagyok...

Ady szívélyesen elmosolyodik.

— A Diósy család közel áll hozzám, Lajos bátyádat is jól ismertem Váradon. Szervusz, ülj le, beszélgessünk.

Ifjú voltam, nem gondoltam, hogy most egy kicsit az irodalomtörténet játszik szerény figurámmal, másként lejegyeztem volna az érdekes beszélgetést.

Ady közvetlen, emberi hangon társalgott, minden nagyképűség nélkül, pedig akkor már országos hírnő poéta volt. Váradról, irodalmi kérdésekről beszéltünk, olykor metszőn éles mondatokkal kikanyarodott a napi politikára.

Hónapok múlva egy este a Három Hollóba vittek művész barátaim, Ady belépésünkkel már ott ült az asztalánál. Megis-

mert, kezét nyújtott, néhány érdeklődő mondattal tisztelt meg, írkált és ivott, senkihez nem volt különösebb szava, így mi sem zavartuk.

Ezután szem elől vesztettem a költőt.

Tizenháromban, Váradról Budapestre utazva, Fehér Dezső szerkesztő megkért, fontos és sürgős levelet adnék Pesten Ady kezébe. Készségesen vállaltam. Pesten keresem a költőt, mondják, a Városmajor Szanatóriumban pihen, beteg, kezelik. Felhívom a szanatóriumot: — Adyval szeretnék szót váltani, fontos ügyben.

— Nem lehet, fekszik, kezelés után... De éppen nála van jó barátja, Kuncz Aladár.

Nemsokára a telefonba mondja egy hang:

— Itt dr. Kuncz. Bandi beteg, nem jöhet. Milyen ügyről volna szó? Ki hívta föl?

Sietnem kellett, ezért kissé ideges hangon, kurtán mondtam:

— Itt Diósy beszél...

Nagy csönd. Aztán ijedt, zavart hang:

— Szólok Bandinak, tessék kissé várakozni...

Percek múlva visszajött, ugyanaz a zavart hang:

— Milyen levél? Legjobb volna, ha a Vígszínház melletti étteremben találkozónánk mi ketten...

Nem értettem, hogy ha Ady nem tud lejönni, miért nem vihetem föl a levelet. Kurtán mondtam:

— Ott leszek.

A fiatal tanár idejében érkezett. Mikor meglátott, megállt csodálkozva.

Ekkor értettem meg, hogy ők Diósy Ödönre, Léda férjére gondoltak. Fontos levéllel jön, személyesen akarja átadni, bizonyodalom, botrány, Léda miatt... Ezért dadogott Kuncz Dadi (ez volt a beceneve írói körökben), ezért vonakodott Ady a személyes találkozástól...

Természetesen hamarosan megnyugodott Kuncz és a telefon felhívott Bandi, s a levél kézbe jutott. . .

Ady később ezt az esetet sose említette. A dologhoz tudni kell, hogy ekkor már megírta Lédához az *Elbocsátó, szép üzenetet*, s szorongva, bizonyos felelősségrevonásokra gondolt sokáig. . .

Harmadik találkozásom Adyval szintén érdekes volt; az a jelentősége, hogy ezzel alapozódott meg későbbi meleg, meghitt, nagyon emberi barátságunk.

Tizennégy tavaszán, Budapestről hazafelé utaztam Csucsára, akkor még ott laktam, a Gőzfűrésznél dolgoztam, édesanyám vezette kis háztartásomat.

Behúzódtam egy üres fülke sarkába, még hideg volt, plédet borítottam magamra, fáztam, borostás, fáradt, elnyűtt voltam a pesti dolgok elintézése után.

Arra riadtam fel, valaki benyit a fülkébe, letelepedik a másik sarokba, engem alvónak vélt. . .

Felriadva egy állomáson, kibújtam a pokrócomból, s ekkor látom, a másik sarokban Ady telepedett meg! . . .

— Bandi!

— Hát te vagy az, Menyus? A pokróc alatt arcodból mit sem láttam! . . .

Megölelt, s vígan, élénken kezdett beszélgetni. Elmondta, Csucsára megy, Boncza Bertukát meglátogatni, kit én jól ismerem. Meglepődött, hogy csucsai lakos lettem.

Bizony törődötten érkeztünk. Ady kijelentette, fogva kicsi bőrröndjét, hogy most pedig megy fel egyenesen a várba.

— Te, Bandi, így? Borotvátlan vagy, füstös. . . Gyere lakásomra, megmosakodsz, rendbe hozod magadat, majd úgy megy fel.

Igen megörvendett: — Igazad van. Nagyon hálás vagyok, Menyuskám!

Otthon borotválkoztunk, mosakodtunk, s anyám már hozta a párolgó kávét, ami előtt felhajtottunk pár pohár szilvapálinkát. Ady valósággal udvarolt édesanyámnak. Elemében volt,

sziporkázott. Felfrissülve, jókedvűen búcsúzott, ment fel a várba, Bertukához, akit akkor még nem hívott Csinszkának...

Ez év telén, egy időben [?] tartottuk meg esküvőnket. Bandi ekkor végleg letelepedett Csucsán, barátságunk melegebb, bensőbb szakaszába lépett.

Csucsá Ady idejében

Csucsáról a következőket írják az Ady idejében megjelent ismertetések, a kor patriarchális hangján:

„A Királyhágó bércein túl, Kolozs vármegye első állomása. A Hora—Kloska-forradalom egyik vezetője itt született az Ostyána völgyében. Állítólag a község Börvény nevű patakja mellett lévő malomból került ki a csatamezőre Kinizsi Pál. A csucsai szorosban verte meg a szabadságharcban Czetz tábornok Puchner osztrák generálist, aki nem tudott behatolni a völgybe. A község a Sebes-Körös gyönyörű völgykatlanában fekszik. Gőzfürésze állandóan munkában van, a bihari havasok fáját dolgozza fel. Műmalma híres. A község végén lévő váracska Boncza Miklós országgyűlési képviselő tulajdona. Körülbelül másfél ezer ember lakja, ennek kétharmada [?] magyar, a többi román ajkú.”

A község nem volt unalmas, inkább mozgalmas. A falusiak jól értették a gyümölcsstermelést, különösen málnát küldöttek Budapestre állandóan, de más gyümölcsöt is adtak el a leránduló kalmároknak. A fatelep is adott kenyeret. De a föld se volt rossz, a legelők se. Barátságos nép lakta. Elég volt öt csendőr, ennyiből állott az örs, Hatházi őrmester vezetésével, hogy minden rendben legyen...

A falusiak szeme a „váron” csüngött... ahogy a Boncza Miklós által a miramarei kastély mintájára, szép feleségének emelt épületet nevezték, bizonyos kis túlzással, hiszen a „várkastély” szép volt külsőleg, de belül alig volt lakhatásra alkalmas; a költő az udvari kétszobás lakásban lakott.

Park, gyümölcsös vette körül az épületet, a birtokocskához tartozott még bizonyos kaszáló, összesen vagy 14—15 [?] hold lehetett az egész Boncza-uradalom...

Az Ady-arc

Ady idejében Csucsán két jelentősebb étterem volt. A Domo-kos-féle, ahol Ady inkább napközben tartózkodott, míg estéit, ha lejött, Gampe Juliska éttermében töltötte, melynek szállodája is volt. A többi kis kocsmácskába nem járt. Viszont a Simon-féle fűszerüzletben, helyesebben a családnál, olykor elpoharazgatott, mintegy műsoron kívül. A vasúti restibe nem járt. Kedvenc helye Gampe Juliska étterme maradt, ahol tisztelték, szerették, ahol mindig igen jól érezte magát. Itt jutott legtöbbször a selymes köd állapotába... Ilyenkor a vár kis számárfogatára tettük, amiben kényelmesen elhelyezkedett, s ahogy a kis csacsi húzta fel a várba vezető úton, már jókat szundított...

Ezek az estéken tanulmányszerűen figyeltem Bandi arcát.

Ignotus így ír Ady fejről: „Különös fej az életben is. Ismerek egy acélmetszetet Charles Baudelaire-ről, s ismerek rajzban egy szumír-fejet, egy tízezer év előtti kopasz és beretvált Vörösmarty-fajtat: mindkettőhöz hasonlít egyszerre” (Ady Endre).*

Révész Béla, aki a Három Hollóban Adyt nagyon körülrajongta, s örként ügyelt rá, míg dolgozott, így emlékezik: Arca lélekjátszó volt... Idegenekkel szemben udvariasan merev, de mennyire más volt barátok számára! Gazdagabb, szebb, a lelki-ábráknak milyen örvénye színesedett rajta!... Homloka és szeme volt grandiózus... Karbunkulus szemei világolnak!...**

* MHírl 1908. jan. 14. In: Kísérletek. 1910. 210.

** L. Ady életéről 14—5, Ady-tril. 16—7.

Bandi arca számomra más volt. Közelről figyeltem: naponta órákon át voltunk együtt, lejött egész délelőttre a Gőzfürészhez, hol dolgoztam, arasznyira volt tőlem!

A csodát váró, a gyerek s a büszke napkeleti ember ötvözte alkotta igazán az Ady-arcot! Dehogyan volt benne Baudelaire enerváltsága! Amíg a kor nem tépte szét pompázó erejét, amivel egy életen át visszaélt, ez a bő és életteli arc a fiatalság dús egészségét sugározta még a csucsaievek vége felé is! A Révész által kiemelt karbunkulus szem inkább az életet örök láznak, forradalomnak vevő lélek lámpása volt...

A róla felvett fényképeket nem nagyon szerette, a festők munkáit sem.

— De hiszen olyan mesterkéltek! A költőt akarják kihozni... Hagyják azt a verseimre!

Nem volt barátja a sok képnek... Egy balatoni képét, ahol Bertukával sétálgatnak,* idegesen eltépte:

— Ilyen semmitmondó arcom nemigen lehet!

Egy híres Ady-vers története

Ki nem emlékezne Ady *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című költeményére?

*Az Égből dühödt angyal dobolt
Riadót a szomorú földre,
Legalább száz ifjú bomlott,
Legalább száz csillag lehullott,
Legalább száz párta omolt;
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.*

— — — — —

* 1917 májusából; l. Tegnapok, Ady fényképikonográfiája 74. sz.

Csucsán született!

Tizennégy augusztusában voltunk, talán másodikán, harmadikán... Ady mint vőlegényjelölt Csucsán vendégeskedett, napjait fenn töltötte a várban, esténként belém karolt: — Jere levegőzni, Menyus!

Legszívesebben a vasútállomás körül járkált, nézte a villanó fényű vonatokat, arcokat kapott el, érdekelte a mozgás, a sűrűség-forgás.

Aznap este is az állomáson sétálgattunk. Hirtelen katonavonatok futottak be... Csupa gyerekifjú, standbeli katonák, viték őket a szerb frontra! A szerelvény lassított, majd megállt, katonák szöktek le, vizet kerestek, gyümölcsöt vásároltak. Csupas az arcú önkéntes rohant el mellettünk, észrevette a költőt, harsányan felkiáltott: — Itt van Ady Endre!

Pillanatok alatt körül voltunk véve önkéntesekkel, sőt, idősebb bakákkal is. A fiúk vígan, ércesen ordítottak:

— Éljen Ady Endre! Éljen a nagy költő! Vesszen Szerbia! Éljen a háború!

Majd néhány önkéntes ezt kezdte ordítani:

— Éljen a háború! Beszéljen Ady Endre!

Ady halásápadtan állt a körben. Ő, a pacifista, a háború nagy ellenzője, beszéljen itt... s nyilván a háború mellett...?!

Görcsösen karomba fogódzott, s fojtottan súgta:

— Rettenetes! Menyus, vigy el innen azonnal valahogyan!

— Rosszul érzi magát! — kiabáltam, s vad, nyers mozdulatokkal szétlökődösve a fiúkat, magammal cipeltem a költőt.

Az állomás mögött hatalmas farakások álltak, odavittem az alig támolygó Adyt, ott valósággal megbújtunk, amíg a katonavonat kirobogott az állomásról.

— Ez a háború... viszik őket... s még éljeneznek...!

Szótlatlanul, reszkető testtel jött mellettem, fel a várba. Ott a kétszobás különálló kis lakásban tanyázott, ahol később Bertukával laktak. A belső szobában székre roskadt. Később haza-

mentem vacsorázni, azután visszamentem, hogy megnyugodott-e már a felkavart Bandi.

Csinszka az első szobában ült, csöndre intett. Bandi a másik szobában írt, fejét simogatta, ajkait harapdálta, ideges volt még mindig. Bizonyos idő múlva kijött, ledobta magát a sezlontra, behunytt szemmel beszélgetett.

Bementem a másik szobába: az asztalon sok, sőt nagyon sok áthúzással, ott feküdt az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*... Percek múlva bejött Bandi is, Csinszkával, aki lemásolta a verset. Ekkor Bandi felolvasta nekünk. Így született meg a híres vers. Természetesen a háború akkori hangulatában nem jelenhetett meg, csak sokkal később.

1916-ban Adyt már szörnyen elbetegítette a háború. A vasút felé alig mertünk menni:

— Ne menjünk arra, viszik vágóhídra szerencsétleneket! — hangoztatta. Mennyi vér, mennyi jó magyar vér ömlik el...! A háborút mindig elítélte, betege volt, félt a behívásoktól...

— Még én is embert öljek? — ismételtette.

A hódító Ady

Amikor nem volt ideges, pénzgondokkal, betegséggel küzdő, amikor pillanatokra elfelejtette a háború borzalmait, aranyos, varázslatos kedély, szellem áradt Adyból. Úgyszólván: győzhetetlen volt!

Dr. Klatrobec volt a csucsai körorvos, két szép, eladó lánnyal. Vendégségbe hívtak: — Mivel sok lesz a lány, a nő, hozzon magával még valaki férfiembert!

Hívtam Bandit, jönne ő. Egyáltalában nem hittem volna, de eljött.

Vidám délutánt, majd estét töltöttünk: jókedv, szellemes szavak, erős italok, muzsika... Ady elfelejtkezve gondjairól, beszélt, színesen, szellemesen.

Azon vettük észre magunkat, hogy mindenki melléje települ, őt hallgatják, őt figyelik, pedig volt ott csomó jóképű, művelt, kitűnő megjelenésű tiszt is, a csucsai katonaság soraiból. S ami fő: akkor, a meghívás idején, sem a körorvos, sem a lányok nem ismerték Ady nagyságát, hírét, verseit nem olvasták. Csupán személyi varázsával győzött, holott nem is akarta. Csak éppen nem nyomta az élet, s beszélt, áradt belőle a gondolatok, érzések zuhataga...

A tisztek szomorúan vették tudomásul, hogy a lányok kara elhagyta őket.

Mikor a látogatás után ezt elmondom Bandinak, nevet. Nem is vette észre a dolgot. Hátha még huszárattilában lettem volna! — mondotta.

Ady csucsai „kollégája”

Élt Csucsán Ady Bandi idejében egy apró, mókás, virgonc bácsika, Fried Adolf. Kicsi kocsmájában méricskélte a bort, ha volt kinek. A falusiak Bumi bácsinak nevezték. A kis kocsmában sokszor kisegítette fia, ki Incze Ernő névvel írogatni kezdett ez időben, s Adyt kolléga úrnak szólította.

(Később Váradon akvizitőr*, Tabéry Géza Jókai-Albumánál is dolgozott, a beszervezést végezte, s mint szerkesztőnek is rákerült neve a munkára. Unokaöccse volt a Színházi Élet című egykori hetilap tulajdonosának, Incze Sándornak.)

Ady rengeteget mulatott „kollégáján”. Meg-megkérdezte: — Mit csinál a Bumi kolléga?

Valami ügyben „Bumi kollégának” egyszer el kellett jönnie a fatelepre, ahol dolgoztam. Maga helyett a kérdéses időben cédu-lácskát küldött: „Nem tudok jöni, Seggesvárra mentem.” — Hogy a jöni-t egy n-nel írta, e hibáját jóvátette azzal, hogy a Seggesvárt viszont két g-vel írta.

* ügynök, üzletszerző, előfizető-gyűjtő

Este mutatom a levélkét Adynak. Úgy kacagott, mint egy gyerek. Másnap is visszatért a levélkére, harsány kacagással. Mikor legközelebb találkozott a Bumival, sokáig rázta a kezét a mit sem sejtő ifjoncnak:

— Nem is tudtam, hogy maga ilyen vicces fiú, kedves Bumi kolléga.* Nahát, hogy megnevettetett, el sem tudom mondani! Köszönöm, hálás vagyok érte!

Bumi kolléga kényszeredetten mosolygott, nem értette a dolgot...

Ady és a kéményseprőmester

Mofcsák nevű bánffyhungyadi kéményseprőmester tisztogatta és ellenőrizte a csucsai kéményeket. Derék, jókedvű iparosember volt. Újév napján mindig megjelent Adyéknál, hogy átadja maga szerkesztette rigmusos köszöntőjét, amit Ady mindig figyelmesen elolvasott. Tizenhatban is megjelent újév délelőttjén, s nagy tisztelettel átnyújtotta verses jókívánságait. Eme gesztusát bankóval szokták honorálni. Erre mondotta Ady: — „Mofcsák uram az egyetlen költő talán a monarchiában, kinek azonnal kifizetik a honoráriumát.” Ady elvette, elolvasta a verset, bankót csúsztatott a mester kezébe, leültette, s amíg az likőroket hajtott fel, ő asztalához ment, s háromsoros versecskét írt a kéményseprőmester versére, s úgy adta azt vissza. A mester tudta, kivel áll szemben, nagy meghajlással vette át az Ady-sorokat, s már elég kövér pénztárcájába rejtette, úgy indult tovább „költői” útjára. Mint később megtudtuk, a kis Ady-verset Hunyadon, Kolozsváron, amerre csak megfordult, mindenütt büszkén mutogatta.

* Mátrai János egykori kolozsvári újságíró mesélte, hogy Ady, ha köztük megfordult, mindig igen szívélyes volt velük, s a kávéházban a legifjabb újdondászt is „kolléga úr”-nak szólította (Sztojka L. közlése).

— Ez az igazi népszerűség — nevetett Ady.

A kis vers talán megvan ma is valahol a derék iparosember hozzátartozóinál, mert maga Mofcsák uram erősen őrizte, nagy becsben tartotta, s amikor Kolozsváron szép pénzt ígért érte egy kéziratgyűjtő, büszkén visszautasította.

Költői verseny a csucsai éjszakában

Csucsán az első világháborúban katonai rendőrség teljesített szolgálatot Burg Kornél őrnagy, egy igen kellemes modorú, művelt törzstiszt parancsnoksága alatt. A tisztek jó része családjával együtt a faluban lakott. Volt közöttük néhány valóban magasabb kultúrájú, kikkel Ady jó viszonyt tartott fent, poharazott velük, sok este összejöttünk. Persze a háborúról, Ady jelenlétében, nem volt szabad beszélni! De ezek a tisztek önmaguk is szívesebben beszéltek általánosabb kérdésekről. Irodalomhoz is értettek, különösen Bedőházy János főhadnagy. Ő volt az egyetlen tartalékos, tanárember, irodalomtörténész. Rajta kívül Preszly Elemért kedvelte Ady, valamint Mátyás Samu főhadnagyt.

Hangulatos, mondhatni költői szépségű téli este a falu vendéglőjének kis szobájában borozgattunk a nevezettekkel. A kályhában vígan duruzsolt a tűz, kint finoman havazott. Puskin-szerű éjszaka — mondotta Ady, aki igen jókedvű volt, és sűrűn hajtogatta a poharakat.

Az egyik tiszt azt ajánlotta, keljünk költői versenyre, írjunk verset a faluról, erotikus színezetűt, címe legyen: A nagy hangr!

Bandi nevetett, vállalkozott, nekifeküdtünk hát a firkálásnak. Amikor megvoltunk, felolvastuk sorjában. Nincs mit szépitni, volt jobban sikerült is a Bandiénál. De hát mégiscsak Néki ítéltük a pálmát!

Nevetett, kezeit dörzsölgette: — Egye fene a dicsőséget, a ju-

talom érdekel: a bor! Hozzátok hát, legények! — Mint vesztek, hozattuk is az italokat, úgyhogy az éjszaka jól megnőtt körülöttünk...

Sokszor összejöttünk így, letárgyalva az új magyar irodalmat, úgyhogy szinte irodalmi kávéházat létesítettünk a falu vendéglőjében. Ady ugratta a „legényeket”, boldog volt, ha beugrottak. S azok igyekeztek ezt az örömet megszerezni a világtól elég elzártan élő költőnek. A csucsai évek kedves figurái voltak mindannyian, értették s érezték Bandi költői nagyságát, tisztelettel s szeretettel vették körül.

— „Ezek a gascogne-i legények...”* — szavalta Bandi rájuk mutatva.

Mátyás főhadnagy hozzátette:

— S Ady Bandi, a kapitány!

Kísérlet Bonczával való kibékülésre

Boncza megszakította lányával az érintkezést, miután tiltakozása ellenére hozzáment Adyhoz.

Bertuka természetesen nem mondott le a gondolatról, hogy megbékíti valami formában az apját. Ez a vágya vezette, amikor megkért egyik budapesti utam alkalmával, hogy keressem fel, s igyekezzem puhítani apját.

Bandi vállat vont, de nem tiltakozott.

Így történt, hogy a Nyugattól Fenyő Miskával s a Pallas Löwinger** bácsi nevű egyik igazgatójával felkerestem Bonczát, s igyekeztem a haragtartás céltalanságára rámutatni. Igen udvariasan fogadott, nem úgy, mint egykor Szendrey papa...***

* E. Rostand Cyrano de Bergerac c. darabjára utaló idézetek (Ábrányi Emil ford.).

** Nyilván tévesen, Löwenstein (-Kuthy Arnold) helyett.

*** Utalás Petőfi apósára, aki szintén megtagadta beleegyezését leánya házasságához.

— Kérem, apa vagyok. Ady nagy költő, de vérbajos, beteg, lányomhoz idős ember. Minden apa tiltakozik egy ilyen házasság ellen. Megtörtént. De kapcsolatokat nem kívánok...

Mikor beléptünk, belső dolgozójában ült, asztalánál, olvasott, beléptünkre az olvasott könyvet hirtelen az íróasztal fiókjába rejtette, a fiók nyitva maradt. Míg beszélgettünk a másik szobában, csöndesen átsétáltam a dolgozóba a Fenyővel csevegő Boncza figyelmét kijátszva, kíváncsian megnéztem, mit olvas. Ady egyik verseskötetét olvastal!

Szívélyesen, korrekt módon kikisért, megköszönte látogatásunkat, de nem lazított, és nem nyitott kapukat...

Csinszka kissé szomorú lett a hír hallatára, Bandi újból megvonta a vállát, s legyintett:

— Nem ebbe halok bele...

Léda emléke

Ady megírja kegyetlen s végleges *Elbocsátó, szép üzenetét*, aztán elfordul Léda asszonytól.

Az elbocsátott, mint tudjuk, egyetlen halk kísérletezést tesz mindössze, amikor a bécsi állomásra kéreti Adyt, hogy amíg a vonat áll, szót váltsanak...

Ady nem ad életjelt, nem válaszol, és Léda többé nem közeledik. Itt mutatkozik meg emberi emelkedettsége. Újságírók ostromolják, a költő halála után is, kiadók kérik emlékiratait, de Léda nem beszél, teljesen visszavonul.

És Ady? Átlépett rajta, ha összetörten is...

Csucsáról többször felutaztam Budapestre. Egy ilyen utam után Ady halkan megkérdezte, s elnézett a messzeségbe:

— Nem láttad véletlenül Lédát?

— De igen, láttam, s beszéltünk is.

— Milyen, mit mondott?

Amikor válaszolni akartam, belépett Csinszka, s Ady nem ismételte meg a kérdést.

Egy másik utam alkalmával kísértetiesen megismétlődött az előbbi jelenet. Ady ekkor már betegeskedni kezdett, s kutatva, kémlelőn, fáradtan tette fel a kérdést:

— Léda? Nem láttad véletlenül?

— De igen, a villamoson találkoztunk...

Ady egészen közel hajolt, úgy súgta:

— És milyen? Megöregedett? Milyen?

Jött, mint első esetben, Csinszka. Ady azonnal visszahúzó-
dott, elnyúlt székében, s később nem érintette a kérdést.

Magam nem akartam előhozni, tudva, hogy nagy érzékenysége a betegségében még növekedett.

Léda a két véletlen találkozás alkalmával igen szívélyes volt, kedvesen, szomorúan mosolygott, feleségemről érdeklődött, de Adyt egyetlen szóval sem említette.

A tökéletes Múza volt, aki, mikor lejárt a szerepe, tudott szépen, ízlésesen visszavonulni.

Ady Lajos „államtitkársága”

Amikor Lajos látogatóba jött, mintha magas rangú állami hivatalnok érkezne, ellenőrzésre...

Lajos egyáltalán nem volt Ady-típus. Nem kapott semmit Lőrinc gazda erőteljes, bővérű, áradó természetéből, az Ides melegségéből, érzékenységeből sem örökölt semmit. Bandi lázas, színes egyéniségétől világ választotta el. Szűk utcácskákon topogott, okos megfontolással, úgy tetszett, evés közben is előmenetelét fontolgatja... Bandihoz a gyöngébb, esettebb testvér szeretetével ragaszkodott, de finoman s burkoltan állandóan arra ösztönözte, hogy érdekében lépéseket tegyen. Érte Bandi olyan minisztert, vezető embert is felkeresett soraival, akikhez sose fordult volna másképpen. A háborús kormány egyik miniszté-

riumában bizonyos cserék, változások történtek. Bandi táviratot kapott: államtitkárságot ajánlottak fel részére!

Ült, s maga elé nézett, kezében a távirattal:

— Ha elfogadnám, Lajos a számlétrán nagyot ugrana előre...

Csinszkával együtt meglepetten meredtünk rá. Csinszka fel is sikoltott:

— De Bandi! Háborús kormány és Ady Endre...!

Bandi fáradtan elvonta ajkait: — Lajosra gondoltam, nem magamra... Engem a miniszterelnökség sem érdekel...

S hozzátette:

— Feltéve, ha forradalmi kormány hívna... S valóra válthatnám eszméimet...

Határozott, kemény mozdulatokkal négybe szakította a táviratot, nem is adott rá választ.

A pénz

A pénz sirjáig gondot okozott Adynak, üldözte. Mindig tele volt anyagi gondokkal.

Tizenhétben Budapesten egy darabig az ódon Magyar Király szállóban laktak. Ady imádta patinás falait. Ablakaik a Zserbóra nyíltak. A közeli Pilseni sörcsarnokban ebédeltünk. Este nemegyszer színházról volt szó, menjünk valahová... Nem akart, inkább otthon heverészett.

Alkonyat felé, egy alkalommal, belépve Adyékhoz, Bandit találtam csak otthon. Az egyik ablakmélyedésben állott, Nadas Sándorral, a pesti élet, a pesti éjszaka jó szimatú s elszánt tollfor-gatójával beszélgettek. Ady valami papírlapokat adott át, Nádas pénzt, jöttömre Bandi sietve kezet fogott Nádassal, a szerkesztő gyorsan elment.

Csodálkozásomra, hogy Nádasst kapom* itt, Bandi megvonta vállait, s kesernyésen mondotta:

— A pénz, Menyus, nincs pénzem...

— S a Bertuka vagyona?

Bandi elvörösödött:

— Az az övé! Én férfi vagyok, a háztartás feje!

Magyarázólag hozzátette:

— Érdeklődnek a városban kézírataim után... Vásárolják. Leírtam pár verset. Nádas eladja ügyesen. Már hozta is a pénzt... Az Ady-kézírás, úgy látszik, már a szerző életében ér valamit...

Fanyarul, fáradtan nevetett szavaihoz.

Elmondom, mert ide tartozik. Egy pesti utam alkalmával Bandi elküldött Hatvanyhoz, aki akkor lett a Pallas vezetője.

— Nincs pénz itthon, hoznod kell valamit! — mondotta Bandi.

Előadtam, hogy Adynak pénzre van szüksége, s úgy tudom, van is éppen valami kapnivalója...

Hatvany azt mondotta:

— Kapnivalója, ez idő szerint, pontosan nincs, de tudom a kötelességemet!

S nagyobb összeget vihettem haza...

Ady elhagyja Csucsát

Ezerkilencszáztizennyolc őszén esős, hideg idő járta. Adyban a betegség már egészen elhatalmasodott, fájdalmai sokasodtak, dadogott, kínlódott, idegesen kapkodta fejét, ki-kitört, feljajdult: alig bírták csitítani. Mindegyre azt hajtogatta, megy Budapestre, mert érkezik a forradalom, ott akar lenni!

Csinszka igyekezett megnyugtatni:

* Erdélyben 'talál' jelentésben is él a szó.

— Ahogy rendbe jössz, mehetünk. De tüdőgyulladás után, legyöngülve? Majd később. Légy türelemmel!

Ady nem nyugodott meg: — Jön, érzem, jön a forradalom! Ott akarok lenni, amikor megérkezik, nem itt, ebben az eldugott fészekben!

— Lázasan hogyan utaznál? A vonatokon nincs hely, lövöldöző katonák, a háború mélypontján vagyunk...

— Mindez nem érdekel. Menni akarok!

Nem volt mit tenni. Október nyolcadikán [?]* nagy nehezen felerőszakoltam őket a vonatra, melyen fürtként lógtak az emberek, kiverekedtem egy sarokhelyet, Ady hálásan csókolt meg. — Maradj itt, Bandi, ne mozdulj! Mégis, mire leszálltam, már az ablaknál volt, s integetett:

— Ahogy szabadulni bírsz, jere, Menyus! Okvetlen várlak! Minél hamarabb! Nagy dolgok jönnek!

Sípolás, a vonat kifutott az állomásról: Ady elhagyta Csucsát... Elhagyta Erdélyt. Akkor még nem tudtuk: mindörökre.

Mikor kevés idő múlva felérkeztem, s beléptem Adyék Veres Pálné utcai lakásába, amit Csinszka igen otthonossá varázsolt, Ady a sezlónon feküdt.

Megijedtem. Petyhüdt, sárga, enervált arc, végtelenül bágyadt mozdulatok. Felült, megölelt, pillanatra arcomhoz szorította arcát. Nyelve nehezen forgott, szeme élt csak, hatalmas tűzben égett.

— Jó, hogy itt vagy! Mi újság Csucsán?

Elmondottam, ami lényegesebb volt, érdeklődéssel hallgatta. De arcán nagy, gyötrődő szomorúsággal. A kór már velejéig befészkelte magát...

Csöndesebb estéken lejárunk sétálgatni a környékre, Bandi nézegette az emberek arcát, kémlelte tekintetüket. Várta a forradalmat, melyről annyit énekelt, s ami minden elnyomott számára meghozza a békét s a biztos kenyeret, a lelki szabadságot...

* L. 400, 411.

A Veres Pálné utcával szemben volt a térparancsnokság épülete. A forradalom azon az emlékezetes történelmi éjszakán, ott, abban az épületben kezdődött el... Tömegek hullámoztak az utcán, hatalmas hangorkán kavargott. Ady sápadtan, csapzott hajjal hajolt ki az ablakon. Itt a forradalom! Amiről éveken át dalolt, Dózsa, Esze Tamás hangján, Petőfi riasztásával! Az ország nem vette észre az idők közeledtét, ő megérezte s jelezte... Mohó érdeklődéssel figyelte az eseményeket, mindenütt ott akart lenni, bár egészsége egyre hanyatlott, s a felutazáskor meg is hűlt. Öccsével, Lajossal s néhány hű emberével eljárógatott gyűlésekre, tanácskozásokra [?], beléjük karolva, mert már nehezen ment a lépés.

Amikor a forradalmi kormányzat hódoló küldöttsége jelent meg a lakásán, örömtől lángoló arccal sietett elébük, sorra ölelte a küldöttség tagjait, nagy beszédre készült, de már nem volt hozzá ereje, nyelve nem forgott, nem tudott szólani... Elkezdődött a teljes hanyatlás...

Egy ízben említette, le kéne néznie Csucsára, az jobb, tisztább levegőjű, ott talán meggyógyulna... De többet nem hozta elő a tervet.

A kis hámoszobás lakásba egyre jöttek a barátok, hívek. Ady mosolygott, kedves volt, de erőtlen, mind erőtlenebb... Eltűnődve feküdt szelnyán, vagy ült karosszékében. Schöppflin Aladár írta róla az Esztendő 1919. januári számában: — „Olyan, mint Vörösmarty, amikor a Vén cigányt írta...”* Nagybetegen mind jobban magába fordult. Mind gyerekesebb, elborultabb lett. Lefogyott, máskor párnás keze most csontos...

Karácsonyra fenyőt hozatnak Csucsáról, az alatt ünnepel Bandi. Végül, január 11-én be kellett vinni a Liget Szanatóriumba. Vajon beleegyeznek? Félő, hogy attól tart, elmegyógyintézetbe viszik! Úgy rendezik, hogy Csinszka, egy barátnője s a kis

* Vö. Ady L. 232.

Jancsika,* a gyerekpajtás mennek vele. Így már szelíden vállalkozik az útra. A másodemeleti 38-as szobát kapja...

Addigra már több tüdőgyulladás esett át. A leggondosabb kezelésben részesült, Csinszka s Török nagymama mindig mellette voltak, amikor a főorvos engedte.

Ady elalszik...

Január 23-án láttam utoljára Bandit. Csinszkával kerestük fel délután. Teljesen magánál volt, megismert, integetett. Örvendezve tapogatta arcomat, vállamat veregette, mosolygott. Daggadt nyelve szánalmasan forgott szájában, nem tudott beszélni, csak nyögött felém: m..., m..., m... Bizonyára Menyust akart mondani.

Csinszka kartonlapot s ceruzát tett elébe, hogy írja le közléseit. Olyan erőtlen volt, alig bírta felemelni a ceruzát. Valamit firkált, s gyerekes büszkeséggel mutatta: reszkető betűkkel csak nevét írta a kartonra, Ady Endre... Elöntötte szememet a könny, íme, ez lett az én zseniális barátomból... Ott ültem fél óráig ágya szélén, aludni látszott. Búcsúzaskor nagyon megnéztem, fakó arca, petyhüdten, szinte elfolyt, de rám mosolygott. Mikor kimehettem a folyosóra, kitört belőlem a sírás.

Aznap este leutaztam vidéki otthonomba, fekete ruháért, mert az orvosok mondták, menthetetlen, itt a vég. A tüdőgyulladást már nem bírja széthulló, erőtlen szervezete.

A halál körülményeit a lapok nagyjában helyesen közölték. 26-án éjszaka Papp Mariska ápolónő volt mellette. Este Ady evett valami keveset, az ápolónő etette. 39 fokos láz gyötörte. Elaludt, de hajnalban halkan nyöszörgött... Az ápolónő kérdésére, hogy mi fáj, hol, nem válaszolt. Köhögni kezdett, levegőért kapkodott... Pulzusa hevesen vert. Hajnal felé ismét el-

* Dr. Pfeiffer Ernő fia

szundított. Reggel nyolc előtt nehezen vette a lélegzetet. Az ápolónő felgyújtotta a lámpákat, Ady halálsápadt volt. Borogatást kapott a szívére, jött Reiss doktornő, az ügyeletes, és csillapító kámforinjekciót adott neki. Megnyugodott, elcsöndesedett. Egynegyed kilenckor a szív felmondta a szolgálatot. Ady minden haláltusa nélkül, örökre elaludt.

Az ápolónő így mondta el ezt másnap Nádas Sándor újságírónak.*

Amikor én a rettenetes utazási viszonyok között nagy nehezen visszaérkeztem, helyesebben visszavergődtem, fekete öltönnel, Bandit már rajzolták, fényképezték.** Ott feküdt nyugodtan, szinte fenségesen, semmi kinnak nem maradt nyoma az arcán.

A halál híre megrendítette az országot, a lapok gyászkeretben közölték a hírt. Adyt a nemzet halottjának nyilvánították, s Kunfi Zsigmondot bízta meg a kormány az intézkedésekkel.

Január 29-én temettük Adyt a Nemzeti Múzeumból. A Jókai-lepel borította koporsóját.*** Éhség, nélkülözés sanyargatta a fővárost, de a temetésen, dacára a 15—20 fokos hidegnek [?], tömegek jelentek meg, s legalább százezer [?] ember állt kalaplevéve az úton. A temetőben a dízsírhely körül is ember ember hátán. Csinszka és Török nagymama között álltam, s tartottam őket, mert erejük elfogyott. Mindketten félájultak voltak, egyre sírtak. Ady Lőrinc és az Ides, akiket most hagyott el végleg nagy fiuk, nem tudtak feljönni már. A kormány részéről Kunfi beszélt. A legmeghatóbb búcsúztatót dr. Vince Sándor, Ady ko-

* L. PN 1919, jan. 28.

** L. W. Somogyi Ágnes: Képzőművészek Ady Endre halottas ágyánál. In: *Tegnapok* 361.

*** L. PN 1919, jan. 30.; Jókait 1904. máj. 8-án temették országos gyászpompával a Nemzeti Múzeumból, s hagyomány lett, hogy a ravatalát fedő díszes gyászleplet borították, kitüntető kegyelet jeléül, az irodalom és az újságírás kimagasló halottainak koporsójára.

lozsvári barátja (később moszkvai egyetemi tanár) tartotta. A csucsai napokra is kitért, ahol nemegyszer boldognak, felhőtlennek látta Adyt. Mellettünk állt Fenyő Miksa és Móricz Zsigmond — hangosan zokogtak.

Sötét lett, mire véget ért a temetés. A két síró asszonyt hazavittem az elárvult Veres Pálné utcai lakásba, s rumos teát erőltettem a jéggé dermedt asszonyokba... — Bandi, Bandi — sutogták sírva.

Irtózatosan üresnek, lélektelennek tetszett a lakás.

„Bandi, te vagy?”

A román megszállás alatt egy ízben felkerestem Csinszkát. Révült szemekkel, sápadtan, álomlátó mozdulatokkal fogadott.

— Mi történt?

— Valami nagyon furcsa!

Csinszkához beszállásoltak egy ifjú román hadnagyot, aki meglehetősen zajosan, szemtelenül, követelően viselkedett, nőket hozott, ivócimborákat, amit a gyászoló asszony nem bírt.

Elhatározta, hogy a román parancsnoksághoz fordul, kérve a fiatal tiszt elhelyezését. Ahogy ment felfelé a lépcsőkön, a térparancsnokság épületében, szembe jött vele egy férfi...

Csinszka felnézett, abban a percben felsikoltott, s fálnak zuhant:

— Bandi, te vagy?

Bandi állt vele szemben, mosolyogva, vézna lábain, arcába hulló hajjal, a megszokott, puha mozdulatokkal...

— Azt hittem abban a percben, hogy az ugrató Bandi talán csinálta a halált... Minden csak ugratás, íme, itt van, és most jót fog kacagni...!

A férfi a román hadsereg tiszti egyenruháját viselte, s megfogta Csinszkát, el ne essék... Betámogatta egy szobába, vizet hozott, s románul, majd látva, hogy nem érti, franciául szólott hoz-

zá. Ekkor Csinszka már valamennyire magához tért, s franciául eldadogta, kinek vélte.

— Sose volt anyám Erdélyben — nevetett a tiszt... Hasonlatosság, még ha kísérteties is! Titi Stamian a nevem, Râmnicul Saratban vagyok ügyvéd, jelenben behívott tartalékos tiszt...

A hasonmás azonnal elment a Veres Pálné utcai lakásra, kipofozta a hetvenkedő tisztet, felmentette a lakást a rekvirálás alól, s a térparancsnok, mikor Ady nevét hallotta, sajnálkozását fejezte ki, hogy oda beszállásoltak valakit...

— Vidéken van, ott állomásozik, le kell menned megnézned!
— mondta nekem Csinszka. Leutaztam az ügyvéd állomáshe-lyére.

Kopogok, belépek hivatali szobájába. Az én torkomon is ki-csúszott a kiáltás: — Bandi!

Mintha ő ült volna az asztalnál, írva, ugyanazok a puha moz-dulatok, szembe hulló haj, a szeme csillanása, mosolya, s mikor megszólalt, a hangja!

Felállt, értette már a dolgot...

Ekkor láttam, hogy lábai is véznák, fáradtan jár, mint Bandi...

Ha most Csucsán vagyunk, s civilben van, senki sem hitte vol-na másnak!

Kellemesen elbeszélgettünk, együtt töltöttük az estét, akkor már mindent tudott Adyról, hogy ennek a sokat átszenvedett országnak legnagyobb költője volt. Csinszkával jó barátságba kerültek, sőt házassági terv is felmerült köztük, de az ügyvéd fe-lesége nem akart válni.

... Csinszka kezdett a férjhez menéssel foglalkozni.

— Egészséges, nyugodt életre vágyom! Bandi mellett ápoló-nő voltam! Kimerültem. Pihenni akarok, szépen élni...

Hallottam, hogy Babits is jár fel a Veres Pálné utcába.*

— Hozzá ne menj, irodalmi hiszterikának tartanának...!

* Csinszka és Babits kapcsolatáról l. 159, 340, 343, 345, 737, 749.

— Ne félj, az irodalomból elég volt!

Egészen váratlanul ért, hogy Márfy Ödönhöz ment feleségül. Ezután is sokszor írt, de valahogy elszakadtak közöttünk a kapcsolatok.

Tabéry Géza valami olyat sejtet, hogy Csinszka megkínzot-tan, elszomorodva, talán önmaga állította meg az élet folyamatát... Nem tudom. Boldog nem lehetett. Boldog mégiscsak Csucsán volt. Bandival, a fák alatt, a nagy, szép, régi nyarak-ban... Erről írt egyik utolsó levelében.

Csucsát eladjuk

Az országhatárok megváltoztak, Csinszka Budapesten maradt, hallani sem akart többé Csucsáról.

— Csucsá Bandi nélkül? Nem, vissza nem mennék!

Azt tanácsoltam, ez esetben el kell adni. Megindultunk vevőt keresni. Nem volt könnyű dolog. Pénzügyi válság, valutáris nehézségek, a háború nyomasztó visszahatása mindenben. Több emberrel tárgyalgattunk, részletre akarták venni, érdeklődtek, de végső percben haboztak, nem tudták, hová fejlődik a helyzet.

Ekkor jelentkezett Goga Octavian román költő, akkoriban kormányzati vezető ember, akit annak idején, politikai fogsága alatt Ady meleg hangú cikkben védett, s mikor kikerült, vacsorát adott tiszteletére, s kivel a barátság később maradt abba, a politika zavarodottsága idején...

Goga figyelmesen, kedvesen viselkedett, szeretné Csucsát, változatlanul szereti, tiszteli Ady költészetét, ügyelni fog mindenre... Talán egymillió-kétszázezer lejért vette meg Csucsát, amit Bandi büszkélkedve „aranyos kis domíniumának” mondogatott...

Goga már kirabolt, üres várat kapott.* Igyekezett később ku-

* talált; l. 165, 341.

tatni Ady személyi tárgyai, bútorai után: semmi eredmény...^{*} Csak a parkban eldugdosott italosüvegeket kapta meg, miket Bandi esti magános sétáin ürítgetett, titokban... E palackokat Goga igen sokáig kegyelettel őrizte...

Ady fia...

Az ezerkilencszázhuszas években egy szenzációhajhászó kolozsvári lap feldobta a hírt: Adynak fia maradt! Csucsán él, Viorica nevű kis udvarbeli cselédlánya az anyja! A hírt átvette néhány lap, kiszínezték. Goga Octavian nyilatkozott, a fiú arca, szeme, pipaszár, gyöngé lába tiszta Ady. Ő taníttatja, mert tehetséget fedezett fel benne. Nem szabad elkallódnia...

A lapokat elküldöttem levél kíséretében Csinszkanak. Azonnal válaszolt, négyoldalas szellemes levélben, melynek mottója ez volt: Nem a rossz ötletek szülik a gyerekeket! Elmondta, hogy Ady emberi felsőbbrendűsége saját fészkében illet meg nem engedett volna, de amúgy is: a költő akkor már oly beteg és tehetetlen volt...

A felröppent kacsa a semmibe szállt, azóta sem emlegették Bandi nem létező fiát...

Diósi Menyhért (1885—1958) 1919 után is Erdélyben maradt, tisztviselőként. Kolozsvári ismerősei tudtak csucsai Ady-kapcsolatáról, bár emlékeiről keveset beszélt; kortársai talán ezért is látták legendásan fölnagyítva szerepét és alakját. Benamy Sándor így ír róla A XX. században éltem c. könyvében (1966): „Ady egykori minden, válto-, adó-, utazási, katonasági, kórházi s minden egyéb ügyeinek intézője, akinél halkabb, szerényebb, áldozatosabb házi hívőt talán csak Goethe mondhatott magáénak, Eckermannban.”^{**} Mily

^{*} L. 140, 147, 155.

^{**} J. P. Eckermann, Goethe titkára és bizalmasa; feljegyzései: Gespräche mit Goethe.

kár, hogy egyszerű, hétköznapi dolgokról hosszú éveken át folytatott beszélgetéseiket Diósi nem jegyezte le.”

Mint Hegedűs Nándor írja, Váradon sok Diósi-Nussbaum család lakott, de nem mind voltak rokonságban Diósy Ödönnel, Léda férjével; ki is emeli, hogy a gazdag erdővállalkozó és fakereskedő, Diósi Lajos sem (Ady Váradon 87). Ő lehetett a csucsai fatelep és fűrészüzem tulajdonosa, s ott dolgozott Diósi Menyhért, valószínűleg rokona; de kétséges, hogy ilyen viszonyban állt-e Diósy Ödönnel s így Lédával, mint állítja, talán emlékezésbeli szerepének nyomatékául.* Ez pedig jellemző módon rávilágít közléseinek a tényeket eltúlzó, részleteket felnagyító, sőt legendát költő voltára: sokkal jelentősebbnek, mélyebbnek tünteti föl Adyval kialakult kapcsolatát — az emlékezés szerint bizalmas barátságát —, mint az a valóságban lehetett. Ebben bizonyára része van a közlőnek, Sztojka László kolozsvári írónak, szerkesztőnek (1909—86), aki a hatvanas években följegyezte Diósinak Adyról elmondott emlékeit, hatásra törekvően kiszínezte, s minden filológiai kritika nélkül.

Így kell tehát értékelnünk följegyzését, melyet mégis közlünk a benne található valóság-magvak miatt, de megfelelő kritikai észrevételekkel. Fenntartásainkat megokolja az, hogy sem Csinszka emlékezésvázlata (Vitályos 53—73), sem Révész Ady tragédiája nem hivatkozik a „meghitt” csucsai barátira, Diósi Menyhétre. Ady leveleiben szerepel ugyan neve (Lev. III. 160, 167, 169; I. Fenyő 300—1; Bölöni 301)**, de említése inkább csak arra látszik utalni, hogy Diósit, aki gyakran utazott Pestre üzleti ügyben, Ady többször megkérte különféle szívességekre, főleg pénzügyekben, s ő készségesen vállalta e megbízásokat. Ady bizonyára szívesen is barátkozott falusi elzártságában az értelmes, művelt s hozzá tisztelettel ragaszkodó Diósival. Kapcsolatuknak azonban az emlékezésből élénk táruló bizalmasan meghitt, baráti jellegét jóval szerényebbnek kell tartanunk. Elsősorban figyelemre méltók azok az apró tények, részletek, amelyek Ady csucsai életének mindennapjait tükrözik. (Varga József [I. OK VII/3—4. 461] és Sütő-Nagy László [I. 482] is hivatkozik Diósi Menyhért Ady-emlékeire.)

Az Andrássy úti Japán kávéház (az Írók könyvesboltja helyén, az Ady-szobor tözsomszédságában) művészkávéház volt, de Adynak nem törzshelye, mint a Három Holló; persze megfordulhatott itt is barátai kedvéért. Berény Róbert (1887—1953) tagja volt a Nyolcak nevű művészcsoporthoz, amellyel Ady szoros kapcsolatot tartott. Berényről már egy 1907-es párizsi cikkében el-

* Némely vélemény szerint; I. Fenyő 509; Lev. III. 423.

** Félreérthető említéssel: „a fatermelő cég Diósyja”.

ismeréssel írt: „*A fiatal Berény ön-portréjával növeli ismét a benne bízók reményességét.*” (*Magyarok a párizsi nagy Szalonban.* ÖPM VIII. 220)

A legendás Három Hollóról I. az előző kötetek sok helyét, pl.: Eml. III. 725, IV. 13—107, 856.

A bizonytalan adatok ellenére valószínű, hogy 1913 első hónapjaiban, a Maria Grün-i gyógyintézetbe való utazás, márc. 7. (?) előtt Ady a Városmajor Szanatóriummal is próbálkozott ismét, s ott találkozott Octavian Gogával (I. Ady L. 162—6; Bölöni 259—61; Bustya: Ady-időrend). Ekkor kereshette fel őt Diósi Fehér Dezső váradi levelével. Neve érthető zavart keltett Adyban: azt hihette, hogy Diósy Ödön jelentkezik számonkérésre Léda vagy a maga nevében, a szakítást lezáró kegyetlen vers miatt. A botránytól félt Ady ezért folyamodott az éppen nála lévő Kuncz Aladár közvetítéséhez, amely aztán tisztázta a riadalmas félreértést. (Ady és Kuncz barátságáról: Eml. IV. 483—6, 509—13.).

A vonaton való találkozás története egészen valószínűtlen és talányos. Ady valóban 1914. április végén utazott ugyan Csucsára, hogy megismerje Boncza Bertát, de aligha Pestről, mint Diósi elbeszélése sejteti, hanem Érmindszentről, Nagyváradon át, s az ottani kilengések után, másnaposan tovább utazva, elaludta a csucsai állomást, s visszafordulva, csak este kilenc órára érkezett föl a Boncza-házhoz (I. Lev. III. 26—9; Vitályos 53; Ady L. 189, pontatlanul és ködösítve, I. Eml. IV. 734—5, 769—70; Révész: Ady trag. I. 46—7 és Ady-tril. 141; Dénes: Élet 184; Király: Intés I. 421). Erre az esetre tehát — az időpont kivételével — semmiképp nem illik Diósi emlékezése.

Tekintetbe vehető talán a második csucsai látogatás, bár az nem tavaszra, hanem június 6-ra esett. Ady akkor is Mindszentről indult el, s bár Boncza Bertának azt írja mentegetőző megnyugtatóul, hogy „ezúttal Zilah felé, s kocsin Csucsának” szándékozik menni (Várad csábításának kikerülésére), mégis Nagyváradon és Püspökladányon át, Várad felé utazott, ahol most meg az állomáson érte majdnem baleset, csomagjai miatt. A következő vonattal szintén este érkezett Csucsára, de — mint Révész mondja — megszállt az állomás melletti szállóban, s reggel frissen, kipihenten, gondosan megborotválkozva, elegánsan ment föl a Várba (I. Lev. III. 36, 46, 230, 242; Révész: i. m. I. 52, ill. 144; Király: i. m. II, 424—5).

Ehhez az alkalomhoz kapcsolható esetleg a Diósi előadta történetet, bár itt is bőven adódnak ellentmondások. Az emlékezésből úgy tűnik ki, hogy éjszakai utazásról és reggeli érkezésről van szó, s ez aligha egyezik Ady fenti menetrendjével. Elképzelhető ugyan, hogy Püspökladányban vagy Váradon telepedett be a szundikáló Diósi fülkéjébe, de kevésbé hihető, hogy három-négy éve

történt futólagos megismerkedésük ellenére ilyen baráti bizalmassággal örven-dezzen váratlan találkozásuknak. Ami pedig Diósi ajánlatát illeti az úti törődés utáni megfrissülésre, megkockáztatjuk annak föltevését, hogy Ady talán nem a csucsai szállodában pihent meg, mint Bertukanak mondta, hanem Diósinál szállt meg, hogy másnap frissen, hódítón jelenhessen meg „kis hűga” előtt.

Diósi elbeszélésének lehet tehát valami valóság- vagy élményalapja, de tények, helyzetek, körülmények és időpontok összekeverednek, ill. bizonytalan-ná mosódnak évtizedek távlatában. (Ezt jelzi az esküvő idejére való téves uta-lás is.) A konkrétumokat pedig megelevenítő fantáziával színezte ki az emléke-ző — vagy íródeákja.

A csucsai Boncza-birtokról l. 148—50, 154—5, 389, 418, 422.

Simon Gerőnéről l. emlékezését: 231—3 és 341.

Ady arcának a fiatalságot sokáig megőrző sugárzását, lélekállapotának ár-nyalatait és villanásait kaleidoszkóp-változékonyssággal tükröző voltát, mely-ben a gyermeki ártatlanságtól és bűnbánattól a szenvedély és a mámor fékte-lenségén át a faun játékos gonoszkodásáig minden érzelem végighullámzott; tekintetének különös varázsát, megbűvölő erejét: mindezt megannyi kortársi leírás és emlékezés megörökíti (l. Révész: Ady életéről 14—8; Eml. III. 400; a Csinszka adta kép: 190). Valóban, szinte megvalósíthatatlan vállalkozás mű-vészi erővel és hitellel kifejezni és megörökíteni ezt a nyugtalan sokféleséget, egy emberarcba sűrített zsenialitást. Adynak azonban — fenntartásai ellenére — nem minden portré-ábrázolásról volt kedvezőtlen véleménye. Sokszor ült modellt Czigány Dezsőnek, s tetszéssel, elismerően szólt a készült képekről (l. ÖPM IX. 205, 484; Lev. I. 262, 266; vö. Horváth Béla: Cz. D. Ady-képei. 1977; Eml. III. 228—9). Adynak képzőművészekkel való kapcsolatáról: Eml. III. 724.

Az Adyról készült és fentmaradt sok alkalmi fénykép mellett legjelentőse-bek Székely Aladár felvételei (l. E. Csorba Csilla fényképikonográfiáját: Teg-napok 417—57 és a képmellékleteket). Ő volt Ady „udvari”, szinte privilégiumos fényképésze; levelezőlapon sokszorosított Ady-képei (l. Lev. II. 286) — főleg „a könyöklős Ady” — a költő ismertségét növelték, Ady viszont, kap-csolatuk révén, az ő üzleti hírnevét, népszerűségét lendítette föl. Székelynek Írós és művészek a. albumához (1915) Ady és Ignótus írt előszót (l. ÖPM XI. 115, 524—5). A húszas évek elején Székely Aladár külön Ady-albumot állított össze felvételeiből Móricz Zsigmond bevezetőjével (a Bibl. 6609. sz. tétele utal rá), amelyet — Rónai Mihály András szerint — Ady Lajos követelésére meg-rövidítettek és újranyomtak, az öreg, kócos, nádfedeles kis szülőháza vonat-

kozó s „méltatlannak” érzett mondat és az Ady testi valójára vonatkozó szövegrész miatt (l. Eml. I. 163—4). Székely Aladárrol l. Dávid Katalin: Sz. A. munkássága. 1968. Képekkel. Emlékkiállítás az Ady-fotókból: Budapest, Múcsarnok, 1977. március—április.

Az emlékezés legfontosabb és legérdekesebb fejezete volna az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* születésének története, mert közvetlen betekintést ígér Ady költő-műhelyébe, a vers fogantatásának és születésének valószínűtlenül felgyorsult folyamatába. A közölt adatok és körülmények azonban oly valószínűtlenné teszik az elbeszélést, hogy elveszik hitelét. Diósi többféle valószínűtlen, tényyszerű részletet, élményi reminiscenciát csoportosít utólag egy híres Ady-vers köré, keletkezésének motiválására. Összekapcsolásuk s az ebből adódó ellentmondások, valószínűtlenségek, ingatag összefüggések magát a fejezet címét és tárgyát kérdőjelezi meg, tárgyát pedig megalapozatlanná, valótlanná teszik. Mindezer Sztojka László kritikátlansága felelős; 370.

Diósi közlése szerint 1914 augusztusára, a háború legelső napjaira esik az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* keletkezése. A vers azonban majdnem három évvel később, 1917. márc. 1-jén jelent meg a Nyugatban. Diósi ezt jelzi is, az akkori háborús nekibuzdulás hangulatára hivatkozva. E megoldás azonban nem egészen helytálló és meggyőző, mert Adytól már a hadba lépést követő első időben is megjelentek olyan szorongó, vészjelző, baljóslatú, egyáltalán nem a háborút igenlő versek, mint az *Ésaiás könyvének margójára*, *Torony az éjszakában*, *A Mindent hurcolva*, *A csillag-lovas szekérből*.

1914. augusztus első felében Ady Csucsán tartózkodik ugyan (l. Lev. III. 79—85), de a háborús felkészülés kavargására és az állandó katonaszállításokra való utalásokon kívül semmi célzás leveleiben a Diósi leírta fölkavaró állomási jelenetre, amely a fejezet legjelentősebb, valóban jellemző erejű részlete, s erre épül Diósi közlése az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* keletkezéséről. De épp a riasztó élmény motívuma hiányzik a versből, s másutt sincs nyoma hasonlóknak, bár felbukkan olyan emlékezés-adat, hogy Csucsán Adyt is szólásra akarták bírni a háború mellett (l. 420).

Diósi elbeszélése kétségkívül téves emlékkombináció vagy a képzelet szülfötte. Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* ugyanis nem 1914 nyarán s nem is Csucsán, hanem Pesten íródott, 1917 elején (február?), egészen más körülmények közt, mint az emlékezés szerint.* Bajos is elhinni, hogy a hatalmas vers egy-két óra alatt — ha sok javítással is — megszülethetett. Az pedig furcsa tapintatlanságnak hat, hogy Diósi egyszerűen bemegy Ady szobájába, és belekíváncsis-

* A Diósi-féle változatot Sztojka már közölte a bukaresti A Hét 1972/3. számában, de Bustya Endre rámutatott a keletkezés valószínű körülményeire (uo. 7. sz.).

codik friss kéziratába, mikor a költő ez ellen védekezett és tiltakozott legjobban: „Nekem ne nézegessen be senki a műhelyembe!” (Ady L. 154)

Csinszka emlékezésvázlata külön, eléggé részletesen kitér e vers létrejöttére, bár időtévesztéssel: „1918 [?!] — tavaszán írja Bandi az »Emlékezés egy nyár-éjszakára« — Pesten — kétnapi vajúdás után [!]. Utána bor nélkül is részeg. Összeesik, s mint egy hullát fektetjük le. A vers utáni nyomasztó csend — két nap múlva utcán Ignótus megállít, a szeméből könnyek ömlenek — megöleli Bandit: »Bandikám, a háború legnagyobb versét *Te* írtad meg.« — Bandit regenerálja ez a hang. Kell neki és őszinte is.” (Vitályos 69) Révész is hosszasan foglalkozik e nagy vers keletkezésével és előzményeivel; kifejti, hogy az akkor már harmadik éve tomboló „véres, szörnyű lakodalom” újra felrobajló haláltánca arra ösztönzi Adyt, hogy elernyedő, zilált alkotóerőit összefogva, a maga önbizalmának, önérzetének megtámasztására is, megvalósítsa régi, nyugtalanító szándékát, s felszakítsa magából azt, aminek költőként való kimondása kezdettől gyöttri, a Háború iszonyatát, felidézve az első rémület borzongó jeleit és látomásait (i. m. II. 45—50, ill. 247—50). Csinszka közlése nyomán ő is leírja a vers történetét:

„Csinszka mondja, »az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*« megírása előtt közvetlenül, Ady Endre hetekig feldúltan kereste* a munkaalkalmat, riadozott a próbától, mindenféle narkotikumokkal csöndesítette a kízó idegességét, az éjszakái elviselhetetlenek voltak, gyötrelmes neuraszténiával várta őt a hajnal, a nappal, e napokban még zárkózottabban elkomorult, végül is rászánta magát a munkára. Az *alkoholt félretolta*, és Ady Endre egy *iramban* [?] írta meg az iramló írást.

A vers a Nyugatban megjelent, és Ady Endre találkozott Ignótus-szal. Csinszka elmondja, hogy Ignótus megölelte Ady Endrét, könnyezett, és sietve hódolt csillagos, szegény barátjának:

— Bandikám, megírtad a háború legnagyobb versét. . .

Ady Endrének vigasztalan jólesett Ignótus szava. Túl volt ő már a siker hiúságain, kérkedő büszkélkedésen, de megmozdulásának visszhangja ráfelelhetett dúló kétségeire: megbírja-e még a feladatát, az elhivatottságát?

Az *Emlékezés* előtt írott egy-két vers és a rá következő *írárok* — mi úgy látjuk — valamennyien megjelöltek a pazarló üstökös-szédülettől, mely hányja felfokozott csudáit, mielőtt végleg eltűnnék.

A megbízható, respektált Ignótus forró vallomása megbuzdította Ady Endre önbizalmát. Ebben az időszakban írja meg *E nagy tivornya*n című versét is. Az *Emlékezés* után magát a *Háborút*.” (Uo. 51, ill. 250; vö. Király: i. m. I. 390—1)

* Elírás vagy sajtóhiba, került helyett?

Mint Király is hangsúlyozza, nem egyetlen élmény, életrajzi motívum a vers indítéka. Ady Lajos viszont arra mutat rá Ady-versek keletkezéséről írott jegyzeteiben, hogy a háború kitörését kísérő baljóslatú, különös jelek, melyeknek halmozódásában Bölöni Ady nagy, látomásos verseinek diabolikusságára ismert (331), „bár külön-külön, de mind és valósággal megtörténtek gyermekkorunkban” (Ady-Múz. II. 186). Érzéletes földidézésük és halmozó egybecsoportosításuk a művészi formálóerő csúcsteljesítménye, a végítélet nyitányának szinte apokaliptikus víziója.

Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* elemző méltatásai: Schöpflin 194—5; Földessy: Mind. tit. 237; Seres József—Szappanos Balázs: Verselemzések. 1970. 132—9; Keresztury Dezső: A szépség haszna. 1973. 126—34; Bányai János: Túl a költői tapasztalaton. In: Az Ady-vers időszerűsége. Újvidék, 1977. 99—100; Király: i. m. I. 389—402, II. 189, 399, 553—4.

Hogy a vers nagyobb időtávlatból tekint vissza a megírására inspiráló eseményre, jelzi néhány nyelvi-stiláris mozzanat is: a cím *Emlékezés* szaván kívül a vers végét nyomasztó *emlékezem* szó; a távolabbi múltba visszautaló „*akkor azt hittem...*” és a szintén hosszabb időszakaszt éreztető „*íme, mindmostanig itt élek*” kifejezések közti végzetváró rettenet.

Adynak az orvosék zsúrján való vendégeskedése, Diósi hívására, még mindkettejük „legénykorában”, 1914—15 telén történhetett. A „hódító” Adyt bemutató kis epizód újabb bizonyítéka a kortársak egyöntetű megfigyelésének, hogy Ady, ha kedvező volt a kedélyállapota, modorával és szellemével rögtön magára vonta a figyelmet, és a társaság középpontja lett (I. Eml. III. 52, 605—6, 616, 632, IV. 99, 258, 468, 491—2, 528—9; kötetünkben: 644. Alig lehet azonban, hogy a társaságban ne ismerték volna Ady költői hírét, s ő csak „civil” mivoltában, személyiségével hódított. Igaz, mindenkivel megtalálta a megfelelő hangot magatartásának varázsával, lebilincselő közvetlenségével, s különös képessége volt, hogy az egyszerű embereket is rögtön megnyerje bizalmas, készséges hívének (I. Eml. III. 36, 601, 605—6, 632, IV. 76, 99, 145, 468, 491—2, 582). — A tréfát élvező kedélyére, játékos kedvére pedig jellemző „Bumi kolléga” esete és a kéményseprőmesterrel való „versváltása” (I. Eml. III. 138—40, 632, 636).

Nem tudjuk, Klatrobec dr. azonos-e Adyék csucsai orvosával, dr. Katona Gyulával (névmagyarosítás?), akit Török nagymama már egy 1914. szept. 7-i levelében e néven említ (a Lev.-ben „katonaorvos”-nak elírva: III. 337; vö. uo. 177).

Incze (Fried) Ernőről I. Lev. III. 307—8.

Csucsára, a Várad—Kolozsvár-vasútvonalnak éppen középső állomására, nyilván a sűrű csapat- és hadianyag-szállító vonatok miatt telepítettek katonai rendőrséget. Az erdélyi román betörés után, 1916 őszén pedig határrendőrséget állítottak föl ugyanitt (l. Vitályos 65; Lev. III. 168). Révész azt írja Csinszka közlése alapján (i. m. I. 186, II. 25, ill. 223, 235), hogy Boncza — állítólag Tisza révén — kijárta, hogy határrendőri különítményt helyezzenek Csucsára, s mintegy családjának a védelmére a várban szállásoltak el tiszteket (l. 310, 445; Király: i. m. I. 211).

Ady hamar összebarátkozott a nagy riadalom után megcsöndesült napok egyhangúságába némi eleveniséget, változatosságot hozó új emberekkel, s már okt. 4-én arról a tervéről ír öccsének, hogy a határrendőrök parancsnokával bejárja körzetüket járművel, gyalog és lóháton (!). Arra gondolt, hogy e bravúrkodó „stikli” — szanatórium híján — meghozza egészségét az átéltek után (l. Lev. III. 168). Az ötlet természetesen nem valósulhatott meg; Ady fizikuma már egyébként sem engedett volna ilyen fáradságos kirándulást. Ami pedig a „lovaglást” illeti, otthon, Érmindszenten Ady bizonyára ült lovon, gyermek- és ifjúkorában (l. Eml. I. 500), de ekkor, 1916-ban ez már lehetetlen vállalkozás lett volna.*

A határrendőrség tisztjeivel való barátkozás nemcsak a társas érintkezést és friss értesülések lehetőségét jelentette Ady számára, hanem ürügyet, okot és alkalmat az italozó együttlétekre, amire ő oly könnyen elcsábult. A katonák pedig, jórészt fiatal, életerős férfiak, az egyenruhának és biztonságos, sőt kényelmes helyzetüknek fölényével tekintettek a költőre, még ha bizonyos tiszteletet sugallt is hírve és megnyerő egyénisége. De hamar kiismerték gyengeségét az ital csábításával szemben, és az „ivócimboraság” jogcímén vissza is éltek e gyengeséjével. Ezért panaszozza Török Károlyné Fehér Dezsőnének: „A határ-csendőrök Bandinak rossz hírét vitték Pestre [s ez Boncza fülébe jutott]. ... Betegségében bosszantotta a Bandi szervezetlen, [azaz fegyelmezetlen, rendetlen, szabados] természete, sajnálta, szegény, egyetlen leányát. Nagyon búsult érte, hogy milyen szerencsétlenné tette magát ... Még azonfelül innét is jártak falusi emberek szegény fivéremhez, akik az Adyék házasságuk felett nagy sajnálatukat fejezték ki ...” (Hársak 331)

A tisztek közül Burg Kornél parancsnok nevét említi Csinszka is (Vitalyos 65). Preszly Elemér Pest megye főispánja, majd államtitkár lett. Bedőházy János a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára, ill. igazgatója volt.

A „gascogne-i legények”-re való tréfás utalást Ady a romantikus lelkese-

* Ifjúkorában, otthon, Mindszenten volt alkalma lovon ülni (l. Eml. I, 500, II. 282); több novellája szól lovakról, pl.: *Egy ló-hősnő, A Szárcsa és Féri, A Szultán haldla*. Párizsi (Robinson) tréfás lovagló-próbájáról: Bölöni 89. vö. ÖN 677.

dés, elmés vidámság és bajtársias összetartozás szellemében összeforrt baráti közösség jellemzéseként használta, egyik legkedvesebb színházi élményére, Rostand *Cyranórája* emlékezve. E témáról Papp Viktorral folytatott ifjúkori vitát (Szilágyi 1904. dec. 15., 1905. jan. 5., ÖPM V. 176, 368). Elsősorban ő volt tehát Ady hűséges „gascogne-i legénye” (I. Lev. II. 215—6, III. 35; Dénes: Élet 48, 71, 98, 169; *Strófák* II.; ÖV II. 437—8; vö. ÖPM I² 458; Kovalovszky: ItK 1992/2. 195).

Eleinte Csinszka, Ady és csucsai családi környezetük szinte gyűlölködő ellenszenvvel és megvetéssel volt Boncza Miklós iránt, aki leányát eltaszította engedetlensége miatt, megtorlással fenyegetőzött, és áldatlan jogi csatározást, bürokratikus huzavonát kezdett a házasság megakadályozására (I. Lev. III. 76, 120—1, 278—81, 295—329, 338, 340; kötetünkben: 113). Az ellenséges viszony azonban, Boncza hallgatólagos engedékenysége folytán megenyhült, s Csinszka közeledni igyekezett édesapjához, aki határidőt szabott a megbékélésre (a bonyodalomról és fejleményeiről I. Révész: i. m. II. 26, ill. 336). E próbálkozás része lehetett Diósi állítólagos békéltető küldetése; azért mondom „állítólagos”-nak, mert az elbeszélés hitele szintén kétes, semmi egyéb adat nem erősíti meg. Valószínűtlenül hat az is, hogy Diósi, akinek az ügyben aligha volt illetékessége és súlya, miért a két tekintélyes pesti úr kíséretében kereste föl Bonczát. Valami valóságmagva mégis lehet az esetnek, de Diósi itt is érezhetően felnagyítja a maga szerepét, eltúlozva esetleges hasonló megbízatásának jelentőségét. És tanúi vagyunk ugyanannak az illetlenül tapintatlan kíváncsiságának, amellyel — mint az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* keletkezéséről szóló fejezetben mondja — megsejmelte az Ady asztalán fekvő verskéziratot. Boncza lakásán azonban semminemű bizalmas kapcsolat nem magyarázza és menti modortalan kíváncsiságát. Ha valóban ott látta Ady verseskönyvét, ez szintén mutatja, hogy Boncza ekkor már érdeklődéssel fordult veje felé (I. Révész: i. m. II. 25, ill. 335—6; kötetünkben: 310).

Ady és Léda végső szakítása és ennek későbbi fejleményei, hatása tükröződnek az Eml. III. több fejezetében, I. 151—6, 214—9, 235—6, 246—56, 274—89. A meg nem történt bécsi találkozóról I. Eml. IV. 750—1.

Ady szigorú hallgatással, néma zárkózottsággal tett megbonthatatlan pesztét életének Léda-korszakára, s csak egy-két nő-bizalmasának ejtett róla szót (I. Bölöni 262; Dénes: Hársak 62—4; Vitályos 58; Eml. IV. 719—20). Emléke titkos mélységbe süllyedt, de eltörölhetetlen maradt, s nemcsak azért, mert e kilenc év volt költői kibontakozásának és harcainak-sikereinek diadalmasan felszárnyaló, hódító szakasza: Lédában ismerte meg a Nő ezer arcát, tőle kapta a szerelemnek a valóság fölé röpítő eksztázisát, s vele és általa élte

meg a férfi—nő-kapcsolat kínpadra feszítő minden gyötrelmét. A kortársak és az utókor szemében kétségtelenül Lédá a legérdekesebb nőalak Ady körül, akinek életében, pályája alakulásában övé a legsúlyosabb, sorsdöntő, tragikus szerep is.

Joggal képzelhetjük tehát, hogy álmatlan csucsa éjszakákon, dugborának maradéka mellett, földidézve múltjának egy-egy emlékképét, minduntalan Lédá alakja tűnik elébe, s ő gondolatban a régi marcangoló vitákat folytatja vele, végeérhetetlenül, eredménytelenül és reménytelenül. Melyiküknek volt igazza? ... (Erre a szerkezeti-szemléleti vázra építi fel ösztönös átéléssel és tudatos művészetrel írt Ady-életregényét Millok Éva: *Fogoly a vártoronyban*.)

Ady számára nyugtalanítón érdekes lehetett, hogy akadt valaki csucsa környezetében, aki ismeri Lédát, sőt — állítólag — rokona is. Ez készítette a bizalmasan óvatos érdeklődésre, s ez is mutatja — ha Diósi közlése való —, hogy Lédá még mindig foglalkoztatja. (Persze, nem *Lédáról*, hanem *Diósynéről* kérdezhetette barátját, csak az emlékezés használja az irodalomtörténetivé vált megnevezést.)

Homályos és zavaros az „államtitkárság”-ról szóló fejezet; félreértések vagy az emlékezet torzításai olvadnak össze benne. Elképzelhetetlen, hogy a háborús Wekerle-kormány tett ajánlatot Adynak politikai szerepvállalásra; ilyen táviratot esetleg Jásziéktól, az 1918 októberében alakuló Nemzeti Tanács nevében kaphatott, a háború legvégén, a nov. 3-án megkötött fegyverszünet előtt. Valószínű azonban, hogy csak arról a táviratról van szó, mellyel barátai Pestre hívták Adyt, látva a forradalom közeli kitörését.

Az emlékezésrészlet érdemi magva annak megerősítése, hogy Ady kezdettől fogva és most is milyen ösztönös, önzetlen készséggel gondolt öccse boldogulásának és karrierjének elősegítésére, aminek számtalan bizonyosságát adja a levelezés és a kortársak emlékezése (I. pl. Lev. I. 313, 316, 322, II. 7, 12, 20—4, 39, 47, 52—3, 80, 89, 104, 107, 112—4, 118, 125—6, 130, 136—7, 188, 220, III. 119; ÖPM I. 314, II. 283, III. 60, 206, 268; Bölöni 351; Eml. I. 355, II. 617—23, 628, III. 57—8, 336—7, 507; Bustya Endre: Egy „szembesítés” hitele. 9. rész. Igazság [Kolozsvár — Cluj-Napoca] 1975. nov. 16. és in: Szembesítés [Robotos Csinszka-könyve és kritikai visszhangja] 288. Bukarest, 1984.).

Ady Lajos ezt a testvéri, segítő és pártfogó gondoskodást azzal viszonzotta, hogy intézte gyakran Párizsban tartózkodó bátyjának megbízásait, ügyeit, mikor pedig ő is fölkerült Pestre, és Steinfeld Nándor még nem szegődött Ady mellé önkéntes titkárnak, ő segédkezett levelezésének és különféle ügyeinek lebonyolításában. Bátyjának nimbuszát és kapcsolatait hasznosítva, maga is bizonyos közéleti szerephez és befolyáshoz jutott, s ez is növelte becsűt. A háború végén, a forradalmi változások szelére mind többet ösztö-

kélte, zaklatta Adyt, hogy összeköttetései révén „mélto”, rangos pozíciót szerezzen neki, s fenyegető követelőző magatartásával sok gyötrelmet okozott az utolsó heteiben egyre vészesebben hanyatló egészségű, bomló idegállapotú Adynak (l. 738; Vitályos 72, 107; Király: i. m. 480—1; Bustya: i. m., ill. 288—9). Így érte el, hogy Kunfi Zsigmond, a forradalmi kormány oktatásügyi minisztere kinevezte debreceni tankerületi főigazgatónak, s bár meglepő, pozícióját a Horthy-korszakban is megtarthatta, csak 1935-ben kapott más beosztást, Pesten.

Ady Lajos egyéniségének, bátyja életében és utóéletében való szerepének tárgyilagos összefoglaló föltárása az Ady-kutatásnak még elvégzendő feladatai közé tartozik. Anyagot ehhez elsősorban az ő Ady-életrajzának, a hagyatéki pörnek és Robotos Csinszka-könyvének vitairódalma szolgáltat (l. 750—1).

Diósi két kis epizódot említ Adynak a pénzzel való örökös viaskodásáról, amelyről oly sokat és nyíltan vall verseiben és prózában. Levelei — a csucsai korszakban is — tele vannak pénzügyi gondokkal, panasszal, járandóságok és előlegek sürgetésével (l. pl. Lev. III. 39, 55, 59, 64—5, 81, 86, 105, 121, 136—9, 143—4, 150, 155, 158, 160—1, 166—9, 173—5, 183—4).

Nádas Sándor (1883—1942) a Pesti Futár c. bulvár-hetilap (1907—38) alapítója és szerkesztője, a közéleti visszasságokat leleplező, társasági botrányokat és társadalmi kulisszatitkokat föltáró, hol bátor, támadó, hol pletykás-ízlelstenen cikkeivel tette lapját hírhedtté, de népszerűvé. Fő célja az érdekességre, feltűnésre törekvés, „szenzációk” hajszolása, egyszóval a közönség kíváncsiságának kiszolgálása volt, s ezért tollát néha olyanok ellen is fordította, akikkel voltaképp azonos elveket vallott. Így például a modern irodalmat, a Nyugatot és vezető embereit is célba vették nyilai. Ez a gátlástalan támadó hajlam veszedelmes hírűvé tette. Ady is igyekezett jó kapcsolatot tartani vele, érdeklődve olvasta lapját, és írt is bele (l. Lev. II. 197, III. 127; ÖPM X. 49, 211, 381, XI. 55). Az 1915. őszi Rákosi—Ady-vitában Nádas lapja Ady mellett állt ki (l. ÖPM XI. 397—8), de 1918 februárjában a rámenősségéről közismert szerkesztő kaján gonoszkodása őt tette meg áldozatának (l. Eml. IV. 286—8, 301—2). Nádasról l. fiának interjú-vallomását: MN 1989. jan. 21.

A szállóbeli találkozás idejét illetően több lehetőség is fölmerül. 1917-ben Adyék kétszer voltak Pesten: januárban Boncza Miklós temetésére jöttek fel, a Magyar Királyban szálltak meg, és márciusig maradtak (l. Ady L. 216; Vitályos 66), ősszel pedig az örökség ügye és Boncza lakásának átvétele tette szükségessé felutazásukat. Ekkor azonban, a vagyon biztonságának tudatában, mint Ady Lajos hangsúlyozza is, már nem az öreg Magyar Királyban, hanem a most már parádézni kívánó Csinszka kívánságára az előkelő, Duna-parti Hungáriában, majd a csendesebb Vadászkürtben laktak (l. Ady L. 217; Vitá-

lyos 68). Az előző években azonban több ízben is Ady otthonos, kopott Magyar Királya a szállásuk. 1915 őszén Csinszka meg is jegyzi, márciusi esküvőjük utáni pesti időzésükre utalón: „most már nem olyan kellemes a Magyar Király” (Vitályos 60—1, 96). E pesti tartózkodás időpontját megerősíti Ady Lajos (210) és Ady Lajosné (338; vö. Lev. III. 143—9; Dénes: Élet 251). Említi Csinszka a Pilseniben való ebédeket, vacsorákat is. (Emlékezésvázlatában szól ugyan egy májusi feljöveteletről, de ez nyilván az emlékezet tévedése; egybeolvadnak, összemosódnak az időpontok; l. Vitályos 59, 93). — 1916 tavaszán újra hosszabb időt töltenek Pesten, részben ismét a Magyar Királyban (l. Vitályos 63—5, 98—101; Ady L. 210—3; Lev. III. 158—9; Dénes: i. m. 217).

Ezek tehát Diósi és Nádas szállóbeli összetalálkozásának lehetséges alkalmai. A valószínűség az 1915. őszi időpont mellett szól; akkor készített ugyanis interjút Nádas a vidékről feljött s a Magyar Királyban lakó Adyval, aki Rákosi Jenő támadásairól nyilatkozott felháborodva. A cikket a Pesti Futár 1915. nov. 19-i száma közölte (l. ÖPM XI. 449—50). Az interjú és a kézirat-ügylet pedig összekapcsolódhatott.

A Boncza-vagyonra, ill. Csinszka örökségére való célzás és a Hatvany—Pallas-kapcsolat említése viszont valóban 1917-re utal, mert csak Boncza Miklós halála után — 1917 január — volt alapja. Vagy talán Diósi emlékezete egy későbbi, erre vonatkozó beszélgetésüket vetíti vissza erre az esetre? Ady önértékes válasza mindenestre igazolja házasságával kapcsolatos magatartását, amely egyébként meglepő módon eltér anyagiakról vallott és követett felfogásától: tiltakozott annak látszata ellen, hogy vagyonaért vette el Boncza Bertát, és szinte kicsinyesen számolt minden jövedelmi forrásával, hogy hozzájáruljon a csucsai háztartás költségéhez, nehogy azt mondhassák róla: a felesége tartja el (l. Lev. III. 160, 179, 184; Ady L. 202—3, j., 216—7; ÖPM XI. 110, 428, 436; Hársak 307).

Hogy életének ebben az időszakában (l. Ady L. 206; Lev. III. 143—4, 150) Ady ráfanyalodott lemásolt verskéziratainak áruba bocsátására, néhány koronáért, diszkrét, de dicstelen voltában emlékeztet Berda József keserűen őszinte ötletére: 1945 őszének inflációs nyomorúságában apróhirdetés útján kínálta bármely versének kéziratát — egy liter borért (l. Vargha Kálmán: Berda József. 1982. 204—5).

Hatvany Lajos 1917-ben átvette a Pesti Naplót, s érdekközösségbe lépett a Pallas könyvkiadó vállalattal (l. Hatvany: Ady I. 156, 340—1). Látna Ady előbbi kiadóinak a pinceraktárban heverő kötetek iránti érdektelenségét, a Pallas nevében, de a maga számlájára összevásároltatta őket, s megszerezte az Ady-jogokat. Ismét forgalomba kerültek Ady kötetei, újabb kiadásuk is sikeresen fogott, s ezzel — Hatvany áldozatkészsége és ötletes vállalkozó szelleme

révén — serkentő erkölcsi és anyagi elégtételt kapott Ady, akit a háború alatt évekig mellőzött a kiadói politika (l. Hatvany: i. h.). De Hatvany ezalatt is, változó hőfokú viszonyuk, sőt ellentéteik és nézeteltéréseik dacára is mindig készséges támogatója, baráti mecénása; új helyzetében pedig mint Ady „kiadója”, még inkább bebizonyította segítőkészségét. (Ha az eset valóságos, 1917 előtt történhetett, mert Csinszka gazdagon örökölt apja halálakor.)

A Hatvany–Ady mecénási viszony (Adynak csúfondáros-önkritikus, talá-ló kifejezésével: „pénz közösülés”; Lev. II. 238) jellemzéséül hivatkozunk né-hány jelentősebb forrás-helyre és dokumentumra: Ady L. 148–9, 163–5, 215–7; Bölöni 163–6, 261; Hatvany: Ady I. 14–5, 131–59, 339–41, 389–96, 422–37, 483–4, II. 414–6; Schöpflin 206; Vezér 263, 268; Király I. 356, 589–91; Fenyő 115, 123–8, 134; Vitályos 56; Eml. III. 403, 539, 562–3, 573–93, 601, IV. 588, 779; ÖPM XI. 110–2, 260, 436; Lev. I. 24–8, 31, 272, 283–4, 304–6, 314–5, 320–1, II. 60–1, 67, 202–4, 237–9, III. 7–9. Az Ady–Hatvany-levelezés megtalálható ezenkívül több helyen is: Hatvany: Ady a kortársak közt. Levelek Ady Endréhez. 1927. 91–248; uő: Ady I. 175–304; Lev. Hatvany 25–226 (az Ady-levelek sorszámai: 689. 1.); Hat-vany lev. 39–135.

Adynak a pénz hatalmát mitizáló és hiányát panaszló vallomásait adatok-kal, részletekkel sokoldalúan alátámasztják és hitelesítik a kortársi emlékezé-sek és az irodalomtörténeti elemzések. L. pl. Lev. I. 293–4, II. 49–50, 65, 72, 147, 191, 244–5, III. 34, 155, 158, 161, 186–9, 175; Ady L. 77–9, 84–5, 100–1, 111, 136–9, 146–8, 206, 224–5, 235–6; Révész: Ady életéről 43, 72–3, 145–7; Bölöni 164; Schöpflin 110–2; Fenyő 137–8; Hegedüs: Ady Váradon 44–58; Varga 223–5; Vezér 268–9; Vitályos 21–4, 64; Király I. 354–94, II. 5; Eml. II. 474, 482, 602–7, 673–4, 686–9, 738, III. 48, 166, 234, 238, 257, 384, 392–4, IV. 14, 20, 38–9, 130–4, 152–3, 273–7, 298–9, 588, 725, 779; kötetünkben: 509–11, 726–7, 746–7.

Hogy 1918 őszén mikor jöttek föl Adyék Pestre, nem állapítható meg nap-ontossággal, de semmiképp nem október elején, 8-án, mint Diósi mondja. Csinszka emlékezésvázlata szerint „október 25 vagy 26 körül”, ill. „október végén” történt az utazás, s nem annyira Ady, mint az ő sürgető akarataból: „Én siettetem és forszírozom az utat, mert félek Bandi leromlott idegrendsze-rétől, s valami ösztön rémit —, hogy elzáródhatnak az utak.” A következő na-pokról írt beszámolójának kronológiája is megerősíti, hogy okt. 25–27. közt történt a feljövételük (Vitályos 70; vő. Ady L. 228). Ami pedig Adynak akkori egészségi állapotát illeti, Diósi leírását igazolják Csinszka sorai: „Izgatottsága — ijesztő sírógörcsei vannak, keze reszket, nem alszik . . . tragikusan néz ki . . . minden izgatja — sokszor érzem tehetetlen vergődését, a tragédiát tönkretett

— egészsége miatt. Most volna jó izmosan, erősen élére állni a bajoknak.” (Uo.) Szüleinek már szeptember elején panaszodik Ady: „*Rossz egészség, álmatlanság, idegesség s örült köhögés éjszakánként... Nagyon ideges vagyok, nem tudok dolgozni...*” (Lev. III. 199)

Nyugtalan elszántságát, hogy ott legyen a készülő nagy változás forrásánál, gerjesztették és táplálták barátainak, az események irányító főszereplőinek sürgető híradásai: „Pestről sürgönyök hívják — s a forradalmi készülődés napi táviratokban hívja magához... Jászi is sürgönyöz.” (Vitályos 70)

Az őszirózsás forradalom kitörésének (okt. 31.) és eseményeinek Adyval kapcsolatos vonatkozásairól (Tisza halála, a köztársaság kikiáltása, a Nemzeti Tanács üdvözlete, Erdély leválása, Vörösmarty Akadémia) az életrajzi irodalom bőven beszámol; ÖPM XI. 156, 622—6; Vitályos 70—1; Ady L. 228—30; Révész: Ady trag. II. 112—46, 167—73 és Ady-tril. 285—306; Bölöni 347—54; Adyné 371—2; Hatvany: Ady I. 163—8; Schöpflin 206—7; Kovalovszky: Látóhatár 1969: 373—7; Király: Intés I. 420—7; Eml. IV. 420, 429—30.

Az utolsó karácsonyról, a spanyoljárvány tombolásáról, Ady súlyosbodó állapotáról és szanatóriumba viteléről, ottani két hetéről, haláláról és temetéséről: Vitályos 71—2; Ady L. 238—41, a Pestről való távozás szándékáról 239. j.; Révész: i. m. II. 146—61, 173—5, ill. 306—17, 322—6; Hatvany: Ady I. 129—31, 168—73; Krúdy II. 64; Schöpflin 207; Fenyő 142; uő: Eml. III. 538; Móricz: uo. 608—9; Lesznai Anna: uo. 665; Babits: uo. 647; uő: Gál 69—74; Eml. IV. 360, 421—2, 741; kötetünkben: 332, 736—8.

Ady utolsó hónapjainak-heteinek közvetlen tanúja dr. Pfeiffer Ernő (1881—?), akinek Veres Pálné utcai házában Boncza Miklós egykori lakásába költöztek Adyék 1917 őszén. Pfeiffer dr. még Párizsból ismerte Adyt: 1906-ban ő kezelte elhanyagolt és kiújult betegségében (l. Bölöni 90—1), s most ő lesz — az utolsó hetekben — baráti „házi”-orvosa.

Kapcsolatok emlékeit Révész könyve számára írta meg (Ady trag. II. 162—83). Mintegy kiegészítésül közli Scheiber Sándornak küldött levelében a következőket:

„Az első világháború alatt, míg a fronton voltam, értesültem, hogy Adyék házukban — közvetlen mellettünk — béreltek lakást. Ekkor kezdődött Ady és Bertuka, e rendkívül tehetséges nő és feleségem közt meghitt kapcsolat... Persze nem azt az Adyt találtam Pesten, mint Párizsban. Míg ott csak úgy sugárzott a tehetségtől, most a betegség megkezdte romboló hatását testi, de főleg szellemi téren, és rohamosan előrehaladt 1918 őszén, mihez a nagy izgalmak — főleg Erdély elvesztése — kétségtelenül hozzájárultak. Nem kevésbé az alkohol is. Mikor beszállították a szanatóriumba, már csak roncs volt ez a nagyszerű emberpéldány, és valóban megváltás volt részére a halál.

Mikor visszaemlékezéseimet megírtam Révész trilógiájába,* felolvastam őket Bertuka előtt, hogy esetleges tévedéseket kijavítson. Ezért merem állítani, hogy valóban autentikus minden, ami cikkemben áll, objektíve megírtam mindent, mit Adyról tudtam, és amit e kétségtelen génie irodalmi megítéléséhez szükségesnek tartottam.” (1961. nov. 18., Tananarive, Madagaszkár; Pfeiffer dr. kivándorolt.)

A levélből az tűnik ki, hogy Ady-levelei is voltak, de ezek elkallódtak, mikor 1944 végén kifosztották gödi villájukat. Scheiber Sándor közlése szerint három dedikált Ady-kötetét Pfeiffer dr. rokonának, Szántó Györgynek ajándékozta, aki Nelli néni öröksége c. regényében (1957) dr. György Ernő alakjában őt mintázta meg.

A dedikációk szövege, hozzám került fényképmásolat alapján:

Versek: Pfeiffer Ernő kedves barátomnak és nagyságos Elza pajtinak szeretettel

Adybandi

1918

Ki látott engem?: Szeretettel Elzának és Ernőnek.

1918. okt. 28.

A halottak élén: Drága Ernőnek, drága Elza pajtinak az ő nagyon-nagyon jó hív és hálás emberük

Ady Endre

1918. okt. 28.

(L. Révész: Ady trag. II. 177 is, retusálva).

Az első dedikáció — a könnyedebb írásformáról ítélve — talán korábbi, a másik kettő viszont azt dokumentálja, hogy Adyék, Csucsáról Pestre feljőve, három nappal a forradalom előtt, 1918. okt. 28-án már itt voltak (l. 400, 411).

A román katonatiszt és Ady közti, valóban „kísérteties” hasonlósággal kapcsolatos, borzongatóan rejtélyes történet a képzelet vadromantikus játékának hat, egészen valószerű részletek keretébe fogva; kérdésünkre Vonyica is emlékezett egy román tiszt érdekes hasonlatosságára. De sem Csinszkanál, sem másutt nem találunk utalást ilyen esetre, bár Csinszka egy levelében szól a hozzá beszállásolt tisztokról (l. Lev. Hatvany 264). Az elbeszélésnek jellemző adaléka viszont a fiatal özvegy férjhez menő szándékának korai megmutatkozása; végül is Márfy Ödönnel állapodott meg (l. 697, 706).

* Ebben jelent meg újra az Ady trag.

Octavian Goga (1881—1938) első Ady-fordításai 1909-ben jelentek meg. Mikor nemzetiségi izgatásért 1912-ben elítélték, Ady baráti üdvözlét küldött neki, és eszmeközösséget valló cikkben állt ki mellette. Kapcsolatukat erősítette személyes találkozásuk: 1913 elején Ady a Városmajor szanatóriumában rendezett vacsorán ismertette össze Gogát a modern magyar irodalom képviselőivel is. Viszonyuk Gogának a románság törekvéseit szolgáló, egyre túlzóbb, nacionalista magatartása miatt megszakadt ugyan, de Goga mindvégig megmaradt Ady nagyságát tisztelő, emlékét őrző hívének (I. ÖPM X. 154, 516—7, XI. 17, 63, 86, 196—214, 271—86, 324—34, 351—3; Eml. I. 120—1, II. 523, 573—8, 598—600, III. 466—8, 626, IV. 386; Király: Intés I. 162, 192, 199—206).

A csucsai Boncza-birtok leírását I. Hársak 307—12; kötetünkben: 148, 389. Eladásáról és a Gogával kötött szerződésről: 154. Ady italteljesítéséről („dugbor”): Vitályos 63; Révész: i. m. I. 134, ill. 192; Eml. IV. 781; kötetünkben: 341, 442.

Az „Ady fiá”-ról felröppent és sokáig csapongó híresztelést maga Octavian Goga segítette megalapozni a meglepő hasonlatosságot hangsúlyozó nyilatkozataival és a fiúról való gondoskodásával. A Petru Ciuceanu — Csucsai Péter (más forrás szerint — talán az Adyra utaló — Andrei Ciucea) néven emlegetett fiúról állítólag először hírt adó kolozsvári lap közleményét és megjelenési idejét nem ismerjük. Az 1924 karácsonyára kiadott Ady-könyv azonban már közli egy szintén meg nem jelölt temesvári lap ismeretlenül maradni óhajtó munkatársának csucsai riportcikkét (mint útítársára, Ormos Edére hivatkozik, aki szorgos kutatója volt Adyra vonatkozó életrajzi emlékeknek és dokumentumoknak).

A Csucsán járó újságírók találkozhatnak a Goga-kastélyban Adyék egykori román „szobalánya”-nak hatéves kislányával, akinek mindenben Adyra emlékeztető hasonlatossága megdöbbeníti őket. (Vajon nem itt van a forrása Diósi fantasztikus történetének a katonatisztről?) A fiúcska 1917-ben vagy 18-ban született — későbbi cikkek 1934-ben tizenhat, 1938-ban tizennyolc évesnek mondják; akkor érettségizett, és katonatiszti pályára készült, Goga támogatásával. Nevelőapjának, a román fasiszta nacionalizmus vezérének eszméi alakították nyilván az ő nézeteit és magatartását is, mert a háború után, 1945-ben népítélet áldozata lett.

Az Ady-könyvben közölt cikkhez a szerkesztő kérésére Ady Lajos fűzött észrevételeket. Rosszhiszemű legendának mondja a cikk feltételezését; a fiú apját az 1916 őszén Csucsán átvonuló tömérdek katona közt kell keresni. Személyének szerfölött „incertus” voltán akkoriban maga Ady is tréfálkozott (Ady-könyv. 1924. 104—9).

A cikkíró kifejezi ugyan erős kételyét: lehetséges-e Ady akkori állapotára vonatkozó orvosi vélemények ismeretében, hogy — a hasonlatosság ellenére — az ő gyermeke a csúcsai román kisfiú, akinek anyját is ellentmondóan, kétféleképp nevezik meg a cikkek? A leghitelesebb cáfolat azonban magának Ady feleségének nyilatkozata, még ha tekintetbe vesszük is — akárcsak Ady Lajos véleményében — az etika, a családi becsület és a jóízlés diktálta tagadást. Egyébként Adyt jól ismerő kortársak kétségbe vonják vagy tagadják, hogy Ady mint férj helyt tudott volna állni férfiként a házasságban.

Az Ady-könyvben forrásként jelzett temesvári cikk a Bibl.-ban nem található. A közleményt időben megelőzi viszont Benamy Sándornak a pozsonyi Műjság 1924. okt. 19-i számában közölt írása (Maradt-e A. E-nek gyermeke?), s ez is megjelenhetett már valahol. Benamy ui. a húszas években Erdélyben dolgozott, de írt az utódállamokbeli magyar lapokba is. Lehet tehát, hogy az ő riportja a legenda forrása; maga is, mások is többször föltalálják a kétes szenzációt. L. Gyilkos (Kolozsvár) 1931. dec. 19. és 1932. jan. 6. (fénykép); Benamy Sándor: Napló (Szabadka) 1934. márc. 22.; uő: Literatura 1934. okt.; uő: Napló (Nagyvárad) 1936. febr. 13.; Benczel Béla: uo. 1936. jún. 6.; (f. i.): Ünnepek 1936. dec. 18.; Aradi Közlöny 1936. febr. 14.; Farkas Aladár: Az Ember (New York) 1946. okt. 26. és Demokrácia 1946. dec. 22.

TANÍTÓ VOLTAM AKKOR CSUCSÁN

Nagyon jól ismertem Ady Endrét, hiszen csucsai tanító voltam abban az időben, amikor ő ott időzött. A Boncza családnak úgyszólván naponkénti látogatója voltam. Török Károly, Boncza Bertuka nagybátyja kötött oda, aki nagyon kedves pajtásom volt. Együtt jártuk a hegyeket, vadászgattunk, ő festegetett, rajzolgatott, mert festőnek készült; olvassgattunk, én a történelmet, irodalomtörténetet böngésztem: tanár akartam lenni.

Bertuka, Ady későbbi felesége, akkoriban még a budapesti Erzsébet Nőiskolának volt a növendéke. De amikor hazajött Csucsára a fürge szemű szőke leányka, teljesen fiús, mondhatnám: suhanc-pajtáskodással szegődött hozzánk. Nekiláttunk a magyar irodalom ízelgetésének, de különösen az újabb írókat gyakran gúnyoltuk, dögönyöztük. Szinte lelki feszültségünk kiteljesedéseként köszöntöttük Karinthy „Így irtok ti” c. paródiáit. Mi, férfiak nagy kedvvel gúnyoltuk Adyt, s már Karinthy „Jött értem a fekete hajó, Jött értem fekete vizen”^{*} — kezdetű paródiája előtt öltögettük Bertuka felé gonosz nyelvünket, Adynak tulajdonítva ezeket a sorokat: „Szeretnék lenni valami nagy: Fekete kosz a körmöd alatt.”^{**} Mert már akkor, 14—15 éves korában rajongója volt Adynak. Előkerült a naplója, tele ömlengő szerelmi vallomással. Mi mohó hecc-kedvvel csaptunk rá. De kiderült, hogy a szerelmi sorokat egy kedves tanárnőhöz

* Moslék-ország

** Vö. 571—3.

írta.* Írta, hogy sugározhassa feszülő lelkéből a szerelmet l'art pour l'art.

Ő Adyban nem a férfit szerette, hanem a költészetet. Ilyen gyermekleány nem is érezhette, mit jelent férfit szeretni, s mégis Adyhoz tartozott szívvel-lélekkel. És szívósan kitartott ebben, míg végre a svájci leánynevelőből levelezésbe kezdhetett vele. Ha Bertukát nem ölelik át a Múzsák, nem közeledett volna Adyhoz soha.

De nemcsak passzív, hanem aktív irodalmi játékot is űztünk, be is mutattuk egymásnak titkos rigmus-zsengéinket. Egy délután a kastély kertjében üldögéltünk. Ott volt Bertuka is. 14 éves lehetett. Károly kijelentette: „A lánkó is írt verset, s azzal gyorsan bement a házba, és egy fél írkalappal tért vissza. Ideadta nekem, hogy olvassam el:

Fekete mezőn fehér virágok,
Mennék és mégis köztetek állok.
Itt állok, állok némán, ridegen.
A színetek is olyan idegen.
Itt állok, állok . . .
S piros szívemmel valakit várok.

Mondtam: „Jó kis vers.” Károly ezt mondta: „Kezdőnek. Ti. az a fehér—fekete ellentét nagyon elcsépelt, és igen sokat áll benne a lánkó.” Én így bíráltam: „Az igazi ellentétet nem a fekete és fehér között kell keresni, hanem a fekete-fehér környezet és az eleven és türelmetlen piros szív között.” Károly akkor belenyugodott, de később sokszor heccelte vele Bertukát, ha pl. megállt pihenni vagy valamit nézegetni, rászólt: „Gyere már, ne állj, állj ott piros szíveddel!” Ezért határozottan állíthatom, hogy ezt a versecskét Boncza Berta írta serdülő lányka korában. Hogy a Csinszka-kötetben mi van belőle, nem tudom. Kézirat nincs a birtokomban.

* Valkovszky Mária? L. 94, 151.

Boncza Bertát nem Ady formálta költővé. A családnak eleven költői vénája volt. Török Károly is, kinek Boncza lány volt az anyja, megkapó verseket írt. Tudok róla, hogy Varjúvár c. költeményét a 910-es évek táján a Kolozsvárt szerkesztett Erdélyi Lapok közölte. Egyik versét még ma is tudom:

Haláltánc

Táncot ropok, szilaj, örületes táncot,
Zene hozzá kárörvendő kacaj,
S hogy annál szebb legyen a vad ricsaj,
A csont-ember a párom:
A halál táncát járom.

—————
Valami halk sóhaj száll az éjen által:
Szólongat az anyám zokogó sírással.

Én nem hallom hangját esdeklő szavának,
Csak járom a táncot, táncát a Halálnak!

*

Bertuka rendkívül intelligens és határozott lélek volt. Mintha állandóan égette volna a tudat, hogy életindulásán egy regényes setét folt van, s hogy azt ellensúlyozza, jókedvű, jólelkű, tevékeny akart lenni, bebizonyítandó: érdemes volt így születnie.

Nagyatyja: Török Károly szolgabíró különös körülmények között halt el. Erről nem beszélek szívesen. Török Károly, a fia, ki bizalmas barátom volt, erről sohasem tett említést. Nekem Páll Anna kolozsvári iskolaigazgató mondta el, ki Bertukáék családjának régi jó barátja volt, nekem pedig távoli rokonom. Őszerinte Török szolgabíró valami jó emberének a fiát a katonaságtól szabálytalanul mentette ki. Ez napvilágra került. Ezt a megbélyegeztetést nem tudván elviselni, öngyilkossá lett. Családját nincstelenségben hagyva, Boncza segítette őket, nevelget-

te az árvákat: Bertát és Károlyt. De a szép Bertára szemet vetett, és bár az mást szeretett, feleségül vette. Ezért Berta néni, Bertuka nagyanyja, többé nem méltatta szóra Bonczát, bár teljesen rá volt utalva. Ady ismerte ezt a regényt, és együtt érzett Berta néivel.

De Bonczát nem szívelte Károly sem, Bertuka édesanyjának testvéröccse, úgyhogy amikor „bátyjaura” Csucsára érkezett, és behajtatott a két szürkével az alsó kapun, Károly a felsőn távozott; lejött hozzánk, s onnan Bánffyhunyadi a jó ismerősök-höz.

Olyankor én is kerültem a Boncza-kastélyt, mert Boncza főlényeskedő nagyúr volt. Először országgyűlési képviselő, majd a Magyar Közigazgatást szerkesztette. Ez nagy és könnyű jövedelemhez juttatta. Károly így nyilatkozott bátyjaura újságírói ténykedéséről: „Könnyű neki lapot szerkeszteni, hiszen csak le kell másolnia az új törvények szövegét és a hivatalos rendeleteket.” Amint hallottam, Boncza Wekerlének volt fiatalkori barátja. Az egész csucsai kastélyt azért építtette, azért tartott parádés fogatot, azért kerítettett le ún. vadaskertet stb., hogy játszhasssa a földesurat.

A bátyjával ékes „kastély” csak mutogatni, fényelgés céljából épült egy kilátó hegyfokon. Benn, a gyümölcsfák között terpeszkedett az öreg lakóház, amely a két öregnek, s ha itthon voltak, Károlynak és Bertukának adott szállást, Bonczának külön épületben volt a tanyája. A kastélyt csak nagy tekintélyű vendégek előtt nyitották meg. Ehhez tartozott még a 3—4 [?] holdas „vadaskert” egy cifra vadászlakkal, pár halastóval és 4-5 özzel. De ez már távolabb volt a kastélytól a Sebes-Körös balpartján. Itt csak egy gyümölcsösnek volt gazdasági jelentősége.

Török Berta szerelméről hallottam Páll Annától is, Kiss Kálmánné csucsai származású asszonytól is. Amint mondták, Ignácz István bánffyhunyadi derék fiatalembert szerette, s már el is jegyezték magukat egymást közt, amikor a nagybácsi, Boncza kemény akarata elszakította őket. Állítólag ez okozta korai vé-

gét, bánatában halt meg. Ennek körülményeiről pontosat nem tudok. Károly egyszer, amikor erősen kirohant a bátyjaura ellen, olyasfélét mondott előttem, hogy Bertát (Csinszka anyját) is ő vitte a sírba.

Sokat szépített a dolgon, hogy ott tartotta nővéreit: Malvina nénit, ki valamelyik Bánffy gróf gazdatisztjének volt az özvegye, nyugellátás nélkül, és Berta nénit, a Bertuka nagyanyját. Nagyon kellemes, szellemes kedéllyel társalgó öregek voltak, úgy-hogy a költő is nagyon szerette őket. Ők nevelték a korán elár-vult kis Bertukát.

Boncza külön német és francia nevelőnőt is tartott mellette. Az elemi iskolát magánúton végezte. Jakab Árpád helybeli ig. tanító oktatta igen gondosan. Minden nap íratott vele egy fale-vél alakra kivágott papírlapra néhány szót, s ezekből a levelek-ből egy nagy koszorút fontak, amelyen nagyszerűen lehetett szemlélni a leányka írásának fejlődését. Mindenki dédelgette a kedves kis árvát. Gyarmathy Zsigáné bánffyhunyadi író-nő meg-határozott rajzot írt róla, s fényképeket is közölt, de már nem emlé-kszem, melyik folyóiratban.

Csinszka első tanítója a legjózanabb, legpontosabb, talpig be-csületes ember volt, csak szerencsétlen. Még fiatalon trombó-zist kapott, s aztán lexikonokból, orvosi könyvekből arra a meggyő-ződésre jutott, hogy ő sohasem fog meggyógyulni. Sokáig fe-küdt, nem remélte, hogy valaha lábra állhat, s hogy kis családját se hagyja adósságokban, ami hosszas ápoltatásával bekövetke-zett volna, felakasztotta magát a szelid, jó ember.

*.

Adyt nem a Boncza-háznál ismertem meg, hanem a vasúti vendéglőben, ahol vacsorázott, és az éjszakát is töltötte, Ér-mindszentre igyekeztében. Akkor még nem ismerte a Boncza családot.

A vasúti vendéglő egyik kis szobájában volt a csucsai értelmiség kaszinója, mely az én agitálásom folytán jött létre, én voltam a háznagya, s így üres időm nagy részét ott töltöttem. Vacsora után járt az idő; épp indultam hazafelé. Utam az éttermen vezetett át, ahol Ady ült a vendéglősné társaságában; aki nemcsak arra gondolt, hogy vendégeinek jó vacsorát főzzön, hanem ügyes társalgásával szórakoztatta is őket. Emlékezett rá, hogy Adyt és a Nyugatot gyakran emlegettük, s hogy felváltam, odahívott a költő asztalához. Bemutatott mint a Kaszinó gazdáját és Ady nagy tisztelőjét. Ady jó hangulatban volt. Mindjárt letegezett, és azt kérdezte: „Te is itt seftelsz? (ti. Csucsá tele volt faszén- és mészkereskedővel). „Nem értek a sefteléshez” — feleltem. „Hát akkor miből élsz?” — kérdezett tovább. „Tanító vagyok.” „És hogyan érteted meg magadat a román gyerekekkel?” „Leginkább dalokkal” — válaszoltam. „Tudsz sok népdalt?” — kérdezett tovább. „Azt hiszem, ismerem az egész magyar népdalkincset” — dicsekedtem, mire Ady feddőleg rám szólt: „Ha tudnád, hogy milyen nagy lehetetlenséget mondtál, felfricskáznád saját magadat.” Én makacsul bíztam magamban, s azt ajánlottam, hogy próbálja ki ismereteimet. Mire ő megjegyezte, hogy hiszen ő maga sem ismeri teljesen a gazdag magyar népköltést. De azért jó szórakozásnak vélte, ha kérdez, mondván: „No jó, most én leszek a tanító bácsi, te meg a nebuló.” És kezdett kérdezni: „Virágos kenderem elázott a tóban, Kalapom szememre vágom, Kútágásra szállott a sas”, de ez utóbbit már ő is dúdolgatta. És sok-sok régi erdélyi nótát diktált, amelyeket még jó Anyámtól tanultam, s éreztem, hogy ő is hasonló forrásból táplálkozik. Tetszett neki, hogy nem böngök, hanem halkan énekelek. Elnótáztgattunk éjfélig, mikor is Juliska néni, a vendéglősné udvariasan figyelmeztette a költőt, hogy korán indul a postakocsi Szilágyba.

Amikor legközelebb találkoztam Károllyal és Bertukával, nagyon büszkén dicsekedtem el vele, hogy személyesen ismerem Adyt. Élveztem, hogy e tekintetben ők mögém kerültek.

Adyval másodszor az első világháború kitörésének napjaiban, a mozgósítás idején találkoztam futólag a vasútnál. Akkor érkeztem haza Pestről, hol tanulmányaimat folytattam, és mint póttartalékos katona, indultam a csapattestemhez. Bevonulásom napján Ady és Bertuka lejöttek a mi parányi, vadszőlős hajlékunkba, hogy elbúcsúzzanak tőlem, és jó anyámat vigasztalják. Akkor már jegyesek voltak, Ady nagyon kedves tudott lenni a kesergő öreghez. Lekísértek ők is az állomásra. Bandi tréfásan felsóhajtott: „Jaj, én nem kellek a császárnak!” Erre megjegyeztem: „De neked sem kell a császár”, mire ő nevetve így szólt: „Ez már kölcsönös közöttünk.” Jött a vonat, tele bolondos, daloló katonákkal. Én bezzeg nem daloltam. Kértem Bertukát, hogy néha látogassa meg szegény, jó öregemet, ha lejön a faluba. „Aztán túlságosan ne vitézkedj, kár minden csepp vérrért”, mondotta Ady, megáldott és megcsókolt. És én nekivágtam a vérözönnek...

Úgy másfél év múlva jöttem haza szabadságra, mint lábadozó sebesült. Találkoztam az országúton Adyval és Bertukával. Észrevettem, hogy Bertuka meglöki, figyelmezteti, hogy ismerős vagyok, hívjon meg hozzájuk. Meglepett, mennyire megtörte Adyt az a másfél év. Úgy látszik, többet szenvedett otthon, mint én a fronton.

Ezután elég gyakran találkoztunk, mert mint lábadozó beteg, gyakran kaptam egy-egy hónapi szabadságot, amit Csucsán töltöttem.

Bertuka (vagy ha úgy tetszik, Csinszka) szinte túlhajtott lelkiismerettel vigyázott Adyra, gondozta, s fél napig sem maradhatt volna magára.

A *Csinszka* elnevezés csak egy szójáték eredménye; még szerzője, Ady előtt sem volt komoly és meleg. Eredete a következő: Amikor Ady lejött Csucsára, hetekig ott időzött, amiért saját magát is gúnyolta, mondván: „Hetekig itt élösködöm a Bonczaház nyakán; valósággal én vagyok a család kóbor lengyele.” (A lengyel szabadságharcok leverése után a jobb magyar családok-

nál vendégül látott emigrált lengyel szabadságharcosokra célozott.) Mire az éles eszű Bertuka így szólt: „Ha ölengyelsége úgy fogja fel a dolgot, hogy terhünkre van, akkor a neve: *Csacsinszky*.” Erre Ady így vágott vissza: „Jól van, elfogadom ezt a nevet, de akkor maga legyen *Csacsinszka*.” Bertuka szívesen beleegyezett, mert ez nemcsak azt jelentette, hogy a hímnemű Csacsinszkyt nőnemű Csacsinszkára fordította vissza, hanem azt is, hogy Ady, mint *Csacsinszky*, saját asszonyaként nevezi Bertukát *Csacsinszkának*. Ez olyan szimbolikus vallomás volt. Azután a *csacsit* levágták róla, hogy ne legyen köznyelvies; így lett belőle *Csinszka*. (Ezt Berta néni mondta el nekem.) Bár kedves emlék volt ez a név közöttük, mindazonáltal megőrizte tréfás jellegét, és ha komolyan vagy meleg családi hangulatban szólította Ady a feleségét, a Bertuka nevet használta.

Az ő szerelmük a legmagasabb rendű szerelem volt, amit ember elérhet: egyesülni a múzsák csókjaiban! De ez nem csak a költészetben való kapcsolat volt. Egy alkalommal ugyanis arról beszélgettünk Adyval, hogy milyen az ideális házasság, és megállapítottuk, hogy a modern férfi így fogja fel: Legyen az embernek egy nem szép, de okos, gondos, esetleg gazdag felesége és egy igézően szép, könnyelmű szeretője. Hozzátettem, hogy nem lehet nyugalmas élet két szerelmi malomban örölni. Mire Ady ezt mondta: „Legjobb egy személyben találni meg a gondos feleséget és az izgató szeretőt. Én megtaláltam. Bertuka páratlan lelki kapcsolódása mellett a vér szerelmének is olyan művésze, hogy versenyre kelhetne a legrafináltabb nagyvilági kokottal is.”

De mindennél értékesebb volt Bertukában az az édesanyai gondoskodás, mely oly véghetetlen szívóssággal kísérte Bandi (Adyt így hívta a család) minden lépését. Egyszer találkoztam Bertukával a csucsai állomáson, s hosszan beszélgettünk. Elmondta, mennyire résen kell lennie mindig, hogy Bandit valami baj, szegyen ne érje amiatt, hogy a szeszes ital oly hihetetlen gyorsan leveszi a lábáról. Mondotta, hogy mindig ki kell nyo-

moznia, hol tölti az estét, és már az éjfél előtti órákban oda kell mennie neki is, hogy hazavigye.

E tekintetben személyes tapasztalataim is voltak. Egy alkalommal alkonyattájt lejött Ady sétálni a faluba. Találkoztunk, és befordultunk Simon Gerőékhez. Nagyon kellemes emberek voltak, különösen az asszony, Dán Milike, Bertukának régi barátnője. Egyébként fűszerüzletük volt. Ide szoktunk betérni kasszinózni. A bolt előtti kőpadra ülve elfogyasztottunk Adyval egy kis üveg konyakot és pár ún. orosz halat. Ettől nekilendülve leballagtunk a vasúti vendéglőbe, és elkezdtünk borozgatni, dalolgatni. Adynak kissé fátyolos hangja volt, de azért jó volt hallani. Többször eldúdolgattuk a „Befújta az utat a hó” kezdetű betyárdalt. Ez volt a kedves nótája. Általában kedvelte a betyár- és pásztordalokat: „Havas eső esik...”, „Ha látom a fergeteg elejét...”, „Nincs a pusztán rózsabokor...” stb. Italos állapotban nem volt házsártos. Meleg tekintetű, közlékeny, kedélyes volt. Semmit sem lehetett rajta észrevenni, míg föl nem kellett állania. De ez csakhamar bekövetkezett. Egyszer csak kocsizörgést hallottunk. Ady riadtan szólt: „Végünk van, itt a szamaras asszony!” Az pedig Bertuka volt. Kinyomozta, hol rejtőzünk, s jött a kis kocsival, a számárfogattal. Tudta, hogy Bandi a saját lábán nem tud hazamenni.

Otthon is fogyasztott bort mindennap. Nagyon rossz alvó volt. Lefekvéskor veronált szedett, amit Bertuka adagolt pontosan. De nemcsak táplálkozását és egészségügyi dolgait ellenőrizte és irányította Bertuka, hanem a gazdasági kérdéseket is. Egyszer arra léptem be, hogy hevesen vitatkoznak. Ady még folytatja: „Én a magam részéről bele sem avatkozom többé. Eredj és tárgyalj a zsidóiddal, hiszen oly jól értitek egymás nyelvét.” Szó szerint így mondta. Nem kérdeztem, hogy miről volt szó, de úgy gondolom, az Ady-írások kiadásának üzleti részéről. A háború vége felé Bertuka úgyszólván abszolút vezető szerepet vitt a költő életében, annyira, hogy kész vagyok feltételezni: még a költői alkotásban is segítgetett.

Egy sugaras napon, ahogy sétálgattunk a csucsai országúton, találkoztunk egy feltűnően csinos román lánnyal, aki örömmel üdvözölt, megkérdezte, hogy vagyok; én is érdeklődtem felőle a szokáshoz híven; a lány igézően nevetgélt, aztán továbblebegett. Ady hamiskásan rám vetette azt a kifejező, nagy kerek szemét, és megjegyezte: „Jó ízlésed van, pompás szeretőt választottál.” Én tiltakoztam és megmagyaráztam, hogy minket nem a szerelem köt össze, hanem a kultúra, sőt az irodalom. Tanítványom volt a szép Flórika, és mikor felcseperedett, azután is bejárt az iskolába, olvasnivalóért. Eldicselkedtem, hogy majdnem az egész Jókait olvasta, mire Ady gúnyosan megjegyezte: „Ilyen célokra teljesen megfelel Jókai is.”

Engem bántott, hogy ilyen fentről kezeli a nagy magyar klasszikusokat, gyakran Arany Jánost is, hiszen tanárjelölt voltam, irodalom szakon. Hevesen védtem a hivatalos irodalom sáncait, ami merész dolog volt Vele szemben. Felhoztam, hogy a modern költők szemében a ritmus se fontos, pedig ritmus nélkül a vers nem vers. Becsületesebb dolog volna, ha bevallanák, hogy csak prózát tudnak írni. Ady érezte, hogy feléje is szúrtam, mert akkoriban még a rímet is kezdte elhagyogatni, de nem jött ki a sodrából, csak annyit mondott: „Az a pásztorlegény sem tudja, mi a ritmus, mégis szép, üde népdalokat alkot; talán azt hiszed, verslábakat farag ki a rováspálcikáján?” És hiába érveltem, hogy a lábával is kiveri a dal ritmusát, mert táncolhatunk is rá, csak legyintett a kezével, s ennyit mondott: „Talán bizony tánc közben alkot?”

Később rájöttem, hogy Ady költeményeinek is van ritmusa, csak hogy az nem a különböző iskolák által előírt zene, hanem valami alig észrevehető fluidum, amely finoman körüllebegi, de nem béklyózza a gondolat szabad kitesztelését.

Ady rendszerint komoly, borús verseket írt, de otthon vagy baráti körben vidám, tréfakedvelő volt. A kocsisuknak volt egy kis óvódás fia. Ady eljátszogatott vele. Egyszer, amikor a gyereket beszámoltatta, hogy mit tanult újabban, a gyerek jelentette,

hogy ezt: Lánc, lánc, eszterlánc stb. Ady kópéskodva, hogy a jelen levő családtagok körében derűt keltsen, így szólt a gyerekekhez: „Ezt így kell énekelni:

Lánc, lánc, eszterlánc,
Óvó néni csupa ránc.”

A kisfiú elég nehéz felfogású volt, most mégis egyszeri hallásra megtanulta a verssort, és a következő óvodai énekes játék alkalmával Ady utasításához híven eldicsekedett az óvó néninek a tudományával. Az pedig — ki már jó néhány tavaszon átvirult — nagyon megsértődött, és óvást is emelt a gyerek édesanyjánál, kitől Ady is megtudta, hogy csupán családi tréfának szánt ötlete milyen fejleménnyé dagadt. Nagyon bántotta, és kereste a lehetőséget, hogy kiengesztelje az óvó nénit. Végül is engem bízta meg, hogy a sértettel felvegyem a diplomáciai kapcsolatot. Nehéz volt, de sikerült elhitetnem, hogy a költő világért sem akarta sérteni, csak a gyermek értelmi fokát próbálgatta, és a „ránc” csak a rím kedvéért került oda; hogy tulajdonképpen az a hibás, aki az eszterláncot kitalálta, és hogy a költő nagyon sajnálja a dolgot. Mire egy reggel kijelentette Ady, hogy már ismét fogadta köszönését az óvónő. Az Eszterlánc vége azonban rajtam csattant, mert egyéb sem kellett Berta néninek, akinek igen fullánkos nyelve volt, és amúgy is mindig heccelt az óvósnéval (így hívta). Rögtön kiderítette, hogy Bandi csak az óvósnénak írántam táplált vonzalma révén menekült ki a csávéból.

Nagyon szívesen időzőm a feketetői vásár emlékeivel. Ez a kis falu Csucsától 4—5 kilométerre nyugatra fekszik. Legnagyobb nevezetessége az őszi vásár volt. 1918 őszén egy teljes hónapi szabadságra jöttem haza a francia frontról. Akkoriban Verdun alatt pocsékoltuk a vérünket. Otthon ért a feketetői vásár, ahová Adyék is elindultak teljes készséggel, s útközben értem is beszóltak. A következő kis karavánt alkottuk: elől ment Bertuka egy pesti vendéggel, mögöttük mintegy 100 lépésnyire a szama-

ras kocsi Adyval. A két csacsi kormányzója közvetlen az állatok mellett, mi pedig Károllyal a költő két oldalán gyalog. A szamaras kocsi ugyanis nagyon keskeny kis jármű volt. Akkor már Boncza a temetőben pihent, s a lipicai fogatot eladták. Ady szemlátomást tüntetett azzal, hogy nem fényeleg parádés kocsiban, hogy őt mint prófétát, akit a románok beigazolódott jóslásaiért Kalugyer (szent barát) néven tiszteltek, számárszekér illeti meg.

Ady, Bertuka és a vendég lementek látogatóba a községi jegyzőhöz (ha jól emlékszem, Filepnek hívták, román ember volt, és Adynak barátja). Mi Károllyal pedig összebandukoltuk a kórsó- és szűrárusokat s a vásár vidám bolondságait. Mikor aztán visszafelé kezdett döcögni a kis számárszekér, csatlakoztunk, és róttuk az utat hazáig a szokott sorrendben. Útközben azonban Adynak nagy afférja támadt. Egy berúgott román férfi — se szó, se beszéd — föltelepedett mellé a szekérre. Ady tüzes haragra lobbant, és nagy lendülettel letaszította a tolakodót, mire Károly tréfásan megjegyezte: „No, igencsak radikális módon bántál el kedves embertestvéreddel.” Ady még mindig magából kikelve mondta: „Büdös, erőszakos, neveletlen tolakodó!” Erre én vettem fel a szót: „A társadalom megújhódásához három dolog kell: iskola, iskola, iskola.” Ady már lecsillapodva így fűzte tovább: „Ez a pedagógus szava; a kovács azt mondaná: vas, vas, vas; a szántóvető: búza, búza, búza.” „De hogy megháromszorozódjék a vas meg a búza, azt megelőzőleg ismét csak iskola kell” — fűjtam a magam örökös nótáját. Ady pedig ezzel fejezte be: „Miért nem mondd ezt a kultuszminiszternek? Akinek egyébként már hiába mondanád, mert igen-igen inog a miniszterek talpa alatt a talaj.” Pár nap [?]* múlva felütötte őszirózsás fejét a forradalom.

Ady felforrt a részeg ember erőszakoskodásán, de a nép fiait őszintén szerette. Csucsán nagy fűrésztelep volt, ahol deszkát,

* Néhány hét múlva; a vásár-kirándulás szeptemberben volt.

lécet gyártottak. Tavaszi áradáskor rengeteg fenyőszálfát, ún. rönköket úsztattak le oda a havasról a Dregán patakon és a Sebes-Körösön. Itt aztán az ún. gereb felfogta, hogy ne úszhasson tovább. Egy ilyen úsztatás alkalmával egy halott munkást hozott le az ár. A hulla napokig ott romlott a rönkök között; a halak lakmároztak rajta. Amikor ez Ady előtt szóba került, nagyon felháborodott, és azt kérdezte: „Hát a Diósi és Bäck cég, amely teletömte a zsebét az ilyen kockázatos munkát végző parasztok erőfeszítésén, vajon milyen támogatást nyújt a halott elárvult családjának?” Erre nem tudtunk feleletet adni. Ő pedig nagyon kifakadt Diósiék ellen. Csodáltam, hogy Ady ilyen őszinte megvetéssel beszélt a fenti cégről, hiszen — amint tudtuk — a cég egyik tagjának családjához tartozott a sokszor megénekelte Léda is. Tapintatlanság lett volna ezt a kérdést feszegetni, de megállapítottuk Károllyal, hogy az Ady—Léda-szerelem sem lehetett őszinte. Egyébként a Lédához intézett szakító költeménye mindent elmond. — A Léda-ügy nagyon kedvelt témája volt az Ady-életrajzíróknak. Meg vagyok győződve, hogy valamennyien túl nagy fontosságot tulajdonítottak neki.

*

Adyék kertje alatt egy kis református templom volt. Új templom, kb. 1913-ban épült.* A község közel 2000 lakosából mintegy 300 lehetett magyar. Iparosok, kereskedők, vasutasok, gyári és közalkalmazottak. Ref. pap helyben nem volt. Barabás Árpád magyarókeréki ref. pap teljesített ott szolgálatot, mert Csucs és a közelben lévő Kissebes mint szórvány hozzá tartozott. Ady ebbe a templomba járt, de nem volt ott rendszeres istentisztelet, mert a csucsaiakhoz legfeljebb kéthetenként tudott eljutni a lelkész. Ott láttam őt; buzgón énekelt. Mikor kijöttünk, elbe-

* 1913. augusztus végén hívta templomszentelőre Adyt Boncza Berta (l. Lev. II. 586).

szélgettünk a cinteremben (a templom udvara). Azt mondta: „A zsolnárok tragikusak, ódonszerűek, de ezek a naiv dicséretetek olyan kedves népdalszerűek.” Amiről beszélt, ill. amit énekel-tünk előzőleg, így kezdődik: „Néked énekelek, neved magasztalom.”*

Úgy érzem, arra a kérdésre kell itt felelnem, hogy buzgó, válósos református volt-e Ady? Az én megítélésem szerint az volt. Mérhetetlen intelligenciájából következik, hogy egyáltalán nem a vallási dogmáknak volt rabja, hanem a nagy Mindenséget létrehozó és fenntartó Erőt kereste ő is, és meg is alkotta a maga lelkében, csodálta, Istennek nevezte, s le is tudott borulni előtte a maga gyönyörű áhítatával. Református volta aztán a maga családi tradíciójára épült politikai és szociológiai kérdés volt. Erről a következő alkalommal győződtem meg: A Boncza-kasztély tőszomszédságában, keletre, a falu legvégén emelkedett a Lázár-villa. Ezt Lázár Gyuláné Kasztner Janka építtette, Bonczát követvén a szép nyaralóhely kihasználásában. Amikor Lázár Gyula meghalt, s kedves fogadott fiuk öngyilkos lett, Lázárné eladta a villát a nagyváradi r. k. püspöknek (ha jól emlékszem, Széchényinek),** aki apácanyaralót csinált belőle, s a telkekhez csatlakozó, tágas völgyet uraló sziklán épült kilátót kápolnává alakította át, hogy ezzel ellensúlyozza az új ref. templom hatását.

Azt a kiszögellő és a Sebes-Körös völgyét megszűkítő sziklát mi, 48-as csucsaiak Dobay-sziklának neveztük, miután Dobay szabadságharcos őrnagy — ki Bem seregéhez tartozott — arra a hegyfokra támaszkodva verte vissza az osztrák támadást annak idején. Egyszer megjegyeztem Ady előtt, hogy szép-szép ez a kápolna itt a hegyfokon, csak lefödi valahogy a hős Dobay nimbusát. Adynak amúgy is sok vitája volt a váradi püspökséggel, hát erősen megnyilatkozott: kifejtette, hogy az ő reformátussága

* 175. dicséret

** Gr. Széchényi Miklós, 1911-től váradi püspök

egy az erdélyi kismemes Budai Nagy Antalok és Dózsa Györgök lelkiségével. Hogy ő, akinek ősei: a Gutkeled nemzetség már a tatárjárás idején küzdött a magyar nép életéért, főleg arra büszke, hogy a Diós-Adyak oktatták és lelkileg vezették a magyar népet, különösen mint ref. egyházi vezetők. A ref. egyház-
községek ugyanis a maguk demokratikus szervezetével, presbitériumaival, mint megannyi éles szikladarab, nagyon számottevő gátat jelentettek a bécsi önkény s a vele egy úton járó feudális nemesség lovainak patkói alatt. Az erdélyi apró nemesség volt fő ellensége a Habsburg-uralom nagy mágnásainak. Az erdélyi hétszilvafás nemesek fiaiból papok, tanítók váltak, akik együtt nyomorogtak és küzdöttek a néppel. Ezért nem költői képnek, hanem halálosan komoly realitásnak kell tekintenünk Adynak ezt a megnyilatkozását: „*Dózsa György unokája vagyok én, Népert síró, bús, bocskoros nemes...*”*

*

1918 október és november hónapjában Csucsán tartózkodtam. Ady a forradalom első napjaiban [?]** fokozott életkedvet mutatott. Jöttek-mentek a levelek, táviratok, telefonüzenetek Pestről; gyakran említette Jászi Oszkár nevét, s lázasan készült a fővárosba.

Emlékezetem szerint Adyék október végén*** felköltöztek Budapestre. Mi maradtunk Csucsán házőrzőnek Török Károllyal, mi vigyáztunk a kastélyra, körülbelül november végéig, sőt az egész falu biztonságát mi őriztük meg a frontról elszabadult, féktelenül garázdálkodó hordáktól és a vidék rablóitól, gyakran kemény tűzharccal. Megbízható s hozzánk ragaszkodó régi román vadásztársaink, a legjobb puskások segítségével

* *Dózsa György unokája*

** A forradalmat megelőző napokban

*** L. 381—3.

megszerveztük az ún. nemzetőrséget, és fenntartottuk a rendet, míg a szomszéd falvakban égtek a házak, dúlt a fosztogatás. Az őrség hivatalos helyisége az áll. iskolában volt, de tudtam mindeNRől, ami a Boncza-kastélyban történt.

Akkor a románság szervezte már az ún. román gárdákat. Nem sok idő múlva — emlékezetem szerint a kormány intézkedésére — a magyar csapatok visszavonultak egészen Csucsáig. A mi nemzetőrségünk leszerelt. Károly feljött Pestre. Én pár hétig még Csucsán maradtam, majd feljöttem én is tanulmányaim folytatására a polgári iskolai tanárképző főiskolán.

A csucsai harcok 1918 végén és 1919 első hónapjaiban voltak.

1957

Gönczy János (sz. 1883) a diósgyőri vasgyárban „székely tanonc”-ként töltött évei után Déván elvégezte a tanítóképzőt. Csucsára nevezhették ki áll. tanítónak, a 900-as évek végén; közelebbi időpontot, sajnos nem jelölt meg. Egyidejűleg a csucsai reformátusok kántora is volt (l. 413). Közben képezte magát, s a háború után polgári iskolai tanári oklevelet szerzett. Csepelre került, 1947-ben lett nyugdíjas.

Török Károly, Csinszka édesanyjának öccse általában Csucsán tartózkodott ebben az időben, édesanyjánál, özv. Török Károlynénál. Nagybátyja, és (egy személyben) sógora, azaz „bátyjaura”: Boncza Miklós hiába próbálta eligazítani életútját; sok baj volt tanulmányaival, nem vonzotta semmi polgári pálya, festő akart lenni; feszült viszonyba került a család gondviselőjével, Boncza Miklóssal, aki megtagadta tőle pártfogó segítségét. Török Károly 1880 táján született, tehát csak 13-14 évvel volt idősebb unokahúgánál, Bertukánál. (Róla l. Csinszka 45—6, 51; a családtörténeti körülményekről l. Csinszka 39, 45, 123—4 és a kortársi emlékezéseket.)

Boncza Berta 1910-ig volt az Erzsébet Nőiskola növendéke, utána egy svájci intézetbe vitte édesapja, két évre. 15-16 éves ekkor, s érzékeny lelkületét, korán felnyíló szellemi érdeklődését a színház és az irodalom, elsősorban Ady vonzza (l. 20—1, 35, 37; Csinszka 93—5, 105, 120—6; Tabéry 211—3, 226—31.)

Karinthy Frigyes irodalmi karikatúrái és paródiái 1907—8-tól kezdve jelentek meg, növekvő érdeklődést és népszerűséget aratva, s előkészítve az 1912 elején kiadott *Így írtok ti c.* kötet sikerét és hatását (l. Halász László: K. F. [Arcok és vallomások] 32, 42—8, 265; Ny 1912. febr. 16., I. 363).

Karinthy nyomán valóságos divat lett a Nyugat és A Holnap költőinek, elsősorban Adynak kifigurázása az élclapokban és kabarékban, így „népszerűsítve” a modern irodalmat, és sokszor elhitetve a tájékozatlan sokasággal, hogy valóban Ady-verseket olvasnak-hallanak, ezzel mintegy bizonyítva és a nevetség hatóerejével nyomósítva a róla elterjedt véleményt: versei „részeg, őrült” érthetlenségek (l. Ady L. 234; Eml. III. 526, 674). Ilyen paródiákat és gúnyverseket nemcsak a könnyű sikeren kapó alkalmi humoristák írtak, hanem Karinthy mellett — rendszerint névtelenül vagy álnéven — igazi költők is, mint pl. Gábor Andor, Juhász Gyula, Szabolcska Mihály és Szép Ernő (l. Lev. II. 115—6, 409—11; Eml. IV. 245, 308, 503), ami néha érzékenyen érintette és ingerelte Adyt. A kor szellemiségét, irodalmi életét és az Ady-költészet befogadásának küzdelmes hódító útját jellemzőn világítja meg ez az évekig viruló irodalom alatti műfaj; fontos volna tehát termésének összegyűjtése, a kísérő gúnyos-támadó cikkekkel és pamfletekkel együtt (mutatvány belőlük az ÖPM X. jegyzetanyagában: 264—72; l. Bibl. 406); a kérdésről kötetünkben: 582—3.

Boncza Bertuka már iskolás korában elkezdett verselni. Korán kinyílt szeleme, a voltaképp családtalanul felnövő, fiatal lánylélek érzelmessége és szeretetvágya ösztönös társ- és ideálkeresésre és önkifejezésre készítette (Naplójának rajongó, „szerelmes” vallomása bizonyára egy intézetbeli fiatal tanárnőnek vagy tanárjelöltnek, Valkovszky Máriának szolt; l. 387). Nem az Ady-minta volt tehát közvetlen ihletője, bár természetesen őt is megbabonázta és vonzotta a nagy költő sajátos egyénisége, hangja és hírneve. Kapcsolatuk is azaz kezdődött, hogy első levelében két versét küldte el hozzá, véleményét kérve (l. 000; Lev. II. 173, 496), s később újabbakat küld bírálatra (l. Lev. II. 193, 204, 530). Az ifjúkori verselést Ady halála után folytatta, ill. kezdte újra. Összegyűlt termését 1931 végén Csinszka versei címmel adta ki, Vészi József írt hozzá előszót (l. A Hír 1931. nov. 14.; Pánczél Lajos: Újság 1931. nov. 22.; Reményik Sándor: Erdélyi Helikon 1932/2; Rónai M. A.: Literatura 1932. máj., 495—7). Az emlékezésben idézett költemény Első versem címmel és „1909, Pest, Erzsébet nőiskola” jelzéssel megtalálható a kötetben (53. l.). Szövege részben eltér attól, amit Gönczy emlékezetből közöl.

A Török és Boncza család komor történetének és összefonódásának részleteiről, Boncza Miklós egyéniségéről és a házasságával keletkezett tragikus feszültségű, ellenséges családi helyzetről, Boncza Berta születéséről és nevelke-

déséről l. 15—9; Csinszka 29—81; Szentimrei Jenő emlékgyűjtése (90). A csucsai Boncza-birtok és a „vár” ismertetése: 389; Hársak 307—12 és a jegyzetekben. Bertuka szerencsétlen sorsú első tanítójára való emlékezés: Csinszka: 83—8. Ifj. Török Károlyról és nagybátyja-sógorával kialakult ellenséges helyzetéről: uo. 124—5.

Ady és Gönczy megismerkedése a vasúti vendéglő-szállodában arra mutat, hogy Ady néha nem Nagykaroly felé, hanem Váradon és Csucsán át — onnan postautóval — utazott haza a Szilágyságba, főként, ha Zilahra ment, de tudnunk kellene, mikortól létezett ez a közlekedési lehetőség. Szóban forgó útjának időpontját nem tudjuk pontosan meghatározni, de 1912 májusa előtt történhetett. Akkor közli vele ugyanis először a Svájcból haza készülő Boncza Berta, hogy jún. 2-től Csucsra a címe (l. Lev. II. 183, 505). Ennek ismeretében pedig Ady bizonyára érdeklődött volna felőle (a csucsai viszonyokról való tájékozottsága még váradi korszakából, korábbi átutazásai révén vagy esetleg Diósi Menyhértől eredt, l. 346).

Gönczynek abból a megjegyzéséből, hogy a találkozásról legközelebb eldicsekedett Bonczaéknál, arra gondolhatnánk, hogy a dolog egy nyáron történt, amikor Bertuka, még Erzsébet-növendékként, otthon vakációzott. A következő két időpont lehetősége föltételezhető: Ady 1909 augusztus elején a kolozsvári klinikán töltött hónap és néhány napi üdülés után hazautazott Érmindszentre; lehetséges, hogy ez alkalommal választotta a talán már meglévő Csucsra—Zilah autóösszeköttetés folytán rövidebb utat (l. Lev. II. 42—3). A következő évben, 1910. június végén Pestről ment haza, Lajos öccse esküvőjére (l. uo. 94—5). Ekkori útirányát sem ismerjük, de a valószínűség mellett szól, hogy 1909 nyarán állapotodhatott meg éjszakára Csucsán. Egy ilyen átutazásra levelével dokumentált adat is van, 1912. június elejéről: „Zilahról . . . Csucsára jöttem, s elfáradtan ott is pihentem egy éjszakán, hogy jún. 2-án mehessek Pestre.” (Uo. 182—3) Tetszetős volna feltenni, hogy erről az esetről van szó az emlékezésben, Ady azonban ekkor már tudta, hogy Boncza Berta is épp akkor érkezik haza Csucsára, tehát érdeklődött volna utána ottani új ismerősétől, a tanítótól. És lehetetlen, hogy a közléseiben megbízható Gönczy a nevezetes találkozással kapcsolatban ne emlékeznék jól arra, hová is készült utazni másnap Ady: Pestre-e vagy a Szilágyságba. Boncza Berta egyébként tudott e Csucsán való átutazásokról: egy 1912. augusztusi levélben céloz is erre: „Sohasem jutott eszébe — tudatni velem, mikor erre viszi az útja.” (Uo. 510)

Ady közvetlen modorára, barátkozó kedvére jellemző a csucsai vendéglősné és a tanító társaságában töltött este. Bizonyára tetszett neki Gönczy irodalmi érdeklődése, bár az emlékezés nem szól arról, hogy ilyen kérdésekről is be-

szélgettek. Annál elevenebb képet kapunk Ady vonzalmáról a népdalok iránt, amikor próbára teszi és „vizsgáztatja” az erdélyi, szintén falusi származású kántortanítót, s egy-kettőre egybehangolta kedélyüket a közös nótaszeretet és -ismeret. Ady zenei érdeklődéséről és népdalkedveléséről, a zilahi diákkorban gyökerező nótás, cigányozó hajlamáról l. Ady L. 37—8, 171; Révész: Ady életéről 28—32, ill. Ady-tril. 26—9; Bölöni 268; Papp Viktor Ny 1919/4—5. 326; Ellenzék 1927. júl. 11.; Eml. I. 371—3, 399—400, 444—51, II. 29, 88, 93, 98, 162, 165, 345, 394—5, III. 45, 258, 376, 384, 387—8, IV. 459, 657—8, 701, 710, 730.

Adyt Érindszenten éri 1914. júl. 28-án a Szerbia elleni hadüzenet és a mozgósítás híre, de rögtön siet Csucsára, menyasszonyához. A szarajevói merénylet után a friss szerelmi bódulat és tervezett házasságuknak Boncza Miklós támasztotta bonyodalmai egy ideig elterelik figyelmét a vészjósló fejleményekről; leveleiben csak egy-két szó utal a helyzetre (l. Lev. III. 61—2, 68). Július végétől azonban — bár Csucsra és Érindszent, ahol felváltva tartózkodik, távol van a főváros háborús lázától — egyre jobban nyugtalanítja a megbolydult Európa fenyegető kavargása; a pusztulás veszélye fenyegeti azokat az eszményeket és reményeket, amelyekre életét föltette. Baljós kétélyei, megrendült hite és emésztő gyötrődése mindinkább hangot kapnak leveleiben (l. Lev. III. 79—95). Egy-két rövid prózai írásában is kifejeződik az aggódó nyugtalanság: szót emel az emberiség szellemi közösségét megtagadó esztelen gyűlölködés ellen, izgatja a háborúval szemben állók és a kényszerű hősiesség problémája (*Vigasztaló Anatole France, Hősök a költetőgépben, Az egyetlenek sorsa*. ÖPM XI. 79—80, Publ. III. 468—9). A világrengés morájára azonban a költő rezonált legérzékenyebben: a riadt balsejtelem verseiben szólal meg mindenekelőtt. Július—augusztusban egymást érik a sorsunkért való aggodalomnak és a kétségbeesett vagy vívódó elszántságnak a szerelemben menekvést kereső megnyilatkozásai (*Elhanyagolt, véres szívünk, A tábor-tűz mellett, Harcos és Harc, Összebúvó félelem órái, A Mindent hurcolva, Ésaías könyvének margójára, Torony az éjszakában, Az Idők kedveltjei, A mi háborúnk*).

A háború kitörésének és első heteinek Adyra tett hatásáról l. még Diósi Menyhért emlékeztetését: 352. A következő gyötrelmes évek emésztő hatását a kortársak megfigyelései mellett tragikusan tükrözik Ady levelei, cikkei és versei.

A Csinszka névről és keletkezéséről l. még: Eml. IV. 633, 771; kötetünkben: 59. Érdekes, hogy Szép Ernő Lila akác c. darabjának (1923) hőse Csacsinszky Pál; Adyék játékos ötletének hatása?

Ady és Csinszka viszonya, egész kapcsolatuk távlatában tekintve, ellentmondásos szélsőségek közt hullámzik; elemző vizsgálata bonyolult, izgalmas lélektani, sőt pszichiátriai és irodalomtörténeti kérdés, téma és feladat. Csinszka egyéniségének és szerepének megítélése is — Lédához hasonlóan — az érzelmes, felmagasztaló hódolat és a megvető, méltatlan hibáztatás végleiteit mutatja, holott csak a sokoldalú, elmélyült vizsgálat, mindkét fél egyéniségének, alkatának és a körülményeknek mérlegelése, kapcsolatuk keletkezésének, alakulásának és fejleményeinek föltárása s mindezen tényezők összhatásának figyelembevétele lehet az elfogulatlan, tárgyilagos ítékezés alapja. A kérdést illető összefoglaló munkák: Ady L. 183—241; Révész: Ady trag. I—II., ill. Ady-tril. 118—317; Bölöni 275—354; Schöpflin 202—7; Dénes: Élet 183—276; Hársak 294—352, 359—66; Hatvany: Ady I. 341—2; Fenyő 78—80, 119, 129—32, 135; Lám Béla: A körön kívül: Bukarest, 1967; Franyó 416—30; Tabéry 207—56, 317—47; Millok; Robotos; uő: Szembesítés; Léda és Csinszka (versgyűjtemények, 1966, 1969; Varga Katalin, ill. Juhász Ferenc utószavával, ill. bevezető tanulmányával); Varga 437—42; Vezér 438, 464—6, 478, 491, 514—9; Ady: Életem nyitott könyve (Kovalovszky Miklós összeállítása). 1977. 382—504; Lev. II. 173—252, 496—624, III. 5—442; Vitézy 53—108, 113—6, 126—49; Király: Intés I. 20, 544, II. 405—96; I. még: Eml. I. 85, 130, 137, 215, 418, III. 198, 246, 254, 370—2, 558, 572, 606, 631—2, 665, IV. 311—33, 418—23, 431—2, 772; kötetünkben Csinszka önéletrajzát, vallomásait és az emlékező kortársak nyilatkozatait; a memoár teljes kiadása: Csinszka: Életem könyve. 1990 (I. 91—175).

Érdekes Gönczy nyilatkozata Ady és Csinszka ideális szerelmi kapcsolatáról, de meglepő az, amit Ady véleményeként idéz Csinszkára vonatkozólag. Nemcsak azért feltűnő ez, mert hasonlót nemigen ismerünk Adytól — nőügyeinek ilyen vonatkozásában diszkrét volt, legalábbis levelezésében; elsősorban az a felőtltő, hogy saját feleségéről beszél ilyen bizalmas nyíltsággal. Gönczy régóta bejáratos ugyan a Boncza-házba, s pártási viszonyban van Bertukával, de nincs tudomásunk arról, hogy Adyhoz ennyire intim barátság fűzte; neve Ady csucsai éveivel kapcsolatban eddig ismeretlen volt.

Ami Ady megjegyzésének lényegét illeti, Csinszka korán ébredő és tájékozódó hajlama és érdeklődése, szerelmi temperamentumának heve és fantáziájának élénksége Adyval szemben bizonyára nyíltan — és talán gátlástalanul — megmutatkozott. Tehát valóban izgalmas, felajzó partner a szerelemben sokat próbált, nagy és rafinált étvágyú Ady számára (I. Eml. IV. 729). A gondosan nevelt, előkelő vidéki „úrilány” merészsége először bizonyára őt is meghökéltette (vö. Király: Intés II. 474, 489).

Eljegyzésük után csakhamar, vélhetően Csinszka kezdeményezésére, a móhó vágy felhevült szerelmi játéka testi kapcsolattá teljesült, bár Ady aug. 16-án

ezt válaszolja Petrovics Elek intő figyelmeztetésére (l. Lev. III. 324): „*Hinned kell, hogy még a kislyány ellen is [!] mindent betartok, ami emberség és úriság parancsa.*” (Uo. 90) De megjegyzi: „*a kislyány türelmetlenebb, mint én*” (uo.). Csinszka leveleiből világosan kitűnik, hogy felujjong a testi egymásra találás, a beteljesült szerelem boldogságában (l. uo. 275, 294, 303—8, 315, 321). A házassági engedély bonyodalmai miatt 1915 márciusáig elhúzódó hosszas „mát-kaság” hónapjaiban Ady többnyire Csucsán tartózkodott, „lengyeleskedett” — hogy a Csinszka név keletkezésére utaljunk (l. Csinszka egyik levelét: „Sze-retném, ha most — kedden — eljönne a lengyel...”; Lev. III. 263) — s ezalatt voltaképp már mint férj-feleség éltek együtt, környezetük és a család hallgatóságos tudomásulvételével (l. Bölöni 291; Király: Intés II. 433, 444), de „kínos és megalázó, hogy az ország első költője vadházasságban kénytelen élni” (Benedek 202).

Gönczy azonban leginkább Csinszka asszonyi-anyai gondviselő ösztönét és elszánását emeli ki, amellyel örködött Ady mindennapjai, kényelme és nyugalma, biztonsága és egészsége fölött, fékezve önpusztító szenvedélyeit, igyekezőn visszatartani őt a szertelenségektől. Eltökélt szándékáról, hogy bálványozott költőjét szolgálja, óvja és megőrizzé az életnek, az alkotásnak és nemzetének, régebbi levelei és későbbi vallomásai, nyilatkozatai egyaránt tanúskodnak (l. Robotos 17—9; Király: i. m. II. 422; kötetünkben: 187). Második sorsdöntő találkozásuk után egy hónappal, összetalálkozásuk boldog bizonyosságának szédületében pedig ezt írja a Mindszenten betegeskedő Adynak: „Kettőnk helyett erős, szigorú — *pihenést, fekvést* ... parancsoló akarat vagyok, ha kell... Vágyom — vigyázni Reád, *vigyázni—óvni, megőrizni Téged* — minden bajtól és mindenképpen s egy kicsit mint a — *gyerekekre*”. (Lev. III. 292)

Áldozatos, aggódó, gondoskodó odaadását, a háborús évek Adyjában a lelket tartó szívós akaratát a hozzájuk valóban közel álló kortársak: Bölöni, Hatvany, Fenyő — még Ady Lajos is — mind a méltánylás tiszteletével ismerik el. Csak utolsó, alig másfél évnyi pesti életükkel kapcsolatban hangzik el egy-két olyan megjegyzés, hogy amikor Ady egyre betegebb és rászorultabb lett, Csinszka néha elmulasztotta a személyes felügyeletet, gondoskodást, törődést. Ilyen megrovó észrevételekben azonban része lehet a Csinszkaival szemben érzett elfogultságnak is, de figyelembe kell vennünk a pesti lakás berendezésével járó gondokat, a háborús beszerzési viszonyok nehézségeit, s meg kell értenünk és bocsátanunk Pest és az itt kínáló új élet csábító vonzását a több évi csucsai elzártságból szabadult fiatal asszonyra.

Csinszka legfőbb, aggályos gondja Ady önmészto életmódjának korlátok közé szorítása: az altató-bódítószerek vigyázatos adagolása, a napi 80—100 cigaretta mérséklése s főként a 3-4 liter bor „felvizezése” (titokban), a dugbo-

rok felkutatása. Folytonos, áldatlan viaskodás az egyre fékezhetetlenebbé hatalmasodó szenvedéllyel; Csinszka megdöbbenő vallomása és a kortársi emlékezések közlései érzékeltetik ezt (l. pl. Vitályos: 59, 62—3; Király: i. m. II. 473).

Simon Gerőék „kaszinójáról” I. 341. Az állítólagos pénzügyi kérdésben való vita, amelynek Gönczy akaratlanul tanúja volt, aligha lehetett kapcsolatos Ady honoráriumügyeivel, bár ezek szinte legtöbb levelében szerepelnek (l. Lev. III. 82—8, 105, 108 stb). De mindinkább szükséges lett, hogy a hanyatló energiájú Ady helyett Csinszka friss határozottsága vegye kezébe a dolgok intézését, életük irányítását (l. a katonai fölmentések körüli elszánt, szívós fáradozását: Vitályos 62, 65—7). Ady néha rábízta leveleinek írását is, bevonta őt utolsó kötetének megtervezésébe, összeállításába, s Csinszka éberén „lektorálta” a sokszor mámorosan írt verseket és cikkeket, nehogy beléjük lehessen kötni: zavarosak, érthetetlenek (l. uo. 63, 66, 68; Révész: Ady-tril. 193).

Adynak Jókairól mondott, Gönczy idézte véleménye kissé meglepő, mert ifjúságának mohón habzsolts olvasmánya Jókai (l. Ady L. 23, 34; Eml. I. 397—8, 414—6). Vonzalmát hódolatos tiszteletté növelte személyes találkozások 1902 októberében, Jókai nagyváradi látogatása és ünneplése alkalmával (l. Hegedüs: Vár. nap. 259—60; Eml. II. 744). Cikkeiben Ady gyakran említi Jókai nevét, hivatkozik rá, s szinte legutolsó írásában, irodalmi élményeiről és vonzalmairól írva így vall: *„Állandó olvasmányom voltaképpen nincs is más, mint a Biblia, de vissza-visszatérő olvasmányaim szép számúak. Például Jókai regényeit, olyikat talán negyvenedikszer, olvasom, emlékezéssel, néha-néha és néhol-néhol az első olvasás nagy szenzációjával.”* (ÖPM XI. 150, l. uo. 618; Publ. III. 531) Gönczy előtt tett csipkelődő megjegyzését talán a helyzet adta évődő feltételezése sugallhatta: szerelmeskedésre jó ürügy Jókai is.

Aranyhoz való viszonya, mint az emlékező is céloz rá, egyértelműen kritikus, negatív jellegű, ill. ilyen irányba alakult. Első rebellis véleménynyilvánításával is vihart kavart, igaz, csak „egy pohár vízben”, a zilahi sajtóban (l. ÖPM VII. 106, 123—4, 377, 390—405). Később — bár fenntartásokkal — „megtér” Arany méltánylójának, sőt — ami nyelvének magyarságát illeti — csodálójának, hódolójának (l. *Strófák „Buda halálá”-ról.* ÖPM X. 112, 376—8). E bonyolult viszonyról és módosulásairól l. még: Eml. I. 415, II. 168, 175, III. 239, 579, 580—9, 655; Ady irodalmi élményeinek, vonzalmainak és hatáskapcsolatainak elemzését l. Varga József bevezető tanulmányában: Ady Endre az irodalomról. 1961. 5—40. Utolsó szava e kérdésben: *„Arany nagy bűnbánó megterésem után se lett gyakran óhajtott olvasnivalómmá.”* (ÖPM XI. 150)

Talán nem meglepő, hogy Ady költészetének tartalmi és eszmei problémái mellett verselése is vitatárgy volt évtizedeken át az irodalomtörténészek és a verstan kutatói közt. Izgató feladatnak érezték, hogy megfejtsék ritmusának, verszenéjének „titkát”, s rendszert találganak a szabálytalanságban. Szinte az *Új versek* megjelenésétől halmozódnak egymásra a különféle megoldási ötletek, egymást kiegészítő, egymással vitázó vélemények; a gyakran éles szembenállásnak jellemző példája a Babits—Földessy-polémia. Kutatók sora foglalkozott a probléma lényegének vagy egy-egy részletkérdésnek tisztázásával, többet közt Grétsy László, Hegedűs Géza, Ignótus, Kabdebó Lóránt, Kecskés András, Komlós Aladár, Kövendi Dénes, László Zsigmond, Péczely László, Schweitzer Pál, Szabédi László, Szilágyi Péter, Szuromi Lajos, Vargyas Lajos (l. Bibl. 408, Kieg. 418).

A kérdés bonyolultságára s a megoldás talányosságára utal Schöppflin: „Ady, mikor egyszer technikájáról faggattam, bosszúsán kijelentette, hogy neki nincs kidolgozott technikai módszere, nem állapítja meg előre a versformát, mindig együtt születik meg benne a vers formája a mondanivalóval és annak temperatúrájával. Talán röstellte volna is bevallani az ellenkezőjét.” (177) Az utolsó mondat jelzi írójának fenntartását, kételkedését. Ady nyilatkozata egyébként egybehangzik sok költő hasonló vallomásával az alkotás folyamataról (l. Hegedűs Lajos: A magyar nemzeti versritmus kérdése. 1934. 23—33), s ez — tartalom és forma természetes és szükségszerű, szerves egységét tekintve — a vers egészének és formai sajátságainak funkcionális szemléletű elemzését teszi magától értetődővé. Az Ady-vers nehezen megfeythető alaki sajátosságára végül a „szimultán ritmus” megjelölésben véltek összefoglaló egyezményes megoldást találni. Az évtizedes megfejtési próbálkozások, a sokszor egymásnak ellentmondó eredmények, ha közelebb vittek is e célhoz, jelzik, hogy még nem sikerült e kérdésben kimondani a végső szót, megtalálni a kielégítő és megnyugtató magyarázatot — bár Ady esetében talán nem is várhatunk effélet, „univerzális” érvényű választ (l. Varga 468).

A fontosabb összefoglaló munkák: Horváth János: Ady s a legújabb magyar lyra. 1910. 53—8; uő: Rendszeres magyar verstan. 1969. 160—9, 185—90; Földessy: A. E. HSz 1919. aug., 41—57; a tanulmány különnyomata könyv alakban is; uő: Ady-tanulmányok, 1921. 7—97; uő: Tan. élm. 134—6; uő: Ady értékelése... 1939. 34—6; uő: Az ismeretlen Ady. 1941. 24—6; uő: Mind. tit. 332—4; Babits: Tanulmány Adyról. Ny 1920: 128 (több gyűjt. kötetben is, l. pl. Gál 96; verstani kérdésekről: 118—28); uő: Magyar ritmus. Ny 1923. I. 63—7; gyűjt. kötetekben is, l. pl. Élet és irodalom. 1929. 117; Ady-brev. I. 214—24; Sík 267—86; Schöppflin 177—82; Németh László: Magyar ritmus. [1940.] 53—61; Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. 1961. 107—11, 205; Komlós Aladár: Táguló irodalom. [1967.] 109—27; Var-

gyas Lajos: A magyar vers ritmusa. 1952; uő: Az Ady-versek ritmusához. It 1974/4. 952—80; Szilágyi Péter: Ady verselése. 1990; Varga 468—71; Király I. 295—308, II. 576—86; uő: Intés I. 32—3, 204, 498, 538, 603.

Ady tréfakedvelő, ill. -csináló hajlamáról, amelyben szinte mindig megnyilvánult gonoszkodó „belzebubi” természete, sok emlékezés-adat szól, l. pl. Ady L. 205; Ady-Múz. I. 119; Bölöni 34, 212, 244—7; Itóka 1:46, ill. 2:54—5; Eml. I. 217, 467, II. 90—4, 141—4, 382, 635, 686—7, III. 140, 209, 631—2, 636, IV. 61—3, 78, 100—1, 177, 468, 497, 611, 641. Az „eszterlánc”-esetről l. még: 232—3.

A feketetői kaland időpontjáról tisztáznunk kell egy közléstavart. Bölöni ugyanis szintén elbeszéli a feketetői kirándulást — amelyen felesége is ott volt — de úgy, mintha 1915. júliusi kéthetes csucsai nyaralásukhoz kapcsolódna, amikor Adyékkel erdélyi körutat is tettek (298—301; l. Lev. III. 139—41; 405—6; vö. Lenn, *Erdély földjét; A magyarság háza; Az oláh mumus*). Talán akkor is átrándultak Feketetőre, de bizonyos, hogy későbbi emlékét idézi föl: 1918 szeptemberében, talán a hó elején, Ady ismételt hívására lelátogattak hozzájuk (l. Bölöni 345; Lev. III. 197—8, 441). Kissé meglepő ugyan, hogy Gönczy emlékezésében Itóka nem szerepel; csak „egy pesti vendéget” említ, s ez kétségtől Bölöni, aki szintén elmondja a részeg öreg paraszttal való incidenst, tehát nyilvánvalóan ugyanazon esetről van szó, ez pedig 1918 szeptemberében történt. Hogy Bölöni közlésében akaratlan időelmozdulásról, ill. -összevonásról van szó, bizonyítja Csinszka emlékezésvázlata; 1918 őszéről ezt jegyzi föl: „Gyönyörű ősz, . . . Gyurkáék [Bölöniék] lejönnek — az utolsó feketetői vásár. . .”; „Gyönyörű volt — mert az őszi nap, a rakott fák, Ady* érett, nagy nyugodt pompája [?] s a színes, gazdag vásári kép — a számárszekerés úttal gyönyörű volt és felejthetetlen. De inkább színekben és szagokban, mint történésben” (Vitályos 70, 73).

Hogy Bölöni emlékezete, ill. asszociáló előadásmenete tévesen társítja 1915 júliusához az 1918. szeptemberi élményt, jelzik a szöveg árulkodó ellentmondásai: „Forró volt a nyár. . . — Bandi [a szekéren] barna, kockás kabátjába burkolózott.” (298—9) E kabát van rajta a csucsai kertben készült utolsó (1917. ősz) fényképein is (l. Tegnapok 455—6, 93—4. sz. kép).** Fázékonyágát erősen hanyatló egészségi állapota magyarázza: utolsó leveleiben folytonos a panasz (l. Lev. III. 198—9).

* Zavaró elírás vagy téves olvasat, pl. *táj* helyett?

** L. Bustya Endre: Kortárs 1992/6. 109—15.

Ady először 1914 júliusában járt Csinszkával Feketetón (Révész — tévesen — ősz ír, l. Ady trag. II. 76). Akkor nyilván nem számárfogaton, hanem hinton rándultak át; Bonczáék lovait később, 1915 februárjában rekvirálja el a katonaság (l. Lev. III. 389—90); Boncza „fényelgő” udvartartásáról: Bölöni 292—3; Hársak 307—11; Csinszka 119, 150; kötetünkben: 30). Búcsú- vagy vásárfiának, népi szokás szerint, Ady jegykendőt vett emlékül Csinszkanak, aki ezt hasonló kendővel és egy varottas mellénnyel viszonozta (l. Révész: i. h.; Lev. III. 76, 301—2). A körösfeketetői (Negreni) vásárok hagyománya és híre ma is messzi vidékről vonz oda néptömegeket.

Ady emberségét, szociális együttérzését, kizsákmányolás ellen háborgó indulatát mutatja heves kitörése a Diósi cég ellen a szerencsétlen fakitermelő munkás halála miatt. Ez azonban nem kapcsolható össze — mint Gönczy véli — a Léda-kérdéssel; a csucsai fatelep tulajdonosa csak névrokona volt Diósy Ödönnek (l. 370), Diósi Menyhért, Ady csucsai bizalmi embere pedig ottani alkalmazott (emlékezését l. 346). Gönczy elmarasztaló következtetése a Léda-ügyről tehát teljesen szubjektív vélemény, s alapja jórészt a Csinszka iránti barátság és rokonszenv s a Lédát vele szembeállító ellenszenv.

A csucsai református templomról: Bölöni 293; kötetünkben: 416. Adynak az ottani hívek kis közösségével való kapcsolatáról: 412.

Kálvinizmusának, vallásosságának, Istenhez való viszonyának elemző feltárása — szuverén, költői lélekről lévén szó — ellentmondások és rejtett, szövevényes tényezők felszínre hozását igénylő feladat, mely sokoldalú szemléletet, különleges beleérző elmélyülést kíván. Végleges, tisztázó megoldás — vagy legalábbis a lényeg szoros megközelítése — még mindig nem kimerített és lezárt téma, noha sokan foglalkoztak vele. (A kérdés nyitott és újra időszerű voltát mutatja, hogy az 1992/3. évi középiskolai tanulmányi verseny egyik tétele magyar irodalomból: Ady Endre istenes költészete.) Ady költészetén, „istenes” versein kívül prózai cikkei, vallomásai és az életrajzi mozzanatok gazdag anyagot szolgáltatnak e lélekmélyi rejtelem-, érzés-, gondolat- és eszmeszövevény kibontásához. L. pl. *A protestáns szellem, A reformáció, Az én kálvinista-ságom, Kálvin hívői térdepelnek, Kálvinisták és szocializmus, Nagyvárad és a protestáns vendégek, Protestantizmus és szocializmus, Üzenet Alef (?) úrénak, Vallás és demokrácia.*

Ady kálvinizmusa a mindkét oldalon papi ősökkel erősített százados családi hagyományban gyökerezett. Felfogásában a reformáció és a protestantizmus szellemi, erkölcsi és társadalmi megújhodást jelent: a gondolat szabadságát, türelmes, megértő emberséget, a legteljesebb demokráciát; a kálvinizmus pedig a kemény, megalkuvás nélküli, nyílt helytállásnak és a nemzeti függet-

lenségért kiálló harcos magyarságnak a fogalmával olvad egybe sajátos vallás-sá, melyből a predesztinációt a maga életszemléletének egyik fő elemévé tette.

A kérdéskör irodalmára I. Révész: Ady életéről 46—7, 118; uő: Ady trag. I. 138—50; Ady L. 55; Ady-brev. II. 94—134; Hatvany: Ady világa. Isten könyve I—II. (Wien, 1924) és Ady II. 11—167; Makkai Sándor: Magyar fa sorsa. 1927; Sík 143—4; Bölöni 109—10; Schöpplin 134—8, 200—1; Bóka 22—5, 53—5; Vatai 187—234. Washington, 1963; Király II. 282, 371—445; uő: Intés I. 475—6, II. 226—34, 249—50, 304; Eml. I. 208—9, 225—7, 285—301, 442—3, II. 170—6; kötetünkben: 74, 413—5, 573—6, 583.

Ady a református egyházi énekekről, a zoltárokról és dicséretekről: Eml. II. 170, 176.

Az őszirózsás forradalmat megelőző, a végső erjedés tüneteivel zajló napokban Ady még Csucsán van; pesti barátai, a készülő nagy változás stratégiái és előharcosai, rendre tájékoztatják őt a fejleményekről, s egyre sürgetik fölmenetelét és jelenlétét a történelem vajúdasánál. Utazásuk idejét nem ismerjük pontosan, de bizonyos, hogy a fordulat előtt 3 nappal már Pesten voltak (I. 383), s ettől kezdve Ady — bár testi és szellemi életereje rohamosan széthull — lelkesülő-aggódó izgalommal, Erdély sorsán emésztődve kíséri figyelemmel a tornyosuló eseményeket (I. Ady L. 22—32; Révész: Ady trag. II. 112—20, ill. Ady-tril. 285—90; Bölöni 347—54; Vitályos 70—1). De nemcsak ő szakad el Csucsától — Csinszkával együtt, örökre —, tőle is osonva menekül már az élet.

BOTTYÁN JÁNOS

ADY MINT CSUCSAI PRESBITER

Amit most írok, a költő eddig még ismeretlen arcának megmutatása. Arról már sokat írtak, hogy vallásos volt, én most arról írok: milyen volt mint egyháztag?

A Csucsá felé utazókban rendszerint meglevenedik Ady emléke. A faluban emlékműve nincsen. Feleségének, Boncza Bertának kastélya Goga Octavián özvegyéé lett. Csak nekünk jelenti Ady emlékét. A valóságban a kastély átépítve, kertjében Goga emlékének hirdetésére 15 méter magas, reflektorokkal ellátott emlékmű áll a román miniszter-költő hamvai fölött: országútra, vasútra néz, hogy éjjel-nappal láthassa minden arra menő. Mellette a Szilágyságból hozott román fatemplom áll újból összerakva.

Egyik épületről suttogva mondják: az a fehér ház. Benne volt Ady dolgozószobája.

Emléke azonban él. Nem ott ugyan, ahol vártuk, de kőnél maradandóbban s számunkra nagyon értékesen őrzi a református egyház gyűléseinek jegyzőkönyve.

Az értékes adat eddig azért maradhatott rejtve, mert nem volt a gyülekezetnek lelkipásztora, akinél valaki is érdeklődhetett utána. 1914—18-ig lakott Ady Csucsán. A község ekkor ezeröttszáz lakosú, a református gyülekezet száznyolc lelket számoló fiókegyház volt.

Ezentájt évente általában egy egyházközségi gyűlést s egy presbiteri gyűlést tartottak, a kalotaszentkirályi lelkipásztor vezetésével. Ady Endre neve háromszor szerepel a jegyzőkönyv-

ben. Először az 1916. október 12-én tartott egyházközségi rendes közgyűlésen. A gyűlés egyházi adókivetéssel és presbiterek választásával foglalkozott. Ady Endre jelen van, s ő az egyik jegyzőkönyvhitelesítő.

A következő rendes közgyűlés 1917. március 8-án volt. Itt is jelen van Ady Endre. Ezen gyűlés negyedik és ötödik pontja érdekel bennünket.

A negyedik így hangzik:

„Ady Endre jelenti, hogy elhalt apósa, néha Boncza Miklós emlékére, a legközelebb tartandó presbiteri gyűlés alkalmából a csucsai református egyházközségnek 500 koronát fog adományozni.

A bejelentést a közgyűlés örvendetes tudomásul veszi, és utasítja az egyházközség elöljáróságát, hogy az adományt annak idején vegye át, és az egyházközség hálás köszönetét tolmácsolja.”

A gyűlés ötödik számát így örökítették meg:

„Elnök felhívja a közgyűlést, hogy a presbitériumot egészítse ki.

Mivel a presbitérium tagjainak egy része elhalt, más része pedig elköltözött, a közgyűlés elhatározza, hogy az egész presbitériumot újból alakítja. A választott tagok száma ötben, a hivatalból való tagok háromban állapítottatott meg.

A presbitériumnak 12 évre rendes tagjává megválasztott Ady Endre, Botos Károly, Fábri János, Jakab Árpád, Koronka János. Hivatalból való taggá pedig kijelöltetett Barabás Árpád lelkész, Imre József gondnok, Gönczi János kántor. Mivel a megválasztott tagok közül csak Ady Endre nem tett még presbiteri esküt, tőle az bevétetett.

Jakab Árpád jegyző,

Barabás Árpád elnök,

Ady Endre jkvhitelesítő,

Koronka János jkvhitelesítő.”

A következő közgyűlés 1918. március 7-én volt. Ez örökíti meg az adományozást. A tárgysorozat harmadik pontja ismer-

teti az egyház számadását: 1917-ben az összebevétel 1790 korona 53 fillér, az összkiadása 1756 korona 06 fillér. Így emlékeznek meg a Boncza Miklós emlékére tett alapítványról:

„A közgyűlés hálás köszönettel veszi Ady Endre úr és neje, Boncza Bertuka úrnő 500 koronás alapítványát. Örömmel veszi tudomásul azt is, hogy az összeg 6%-os hadikölcsönbe fektette-tett. A fent írt adomány jövedelme, alapítók akarata szerint, templom fenntartására fordítandó.”

Az összeg bevételezése az egyház pénztárnaplójában is olvasható.

Ezen időkben Kalotaszentkirály lelkipásztora, Barabás Árpád látta el a lelkési teendőket. Az ő idejében épült a templom is, 1913-ban. A lelkipásztori állást 1918-ban szervezték meg. Idő azonban már nem volt betöltésére.

1942 októberében választotta első lelkipásztorául Csucsá Tárkány-Szűcs Józsefet. Az egyház iratainak áttanulmányozása közben ő fedezte fel a fenti adatokat. A könyveket megérkez-téig a gondnok: Imre József gyógyszerész, majd Kövér Lőrinc őrizte.

*

A csucsai templom történetéhez tartozik, hogy Goga Octavián 1923 [?] óta a Boncza-kastély birtokosa. Annak telkét növelvén, megszerzi a szomszédos zárdát is. Az országút felől pedig a templom telke egészítené ki. 1935-ben Goga, a hatalmas politikus, felhívja a 17 családból álló református egyházat, hogy adja el neki a templomot. A közgyűlés nemmel szavaz. Goga fel-lebbezi az ügyet, az egyház felettes hatóságainál kíséreltezik, hasztalanul. Az egyháztagok hősiesen kitartottak tagadó dönté-sük mellett.

Bottyán János (1911—84) ref. lelkész, író, szerkesztő; az Ady-irodalmat is számos közleménnyel gazdagította. 1978 októberében a budapesti Ráday Könyvtárban Ady-kiállítást rendezett, amelyre jelentős emlék- és dokumentumanyagot gyűjtött össze, művészeti alkotásokkal színesítve, főként Ady és a református egyház kapcsolatának felmutatására.

A kiállításnak a *Confessióban* (1979/I. 82—91 és Bottyán: Belényestől Segesvárig. 1987. 29—35) közölt forgatókönyve ismerteti a fenti Ady-dokumentum napfényre kerülését: 1943 tavaszán a Csucsán tartott Soli Deo Gloria konferencia alkalmával Tárkány-Szűcs József csucsai ref. lelkész hívta föl Bottyán János figyelmét a jegyzőkönyvek bejegyzéseire. Az adatokat a *Református Jövő* 1943. jún. 30-i számában tette közzé, s hírét a *Magyar Értesítő* nyomán 21 napilap vette át. Későbbi közlések: *Ref. Egyház* 1957/14. 325; *Confessio* 1979/I. 94—5; Bottyán: i. m. 82—3.

Adynak egyházával való „hivatalos” kapcsolatait (iskola, konfirmálás, legációk stb.) Bottyán Jánosnak a kiállítás anyagát, ill. forgatókönyvét ismertető tanulmánya (Ady Endre és az egyház. *Confessio* 1979/I.) tárgyalja. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy Ady Lőrinc az érmindszenti ref. egyháznak egy időben gondnoka is volt, de nyakas és konok természete gyakran harcban állt az egyházközésg vezetőségével, noha Török Ferenc tiszteletes a komája, Endre keresztaapja volt (I. Ady L. 15, 19—20, 170; Eml. I. 109, 113, 213—6; Ady-Múz. I. 21—2).

Ady ún. vallásossága körül — helyesebb, ha istenkereséséről, sajátos istenhitéről beszélünk — első nagy köteteitől kezdve éles, csapdosó vita folyt, akár csak magyarságáról és érthetlenségéről. Ez érthető is: sem a teológia, sem a hagyományosan értelmezett vallásosság fogalmaival és gyakorlati mértékével nem minősíthető Ady költészetének „vallásos” világa: egy költő sajátos, misztikus viszonya az ő külön, maga teremtette Istenéhez. A kérdés kiterjedt irodalmából: *Bibl.* 36—7, 407; *Alszegey Zsolt: Magyar lírikusok.* 1921. 100—3; *Ady L.* 250; *Hatvány: Ady világa I. Isten könyve 1—2.* Bécs, 1924 és *Ady II.* 11—167; *Ady-brev. II.* 1924. 94—129; *Révész: Ady trag. I.* 139—50, ill. *Ady-tril.* 194—202; *Makkai Sándor: Magyar fa sorsa.* 1927; *Földessy: Újabb tan.* 19—22; *uő. Tan. elm.* 100—3. 1934; *Sík* 133—7, 143—4, 181—2; *Böölöni* 69, 109—10; *Eml. I.* 225—7, 547; *Varga* 325—42; *Vezér* 329—32; *Király II.* 328—34, 371—445; *uő. Intés I.* 475—6, II. 100, 212—50, 304—12; Ady vallo-mások és istenes versei mellett I. cikkei: *Weingart, Exkommunikáljuk Bartha Miklóst, Nagyvárad és a protestáns vendégek; A hétről* (NN 1903. szept. 27.) stb.; *ÖPM I.* 361, II. 130, 171, 190, IV. 160—72, XI. 120—5 és *Publ. I.* 99, 299, 322, 344, 463, 471, III. 506—9; a kérdéshez kapcsolódó vitaanyag, *Láng József* gondos összeállításában: *ÖPM XI.* 542—76, 584—5; *vő. Ravasz* 279—88; kötetünkben I. még: 410—1.

Várad újságíró korában Adyt református egyházközségi jegyzővé választották. Ez valószínűleg dr. Várady Zsigmond javaslatára történt, aki a város társadalmi és szellemi életének nagy tekintélyű vezéralakja s a református egyházközség gondnoka is volt. Barátságába fogadta Adyt, akire sokoldalú műveltségével és radikális szellemével alakítón hatott, s Ady lelkes tisztelettel ragaszkodott hozzá (I. Nagy Andor 182—4; Nagy Endre: Várad 93, 96; Eml. II. 443, 517, 603—7, 773, 777, III. 334, 638, IV. 41, 175, 188, 785, 788; Varga 76, 85; ÖPM II. 196, 201, 365, 392, 399, III. 46, 187, IV. 155, 254; Lev. I. 93, 133, 241; ÖV II. 343, 449).

Várady mint harcosan öntudatos kálvinista bizonyára Adyt is be akarta kapcsolni felekezeti életükbe, és ezzel bevonni a társadalmi szereplésbe ifjú hívét és pártfogoltját, a bohém újságíró. Nincs azonban nyoma annak, hogy Ady elvállalta volna a megbízást. Az 1902. ápr. 2-i választás után s az 1903. febr. 15-i meghívóra sem jelent meg a presbiteri gyűlésen, és semmiféle választ nem adott a jegyzői tisztség elfogadására vonatkozólag (I. Csernák Béla: Ref. Egyház 1957. okt. 15.; Hegedűs: Vár. nap 211—2).

Valami kapcsolatot azonban tartott a várad református közösséggel: részt vett a Várady egyházgondnokra választása alkalmával rendezett vacsorán; prológust írt a református nőegylet 1902. febr. 2-i hangversenyére (*Farsangidál*); jelen volt a Protestáns Irodalmi Társaság várad vándorgyűlésének rendezőbizottsági értekezletén és természetesen az előadásokon is (I. Hegedűs: Vár. nap. 211, 371, 448; ÖV II. 104, 448).

A kis csucsai református közösség 1913-ban épített magának templomot, közvetlen a Boncza-vár alatt. Szeptember elején volt a templomszentelés; ezt az alkalmat kínálta és javasolta Adynak Boncza Bertuka — az ünnepi esemény és népes társadalmi összejövetel ürügyén —, már régóta sürgetve tervezett megismerkedésük illendő lehetőségeként. Ady azonban kitért e hívás elől, s újabb ígéretekkel biztatta (I. Lev. II. 234—6, 585—7, 591—6). Vonakodásának, ill. halogató magatartásának egyik oka nyilván Sándor Lászlónéval egyre szorosabbra fűződő bizalmas kapcsolata (I. Eml. IV. 728).

A csucsai református szórványegyház lelkésze Barabás Árpád magyaróke-reki, ill. kalotaszentkirályi ref. pap, Ady rokona (másodunokatestvére apai ágon); ő keresztelte meg Boncza Bertát is. Az esküvőjük utáni rokonlátogatásuk során fel is keresték őt (I. 48, 217, 230).

Ady csucsai templomozásairól I. Gönczy János emlékezését, aki áll. tanító és ref. kántor volt Csucsán ez időben (I. 398—9).

A jegyzőkönyvi időpontoknak a levelezésből való ellenőrzése:

1916 őszén a román betörést követő menekülés kétségbeesjtő látványát Ady Csucsán éli és szenvedti végig. (I. Lev. III. 167—70). Az okt. 12-i egyházközségi

gyűlés is bizonyára az elvonult veszedelemből való felocsúdást követő számvetésre ült össze, s hogy Ady is jelen volt — korábról nincs erre adat, pedig már több mint két éve él Csucsán —, a magyar és kálvinista együvé tartozás és összetartás felerősödő tudatának megnyilvánulása.

Az 1917. jan. 5-én elhunyt Boncza Miklós temetése után Adyék csak március elején tértek vissza Pestről Csucsára (I. Lev. III. 181). Az apósa emlékére tett följánlás engesztelő gesztus a sértődöttséget haláláig makacsul tartó Boncza Miklós iránt (I. 303); de jelzi anyagi helyzetük kedvező változását is, feleségének örökösödése folytán (I. 302).

1917 karácsonyát Adyék Csucsán töltik, s februárban mennek vissza Pestre, ahol június végéig maradnak (I. Lev. III. 193—7; Vitályos 69). A csucsai eklészia márc. 8-i közgyűlésén tehát Ady nem lehetett jelen, csak az alapítvánnyal kapcsolatban szerepel neve a jegyzőkönyvben. Készerűen mosolygunk azon, hogy a gyűlés „örömmel veszi tudomásul” az összegnek hadikölcsönbe fektetését; a pénz elveszett, semmivé értéktelenedett.

A Goga tulajdonába kerülő Boncza-birtokról: 147—9.

ISMERETLEN EPIZÓDOK ADY ÉLETÉBŐL

Nagyon sokan foglalkoztak már Ady biográfiájával. Összehordtak teméntelen adatot a kétarcú Janusról, írtak mindenről, ahol Ady valaha életében megfordult. Csucsáról itt-ott megemlékeznek ugyan futólag, erről a gyönyörű, kies fekvésű kis erdélyi faluról, ahol a nagy költő életének utolsó éveit töltötte. De általában nem tulajdonítanak nagyobb fontosságot Ady életében ennek a kis falunak az ő előkelő stílusú Ady—Boncza-kastélyával, messze földön híres virágoskertjével, a drága Nagymamával, aki minden bajra tudott orvosságot, csak a Bandiéra nem, a vadaskerttel, ahol jó volt elheverészni forró nyári délutánokon, az óriási gyümölcsössel, ahonnan mázsaszámra ment a „kóstoló” Mindszentre, Bandi szüleihez.

Mindez olyan szép volt, olyan idegeket megnyugtató a nagyvárosok füstös kávéházai, mulatói után a nyugtalan vérű költő számára. S ott volt Bertuka, akinek Lausanne-ból* magával hozott franciasága jótékonyan keveredett és edződött falusi-nagyi egyszerűséggel. Mindkettejükre, de különösen Adyra nézve valóságos csapás volt eleinte a társadalmi érintkezés felvétele a falusi szabályokhoz kötöttség miatt. El kellett menni ide-oda, vizitelni, így akarta a Nagymama, a drága jó Török néni, akit az egész falu bálványozott. Szorosabb barátságban csak két családdal voltak, az özvegy postamesternő és egy keresztény kereskedő családjával. Egy drága, nagy, szinte gyerekes könnyecsepp

* A közeli Lutry nevelőintézetéből

csillogott Bertuka szemében a boldogságtól, amikor mindenüvé ezekkel a szavakkal állított be:

— Elhoztam az én kis uramat. Nem furcsa, hogy nekem uram van?

S erre Ady, az ország körülrajongott nagy költője, a bemutatott férj, egy pillanatra megint Bandi lett, a nagy gyerek, aki homlokon csókolta az ő feleségét. Így jártak ők ketten mindvégig boldog mátkaságban, mint két felsőbbrendű ember, akiket az Isten egymásnak teremtett.

Nappali remeteségükből csak a szép nyári esték rázták fel őket, amikor jó hosszú sétákat csináltak. Kimentek az állomásra pesti vonatot várni, pesti arcokat látni, s egy kicsit visszaálmódni magukat oda, arra a helyre, amit talán egy kicsit fájts is otthagyni.

A vonatok hamar elmentek, otthagyva Ady lelkében a titkos vágyódásokat. Amily gyorsan jöttek-mentek a vonatok, olyan gyorsan röppentek tova ezek a vágyódások Ady lelkéből. Mert mégiscsak megnyugtatóbb volt egy gondos, szerető feleség oldalán, aki Adynak egyúttal majdnem egyenrangú szellemi testvére is volt, mint a városok tetet-lelket őrlő éjszakáin szépasszonyokra pazarolni a drága energiákat. Így kellett hát nekik visszamenni újra a prózába. A vonat szimbólum volt, a szimbólum elment, s ők ottmaradtak hazamenésre készen. Nem lehetett hazamenni. Nem, mert Ady csak az ihletért szerette az éjszakát, a lefekvésre nem kellett neki, mert veronál és egyéb altatószerek sem tudták őt egykönnyen az álmok birodalmába röpíteni. A hegyes vidék hideg hajnala legtöbbször ágyában forgolódva, ébren köszöntött rá. Nem mentek hát haza, hanem beállítottak a postamesterékhez, akik az egyetlen komolyan számbavehetően intelligens család voltak a faluban.

Itt aztán folyt a terefere órákon keresztül irodalomról, politikáról, általában mindenről, még egy kis falusi pletykáról is. Maga Ady beletemetkezett a pesti újságok közé, amelyek ott teljes számban képviselve voltak, s onnan mintegy kikandikálva dobta bele időnként a vitába tömör, rövid, igaz Ady-mondatok-

ban kifejezve az ő saját véleményét. Legjobban a Pesti Naplót szerette, a Budapesti Hírlapot sehoggy sem szívelte, mert Rákosi Jenő mindig támadta őt. Meg aztán rendíthetetlen antimilitarista és pacifista volt. Amikor a háború kitörésekor a háború mellett lelkesen tüntető csucsai magyar ifjúság szónoklat tartására kérte fel, ezt ő szinte felháborodva utasította vissza.

Volt ezeknek a terefere-estéknek a postamesteréknél Adyra nézve még egy jó oldala: alkalom nyílt egy kis szerető hitvesi ellenőrzés mellett való s Ady mértékéhez képest csendes liköröztetés-borozgatásra, úgyhogy az idő legtöbbször túl volt a kísértetek óráján, mikor Adyék rászánták magukat a hazamenetelre. Szerette Ady minél későbbre kitolni a hazamenés és lefekvés idejét, a már említett okokból, s egy-egy ilyen átvirrasztott éjszaka után, azonmód összetörve indult el sétálni és egy kis hegyi levegőt szívni. Ilyen utakon sokszor megtörtént, hogy személyesen állított be a postájáért ezekkel a szavakkal:

— Rettenetes, egy szót sem aludtam az éjjel.

Ha Ady és Bertuka együtt jártak, elmaradhatatlan kísérőjük volt Noki, a kedves, selyemszőrű kutya, „akit” még a jó Isten is meg akart különböztetni a többi kutyától, és monoklival, az egyik szeme körül egy fekete karikával áldotta meg. Ez az okos, hűséges állat akkor is elment látogatóba a postamesterékhez, ha Adyék netalán elutaztak Mindszentre, a költő szüleihez. Bár ezek az érmindszenti utazások, akármennyire imádta is Ady az „Édest”, igen ritkán fordultak elő, mert odajutni nagyon nehéz volt. Félnapokat kellett bumlizni a Csucsáról induló személyszállító postautóval, amely akkori hadi vaskerekével éppen nem volt kényelmes közlekedési eszköznek nevezhető. Nyáron még megjárta, de a téli utazásoknál gyakran elakadt az autó a Meszes hegységi hófúvásokban, s egy ilyen utazásról visszajövet Ady Endre is ott rekedt néhány órára a Meszes hegység farkasordító hidegében.*

* Talán mikor Kincs Gyula temetésén voltak Zilahon, 1916. január elején.

Volt a csucsai Ady-kúriának még egy nagy híressége, a négy számár. Az Ady—Boncza-kúria hegyen épült, s a négy számár, amellet, hogy ordítózásukkal eleven időjelző készülékek voltak a faluban, tulajdonképpen azt a cél szolgálták, hogy a hegy alján lévő forrás vizét felszállítsák a kúria lakói számára. Ha már a közmondás is azt mondja, „ha ló nincs, számár is jó”, fogták magukat Adyék, egy rekkenő nyári délután beültek a számárfogatba, hogy a másfél kilométerre levő vadaskertbe hajtsanak, egy kicsit hűsölni. A kis Vonyica szolgálólány volt a kocsis, s így haladt végig az előkelő fogat a falun, nagy csodálkozásra. De mit tesz az, ha nő a kocsis, és számár van a kocsi fogva: olyan zápor kerekedett, hogy mire a vadaskertbe értek, úgy bőrig áztak, hogy már-már nem kellett a lehülésre a vadaskert fenyveseit igénybe venniök.

Mindketten szerették az ilyen tréfákat. Egyszer elmentek a szomszédos Körösfeketetőra nagyvásárba, s ott egy csomó vásárfiával együtt krajcáros cukorfütyülőt is vettek, amelyet egész úton fújtak.

Így teltek-múltak a csucsai napok, lassan évekké növekedtek, de ahogy telt az idő, úgy súlyosbodott Ady betegsége. Már nem lehetett Csucsán maradni, és amikor Pestre ment, ezekkel a szavakkal búcsúzott: „Megyek Pestre meghalni”.

S fájdalom, igaza volt...

A fenti emlékezés az Irodalmi Revue 1929. aug. 10-i számában jelent meg. Szerzőjéről nem tudunk közelebbit; a postamesternő, özv. Sarkadi Ignácné családjához tartozhatott, akinek Zoltán fia és Mária nevű leánya is a postán dolgozott. Az utóbbi Boncza Berta csucsai barátnője: *Maca*, *Macánk* néven sokszor szerepel az Ady—Csinszka-levelezésben, I. Lev. III. 101, 338—9, 342, 348—9, 378, 393; a jegyzetekben kérdőjeles a neve, és postamesternőként szerepel. Sarkadiék épp 1914 nyarán kerültek Csucsára (I. Lev. III. 275, vö. uo. 145, 408).

Sarkadi Béla tájékozott a csucsai viszonyokról s Ady ottani életének körülményeiről, de naiv lelkeséggel — külsőségekből ítélve vagy versek alapján — idealizálja az Ady—Csinszka-viszonyt.

Csucsá egyszerre volt előnyös és kedvezőtlen hatással Adyra: elvonta Pest-től, kiemelte az otthontalanságot pótolni látszó, de csak feledtető környezetből, a könnyelmű, felelőtlenül csapongó, éjszakázó életformából, a háborús izgalmak és konjunktúra által fölkavart főváros mérgezett erkölcsi és szellemi légköréből; nyugalmas otthont, szerető gondoskodást kapott, idilli környezetben.

Ady azonban fiatalága óta városi életformához szokott és idomult, nem viselte el hosszabb ideig a falu eseménytelen egyhangúságát, az ottani élet kisszerűségét (I. Lev. III. 177); hiányzott a társaság, a baráti kör, a szellemi környezet. Beidegzett, mohó hír-szomszja csüggesztő-felzaklató távolságba került a közvetlen tájékozódás forrásaitól. Viszonylagos tétlenségbe kényszerült alkotó szelleme és az érzékeny idegrendszer feszültsége riadt sóvárgással keresett menekvést alkoholban és nyugtató-altató szerek bódulatában. A békés környezet, pihentető életkörülmények s a lélek zaklatottsága, a nyugtalanító hiányérzet ellentétei nem tudtak egyensúlyban kiegyenlítődni, s a negatív tényezők befolyása az egészségi állapot hanyatlásával mind végzetesebbé nőtt, hatalmasodott.

Csucsá és a Boncza-birtok ismertetését I. Hársak 307—12. A változatos és dús növényzetű hatalmas kert folytonosan új és új színekben pompázott; Csinszka levelei gyakran említik a gyönyörű kertet s virágoktól és napfénytől ragyogó leányszobáját (I. Lev. II. 554, 586; Vitályos 58—60, 70); a virágkedvelő Ady is (I. Eml. I. 259, III. 140, 342; Adyné 21, 189) büszkén dicséri a csucsai kert szépségét (Lev. III. 138). A hatalmas gyümölcsös, a sok pompás termő fa haszna a háború éveiben tűnt ki igazán: az almatermést a nagymama ügyesen értékesítette, s ez jelentős segítség volt a növekvő drágaságban a csucsai háztartás számára (I. Lev. III. 348—50; Hársak 307, 311—2, 318, 339). Bár bizonyára postai emlék az alapja, nyilván fölnagyító túlzás az, hogy „mázsaszám” küldtek Mindszentre „kóstolót” a Boncza-gyümölcsösből. Bizonyosabb a fordítottja: az Édes segítette csomagjaival a csucsaiakat a háborús idők ellátási nehézségei közt (I. Adyné 356); Fehér Dezsőné meg Váradról igyekezett könnyíteni a beszerzés gondjain (I. Hársak 324—6, 336—7).

Az esküvő utáni bemutatkozó látogatások Csucsán és a környékbeli rokonoknál: Vitályos 60; Lev. III. 136, 403; kötetünkben: 216. A „keresztény ke-

reskedő”, akire Sarkadi Béla utal: Simon Gerő; Ady valóban jó barátságot tartott velük, gyakran járt náluk — igaz, italt is árultak; az asszony emlékezését l. 231—3, 341—3.

Adyék csucsai életrendjéről, ismerőseikről, társaságukról, fejezetünk cikkei mellett, l. még: Vitályos 60; Hársak 314—6; Bölöni 299—301.

Csucsán a forgalmas állomás kínálta a legfőbb mozgalmasságot; a sűrű vonatjárás, a Zilahra közlekedő postaautóbusz — az állomással szemben szálloda is volt — mindig hozott ismerősöket, híreket, s a katonai és sebesültvonatok a háború távoli, de véres jelenvalóságát hozták az idillinek látszó csucsai völgybe. Természetes tehát, hogy a nyugtalan, tájékozódni vágyó Ady gyakran lejár az állomásra, ahol egyszer, Diósi Menyhért emlékezése szerint (l. 352), a háborúba vonuló katonák követelték, hogy tartson beszédet.

A másik „hírközpont” a posta. Ady számára a levél és a távirat volt a világgal való kapcsolattartás eszköze, s mint a csucsai posta egyik leggyakoribb „ügyfele”, megismerkedett és összebarátkozott a postamesternő családjával. Vonzalmát a társaságkereső hajlam mellett nyilván az is táplálta, hogy friss hírek kívül az oda érkező újságokba is beleolvashatott. E társas együttlétek alkalmi szinte a kávéházat jelentették számára.

Noki, a selyemszörű, „monoklis” foxi, Csinszka egyik korábbi ideáljának, az 1913 nyarán Csucsán szállásoló Perczel Armand huszárkapitánynak ajándéka volt (l. 41; Lev. II. 586, 592; Vitályos 60). A kis kutyát Ady is nagyon kedvelte, sokat játszott, ingerkedett vele, s váratlan kimúlását, 1918 őszén, zokogva siratta meg (l. Vitályos 70; Ady L. 205; Révész: Ady trag II. 92—5, ill. Ady-tril. 273—5; Bölöni 302).

Az esti látogatások, éjszakai barangolások fő oka az volt, hogy Ady nem tudott aludni, s így tolta minél későbbre a lefekvés idejét. Csucsán is állandóan altatókkal élt (l. pl. Lev. III. 100, 121—2, 125, 129, 166, 169; Vitályos 62; Révész: i. m. I. 114—6, ill. 181). Kóros álmatlanságának kérdéséről l. Eml. II. 494—9, ill. Kovalovszky: Tehetség és betegség.

Első hazalátogatásuk — 1915. április — után Ady és Csinszka néhányszor még járt Mindszenten, bár a háborús utazás — Zilahon át vagy Várad felé, nagy kerülővel — valóban keserves volt. Ezért többször készültek, mint ahányszor valóban eljutottak oda; utoljára 1917 nyarán (l. Eml. III. 141—3, 146—7, 155—6, 163, 168—71; Vitályos 60—1, 66; Ady L. 217; Adyné 359).

Boncza fogatot is tartott Csucsán (I. Lev. II. 585, 604—5, III. 261), de amikor 1915 elején a lovakat a katonaság elrekvírálta (I. uo. III. 389—90, 397; Hársak 312), a vízholdó számárfogat maradt a csucsai „kastély” lakóinak közlekedési eszköze, bár szórakozásból azelőtt is használták (I. 122; Hársak 305, 312). A feketetői vásárba való kirándulásról I. 396—7, 409—10; Bölöni 298—9; Vitályos 73.

Az emlékező cikk — érthetően — nem szól arról, hogy Adynak a családi kapcsolat, baráti jóviszony mellett sok nézeteltérése volt a csucsai postával (I. Vitályos 63, 98), sőt hivatalos följelentést is tett a hivatal ellen. Ezt az ügyet ismerteti a következő emlékezés.

ADY PANASZA A CSUCSAI POSTA ELLEN

Postai pályámon főleg fegyelmi és vizsgálati ügyekkel foglalkoztam. Legérdekesebb emlékü vizsgálatom Ady Endre életében nekem is juttatott parányi szerepet.

Mint a kolozsvári postaigazgatóság fiatal tanácsosa 1916 januárjában, kiküldetésemből hazatérve, igazgatóm azzal lepett meg, hogy újabb vizsgálatral bízott meg. Ady Endre panaszos följelentést tett a csucsai postahivatal ellen, s mivel a költőre való tekintettel késedelem nélkül kívánta a vizsgálatot megtartani, távollétemben Szelle Ferenc postaigazgatót bízta meg ezzel.* Szelle azonban még a megbízatása napján, szinte lesújtva adta vissza megbízatását, mert a New York szállodában fölkeresett Ady szóba sem állt vele. Szobájából egyszerűen kitessékelte.

A kereskedelemügyi minisztériumból leküldött panaszbeadványt, Ady saját kezű írását átvettem, s kijelentettem, hogy reggel Csucsára utazom. (Előzőleg már hallottam, hogy Ady feleségével együtt napokkal azelőtt hazautazott.)

Leginkább az foglalkoztatott, hogy Ady milyen állapotban lehetett, s Szelle kartársam miként léphetett föl, hogy próbálkozása így végződhetett.

Adyt csak verseiből és cikkeiből ismertem, és nemcsak hazánk legnagyobb élő költőjének tartottam, hanem karakán magyarnak is. Ez utóbbi megítélésemben megerősített egy kolozsvári

* A sietős intézkedés oka nyilván az volt, hogy tudták, Ady épp Kolozsvárott tartózkodik, katonai ügyében (I. Lev. III. 152; ÖPM XI. 527).

újságban megjelent közleménye is, amelyben a kolozsvári református főgimnázium igazgatójának azt üzenté, hogy „ne bírálja őt az az ember, aki még olvasni sem tud”.*

Szelle kartársamtól nem kérdeztem meg, hogy az eset miként történt meg vele. Ez iránt kérdezősködni illetlennek találtam. Tudtam azonban róla, hogy rideg természetű, magatartásában, fellépésében kissé félszeg; vizsgálati ügyekben pedig gyakorlatlan. Természetesnek találtam tehát, hogy Adyval nem boldogulhatott.

Magamban mindezt összegezve, áttanulmányoztam a panaszbeadványt és mellékleteit, a bennük foglaltakat egybevetve a csucsai postahivatal szemléi, rovancsolásai alkalmával szerzett tapasztalataimmal, helyi ismereteimmal. Így gondos mérlegeléssel megállapítottam, hogy a panasz alig lehet indokolt, a mellékletek pedig meggyőző bizonyítékul egyáltalán nem szolgálhatnak.

Másnap nyugodt lélekkel indultam Csucsára, s egyenesen a postára mentem.

A postamesternő, özv. Sarkadi Ignácné** ismerősként fogadott. Mindazonáltal meglepődését nem titkolhatta el. Megnyugtattam, hogy nem rovancsolni jöttem, hanem vizsgálatot tartani. Erre megdöbbsent, s mindjárt azt kérdezte, ki tett följelentést ellene?

Elővéve Ady beadványát, elmondtam, hogy Ady saját kezűleg Vargha Gyula kereskedelemügyi államtitkárnak és költőtársának terjedelmes levelet írt, és abban a csucsai postahivatal ellen több panaszt emelt. Fölpanaszolta, hogy leveleit, hírlapjait, sőt több esetben címére érkezett táviratait néhány napi késéssel kézbesítették. E hanyagság igazolására beadványához csatolt

* Pontatlan idézet, emlékezetből; vö. ÖPM XI. 118; a kolozsvári kritikus-afférről kötetünkben: 493—9.

** L. 421.

néhány levélborítékot, amelynek hátlapján hiányzott a helyi és kelti bélyegző lenyomata, „nyilván azért”, hogy a megérkezés ideje ismeretlen maradjon, s ne tűnjék fel a késedelmes kézbesítés. Hírlapjai késedelmes kézbesítésének igazolására melléktelt néhány címszalagot, amelyeken a hírlapbélyeg nem volt az érkezés napján lebélyegezve. Legsúlyosabb vádként pedig azt hozta föl, hogy a postamesternő a levéltitkot is megsértette. Nehány címére érkezett levele tartalmát ugyanis Ady olyan egyénektől is meghallotta, akik csak a postamesternőtől vagy postakiadó minőségben működő leányától értesülhettek, „nyilván” a levelek felbontása révén.

Miután a panaszt így föltártam, a postamesternő a következőket adta elő:

Adyval ő és leánya mindig a legjobb barátságban voltak és vannak most is. Panaszra okot soha nem adtak. Mindig a legnagyobb készséggel, előzékenységgel szolgálták ki. Valahányszor megjelent, a közönség részére fenntartott helyről mindig behívták az irodába — ahova idegent nem is szabad bebocsátani, s ilyenkor sokszor barátságosan elbeszélgettek. Köztük Ady otthonosan is érezte magát. Nemegyszer megtörtént, hogy a postán átvett levelét előttük bontotta fel, olvasta el, s az is megesett, hogy egyik-másik levelének érdekesebb részét velük nyomban közölte is.

Leveleit, hírlapjait, táviratait a küldőnccel rendszerint az érkezés napján kézbesítették. Ez csak akkor maradt el, ha tudták, hogy Ady elutazott, nincs otthon. Ady ugyanis küldeményeinek átvételére postai meghatalmazást senkinek sem adott, s így távollétében, hazajöveteléig, küldeményeit a postán tartották.

Beismerte, hogy az érkezett levelek és hírlapok lebélyegzése sok esetben elmaradhatott. E munkát ugyanis a küldőncre bízták, az pedig nem sokat ügyelt erre. Elég helytelenül ők maguk sem tulajdonítottak az ide vonatkozó szabályrendeletnek nagyobb fontosságot.

A levéltitok megsértésének vádját kereken visszautasította:

tudja, hogy a levéltitkot büntetőtörvény védi; ő pedig nem akart soha börtönbe kerülni. Leánya is becsületesebb, mintsem ilyen cselekedetre vetemedhetett volna. Beismerte, hogy Ady dolgai érdekelték őket; de nem annyira, hogy ilyen úton tudjanak meg róla egyet-mást. Nem is volt erre szükségük, hisz amint említette, Ady maga több levele tartalmát közölte velük. Beismerte, hogy amiket Ady velük közölt, azokat ismerőseiknek elbeszélék. Mivel titoktartást Ady nem kötött ki, úgy gondolták, hogy ezzel nem cselekszenek helytelenül. Ady tehát ezektől az ismerősöktől hallhatott olyan dolgokról, amiket nem ő közölt velük.

Megjegyezte, nagyon rosszul esik neki, hogy Ady ilyen súlyos vádat emelt ellenük. Hozzátette azonban, hogy az egész feljelentés indítóokát, célját tisztán látja, és nem is hallgatja el.

Elmondta, hogy Ady igen jó barátja, vadászgató társa, a helybeli vasúti tiszt sokáig udvarlója volt a leányának; az utóbbi időben azonban valami miatt összevesztek, s megszűnt köztük a barátság. Attól kezdve a hiúságában megsértett volt udvarló többször fenyegetődzött, hogy kellemetlenkedni fog. Most ez meg is történt. Nem személyesen fordult azonban ellenük, hanem barátját, Adyt vette rá, hogy tegyen feljelentést. Ismerve a köztük lévő nagy barátságot, valamint Adyt, kétségtelennek tartja föltevését, hogy Ady engedett barátja ösztönzésének.

A postamesternő vallomását őszintének, igaznak fogadtam el, s kiszállásom előtt kialakult véleményemet megerősítve láttam. Erről azonban neki egy árva szót sem szóltam.

Az iratokat táskámba tettem, s közöltem, hogy Adyt keresem föl; később azonban visszajövök.

Dél előtt 1/2 10 óra tájban érkeztem a Boncza család magaslatra épült villájához. A kaput zárva találtam. Becsöngettem. Csöngetésemre női alkalmazott nyitott kaput, és egy tágas hallba vezetett. A hallba belépve egy hatalmas asztal mellett egy köznéptermű, idősebb, kedvesen mosolygó úri nőt pillantottam meg (talán Ady anyósa volt), ki az asztalon szétteregetett almákat válogatta.

Tisztelettel üdvözöltem, bemutatkozva pedig jövetelem okát és célját pár szóval közölve, névjegyem átadva, kértem, szíveskedjék Adynak bejelenteni, és megkérdezni, fogadhat-e.

Miután hellyel kínált, a hallból nyíló szobába ment. Alig egy perc múlva visszajött, s közölte, hogy Ady ágyban fekszik, de nem beteg, és szívesen fogad. Erre bizonyos szorongó érzésem nyomban megszűnt, s míg az ajtóhoz értem, agyamban megfogamzott az az első mondat, amivel kezdeni fogom mondókámat.

Teljes lelki nyugalommal léptem szobájába, szívélyesen köszöntöttem, mire ágyában felült, és meleg kézszorítással fogadva, az ágya lábához tett székre mutatva, hellyel kínált meg. Mielőtt leültem volna, imígyen szólaltam meg:

— Kedves Mester! Huszonhárom éve vagyok postás, s eddig mindig büszke voltam postás voltomra. Amióta azonban megtudtam, hogy Kedves Mesternek a közvetlen felügyeiletem alatt működő csucsai postahivatal ellen *indokolt* panasza merült fel, szinte röstellem, hogy postás vagyok. No, de ígérem és biztosítom, mindent elkövetek, hogy a jövőben soha semmi panasza ne lehessen.

Erre újra felült, megrázta jobbomat, s szavaimat megköszönve, kijelentette, bízik ígéretemben, s ez megnyugtatólag hat rá. Éreztem és biztosra vettem, hogy a feljelentésről itt több szó nem fog elhangzani. Így is történt; a postamesternő vallomását természetesen agyonhallgattam.

Meg voltam győződve, hogy beszédemmel Adyt leszereltem, s így az ügy olyan elintézészt nyerhet, ami kielégítheti Adyt is, meg a bepanaszolt postamesternőt is.

Miután helyet foglaltam, megkérdeztem, jelenlétem nem esik-e terhére.

Nemmel felelt, s hanglejtésemből vagy beszédmodoromból megsejtve székely voltomat, mindjárt meg is kérdezte: „Ugye barátom székely?”

Ráfeleltem: törzsgyökeres [!] székely család ivadéka vagyok, s szülőföldem Székelyudvarhely. Ott is végeztem a középiskolát, s

ott kezdtem meg postai pályafutásomat. Onnan kerültem Marosvásárhelyre, majd Kolozsvárra.

Elbeszélésemet alig fejeztem be, a szobába lépett Ady fiatal felesége. Bemutakoztam, de jövelelem okát és célját egy árva szóval sem említettem.

Ady nyomban mondta feleségének: „Látogatónk legújabb barátom, s mivel tíz óra felé jár az idő, szerény tízóraival vendégeljük meg.” Erre a felesége hármunk részére tányérokat, evőeszközöket, szalonnát, kenyeret, pohárákat meg egy üveg konyakot hozott.

Mielőtt férjének és nekem felszolgált volna, a pohárákba konyakot öntött, s megkezdődött a koccintgatás. Utána a tányérra tett kenyeret, szalonnát és az evőeszközöket adta át.

Kényelmetlennek találtam térdemre helyezett tányérról falatozni, késsel és villával. Az első falat előtt meg is szólaltam:

— Kedves Asszonyom, ne vegye tőlem rossznéven, hogy a tányért és az evőeszközt visszaadom, mert én olyan ember vagyok, aki a szalonnát tányérral együtt eszi meg, s e művelethez bicskáját használja.

Miután bicskámat elővettem, s a jókora darab szalonnát kenyeremre tettem, a kedves Csinszka asszony a fölösleges tárgyakat mosolyogva vette vissza. Ady ezt hallva és látva, felderülve mondta:

— Igaza van a barátomnak; magyar ember valóban így szokott szalonnát falatozni.

S példámat követve ő is visszaadta a tányért és villát. Falatozás közben és később is gyakran koccintgattunk, s a tízórai elfogyasztása után mindhármunk nyelve feloldódott.

Először a kolozsvári úri társaságot kezdtük bírálni. Megállapítottuk, hogy kongó üresség, sok fonákság, nagy úrhatnamság és sok-sok megszólalni való jelenség tapasztalható a társadalmi vezető körökben. Az úri dámákról is szó esett; sőt az úrilányokról és az úriakról sem feledkeztünk meg. Néhány közismert úri-

lány és úrfi magatartását bírálva, még a keresztvizet sem hagytuk meg rajtuk.

Sűrű koccintgatás közben mindhárman a dúló háború rémségeiről és oktalanságáról beszélgetve, Ady — homlokára és izzadt arcába omlott, hosszú haját hátrasimítgatva — meglepetésemre kijelentette, hogy Románia ellenünk fog betörni, amint annak idejét elérkezettnek látja.

Románia betörését valószínűtlennek találtam. Meg is mondtam, hogy ezt nem gondolom, mert Románia szövetségesünk, és semlegességét nagyon sok arannyal vásároltuk meg. Elújságoltam, hogy a Brassó pályaudvari postán havonta sokszor megfordultam, s szinte félve léptem az értékküldemények kezelésére fenntartott helyiségbe, mert e szoba padlója igen sokszor rengeteg aranypénzzel teli, zöldcsíkos zacskóval volt telerakva, amiket a hivatal szállított Predeálra, Románia részére.

Erre Ady megjegyezte, hogy ezt a pénzt nem Románia semlegességéért, hanem a tőle vásárolt gabonáért fizettük. Előbbi kijelentését megismételte, s ráadásul váteszi jövőbelátással kijelentette, hogy a háborút és Erdélyt elveszítjük. Reánk, fixfizetésből élőkre pedig rendkívül nehéz idők következnek.

E kijelentése nagyon megdöbbenett, de mivel éreztem, hogy ez az ember valóban jövőbe látó, e perctől kezdve kijelentéseiben kételkedni nem tudtam.

Látva, hogy déli 12 óra is elmúlt, felálltam, s búcsúzkodtam. Megköszöntem szíves vendéglátásukat, boldog örömet fejeztem ki, hogy nagy költönket és kedves hitvesét megismerhettem, s baráti kézszorítással váltam meg tőlük.

A postára visszatérve a postamesternőnek Adyval történt találkozásomról és lefolyásáról egy szót sem szóltam. Megmondtam azonban, hogy Ady följelentését felejtsék el, mintha semmi sem történt volna. Közöltem, hogy jegyzőkönyvet nem vettem és nem is veszek föl, s a hivatalos formaságok mellőzésével a vizsgálatot befejeztem.

Szóbeli utasításaimban meghagytam, hogy Adyval a jövőben is legyenek előzékenyek, figyelmesek. Legyenek vele továbbra is jó barátságban. Soha semmi módon se éreztessék vele, hogy a hivatal ellen panaszt emelt. A szabályrendeletek minden pontját szigorúan tartsák meg. Ismerőseikkel pedig legyenek kevésbé közlékenyek, hogy pletykára okot és alkalmat ne adjanak.

Hangsúlyoztam, hogy e szóbeli rendelkezésem pontos megtartását a legszigorúbban megkövetelem. Az ügy békés, mindnyájunkat megnyugtató elintézését csak így biztosíthatom.

Búcsúzáskor kiolvastam a szeméből, hogy nemcsak tudomásul vette utasításaimat, hanem meg is sejtette a vizsgálat eredményét.

Ezzel nyugodt lélekkel utaztam haza.

Másnap igazgatónak — semmit el nem hallgatva — a fentiekben leírtak szerint számoltam be, s kiemeltem, hogy bár a postamesternő szóbeli és jegyzőkönyvbe nem foglalt vallomását elejétől végig őszintének, igaznak, Ady följelentését pedig alaptalannak találtam, ez alkalommal — életemben először — az igazság istennőjének szemét magam is bekötöttem, ne lássa, hogy kezében tartott serpenyőjét lefogtam. Tettem pedig ezt azért, mert az ügy békés és mindenkit kielégítő befejezését csak így láttam biztosítva. Egyébként is szívügyemnek tartottam nagy költönket kellemetlen izgalmaktól megóvni.

Megkértem végül igazgatómat, hogy az Adynak küldendő levelet magam fogalmazhassam meg, és abban egyetlen szavamat se korrigálják, mert ha hivatalos formát kap, soha sem fogunk tőle megszabadulni.

Igazgatóm megértett. Eljárásomat mindenben helyeselte, a postamesternőnek adott szóbeli utasításomat helybenhagyta; a levél írásával megbízott, s megígérte, hogy változtatás nélkül írja alá.

Beszámolóm után a leveletem nyomban megírtam, s változtatás nélkül küldöttük el.

Legjobb emlékezetem szerint a levél így szólt:

„Kedves Mester!

A csucsai postahivatal ellen emelt panaszát megvizsgáltam, s ennek eredményeként mély tisztelettel értesítem, mindent elkövetek, hogy e hivatal ellen jövőben soha semmi panasza ne lehessen. Teljes meggyőződéssel hiszem is, hogy fáradozásaimnak — mindannyiunk örömére — meglesz a kívánt sikere.

Fogadja, kedves Mester, nagyrabecsülésem őszinte kifejezését és szívélyes üdvözetemet.”

Befejezésül megemlíteni kívánom, hogy Ady az ügynek ilyen módon történt elintézésébe belenyugodott, s a posta ellen nem volt többé panasza.

Indítványomra az írásbeliséget teljesen mellőztük; a minisztériumnak az ügy elintézéséről jelentést nem tettünk. Ezt a minisztérium nem is várta, hiszen saját hatáskörünkben való megvizsgálásra és elintézésre bízta.

Dr. Asztalos Domokos ny. postafőtanácsos, szakíró (szül. 1875) hivatali pályájának egy Adyval kapcsolatos ténykedéséről számol be fenti írásában, hivataloskodó aprólékossággal, de az emlékezet frissességével; emlékezését a lényegre tömörítettük, helyesbítve vagy elhagyva hibás időbeli adatait.

Adynak hatalmas méretű írói munkásságát (több mint 1300 vers, kb. 2500 újságcikk, 340 novella) kiegészíti a levelezése, amely nemcsak mennyiségében jelentős, hanem az irodalomtörténet szempontjából is. Életrajz, személyi kapcsolatok, történelmi viszonyok, eszmei és költői fejlődés, művek keletkezése és értelmezése stb.: e témák kutatásához nélkülözhetetlen a mintegy 2800—3000 tételre rúgó Ady-levelezés összegyűjtése és közzététele. Az eddig megjelent, Belia György szerkesztette két gyűjtemény 620, ill. 1830 levelet tartalmaz (1956, 1983), s mintegy kétharmada az anyagnak, amelyet a kritikai kiadás számára Láng József és Vitályos László dolgoz fel.

E számokból is nyilvánvaló, hogy Ady életében fontos szerepe volt a postának. Érmindszenten, majd Csucsán megnövelte a kis hivatalok forgalmát, de rendszerint az utolsó órában föladott kéziratok, sürgős levelei és táviratai, várt küldemények késedelme sok idegességet és bosszúságot okoztak neki magának s a postai alkalmazottaknak is. Gyakori volt tehát émiatt Ady részéről a méltatlankodás, a panasz, a posta pedig visszabosszantással válaszolt és véde-

kezett, s ebből összeütközés, ellenségeskedés származott (l. pl. Lev. III. 54, 101, 114—5). Jellemző erre a *Lakodalmi köszöntő távolból* c. vers esete, amelyet táviratban küldött Kabos Ilonkának (l. Lev. III. 141, 144, 406—7; Bölöni 295—8; Király: Intés II. 332), s Bölöni szerint Ady máskor is így csinált, ha körmére égett a versírás ígérete vagy kötelezettsége.

Ilyen nézeteltérések, csetepaték, kölcsönös kellemetlenkedések után került sor a csucsai följelentésre, amelynek szándékát Ady már egy 1915. szeptemberi levelében említi. Ebből kiderül, hogy Ladits Sándor vasúti tisztnek valóban volt szerepe a bonyodalomban. Ady ugyanis arra kéri Vargha Gyulát, a kereskedelmi minisztérium államtitkárát, a neves költőt, hogy támogassa Ladits áthelyezését, aki el akar menni Csucsáról, mert — mint a levél mondja — Adynak az állomásra irányított újságjai miatt „*kellemetlen konfliktusokba keverődött*”. E ködös megfogalmazás mögött a posta sértődöttsége és Sarkadi Mária meg Ladits összekülönbözése rejlik magyarázó okként, s ehhez járult Adynak viszálylá mérgesedett viszonya a csucsai postával. Levelének utalásai világosan jelzik ezt a személyes motívumot: „*A posta (ez kis vidéki helyeken mindig hatalmi dühben dühöng) okvetetlenkedik... A postával kerülni akarok minden nem muszáj összeütközést... Nekem a posta ellen volna s talán — ha minden kötél szakad — lesz rengeteg panaszom*”. (l. m. 145—6) Hogy Ladits ügye kapcsolatban áll Adynak a postával szembeni ingerültségével, mutatja egy másik levelének utalása, az áthelyezés sikerét szorgalmazva: „*A csucsai posta lefözése miatt is kellene ez.*” (Uo. 147)

Ez azonban még csak előzménye a panaszbejelentésnek, amelyet Ady — mint levelében már jelezte — nemsokára valóban megtett, szintén közvetlenül Vargha Gyulához küldött, annak az előző levélre írt szíves válaszából (l. uo.) bátorítva. A posta elleni panasz keltét nem ismerjük, de még Csucsán íródhattott, talán 1916. január elején. A kolozsvári postaigazgatóságon pedig, ahová Vargha Gyula Ady levelét továbbította elintézésre, tudván, hogy Ady a városban időzik, személyesen akartak vele tárgyalni panaszáról. Meglepő és szinte érthetetlen, hogy az előzékeny, udvarias modoráról ismert, az emberekkel való érintkezésben oly simulékony Ady miért utasította ki az őt fölkereső postatisztviselőt, holott a nála ugyanazon ügyben váratlanul jelentkező Asztalos készséges, sőt vendégszerető barátsággal fogadta. Arra gondolhatunk talán, hogy Kolozsvárott a katonai fölmentés várásának feszültsége, a hírlapi polémia zaklatottsága s rossz egészségi és idegállapota (l. ÖPM XI. 527) vagy valami véletlen zavaró körülmény okozta Ady feltűnő ingerültségét. Mindenesetre kár, hogy Asztalos tapintatból nem érdeklődött kartársától az ok és a körülmények felől, hiszen épp neki lett volna fontos ezt tudnia, „mihez tartás végett”.

A postamesternő családjának és Adyéknek családias kapcsolatáról l. Sarkadi Béla előző emlékezését és jegyzetét: 418, 421. A csucsai posta ez időbeli viszonyaira és vonatkozásaira a Postamúzeum nem tudott felvilágosítást adni.

Ami a „levéltitok megsértését” illeti, gondolnunk kell a régi vidéki postahivatalok viszonyaira: rendszerint nők voltak a vezetők s az alkalmazottak, akik ösztönös kíváncsisággal érdeklődtek környezetük s a postán megforduló ügyfelek dolgai iránt; helyzetüknél fogva ők tájékozódta leghamarabb minden országos és helyi eseményről, hozzájuk futottak be hírek és pletykák, s a falu és a kisváros távlattalan és eseménytelen világában ezek élénken foglalkoztatták a nyelveket és a képzeletet. Érthető, ha Csucsra különös várúr-lakója, az országos hírvű költő a falu kíváncsi érdeklődésének és kritikus figyelmének központja, fő tárgya volt. Nem rejtőzhetett el, mindent tudtak róla e szűkre zárt körben; hírből ismert szellemi nagyságával ellentétben álló emberi gyengéit kaján fölényességgel emlegették és nyilvántartották — átadva kicsinyes, földhözragadt emlékeiket az utókornak is. Nem kell tehát különösebben jelentős szerepet tulajdonítanunk a postamesterének a csucsaiak Ady-képének kialakításában, bár ők közelebbről és sajátos szögből is láthatták őt. (A postának Ady számára való fontosságáról és ebből adódó bonyodalmas ügyekről l. 323, 332, 339, 341, 423; Vitályos 63; Eml. IV. 289—90, 662, 647.)

Asztalosnak az Adynál tett látogatásról adott beszámolója és környezetrajza néhány jellemző vonást villant föl. — Töröknének a birtok almatermésével való gazdálkodásáról l. 422. — A helyrajz némileg talányos; Asztalos bizonyára a nagy házban találkozott az ott szorgoskodó nagymamával, Adyék pedig külön épületben laktak. Lehet, hogy tél lévén — Asztalos látogatása február elején történhetett —, a fűtéssel való nehézség vagy takarékoskodás miatt időlegesen Adyék is átköltöztek a nagymamához. Vagy talán Asztalos emlékezetében már összemosódtak a részletek? — Ady közismert ágyszeretetéről, s hogy rendszerint ott fogadta vendégeit, látogatóit is, l. pl. Lev. II. 72; Eml. III. 601; Hársak 314; kötetünkben: 276. — A szíves vendéglátó fogadtatás azt mutatja, hogy Ady szinte örült a váratlan vendég hozta változatosságnak és a soron kívüli koccintási alkalomnak.

Adynak Kolozsvár társadalmáról való véleménye — Ady Lajos közlésével szemben (132) — meglehetősen ellentmondásos: személyes kapcsolatai, barátságok és vonzó élmények rokonszenvet és kellemes emlékeket ébresztettek és hagytak benne, de általában túlságosan megkövesedettnek érezte a nagy múltjának nemes hagyományaiban élő város szellemét (l. Lev. II. 35—7, 41—2 (bár

gyanús, ahogy Lédának megnyugtatóan mondja: Kolozsvár élettelen, unalmas, ostoba város); Eml. IV. 408.).

Adynak a románok háborúba lépésére és Magyarország hátbatámadására vonatkozó s meglepőnek ható jóslata egy fél év múlva valóban beteljesedett (I. 250). Erdély elvesztésének aggodalma, sőt fájdó tudata már rég kísértett benne (I. 127; Eml. III. 608, 626; *S ha Erdély elveszik?*, Lenn, *Erdély földjén, A magyarság háza, Az oláh mumus* [ÖPM X. 206, XI. 97, 100]).

A hivatalos vizsgálatra kiküldött Asztalos szokatlan módon intézte el Ady panaszügyét; nem csinált belőle „aktát”, szinte nyom nélkül süllyesztőbe „szavasztotta”. Lehet, hogy e diplomatikus megoldás, amelyet talán a „székely ravaszság” sugallt, valóban hasznos volt, mert békésen elsimitotta az ügyet, felismerve, hogy Ady följelentésének nincs sem nyomós alapja, sem igazán komoly szándéka; inkább csak alkalmi indulat vagy külső befolyásolás szülötte.

A béke azonban nem állt helyre igazán és véglegesen. Zsolt Béla idézi Csinszka közlését 1918. júl. 4-ről, hogy előző nap Ady hogyan veszett össze a csucsai postamesternővel. Az itálnak is része volt ugyan benne, de úgy látszik, Adyban nem hunyt ki a régebbi ellentét keltette feszültség parazsa (I. Hegedüs: Vár. nap. 396).

CSUCSAI TALÁLKOZÁS

1916 nyarán, amikor utoljára jártam a Szilágyságban, Zilahról a csucsai állomásra, az akkor még ritkaságszámba menő autóbusszal érkeztem a Kraszna felé vezető úton, jó korán délután, s borongó hangulattal sétálgattam a pályaudvar közelében, amikor egyszer csak elém toppan Ady a kis feleségével.

Valami ilyenképpen köszöntött:

— Íme, láthatod, örülök, hogy ezt szemlélheted — rendes ember lettem.

— Örülök én is — mondom —, hogy ebben a tekintetben nem követted a tanárod példáját, aki — sajnos — nőtlen maradt.

— Követtelek egyebekben.

Célzás volt ez többek között a balladákra is. Balladákat írtunk, az ő *Márkó királyát* érdemkönyvbe vette az Önképzőkör.

De talán már messze is csapódtunk a bemutatkozás utáni eseményektől. Folytassuk csak ott, hogy nem eresztettek el a mindjárt este induló vonattal, hanem felcipeltek a kastélyba. Nagy vacsora volt, szeretettel vettek körül, Ady virágokat szedett nekem a parkban, s meg is vérezte valami tövissel az arcát.

Vacsora közben, de előtte és utána is, sok minden dologról beszéltünk, csak mentül kevesebbet olyanról, aminek még megörökítésére is gondolhattunk volna. De mégis volt egy-két érdekesebb, kitörölhetetlen mozzanat. Vacsora előtt, kinn üldögélve a tornácon, [Adyt] levert hangulat szállta meg, hogy nem tud hinni a háború jó kimenetelében.

A legszerényebb ember benyomását tette. Panaszzkodott, hogy sokszor nem érzi jól magát, de az a legnagyobb baja, hogy nehezen megy a versírás:

— Nincs gondolatom, témám... régi tanárom, most megint adhatna tételeket, feladatokat.

A régi diák vallott és beszélgetett. Bármennyire láttam is, hogy milyen meleg összhang van közte és a felesége között — talán nem csak az én kedvemért színlelték —, mégis észrevettem, különösen, amikor Bandi a vacsoránál sűrűn koccintgatott, a felesége aggódó tekinteteket vetett felé.

Oda is szóltam enyhítésül, tréfát öntve a komoly pillantásokba: „Hiszen Bandi bibliás ember, most az utasokkal eszik és iszik.” — Nem tudom honnan idéződött ez fel az emlékezetemben. Mindjárt keresgélünk is a Bibliában, de bizony ott csak ezt találtuk: „Ne légy tovább vízivó, hanem élj egy kevés borral, gyomrodnak és gyakori gyengélkedésre való tekintetből.”

— Igaz — tettem hozzá —, hogy itt kevés borról van szó.

A vendég kedvéért talán lehet tennünk némi kivételt — mondom —, hiszen az is meg vagyon írva — erre találtunk még a Bibliában: „Eljött az embernek Fia, aki eszik és iszik, és azt mondjátok: íme a falánk és borivó ember, a vámszedők és bűnösök barátja.”

Persze, hogy nyomban azt is megállapítottuk, hogy ez sehogy se illik ránk.

Aztán folytattuk vígan a koccintgatásokat. — De szinte csodálom, hogy mennyire mérsékelte az ivást. Csodáltam a fülemig is eljutott híresztelésekkel szemben. Oda is súgta Csinszka:

— Jöjjön hozzánk, kedves Móric bátyám minél gyakrabban. Magát, a tanárát jobban respektálja.

Szinte úgy tetszik, hogy akkoriban minden előfordult összehasonulásuk tisztán a boritalra volt visszavezethető.

Nagyon marasztottak, nagyon hívtak, igazán szeretettel. Mindjárt átvezettek a vendégszobába:

— Ez lenne a szobád, hetekre — ismételte a szíves hívást Bandi. — Meglátogatott Schöpflin, volt nálunk Kincs Gyula, Both Pista... * csak te nem jöttél mostanáig, s most is elsietsz.

Mentegettem magamat:

— Hiszen jól tudod, eddig a legtöbb nyarat levéltárakban töltöttem, most inkább a tengerparton keresek egy kis pihenést, meg erőt a nagy vármegyémmel járó hivatali bajlódásokra.

Talán nem is igen tartoznék ide, de az a lényeg, hogy a régi tanáraival szemben nagyon tudta magát mérsékelni. Erről külön cikket lehetne írnom, de másoktól is olvasom, hogy például mennyire járt kedvében azoknak a tanárainak, akikkel itt-ott összekerült.

Beszélgetéseink során szó esett a verseimről is.

— Miért nem adsz ki már egy kötetet, hiszen a monográfiát már befejezted. (Éppen ő írt arról ismertetést a Budapesti Naplóban.)

— Vajjon ki lenne segítségül a válogatásnál?

— Schöpflint ajánlom — mondta Ady nyomban.

Sőt mindjárt Csinszkával együtt kiadó céget is emlegettek, a Tevant.

Éjfél utánig koccintgattunk, és mégis színjőzan maradt. Kevés ivott, ő maga is említette:

— Csakugyan nem használ nekem az ivás.

Talán más lapra tartoznék, hogy budapesti találkozásaink alkalmával úgy barátilag meg-megdorgáltam az alkohol miatt, s nem vette ezt rossz néven tőlem. Felkeresett valamilyen ügyben, s mikor ezt előzetesen bejelentette, úgy tréfásan mondtam neki: De tudod, hogy én csak színjőzan emberrel állok szóba.

Az éjféle órákban várromantikába illően kísérteties volt a viharlámpa fénye, amikor a hegyoldalon a csucsai kastélyból jöttünk lefelé, én a kezembe nyomott nagy virágbokrétaival.

* A zilahi kollégium igazgatója és tanára; utalás e látogatásokra: Lev. III. 134, 141; Eml. I. 418.

Egy rádióbeli felolvasásomban érintettem ezt a bokrétát. Azért emelem ezt ide is, mert úgy látom, valami hiányzó ecsetvonást nyújt Ady jellemképéhez, amint írta nekem egy kedves nő ama felolvasásomra. Íme a levél vonatkozó része: „Ady Endréről mint privát emberről ez alkalommal hallottam először. Eddig mindig csak mint költőt hallottam őt bírálni. . . Ezek alapján magam elé képzelek egy zord, egyáltalán nem rokonszenves embert, éppen ellentétét annak a kedves, szeretettel és figyelemmel teljes valakinek, aki volt tanárjának virágot szed, és aki őt olyan meleg szeretettel látja vendégül. Úgy hiszem, nagy szolgálatot tett Ady emlékének, amikor őt mint embert közelebb hozta a közönség szívéhez.”

*

Egy készülő memoárom számára a vendéglátásról mindjárt hazautazásom után feljegyzett részeket [egy jó évtized múlva] bemutattam Csinszkanak, aki teljesen jóváhagyta. Engedélykérrő levelemre írt válaszából ideiktatom ezeket a sorokat:

„Kivételesen és egészen személyének szólón kivételesen, rendelkezésére állok az Ady-adatok körül. Parancsoljon velem, bár nem hiszem, hogy sok hasznomat veheti ez ügyben. Ki vagyok merítve és ki vagyok merülve az Ady-kérdés körül. Kis személyem — mint jól tudja — éveken és még több éveken keresztül pro és contra ostrom alatt állott, személyes intrikák és irodalmi adatolások pergőtüzében. Élve kerültem ki a harcokból, de őszinte undorral. Okos, egészséges embert pofozott belőlem magamra rántott sorsom, s okos, egészséges szemszögéből igyekszem megmenteni magamat, volt életem nem mindig okos és nem mindig egészséges emlékeit. Gyomrom, humorom, idegeim rendben, életkedv is van bennem, három sorsra való — a többi a jó Istenre bízom. Igazuk van, akik szeretnek, s azoknak is valószínűleg igazuk van, akik nem szeretnek.”

Dr. Petri Mór (1863—1945), a zilahi kollégium tanára, majd Szilágy, ill. Pest megye tanfelügyelője, költő, a Petőfi Társaság tagja. Róla és Ady-kapcsolatának emlékeiről: Ady L. 31; Bóka 43—4; Eml. I. 317—24, 186, 306, 336, 385—9, 401—4, 410, 415, 419, 424—6, 439, 468, 471, 494, 503, 515, 520, 532, 542, 549, II. 63, 111—9, 390; Varga 26; Vezér 26. Adyt csak egy évig (1892—3), az V. osztályban tanította, magyarra; a következő évben mint az önképzőkör tanárelnöke lehetett tanúja a VI-os diák szárnypróbálgatásainak. Bár konzervatív irodalmi felfogása és szellemisége távol állt Adytól, megértő érdeklődéssel figyelte felívelő pályáját, kapcsolatot tartott vele, kitartó, lelkes buzgalommal gyűjtötte a költővel kapcsolatos, zilahi vonatkozású emlékeket és dokumentumokat Ady diáktársaitól és tanáraitól. Munkáját Diákom, Ady Endre címmel készítette elő kiadásra, de kéziratban maradt (egy példánya az MTA kézirtárában); fenti részlete kapcsolódik csucsai fejezetünkhöz. Petri közlései — időpontok tekintetében is — sokszor pontatlanok, tárgy- és ténytyszerűségükben elnagyoltak. Ady-emlékeiről a 30-as, 40-es években sűrűn nyilatkozott, cikkben, előadásban, interjúban (l. Bibl. 377). A maga szerepét és kapcsolatukat fontoskodón felnagyítja, Adyra való „hatását” eltúlozza (l. Eml. I. 317—24). Két hozzá intézett Ady-levél maradt fenn (MTA K 15/8—9), szövegüket l. Eml. I. 318—9, 324; Lev. I. 298.

Volt azonban jelentős, bár közvetett része Ady életpályájának alakulásában: az első párizsi útjára Szilágy vármegyétől kért ösztöndíj-segélyt Petri ötleteiből és javaslatára az ő tanfelügyelői rendelkezése alatt álló óvodai alapból utaltak ki (l. Ady L. 93—5; Eml. I. 191, 318, 323, 354—61, III. 30, 528; Lev. I. 103, 118, 357, 367; a kérdést is érintő sajtóvita: ÖPM VII. 123, 191, 196, 400—2.)

A csucsai állomáson való váratlan összefutás nem volt egészen véletlen: Ady rendszeresen, sűrűn lejárt a vasútra, ahol ismerősöket láthatott, híreket hallott (l. 352; Eml. II. 59). Találkozásukat Petri egy 1926-os keltű interjúban is érinti; az időpontot azonban későbbre teszi: „Utoljára halála előtt egy évvel (?) voltam nála Csucsán. Elfogott a vasútállomáson, és felvitt magához. Nagyon szomorú volt és zilált. A kollégiumról emlékezett...” (Eml. I. 319) A fenti emlékezés hangulatától elütő kép Adyról valóban inkább 1917 vagy 18 nyarára utalna, de aligha lehet szó két külön alkalomról, s Petri saját cikkét hitelesebbnek kell tekintenünk, mint az interjú élőszóbeli közlését. Egyébként sem Csinszka emlékezésvázlata, sem Ady Lajos (204) nem említi Petrit a csucsai látogatók sorában.

A századvégforduló balladadivatjáról és Adyra való hatásáról: Ady L. 35—6; Bóka 43—4; Eml. I. 317, 320—1; ÖV I. 222—4. — Ady önképzőköri

működéséről és a *Márkó királyról*: Ady L. 35—41; uő: Bevezető a vers hasonmás kiadásához (1923); Kovalovszky: Ady Endre önképzőköri tag. 1943; Bóka 48—50; Vezér 29—30; ÖV I. 220—7; Eml. I. 318, 424, 454—6, 471—2, 499, 516—22, 542—3, 549—50, 559, 567; ÖPM XI. 68: „... hetedik gimnazista koromban főképpen kritikus és balladairó voltam. Mint kritikus gyilkoltam mindenkit, aki a tollam ügyébe esett, és mint balladairó a Balkán Márkó-királyai lelkesítettek.”

A Petrinek készített bokréta, amely miatt Adynak egy tövis megsebzí az arcát, valószínűleg nemcsak a virágkedvelő Ady kedveskedő figyelmessége, hanem ürügy is álcázott italszenvedélyének kielégítésére; ezt a gyanút sugallja ugyanis a virágágyakba elrejtett „dugborok” ismert históriája (I. 331. Eml. IV. 781). Érthető, hogy ezután, vacsora közben, igyekezett magát fegyelmezni tanára előtt, aki korábbi alkalmakkor már tudtára adta, hogy helyteleníti italosságát. A helyzet enyhítésére idézték föl a borivásra vonatkozó bibliai helyeket (Pál I. Timót 5, 23; Lukács 7, 34. Az utalásokat Lőrincze Lajos szíves segítségével sikerült megtalálnom.). Ady „bibliás” voltát számosan említik: diákkori kis Károli-bibliáját állandóan maga mellett tartotta (I. Ady L. 230; ÖPM XI. 572; Bölöni 69, 109).

Csinszka óvatos megjegyzéséből azonban kiderül, hogy bizony szükséges volna a jótékony, mérséklő ráhatás. Petri vélekedése is megerősíti, hogy az ital a forrása az Ady-pár közti összetűzéseknek (I. Vitályos 57, 63). Látszólagos meleg összhangjukban Petri is megérzi a vendég előtt illendően leplezett, lapangó feszültséget (I. Eml. I. 418—20, 547). — Az ügy, amelyre Petri utal, hogy Ady fölkereste őt, nyilván támogatás kérése tanítónő rokona, ill. ismerőse számára (I. Eml. I. 319, 324; Ady-Múz. II. 207).

Ady csüggedt, válságos lelkiállapota és alkotóenergiájának bénultsága a háború kétségbeejtő kilátástalanságának következménye, s 1914 augusztusától minduntalan visszatérő fájdalmas panasz-szólal leveleiben (I. Lev. III. 84—179). Pedig az emlékezés még nem utal a román betörést követő menekülőáradat lesújtó élményére (I. uo. 166—9), s ez is azt mutatja, hogy Petri látogatása 1916 nyarán történt.

Számtalan emléke és dokumentuma van annak, hogy Ady milyen hálás tisztelettel, meleg barátsággá érett szeretettel ragaszkodott zilahi tanáraihoz, akik ezt büszke elismeréssel viszonzták; de Ady a kollégium későbbi, fiatalabb tanáiraival is hasonló viszonyt tartott, I. pl. Ady L. 31—2; Ady-Múz. I. 17, 26—7, 36, II. 151—4; Lev. I. 46, 174, 226, 322—3, II. 192, 200, III. 45, 74, 86; Varga 33; Vezér 26—8; Eml. I. 328—9, 341—3, 349—50, 354, 362—4,

366—73, 416—20, 439—40, 518—9, 546, 560, II. 116, 121—4, III. 32, IV. 550, 667, 670, 675, 679, 685, 700.

Petri Mór legjelentősebb munkája a Szilágy vármegye monográfiája (I—VI, 1901—4), amelyet zilahi tanfelügyelő korában írt; tíz évig dolgozott rajta, hatalmas forrásanyagot gyűjtött össze és dolgozott föl benne, régi diákjainak segítségét is felhasználva. Emlékezése szerint Ady is jelentkezett nála munkára, de hamar abbahagyta: a fáradságos adatböngészéshez nem volt kedve, türelme. A nagy mű születését azonban érdeklődő figyelemmel kísérte: szülőföldjének múltjával a maga családjának messzi századokba visszanyúló története is föltáruult előtte, s mindez fölébresztette és erősítette hagyományaikban mélyen gyökerező magyarságtudatát, származásának büszke önérzetét, forradalmas történelemszemléletét (l. Ady Lajos: Ady-Múz. I. 12; Földessy: Mind. tit. 323; Eml. I. 319, 323—4, II. 116—9, 480, III. 528). Rövid méltatást is írt a Monográfia utolsó kötetének megjelenése után (BN 1905. jún. 9. ÖPM VI. 109).

Petrinek két rádióelőadásáról tudunk Adyval kapcsolatban (1930., 1933.; l. Bibl. Kieg. 3653., 3683. sz.). Ezek egyikére reagált a hallgatói levél, amely azt jelzi, hogy Ady emberi alakját, egyéniségét a húszas-harmincas években jórészt elfödte a tájékozatlanság és hivatalos irodalompropagandánk negatívan vagy éppen ellenségesen egyoldalú irányzatossága; maguk a versek pedig — a mögöttük lévő eleven ember ismerete nélkül — úgy látszik, túlságosan sötét, elriasztó képet mutatnak a kevésbé tájékozott, egyszerű olvasónak.

Csinszka levele bizonyára a húszas évek végén kelt, s azt a lelkiállapotot-hangulatot tükrözi, amely az Ady-jogokért folytatott áldatlan s a közvéleményt is fölkavaró pereskedés évei után (l. 697) szétáradt benne: fásult fáradtság és fölényes keserűség (hasonló hangú levele Hatványnak 1927-ből: Lev. Hatvany 387—9; vö: 135).

APRÓ EMLÉKEK — PRÓZÁBAN ÉS VERSBEN

1.

A Régi versek után egy újabb verseskötettel útnak indultam, hogy felkeressem Adyt Budapesten. A Hűvösvölgyben [?] lakott egy bérelt szobában. Amikor beléptem hozzá, levélváltásunk alapján már tudta, hogy ki vagyok, és mint régi barátját üdvözölt. Háziasan volt öltözve, de csakhamar felöltözött, és ketten egy kerthelyiségbe mentünk, ahol beszélgetés közben egyszerre felém fordult: — „Bocsáss meg egy pillanatra. Verset kell írnom a Nyugatnak.” — Hamar el is készült a versével, és a kéziratot átnyújtotta nekem, hogy olvassam fel. Az eredeti kéziratot lemásoltam, és az én írásommal küldte el a Nyugatnak. Ady kézírata nekem maradt. Sajnálom, és még levelei nagy részét is elvesztettem az 1916-i meneküléskor.

Másnap újra találkoztunk, s együtt felmentünk a Nyugat szerkesztőségébe. Onnan a Jardin de Paris mulatóba mentünk, ahol a kerthelyiség nagy platánja alatt már meghitt társaság várta. Többek között ott volt Révész Béla és egy Vörös Elek nevű cigányprímás. Adynak jókedve volt. . .

Ady szerette az „ugratást”. Jókedvében többször a bajuszomra tett célzásokat, s mókásan suszterbajusznak nevezte el felfelé kunkorodó hetyke bajuszomat. A társaság többi tagja bajusztalan volt. (Akkor már divatba jött a teljesen borotvált arc.) Addig beszélt, amíg rövidesen a telefonon odahívott borbély kése alatt voltam, és örökre búcsút vettem a bajuszomtól.

Ez volt az első találkozásom Adyval. Utána pedig indultam haza tanárnak — Csíkba.

A második találkozásunk az első világháborúban, 1916-ban volt. A két találkozás közti időben a madéfalvi emlékmű leleplezése alkalmával írott versemért vizsgálat indul meg ellenem felkészületlenségem miatt.

Mint katona kerültem Csucsára, és szálláskeresés közben valami a Boncza-kastélyt ajánlotta. Nem is gondoltam, hogy kinek a vendégszeretetét veszem igénybe. Ady felismert, és nagyon kedvesen fogadott. Fáradtnak és törődöttnek láttam viszont. Sok kedves napot töltöttünk a kastélyban, és feleségével, Bertukával is nagyon jól megbarátkoztunk. A férjéért aggódó asszonyka arra kért, hogy szoktassam le Adyt az ivásról, bár jól tudtam, hogy a költő anélkül nem tud dolgozni. Mégis volt valami, ami miatt Ady ideig-óráig abbahagyta az ivást. Egy alkalommal Bandi egyik legjobb barátja udvarolni próbált Csinszkanak. Az asszonyka ezt elpanaszolta a férjének, ami annyira megrendítette Adyt, hogy több héten keresztül nem ivott egy korty szeszes italt sem.

Adyval sokat beszélgettünk annak idején. Rá akartam venni, hogy írjon egy hosszabb lélegzetű költeményt, vagy fejezze be *Margita élni akar* című írását. Az ígéretével azonban adós maradt. — Gyermekes jókedvvel beszélt ellenségeiről. Mint érdekes bizonyítékot, egy lélekelemzési lapot mutatott, melyben az ellentábor is elismerte, hogy „szellemi finomultsága: zseni, szellemi bíróképessége: zseniális”.

Ma is kegyelettel őrzöm még Ady és Csinszka közös levelét. Ady sorai:

Kedves jó Zoltánom, nem illik ám az embert a lélekkongató időkben elnémitani. Bár nem írok ma se ám semmit, de neked hamarabb írok, ha másként szól a leveled. Hát idehallgass: az én véleményem az, hogy neked lelkesnek kell maradnod, s írnod kell tovább, mert típusa vagy az írás-köteles költőnek. Szeretettel vagyunk hozzátok, s mindig boldogok leszünk, ha itt nálunk otthont

találtak. Sajnos, nem tudok még neked megkezdett s megígért eposzkámról referálni. Sok és új bajom, aggodásom van. Mind ölelünk szeretettel, igaz, jó híved

Ady Bandi

Ugyanebbe a levélbe írt néhány üdvözlő sort Ady Endréné is, egyben mellékeli rólam 1916. október 19-én készült tollrajzát, hátlapján a következő megemlékezéssel:

„Megőrizni valón igaz testvérünknek, Zsögön Zoltánnak készült ez a nagyon rossz, de igaz jószándékkal elkövetett merénylet. Adybandiné”

2.

— — — — —
Érezte akkor még a talmi is,
hogy utcarongyba fült líránkra új mez
kell és a kutyaszorítóba hajszott,
lehurkolt gondolatnak új irány.
Másképp...

amire vártunk, megtalálta
egy bús magyar az őskalandok útján,
de másodezreden s a Szajna-parton.
Mikor kaput, falat döngetve tört át
Dévénynél s hozta már a drága sarcot:
líránkra selymet, éket — vére árán:
a rongyszedők ott menten nékiestek
„az Új, az énekes Vazulnak” és
gyalázat ólmát öntötték fülébe.

Nem volt szüksége ily magamszerű
apostolokra s epigonja sem vált
belőlem: mégis a sivár vidéken

én iskolámban meghirdettem Őt;
midőn sok irodalmi trágyságról
vesztére káralt minden kis kakas,
akkor hirdetem nagynak és kiálltam,
hogy süssék homlokomra bélyegét.

Ma — isteníti Őt az is, ki egykor
lehurrogók közül halált köpött rá.

*

Akkortájt a gyarló testben
már megingott Óriásnak
fájlaltam bús mámoroktól
még hajszoltabb-gyors elestét
és Csucsán — náluk tanyázva
töprengtem, hogyan lehetne
lankadón is szép fejétől
Végzet pallosát odázni.

Ó, hisz akkor még javában
dolgozott Ő. Alkotott is.
Ellensége meg volt annyi,
mint hajszála, jóllehet tán
híve még több. Ó, még akkor
Ő a keserűt magában
fel-felcsillanó kedéllyel
jól kavarta!
És ebből kevert csókjához
bőséges humort azoknak,
akik őt nagyon szerették.
Angyalát nemcsak Csinszkának,
Borbálának, Krisztinának,
hanem ezerféle másnak is nevezte.

Engemet például „Khán”-nak,
vagy „Robusztus”-nak; de olykor
bő epével

„Majláth”-nak keresztelt, mert a
bégetéséből kiérzett:
püspök nyájában élődom
több igen, mint lágy kenyéren...*

Hárman aztán: Berta néni,
Csinszka és én — kieszeltünk
mindent arra, hogy a fáradt,
— ó, és mégis
reszketésig állhatatlan —
bús fiút a thyrsusokra**
lankadástól elkaroljuk.

Azt gondoltam: tán jó lenne
lelkét újból nagy témához
kötni, melyet nem unna
félbe úgy, mint „Margitá”-ját.
Hátha újabb versregény a
huzamos munkához fűzné,
szenvedélyét csillapítná!

A talajt mind készítettem —
órahosszat epikánkat
istenítve.

Csak fanyalgott Ő: gondolta,
régí époszokra célzok.

* Gr. Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök nevének idézése arra akar utalni, hogy Zsögön egyházi iskolában volt tanár.

** thyrsus: a mánor istenének, Dionüszosznak (Bacchus) szőlőleveles pálca-jelvé-nye; utalás Ady bor-szenvedélyére.

Más szólamba kezdtem akkor,
míg megértett: „Nem az elhunyt
költészetnek hősi lelke
jár belém, hogy megkísértsen:
líraibb regény a célom”.

„Hát beszélj csak, Majláth!” — vágta
hozzám kedves, kölykös-göggel.
(De ha indulatba mordult
medvehangom,
mint a gyermek, úgy meredt rám
s nagy szemének udvarából
olajbarna láng világolt.)

„Nem akarnám, és nem is kell
— mondom én — ó-kobzosoknak
mesterségét elkobozni!”
Hanem újat! Léda-hattyús
Ady-élményt! „Vérüzenet”
zuhatagját a sorokba!
Önregényt! Lírába ömlőt!
Minden éneket más versben,
minden verset, minden érzést
más rohamban!...

Tetszett néki. Megígérte,
hogy megírja... S csak nem írta.
Hogy nem mozdult, gondoltam: már
megriasztom, megbosszantom
egy „mintá”-val. (Fecske nógat
fülmilét, habár — fecsegni!)
És a trochaeust megírtam:
lássa Ő, hogyan képzelném ezt a munkát.

Hátha ebből kedve támad
és a jobbat Ő csinálja!

Szépen azt is kiagyaltam:
úgy jusson versem be hozzá,
hogy ne vélje gúnyragörbült
szájjal: — Nézd! a fábarágó
paidagogos-nyű akarna
szemléltetni
új modellt magyar Rodin-nek!

Így a verset Bertájához
küldtem — némi hálaképpen,
hogy rólam ő „jó szándékkal”
tollrajzos „merényletét” már
„elkövette”... (Emlékszem, — csak
megtévesztő tréfasággal —
azt üzentem mesteremnek:
próbálná meg a Nyugat-ban
közreadni.

— Sajnos — Ő komolyra vette)...

Mondjam azt is? ... zárójelben
szólok hát: (Míg „elkövette”

Csinszka ezt a drága portrét:
kis madárszívéből csordult
nagy panasz felém, hogy őt egy
másik Zoltán, a nyugatos
fordító, mint házivendég
megbántotta másnap este
épp, mikor bús-öntudatlan
Bandiját pihenni vitték.

Védtelen most mit tegyen? Ha

el nem sírhatná ezt — érzi, —
megfulladna. Bár a sértés —
egy karmozdulatnyi volt csak.

„Ej! — mondom — ha itt lehetne
most a fránya műfordító...
tán a bőréből kiráznám...”
Mit tehettem? Vigasztaltam,
mint az árvát,
míg a bíborosra pingált,
eltörött csuporka ismét
kedvesen reám mosolygott.

Lássuk hát, a kényes ügy most
mily eredményt fog kiváltani?
Mert a friss panasz hevében
kelt — ne mondjam hagyományos
jelzővel: „Bizarr”, hanem csak —
éppolyféle ötletem, mint
az ártatlan — Kóczi Pálnak,
ki az áhítat csendjéből
egy vecsernyén eszelősen
felhuhákolt.
És mikor kérdőre vonták,
nyájas-kedvesen dadogta,
hogy szerény ötletje támadt...

Hátha most a tegnap esti...
rút esetre rámutatva
jól az elevenbe vágnánk?
Hátha vámpír-szenvedélyt a
fölmarcangolt féltékenység
morc kutyája elriasztaná?...
Cselekedtem.

„Nos, tudod mit, síró gyermek?
Ott a hátsó kertilakban
a folyton füstölgő, zordon
úrfinak csak mondd el szépen,
ami történt... Aztán kérjed:
mámorok vizén hajózva
egymagadra ott ne hagyjon
hű barátok oltalmán, ha
azt akarja: (és akarja!)
téged új bántás ne érjen”...

Ment. Beszélt. Majd visszaröppent
és vidáman azt csipogta:
„Képzeld, jólesett őszinte
vallomásom. Megcsókolt és
úgy ígérte, hogy te mondtad:
mámorok vizén hajózva
ezután jobban vigyáz rám.
Tán picit csak azt kesergi,
hogy barátjában csalódott.
Másképp — így tán el se hinnéd —
nézz be hozzá: mily kedélyes!”
„Lássuk hát híres kedélyét!”

És ott ültem már (a mindig
éktelen-ziláltra rücskölt)
ágya szélén.
Szótalan. Mord. Lám, a kedvelt
„princessast”* is mily undorral
szíja. Hej, pedig de szíja!
Itt a Múzsza áporodva
esthomályoz.

* Akkori cigarettafajta.

„Nos?” — vetem rá ezt a bárgyú,
jancsi-kérdést. Nincs hatás. De
később annyi volt a válasz:
„Eh!” Szép sundán mozdulok, hogy
orsózzam tovább. Megállít:
„Gyújts rá! Lásd: a veronál sem
ér egy pitykét!”...

S a kísérlet — mennyit ért? Csak
annyi pitykét, hogy pár hétig
szenvedélyét eldacolta.
Ezt akartuk!

Úgy, de életkedve csökkent.
Remegés gyötörte folyvást,
Éj-nap álmatlan dohányzott.
Ezt pedig már nem akartuk!

Így a próba vízbefúlt. És
cinkoskája, jó Csinszkája
— Berta nénit megkerülve —
kezdte ismét élesztgetni
tűzre szomjú vágya
lebjét.

S a versnek? — Pitykényi sem volt
már hatása. Mert barátom
az ajánlást féltő szívvel
mellécélozónak vélte.
S válaszában zsörtölődő
szók után bár biztat: írjak,
mert „típusa” vagyok én az
„írásköteles költőnek”:
e finom kenésre újból

gyötrődő, nagy lelki lobbal
visszaleckéz:
„akarsz” s ez még nem „művészet”.
Tenni kell itt!

(A Nyugat-tól küldött Kassák
„Má”-ja tájin próbálkozni,
mert azt hitte: bőröm alján
nyomdafesték vágya viszket.)

Tyű! de bántott ez a „mintán”
elbukott terv is! Pedig — hogy
édesgettem én belé a
témakedvet!

Pöndelyes Katit versemben
csak azért neveztem éppen
Rózsának, hogy emlékezzék
Ő is régi Rózsijára,
— hej! — kinek csókját ígerte
egykor fájdalomdíjul, ha
engedem, hogy „suszterbajszom
lepucolják”.

*

(Épp tizenkettő nyarán volt.)
Úgy esett, hogy éjfél tájt a
Párizs-kertben üldögeztünk.
Jó! De azt ne higgye senki:
„Messze, messze idegenben,
mesebeli tündérkertben,
egy párisi fogadóban” ... *

* Idézet Szabolcska Mihály ismert verséből: A Grand Caféban.

nem, — csupán kint a Ligetben
egy burus fa árnyékában,
ott csücsültünk.

Folyt a szó — még békebeli
áradással — és kocsisbor.

Ült mellettem Révész Béla,
meg valami elkontrázott,
bandavedlett népzeneész, tán
Vörös Elek,

kikre máig jól emlékszem
sok közül. Mind Ady-fényben
sütkéreztek.

(Üstököst kísérni szokta
csillaporzás, égszemétje.)

Itt sokáig minden öklés
Dzsingisz-kánra: rám hibázott
és bajuszra járt. Kapásból
fölvetődött: volt-e? és ha
volt, — minő volt szája prémje
e hordának?

„Mit — hordának?! — robbanok fel
én, az elvetélt utód, nagy
mongol őszám védelmében,
akinek nevével engem
fricskáz most e hubri kedv. — Hát
semmi horda!

Oly csodákat nem viharzott
hadvezér, mint Ő! hiába
nyálkáz róla nyugatról
a tiszta erkölcs!

S tán a többi hentesmester,
(nem is szólva a zsigerlő
Haynaukról,) nyugaton —
tán a többi Nagymészáros
kegyesebben taglózott, mint
Ők? Nagy Sándor s Bonaparte
édesebb volt tán? Ej! hagyjuk,
hagyjuk ezt a hordázást a
fittyfenébe!”

Épp e tűzben — az ívlámpa
fényköréből felkörözve
méltósággal ránk-ívelt egy
hölgy, mint „császárné pávája”.

Rózsi volt, — ki méltóságát
csak kívül hordozta kényes
tartásában, nem fejében.
(Mint kegyelmes úr, ha van még
ily csodája e világnak.)
Szótlanul mosolyogva — így tán
többnek látszott kottyogó, kis
pulykanőknél. Mert bizonynal
ráeszmélt, hogy — hangtalan csak
szebb a páva, mint a pulyka.

„Szép Delillám, Rózsi lelkem,
— szólt a költő rám mutatva —
ezt a Sámsont
kis-szerelmi-oltárodnak
íves, két rubintszárnyával:
ajkad kábító szerével
kényszerítsd áldozatra, —
csókold meg, ha ... ám csak úgy, ha

átengedné férfidíszét
egy borotvás habverőnek,
hogy Lipták, a pörge csiszlik
ezt a szörmét többé már ne
irigylje.” Felkacagtak.

Úgy éreztem háromszéki
virtussal, zsebemben, mintha
kis kacor pengére nyílnék.
Ej! de mégis... többet ésszel...

„Jó! Nem bánom. Ide azt a
szörbakót! De most! Azonnal!”
(Azt reméltem: éjfelén a
prémvadászok alszanak mind.)
„És utolsó kívánságom,
hogy a tény pazar jutalmát:
kis-szerelmi-oltárról a
csókrubintot — kapja az a
sertehóhér, ki a tettet
ily kísértetjáró éjnek
éjtszakáján végrehajtja.”

Tíz perc sem múlt, s jött a borbély...

*

Ó, de rég volt!... Ó, de kedves,
ó, de könnyes most lenézni
tört remények torlaszáról
békevölgybe!

Akkor... mondtam már előbb, hogy ott, Csucsán — még mind remélt Ő: „ha bajok meg aggódások” békét hagynak, „époszkáját” majd megírja... De nem írta.

Zsögön Zoltán (1880—1951) tanárként működött Erdélyben, székely szülőföldjén (Csíksomlyó, Kézdivásárhely). Irodalmi ambíciói révén került kapcsolatba Adyval: 1912. jan. 8-án levelet írt neki, véleményét kérve egy vitatott verséről; mosolygató naivsággal honoráriumot ajánlott föl szíves fáradságért (l. ÖPM X. 556—7). Ady választ és további levelezésüket — az emlékezésben közölt sorok kivételével — nem ismerjük. Zsögön 1912-ben kiadta addig összegyűlt költeményeit, Régi versek címmel, a székely festőművész, Márton Ferenc rajzaival. Ady a Nyugatban elismerő sorokat ír a „*robustus és nyakas, friss lélekkel székely és magyar érzékenységgű*” költő könyvéről, amely — ismervén újabb verseit is — meghatóan emlékezteti őt „*egy hozzám nagyon közelálló valaki [azaz saját maga] első kötetére, melyből [szintén] alig-alig lehet ki-silabizálni későbbi poétaságát*” (Számadás csöndes könyvekről. Ny 1912. szept. 16. ÖPM X. 201). Zsögön politikai-világnézeti felfogásának rokonsága is vonzotta Adyt: a madéfalvi székelyirtás (1764) emlékművének felavatásán (1905) elszavalt lázító, királyellenes verséért bűnvádi eljárás indult ellene.

Adyról írt cikke: Az új költés esztétikája. Vasárnap (Arad) 1928. 31—5. (Bibl. 1786. sz.). Személyes kapcsolatukról, találkozásairól interjúban is beszélt: Kiss László: Keleti Újság (Kolozsvár) 1940. júl. 14., Népi Egység (Erdély) 1948. febr. 20.; (Kötetünkbe az utóbbit vettük fel.) Emlékeit lírai részletezéssel eleveníti meg Széphistóriám c. önéletrajzi verses regényében (1949); l. Ifj. Domokos Pál Péter: It 1962/1. 160—4. Ennek Adyval kapcsolatos részleteit is közöljük. Zsögön és Ady kapcsolatáról: Holló Ernő: Hargita Kalendárium 1981: 146—7.

Első személyes találkozásuk felidézésében félrevezető a „hűvösvölgyi bérelt szoba” említése. A Széphistóriám határozottan 1912 nyarára utal, akkor pedig Ady nem a Park Penzióban, hanem a Városmajor Szanatóriumában lakott, és Zsögön a Régi versek c. kötetét vihette el neki. Valószínűleg helyrajzi tévedésről van tehát szó.

A Nyugat-vers sürgős megírása a vendéglői asztalon talán hivalkodó szerepjátzás: Ady tüntetni akart tisztelője előtt, aki szintén költő, hogy kapásból ír verset — amely már bizonyára készen volt benne, csak papírra kellett vetni (ilyen „bravúros” rögtönzéseiről I. Eml. II. 502—3, III. 376, 585, 624, IV. 425, 501, 508, 625, 634).

A Jardin de Paris az Andrássy út környéki szórakozónegyed egyik mulatója volt a Révai utcában; a kerthelyiség itteni említése szintén nyáriias melegre utal (I. Lev. II. 234—42). Még délután lehetett, ha velük volt Vörös Elek cigány-prímás, Ady kedves embere (I. Révész: Ady életéről 20, 28—9, ill. Ady-tril. 21, 26). Az együttlét persze átnyúlt az éjszakába, mint az emlékezés verses változatában olvassuk. Ekkor történt a „bajusztalanítás”, az ugrató kedvű Ady erőszakoskodó tréfája, amit máskor is szívesen üzött (I. Eml. II. 635; Bölöni 212).

A második találkozás és a csucsa együttlét 1916 őszére esik, amikor a román támadás után Csucsán is katonaságot, határrendőrséget helyeztek el, és elszállásolásukra a Boncza-házat is igénybe vették (I. Lev. III. 168—70; Vitályos 65; kötetünkben: 332).

Csinszkanak mind nagyobb gondja, hogy Adynak egyre jobban elhatalmasodó alkohol-szenvedélyét, amennyire lehet, fékezze, s megőrizze házaseletük békéjét (I. 442; Bölöni 307, 341; Franyó 418; Vitályos 63. A bor, amely diákorától kísérő kísértője Adynak, nemcsak szenvedélyévé válik, hanem a költői alkotás nélkülözhetetlen eszköze is számára (I. Bölöni 86—7; Hársak 289; Eml. II. 501—4, III. 370, 496, IV. 25—6, 640; kötetünkben: 125, 267, 639).

Az incidens, amely miatt Ady — állítólag — egy időre tartózkodott az italtól, a Csinszkat ért sérelem. Ez nemcsak féltékeny fölháborodást, hanem szégyenkező lelkiismeretfurdalást is ébreszthetett benne. A „fránya” műfordító: Franyó Zoltán, aki a Holnap-korszak óta volt jó ismeretségben Adyval, s 1916 őszén szintén Csucsra közelében katonáskodott. Egy este meglátogatván Adyékát, mikor a megmámorosodott költő elaludt, katonás rámenősséggel „udvarolni” kezdett Csinszkanak, aki ezt elpanaszolta férjének (I. Franyó 417—9; Király: Intés II. 486; vö. Bölöni 345). Franyó érezhetően túlzó célzatossággal beszél Adynak öntudatlanságig ittas voltáról, durva, gyűlölködő kitöréséről és Csinszka panaszáról, de a maga otromba próbálkozásáról természetesen hallgat.

Nem tudjuk, miféle „lélekelemzési lap”-ot (teszt?, folyóirat?) említ Zsögön Ady zsenialitásának bizonyítékeként.

Zsögön megpróbálta, hogy Adynak valami nagyobb tervet, a *Margitához* hasonló lírai-epikus költeményt sugalmazzon, önpusztító tétlenségéből való kiragadása végett is. Naivul „mintát” is kínált neki e műfajra, akkor írt saját versét (nyilván a Széphistóriához hasonló modorban). Adyból azonban hiányzott már erő és kitarás ilyen próbához.

A Robusztus, Khán, Dzsingisz kán elnevezések ötletét Zsögön zömök testalkata, tatáros koponyája adta Adynak, a nagy elkeresztelőnek. A nevek találó voltát igazolja Csinszka rajza, amelyet közöl a Magyar Irodalmi Lexikon (III. 613). A vele együtt küldött levél, sajnos, keltezetlen (1916 október végéről való?).

EMLÉKFOSZLÁNYOK A CSUCSAI ÉVEKBŐL

Trucza Eugénia:

Csinszka gyermekkori barátnője vagyok, Trucza Gyula egykori csucsai görögkeleti esperes leánya.

Hat-hétéves koromban ismerkedtem meg Boncza Bertukával. Talán egy-két évvel volt fiatalabb, mint én. Együtt jártunk a csucsai elemi iskolába, illetve ő nem járt mindennap oda, mert magántanuló volt, de minden évben együtt vizsgáztunk. Nagyon kedves gyermek volt, és bár testben gyengének látszott, élénk szellemi képességet mutatott. De mint afféle becézett, elkenyéztetett leányka, kissé túl akaratos volt. Akaratát tűzön-vízen igyekezett keresztülvinni. Ezt bizonyítja az a jelenet is, amely talán 1914-ben játszódott le közte és édesapám közt, aki fölment látogatóba a Boncza-kastélyba, s Bertukát a parkban találta, olvasott a padon ülve.

— Mit olvasol, Bertuka? — kérdezte tőle.

— Ady Endre verseit — felelte büszkén. Majd pillanatnyi gondolkodás után:

— Tudja meg, főtisztelendő úr, nem fogok nyugodni addig, amíg meg nem ismerem.

És toppantott egyet. Majd jelentőségteljesen hozzátette:

— Már meg is hívtam ide, hozzánk.

Csucsának csak görögkeleti papja volt. Édesapám 1915-ben, Vízkeresztkor is fölment a kastélyba a szokásos házszentelésre. Minden évben szívesen látták ebben a funkciójában. Akkor Ady Endrét is ott találta, így ismerkedtek meg. Különös rokonszenv s egyre bizalmasabb viszony fejlődött ki közöttük.

Erre jellemző, hogy Ady mindig románul szólt édesapámhoz (egészen jól beszélt románul,[?] igaz, kissé „bihariasan”), édesapám pedig, jól tudván magyarul, leginkább így társalgott vele. Egy alkalommal e szavakkal állított be édesapámhoz:

— Ez a lány úgy ragad hozzám, hogy Isten bizony, nem tudom, mit csináljak — mondta románul.

A házasság, tudjuk, az apai akarat ellenére, létrejött. Eleinte boldogan és nyugodtan éltek, bár Ady még a mézeshetekben sem tudott lemondani ivási szenvedélyéről; éjjelre is ott volt éjjeliszekevényén a bor. A házastársak közti jó viszony a férj magatartása miatt rohamosan romlott. De Bertuka tűrt, és változatlanul szerette férjét, sőt nagyon aggódott érte. A legnagyobb szeretettel beszélt róla, bár a panasz is kitört néha belőle.

Igyekeztem megnyugtatni, de ő szinte balsejtelmektől gyötörve mondta:

— Nagyon féltem Bandi életét.

Visszatérve Ady és édesapám kapcsolatára, társalgásukban persze a politika is helyet kapott. 1916-ban, mikor a román csapatok még nem keltek át a Kárpátokon, de háborús helyzet fenyegetett, Ady megmondta: Ez itt Románia lesz, ahol jó dolguk lesz a románoknak, a magyarok sorsa pedig a megcsönkulás.

Ilyen kijelentést Ady többször is tett, nemcsak nálunk, hanem Simon Gerő fűszerkereskedőnél is, akinek a legnagyobb üzlete volt Csucsán, s ahová Ady naponta lelátogatott. Ilyen kirándulásaira Bertuka is mindig elkísérte, mert féltette, és bizony leginkább az történt, hogy a költő a dugaszolt italokból jócskán felhajtott, annyira, hogy kis felesége karjára támaszkodva tudott csak hazabandukolni a kastélyba. (Ö. B.)

Szüleimmel a Csucsával szomszédos Körösfeketetón laktunk. 15—16 éves voltam, mikor — 1916-ban lehetett — Boncza Bertuka nálunk volt, s mint mondta, mivel minket régóta ismer már, elhozza férjét is „vizitbe”. Néhány nap múlva el is jöttek. Ott voltam az összeismerkedő találkozásnál. Ady hosszan nézte édesapámat, és meglepődve szólt:

— Ilyen megdöbbentő hasonlatosság! Mintha csak Ödönt látnám.

Ezen szüleim nem csodálkoztak, mert édesapám és Léda férje unokatestvérek voltak, és úgy hasonlítottak egymásra, mint két tojás.

Ami e rokoni viszonyt illeti, családi körben hallottam, hogy Diósi Ferencné, Léda anyósa nem jó szemmel nézte az Ady—Léda kapcsolatot, és mondogatta is fiának: „Váljatok el!” Ez 1910—11 körül történhetett. De úgy látszik, Diósi nem hagyta magát befolyásolni. . .

Körösfeketető kis román község, jegyzője Filip Tibériu volt ebben az időben. Intelligens, olvasott, fiatal házasember, s nagy szeretetnek örvendett vidékszerte. Embersége, jó kedélye és vendégszeretete közismert volt. Adyék mint szomszéd falubeliek, hozzájuk is bejáratosak voltak. A jegyző boldogan újságolta mindenkinek, mikor leánya született. Adyt és Bertukát kérték fel keresztszülőknek. [?] Az újszülött a Viorica nevet kapta.

Én valósággal imádtam az apró emberbimbót, de keresztapja is gyöngéden szerette. Mikor már néhány hónapos volt, szívesen eljátszadozott vele. Egyszerre azonban nagy szomorúság szakadt a jegyzői házra. Az ártatlan csöppség meghűlt, tüdőgyulladást kapott, és meghalt. Adyék is ott voltak a temetésen. (J. E.)

Csucsá közelében, Körösfeketetón laktunk. A Boncza família és családom közt kellemes kapcsolat volt. Mint menyasszony-sorban lévő fiatal leány, gyakran fellátogattam a csucsai kastélyba. Boncza bácsi a Budapesten megjelenő közigazgatási lapnak volt a szerkesztője. Keménykötésű, dacos, bővérű férfi. Nemigen lehetett vele vitába szállni. Mikor felesége egyévi házasság után gyermekágyban meghalt, fegyvert ragadott, és agyon akarta lőni a falusi bábát.

A később filigrán, pikánsan fitos Bertuka mint csenevész, harmatgyöngye csecsemő látta meg a napvilágot. Nem sok időt jósoltak neki. És csodák csodája: erősödni kezdett a kis újszülött...

Amint peregetek az évek, menyasszony lettem, Janza Gyula cséffai kisbirtokoshoz mentem nőül. Mint ifjú asszony, gyakran hazalátogattam szüleimhez, Körösfeketetóra. Sógorom volt az ottani jegyző, Filip Tibériu, nővérem férje. Így találkoztam Adyval.

Éppen nagyvásár volt a faluban, tán 1915 őszén. Ady már fiatal férj volt, s kora délután bekopogtatott sógoromékhöz. Benutatkozott nekem, az ismeretlennek, s én elfogódottan, meglepetten mondtam a nevemet. Mikor bort, poharakat hoztak, ki akartam osonni. Ady észrevette:

- Ifiasszony, csak nem akarja itthagyni a társaságot?
- Csak benézek a nővéremhez. Kisbábát vár.
- No, akkor meg éppen lépjen közelebb, igyunk a jövőendő élet egészségére.

Másodszor akkor találkoztam Adyval, amikor nővérem kis-leánykája, Viorica meghalt. Ő és Bertuka is ott volt a temetésen.

Ady különben szívesen fogadta el a környékbeli lakosság lakodalmi invitálásait is, örömmel tartózkodott a falusi nép közt. (J. E.)

A nagyváradai tanítóképzőben iskolatársnőm volt Halbroch [?] Cica. Bensőséges barátnői viszonyban voltunk. A vakációkban náluk nyaraltam Csucsán. Egy ilyen alkalommal, emlékeztem szerint 1914. vagy 15. nyár végén barátnőm magával hívott, látogassunk el a Boncza-kastélyba. Mint ismeretlen, kissé elfogódottan lépegettem fölfelé a kavicsos úton. Barátnőm hirtelen megszorította a karom:

— Nézz oda — súgta halkán —, ott van Bertuka vőlegénye, Ady.

Arrafelé néztem, amerre mutatott, de őszintén szólva, az Ady név akkoriban nem sokat mondott számomra. Inkább csak a Bertuka vőlegényét láttam benne, aki egy karosszékben szundiált. Nem is kerültem vele ekkor személyes ismeretségbe. Egyébként jobban érdekelt e pillanatban a gyönyörű kastély és festői környéke.

Ahogy felfelé haladtunk, a kavicsok csikorgására felfigyelt Boncza Bertuka.

— Bandit felmentették! — ugrott fel az oszlopok között elhelyezett székről, és sietett elénk a hírrrel, hogy „Bandi nem lesz katoná”...

A következő évben ismét a Halbroch-villa vendége voltam. Ezúttal már mint régi ismerőst fogadott Bertuka, a fiatal asszonyka, amikor barátnőmmel megint látogatást tettünk a kastélyban. Ady ekkor is egy nyugágyon aludt. Mellette, két fa között, függőágyat himbált a szél. Benne és körülötte a gyepen újságok, könyvek heverték. Bertuka most is az oszlopok között ült. Üdvözölt bennünket, és friss őszibarackkal kínált. Sok mindenről beszélt és kérdezett, kedvesen, s persze szóba került a legaktuálisabb téma, a háború is. Lekísérve bennünket a kapuig, tréfás mosollyal jegyezte meg, hogy ha egyszer majd ébren találjuk „Bandit”, bemutat bennünket „Ady Endrének”...

A találkozás és megismerkedés végül is nem a kastélyban, hanem a Halbroch-villában történt meg. Halbroch bácsi a csucsai Diósi-féle fűrésztelépnek volt a főgépésze. A villa a község elején épült. A vadszőlővel befuttatott terasz mellett a villának másik kedves és hangulatos helye a szuterénben elhelyezett tágas, világos konyha volt. Legszívesebben itt tartózkodott a család. Ebben az úgynevezett „nappali”-ban csak a sarokba épített tűzhely emlékeztetett konyhára. Amikor ez nem volt „üzemben”, Halbroch néni behúzta előtte a virágos kartonfüggönyt. Igen barátságos és lakályos volt ez a helyiség, szőnyegekkel és hímzett függönyökkel. Két tartóoszlop díszítette, s az egyik köré „székely lócát” faragtak. Ez olyan volt, mint egy kényelmes karosszék.

Mint később elmondták, ezen a székely lócán élvezettel foglalt helyet Ady, amikor el-ellátogatott Halbrochékhoz. Hiába invitálgatták föl a lakásba, nem lehetett kicsalogatni ebből a fészekből; így érezte, hogy barát s nem vendég.

Egy este éhesen, fáradtan kerültünk elő Cicával a barangolásból. Egyenesen lerohantunk a szuterénbe. A küszöbön megtorpantam: ott ült Ady a székely lócán, ujjai között füstölgő cigaretta.

Amint megpillantott bennünket, nagy szemét ránk emelte, s kérdezte:

— Ki ez az ismeretlen kisleány?

Margit néni megmondta, hogy Cica osztálytársnője vagyok a váradi tanítóképzőben. Ady hosszan rám nézett, s mintha befelé, önmagának mondaná:

— Várad, az én városom...

Ezután kérdezősködött, ahogy fiatal lányoktól szokás, de kiéreztem, hogy csak a váradi vonatkozású dolgok érdeklik. Majd tovább diskurálgattak Halbroch bácsival, főként a háborúról.

— Felmentettek a katonai szolgálat alól — hallottam, ahogy fölemelte a hangját —, de itt jobban vérzik a szívem, mint a sze-

rencsétlen „hősöké” künn a fronton. Ártatlan, kisemmizett áldozat valamennyi. Mi lesz ennek a vége? Széthullunk, elpusztulunk!

Hazautazásom előtt, még egyszer alkalmam volt találkozni Adyval. Akkor is ott ültünk a konyha-nappaliban. Valahogy jó hangulatban volt Ady, beszédesebb lett. Tréfásan évődött velünk. Cica hirtelen azt kérdezte tőle:

— Ugye a költők másképpen szeretnek, mint a közönséges halandók?

Ady ránk villogfátta ragyogó szemét, néhány pillanatig elkomolyodva nézett, majd megértő mosollyal felelt a kislányos kíváncsiságra:

— Hibás a költők szerelmének különös értékelése. Csak a költők talán szebben tudják kifejezni vágyaikat, érzelmeiket. Nektek sok éjszakát kell még átaludnotok, amíg megtudjátok, mennyi az igazság és mennyi a hazugság a szerelemben.

És haragot színelve, aludni kergetett bennünket.

Ha akkoriban, szinte gyermekfejjel, csak sejtem is, kicsoda voltaképpen Bertuka férje, bizonyára nagyobb figyelmet szentelt volna minden szavának... (Ö. B.)

Ady csucsai éveinek ismertebb, jelentősebb szerepű kortárs tanúin kívül mások is őrizték egy-egy ottani alkalmi találkozás emlékét. Ilyeneket gyűjtött számunkra az ötvenes évek végén Ötvös Béla és Jákó Elemér nagyváradi szerkesztő, munkánk két lelkes segítője (I. Eml. II. 193, 346).

Jóhiszemű buzgóságú följegyzéseiket fokozott kritikával kell fogadnunk. Gyanús ugyanis az emlékezetnek ilyen megőrző frissessége, a részletek, helyzetleírások aprólékos pontossága, Ady szavainak „hű” visszaidézése — csaknem félszázad múltán.

Ennek magyarázata bizonyára az, hogy nők az emlékezők. A terjedős részletezésre, mellékes mozzanatok kiemelésére való hajlamuk, ösztönös mesélő kedvük, bővítő és színező képzeletük mind szerepet játszottak előadásukban, amely mintegy súlyt ad a maguk személyének is. De nyilván része volt a megformálásban a följegyző újságírói stilizálásnak, az alakító „szakmai” szokásgyakorlatnak is.

Mindezek figyelembevételével kell minősíteniünk és értékelniünk a fenti kis emlék-mozsajköt; a nyilvánvalóan téves, valótlán vagy túlzó, valószínűtlenül ható és közhelyes, semmitmondó részleteket eleve elhagytuk.

Többnyire jelentéktelen apróságokat elevenítenek föl az emlékezők, de egy-két újabb adattal érzékeltetik, hogyan élt Ady Csucsán, a látszólag idilli faluban, amely azonban számára „*mégis társalan*”, mint egy levelében panaszkolja (Lev. III. 177). A város elevenességét, a pezsdítő társaságot nélkülöző nyugtalansággal vágyva némi változatosságra a napok egyhangúságában, a vonzó, de naponta látott természeti környezet s az állandó arcok megszokottságába kényszerülten, kereste az alkalmakat, hogy emberekkel találkozzék, híreket halljon, s valami feledtető mozgalmasságot, szint találjon a fölébe súlyosodó idők nyomasztó komorságában, gyötrő reménytelenségében. E keserű vágyakozásában nem volt igényes vagy válogatós; megelégedett szerény, hétköznapi kis élményekkel, beírte egyszerű emberek társaságával, szívesen és könnyedén alkalmazkodott hozzájuk, mert demokratizmusa és kapcsolatremtő képessége természetessé tette ezt; ott és akkor csak így találhatott menekülést önmagától.

E néhány kis adalék többé-kevésbé tükrözi azt is — bár többnyire hozzá-költött vagy -képzelt toldásokkal, olvasott-hallott közismert részletekkel —, hogyan látta Csinszka és Adyt környezetük, a falu „közvéleménye”, s milyen emléket hagytak magukról e körben.

Nincs semmi adatunk Ady és a csucsai román pap kapcsolatára, de bizonyára jó ismeretségben voltak, mint ahogyan a falu többi középosztálybelijével is rendszeresen érintkeztek Adyék. Az esperessel való bizalmas barátkozás azonban nyilván a valóság fölnagyítása. Ady román nyelvtudásáról pedig — mindszenti, gyermekkori környezete és rokonszenve ellenére — sokkal negatívabb véleményeket ismerünk (I. Eml. I. 161, II. 656).

A megismerkedés említett alkalma és időpontja: — 1915. jan. 6., Vízkereszt — kétségesnek tűnik. 1914. december végét és 1915 első napjait Csucsán töltötte ugyan Ady, de jan. 2-án ezt írja Steinfeld Nándornak: „*Holnap, 3-án vagy holnapután megyek Mindszentre*” (onnan Pestre utazott; I. Lev. III. 121; Ady L. 199). De lehet, hogy egészségi állapota miatt — karácsonyi utazásakor meghűlt — csak néhány nappal később indult el.

Boncza Berta csucsai, elemista éveiről I. 390; Csinszka 83—4.

Ady iránti elszánt rajongásáról, a vele kezdett levelezésről I. 20—6. A személyes találkozás burkolt vagy nyílt sürgetése, a csucsai meghívás már 1912 nyaratól ismétlődik Boncza Berta leveleiben: I. Lev. II. 510, 524, 530, 538, 541,

553—4, 580, 585—7, 591—6, 604—9. Ady sokáig halogatott első csucsai látogatása 1914. ápr. 23-án történt (I. Lev. III. 31—2, 221—4, vö. 101, 106, 235).

Csucsai, megváltozott életviszonyai közt sem tudta Ady legyőzni itszenvedélyét, sőt a háborús izgalmak és a házasságért vívott harc fokozták idegfezsültségeit, amire pedig a borban keresett feloldást. Feleségének állandó, makacsul elszánt küzdelmet kellett folytatni a féktelenné fajult szenvedéllyel, hogy korlátok közt tartsa, és mérsékelje romboló hatását. Emlékezősvázlatának közlései (I. Vitályos 57—71) és kötetünk emlékezései riasztó és megdöbentő képet tárnak elénk e tekintetben. Nem meglepő tehát, hogy a szerelmes társért s az önpusztító zseniért való aggodás és a fékezhetetlen szenvedély állandó ütközése viharos összezsapásokkal járt, de csodálhatjuk, hogy Csinszka győzte akarattal és energiával a napról napra megújuló viaskodást. — Ady szokásáról, az éjszakára ágya mellé készített borról I. Ady L. 154.

A románok 1916. őszi betörése nyomán támadt rémült kavarodás nagyon megviselte Adyt (I. Lev. III. 167—70), s ettől fogva mind aggasztóbban kísértette Erdély és a magyarság sorsa (I. Eml. III. 607—9, 626), bár a széthullás tragikus előérzete már régebben is élt benne.

Simon Gerőné emlékezése: 341.

Emlékezésének kihagyott szakaszában Trucza Eugénia természetesen fölidézi Boncza Miklós „különös házasságának” történetét, újabb romantikus változattal bonyolítva, legendás bővítésként a Bonczák körüli talányokhoz (I. 61—3). Hithű katolikus családnak mondja Bonczáékat; az egyház nem adhatta meg az engedélyt az első unokahúggal való házasságra. Boncza Miklós elment Rómába a pápához, de az is elutasította. Erre a gögös, kemény ember, hogy megvalósítsa akaratát, egyszerűen kilépett a katolikus egyházból, és református lett. Így sikerült leküzdenie a házasság akadályát.

A körösfeketetői Diósi családról nincs más említés a csucsai évek vonatkozásában, de Adynak az ottani jegyzővel való ismeretsége másutt is szóba kerül (I. 397); a keresztszülőség azonban alig hihető. Ady több ízben vállalt ugyan keresztpapaságot, de valószínűtlen, hogy a román nemzetiségű és görögkeleti vagy görög katolikus vallású jegyző református házaspárt válasszon keresztszülőknek. Ady gyermekszeretetéről I. Eml. III. 724, IV. 348, 529, 641; kötetünkben: 232, 238, 395—6.

Adyék feketetői kirándulásairól I. 396—7, 409; Bölöni 298—9; Vitályos 70, 73, 108.

Janza Gyulánénak Bonczáékról való ismeretei nyilván hallomáson, a róluk szállongó híreszteléseken alapulnak, nincs önálló értékük.

Az Ady és Filip Tibériu jegyző kapcsolatára utaló rész párhuzamos a Kiss-né Diósi Júlia által közöltekkel; ebben bizonyára szerepe van följegyzőjünknek, Jákó Elemérnek.

Az, hogy Ady szívesen megfordult az egyszerű falusi nép közt, elfogadva alkalmi meghívásokat, nyilván demokrata voltának célzatos kiemelése, szépítő túlzás (vö. Bölöni 299).

Sch. Pénzes Erzsébet emlékezése egy eddig ismeretlen, új névvel bővíti Ady csucsai ismerőseinek körét. A Halbroch családdal valószínűleg Diósi Menyhért révén ismerkedett meg, aki a fatelep tisztviselője volt (l. 348, 354).

Az elbeszél emlékek időadatainak bizonytalansága, sőt valószínűtlensége megkérdőjelezi a mondottak hitelét. A kastélybeli látogatások mindenképp nyáron történhettek. 1914 nyarán Ady vőlegény volt ugyan, de csak 1915 novemberében hívták be sorozásra, tehát nem lehetett szó fölmentésről, aminek hírével Csinszka fogadta a leányokat. Ez a közlés ugyancsak nem érvényes még 1915 nyarára sem. Az 1916-os vakációra gondolhatnánk, de a nagy riadalommal járó fölmentés még januárban, Kolozsvárott megtörtént, s ennek érvényét hosszabbították meg, mindig újabb izgalmat okozva (l. Bölöni 294). Csinszka közlése, nyáron, egy ilyen időközi fölmentés megérkezésére vonatkozhatott. Lehetséges azonban — s ez a valószínű —, hogy az emlékezőben egybemosódtak a csucsai nyarak; megőrizte tudatában a „fölmentés” emlékezetes hírét, de nem tudta már pontosan időhöz kötni.

Érdekes Adynak közvetlen, otthonos viselkedése Halbrochéknál. Természetes, hogy főként a háborúról beszélgettek, s a jövőt sötétben látó Ady a maga gyöttrődését is elpanaszolta: a tehetetlen kívülrálló szegényét és a szenvedő együttérzést a világpusztulás értelmetlen áldozataival, mert lélekben ő is átélte ezer halált, s ott menetelt „a halottak élén” (l. Lev. III. 173—80, 190—9; ÖPM XI. 124—32, 146—7; Vitályos 66—70; Bölöni 294—5).

SÜTŐ-NAGY LÁSZLÓ
ADY ÉS KOLOZSVÁR

Ady Endre életrajzai hézagosan említik kolozsvári tartózkodásait, ottani érdekes személyi kapcsolatait, családi és egyéb vonatkozásait. Pedig ez az öreg város is sokat adott Ady életéhez. Például az egészségi állapotának javulásába vetett reményét, ezzel együtt felderült friss életigényét, a házassági ügyében történt lépéseket, katonai ügyét s nem utolsósorban igen szívélyes baráti és rokoni kapcsolatait.

Ady Lajos szerint bátyja mindössze háromszor járt Kolozsvárt. Először 1909-ben, amikor a Lechner-klinikán kezelte magát, s amiről Révész, Bölöni, Ady Lajosné is megemlékeznek írásaikban. Másodszor 1911-ben, amikor baráti látogatásokat tett, harmadszor 1916-ban, katonai ügyében.* Már itt megjegyzem, hogy én Ady Endrének sokkal előbbi kolozsvári nyomaira találtam. A Kolozsvári Egyetemi Lapoknak egy 1898-i szerkesztői üzenetében, majd 1899-ben egy szenvedélyes vitájában, 1902-ből és 1903-ból pedig cikkére és versére; Gyallay Domokos egy 1901-ben vagy 1902-ben történt személyes találkozásukra is emlékszik. 1906 márciusában pedig Ady maga Kolozsvárról keltezi Medve Miklósnak írt ajánlósortait. Jékey Aladár és egy vele kapcsolatban írt régebbi cikkem (Ady Endre és Jékey Aladár barátsága. Magyar Szó [Nagyvárad] 1920. jan. 3.; Ady-könyv. 1924. 110—3.), valamint saját emlékezetem szerint 1914-ben is járt a kincses városban. Ady Lajosné s mások emlékezése

* L. Ady L. 132—3, 147, 213; Bölöni 198—200; Adyné 124—9.

szerint — máskor is. Találtam nyomot pl. egy 1918-i tartózkodására.

Már az is érdekes és meggondolkoztató, hogy Ady — öccse szerint — nem volt 1909-ig Erdély „fővárosában”. Érdekes, mert hiszen a szilágyságiak hivatalos ügyekben vagy nagyobb bevásárlásaik, eladások céljából, de nemegyszer szórakozás végett is megfordultak Kolozsvárt. Ady Lajos is Kolozsvárt végezte egyetemi tanulmányait, s tevékeny részt vett az egyetemi ifjúság mozgalmaiban, az egyetemi kör elnöke is volt. De Ady Endrének még a terveiből is kiesett a kolozsvári egyetemen való továbbtanulási lehetőség s az ódon város szellemi varázsa. Ennek két okát is találhatjuk. Az egyik: a Szilágyság külső, Alföld felé eső része, Ady pátriája, közelebb esik Nagyváradhoz mint Kolozsvárhoz; a másik: néhány zilahi diáktársának hatása alatt, akik Debrecent választották tanulmányaik folytatására, ő is velük tartott a kálvinista Rómába. Lehetséges az is, hogy az egész életében mindig újat kereső, a régi-től, ósditól nemcsak óvakodó, de azt már ifjúkorában megvető Adyt épp Kolozsvár ódon patinája, arisztokratikus zárkózottságának híre tartotta távol. Ez esetben viszont önként adódik a nem érdektelen kérdés: a közismerten Erdély-rajongó Ady Erdély-imádata csak később vált öntudatossá, életnézetté, szemléleti alappá benne? Felvetődhet a következő változat is: hát a nagyváradi újságíró, aki úgy szeret utazni, aki úgy szereti öccsét, annyira nem érdeklődik ez ősi történelmi és szellemi központ iránt, hogy még öccse kedvéért se keresi fel? Gyallay Domokos készülő visszaemlékezése nemcsak feleletet ad majd erre a kérdésre, de magával Ady Lajossal fogja megcáfoltatni a feledékeny öcs saját adatait.*

De a várható cáfolat ellenére is fennmaradt a tény, hogy Ady — eddigi tudomásunk szerint — valóban csak negyedik párizsi útja, a Lédával és férjével való többszörös összezőrdülés, beteg-

* L. Eml. II. 614.

ségeinek alapos elfajulásai után szánja rá magát először huzamosabb kolozsvári tartózkodásra — pihenést, gyógyulást találni. Érdemes keresni, hogy miért esik éppen Kolozsvárra a választása, amikor mehetett volna esetleg külföldi szanatóriumba. Első szerelme, Zsóka asszony ugyan ott él, de vele ez időben nincs érintkezése; barátai, rokonai se vonzották oda különösebben. Lukács Hugót se ismerte még, amint egyik-másik visszaemlékezésből esetleg következtetni lehetne.

A megoldáshoz Bölöni György gyújt világosságot. Előzetesen Kolozsvárt járván, Bölöni ott az újságírók, fiatal egyetemi tanárok, tudósok között olyan Ady-rajongókkal találkozott, mint Lukács Hugó dr., a Lechner-klinika első asszisztense, a kiváló pszichiáter és ideggyógyász, a finomtollú esztéta, minden igaz ügyért önzetlenül lelkesedő és lelkesíteni tudó, igazán szociális gondolkodású ember. Lukács rokonszenves egyénisége, tiszteletet keltő tudása annyira megnyerte Bölönit, hogy visszatérve Budapestre, rá is beszélt Adyt, hogy menjen Kolozsvárra, ahol Lechner Károly nemrég épült, nagyszerűen felszerelt, modern klinikáján, Lukács Hugó gondos, odaadó kezelése mellett megtalál mindent, ami egészségi állapotát javulás felé segítse. Bölöni ajánlása mellett tehát elsősorban Lukács Hugó megnyerő és sokat ígérő magatartásának kell tulajdonítanunk, hogy Ady rászánta magát kolozsvári útjára. Természetesen része van ebben az intézet európai híré, vezetője, Lechner Károly tudományos hírnevének s nem utolsósorban annak, hogy Lechner professzor a budapesti írói és művészi körökben népszerű Lechner Ödön építőművész fivére, s az intézet is Lechner Ödön egyik új alkotása. E kedvező előjelek és körülmények összejátszása Adyt végül Kolozsvárra vezette.

Ady e kolozsvári tartózkodásáról mindenik életírója megemlékezik. De arról nemigen írnak, hogy Adyra nézve milyen rendkívül kedvező hatású volt kolozsvári üdülése, s gondos gyógykezelése folytán valósággal megújodott; friss életremények keltek benne, szellemileg is felpezsdült, s szerette volna megvaló-

sítani régi elhatározását, háromfelvonásos Dózsa-drámája megírását, amire a kolozsvári Nemzeti Színház nagynevű igazgatójától, Janovics Jenőtől előleget is vett fel. E kolozsvári tartózkodása üdítő hatását érdemes volna ekkor írt verseiben is vizsgálni, bizonyára érdekes jegyeit találhatnók meg bennük szellemi és fizikai újjászületésének.

Ady Lajos szerint (133) bátyja ezen a kolozsvári időzésén ismerkedett meg a város ősz költőjével, Jékey Aladárral. Mikor Ady és Jékey barátságának történetét annak idején megírtam, Jékey 1914-ben állapította meg ismerkedésük időpontját. Én zárójelben már akkor előbbre tettem az ősz költő által nyilván elfeledett időpontot. Jékey ugyanis már 1907-ben Adyt magasztaló verset olvasott fel az Erdélyi Irodalmi Társaságban. Lukács Hugó is ugyanabba a kávéházba járva, ahová Jékey, nem hiszem, hogy Ady, aki minden rokonszenvező mozdulatot olyan szívélyes gesztussal viszonzott, elmulasztotta volna a legelső alkalmat barátságának nyilvánítására. Nemcsak azért, mert Jékey Ady kolozsvári társasága előtt is általános tiszteletnek örvendett, de azért is, mert az említett Jékey-versnek különös története volt. Jékey ugyanis egy másik esti társaságában, amelyben Barcsay Domokos, a bohémségéről és adomáiról ismert „fejedelem”, időnként Szabolcska Mihály és mások vettek részt, baráti ugratásra egy Ady-paródiát rögtönzött. Ezt a paródiát a társaság egyik tagja eljuttatta Pestre, ahol egy kabarében elő is adták. Mikor Jékey megtudta ezt, tiltakozott a paródia további előadása ellen, s véleményének és Ady iránti elismerésének megerősítéséül olvasta fel első Ady-versét az Irodalmi Társaságban. Ez a verse nem azonos későbbi, Ady című, a Nyugatban is megjelent költeményével, nem is olyan nagy értékű, de éppoly mélységesen megértő.

Különlegessége kedvéért ide iktatom ezt a máshol meg nem jelent, de Ady és Jékey barátságáról írt cikkemben már megörökített verset:

Elindult egy szegény fiú
Pocsolyás ér árka mellől,
Szamos, Tisza, Duna mentén
Gyalog a nagy tengerekre.

Szegény fiú, gajdos, lázas,
Nem gúnyollak, nem siratlak,
Eredj csak bús alvajáró,
Vár a tenger, vár a nagyság.

Eredj csak bús alvajáró,
Jó lesz Neked az a mélység,
Ott, hol a szent téboly előtt
Meghajolnak és kitérnek.

Ady és Jékey barátsága különben azért is fontos, mert köztudomásszerűen Lévy Józsefen és Kozma Andoron kívül az irodalom öregjei egyáltalán nem rokonszenveztek Adyval és költészetével. Ady ezért különös megbecsülésben részesítette Jékeyt, a Nyugatban is méltatta, Jékey pedig azzal viszonzta ezt a kitüntető figyelmet, hogy több verset írt Adyhoz, a nyugatosokhoz, majd Ady feleségéhez, s azokat irodalmi esteken mindig felolvasta.

Itt még csak annyit, hogy Ady Jékeynél tett látogatásakor dedikációt írt Jékey mindenik Ady-könyvébe. Ezeket Jékey, majd halála után özvegye, szent ereklyeként őrizte. A könyvek később Jékey egyik rokonához, Szakács Kálmán festőművészhez kerültek, de hogy most hol lehetnek, vajon ki tudja?

Talán nem lesz érdektelen megemlítenem, ami Ady 1909-i és 1912-i [?] látogatásaikor egy kolozsvári gimnáziumban történt.

Én az 1909. és 1912. évben ugyanis az unitárius főgimnázium tanulója voltam, az 1909—10. tanévben hatodik osztályos, 1911—12-ben nyolcadikos. A magyar irodalom legújabb korszaka akkor még nem tartozott tantárgyunk körébe. De osztályunkból néhányan már a legújabb korral tartottunk. Ady minden könyvét megvettük, ismertük az összes modern költőket és írókat, tisztában voltunk A Holnap megalakulásának történetével, terveivel, harcaival, rendszeresen olvastuk a Nyugatot, sőt a Huszadik Századot is, majd később a Világot, amit természetesen elsősorban szeretett osztályfőnökünk, Kovács Kálmán vett észre, aki előtt amúgy sem volt titkunk, de hamarosan igazgatónk, Gál Kelemen, majd kiváló magyar tanárunk, Borbély István, aztán a többiek is megtudtak. Ez az érdeklődési körünk elég feltűnést keltő volt akkor még diák-viszonylatban; Borbély István tanárunk, a jeles irodalomtörténet-író egy nap azzal lepett meg bennünket, hatodikosokat, Ady első jelentős kolozsvári tartózkodásának az iskola falai közé is behatolt izgalmas híre után, hogy óráján Adyról és költészetéről tartott ismertetést. Előadása után megengedte, hogy véleményünket elmondjuk. Én, akinek mindig különvéleményem volt, most is bátran elmondtam saját nézetemet, s szemben az akkor még általános felfogással, de szemben tanárunk hideg tárgyilagosságával is, teljes hévvel állottam ki a modernnek mellett, s Adyt mint az új magyar irodalom vezérét méltattam. Borbély István egyáltalán nem neheztelt meg merész állásfoglalásomért, azt elmondta a tanári kar többi tagjának is, s így történt, hogy vitánk híre tovább terjedt, kihatott egészen az érettségi vizsgálatokig. Az érettségim magyartanárom, Barabás Ábel feleltetett, maga is költő és már ismert Petőfi- és Goethe-kutató, talán már a Petőfi Társaságnak is tagja. A kihúzott tételre adott feleletemmel hamarosan végezve, talán a változatosság kedvéért, vagy valami különlegest akart nyújtani Kuncz Elek tankerületi főigazgató, vizsgabizottsági elnök előtt, a modern magyar irodalomról kezdett kérdezni. Minthogy a modernnek mellett már nemcsak Borbély István

óráján állottam ki, de egy ifjúsági lapban és Kriza János által alapított Remény című önképzőkori lapunkban is, bátran elmondtam álláspontomat a nyugatosokról. Lehet, hogy az elnök s a tanári kar egyik-másik tagja nem éppen értett egyet e felfogással, de Barabás Ábel a gimnázium szabad szellemű nevelését és tanítványai irodalmi jártasságát akarta nyilván tanúsítani a főigazgató előtt, aki különben Kuncz Aladár édesapja lévén, lehet, hogy sárgás bajusza alatt kuncogott kissé a meglepetésért, de belül bizonytalansággal könyvelte el az annyit csepiült új irodalmi irány méltatását, amelyhez akkor már fia is tartozott. Nagy dolog volt ez akkoriban: Adyt tanítani a tanterv előírása nélkül vagy éppen annak ellenére, s mellette véleményt engedni nyilvánítani, mikor minden hivatalos felfogás ellene volt. A költő ősi scholája, a zilahi kollégium megengedhette magának, hogy szembeszálljon a felsőbb hatalmakkal, az alma mater védelmét hűséges fia ügyében mégsem lehetett rossz néven venni. De Kolozsvárt s az ország más városaiban bizony bátorság volt kiállani az agyontámadt költő mellett. Nálunk szabad volt, s most leróhatom hálámat ezért a szabadabb szellemért.

Az ilyen szellemű ifjúságnak nem sok kellett ahhoz, hogy Ady mellé hangolják. Lukács Hugónak, a modern magyar irodalom kolozsvári hívének mégis nagy érdemei vannak abban, hogy a város társadalmának tekintélyes része kezdett hódolni a költő-óriás előtt. Ennek a szellemi hatásnak tulajdonítom a magyar vidék első állandó jellegű, harminc éven át fennmaradt szépirodalmi lapjának, az Erdélyi Szemlének a megszületését. Ehhez Lukács Hugó is sokat adott a maga szellemiségéből. Ma már semmi különös nem találunk abban, hogy egy akkori irodalmi lap Ady hatása alatt indult útjára, hogy ebben a szellemben igyekezett tevékenykedni, de akkor — és abban a városban, Pest után a legtöbb régi hitű akadémikus birodalmában — nem mindennapi jelentőségű volt e lap harcok kibuzdulása s későbbi megtartása. Első évfolyamának kezdeti igénytelensége miatt nem tűzhette zászlóul homlokára Ady nevét, ezt nem tarthatta

volna méltónak, de már első számában (akkor még Kolozsvári Szemle, 1915. szept. 19.) kemény bírálatban részesítette azokat, akik bármennyire ellentétes is a nézetük, gúnyverset mertek rögtönözni a Nyugat legújabb számának a New York kávéházba járó példányába, Ady verse mellé. A Budapesti Hírlap sorozatos támadásai után pedig az Adyt támadók kioktatására egy három folytatásban megjelent tanulmányt közöl Ady magyarsága címmel Halmágyi Samu tanár tollából, az 1916. évi, II. évfolyam 15—17. számában. Tudomásom szerint az Ady-irodalomban ez az első ilyen jellegű Ady-védő írás, amelyben a szerző Ady verseinek részletes idézeteiben mutatja ki a költő magyarságának elvitathatatlan jegyeit.*

De ez idő alatt Ady életében is fontos dolgok történnek: házasodni készül. A kiskorú Boncza Bertuka ügye a kolozsvári megyei árvaszékhez tartozik. Az akadályok elhárítása nehezen megy. Ady felkéri közbenjárásra Dózsa Endrét, a literátor alispánt, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnökét, a Viskyek révén szegről-végről mindkettőjük rokonát, Boncza Miklós volt képviselőtársát. Dózsa személyes beavatkozására végre kedvező döntést hoz az árvaszék. 1915 tavaszán megtörténik a házasságkötés. Ez a házasság magában hordja elejétől fogva rendkívülisége minden bonyodalmát, különösen, hogy a háború rémei is vadul kergetőznek körülöttük, s dúlják nyugalmaikat.

Ezekből az időkből két kolozsvári látogatásra emlékszem élénken. Az első az az 1914-i, amelyről Dénes Zsófia is megemlékezik Csinszka október 30. keletű levelének közlésével, mely szerint „Bandi ma Kolozsvárt van”. Ady ekkor egyrészt házassági ügyében, másrészt katonai ügyében, de — emlékezetem szerint — egészsége újabb javítása érdekében is időzik Kolozsvárt pár napig. Lukács Hugó hozta a hírt, hogy amíg itt van, szigorú kúrára fogja. De valamelyik este, mondta Lukács, ha rövid idő-

* Elfogult túlzás nyilvánvalóan; (Gyúrói) Nagy Lajos hasonló cikksorozata pl. 1910-ből való (l. 551—8, 578).

re is, behozza a Kikaker-kávéházba, az újságírók asztalához. De se riport, se nyilatkozat — tette hozzá —, mert Bandinak nyugalomra van szüksége. Természetes, hogy e szigorú feltételek ellenére is várva vártuk őket. Úgy kilenc óra felé meg is jelentek. Lukács tudatta velünk, hogy Ady csak rövid ideig maradhat, addíg, amíg ő, rövid időre eltávozva, visszajön. Alig itta meg a fekete-kávéját Ady, alig válthatott néhány szót a társaság éppen gyülekező tagjaival, alig szippantott néhányat cigarettájából, már jött is Lukács. Meg se melegeghettünk a találkozás ünnepi tűzében. A szigorú doktor máris vitte kurta pórázra fogott patronáltját.

Mintha csak most történne, oly pontos és tiszta előttem a kép. S ahogy sohse felejtettem el ezt az Adyval való első találkozásomat, éppúgy nem feledem el ennek a kivételes embernek, egy ország legnagyobb költőjének, egy korszak teremtményének, ennek a szuverén úrnak engedelmes alázatosságát, azt a rendkívüli tiszteletet, amellyel Lukács szavait fogadta, és ahogyan reagált rájuk. Szó nélkül vette a kabátját, s valósággal gyermeki szófogadással, ellenkezésre nem is gondoló engedelmisséggel követte barátját, orvosát.

Második hasonlóan hű és eleven emlékem, személyes találkozásom Ady következő kolozsvári tartózkodása idejéről való. 1915. december 20-án Bánffyhunyadiadon besorozták, s 1916. január 17-re be kellett vonulnia Kolozsvárra. Lukács Hugó, Ady védőszelleme, ekkor már nem lehetett Kolozsvárt. Katonai szolgálata közben ugyanis időnként elvezényelték. Mert akkor minden bizonnyal nem úgy történhetek volna a dolgok Adyval. Kivételképpen megengedték a katonai parancsnokságon, hogy felmentése megérkeztéig künn lakhassék a városban. Így költözött be feleségével, aki elkíserte Kolozsvárra, a New York szalóba.

Körmives Nagy Lajos újságíró társunk, Ady lelkes híve, előzőleg meginterjúvolta a szellemi előkelőségeket, mi a véleményünk Adyról, költészetről, magyarságáról és a körülötte zajló vitá-

ról. A notabilitások természetesen majdnem mind Ady ellen nyilatkoztak. Ady is elmondja válaszát — szokása szerint — nyíltan, őszintén. Gyalui Farkas könyvtárigazgató sérelmesnek találja Ady nyilatkozatát, és provokáltatja. A lovagias affér pár napig izgalomban tartotta nemcsak Adyt és Csinszkát, de különösen az Édest, akihez eljutott a fia elleni újabb támadásnak a híre*, s egyik helyi lap „hady-párbaj”-nak nevezte el az Ady—Gyalui konfliktust.

Fiatal szerkesztő lévén, magam is szerettem volna egy verset, novellát vagy cikket, de legalább egy nyilatkozatot kapni Adytól. Ha Lukács Hugó Kolozsvárt lett volna, semmi nehézsége se lett volna tervemnek. Így más erősítést kellett szereznem. Isac Emillel** beszéltük meg, hogy együtt fogunk felmenni Adyékhoz. Egy délelőtt úgy tizenkettő körül mehettünk fel a szállodába. Kétszobás lakosztályban laktak. Csinszka kedvesen és szívélyesen fogadott. Isacot már ismerte, legalább névből. De azért látszott rajta, hogy feszélyezve érzi magát. Nehány szót váltottunk, majd bement Adyhoz a másik szobába. Pár pillanatig lehetett csak benn, már jött is ki, s közölte velünk: Ady mélyen alszik, nem ébredt fel költésére sem, ma már lehetetlen lesz beszélni vele. Amikor Csinszka bement, a kissé nyitva maradt ajtón át beláthattunk; Ady valóban aludt az ágyban, mellette az éjjeliszekrény tele volt üres borosüvegekkel, körülötte egész csomó cigarettacsutka. Csinszka kért, próbáljuk meg másnap, de valamivel hamarabb. Fél tizenkettő körül már ott voltunk. Csinszka arca kedves mosolya ellenére sem ígért többet, mint előtte való nap. Bement újra a másik szobába, ahol Ady most is az ágyban feküdt. Csinszka azonban most egy pár pillanattal tovább maradt bent. Az ajtót is jobban nyitva hagyta, s hallottuk, amint közli Bandival, hogy Isac és egy szerkesztő van itt. Csinszka biztatóan jött ki, és tessékelt be bennünket. Ady felpislantott, kissé

* L. Adyné 340; Lev. III. 417.

** Ady kolozsvári román író barátja; l. 486, 491, 585.

bal karjára dült, halkan üdvözölte Isacot, szabad kezével lágyan, nőiesen kezét fogott mindkettőnkkel, látszott rajta, hogy régi barátját, de új vendégét is szeretné barátságosan üdvözölni. Sajnos, azt is látnunk kellett, hogy minden szó megerőltetésére kerül. Az előző napon látottak után ez már nem lepett meg. Az elfogyasztott borok mennyiségét mind az üvegek száma, mind nehezen induló beszélgetésünk egyformán mutatta. Nem is erőltettük hát. Igyekeztünk néhány kedves szót váltani, azt is inkább Csinszkával, mint Adyval, aztán eljöttünk. Akkor is az volt az érzésem, most is úgy gondolok rá, hogy Csinszkának kényes volt a szituáció. De erről ki sem tehetett. Rám mindenesetre rendkívül mély benyomást tett ez a második vagy mondhatjuk, harmadik találkozásom. Annyira, hogy nem is írtam róla soha, saját lapjaimban sem. Ady Lajos és Lukács Hugó s mások nyílt vallomásai után azonban nyugodtan beszélhetek már róla én is. Nem bántom vele a nagy költő emlékét.

Rokoni-családi és baráti kötelékek is fűzték Adyt az ősi városhoz. Ezekből Ady Mariska és Vincze Géza felfedtek ugyan néhány szálát, érdemes volna azonban mindet felfejteni. S feltétlen érdekesek személyi kapcsolatai, elsősorban Zsóka személye. Azután barátainak rendkívül figyelemre méltó társasága: Jékey Aladár, Somló Bódog, a tragikus véget ért kiváló szociológus, Fejér Lipót, a világhírű matematikus, Kánitz Henrik, a korán elhunyt orvos-tanársegéd, Kun Béla, akkor a kolozsvári munkásbiztosító-pénztár vezetője, Ady egykori zilahi tanítványa, a „bőbeszédű” Vince Sándor — ahogy Ady nevezte — Kun Béla után a munkásbiztosító igazgatója, maga Lukács Hugó és családja, Csinszka révén pedig Ferenczy Gyula bankigazgató és leánya, Zsizsi, Csinszka kedves lánykori barátnője, aki Szentimrei Jenő felesége lett, Páll Anna, a női ipariskola igazgatója s az ő révükön sokan mások.

A barátság személyes szálai mellett azonban az írott emlékek is sokat bizonyíthatnak Ady és Kolozsvár viszonyáról. A róla írt cikkeken kívül gondolok elsősorban Ady és Csinszka, vala-

mint Ady Lajos és Ady Lajosné leveleire, melyeket ismerőseikhez intéztek, Ady sok érdekes dedikációjára, amelyekből én is láttam néhányat kolozsvári barátjai, ismerősei könyveiben. Így Jékey mellett többek között Diósi Menyhértnek a birtokában is volt — emlékezetem szerint — Ady-vonatkozású levél, s azt hiszem, hogy Kőmíves Nagy Lajos, az erdélyi Ady-estek és ünnepségek egyik szervezője, valamint felesége, Tessitori Nóra is őriztek a nagy költővel kapcsolatos írásokat, leveleket. S vajon mi van a Dózsa Endréhez intézett levéllel, amelynek azóta nyoma veszett? S külön is meg kell emlékeznünk Tessitori Nóráról, aki oly sokat tett az Ady-versek interpretálásával az Ady-kultusz érdekében, hogy méltón nevezhetjük „az Ady-versek papnőjének”.

Úgy vélem, hogy Ady verseinek első megzenésítőjét is Kolozsvárt kereshetjük, Farkas Ödönnek, a Zenekonzervatórium igazgatójának személyében, aki talán már Reinitz előtt, de legalább vele egy időben zenésítette meg Ady költeményeit. Később Bretán Miklósnak és Csiki Endrének több Ady-szerzeményét hallottam, de tudomásom szerint Deli Szabó Géza, Bródy Miklós és Lavotta Rezső is zenésített meg Ady-verseket.

Szűts Dezső, Ady állítólagos Mefisztója, egy csomó hozzá intézett Léda-levél szövegét közölte a Színház és Társaság c. kolozsvári hetilap 1921. évfolyamának 30—34. számában.* Kolozsvárt jelent meg a hír a Keleti Újság 1925. szept. 17-i számában Ady Lédának és Dodónak dedikált párizsi kötetei kallódásáról, „Egy párizsi antikváriushoz kerültek Ady Endre Lédának dedikált könyvei” címmel** s ugyancsak Kolozsvárt jelent meg a Huszadik Századnak Pesten már eltiltott 1919-i Ady-száma Gaál Gábornak, a Korunk szerkesztőjének gondozásában az 1920-as években.***

* L. Eml. III, 244—56.

** Vö. Bölöni 79.

*** Arcok és harcok Ady körül. Cluj-Kolozsvár, 1928.

De ezeken kívül is mennyi érdekes vonatkozást lehetne és kel-
lene felszínre hozni. Milyen jó volna például elővarázsolni vala-
kinek az emlékezetéből Somló Bódog, Márki Sándor, Dézsi La-
jos professzornak — szabadszellemű bírálatairól József Attila is
megemlékezett — a véleményét Adyról, esetleg valamelyik régi
hallgató jegyzetei alapján. Csengeri János professzorét
könnyebben rekonstruálhatjuk, mert egyik nyilatkozata olyan
felzúdulást keltett, ha kisebb keretek közt is, mint Szekfű Gyula
Rákóczi-detronizációja,* s az Erdélyi Szemlében nyoma van az
egyetemi ifjúság tiltakozásának (1919. március 23—30.)**

És az sem utolsó, hogy az első Ady-társaságot is Kolozsvárt
akarták megalakítani, közvetlen Ady halála után, Erdély legfia-
talabb írógenerációjának tagjai, ami a román politika viszonyai
miatt akkor nem valósulhatott meg. De néhány összejövétel s az
Erdélyi Szemle 1919. évfolyamában egy Ady-szám emlékének
fennmaradása után később Jancsó Elemér kolozsvári magyar
egyetemi tanár mégiscsak kivívott némi erkölcsi eredményt ezen
a téren is Kolozsvár számára.

Ennyi érdemes mozzanat, személyes vonatkozás, a róla írt te-
mérdék emlékezés, tanulmány — mint például Makkai: Ma-
gyar fa sorsa című könyve — felvillanása után állíthatjuk, hogy
Kolozsvár megértő lelki egységet és szellemi visszhangot tudott
teremteni Adyval. Érdemes volna részleteiben is feltárni e vázla-
tosan közölt adatokat Ady és Kolozsvár kapcsolatára vonatko-
zóan, s összegyűjtve megmenteni őket az elkallódástól az Ady-
kutatás számára — talán a huszonnegyedik órában.

Sütő-Nagy László (1894—1978) egykori kolozsvári szerkesztő készségesen
segítette gyűjtőmunkánkat erdélyi kapcsolatairól (I. Eml. I. 37, 53, II. 630,
III. 253, IV. 434, 476). Fenti közleményét Ady és Kolozsvár kapcsolatának

* A száműzött Rákóczi (1913); I. Eml. I. 408, 427.

** Csengeri az 1916-i vitában is az Ady-ellenesek oldalán állt; I. ÖPM XI. 118,
500—1, 551—2.

mintegy „tárgymutatója”-ként, jórészt személyes emlékei és ismeretei alapján írta.

Hogy Ady a zilahi érettségi után nem Kolozsvárra, hanem Debrecenbe ment jogásznak, természetes okok magyarázzák — mint Sütő-Nagy is kifejti: Észak-Szilágy, Érmindszenttel inkább az Alföldhöz tartozik, s így meghatározó volt Debrecen vonzása, ahová a jogakadémiára menő zilahi iskolatársak példája mellett talán a családi hagyomány, az anyai nagyapának, Pásztor Dánielnek és öccsének egykori debreceni diákoskodása (I. Eml. I. 89, 219) is a Kollégium felé irányítja Adyék tájékozódását. Amikor aztán a szintén kiválóan végző kisebb fiú, Lajos is felsőbb tanulmányokra készül, de sikertelenül pályázik a pesti Eötvös-Kollégiumba, a kolozsvári egyetemre iratkozik be magyar—latin szakos tanárjelöltnek; bizonyára ott talált kedvező lehetőséget és segítő támogatást a továbbtanulásra. (I. ÖPM I.² 373—5.)

Így került Kolozsvárral közvetett kapcsolatba Ady Endre is, aki váradi újságíróként gyámolító testvéri szeretettel segíti öccsét, s igyekszik a „sajtó” révén is elősegíteni diáktársadalmi szereplését és pályafutását (I. ÖPM I.² 291, 327, II. 283, III. 60, 206, 268; Hegedűs: Ady Váradon 53—4; uő: Vár. nap. 96—9, 205, 210—1, 306, 380; Eml. I. 356).

Sütő-Nagy azonban egyéb, ill. korábbi — vélt vagy valóságos — kapcsolatokra is utal. A feltételezetten Adynak szóló (A. E. jelű) üzenet a Kolozsvári Egyetemi Lapok 1898. áprilisi számában jelent meg (I. Eml. IV. 476—7); 1899 elején a budapesti Egyetemi Lapok, a Debreceni Főiskolai Lapok és a Kolozsvári Egyetemi Lapok közt folyt vita Ady DFL-beli cikke nyomán (I. ÖPM I.² 74, 103, 730, 738—44; Eml. II. 616—20, 629, IV. 477); Gyallay emlékezése Ady Lajos kolozsvári diákmozgalmi szerepléséről és Ady Endrével 1902 januárjában (?) történt ottani találkozásáról: Eml. II. 617—23, 627—8; Medve Miklósnak szóló ajánlások az *Új versek* kötetében, 1906 márciusából: *Miklósnek—Bandi, [Medve Miklósnénak]*; I. ÖV 89 II. 546, 665.

Várad és Kolozsvár közt jó volt a vasúti összeköttetés; Ady újságírói szabadjeggyel könnyen átrándulhatott körülnézni a színház és a szerkesztőségek tájékán, de öccse is meglátogathatta őt (I. Ady L. 88—9; Hegedűs: Vár. nap. 449). Amikor a becsvágyó, közszereplésben sürgölődő ifjú bölcsész a Kolozsvári Egyetemi Lapok és az Egyetemi Kör vezető posztjaira tört, Ady átment az egyik ifjúsági összejövetelre, hogy „lapszerkesztői” tekintélyével és kéziratainak ígéretével támogassa öccsének ambícióit. Meglepő, hogy Ady Endre írásai — főként versek, de mind újraközlés — már 1901 novemberétől feltűnnek a Kolozsvári Egyetemi Lapokban (I. ÖV II. 381; a *Dankó* c. vershez fűzött szerkesztői jegyzet pedig Adyt mint „lapunk olvasói előtt ismert poétát” említi: 1903. febr. 1., uo. 368). Úgy látszik, öccse már jókor elkezdte a lapban az Ady

név népszerűsítését, pl. ezekkel az írásokkal: *Takács tanár úr, A halottak, Éj-imádó* (I. Eml. II. 629; Ravasz 280).

Egy korai, de bizonytalan időpontú kolozsvári útról is tudunk: Kardos László szerint Ady egy barátjának* házassági ügyében járt Kolozsvárt, talán még debreceni újságíró korában (A huszonegyéves A. E. 1922. 87. L. Eml. II. 630).

Arról az időszakról, amelyet Ady 1909 júliusában a kolozsvári idegklinikán töltött, több kortársi emlékezés szól (Lukács Hugó, Nil, Orbók Attila, Sütő-Nagy stb., I. Eml. IV. 394—508). Lukács dr. és Ady kapcsolatáról I. uo. 394—442. Ady ekkor került összeköttetésbe Janovics Jenővel; erről és a Dózsa-dráma tervéről I. Ady L. 177; Eml. IV. 410—1.

Hogy Ady már 1909 nyarán megismerkedett volna Jékey Aladárral, az idő kolozsvári költővel, nincs rá határozott adatunk. Valószínűbb, hogy ez később a csucsai évek elején történt meg, amikor Ady gyakran megfordult Kolozsváron. Kölcsönös rokonszenvük megható barátsággá melegedett, s Jékey meg is látogatta Csucsán Adyékát (a kapcsolatáról I. Lev. III. 252—3; Ady L. 133; Eml. IV. 410, 442).

Jékey dedikált Ady-könyveinek ismeretlen sorsa felhívja a figyelmet — sajnos, sok a hasonló eset — az Adytól származó különféle alkalmi szövegek (ajánlások, emlékkönyvi bejegyzések stb.) gyűjtésének és feldolgozásának fontosságára; e munka folyik is a Petőfi Irodalmi Múzeumban (I. Kovolvsky—Láng: Tiszatáj 1987/12. 62—3, ill. Látóhatár 1988/3. 153—4).

Sütő-Nagy diákkori emlékei érdekesen tükrözik a tízes évek irodalmi közvéleményének viszonyát Adyhoz és az akkori modernnekhez. A nemzedéki elmentét egyik harctere az iskola volt: a maradi, ellenséges véleménnyel és tiltással szemben az ifjúság — titkon vagy bátran — annál hevesebb érdeklődéssel fordult az izgalmas új felé; a nézetek összeütközése különösen figyelemre méltó olyan konzervatív társadalomban, mint Kolozsváré volt. A kérdésről I. Eml. III. 188—9, 529—30, IV. 21, 39, 416, 537, 603, 665, 672, 675.

Az Ady—Kuncz kapcsolatáról I. Eml. IV. 154—7, 483—6, 492—5, 509—17.

Rákosi Jenőék 1915-i Ady ellenes sajtóhadjáratáról és ennek kolozsvári utójátékáról, Adyék ottani időzéséről a katonai üggyel kapcsolatban: Hársak 321—2, ill. Lev. III. 417 (Csinszka levele, 1916. febr. 9.); ÖPM XI. 117—20, 499—510, 527—42; kötetünkben: 490—9. Halmágyi Samu dicsőszentmárto-

* Bizonyára Medve Miklós; I. Eml. II. 234—8, 640, III. 638.

ni polg. isk. tanárnak Ady magyarságát védő cikksorozata először az ottani Vármegyei Hírlap 1916. jan.—febr. számaiban, majd különnyomatban jelent meg; így vehette át közlésre Sütő-Nagy lapja, a Kolozsvári (később Erdélyi) Szemle. A különnyomatot Halmágyi elküldte Adynak, aki Csucsáról 1916. febr. 22-i levelezőlapján köszönte meg (l. Lev. III. 154, 419—20). A mellette való kiállítás viszonzásául írt a Nyugat 1916. máj. 16-i számában Halmágyi Hadak útján c. háborús verseskönyvéről, a téma iránti megértő, de kritikai felfogásban, s óva a tanár-költőt, nehogy Gyóni Gézává tétesse magát (l. ÖPM XI. 124, 577).

Házasságuk ügyében, a bonyodalmak és nehézségek elhárítása végett Ady gyakran bement Csucsáról Kolozsvárra. Ezekről az utakról — Dózsa Endre alispán, Hirsch Gyula és Aurel Isac ügyvéd, Rohonczy Lajos árvaszéki elnök, Lukács dr., Ferenczy Gyuláék stb. fölkeresése volt többnyire a cél — a levelezés és a kortársi emlékezősek tájékoztatnak (l. 162, 215, 284—9; Eml. IV. 417).

Hogy Sütő-Nagy első találkozása Adyval a kolozsvári kávéházban csakugyan a Dénes Zsófiához intézett 1914. okt. 30-i Csinszka-levél jelezte alkalmat történt-e („Bandi ma Kolozsvárt van”; l. Dénes: Élet 205), nem tudhatjuk bizonyosan. Okt. 21-én Ady levélben, 28-án pedig távirattal közli Steinfeld Nándorral, hogy fogai miatt pár napra Kolozsvárra megy (Lev. III. 111—2). Nov. 4-én azonban már Csucsáról kelt egy levele (l. uo. 112), így mindössze 5—6 napot időzött Kolozsváron. Aligha lehetett szó tehát komolyabb orvosi kúráról, ahogy talán Sütő-Nagy értelmezi Lukács dr. szavait. A „szigorú kúra” valószínűleg azt jelentette, hogy ügyel Adyra, nehogy kirúgjon a hámból, s ezért ragadja ki határozottan az újságírók kávéházi köréből, megakadályozván barátja elcsabulását. Ady jámbor engedelmessége pedig mutatja Lukács iránti feltétlen tiszteletét.

Emil Isac, Sütő-Nagy kísérője a szállóbeli látogatáskor, kolozsvári román író (1886—1954). A magyar kultúra légkörében felnőtt öntudatos románként a két nép jószomszédi viszonyának s a szellemi kölcsönösségnek szószólója. A tízes években gyakran írt magyar lapokba, baráti érintkezésben volt a Nyugat íróival és a radikális eszmék képviselőivel, majd 1919 után a kibontakozó erdélyi magyar irodalom úttörőivel, művészeti felügyelőként is támogatva mozgalmukat. (Emlékmúzeuma létesült szülőházában). — Adyval 1913-ban kötött ismeretséget, kapcsolatuk Ady csucsai éveiben ragaszkodó barátsággá mélyült. L. Lev. II. 233, 590, III. 49—51, 72, 250—5; ÖPM XI. 209—12, 284—5, 326—8, 339, 495, 562; Eml. I. 616, II. 647, III. 465—8, IV. 654; Jancsó Elemér: Irodalomtörténet és időszerűség. Bukarest, 1972. 355—62; Mózes Huba (szerk.): E. I. és a magyar irodalom. Bukarest, 1986; Bibl. 361, Kieg. 381.

Adynak rokonai éltek Kolozsvárt (I. Eml. IV. 456), s levelezett is velük (I. Lev. II. 138, 450—2, III. 127, Eml. I. 48). — Ady Mariskáról I. Lev. I. 213, 394, 435, II. 217, 452, III. 11, 208; Eml. I. 34—7, 42, 126—32; — Vincze Gézáról kötetünkben: 219; — Zsókáról, Dózsa Miksáné Friedmann (Zilahi) Erzsébetről: Ady L. 40—1, 133; Révész: Ady trag. I. 103—12, ill. Ady-tril. 174—9; Hegedüs: Vár. nap. 37—9; Eml. I. 127, 215, 238, 316, 374—5, 387, 432, 446—9, 472, 499, 518—26, 571, 582—3, 593—619, II. 325, III. 295—7, IV. 76, 411, 417; — Somló Bódogról: Lev. I. 75, 92, 105, 113, 129, 219, 355, 397, II. 33, 52, 84, 118, 184, 294, 382, 511—2; Eml. II. 86, 335, 471, 505, 713, 773—7, 785, III. 374—5, IV. 290, 369—70, 386, 409, 473; Hegedüs: Ady Váradon 62, 124; uő: Vár. nap. 294, 320; ÖPM IV. 86—106, 162—3, 333—406, 431—3; — Fejér Lipótról: Lev. II. 184, 294, 326; Eml. II. 727, III. 440, IV. 409—10; — Dr. Kánitz Henrikről: Lev. II. 326; Eml. II. 727, III. 435, 440, IV. 411; — Kun Béláról: Eml. III. 437, 465, IV. 272, 385, 420, 431; — a Ferenczy családról, Szentimrei Jenőről, Páll Annáról kötetünkben: 81 stb.; — Diósi Menyhért emlékezését I. 346; — Kőmíves Nagy Lajos kolozsvári újságíró szilágysági és zilahi Ady-emlékek gyűjtésében buzgólkodott, I. az Ady-Múz.-ban is: I. 32—42. Felesége, Tessitori Nóra, az Ady-versek egyik legkiválóbb előadója volt, I. Földessy: Ny 1924. II. 290; Tóth János: Könyvtár (Bukarest) 1977/4; előadóestjeinek sikerét számos beszámoló tükrözi, I. a Bibl. és Kieg. névmutatóját.

Az Ady-versek megzenésítéséről I. Eml. IV. 139, 256—7, 586. Oly sokan próbálkoztak e csábító, de nehéz feladattal — hivatott művészek, zeneszerzők és lelkes műkedvelők egyaránt —, hogy az Ady-dalok jegyzéke korántsem tekinthető lezártnak. A kérdésről I. 278.

Szüts Dezső különös alakjával és Ady életében játszott furcsa, ellentmondásos szerepével sokan foglalkoztak, I. pl. Eml. I. 53, II. 380—94, 402—521, 554—5, 581—2, 637, 646, 672, 686—7, 693—701, 718—21, 727, 737, 750—2, 772, III. 230—71, 305, 317, 321—5, 331—4, 471, 523, IV. 13—42, 77, 183—4, 197—8, 347, 403; Szüts és Léda levelezése: Eml. III. 245—52, 271—90.

Ady emlékének megőrkítésére és az Ady-kultusz ápolására (emlékszám, antológia, szoborakció, emléktábla stb.) baráti társaságok és társadalmi szervezetek, egyesületek alakultak, ill. szervezkedtek mindjárt a költő halála után (I. Bibl. 399). Hogy a kezdeményezés elsősége Kolozsváré-e, vitatható. Nagyváradon már 1919 februárjában létesült Ady-társaság, amely körül sok polemia zajlott. Budapesten 1921-ben szerveződött Ady barátainak társasága, a bécsi emigránsok ugyanekkor alakítottak Ady-kört. Párizsban 1925-ben létesült az Ady Endre Kultúrtársaság. — Összefoglaló ismertetésük: Markovits

Györgyi: Ady-társaságok a világban. MN 1977. máj. 13. E többnyire csak rövid életű, átmeneti szerveződésekkel szemben legmaradandóbb lett a debreceni Ady-Társaság (1927), melynek tevékenysége országos kisugárzása és jelentőségű. (l. Juhász Izabella: A debreceni Ady Társaság bibliográfiája [1927—1951] Debrecen, 1977). Az 1947-ben megszűntetett Társaság 1989. november 21-én Budapesten alakult meg újból (l. Élirod 1989. nov. 17., dec. 1., 8.).

Ady és Kolozsvár, ill. Erdély kapcsolatára vonatkozóan bizonyára akad még összegyűjteni és feldolgozni való adat és téma; sajnos, megkéstünk a „letmentés” utolsó lehetőségével, de a véletlen és a szerencse hozhat még némi eredményt.

JÁKÓ ELEMÉR — SZTOJKA LÁSZLÓ
ADY KOLOZSVÁRI NAPJAIBÓL

1.

Dr. Kotzó Jenő váradi ügyvéd, ill. közjegyző még ifjú jogász korából, majd A Holnap-korszakból ismerte Adyt; ő maga is dolgozott a Nagyvárad c. lapnak. Váradi találkozásairól s egy későbbi, kolozsvári epizódról beszél:

Gyakran összejöttünk 1907—8-ban Adyval, aki hol Pestről, hol hazulról, Érmindszentről érkezett Váradra. Ilyenkor a rendes asztaltársasággal, az éjszaka-imádó fiatalsággal ültünk az Emke kávéházban. Ott volt Dutka Ákos, Emőd Tamás, Tibor Ernő, Pozsonyi Jenő és Jancsó Jenő, a három festőművész. Vitatkoztak, diskurálgattak, beszélgettek, s a vége: a Bodega vagy a Kék Macska. Többnyire emelkedett hangulatba torkollott az irodalmi és baráti eszmecsere. Az éjszaka olykor a gőzfürdőben ért véget.

Egy hejehujás alkalommal belépett a kávéházba Hegedűs Nándor, az akkori idők fiatal és tehetséges újságírója. Amikor Ady meglátta, hozzálépett, és ujjával rábökött:

— Fizess egy üveg pezsgőt!

Hegedűs nyomban feltalálta magát:

— Nagyon szívesen, sőt örömmel, de csak a hatodik üveget fizetem én...

Ady körülnézett a barátok között. Ennek is, annak is a fülébe súgott. Összegyűlt az öt üveg pezsgő ára.

— Nos? — nézett Ady Hegedűsre — a hatodik üveg rád vár...

Hegedűs, nem éppen a bőkezűek, de a megértők mosolyával előkotorászta zsebéből a hatodik üveg pezsgő árát.

Évekig nem találkoztam azután Adyval. 1915 decemberétől mint tisztjelölt teljesítettem szolgálatot Kolozsvárott. A New York szállóban laktam. Szobám ablaka a földszinten lévő étterem üvegezett mennyezetére tekintett. Rossz alvó voltam, s ezért minden hangoskodásra erősen reagáltam. Éjszakánként cigányzenére, hangos kurjongatásokra riadtam fel. Néhányszor előfordult ez az éjszakai csendháborítás. Uniformist öltöttem, és lerohantam az étterembe. Jóval éjfél után járt az idő. Egy pincért és egy szál cigányt találtam a vendéglőben. Odaléptem a pincérhez, és erélyes hangon ráförmedtem:

— Micsoda skandalum ez itt minden éjszaka? Nem hagyják az embert aludni. Abszurdum, amit csinálnak! A pincér meg-hökkent a katonás hangra, és szó nélkül a függönnyel eltakart egyik box felé integetett, aztán halkán súgta:

— A szerkesztő úr, meg... meg... egy hölgy...

— Miféle szerkesztő úr? Semmi nem érdekel! A-lud-ni a-karok — megértette?

— ... Meg! — nyílik szét a box függőnye...

— A szám nyitva maradt a meglepetéstől: Ady feje bukkant ki a széthúzott függöny mögül. Amikor megpillantott, ő is visszahökölt:

— Jenő..., hát te rendezed itt ezt a nagy ricsajt? Katonai erővel bele akarsz szólni csendes kis szórakozásomba?

— Igen, én vagyok, de Te mit keresel Kolozsváron? Azért jöttél, hogy éjszakánként szerenádot adj nekem?

— Nem jókedvemből, nem a maga szántából jöttem — bo-rult el a tekintete, — parancsolták! Behívtak katonai szolgálat-ra! Talán tábornokot akarnak belőlem csinálni — jegyezte meg maliciózan.

Összeölelekeztünk, s behívott a boxba. Fiatal hölgy ült az asztal mellett. A vödörben pezsgő hűlt. Én is elhültem...

— No, gyere csak, gyere, te anyámasszony katonája! Egy nő-től is megijedsz? Bemutatott. A fiatal hölgy — Ady felesége volt...

Bár későre járt az idő, de Ady ismételt kérésére helyet foglaltam, és egészségükre néhányszor fenékig ürítettem a pezsgővel telt poharat. Megbeszéltük, hogy másnap délután a kávéházban találkozunk.

A mondott időben Ady megjelent.

— Hát tudd meg — mondta kissé akadozva és rángatózó arccal —, tudd meg, hogy „nem értem belé” a felmentettek lajstromába. Persze a „nyugatos” urak egymás közt elintézték a felmentések kérdését. De engem, engem, az antimilitaristát nem mentettek fel, s most beráncigáltak — tán orvosi felülvizsgálatra? Nézd, itt a behívóm, fegyveres szolgálatra alkalmas vagyok...

Megrendülve hallgattam Ady kitörését, felháborodását. Három nap múlva értesültem az eredményről, s fellélegzettem: mindennemű katonai szolgálatra alkalmatlannak találták a felülvizsgálaton Adyt, előrehaladott betegsége címén egyszer s mindenkorra — kiszuperálták.

1958

2.

Gredinár Aurél ny. kolozsvári hírlapíró a következő kis emléket közölte:

Ady Kolozsváron mindig a New Yorkban szállt meg. Az első emeleti, Jókai utcára néző kétágyas, balkonos sarokszobát kapta, ezt igényelte, ebben érezte magát otthon.

1916. január 19-én [?] Ady ajtaján kopogtak. Tisztelője és közeli jóembere, Isac Emil* lépett be. Ady hálórúhában az ablaknál állott, és nézte a havazást. Mikor észrevette, hogy Isac Emil mögött katonaruhás fiatal férfi és egy diáklány tűnik fel, egyet-

* Fialat kolozsvári román író, Ady barátja; l. 480, 486, 585.

len ugrással az ágyban termett, és magára húzta a paplant. Isac Emil elnézést kért — a fiatal katona, Gredinár Aurél hadiérte-ségizett poétajelölt s' Armence Mimi hetedikes diáklány, két lel-kes Ady-rajongó kérte meg, hozná őket magával... Ady elmo-solyodott, és ágyára ültette a két fiatalat. Faggatta őket álmaik-ról, terveikről. A szoba tele volt gyöngyvirággal, vázákban po-harakban, mindenütt — gyöngyvirág. Ady kedvenc virága, minden tisztelője ezzel lepte meg havas januárban. Az éjjeliszek-rény lapján temérdek szétszórt cigaretta, újságok és egy francia nyelvű Rimbaud-kötet.

— A diákok hogy vélekednek rólam, Gredinár barátom?

A legényke megilletődve eldadogta, hogy az egész nyolcadik olvasta Rákosi hírhedt Ady-ellenes cikkét a Budapesti Hírlap-ban. Súlyosan elítélték. Az osztály s maga az egész önképzőkör rajong a költőért, verseit nemegyszer szavalták.

— Tehát az erdélyi fiatalság is kezd szeretni... Ady arca gyerekesen mosolyra szélesedett. A rengeteget rugdalt, táma-dott, templomban kiprédikált költő szeme csillogott...

Ekkor jött haza Csinszka, a fiatal feleség, akit a költő megle-hetően idegesen kezdett faggatni, hol járt ilyen sokáig. Csinsz-ka türelmesen válaszolt:

— Jól tudja. Az Újságnál. A cikkét vittem oda.

Ady ekkor Isac Emillel kezdett beszélgetni, a szó hirtelen nemzetiségi kérdésekre fordult. Ady egy mondatnál felcsattant, haragos lett. Isac diplomatikusan áthidalta a feszültséget.

Másnap estefelé a két fiatal ismét ott volt Adynál. A költő szürke öltönyben az asztalnál ült, Csinszka a haját fésülgette: színházba készültek.

Aznap reggel jelent meg Ady cikke kolozsvári kritikuszairól. A város felborzolódt. Az öregek Adyra acsarkodtak, a fiatalok megtapsolták. A fiatalok ismertették a város hangulatát. Csinszka megjegyezte:

— Na, ezt is jól elindította.

Ady fölényesen mosolygott, és arról beszélt, hogy nincs szebb az erdélyi télnél. . . , s a diáklány kérésére pár soros szöveget írt fényképére. Közben megérkezett Ferenczy Zsizi. Ady megkérdezte:

— Muszáj én is menjek a színházba?

Odakint sűrűn havazott.

1959

3.

1916. január 18-án Ady, a harcok központjában álló költő, Kolozsvárra érkezett. Csinszkával a New Yorkba szálltak. Érkezését az Újság c. napilap hírben jelenti be. A költő ellenségei megrázkódnak, baráti köre s hívei sietnek üdvözlésére.

Az irodalom és közélet országosan puszkaporos. A harc egyik vetülete a Kolozsvári Hírlap 1915. dec. 25-i számában megjelent körinterjú, melyben Ady költészete és magyarsága volt a téma, s öt kolozsvári író és esztétikust kért fel a lap nyilatkozatra. Dr. Csengeri János egyetemi tanár, filológus, Kovács Dezső tanár, az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára, valamint Dr. Gyalui Farakas, az egyetemi könyvtár igazgatója, Rákosinak Adyt elítélő álláspontját helyeselték, míg Dózsa Endre, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke és hasonlóan ősz fejű társa, Jékey Aladár költő, Ady későbbi önzetlen, nagy kolozsvári barátja pedig mellette foglalt állást.

Ady ideges volt, nyugtalan, mert december 20-án a népfölke-lő-sorozáson besorozták, és be is osztották a dési 32-es honvédd-gyalogezredbe. A költő azért jött Kolozsvárra, hogy pesti barátai közben valahogy elintézzék, ne kelljen bevonulnia.

Kolozsváron közvetlen barátai — Dr. Lukács Hugó főorvos és felesége, báró Petrisevics Horváth Emil ügyvéd, Dr. Vince Sándor munkásbiztosító intézeti igazgató (később a budapesti

kommün szereplője, majd bécsi emigráns) és felesége, Adyné bárónője — meleg kört alkottak a költő körül. Ide verődött néhány fiatal újságíró, a kolozsvári Újság munkatársai, akik a Kolozsvári Hírlap körkérdezését akarták valami új Ady-dologgal felülmúlni. Ady ideges volt, ivott, s írt is egy cikket az ifjak kérésére az Újságnak (január 20-i szám) levél formájában, ahol kolozsvári kritikusaírók emlékezett meg, Petőfihez hasonló éles oda-mondásokkal. Ady előbb Rákosi felé vág, majd Csengeri, Kovács Dezső s Gyalui kerül sorra (Dózsát s Jékeyt mintegy megelőli).

Gyalui általánosítva, Ady említése nélkül ítéli el a „maradi öregek” ellen törő fiatalokat, a moderneket, mégis ő kapja Ady Újság-beli cikkében a legsértőbb visszautasító szavakat. Elégtételt kérve elküldi hozzá segédeit, akik jegyzőkönyvvel intézik el a lovagias ügyet. Évek múlva, mikor Révész egyik könyve újraközi Ady kolozsvári cikkét, Gyalui valamelyik lapnak szánt írásos nyilatkozatban tiltakozik a sérelmes ügy föllevenítése ellen:

Ady Endre kolozsvári afférjáról

Kolozsvár, [1926.] július 27.

A Révész-féle Ady-életrajz második kötetében egyebek közt jónak látta az életrajz írója közreadni Ady Endrének 1916 elején Kolozsvárt támadt ügyében azt a fantasztikusan dühös cikket,* melyet Ady Endre, mint később nem egy barátjának kedves őszinteséggel bevallotta, „*süldő ifjak ugratására*”, „*boros fővel*” írt meg, s melynek már akkori közlése is sajnálatos hiba volt. Egy interwiewről volt szó, melyben akkor többen nyilatkoztunk az Ady—Dunántúli vita alkalmából. Ady a polemiában adott

* L. Ady trag. II. 8—12; az Ady-tril.-ból (1935, 229) a kolozsvári afférról szóló rész és a cikk szövege hiányzik, bizonyára Gyalui tiltakozásának hatására.

viszonválaszában főleg engemet támadott, mert mint ezt már itt akkor is tudták, de három év előtt egyik helyi lapban (Ellenzék 1923. febr. 4.) közöltem, *s ezt Révész úrnak, ha ez ügygel foglalkozott, ismernie lett volna kötelessége, azt a képtelenséget hitették el a mámoros poetával, hogy én „sugalmaztam” Rákosi Jenőnek ez alkalommal írott cikkét.** *Ady nem az általam írt nyilatkozatért*** támadott tehát, melyben nevét sem említettem, nem vele foglalkoztam. „*Barátai*” (hányszor jajdult föl miattuk) közül azokkal polemizáltam, akik *az idősebb kort* nem becsülték meg, hanem brutális hangon írtak az öregségről, arról, ami éppoly bűn volt előttük, mint amily *érdem* — saját fiatalságuk. Az ügy további folyamán, mely Ady józansága alatt folyt le, a poéta kezdettől fogva végig nobilesen és úri módon viselkedett. Mindjárt az első pillanatban kijelentette megbízottaimnak, hogy készséggel elégtételt ad nekem, és *kiderülven, hogy őt mennyire félrevezették*, a szó legnemesebb értelmében — teljes elégtételt adott. Később — mint erről a sajtóban is megemlékeztek már —: nem egy barátja előtt jelentette ki (s ezek nyilvánosan hírlapokban közlést tettek róla),*** hogy röstelli támadását, melybe a süldő legénykéek beleugratták. Továbbá *Jékey Aladár* poeta barátja által nemsokára szeretettel üzent nekem is és azoknak is, akiket még ez ügyben támadott. Ez utóbbi üzenetről tud Dózsa Endre úr is, az *Erdélyi Irodalmi Társaság* elnöke. Hasonlóképpen *Fekete Nagy Béla* úrnak, Kolozsvár városa volt helyettes polgármesterének, ez ügyben egyik megbízottamnak, nemsokára kedves szavakban, sajnálkozva nyilatkozott támadásáról.**** Alább közreadom az ügyről szóló jegyzőkönyvet, melyet 3 évvel ezelőtt az Ellenzék említett számában nyilvánosságra hoztam, éppen azért, hogy elejét vegyem minden további neheztelésnek e dologban. Ha Révész úr elég kritika nélkül való,

* BH 1916. jan. 26., l. ÖPM XI. 529—30.

** Kolozsvári Hírlap 1915. dec. 25., l. ÖPM XI. 502.

*** Egy ilyen közlésről tudunk: K. J.: Keleti Újság (Kolozsvár) 1919. jan. 31.

**** L. ÖPM XI. 535.

elég felületes volt [...] * szemben, elég barbár volt személyemmel szemben [?], s főleg [?] oly koholt [?] [...] ** és kegyetlen volt Adynak a maga által visszavont támadását közölni, becsületbeli kötelessége lett volna az ügy befejezését is megfelelő módon tárgyalni, s a jegyzőkönyvet is közreadni. Miféle világ van most, hogy egy jó nevű régi kiadócég *** által kiadott *irodalmi életrajzban*, fél munkát végezve képes valaki holtat s élő egyaránt bántani? Fönntartom a jogomat arra, hogy ez ügyben arra az esetre, ha az életrajz írója és kiadója nem találják módját annak, hogy nekem ez ügyben [elégtételt adjanak], az illetékes magyar bírósághoz forduljak, és védelmet, igazságot és kellő elégtételt kérjek azért, hogy ily egyoldalú támadásban jut részem Ady Endre címén, Ady Endre ellenére. Ő ez ügyben, maga is, tudom, tiltakoznék most, ha élne, mert életében *meg nem történtnek* kívánta tekinteni azt, amit hozzá méltatlan módon a szenzáció kedvéért a föld alól kiás életrajzírója.

Dr. Gyalui Farkas

*

A jegyzőkönyv így hangzik:

Jegyzőkönyv

felvétel Kolozsváron 1916. január 28-án az Ady Endre és dr. Gyalui Farkas urak közt felmerült lovagias ügyben.

Jelen voltak: Lovassy Andor és Fekete Nagy Béla mint dr. Gyalui Farkas úr segédei, báró Horváth Emil és Vincze Sándor dr. mint Ady Endre úr segédei.

* Olvashatatlan szó

** Olvashatatlan szó

*** Athenaeum

Dr. Gyalui Farkas úr segédei felük nevében elégtételt kérnek Ady Endre úrtól, a Kolozsvárt megjelenő Újság c. napilap január 27. számában megjelent nyilatkozatában foglalt sértések miatt, melyeket annál súlyosabbnak tart felük, mivel a köztük fentforgó irodalmi vitában e nyilatkozatot megelőzően, január 20-án írt cikk előtt is a városról külföldre, Bécsbe utazott, a cikk megjelenéséről tudomással sem bírt, s így annál kevésbé lehetett meg a lehetősége is annak, hogy Rákosi Jenőnek Ady Endre úr ellen írott cikkét sugalmazza, mivel Rákosi Jenő úrral már két év óta nem érintkezett személyesen.

Ady Endre úr megbízottai felük nevében kijelentik, hogy készek a lovagias elégtételt megadni, mivel pedig felük dr. Gyalui Farkas urat személyesen nem ismeri, a fent hivatkozott nyilatkozatát azon feltevésben írta meg, hogy a Budapesti Hírlapnak személyét támadó éles hangú cikkét dr. Gyalui Farkas úr sugalmazta, ki a Budapesti Hírlapnak munkatársa, és Rákosi Jenő főszerkesztőnek bizalmas jóembere. Miután Gyalui Farkas úr megbízottainak fenti nyilatkozata meggyőzte őt arról, hogy dr. Gyalui Farkas úrnak e cikk megjelenésében semmi része nem volt, a január 27-i Újságban foglalt sértéseket meg nem történtnek kívánja tekinteni és sajnálkozását fejezi ki.

Dr. Gyalui Farkas úr segédei a tett nyilatkozatot elégtételül elfogadván, mintkét fél segédei az ügyet a lovagiasság szabályai szerint befejezettnek jelentik ki, azzal, hogy a háborúra való tekintettel feleket e jegyzőkönyv közzétételére nem jogosítják fel. K. m. ft. Lovassy Andor, Fekete Nagy Béla mint dr. Gyalui Farkas úr megbízottai, Dr. Bárány Horváth Emil, Dr. Vincze Sándor mint Ady Endre úr megbízottai.

A közlemények szerzői: I. Jákó Elemér nagyvárad, 2—3.: Sztojka László kolozsvári hírlapíró.

Kotzó Jenőről I. Hegedűs: Vár. nap. 140, 416; Eml. II. 354, 603—4.

Ady váradi „holnapos” látogatásairól: Eml. IV. 169—79, 205—7, 258—9, 341—50. Hegedűs Nándor az egykori váradi újságírás jelentős egyénisége; tájékozottságával igen hasznosan gazdagította az Ady-irodalmat; önálló munkáin kívül l. Eml. I. 120—1, 189, 238, 245, 379—81, 611, II. 248—50, 348—9, 402—29, 479—86, 555—81, III. 157—65, 295, 333—4, IV. 260—88, 629—30. — A pezsgő-ügy, a közismerten józan és takarékos Hegedűsnek a kávéházi rendelésbe való „beszervezése” Ady tréfacsináló, ugrató hajlamának jellemző ötlete.

Kotzónak Ady kolozsvári mulatozásaira vonatkozó közlése — vagy annak találása — bizonyára túlzó, ill. kiszínezett. Való azonban, hogy Adyék az izgalmak közepette várt fölmentés megkönnyebbítő örömeire vidám napokat — inkább éjszakákat — töltenek Kolozsváron. „Tíz napig reggel ötkor fekdünk le” — írja Csinszka egy beszámoló levelében (Lev. III. 417, ill. Hársak 322).

A katonai fölmentés ügyét azonban Kotzó tévesen, torzítva adja elő. Szerinte Ady a Nyugat embereit okolja gyötrő, zaklatott helyzetének állandó bizonytalanságáért — mint a lap egyik szerkesztője és állandó munkatársa kapott jogcímet és igazolást a fölmentéshez és a hosszabbításokhoz („... a Nyugat-hoz engem írói becsület köt s katonai felmentésem ügye”; „... itt vagyok fölmentett szerkesztő, s az írói megbízhatóság dolga se kutya” — l. Lev. III. 185—6, 193—9, 440). Az ügy sok huzavonával és folyton ismétlődő izgalommal járt, de Ignótus, Fenyő és Bölöni törődtek az izgató, sürgető gond megnyugtató elintézésével (l. Lev. III. i. h., Vitályos 62; Hársak 321—2; Bölöni 293—5; kötetünkben: 133—4, 163).

Gredinár Aurél egy cikkében is beszámol Adyval történt találkozásáról: Utunk 1955. jún. 3.

A kolozsvári „bevonulás”-ról és a Gyalui-ügről l. Lev. III. 151—2, 416—8; Ady L. 213 j.; Révész: Ady trag. I. 186—9, II. 5—14, ill. Ady-tril. 223—9; Bölöni 325; Adyné 338—41; Vitályos 61—2, 65—6, 97; Hársak 321—2; ÖPM XI. 117—20; 527—36; kötetünkben: 489. Az Ady-Gyalui-ügyben segédként szereplő Lovassy Andor pályája Váradon szinte érintkezett Adyéval, innen ismerhették egymást. Adynak Váradra érkezése előtt Lovassy a megyénél volt jegyző, szerkesztette a Szabadságot, s részt vett a NN alapításában és szerkesztésében; később Torda-Aranyos megye alispánja lett (l. Hegedűs: Ady Váradon 36, Vár. nap. 13—5, 34—5, 336, 349; Eml. II. 248, 479). — Vince (Vincze) Sándor a szociáldemokrata párt kolozsvári vezető embere, Ady rajongó híve. Csucsán többször járt, és segédkezett *A halottak élén*

anyagának összeválogatásában. Bécsi emigrációjában megírta Ady- emlékeit is (I. I. OK VII/3—4. 457), de kéziratának sorsáról nem tudunk (I. Lev. III. 155; Vitályos 102; HSz 1919. aug., 123—9; Bibl. 507., 1071., 2202., 2643., 3128. sz.).

Gyalui Farkas bizonyára egy pesti (BH?) vagy kolozsvári lapban való közlésre szánta Révész könyvének sérelmezett része ellen írt tiltakozó öngazolását, de sem megjelenéséről, sem annak helyéről és idejéről nem tudunk, csak egy későbbi helyesbítő megjegyzése ismeretes: Keleti Újság, 1934. jan. 6. Vö. Ellenzék (Kolozsvár) 1923. febr. 4., Keleti Újság 1935. márc. 18., 21. (A fentebb közölt kézirat Sztojka László birtokában maradt fenn.) Gyalui azonban, furcsa módon, nem Ady cikkének öt kompromittáló részére (I. ÖPM XI. 119) reagál, hanem későbbi, sértő nyilatkozatára (I. uo. 120). Ez is jelzi köntörfalazó, a lényegyet leplező magatartását.

1915—16. fordulójának Ady számára válságos heteivel (besorozása és majdnem-bevonulása) kapcsolatban vetődik föl, tisztázást igénylőn, a Csinszkához szóló, remegő őszinteségű vallomás, az *Őrizem a szemed* elkezdésének kérdése. Az átlagolvasót az a sóhaj-gyengédség fogja meg, amely a rettenet elől társához menekülő-búvó, tőle biztonságot és bátorítást remélő riadtság szavait sugallja; az Ady-életrajzban járatosabb pedig hála-versnek érzi, viszonzásul az őrző szeretetnek és áldozatos akaratnak, mellyel a feleség tartotta a lelket a magát sorsának megadó költőben, és makacs energiával, tevékeny elszántsággal kiharcolta a gyötrelmekről megváltó fölmentést. Ez utóbbi vélekedést táplálta az Ady-irodalom némely közlése is. Révész Béla „kolozsvári születésű vers”-nek mondja az *Őrizem a szemedet* (i. m. I. 188—92, ill. 224—6). Csinszka emlékezésvázlata a kolozsvári napok fejleményeihez fűzve félreérthető általánosítással ezt mondja: „*«Őrizem a szemedet»* [így!] — ezekben az időkben íródik”. (Vitalyos 66) E felfogás tükröződik Ady legújabb, népszerűsítő életrajzában is, amely a vers idézését így vezeti be: „Csinszka erőlyesen vette kezébe a felmentés ügyét... Ady... a megviselt, beteg ember háladó érzésével telt el kicsi felesége iránt”. (Borbély Sándor: Így élt Ady Endre. 1989. 221) A vers azonban már a Nyugat 1916. jan. 16-i számában megjelent, Adyék pedig 17-én utaztak Kolozsvárra, utolsó percig hiába várva a késedelmes fölmentő értesítést. Az *Őrizem a szemed* tehát nem a lidércnyomástól szabadult tudat örömeinek hálás kiáradása, hanem az előző félelmes bizonytalanság és rettegés kifejezése, az egyetlen reményt adó társba görcsösen kapaszkodó elveszettség riadt vallomása. Mint megjelenésének dátuma is jelzi, még Csucsán íródott, az Adyt „alkalmas”-nak nyilvánító 1915. dec. 20-i sorozás riadalma után, a katonai behívó és az egyre késlekedő megújított fölmentés feszült várásának napjaiban, 1916. január elején (Vö. Lev. III. 151—3, 416;

Révész: i. m. I. 186—7, ill. 223; Dénes: Élet 216; Vitályos 65; Király: Intés II. 355). Emellett szól az is, hogy 1915. nov. 16. és 1916. jan. 16. közt nincs Ady-vers a Nyugatban, annyira megviselik és lekötik őt e hetek izgalmai; „*bénult szíve*” képtelenné teszi írásra. Lelkiállapotát s a vers keletkezését „ihlető” élethelyzet meghatározó körülményeit világosan érzékeltetik a képek, kifejezések.

Az Ady-irodalom általában a valóságnak megfelelő értelmezést ad a versnek, s jól helyezi el Ady életművében; I. Adyné 338—9; ÖV 62 II. 670; Király: i. m. I. 464, 500—1, 550, II. 354—9; Vitályos 102; Földessy — meglepő és értelmetlen módon — egy sort sem ír e versről a Mind. tit.-ban.

III.

„FÖLGYÚJTOTTUK A VILÁGOT
S NEM LÁTUNK EGY LÉPÉST”

1917 fordulatot hoz a csucsai remeteségbe szorult Adyék sorsában és életében. Boncza Miklós meghalt, mielőtt — konokul ragaszkodva a megszabott határidőhöz — kibékülhetett volna az akarata ellen lázadó fiatalokkal, de jelentős vagyonát leányára hagyta. Adyék anyagi helyzetének ez a változása eloszlatta szorongató mindennapi gondjait, és további élettervekkel foglalkozhattak. Természetesen az volt a szándékuk, hogy Pestre költöznek, s Csucsra a nyári hajlékuk lesz. Amikor ősszel fölszabadul Boncza belvárosi lakása, Csinszka szenvedélyes ambícióval és energiával veti bele magát az otthontéremtés munkájába, hogy Adynak végre saját, méltó lakása legyen.

A költő maga is büszkén élvezi friss „háziuraságát”, felújítja baráti kapcsolatait, s Csinszka kedvéért, aki nem győz betelni a fővárosi élet újdonságával és színes mozgalmasságával — bár a háborús gondok egyre nyomasztóbbak —, eleinte megjelenik társaságban, színházban, de csakhamar belefárad, s szobájába visszahúzódva él, néhány meghitt emberével érintkezve.

Könyveinek ügye is rendeződik végre: Hatvany köt vele szerződést, átveszi és forgalomba hozza az évek óta raktáron kallódó készletet, s kiadatja a felgyűlt versekből szerkesztett új kötetet; *A halottak élén* — szimbolikus-jóslatos cím — 1918. augusztus elején jelenik meg.

Adyék a nyarat és a háború végvonaglásának heteit Csucsán töltik. A késülőddő forradalom előjeleiről értesülve, barátaiknak sürgető hívására október legvégén feljönnek Pestre, s Ady lelkesedő tanúja a kirobbanó eseményeknek, de megdöbbenti nagy ellenfelének, Tiszának a meggyilkolása. Bár testi és szellemi egészsége egyre hanyatlóbb, megjelenésével tanúságot tesz a forradalom, az új néphatalom mellett. A Nemzeti Tanács küldöttséggel üdvözlí őt mint a történelmi változás erjesztőjét. Az írók új tömörülése, a Vörösmarty Akadémia természetesen Adyt választja elnökének, de ő már képtelen megfelelni tisztének.

Életenergiáinak fogyását sietteti a háború nyomában kísértő rém, a spanyoljárvány fertőzése. Orvosok erőfeszítése és odaadó ápolás ellenére mind aggasztóbb az állapota, melynek súlyosbodásához járult Ady gyötrődése az

ország zűrzavaros, csüggesztő helyzetén, s főleg Erdély sorsáért való kétségbeesett aggodalma meg karriervágyó öccsének erőszakossága. S már anyagi szükség is fenyegette gyógyításának lehetőségét: a Boncza-örökség a háborús pénzromlás, a könnyed költekezés és az értékpapírokkal való balszerencsés tőzsdejáték-próbálkozás folytán hamar elolvadt. Őnzetlen segítség adott módot, hogy Ady szanatóriumba kerüljön; elgyötört-lepusztult szervezete azonban már nem bírta élet-halál harcát.

Temetése a vajúdo változások kavargásában eszmélkedő nemzet megdöb-bent tiszteletadása volt, jelképesen előre vetítvén az Adyval elmúlt és lezáruló korszak végét is.

1905-ben kezdtem megismerni Ady Endre költészetét. A legelső verseket Juhász Gyula mutatta meg nekem. Nagyon zavaró és nyugtalanító hatást tettek rám ezek a versek. Amint szórványosan elém kerültek az újabb versek, a nyugtalanító hatás kezdett egységesebbé válni, de ez nem jelenett harmóniát. Ady ősi méloszokból és új hangokból szűrte, sokszor rikító és néha diszharmonikus színekből összeszövődő, lélekkorbácsoló akkordjai viharszerűen fölkavarták az epigonikus vizeken evezők sajátait. Fél század távolából nehéz ma már elemezni ezt a hatást. Aki most olvassa ugyanazokat a verseket, már nem érezheti azt, amit mi éreztünk akkor. A mi lelkünk akkor még szűz volt ezekre a hatásokra. Nevezzük meg: Ady-hatásokra. Akkor még nem jöttek el a jámbor és jóindulatú féltehetségek meg a minden szelőre ingadozó érző lelkek és dilettánsok, akik inkább kevesebb, mint több tehetséggel, de nagy majmoló képességgel pózoltak utána Ady külsőségeit. Nekem egész nagy gyűjteményem volt a szegyenletes, orcátlan Ady-majmászatokból, amelyek aprópénzre váltották föl Ady értékálló, nagy bankóit és értékpapírjait. Ezek a rézfélfillérecskék mindenütt ott csörögtek napi-, hétilapokban és folyóiratokban, és az igazi értéket megbecsülni vagy megtalálni nem tudók előtt megutáltatták az igazi értékek külsőségeit, sőt részben a valódi nagyságot is. Nem csoda. Aránylag nagyon kevesen tudták akkor a megvesztegető új külső alatt meglátni a belső értéket, de a külső formában is a merőben újat és korszakalkotót. Mindezt a maga teljes egészében

1906 tavaszán tudtam csak értékelni és megközelíteni, amikor megjelent az *Új versek* című kötet. Akkor váltam Ady költészetének rajongó hívévé.

Nem csoda, ha már akkor kerestem a módot a vele való megismerkedésre. Ez azonban nem sikerült. Vagy ő volt Párizsban, Nagyváradon, esetleg Érmindszenten, vagy én nem értem rá. Vizsgáztam, katona voltam, azután Berlinben töltöttem több hónapot, és súlyosan megbetegedtem. 1909 tavaszán azonban a sors meg a közös betegség összehozott egy Bécs melletti szanatóriumban az akkor 20—21 éves Keresztszeghy Zoltánnal, aki aztán egyik legjobb barátommá vált. Ő is, velem együtt, haladó gondolkodású ember volt, radikális szocialista, Ady Endrének földije (a szatmári alispán mostohafia) és szintén nagy rajongója.

Közben már megjelent Ady második és harmadik nagy kötet, a *Vér és arany* meg *Az Illés szekeren*, valamint A Holnap. Babits is kiadta első kötetét. (Levelek Írisz koszorújából. 1909). Együtt olvastunk és értékeltünk a költőket. Már nem volt semmi kétség afelől, hogy Ady kimagaslik kortársai közül. A Holnap költőin kívül olvastuk Bodor Aladárt, Kosztolányi Dezsőt, a Debreceni Bokréta költőit: Oláh Gábort, Baja Mihályt, Gulyás Józsefet, Madai Gyulát, Gyökössy Endrét.

Keresztszeghy Zoltán azonban megunta az egyhangú kórházi életet, és otthagzott engem, Pestre jött. De 1910 nyarán megint találkoztunk a Tátrában. Ugyancsak ott volt Fáy András, nem tehetségtelen, javakorbéli író, aki egészen érdekes regényt írt Attiláról. Fáy András nagyon lenézte Ady költészetét, fia, József pedig, aki szintén írt verseket, lelkesedett érte.

— Hagyjatok nekem békét — mondta András —, zavarosak és érthetetlenek a versei.

Délutánonként rendszeren összejöttünk, és elkezdtünk Ady-verseket elmondani, fölolvasni. Néhány nap múlva már így módosította András a véleményét:

— No, azért, mert írt egy pár tűrhető verset, azért még nem költő.

A versolvasások állandóan ismétlődtek. És hogy ne nyújtsam hosszúra a dolgot, egy hónap múlva az öreg Fáy Andris ugyanolyan Ady-rajongó lett, mint mi hárman. A végén ezt mondta:

— Azért, mert van egy pár gyöngébb verse, azért még nem lehet őt támadni.

Ott volt Wertheimstein Viktor, Ady váradi barátja és A Holnap kötet után tervezett, de meg nem valósult folyóirat egyik mecénása meg egy fiatal asszony — a nevét elfelejtettem —, aki jól ismerte Lédát és Adyt is. Az asszonyka írt egy levelet Adynak, hogy jöjjön ő is Tátrafüdre. Mindnyájan aláírtuk. De bizony Ady Endre nem jött el.

Aztán szétszéledtünk a Tátrából. Keresztszeghy Zoltán Pestre került, nemigen vigyázott magára, rosszabbul lett, és kénytelen volt bevonulni a Városmajor Szanatóriumba, amely az ostrom alatt megsemmisült. Ott lakott akkor, 1912 tavaszán Ady Endre. Földiek voltak, rokon gondolkodásúak, hamarosan összebarátkoztak. Én viszont állandó levelezésben voltam Keresztszeghyvel. Sok érdekes dolgot írt Adyról is. De ezek a levelek is elégték. Mikor aztán tudtam, hogy 1912-ben Pestre kerülök, írtam neki, hogy hozzon össze Adyval. A tervet ki is eszeltük, de a sors megint beleszólt. Zoltán hirtelen olyan rosszul lett, hogy kénytelen volt elutazni Pestről. De levelet írt Adynak, amelyben beajánlott engem. Nekem pedig ezt írta: „Írtam Bándinak. Szeretettel vár. Ahogy ismerem, meg fog ölelni.”

Bizony, nem ölelt meg. Nagyon rossz, zákányos hangulatban találkoztam vele a Városmajor Szanatórium folyosóján. Akkor láttam először. Már akkor megdöbbenett az óriási szemepárja. A fürdőből jött, és bocsánatot kért: nagyon rosszul érzi magát, jobb lesz, ha este találkozunk. Az ostrom alatt megsérült és aztán lebontott budai Duna-parti Fiume szálló éttermét választottuk ki találkozóhelyül.

Én ott is voltam pontosan. Magammal vittem Kortsák Jenő jóbarátomat, tehetséges novellistát, aki szintén nagyon vágyott az Adyval való megismerkedésre. Ady Endre kissé megkésett.

Mentegetődzött, hogy beteg. Mikor bemutattam Kortsák Jenőt, csípősen mondta: Ugye, Te írtad azt a novellát a temetőcsőszről? (Akkoriban jelent meg egy novella a Nyugatban egy szintén szlávos nevű írótól, egy temetőcsőszről, aki megvizsgálta a halott nőket, hogy szüzek-e? A novella rossz volt, ízetlen is, általános megbotránkozást keltett.) Hiába tiltakoztunk, hogy azt más írta. Ez rossz hangulatba hozta Adyt. Lassan indult a beszélgetés. Az ő verseiről beszélgettünk, más irodalmi dolgokról, Párizsról. Egyszer azt mondtam, hogy az ő legszebb verse talán: *A mi gyermekünk*. Talán tapintatlanság volt ez. Ő fölényesen mondta: „Van ott más jó is.” Közben megvacsoráztunk, bort ittunk. Amint fogyott a bor, emelkedett a hangulat. Ady is élénkebben beszélt. „Azt tudod, hogy én tudatos alkoholista vagyok” — mondta akkor is, meg máskor, sokszor. Úgy látszik, ő bizonyos mértékig röstellte az italozását, részegségét, és így igyekezett azt jobb színben feltüntetni. Azt is elmondta többször, hogy neki nem közvetlenül a mámorra van nagy szüksége, hanem a másnapi, a másodnapos idegtúlfeszültségre. Akkor születnek a legjobb versei.

Egyszerre egy mérges kis alak jött be az ajtón, és egy kis keresgélés után felénk tartott. Elég gorombán mondta:

— Hát az úr meddig akar még itt maradni?

Adyt szemmel láthatóan földühítette a beszéd is, meg a módor is. Haragosan mondta:

— Engem ne urazzon itt, szólítson tekintetes úrnak vagy nagyságos úrnak.

— Jól van, no, hát meddig marad még a tekintetes úr?

Adyt ez megint dühbe hozta. Derogált neki a tekintetes címzés. Mert hiszen akkor általános volt a „nagyságos úr”-azás.

— Legyen nyugodt, majd megyünk nemsokára. Megkapja a díját, meg a borraivalót is.

Kiderült, hogy egy számozatlan fiákeron jött, amit a szanatórium portása szerzett neki. Ady Endre általában szerette az elő-

kelő külsőségeket és a költekezést. Elmondta, hogy Párizsban a Grand Cafében bolgár grófnak tartották a költekezése miatt.

Végre elindultunk. A kocsis egyre zúgolódott.

A Magyar Színházhoz hajtatott. Valakinek a premierje volt ott, azt kellett üdvözölni. Aztán az Andrássy úti kabaréba mentünk, mert Nagy Endre rendes havi ángáriát* fizetett neki, azt ment fölvenni. Végül az Andrássy út külső részének a baloldalán tértünk be valami vendéglőbe. A kocsis addig békétlenkedett, hogy elbocsájtotta. Bent, a korcsmában megittunk egy üveg pezsgőt. Ady teljesen elázott. Nekem fájt őt, az istenített költőt így látni. Pedig tudtam az életmódjáról, köztudomású volt ez. És fájt, hogy kölcsönkért. („Az ügyvédem holnap kifizeti!”). Szívesen adtam, és sohasem fordultam az ügyvédjéhez, de ez is rosszul esett. Most már én kezdtem magamat rosszul érezni, és hamarosan fölszedtük a sátorfánkat. Konflisba ültünk, és nekiindultunk az Andrássy útnak. Ady a közepén hátradőlt, mi ketten közrefogtuk. A kis körút kereszteződésénél körülnézett. Botladozó nyelvvvel mondta:

— Ezt akarják ők Párizshoz hasonlítani...

Illett volna talán hazakísérni, de nem bírtam. Megmondtuk a konflisnak a címet, és kiszálltunk a Deák-szobor mellett.

Egy idő múlva a Magyar Király szálló éttermének az ajtajában találkoztunk össze. Ő akkoriban ott lakott. Nagyon megörült nekem:

— Te ilyen egészséges vagy? Hogy van Zoltán?

— Gyöngén — mondtam —, Bécs mellett van egy kórházban.

— Meg fogom látogatni. Hogy lehet oda jutni?

Elmondtam, hogy 2 óra vasút, 1/2 óra kocsis.

— Nem, nem, otóval fogok kimenni. — így, franciásan mondta az autót. — Okvetlenül meglátogatom, otóval, otóval.

Zoltán azonban meghalt.

* járandóság (latin)

Ezután jó ideig nem láttam. Közben kitört az első világháború. Egy szép napon, az évre már nem emlékszem, talán 1917-ben, esetleg 1916-ban Mariay Ödön, nagyon tehetséges novellista, Ady régi barátja (1953-ban halt meg vidéken) közölte velem, hogy Dóczy Jenő (a későbbi Ady-Múzeum egyik szerkesztője, Földessy Gyulával) szeretne megismerkedni Ady Endrével. Nem tartanék-e én is velük? Már hogyne. A Vigadó melletti Pilseni sörcsarnokban találkoztunk, délidőben, egy kisebb szobában. Ady már házas volt, vele jött Csinszka is. Véletlenül odajött hozzánk Háberern Pál doktor, Adynak régi barátja és félig-meddig orvosa. Az egész társaságból már csak én magam élek. Beszélgettünk irodalomról, Ady verseiről, a háborúról. Ady elégedettnek látszott, derűs volt. Én már akkor a Táltos kiadó tulajdonosa és vezetője voltam, és azt hiszem, már akkor mondtam, hogy szeretném kiadni Ady könyveit.

Az Ady költészete körüli viták és harcok megállás nélkül folytak tovább. Én is állandóan csatáztam. Könyvet is akartam akkor írni, evvel a címmel: Ady Endre költészete. „Kis káté kezdőknek és hitetleneknek.” Persze, ebből sem lett semmi. Azt hiszem, kár érte. Én nem a fellegekből néztem volna a verseket, hanem a hétköznapi oldaláról akartam őket megközelíteni, és úgy emelni föl hozzá a lelkeket.

Megint nem tudom, melyik évben történt — valószínűleg 1917-ben, nyár elején —, azt az értesítést kaptam, hogy Ady szeretné a több kiadónál szétszórt könyveit egy kiadónál tömöríteni. Én boldogan jelentkeztem. Nemsokára tudatták velem, hogy ekkor meg ekkor a Bristol Szállóban lesznek. Dél felé mentem föl, mert tudtam, hogy nem korán kelők, és kopogtattam az ajtón. „Mindjárt, mindjárt!” kiáltották ketten is, és jó idő múltán nyitottak csak ajtót. Egy dupla ágyban feküdtek, és a paplanon nagy vörös gumilabda hevert.

— Labdáztunk — kacagott Bandi, és nyoma sem volt rajta a másnapos hangulatnak. — De mondd csak, Csinszka nem akarja elhinni, hogy az autogénhegesztők az autónak a génjét for-

rasztják össze. — És kacsintott rám: igazoljam, hogy ez igaz. Hát hogyan tettem volna. Csinszka bámuló és hitetlen szemeket meresztett rám.

— De hát hol van az autó génje?

— Lent, a két hátulsó kerék közt.

Csinszka végre elhitte ezt az ostobaságot. Azután kedélyesen, vidáman elbeszélgettünk. (Érdekes, hogy Ady írásaiban nyoma sincs humornak, vidámságnak, kedélynek, de a személyes érintkezésben nagyon vidám, kedélyes és sokszor humoros volt. Végtelen sok kedvesség volt benne. Mondhatnám, lebilincselően kedves tudott lenni. Nagysága mellett ezért is vonzotta úgy maga köré az embereket. Juhász Gyula írja az Ady és A Holnap című cikkében [Ady-Múzeum I. 63.], hogy A Holnap nagyváradi ünnepi bemutatkozásán Ady megragadó erejű beszédet mondott. Ez sem megy személyes varázs nélkül. Ő a külsejével is sokat törődött, rendesen öltözködött, jó ruhái voltak és gondozott, manikűrözött keze. A lábán viszont hatalmas bütyköi voltak. Ezt a legelső találkozásakor láttam, a Városmajor Szanatórium előcsarnokában, amikor a fürdőből jött. Ezeket igyekezett elleplezni, azért viselt lakkcipőt [?]).*

Beszélgetés közben öltözködni kezdett. Eldicsekedett vele, hogy az a ruha, amit fölvettem, 400 Koronába került. Ez akkor nagyon nagy pénz volt, nem sokkal előbb 120—150 koronáért lehetett nagyon jó ruhát kapni. Akkor kezdődött az első infláció.

Megbeszéltük, hogy könyveit kiadom, a részleteket majd megbeszéljük Ady Lajossal, aki jobban ért az anyagiakhoz. Aznap együtt ebédeltünk a Váci utca és Duna utca sarkán, a Hadtestparancsnokság épületében volt vendéglőben. Amikor odaértem, éppen egy nagy családi perpatvarba estem bele. Végtelen izgalommal felelgettek egymásnak, elég gorombán. De az én megjelenésem lecsillapította a hullámokat. Még egypár ingerült

* Lába „szépséghibájának” leplezésére is hordott Ady bő, puha cipőt és alul széles nadrágot (I. Eml. III. 400, 413).

megjegyzés után lecsöndesedtek, és rövidesen kedélyesen kezdtünk beszélgetni. (Még egynéhány hasonló jelenetnek voltam tanúja. Az volt a véleményem, hogy ezek a csaták nem mentek mélyre. Felületes, hisztériás kitörések voltak, amelyek hamar elültek. Jellegzetes, mélyre hatoló, gyűlölködő harcokat én nem láttam. Később, Ady elbetegesedésekor inkább láttam türelmetlen ingerültséget Csinszka részéről.)

Avval váltunk el, hogy ők a napokban elutaznak Balatonfüredre, ahol Schmidt professzor fogja őket gyógyítani. Én pedig lemegyek, és meglátogatom őket.

Sajnos, ebből nem lett semmi. Több sürgönyt váltottunk, de rengeteg dolgom miatt csak akkor jutottam le, amikor ők már éppen elutaztak. Az ottani publikum megbotráncozva beszélt Ady mértéktelen borfogyasztásáról. Amikor elutaztak, s a fürdő állomáson várták a vonatot, egy ismerősöm is kikísérte oda egy rokonát, és látta, hogy Ady összesűgött-bűgött egy málházóval, és odahozatott magának még egy üveg bort.

Végre aztán Pesten találkoztunk. Boldogok, megelégedettek és derűsek voltak. Az akkori, már kezdődő, háborús ínségben elég jó ellátásuk volt Füreden, és élvezték a tejszint, tejszínhabot, amit Pesten már rég nem lehetett kapni. Csinszka kicsit gúnyolódva, de nagyon kedvesen mesélte el: hogy nézte a közönség a „költőt”, amint „zabálja” a habot. Akkoriban sokszor együtt ebédeltünk, mert a bormámoros estéket nem szerettem.

Itt el kell mondanom még valamit. Életemben csak Adyval szemben éreztem, hogy most nagy embert ismertem meg. Nehéz ezt megmagyarázni. Ez nem azt jelentette, hogy őiránta nagyobb tiszteletet éreztem. Nem. A zseni nagyságát éreztem benne. Ez összetevődött abból, hogy ismertem már a költészetét, költészetének a nagyságát, és volt a külsejében is valami, a tekintete, a csodálatosan mély, hihetetlenül nagy szeme. Ez nem az első pillanatban jelentkezett így. Az első találkozás feszélyezett volt egy kissé. Később a tartózkodás fokozatosan megszűnt. A viszonyunk nagyon barátságos, közvetlen lett. Továbbra is tud-

tam, hogy ő kicsoda, tisztelem az ő költői nagysága iránt nem csökkent, de a viszonyunk teljesen barátságossá, tartózkodás nélkülivé vált. Nagyon sokat beszélgettünk így délben a vendéglőkben és kávéházakban, legtöbbször a Bristolban. Egyéb témák mellett az ő versei is mindig szóba kerültek. Egyszer azt mondtam, hogy szeretnék két megjegyzést tenni, ha meg nem haragudna. Ő általában teljes tudatában volt a maga nagyságának, ezt nem is tagadta, sőt időnként hangoztatta is. De a baráti kritikát, észrevételeket szívesen meghallgatta, sőt el is ismerte. Most elmondtam neki, hogy *A mi gyermekünk* című vers első strófájának az utolsó sora nem elég precíz.

*Bús szerelmünkből nem fakad
Szomorú lényünknek a mása,
Másokra száll a gyermekünk,
Ki lesz a vígak Messiása,
Ki majd miértünk is örül.*

Mire ide értem, megijedtem, hogy talán sértés egy nagyon jelentékeny, sőt mindinkább elismert költőnek korrektúrákat ajánlani. A végén mégis kinyögtem: *miértünk* helyett, talán precízebb lenne: *helyettünk*. Igaz, hogy a *miértünk* jobban hangzik, a ritmusa is jobb.

Nem haragudott. Elgondolkozott, és azt mondta, hogy jól van az úgy, ahogy van. No és a másik?

A másik? *A Halál lovai* így kezdődik:

*Holdvilágos, fehér úton,
Mikor az égi pásztorok
Kergetik felhő-nyájokat,
Patkótlanul felénk, felénk
Űgetnek a halál-lovak.*

Elhallgattam. Ady nem vette észre, hogy a *terelik* helyett nála az eredetibe *kergetik* van. Mikor figyelmeztettem erre, gondolkozott egy kicsit, aztán nevetve mondta:

— Igazad van, jobb így. Majd kijavítom.

Egészen nekividult. Persze a javításra nem került sor. Kisebb gondja is nagyobb volt ennél.

A kiadás ügyével vártunk addig, amíg vissza nem érkezett Pestre Ady Lajos. Vele a Baross kávéházban találkoztam, a bal-szélfogó asztalnál. Többen voltak ott, már nem emlékszem, kik. Megtárgyaltuk a dolgot. Hamar megegyeztünk. Lajosnak az volt a kívánsága, hogy Bandi kapjon állandó havi járandóságot. Az összes könyveit átadja nekem, s én mind kiadom őket, bizonyos százalékos honoráriummal. Évenként egyszer elszámolunk. Ha több a járandóság, azt kifizetem. Ha kevesebb, a hiány átmegegy a jövő évre.

Őszintén bevallom: nagyon büszke voltam, hogy a legnagyobb magyar költő — tudtam, hogy az! — műveit lekötöttem magamnak. Lajos is meg volt elégedve, nem remélte, hogy minden kívánsága ilyen simán teljesül. Kezet fogtunk.

— Magyar emberek közt a kézfogás olyan, mint a szerződés — mondta Lajos, és elbúcsúztunk. Abban állapotunk meg, hogy másnap találkozunk, és írásba foglaljuk a pontokat.

Másnap Lajos nekibúsulva került elő, és szégyenkezve vallotta be, hogy találkozott Hatvany Lacival (Lajossal), és az rákényszerítette, hogy vele csináljon szerződést. Addig emlegette, hogy ő mennyi szívességet tett Bandinak (magyarán mondvá: annyi pénzt adott neki), hogy kötelességük azért is neki adni az Ady-könyveket.

Nagyon le voltam sújtva. De mit tehettem? Hogy úgy történt-e minden, ahogy Lajos elmondta, nem tudom. Nem is kutattam. Az már úgyszemint változtatott a tényen.

Találkoztam megint az Ady-párral. Ők is nagyon szégyenkeztek, de Lajosra háritották a felelősséget. Aztán ők elutaztak Csucsára. Sokáig nem láttam őket.

Kitört az októberi, Károlyi-forradalom. Ők is feljöttek Pestre. A Csinszka apjától örökölt, gyönyörű antik bútorokkal berendezett remek lakásba szálltak. Arról a lakásról nekem is volt egynéhány szép fényképem. Azok is elégték.

Többször voltam náluk, de Ady akkor is ágyban feküdt, és alig tudott beszélni. Egyszer azt mondta, keservesen gyötörve a szót: „Éli, éli, lama szabaktani.” Csinszka mondta: ezt gyakran ismételte. Bibliai idézet ez, Jézus utolsó szavainak egyike: Uram, Uram, mért hagytál el engemet?! A Biblia ott volt mellette. Az volt a legkedvesebb olvasmánya. A nagybeteghez már akkor alig járt valaki. Különben is mozgalmas idők voltak azok. Forrt, zajongott a politikai élet. Márffy Ödönt azonban gyakran ott találtam.

Hallottam, hogy Ady, ha néha föl tudott kelni, elvánszorgott az Új Nemzedék közeli, Duna utcai szerkesztőségébe, és ott siratta Erdélyt. A zajló forradalomra csak ennyit mondott: „Nem ilyennek képzeltem”.

A temetésén szörnyű tömeg volt. Én kint rekedtem, s a véletlen összehozott Babits Mihállyal és Jászi Oszkárnéval. Hátról dörömböltünk az oldalsó kapun, amely be volt zárva. Babitsnak beszélnie is kellett. Végre, az én kiabálásomra kinyitották a kaput, és arra, hogy az egyik szónok meg egy miniszter felesége van ott, végre beeresztettek. Mindenféle zug-folyosókon és hátsó lépcsőkön át bejutottunk a díszterem hátsó részébe. A szónoki emelvény háta mögött álltam, és onnan hallgattam, amint Babits fölolvasta beszédét az ő mély orrhangján.

*

A forradalmak után Bécsben jártam, és ott megtudtam Hatvany Lajos címét. Láttam, hogy Hatvany egyelőre nem térhet haza, és így nemigen tud mit kezdeni Ady műveivel. Itthon levelet írtam Csinszkanak. Közöltem vele Hatvany címét, s ajánlottam, hogy írjon neki szép levelet, és kérje, hogy engedje át, adja

viszsa Ady Endre kiadási jogait. Ez meg is történt, és nemsokára eljött hozzám Csinszka és Márfly (nem tudom, hogy akkor házastársak voltak-e már?), s közölték, hogy Hatvany teljesítette a kérést, ők pedig följajánlották nekem a kiadási jogokat. Nagyon örültem ennek, hogy így másodszor is az ölembe hull ez a nagy kincs. Sajnos, korai volt az öröm. Szívesen adtam volna nagyobb százalékot, nagyobb havi járandóságot, ha kell. De Márflyéknak készpénzre volt szükségük, mert abból vették meg a diósárok villát. Nekem pedig nem volt erre pénzem. Így az Athenaeumhoz kerültek a könyvek.

*

Még néhány apróságot akarok elmondani. Ezek nem az én személyes tapasztalataim. Keresztszeghy Zoltán mondta el. Az ő elbeszélése is föltétlenül hiteles.

Ady Endre egyszer napokig töprengett azon, hogy hívják azt a készséget, amit az ember átdob a vállán, és azon terhet visz. A Városmajor Szanatóriumában jelen volt barátok, ismerősök, a közben jött látogatók nem tudtak rátalálni a helyes szóra. Végre Keresztszeghy Zoltánnak jutott eszébe, hogy kérdezzék meg a portást, az vidéki magyar ember, talán tudja. A portás egy kis gondolkodás után rávágta: *általvető*. Akkor írta Ady az *Új, virágos ifjúsággal* című verset,* amely már félig készen volt, csak ez a szó meg egypár mondat hiányzott belőle. Így kezdődik ez a vers: „*Általvetőm virág málházza.*”

Keresztszeghy Zoltán egyszer megkérdezte Adyt, mire céloz a *Fedjük be a rózsát* c. versében?*** Miben csalódott? Ő ezt nem érti. Ady elkomorult, nehezen felelt. Végre ezt mondta: „Ma is élhetnek boldog képzelők...” — „Még mindég nem értem” — mondta Zoltán. — A póri, pozsgás, nagy, buja rózsák miért vol-

* Ny 1912. ápr. 16.

** Vö. Földessy: Mind. tit. 125.

tak néked előbb orchideák? Mik ezek a rózsák?” Ady megint nehezen felelt. Tompán mondta: „A céda, pozsgás, póri, buja rózsá: a szocializmus. Néhány év előtt ő volt nékem a legszebb orchidea.”

*

Egyszer nagyobb társaság verődött össze Ady szanatórium szobájában. Ott volt Kaffka Margit, Keresztszeghy Zoltán és még többen. Vigan beszélgettek, tréfálkoztak. Egyszerre föluggrott Ady, derékon kapta Kaffka Margitot, és körültáncolt vele a szobában, tréfásan ezt dúdolva: „Jaj de jó, hogy nincs köztünk zsidó.” Kaffka Margit is vele örült, akinek a későbbi ura zsidó volt: Bauer Ervin, Balázs Béla öccse.

Farkas László (1885—1971) az egyetemen természettudományi tanulmányokat végzett, de irodalmi vonzalma azoknak a hasonló érdeklődésű kollégáinak a körébe vitte, akik Négyesy László legendás „stílusgyakorlatait” látogatták, s első írói próbálkozásaikkal a Tűz, Virágfakadás, Egyetemi Lapok hasábjain jelentkeztek (l. Farkas László: A „Virágfakadás”. Juhász-Eml. 70—7. 1962; Babits... lev. 107). Juhász Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Halasi Andor, Mohácsi Jenő, Balázs Béla, Oláh Gábor, György Oszkár, Gábor Andor, Bresztovszky Ernő, Antal Sándor, Tóth Árpád, Benedek Marcell, Reichard Piroska, Gyökössy Endre, Márkus László, Hegedüs-Bite Gyula, Madai Gyula, Pogány József, Endrődi Béla nevét említjük e körből; legtöbbjük ismerős Ady-vonatkozásban is.

Farkas László maradandó irodalmi vonzódásának és értékpártoló becsvágyának kiteljesedése: a tízes években megalapítja a Táltos kiadót, s többek közt Babits, Dutka, Juhász Gyula, Szabó Dezső, Tóth Árpád műveit jelentette meg. (L. Ruffy Péter: MN 1962. ápr. 22.)

Itt közölt emlékezését kötetünk számára írta a hatvanas években, de a megjelenésre való hosszas várakozás miatt — némi rövidítéssel, kihagyással — közölte a Magyar Nemzetben (1970. júl. 30—31.), tervezett emlékiratnak egy fejezeteként (l. még: Írók, barátaim. Kortárs 1968: 1991).

Ady költészetével való megismerkedését — Juhász révén — Farkas így mondja el részletesebben:

„Barátságunk elején én még nem ismertem Ady Endrét, csak hallottam róla. Egy tavaszi napon, azt hiszem, 1905-ben, a Kecskeméti utcában mende-géltünk, és ott szóba került Ady. Juhász Gyula elővett a zsebéből egy papírla-pot, amelyen ceruzával néhány sor volt írva. Elmondta, hogy ő néhány verset küldött Ady Endrének, erre válasz ez a levél. Így kezdődött: »Kedves Juhász Gyula! Én magát már régen ismerem.« A szöveg további részére nem emlék-szem, de néhány elismerő és méltányló sor volt benne Juhász verseiről. Hiszen az is elismerés volt, hogy őt már régen ismeri.* Tovább mentünk. Én kérdeztem: gondolja, hogy Ady Endre jelentékeny költő lesz? Elgondolkozva felelte: még nem lehet biztosan tudni, hogy ő lesz-e az a nagy költő, aki új formákat, új tartalmat ad majd a magyar versnek. Vagy talán Kosztolányi lesz az. Koszto-lányit nagyon szerette. Ezután kivett a zsebéből egy Budapesti Naplót, amely-nek a tárcájában két Ady-vers volt: *Költözés Átok-városból* és a *A rég-halottak pusztáján*.**

A két vers egészen bizonytalan és zavaró hatást tett rám. Ettől kezdve fi-gyelttem Ady verseit. De nem tudtam magamnak képet alkotni addig, amíg meg nem jelent az *Új versek* 1906 tavaszán. Mai embernek elképzelhetetlen és rekonstruálhatatlan az a hatás, amit akkor tett ránk Ady költészete.

Egy időben olvastuk az *Új verseket*. Juhász Gyula csak rekapitulált, és ak-kor ismertem meg Adyt. Olvastuk a dicsőítő és gáncsoló kritikákat, Fülep La-jos felejthetetlen köszöntő kritikáját: »Ma köszöntöm a Holnap hőseit!«*** Napról napra lázongva referáltunk egymásnak. Egy jelenet különösen mélyen beleégett a lelkembe. Az Esterházy és Sándor utca**** sarkán álltunk, ragyo-gó, tavaszi napsütésben. Kinyitottam a könyvet *A mi gyermekünk* című vers-nél: Nem értem, mondtam.

*S áldott legyen, ki: te meg én
Ki az övék, kiért mi sirtunk,
Kit forró lázunk eldobott,
Öleltetők, kit sohse bírtunk,
Ki másoké: a gyermekünk.*

* Az 1905. júl. 30. keltű levél teljes és pontos szövege: Lev. I. 179. A következő, 1906. júniusi levélválasz Juhásznak verseskötet kiadási lehetőségét érdeklődő levelére: uo. 214.

** Farkas emlékezetében az időpontok elcsúsztak és összerosódtak; a két vers majd egy év eltéréssel jelent meg: 1905. okt. 16. és 1906. szept. 9. A közös tartalom-hangulat párosította őket a tudatban.

*** A kötet kritikáinak gyűjteményét l. ÖV. II. 234—79. Fülep Lajos cikke (Az Or-szág 1906. márc. 7.): 250—2.

**** A mai Puskin és Bródy Sándor u.

Juhász Gyula csak ennyit mondott: az a hatalmas harmadik. Nemrégén jelent meg (1903) Gárdonyi Géza ilyen című regénye. Egyszerre megértettem mindent.” (Juhász—Eml. 71—2)

A mi gyermekünk az *Új versek* első ciklusának, *Léda asszony zsoltárainak* nyitó verse, tehát nyilván fontos darabja a kötetnek. Értékelése mégis szélsőségeket mutat: „a legnagyobb Ady-versek egyike” (Benedek Marcell); „nyikorgó-nyekergő, modoros és negélyes, kényszeredett strófák” (Hatvany Lajos). Értelmezésében — mint már Farkas tőprengése is mutatja — szintén föltesvések és magyarázatok szövődéke sűrűsödik, mintegy első jelzéseként az Ady-versek jellegzetes többértelműségének. Kétségtelen, hogy a gyermek utáni vágy — Ady sok költeményének motívuma, a „gyermekség” előtti áhítattal kapcsolódva — és a kéjért ölelő meddő szerelem panaszos bűntudata mellett más érzések, nosztalgia, jövőt sugalló látomás és a költői alkotás — gyermek-nemzés szimbolikus azonosítása is ott rejlik a vers egymásba torlódó rétegeiben. L.: Benedek Marcell: *Ady-breviárium* II. 202; Hatvany: *Ady* II. 240—3; Szabó Richárd: *A. E. lírája*. 1945. 78; Földessy: *Mind. tit.* 28—9; *ÖV* 62 II. 546—7; Vatai 132; Király I. 422.

Ady fellépésének, az 1904-ben Párizsból küldött, majd hazatérte után főként a Budapesti Naplóban hetenként sorjázó verseinek váratlan újszerűsége, mondanivalójuk és hangjuk meghökkentő eredetisége méltán fölkaparta az irodalmi életet és az olvasói közvéleményt; a kritika visszhangja, a sajtóviták és a kortársi emlékezések, nyilatkozatok egyaránt igazolják ezt (l. Varga 178—80, 244—52; Vezér 163—76, 183—9, 204, 219; Király I. 146—8, 622—60; *ÖV* II. 234—77, 328—9; Bibl. 61—72). Az újszerűség utánzókat szült, a szokatlanság pedig paródiákat és gúnyos cikket sugallt, az ingerült „elvi” tiltakozások és támadások mellett. Ady neve egy-két év alatt nemcsak híres, hanem hírhedt is lett; nem csoda hát, hogy fölgyúlt indulata és a sértettség 1908 végén a duk-duk cikkben fakad ki belőle, befröcskölve híveit és élősködő epigonjait egyaránt (l. *ÖPM* IX. 278—82, 522—64; Lev. I. 313—35, 457—84; Ady L. 122—5; Bölöni 172—8; Varga 246—8; Vezér 276—82; Király I. 640, 714—5, II. 707; Eml. III. 235, 243, 273, 308—9, 553, IV. 181—6, 196—200, 306, 311, 554—5; Bibl. 401, Kieg. 419). Mindez azonban későbbi fejlemény: Farkas kissé visszavetíti őket időben; Ady fellépésének meghökkentő hatása még nem járt ilyen bonyodalmakkal.

Keresztszeghy Zoltán Nagy László Szatmár megyei alispán mostohafia volt; féltestvére, Nagy Lili intézeti társnője lehetett Svájcban Boncza Bertának, vagy onnan ismerte (l. Lev. II. 183, 524—5). Keresztszeghy és Farkas megismerkedésének helye az ausztriai Ortmann, ahol beteg tüdejüket gyógyí-

tották. Az életkorára utaló adatból következtetve Keresztszeghy 1888—9-ben születetett, tehát 10—12 évvel volt fiatalabb Adynál, aki azonban meleg barátságot kötött vele; „*édes ki barátom*”-nak említi egy levelében (Lev. II. 183). Keresztszeghy már 1909 novemberében cikksorozatot írt a modern magyar irodalomról a Szamos c. szatmári lapba.

Érdekes, hogy az Ady-rajongó társaság 1910 nyarán a Tátrába hívta Adyt, régi ismerősei, a váradi asszony és Wertheimstein Viktor révén (rőla I. Eml. IV. 173, 278, 298, 781—90). Ady ugyanis július vége felé szintén odautazott, „megszökve” a Pesten lévő Lédától, s aug. 20. tájáig Újtátrafüreden, ill. Csorbatón nyaralt (I. Lev. II. 95—9). Hogy Farkasékkal mégsem találkozott, annak valószínű oka és magyarázata, hogy nem egy időben voltak ott. Az Ady pártjára „megtérített” Fáy Andrásról (1868—1912) Keresztszeghy beszélhetett Adynak, mert nyilván az ő halálát közli vele Ortmannból, újra a szanatórium betegeként (I. Lev. II. 509). Az Attila c. történelmi regény Fáy halála után, 1914-ben jelent meg, s az Akadémia díjjal tüntette ki.

Belia György föltevése szerint Keresztszeghy Jászi Oszkár révén ismerkedett meg Adyval (I. uo. 506—9, 525). Bizonyos azonban, hogy ez a Városmajor Szanatóriumában történt, 1912 tavaszán, amikor talán Jászi meglátogatta Adyt; de természetesen tőle függetlenül létrejöhetett az ismeretség, a közös Jászi-kapcsolat folytán pedig barátsággá melegeedett. Keresztszeghy 1912 júniusában ismét az ortmanni szanatóriumba kényszerült menni, s ott volt 1913 első felében is (I. Lev. II. 524—5); egyre súlyosabb lett az állapota, s májusban meghalt.

Keresztszeghy — mint leveleiből is kitűnik — fiatalsága ellenére érett, komoly, haladó gondolkodású, tehetséges ember volt. Radikális felfogása, szociológiai tájékozottsága, irodalomértése (I. Lev. II. 525) megnyerte Ady rokonszenvét, s ő a költő barátságát szinte szerelmes ragaszkodással viszonzta. (Az ortmanni szanatóriumból írt négy levele: MTA K 7/131—4.)

Mint Nagy Lili írja Adynak, bátyja boldog, ha a szanatóriumban levelet kap Adytól: „Sokat és telve rajongással beszél Magáról, a Maga hogylétéről, a Maga verseiről, mindig csak magáról”. (1913. ápr. 14.) Tehát a leánytestvér is levelezett Adyval (I. MTA K 8/48—52), aki üdvözlő lapokon kívül képet és könyvet küldött neki. Nagy Lili leveleiből az tűnik ki, hogy Ady ismerte a családot is — egy helyütt Farkas László révén tett látogatási ígéret kerül szóba —, s ők szeretettel hívják, üdvözlők. Egy 1912. jan. 17-i levél pedig azt sejtetné, hogy Ady ismeretsége Keresztszeghy Zoltánnal és családjával korábbi a szanatóriumi együttléténél. Ez azonban valószínűtlen; hihetőbb, hogy — év eleje lévén — megszokásból 1912 került tévesen a dátumba 1913 helyett. (Tisztázandó kérdés a kritikai kiadásban.)

Keresztszeghy levelét, amelyben „beajánlotta” Farkast Adynak, nem ismerjük, de mivel az ortmanni szanatóriumba távozása után kelt, Ady és Farkas megismerkedését az 1912. július — szeptember közti időre tehetjük; össze Ady a Városmajor Szanatóriumából visszaköltözött a Magyar Királyba.

A Kortsák Jenőhöz intézett, de nem őt illető célzás az izléstelen novellára, Ady csipkelődő hajlamának megnyilvánulása. Ilyen novellát azonban a Nyugat repertóriumában nyomán nem találtunk; Ady talán másutt olvasta, s Kortsáknak A temetőben c. elbeszélésére gondolt, amely 1912. jan. 1-én jelent meg a Nyugatban, de egészen más a tárgya.

Ady „tudatos” alkoholizmusáról valló nyilatkozatának részletesen kifejtett, megokoló magyarázata egyik legszubjektívebben filozofikus írása, művészet és dokumentum ötvözte, *A magyar Pimodán* (ÖPM IX. 157, Publ. III. 32; a márnak léleképítő, titokoldó varázshatásáról uo. 162, ill. 38—9). Ady esszéjéről: Varga 244—5; Vezér 265—7; Király I. 226—7, 534—8, II. 249. Vö. 273, 459.

Italszenvedélye, kocsi-passziója, könnyelmű és mértéktelen költekezése s a gátlástalan és felelőtlen „kölcsonkérés”, hiú, tekintélytartó önérzete: a kortársi emlékezésekben sűrűn olvasható jellemző megfigyelések Adyról. Költői nimbusza és mágneses emberi vonzása ellenére ezek az emberi gyengéi, jellembeli gyarlóságai zavart, kiábrándulást, szinte fájdalmas csalódást és tasztító viselkedést keltettek legjobb híveiben is; egyéniségének ellenállhatatlan hódító varázsát mutatja azonban, hogy egy sincs, aki megtagadta volna őt, elpártolt volna tőle vagy ellenségévé vált; emlékének, alakjának fölidézésekor különös ambivalenciával, ellentétes kettősségben nyilvánul meg a hódoló elismerés, a rajongó csodálat és a sajnálkozó bírálat, megbocsátó leleplezés.

A Nagy Endrétől kapott állandó járandóság alapja az, hogy a Modern Színpad műsoraiban rendszeresen előadták a Reinitz megzenésítette Ady-dalokat (I. Alpár 59—75; Eml. III. 526), s ennek nagy szerepe volt a költő népszerűsítésében (I. Lev. II. 317; Eml. III. 503—6, 526—7, IV. 110—7). Nagy Endre a közös váradi indulás után hamar a fővárosba került, gyors sikereket ért el, s hűséges, segítő-pártfogó barátsággal kötődött Adyhoz. Kapcsolatukról I. Lev. II. 178, 201, 205, 213, 215, 241, 246, 506, 528, 547, 562, 569, 603, 607, 619; ÖPM I. 416, V. 299, 381, X. 60, 183, 198, 550; Nagy Endre: Várad 34, 73, 98, 105, 133, 141—7; uő: Kabaré 120—4, 138; Eml. II. 134, 337, 353—5, 544, 611, 638, 731—2, 778, 793—5, 801, III. 9, 24, 110, 503—4, 520—1, 526—7, IV. 94, 115, 131—3, 141, 200, 569, 588, 749. *A Csillagos, vén csatalovak* eredeti címe:

Üzenet Nagy Endrének (1913. jún. 1.). Neki küldte az *Obsitos vitéz nótáját* is (Ny 1910. okt. 16.).

Adynak Pest iránti lenéző ellenszenve, idegenkedése szinte az imádott Párizsból való első visszaérkezésének napjától meggyökerezett benne (l. Lev. I. 160), s csak lassan, a tízes években enyhül kényszerű, elnéző vállalására (l. ÖPM X. 20, 64, 103—4, 121, 198, XI. 36—9, 56, ill. Publ. III. 233, 269, 308, 326, 387, 425—7, 445). E viszony oknyomozó vizsgálata a sok kínálgató kutatási téma egyike.

A Dóczy Jenő és Ady megismerkedésére vonatkozó közlés Farkas időtévesztésén alapulhat; Dóczy valószínűleg szintén 1912-ben vagy még előbb találkozott Adyval, Papp Viktor révén (l. 533). Farkas egy olyan, későbbi alkalomra emlékezhet, ill. gondolhat, amikor először látta Dóczyt Ady társaságában. Bizonyára erre az esetre utal Dóczy emlékezése, éppen a Pilseni sörcsarnokot és Farkas Lászlót említve (l. 536). A Dorottya utcai Magyar Király szálló szomszédságában, a Vigadó téren lévő vendéglő Ady egyik kedvelt étkező és tanyázó helye (l. 536, 591). — Mariay Ödönről l. Eml. III. 59—61.

Farkas terve, hogy könyvet ír Adyról, végül évtizedek múlva, egy tanulmány erejéig valósult meg: a nagykőrösi Arany János Társaság Évkönyvében jelent meg, Ady költészete címmel (1940).

Ady kötetei az *Új versektől* kezdve szétszórtan, különböző kiadóknál (Pallas, Franklin, Singer és Wolfner, Lampel, Tevan s főként a Nyugat Rt.) jelentek meg. A *Ki látott engem?* (1914. febr.) után, a háború éveiben, több mint négy esztendeig nem akadt kiadója, s régebbi köteteit sem nyomták újra, ill. nem hozták forgalomba a Nyugat Rt.-vel hosszan húzódó pöre miatt (l. Lev. III. 137, 164—84, 424; Ady L. 215; Bibl. 6—11). Ez nemcsak költői önérzetében sértette, hanem anyagi szempontból is nyomasztón érintette. Hatvanyanak panaszoja áldatlan, bénult és bénító helyzetét: „*Három nap múlva lesz az első bírósági tárgyalás. Szeretném már, — ha — bárhogyan is — dűlőre jutnánk. Im-már hamarosan három kiadatlan verseskönyvem vár az őszre.*” (1916. aug. 2. — Lev. III. 164); „*A Nyugat rt-gal még mindig eldőletlen a dolgom. Itt van három kötetre való összegyűjtött versem, s nem tudom emiatt kiadatni. Úgy lógok a levegőben, mint egy súlyosan sérült gépű és karú aviatikus.*” (1916. nov. 30. — Uo. 174) Hasonló háborgó nyugtalansággal ír Fenyőnek, aki ügyeit intézte: „*Mi van a pörömmel? S ha semmi sincs, kapjam meg a könyveimet. Három verseskönyvem készen, s én — beteg gályarab.*” (1917. jan. 4. — Uo. 178) Öccsétől pedig szinte kétségbeesett sürgetéssel kér segítséget és biztatást: „*Anyagiakban*

is pohártáncot járok már régen, s kell, hogy fordulat történjék. Fenyő máig... nem tudatott pöröm sorsáról. Ördögbe is, ha elveszett, elveszett, a könyveimet kaphassam vissza s utalhassam át Hatvanynak... Nézz utána a dolognak... És írj nekem, tanácsolj... adj biztatást... szuggerálj... Az a hit [ösztlönözne], hogy a versemre szüksége van az embernek... mint az esőre. Most itt vagyok három kötetnyi verssel, mindenki ad ki könyvet, s éppen én nem..." (1917. jan. — Uo. 179)

E levélből kitűnik, hogy akkor már fölvetődött a Hatvanyval kötendő megállapodás terve. Fordulat ugyanis akkor állt be a könyvek ügyében, mikor Hatvany egy huszáros vállalkozói ötlettel segítette a probléma megoldását: a Pallas kiadó nevében, de saját számlájára összevásárolta a pinceraktárban heverő Ady-könyveket, megváltotta a fennálló kiadói lekötöttségeket, s ezzel megszerezvén az Ady-kötetek tulajdonjogát, szerződést kötött a költővel műveinek további kiadására. Mindez azonban 1917. márciusában kezdődő hosszas vajúdással járt, a per bonyodalmi és Ady határozatlansága miatt; Ady Lajos is sürgette az ügy elintézését, s az ő érvelő rábeszélésére, a neki adott meghatalmazás alapján (I. Lev. III. 182, 186, 432—4), 1917 nyarán vagy őszén végre megszülethetett az egyezség az Ady-jogok átruházásáról (az előzményekről és a megállapodás létrejöttéről I. Lev. III. 164—88, 424—37; Vitályos 68, 103; Ady L. 215—7, 221; Adyné 253—5; Bölöni 333—4, 341; Hatvany: Ady I. 154—6, 301—2, 339—41, II. 414—6).

Érdekes, hogy sem a levelezés, sem Ady Lajos könyve nem említi a Farkassal való tárgyalást és előzetes megegyezést. Az elhallgatás — főleg Ady Lajos részéről — érthető: nem szívesen hozakodunk elő adott szavunk megszegésével. De belátható a hirtelen fordulat kényszerű volta is: Ady annyira lekötöttségbe volt Hatvanyval, hogy kiáltó hálátlanság lett volna megtagadni a vele való szerződést, s ezt Farkas is megértette. Lehet, hogy Hatvany kedvezőbb ajánlatot is tett, de mindenképp súlya volt a döntésben annak a megfontolásnak, hogy — mint Ady Lajos felcsillantja bátyja előtt egyik levelében: a Pesti Napló, amelyet Hatvany akkoriban vett át, főszerkesztőként, 32 000 előfizetőjével és nagy publicitásával hasonlíthatatlanul kedvezőbb lehetőségeket ígért Ady számára, mint „a Nyugat 2000 smokkjának zárt társasága” (I. Lev. III. 433).

Ez a levél azonban 1917. márc. 18-án kelt! S kitűnik belőle, hogy már régóta tárgyalnak Hatvanyval a kiadói jogokról. Furcsa s szinte érthetetlen, hogy néhány hét múlva meg mással is alkuba bocsátkoznak. A Farkassal való egyezkedés ugyanis április végén — május elején folyhatott, amikor Adyék — Balatonfűre utazóban — egy-két hetet Pesten töltöttek (I. Lev. III. 186—7; Vitályos 67; Eml. IV. 648; kötetünkben: 167). Farkas azt mondja, hogy a Bristol Szállóban járt náluk; Csinszka a Vadászkürtöt, ill. a Hungáriát említi — az

emlékezet összecserélheti e csaknem szomszédos egykori szállókat. A második találkozás Adyék visszatérése után, június közepe táján történt, amikor szintén Pesten időztek vagy két hétig (l. 167; Lev. III. 189). A balatonfüredi üdülésről: Lev. III. 187—9; Vitályos 67; Ady L. 217; Adyné 357—9; kötetünkben: 691). — Dr. Schmidt Ferencről l. Eml. IV. 640—9.

A Hatvanyval megkötött szerződés után (l. Ady L. 215—6) megkezdődik a háborús években fölgylemlett verseknek a régóta tervezett és sürgetett kiadásra való előkészítése (l. Vitályos 66); Hatvany kívánságára azonban a három kötetnyi anyagból sok keserves vita és megalkuvás árán egy kötetet válogatnak össze, *A nagy Hítető*, ill. *Halottan és idegenen*, majd *A halottak élén* — végleges — címmel (l. Lev. III. 184—5; Ady L. 220—2; Bölöni 343; Hatvany: Ady I. 156—9, II. 416—20). Csak 1918 augusztusára jelenhetett meg; a kihagyott és a hátramaradt versekből pedig *Az utolsó hajók* c. posztumus kötet állt össze (1923).

Farkas érdekes képet rajzol Ady „magánemberi” egyéniségéről, társasági modoráról, bizalmas, baráti körben való magatartásáról. Nagyságát és tehetség-öntudatát általában leplezte megnyerő, kedves közvetlensége, bizalmas-játékos természetessége, csak néha bukkant felszínre önértékelésének önkéntelen megnyilvánulása, olykor a kirobbanó zseni-gőg tajtékzásában (l. Király II. 309—10; Eml. II. 521, III. 83, 97, 140—1, 350, 567—70, 619, 664). A külső, látszólagos „közemberi” természetességben azonban szinte mindenki, aki találkozott vele, megérezte a rendkívüliséget mint valami titokzatos sugárzást, az egyéniség különös varázsát, a lángész bővületét. Ady, a zseni c. írásában Ignotus e kivételes tehetség típusának Adyban való megtestesülését elemzi (Ady-Múz. I. 112), Fenyő Miksa Adyt mondja a legzseniálisabb embernek, akivel találkozott (Fenyő 93 és Eml. III. 538), Földessy klasszikus példáját látja Adyban a költői lángelme teljességének: legjellemzőbb vonása „az egy-lélegzés az idő lélegzetével” (Tan. élm. 86—97). Fenyő idézi Nagy Endrét, aki így vigasztalta Ady édesanyját, amikor az fiának tragikus sorsán kesergett: „Édes néni, a maga fiának nem lehet felesége, gyereke, egészsége, jókedve, háza, jószága, hazája, népe, boldogsága, a maga fia lángész.” „... és a legkülönb” — teszi hozzá Fenyő (143). Móricz is meggyőződéssel vallja Adyról, hogy „ő az egyetlen zseni Petőfi óta” (Eml. III. 608). És ide vehető Octavian Goga kijelentése 1913-ból: „Ez idő szerint csak egy nagy költő van a világon: Ady Endre.” (Fenyő 139, l. uo. 487)

Az embereket bizonyára megragadta már Ady külseje, megjelenése is, testi mivoltának, elsősorban arcának és szemének, tekintetének rendkívülisége. Kivételes egyéniségének — képességeinek értéktudatában és szellemi energiáinak

érzetében — méltó nyomatékot akart ennek adni testi ápoltságával, választékos öltözkészével, eleganciájával (I. Eml. III. 724).

Művészi önértékelése, sőt hiúsága érdekes ellentét-változatokban nyilvánult meg. Hetvenkedve büszkélkedett tehetségével (I. Eml. III. 69, 83, 87, 97, IV. 419), aggályos érzékenységgel várta barátaitól az elismerő véleményt (I. Lev. I. 242, 295, II. 72—4; Eml. III. 487—8, IV. 161); „mértányolja”, hogy a Nyugat szerkesztői is vigyáznak írásainak színvonalára (I. Lev. II. 72, 84), s ezért belenyugszik egyik-másik kéziratának mellőzésébe, ha ez bántja is önértetét (I. Lev. I. 309, 316, 321, II. 72, 82—4).

Viszont fölényes elnéző türelemmel hallgatja társaságban a verseinek értelmét firtató kíváncsi kérdéseket, baráti körének ilyen vitáiban a bömbölvő magyarázó Reinitznek őt is leintő izgágaságát: „Hallgasson, maga ezt nem érti!” A naiv kérdésekre mosolyog vagy kitérő választ ad (I. Eml. IV. 709). Nem lesz ingerült, nem sértődik meg: udvarias figyelemmel reagál Farkas megjegyzéseire. Mások tanácsainak ilyen tapintatos mellőzésén (I. Fülep 65) nem csodálkozhatunk. Adynak joga volt hozzá, hogy elhárító fölénnel érvényesítse a maga igazát: „Én és Arany tudtunk legjobban magyarul, de neki nem volt bátorsága” — mondta egyszer Földessynek (I. Újabb tan. 89; vö. Horváth János: Ady s a legújabb magyar lyra. 1910. 51—2).

Bonyolult, ellentmondásos kérdésnek látszik Ady kedélyvilágának jellemzése, minősítése. Sokan emlegetik játékos tréfakedvelését, szellemes évődéseit, szatirikus, csipkelődő hajlamát; ezzel szemben mások hangsúlyozzák, hogy a humor — mint mélyről fakadó s a világ fölé emelkedő, a lét sorsproblémáit mosolyos derűben föloldó életszemlélet — idegen számára, hiányzik belőle és írói világából (I. Eml. III. 632; Schöpflin: Ny 1919/4—5. 233, ill. Írók, könyvek, emlékek 64—5). Erre a különös ellentétre utal Farkas is. Érdekes azonban, hogy diák- és ifjúkorában éppen a humoros kedély jellemzi Adyt, még kezdő újságíróként is — ebben bizonyára szerepet játszott a kordivat és a népszerűsége törekvés; határozott, programszerű humorista becsvágy figyelhető meg írásaiban, főként a kroki-versekben (I. ÖPM I—II.; *Rövid dalok egyről és másról* (1923); ÖV I. 38—168, II. 9—109). 1902 elejétől hangja érezhetően megkomolyodik, verselő kedve elapad, s a könnyed műfajtól is elbúcsúzik; témaköre elmélyül, szavai súlyosabbak lesznek; a szellemeskedő öncélúságot félreszorítja a gúny törével is támadó harcias kedv, elvi, bíráló elszántság. E változás természetes fejleménye Ady publicistává érésének, „a szentlélek lovagja” küldetését mind tudatosabban vállaló hitvallásának. Ettől kezdve azonban kedélyvilága elsötétül, s ha arcán föltűnik is a mosoly, kihunyni látszik a derű belső fénye: „Mindig szomorú embernek láttam Ady szerkesztő urat” — mondta egy öreg váradi nyomdász (I. Eml. II. 645). E kedélyváltozás-

nak kettős eredetére gondolhatunk. 1902 nyarán zajlik szertelen, szenvedélyes viszonya Rienzi Máriával, s ekkor szerzett végzetes betegségének tragikus traumája, majd egy év múlva a Léda-szerelem érzelmi viharai kioltották benne a derűs életszemlélet fényeit; a kedély kiszikkadt játékosága alól pedig feltört örökölt hajlama, szellemességének egyik alapsajáttsága; a harapós emberszólás, a telibe találó gúny, a csipkelődő gonoszkodás, az ugrató „belzebubi” kedvtelés, amely nem kímélte jóbarátait sem. (Ady és a tréfa-hajlam, ill. humor viszonyának kérdéséről I. Eml. III. 636, IV. 101, 109, 176, 348, 501, 529, 611; ÖPM XI. 119; Kovalovszky: ItK 1992/2, 200; kötetünkben: 409, 459).

Az Ady-pár közt idővel sűrűn kirobbanó s néha elfajuló nézeleltéréseknek több kortárs is tanúja volt (I. 459). Az okok sokrétűek: mindkettejük impulzív és egzaltált egyénisége, Csinszka kemény akaratossága és Adynak egyre fékezetlenebb italszenvedélye, helyzetük sokáig húzódó megoldatlanságának idegpróbáló bonyodalmai, anyagi gondok, a csucsai összezártság a haragvó após birtokán s ennek feszélyező érzése, idővel bizonyos türelmetlenség Csinszka részéről, a súlyosbodó problémák kihatásaként s az Ady Lajosék iránt növekvő ellenszenve stb. Ezekre a halmozódó s áttételekkel egyre elfajuló konfliktusokra I. Lev. III. 149, 177—9, 184, 199; Vitályos 57—63, 68, 73; Ady L. 212—3, 218—9, 223—6, 239; Bölöni 307; Adyné 359—60, 366—70; Dénes: Élet 249—51, 265—7, 270—1; Király: Intés II. 474—87.

Ady utolsó pesti heteiről, az őszirózsás forradalmat követő nyugtalan, torlódó eseményektől terhes időkről, a költő állapotának végzetes hanyatlásáról I. Ady L. 228—40; Vitályos 71—2; Révész: Ady trag. II. 121—60; Eml. IV. 421—2, 431, 740—1, 774; kötetünkben: 702. Eléggé ellentmondók az Adyt fölkereső barátokkal kapcsolatos kortársi közlések; akik szóvá teszik a költő magárahagyottságát, valószínűleg szubjektív véleményt hangoztatnak: egy alkalmi helyzet kedvezőtlen, negatív benyomását általánosítják.

Kérdés, hogy a Bibliát Farkas valóban ott látta-e Ady mellett, vagy csak a sokszor hallott-olvasott ténytet vetíti oda emlékezete. Ady akkori válságának azonban ő is tanúja volt. Jézusnak a keresztfán mondott utolsó szavait, amelyeket Ady gyötrődve ismételtetett, felírta széttépett Bibliájának fedelére is. Meghasonlott tettének időpontja körül vita és zavar van. Csinszka emlékezés-vázlata az utolsó csucsai ősz eseményeinek végén csak ennyit írt: „A biblia története” — sajnos minden részletezés nélkül (Vitalyos 70). E szüksékvé közlés alapján Vonyicára hivatkozva, Révész is azt állítja, hogy a Biblia széttépése — és elégetése — még Csucsán történt (Ady trag. II. 87—90, ill. Ady-tril. 271—3). Ady Lajos viszont — mint könyvében írja — a 41. születésnapot kö-

vető reggel, 1918. nov. 23-án, tehát már Pesten látogatta meg bátyját, aki ezzel fogadta: „Borzasztó éjszakám volt. Elképzelheted: a bibliámat széttéptem...» — s idenyújtotta a biblia letépett fedőlapját, melyen ceruzával, reszkető betűkkel ezt írta föl: »Eli, Eli, Lama Sabaktani 1918. okt. 23.«... A biblia borítékát kegyelettel őrizem.” Jegyzetben pedig ezt fűzi hozzá: „... okt. 23. nyilvánvalóan téves, nov. helyett” (230; vö. Hetey Zoltán érvelését: Ady Bandi — Ady Endre. 1942. 175—6).

Ady Lajosné is ezt a változatot közli, az átvételt azonban logikai következetlensége is megfosztja hitelétől. A történet elbeszélése ugyanis így kezdődik: „Egy októberi [?] éjszakán [Ady] széttépte a bibliáját... Lajost másnap [!] reggel ezzel fogadja...” (371—2). Ady Lajos a Nemzeti Tanács üdvözlete (nov. 18.) után „pár nappal” érkezett föl Pestre Mindszentről: „a 41. születési évfordulót követő reggel láttam először [Endrét] augusztusi találkozásunk óta” (Ady L. 230). Az októberben széttépett Biblia és a novemberi születésnap éjszakájának kétségbeesett válsága nem kapcsolható össze. — Dénes Zsófia szerint is 1918. november huszonkettedikén, a születésnapja éjjelén, tehát Pesten, a Veres Pálné utcában tépte össze Bibliáját. Ez tűnik ki abból, hogy amikor valamelyik következő napon belépett hozzá, ráemelte „kifejezhetetlenül szomorú szemét. — A Bibliám — csak ezt mondta, torzul, dadogva, alig emberien.” (Élet 273).

Az ellentmondás egyelőre fel- és megoldatlan.* A leszakított fedél az MTA gyűjteményébe került (K 9/24). Bottyán János megállapította, hogy egy 1903-ban Lipcsében nyomott zsebkiadás tartozéka volt. Ezzel fölfedte egyúttal *A megőszült tenger* c. vers (Ny 1911. júl. 16.) Jób könyvéből (41, 31) vett mottójában olvasható furcsa szókapcsolat eredetét: „képirók mocsára” ugyanis csak ebben a kiadásban előforduló torzulás, ill. sajtóhiba, Károli fordításának régies írású „képirók mosára”, azaz *mozsára* helyett (festéktörő, festékeverő edénye). E tévedés szülte különös szókapcsolatot aztán Ady képalkotó fantáziája föl is használta a versben (l. Bottyán: Ref. Egyház 1978. márc. és Belényestől Segesvárig. 1987. 26—7, 33—4).

Adynak Milotay István lapjának, az Új Nemzedéknek közeli szerkesztőségében tett látogatásai szintén kérdőjeleket támasztanak. Ady Lajos egy jegyzete 1918 tavaszára teszi ezeket a rövid utakat mint a mozgástól és az emberektől egyre jobban visszahúzódó költő szokatlan „teljesítményét” (222). Csinszka emlékezésvázlata szerint a forradalom utáni napokban történt ilyen látogatás; ezzel kapcsolatos megjegyzése eléggé talányos: „Nem tegezte Milotayt, és nem

* Vonyica, az állítólagos szemtanú, hetven év múltán már nem tudott visszaemlékezni a dologra.

födte föl magát előtte [nem nyilvánított véleményt, leplezte felfogását, nem nyilatkozott a helyzetről?] »gúnnal és fölénnel bántam el velük — mint jóindulatú — fejedelmekhez illik« — idézi Adyt (Vitályos 71, I. 107). Izgató kérdés azonban, hogy — a közelségen kívül — mi vagy ki készítette Adyt a keresztény-nacionalista jobboldal hangadó exponenseivel való érintkezésre. (Jellemzésül: a felzúdult tömeg szétrombolja majd a szerkesztőséget és a nyomdát; betiltják a lapot; az ellenforradalmi korszak elején hírhedt volt támadó, denunciáló cikkeket közlő Pardon rovata, melybe Kosztolányi is írt; 1920 után egyik szerkesztője Krüger Aladár, ádáz ellensége Adynak a váradi évek óta — I. ÖPM I. 52, 342, 531; Hegedüs: Vár. nap. 142. 150; Eml. II. 418—20, 449, 774, III. 290—6, 333—4.)

A látogatások esetleges magyarázata, hogy a mozgalmas napokban a föléledt újságíróörszön, a tájékozódás szándéka, a kíváncsi érdeklődés vitte Adyt a merőben más szellemű társaságba. Bölöni úgy véli, hogy a politikai széljáráshoz igazodó Ady Lajosnak fordulékony karriervágya készítette elő az utat, ő volt a közeledés sugalmazója, miután maga is dolgozott az Új Nemzedékbe (343—4).

Hogy Erdély sorsa milyen féltő, aggodalmas gondként emésztette Adyt, írásai mellett egy sereg kortársi emlékező vallomás tanúsítja (I. Lev. III. 166—74; Ady L. 251—2; Vitályos 71; Révész: Ady trag. II. 130—4, 173, ill. Ady-tril. 296—7, 324; Bölöni 335—40; Földessy: Újabb tan. 91—2; Fenyő 139; Király: Intés I. 146, 207—9, 227, II. 202; Eml. III. 608, 615, 626; kötetünkben: 127, 431, 462.

A temetésről, melynek zűrzavara az ország forrongó, tétova állapotát tükrözte, I. 73, 365—6.

Hogy Farkasnak valami szerepe volt, ill. lett volna Hatvany és Csinszka egyezségének létrejöttében az Ady-jogokat illetően, nincs rá más adatunk. Hatvany levelezésének kiadott két kötete nem említi Farkas László nevét, de hézagos és átfedésem anyagukból egyébként sem kaphatunk hiteles tájékoztatást az Ady-jogok átruházásának kérdésében. Csinszkanak 1919 őszén kelt levele beszámol Hatvanyinak a román megszállás alatti budapesti helyzetről, ír Csucsá eladásának tervéről, de az Ady-jogok kérdését nem is érinti. 1922 elején (?) írt levelében azonban — Márffy né már ekkor — ez a fő téma, s említi az Athenaeummal tervezett szerződést is; ugyanebben az évben megindul az Ady-kötetek új, sorozatos kiadása, majd az Ady-családdal folytatott per is (I. Lev. Hatvany 272—5). A jogok tehát ekkor már Csinszka birtokában vannak; az ajándékozási szerződés kelte: 1920. nov. 14. (I. Fenyő 475). Az átruházás történetéről Hatvany, aki mindig elismerte Csinszkanak Ady mellett hivatás-

tudattal helytálló áldozatvállalását (vö. Király: Intés II. 492—6), a 268. sz. levélhez fűzött jegyzetében ezt mondja: „Az Ady-jogok mind az enyémekek voltak. 1919 után, az emigrációban, Bécsben egy alkalommal meglátogatott Fenyő Miksa, aki arra kért, hogy a jogokat adjam át Csinszkanak — nagy nyomorban van [?!]; én a szülőknek akartam ajándékozni.” Végül, hosszas tárgyalás után, 2/3 — 1/3 arányban megosztva rendelkezett az átruházásról, ill. ajándékozásról (uo. 658). Az erről szóló levelek körüli zavar lett forrása az évekig elhúzódó áldatlan hagyatéki pernek. Fejleményeiről l. Hatvany: Ady I. 339—42, 551—2; Fenyő 117—20, 475—8; Adyné 382—6; Lev. Hatvany 304—5, 310, 321—2, 345—6, 379; Hatvany lev. 141, 150—2, 191—9, 455. A jogok átruházása tehát Fenyő Miksa közvetítésével történt — ő a szerződést aláíró tanú is —, Farkas neve az ügy dokumentumaiban nem merül föl.

Ady nemcsak a költői stílus kirobbanó forradalmasításával, merész újításaival tűnt fel; nyelvének rendkívüli gazdagságát már kortársai elismerték, s az irodalomtörténeti értékelés kiemelte. Targyszerű igazolást egy teljes Adyszótár adna; ennek gondolatát Földessy vetette föl vázlatos tervében (Ny 1950: 128—33). Megvalósítása mindmáig késik, de jelentős lépés, hogy a debreceni egyetem számítógépes nyelvészcsoportha elkészítette a versek szókincsének ábécérendes összeállítását, szövegkörnyezettel, s ez a kutatók rendelkezésére áll. A prózai művek kritikai kiadásának végleges lezárulásával s a levelezés összegyűjtésével és folyamatban lévő feldolgozásával az Ady-próza szótára is elkészíthető, s az összesített hatalmas anyag a legkülönbözőbb szempontú elemző tanulmányok forrása lehet (konkordanciák, motívumrendszer, frazeológia, nyelvészeti és stilisztikai vizsgálatok stb.). Ady költői szókincséről már régebben is általános képet adott néhány tanulmány: Laczkó Géza: Ny 1909. jún. 1., 569—77; Dóczy Jenő: uo. 1919/4—5. 234—7; Bebesi István: Nyr 1931: 39—41, 99—100; Kodály Z.: Ny 1933. I. 75—8; Schöpflin: Literatura 1934. jan. 15., 17—8; Zolnai Béla: Nytud. Közl. 1936. 490—502, ill. Nyelv és stílus. 1957. 174—83, 274—7; Bakó Elemér: MNy 1936: 39—40; Szemere Gyula: A. E. költői stilisztikája. 1941. 5—14; Barta János: Magyar századok (Horváth János emlékkönyv). 1948. 278—98, ill. Klasszikusok nyomában. 1976. 452—71; Komlós Tibor: It 1956/1. 85—94; Kovalovszky: Ady költészetének nyelvi rétegei. In: Tegnapi 175—91; Király I. 283—94, 330—53, II. 73—122, 530—76; uő: Intés II. 353—4.

Meglepető talán, hogy Adynak keresnie kellett emlékezetében az *általvető* szót, holott e teherhordó alkalmatosság neve általános ismert a népnyelvben. Az eset azonban hihető, s ezt igazolja, hogy az *Új, virágos ifjúsággal* c vers akkor jelent meg (Ny 1912. ápr. 16.), amikor Ady és Keresztészeghy együtt volt a szanatóriumban.

Mindazonáltal kétségtelen, hogy Ady költészetét áthatja a népelet, a folklór s a népnyelv gyökeres ismerete; a kortársak kiemelik, mennyire ismerte a népi szólásokat, rigmusokat, dalokat, de forgatta a nyelvészeti folyóiratokat is (I. Ady L. 34, 204; Révész: Ady életéről 86—7; uő: Ady-tril. 63—4; Bölöni 302; Bóka 48; Papp Viktor: Ny 1919/4—5. 327—31; Eml. I. 318, 322, IV. 21, 40; Kovalovszky: in: Tegnepok 182—3; kötetünkben: 391). Nyelvi érdeklődését, a szavak stílári értékének, hangulati árnyalatának érzékeny mérlegeléséről valló írásai is tanúsítják (I. *Van-e magyar nyelv?*; *Szavak a patvarban*; *Disputa* [1912. febr. 1.]). Ilyen megnyilatkozásainak egybegyűjtése és feldolgozása is külön feladat lenne.

A *Fedjük be a rózsát* (Ny 1909. dec. 1.) rejtett értelmű sorának Ady-adta magyarázata — a szocializmusban (vagy a szocialistákban?) való csalódása — valóban meglepő. Földessynek ezoterikus értelmet kutató hajlama misztikus szimbólumot lát e versben; kommentárja a virág — asszony párhuzamra épül, s a kérdéses sorról ezt mondja: az orchidea „csoda-mese-virág (mert ritka, egzotikus), a rózsá: »póri, pozsgás«, buján termő, ... az asszonyok szimbóluma” (Mind. tit. 125). Király is hasonló gondolatkörben jár: az élet kertjében végtelen a termő pázrás, s a csalóka vágynak hisznek a „boldog képzelők” (I. 199, 206, 336). Ady Lajosné konkrét alkalomhoz kapcsolja a verset: 1909 novemberében Ady és nőszülni szándékozó öccse náluk jár háztűznézőben, s a költő előtt elégikus ködben dereng föl családjuk folytatásának remény-sejtelmé, a helyette is párjára találó ifjabb testvér révén (Adyné 35—42).

Ady vonakodó és jelképbe burkolt ön-magyarázata azonban felhívja a figyelmet a vers kötetbeli közlésének formái furcsaságára. A *Szeretném, ha szeretnének* első kiadásában (1909. dec. közepe) az *Áldott, falusi köd* ciklus élén áll (88. 1.), a Tartalomjegyzék viszont az előző ciklus, A *Jövendő fehérei* végén tünteti föl (86. 1.).*

A könyvkiadás akkori nyomdai lehetőségeivel élve, Ady a Nyugat nov. 16-i és dec. 1-jei számában megjelent kilenc verséből hetet még sebtében fölvehetett a hó közepén kinyomott kötetbe. Közülük pedig csak a *Fedjük be a rózsát* helye változott meg a néhány hónappal későbbi második kiadásban (1910): a ciklus végére került.

A *Jövendő fehérei* ciklus — a cím is jelzi — Ady szocialista verseit, közösségvállaló vallomásait tartalmazza. Úgy látszik, a *Fedjük be a rózsát* zárta volna sorukat, de a nyomás megkezdése előtt vagy közben — mint egyes példányokból kitűnik — átkerült a következő ciklus elejére. A Tartalomjegyzékbe azonban elmulasztották átvezetni a — nyilván a legutolsó munkaszakasz-

* Az ÖV 77 és az ÖV 89 jegyzete (1368, ill. I. 641) jelzi a változtatást, de nem ad pontos eligazítást.

ban történt — módosulást. A különös kérdés tisztázása a kritikai kiadás feladata.

A hirtelen s a tördelés nagyobb felforgatása nélkül átsorolt vers azonban érezhetően nem illett új helyére, s ezért Ady a hamarosan következő második kiadásban már az *Áldott, falusi köd* cikluszáró versét tette. A kétlépéses módosítás lehet ugyan a nagy sietségben megesett hiba korrigálása, de hogy épp a „szocialista” versciklusban történt a változtatás, erősítheti a föltevést — a Keresztseghynek tett megnyilatkozásra gondolva —, hogy Ady tudatosan illesztette ezt a verset eredetileg a ciklus végére, kiábrándulásának burkolt vallomásként. Mivel azonban talán nem akarta sérteni vagy megdöbbeníteni szocialista barátait és híveit, átcsúsztatta versét a következő ciklusba, annak elejére, majd végére, ahol — egészen más téma- és hangulati környezetben — az esetleg fölismerhető jelkép-rejtjeles utalás más értelmezést kaphat.

Ennek az eljárásnak okát és magyarázatát — ha a dolog valóban így és ezért történt — nehéz megtalálni. Nem ismerjük ugyan Adynak olyan konkrét megnyilatkozását, amely a szocializmus iránti rokonszenvének és illúziói ekkori szétfoslásának tanújele volna, de az 1909-i ún. Népszava-vita után mutatkozóztak a kétely és törés tünetei (I. Király II. 53—8). 1906-tól — a Nyugat megjelenése után is — hullámzó gyakorisággal, de folyamatosan ír a Népszavába, 1912 szeptemberében munkatársul akar szegődni, s még 1914-ben is elküldi májusi versét a lapnak. A kérdés tehát eléggé rejtélyes, s inkább csak föltevés-ként vetődik fel. Egyszersmind utal arra is, hogy a legtöbb Ady-vers több, egymást keresztező rétegből szövődik egybe, s ez a forrása a változó, ellentétes értelmezéseknek és — belemagyarázásoknak. Ady és a szocializmus kapcsolatáról I. Király I. 636, 715, II. 8—58; uő: Intés I. 411—5; Horváth Zoltán: Magyar századforduló. 1961. 295—302; Erényi 38, 63, 260—342. Varga 268—72; uő: Ady és műve. 1982. 7—68.

Mint a legtöbb Ady-probléma, a zsidósághoz való viszonya sem egysíkú. Barátságai, szerelmei — ifjúságától kezdve —, eszmei vonzalmai és kapcsolatai többsodratú szállá sűrűsödtek, s ő nyíltan, öntudatosan, bátran és dacosan vállalta-vallotta e köteléket, amelyért sok megrovás érte, életében és halála után. Elismerte és kiemelte a zsidóság szellemi értékeit és kulturális szerepének történelmi érdemét, erjesztő hatását az emberi haladásban s a magyarság életében. Kiválóságaikat, szellemi és vagyoni tekintélyeiket megnyerő simulékony-sággal udvarolta körül, gyakran személyes érdekből; elvárta s gátlás és feszélyezettség nélkül igénybe vette anyagi támogatásukat. E magatartásának etikuma menthető és magyarázható ugyan a kivételes jogát és igényét valló és hangoztató zseni-öntudattal, de furcsán hat a fenti képpel s e viszony jellegével nehezen összeegyeztethető sok negatív megnyilatkozása. Bár embersége és de-

mokratizmusa elutasított minden faji, etnikai, vallási különbségtételt, diszkriminációt s ilyen alapú értékelést vagy elítélést, benne is óhatatlanul megvolt és hatott a magyar társadalmi hagyományban gyökerező idegenkedés, elkülönítő távoltartás, lenéző fölény zsidókkal szemben. A szanatóriumi jelenethez hasonló tréfás-ugrató kijelentést említ Dóczy Jenő is (536). Adynak ilyen „zsidózó” megnyilvánulásaira a célzatos szándék bőven találhat példát, akár antiszemitizmusát is igazolva (I. Hetey: i. m. 30, 51—3, 63, 75—7, 102—44, 158, 180—3), de mindez nem érvénytelenítheti negatív előjelével a pozitív oldalt, Ady rokonszenvét a zsidóság iránt, velük való együttérzését és közösségvállalását; elég *A bélyeges sereg* vallomására utalnunk. A kérdés még alapos tisztázó vizsgálatot kíván; irodalmához Ady írásai mellett l.: Fehér Dezső: Ady a zsidóságról. Nagyvárad, 1919; Ady L. 24, 37, 40—1, 59—60, 86, 109—14, 163—5, 232—6; Ady-Múz. I. 71, 161, II. 166; Ady-brev. II. 328—30; Dóczy Jenő: Mság 1925. dec. 6.; Földessy: Ady az ember és a költő. 1943. 43—9; Bölöni 146—60; Bóka 245—8; Király I. 690—706; Eml. III. 82, 87—8, 281, 421, 424, IV. 22—3, 41—2.

APRÓ EMLÉKEIM ADYRÓL

Közös barátunk: Papp Viktor mutatott be neki. Nyáridő volt, s ő átutazóban volt Pesten. Abban állapotodott meg Papp Viktor vele, hogy déltájban fölkeressük a szállodájában, s majd együtt ebédelünk valahol. Mikor megjelentünk a tethelyen, meglehetősen elfogódott voltam, határozottan drukkoltam a találkozástól. Akkoriban Adynak már meglehetősen nagy híre volt, s akkor állott támadások pergőtüzében. Tudtam róla, hogy ideges, szeszélyes természetű, aki rossz hangulatait még legjobb barátaival is érezteti. Attól tartottam, hogy morózus kedvében találjuk, és a Róla kapott kedvezőtlen, kelletlen benyomás ártani fog a képnek, mely bennem a költőről kialakult. Aggályoskodásomat meg is mondtam Vikornak, mikor a szálloda elé értünk, s hogy az nem volt egészen alaptalan, mutatja, hogy Papp Viktor rögtön megértett. — Jól van — mondta —, majd előbb én megyek fel hozzá, megnézem: itthon van-e, mit csinál, s megmondom, hogy itt vagyunk. Így is történt. Ő felment a lépcsőn, én meg ott vártam a kapualjban. Talán tíz percig várhattam, mikor hirtelen megpillantom a lépcsőházban Papp Viktort s mellette Adyt. Jött, sietett felém, furcsa, andalgó, imbolygó léptekkel, felső testét kissé előreahajtván. Rövidlátó szemét kissé összehunyorítva, széles vágású száját mosolyra nyitva jött felém; bal kezében világos, puha kalapját lóbálta. Arca puffadt volt és sápadtan barna, szájából erősen csillogó aranyfogak vigyorogtak ki. Kissé bő szabású, nem éppen divatos, de elegáns zakója kövérebbnek mutatta, mint gondoltam. Külső megjelenésében

nem volt semmi feltűnő, bohémeskedő, de azért egész alakjában, tartásában volt valami imponáló. Az arca, a mosolya tisztára faunszerű, s ezt a hatást még erősebbre fokozták a széles vágású, nyitott szája, a ragyogó aranyfogai s a szájüregében állatszerűen ide-oda mozgó, vastag nyelve. Jól emlékszem: az első percben kissé megborzadtam. Öntudatlanul is olyasmit érezhettem, mint a firenzei asszonyok Dante látására: íme, ez az ember, aki a pokolban járt. Igen, volt benne valami démoni. Az első benyomás sokat tesz, s engem az első percben Adynak éppen a démonisége döbbsentett meg, vagy azt is mondhatom: döbbsentett vissza. Lehetetlen, hogy észre ne vette volna arcom zavarát. De egészen bizonyos, hogy félremagyarázta. Azt hitte: a híres zseni közelsége illetett meg, és ez alighanem hízelgett is neki. Megállt előttem, és megrázta a kezemet. Kézszorítása nem volt kemény, inkább heves, szinte rángatózó. Sokáig szorongatta a kezem, majd fejébe vágta a kalapját, s az így szabaddá vált balkezevel is megfogta a kezem: mintegy laza présbe tette. Kedves, túlzóan udvarias szavakat mondott, hogy már régen vágyott velem megismerkedni, s mennyire örül, hogy végre láthat. Majd rögtön engedelmet kért, de a fényképészhez kell mennie, Székely Aladár várja — hanem délben, a Pilseniben együtt ebédelünk. Gyorsan, szinte erőszakosan belém karolt, s megindultunk hármasban a kocsiallomás felé. Én valami olyasmit találtam mondani, hogy Székely Aladár műterme öt percre sincs ide, mire Papp Viktor jóízűen nevetni kezdett, s Ady is hunyorgatva, a száját rángatva kacagott. Én tudniillik nem hallottam, nem tudtam az ő szokásáról, hogy ha csak lehetett, száz lépésre se ment gyalog. Denikve, elég az hozzá, kocsiba ült, mi meg Papp Viktorral előre mentünk a Pilseni sörházba,* asztalt foglalni. Jó háromnegyed óra múlva Ady is megjött. Ebédnél jókedvű, vidám volt, csak úgy sziporkázott. Később mások is jöttek az asztalunkhoz, ő mindenkihez szíves, figyelmes volt, de engem különösen kitüntetett.

* A Vigadó téren, Ady szállója, a Magyar Király szomszédságában.

Majd hozzám fordulva, szinte nekem magyarázott. Látszott rajta, hogy meg akar nyerni, kedvemben akart járni. Úgyhogy első elfogódottságom hamarosan el is múlt, fesztelenül diskuráltunk, és mégis... mégis... mikor úgy négy óra tájban nagy parolázások közt elbúcsúztunk, valami fölszabadító érzést éreztem. Meg kellett ígérnem, hogy máskor is, ha Pesten van, gyakran felkeresem, s csakugyan el is mentem hozzá, ha nem is valami gyakran — de ez a fölszabaduló érzés mindig kiváltódott bennem, valahányszor elváltam tőle. Legtöbbnyire Mariay Ödönnel látogattuk meg. És több ízben megállapítottuk egymás közt, mikor eljöttünk tőle, hogy Adyt nem lehetne, nem volna jó gyakran fölkeresni. Hogy nem az az ember, akivel barátkozni lehetne. Bajosan tudnám indokolni ezt az érzést. De hogy így volt, hogy volt valami alapja, mutatja, hogy ketten is éreztük, megéreztük. Talán csak annyi volt az egész, hogy minden fesztelenség mellett is a zseni feszélyezte az embert.

*

Én most elmondok egy csomó apróságot, úgy, ahogy eszembe ötlenek. Mintha valami régi secrétaire apró fiókjait huzigálnám ki, keresgélve, méregetve a régi holmik között. Vannak fontosabb, érdekesebb emlékeim is Adyról, de ezeket selyempapírosba göngyölve titkos fiókban tartom, ezek még nem valók a nyilvánosság elé. De az alább következő apró följegyzésekben is fog találni az olvasó egypár érdekes és jellemző dolgot Adyra.

Szerette például váratlan szavakkal meghökkenteni az embert. S nagyon élvezte a zavart, melyet okozott. Az arcára ilyenkor kaján mosoly szállott. Leghökkentőbb mondása talán az volt, mikor egyszer, egy őszi este egy kisebb társasággal befordultunk a Kossuth Lajos utcából a Korónaherceg utcába.* Tudj' Isten, miről beszélgettünk, mikor az utcasarkon Ady hir-

* Ma: Petőfi Sándor u.

telen megállt, merőn nézett egy kirakatra, aztán hozzánk fordult, és minden átmenet nélkül, váratlanul azt mondta: „Ugye nekem már rég meg kellett volna halnom?” — Mintha csak bicskát döftek volna belénk. Nem tudtunk egy hangot se szólani, csak bámultunk rá, mint a juhok. Mert mi az ördögöt is mondhattunk volna? Akkoriban szinte szállóigévé vált, és úgy keringett a levegőben, hogy Ady kiírta magát, hanyatlik, nem az többé, aki volt, s akadtak elegendő, akik ki is mondták egymás közt, hogy költészete javára szolgál, ha előbb meghal, s nem éri életben a hanyatlás. Nem tudom: fülébe jutott-e ez az ostoba szóbeszéd, vagy talán olykor, talán éppen akkor is, maga is forgatott ilyesmit a fejében, elég az hozzá; kimondta, váratlanul, brutálisan, és a legnagyobb zavarba hozott bennünket. Senkinek a torkán nem buggyant ki a csinált, biztató szó, csak hallgattunk, mint a rajtaért gyerek. Ady először elkomorodott, de azután kajánul mosolyogni kezdett, élvezte a kínos helyzetet. Majd hirtelen, ő maga is másra fordította a szót.

*

Egy másik eset is hasonló ehhez. Együtt vacsoráztunk a Pilseninek egy szűk kis különszobájában, hárman vagy négyen (Farkas Laci is közöttünk ült, a későbbi Táltos kiadója), és beszélgettünk. Egyszerre megszólal Ady: „Milyen ritka eset és milyen nagyszerű, hogy nincs közöttünk zsidó!” — És szemmel láthatólag élvezte a kivételes helyzetet. — Vagy négy nap múlva megint együtt ültünk, ugyanabban a szűk kis kutricában. De már akkor alig fértünk, és ki kellett nyitni az udvarra néző ablakot is. Egyszerre észrevettem, hogy Ady elkezd engem fixírozni, néz rám, néz rám, ajka széles, kaján mosolyra húzódik, és azt mondja, erős, lassú akcentussal: „Egyetlen zsidó sincs közöttünk.” — Notabene, két zsidó is volt a társaságban, akik megütődve néztek hol Adyra, hol rám, akihez a furcsa mondat intézve volt. Nem tudták mire vélni a dolgot, s Ady hangjából, nézéséből

olyasmit sejthettek, hogy talán én vagyok titkos antiszemita. Én meglehetősen zavarba jöttem, pirulva mosolyogtam. Ady meg kacagott a zavaron.

*

Nem érdektelen a Fedák-vers esete sem. Egy téli estén Ady-nak kedve szottyant, hogy gyerünk a budai „Márványmeny-asszonyba” vacsorázni, amely tudvalevőleg nyári vacsorahely. Valakivel telefonáltatott, hogy fűtsenek be egy szobát, és csináljanak vacsorát. Csakugyan oda is mentünk, s bár jó darabig fagyoskodtunk, míg a kis vaskályha kiszorította a fűtetlen szobából a hideget, de aztán kedvre melegedtünk. A vacsora is jó volt, a bor is, meg a hangulat is. Éjfél tájban Ady elővette a tárcáját, s nagy hunyorgatások közt kikeresett belőle egy tenyérnyi papírost, mely valami újságból volt kivágva. Elolvastatta velünk. Egy vers volt, afféle zszurnaliszta újságvers, mely Fedák Sári nagyságát is dicsőségét zengte. Nem tudtuk mire vélni a dolgot, s kérdőleg néztünk rá, magyarázatot várva. És akkor külön-külön mindegyikünknek a fülébe súgta, hogy ezt a verset ő követte el egykor, váradi újságíró korában. Egy ottani lapban jelent meg akkoriban. Nos, ma reggel eszébe jutott a dolog, s nem röstellte a fáradságot, bement a Nemzeti Múzeum hírlaposztályába, előkereste az illető lappéldányt, s a zsebkésével óvatosan kivágta az újságból a verset. Hogy ne kompromittálja az utókor előtt. Naiv dolog volt nagyon, jóízűt neveltünk rajta, s valaki tréfásan meg is jegyezte, hogy a múltakat nem lehet ilyen olcsón jóvátenni, azt a Fedák-verset mégis kutatják valamikor, s ki is adják — ki is adták.

*

És most még elmondok egypár apróságot, mely akkoriban történt, mikor Ady a Városmajor Szanatóriumában lakott, már mint feleséges ember. Egy nyári délután, mikor meglátogattam

őket, Adyt nagy jókedvében találtam. Egy üdvözlő sürgönyt fogalmazott Molnár Ferencnek, valami, már nem tudom miféle apropos alkalmából. Nagyon jóízűen mulatott, míg a sürgönyt írta, mely tele volt bókkal, elismeréssel, magasztalással. Mikor készen volt vele, felolvasta, de a nevetéstől alig bírta olvasni. Persze a mulatás ráragadt az egész társaságra, csak a felesége bosszankodott. Ady ránézett az asszonykára, kicsit elkomolyodott, majd fölényesen legyintett a kezével: „Hadd örüljön neki szegény.”

Ekkor történt, hogy kíváncsi lévén Babitsról való véleményére, fortélyosan próbáltam kivenni belőle a kritikáját. Minden meggyőződés nélkül ócsárolni kezdtem előtte a poéta doctust, akiben csak rutin van, és nem mélyről jövő poétai véna. Meglepetésemre Ady elkezdte dicsérni Babitsot, s erősítgette, mennyire nincs igazam. Én azonban nem adtam meg magamat, hanem folytattam Babits kritizálgatását. Ady elhallgatott, figyelt, figyelt, s egyszer csak fölényesen odavágta: „Hát igen, nem érdekes róla annyit beszélni: ő jó verseket ír, én pedig költő vagyok.”

*

Ugyancsak a Városmajor Szanatóriumában történt. Ady kúrán volt ott, és alkoholtilalom alatt állott. A felesége: Csinszka asszony nagyon vigyázott rá, hogy meg is tartsa a tilalmat. De bizony ő sokszor megszegte. A legkülönbözőbb ürügyekkel bement a városba, hogy hódoljon szenvedélyének. De azért mindig idejében előkerült. Egyszer épp olyankor mentünk hozzájuk Mariay Ödönnel látogatóba, mikor nagy riadalom volt a szanatóriumban: Ady eltűnt. Nem szólt senkinek, elment hazulról, s bár már este volt, nem tért vissza. Mindenfelé keresték, nem találták. Csinszka asszony kétségbeesve telefonáltatott ide-oda, mindenhova, ahol gondolta, hogy lehet, de nem volt sehol. Nyoma veszett. Mi is elmentünk Mariayval, hogy keressük a kör-

nyéken. Nekem eszembe jutott, hogy egyszer elvitt Ady egy kis budai pirinyó udvari, leánderes kocsmába, ahol nagyon jó sört mértek. — Gyerünk oda — mondtam —, hátha ott lesz. El is mentünk, de a leánderes kis udvar üres volt; hűvöses idő volt, nemigen volt vendég. Az ivószobából azonban, ahol már égett a lámpa, beszélgetés hallatszott ki. Benyitottam, hát csakugyan az egyik asztalnál ott ült Ady egy öregedő, nagyszakállú munkásféle emberrel. Előttük egy-egy korsó sör. De nemigen ihattak, mert Ady nem volt egy cseppet sem mámoros, hanem vitatkoztak a választójogról. Alig lehetett elcsalni. Útközben is mind csak arról beszélt, milyen intelligens nézetei voltak az öreg nyomdásznak a politikáról.

Dóczy Jenő (1881—1937) jogot végezve a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselője lett, így került kapcsolatba a szintén ott dolgozó Papp Viktorral (róla l. Eml. IV. 102—3). Irodalmi érdeklődésének termékeny kritikus, irodalomtörténeti és szépirói munkásságával adta jelét és bizonyosságát; írt a Nyugatra is. Alapjában hagyományos nézetei ellenére is megragadta őt Ady költészete és egyénisége, hívőül szegődött, és kultuszát szolgálta. Földessy Gyulával együtt szerkesztette az Ady-Múzeumot, s már 1921-ben kiadta Ady válogatott verseit, terjedelmes kötetben, Jaschik Álmos látomásos illusztrációval. Jelenléte több cikkei és tanulmányai témakörünkben: Ady művészetéről. Ny 1919/4—5. 234; Ady, a holnaposok és a szocialisták. Ady-Múz. I. 103; Ady-irodalom. Uo. II. 31; Ady és a zsidóság. Mság 1925. dec. 6.; Ady és a mai ifjúság. Uo. 1928. máj. 20.; Ady nemzeti költészete. Új Mság 1936. ápr. 12. (Rádióelőadás is.) Róla l. nekrológjait: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1944. A—K. 1982. 325. Fenti, személyes vonatkozású írása a Magyarországnak 1928. aug. 26-i számában jelent meg.

Adyval történt megismerkedésének időpontját az emlékezésből nem tudjuk közelebből meghatározni. Farkas László közlése, hogy Mariay Ödön (róla l. Ady L. 173; Eml. III. 59—61) lett volna az ismeretség közvetítője a háború éveiben, nyilván téves; az alkalom, amelyre utal, bizonyára ugyanaz, mint amelyről Dóczy is szól — vacsora a Pilseni sörcsarnokban —, de akkor már ő is régebben ismerhette Adyt, s első találkozásuk élményére s Papp Viktor szerepére pontosan emlékezhetett.

A fogódzónak használható adatok: nyáridő, Ady átutazóban Pesten, a Dóczy utcai Magyar Király Szálló — mert csak erről lehet szó —, Székely Ala-

dár fölkeresése, Rákosi Jenő támadásai eléggé bizonytalan támpontok; a Rákosi-utalás pedig valószínűleg az 1915–16. évi nagy vita-pergőtűz visszavetítése, bár Dunántúli-Rákosi támadásai már 1908-ban megindultak Ady ellen, a holnaposok ürügyén. Legfőbb eligazítást a szállóra való utalás kínál: Ady pesti szállása 1911 őszétől a Magyar Király, s nősülése után is többször ott szállt meg Csinszkával (l. Lev. III. 171; Vitályos 56–66; HSz 1919. aug., 134). Három év nyara vehető tehát számításba: 1912 nagy részét azonban Ady a Városmajor Szanatóriumában tölti, s csak ősszel költözik vissza a szállóba; 1913 márciusától júliusig Maria-Grünben kezelik, onnan egyenest Érmindszentre utazik; augusztusban jön fel Pestre, majd szeptembertől huzamosabban ott tartózkodik — előbb a szállóban, majd a hűvösvölgyi Park Penzióban; 1914-ben április végétől egy hónapot, majd szeptember elején tíz napot tölt Pesten; egyik sem igazán „nyáridő”. Csak valószínűsíthetjük tehát, hogy vagy 1912 nyárutóján, vagy 1913 augusztusában történt Dóczy megismerkedése Adyval. Székely Aladár említése, arra gondolva, hogy Ady talán fényképezés végett ment oda, nem hasznosítható adat, mert bár Ady „udvari” fotográfusa 1907-től volt kapcsolatban a költővel, az 1912–13-ban készült felvételek nem köthetők határozott dátumhoz (l. Tegnapi 437–40), s az akkori képeken (39–47 sz.) viselt öltözködés sem nyárias. — Székely Aladárrol l. Eml. III. 322, 621. Műterme a Váci utca 18. alatt volt. Jellemző Adyra, hogy odáig — a szállótól 2–300 méter — is kocsira ült. Székelynek írókról és művészekről készített fényképalbumához (1915) előszót írt (l. ÖPM XI. 115).

A szemléletes kép, amelyet Dóczy rajzol Ady megjelenéséről, testi valójáról, arcvonásairól és divatos öltözködéséről, árnyaló vonásokkal egészíti ki, ill. erősíti a számos kortársi emlékezésből összeálló portrét (l. Eml. III. 634). Jellemző, ami vele is megtörtént: a híres költővel, a „nagy ember”-rel való megismerkedés elfogódott várakozását, a nimbusz sugallta önkéntelen hódolatos érzést nem zavarták meg a személyes találkozásokor szembevető, kevésbé vonzó vagy éppen meghökkentő külső vonások és magatartásbeli sajátságok; őt is rögtön megragadja a rendkívüliség varázsa, az Ady egyéniségéből sugárzó, szinte lenyűgöző hatás, ahogy ő megnevezi: démoniség. Talán ezt a benyomást akarta eloszlatni Ady, amikor kitüntetően kedves közvetlenséggel fogadta újdonsült ismerősét; ebben nemcsak az a céltudatos törekvése érzett, hogy megnyerje az emberek rokonszenvét, meghódítsa őket, de bizonygatott is tett ilyen képességéről. Megvesztegető társasági modorával, szellemi kisugárzásával mindig ő a középpont a körben, ahova belép (l. 354; Eml. III. 605–6, 616; IV. 99, 145, 258, 491–2, 511; Schöpfung: Ny 1919/4–5. 228). — A Magyar Király szomszédságában lévő Vigadó téri Pilseni sörcsarnoknak Ady gyakori vendége volt (l. 522, 591).

Ady eszmevilágának, tehát költészetének is alapeleme, állandó mozzanata a halálgondolat, amely a Dóczy följegyezte jelenetben nemcsak egy pillanatnyi tudatvillanás váratlan megnyilvánulása (talán a háború áldozataira, a „helyette” is meghaltakra gondolt?), hanem belzebubi alkátának meghökkentésül szánt, „épater le bourgeois”* gondolatpetárdája, egyszersemind a társaság reakcióját kipróbáló kaján ötlet is. Költői szótárának elemzése bizonyára megmutatja, hogy kulcsszavainak egyik csoportja a halál fogalomköréből való (*halott, hulla, holtan, haldokló, halálos (meg)halni, temetés, temető, raval, koporsó, sír, a Semmi* stb.), bár velük szemben ott áll az Életet magasztaló „életes” versek sokasága. Nem meglepő hát, hogy 10 versének címe kezdődik (*A*) *Halál* szóval, amely másik 17 címbe is előfordul, mindig nagybetűvel írva. A haláltudat és halálérzés szerepéről Ady létfilozófiájában I. Király I. 193—4, 445, 454, 466—92, II. 183, 242—81, 427—8, 687; Uő: Intés I. 599, II. 31—4, 67—9, 325, 391.

A „zsidózó” jelenethez hasonló esetet I. Farkas emlékezésében, a hozzá fűzött jegyzettel: 517, 531—2.

Ady többször írt Fedák Sáriról, prózában és versben; neve a levelezésben is előfordul (I. az ÖPM köteteinek névmutatóját; Publ. I. 216, 255—6, 393—4, II. 362, 372, 457, 542, 456; Lev. I. 123—4, II. 97; ÖV II. 73, 115—7). Fedák Sári (1879—1955) egészen fiatalon, szinte egy csapásra operettszillag lett, s évtizedeken át ünnepezt színésznő. 1901. márc. 3-án írt róla először a váradi Szabadsegénál dolgozó Ady, Fedáknak tervezett — de elmaradt — ottani fellépését jelezve (ÖPM I. 456), majd márc. 28-án és 31-én debreceni vendéggjátékának hatalmas sikerével kapcsolatban (beszámoló cikk és *A kocsi* c. vers). Később is említi őt néhányszor, de szembefordulva a tömeghangulattal, az esztelen imádatot kárhoztatva, amely az égbe röpit elkényeztetett színpadi nagyságokat, fölébe emelve őket az igazi, szellemi értéknek. Ingerülten bírálva és elutasító gúnnyal szól a méltatlan és ellenszenves „szoknyakultusz”-ról, éppen Fedák hódító karrierjének láttán.

Meglepő fordulat következik be azonban, amikor 1902 május-júniusában Fedák többször fellép Váradon, s Ady közvetlen szemtanúja siker-diadalának. Az ifjú primadonna fergeteges temperamentuma őt is magával ragadja, s korábbi véleménye egyszerre megváltozik Zsazsa szemtől szembe ható varázsától: hódolójaul szegődik, ünnepli, magasztalja tehetségét, és szereplésének szinte minden napján ír róla, színikritikát, cikket, glosszát, verset a Nagyvárad Naplóba (I. ÖPM III. 63—97, 220—1, 321—5, 338—41, 423, XI. 68, 186, 293; *Fedák*

* A nyárspolgár meghökkentésére, pukkasztására (francia)

Sári (Lotti ezredesei), Nyári strófák, ill. az ebből önállóult *Vén faun dala*; a kapcsolat alakulásához és történetéhez: Bóka 268—71, 299; Hegedüs: Vár. nap. 208—12, 224, 290—1, 316—7, 321, 404, 447 (téves adat), 449; Lengyel Géza: Ady a műhelyben 385 (pontatlanságokkal); ÖV II. 410—1, 461—5).

Jellemzésül idézzük az első vendéjáték kritika-beszámolójának mindjárt felsőfokban elragadtatott mondataiból kiragadott, summázó szavait: „*Ő első Fedák Sári. Egy és szuverén. Teljes valaki. Egyéniség... Nagyság, eredetiség és erő*” (ÖPM III. 66—7).

Három nap múlva a Lotti ezredesei c. operettben már versre ihleti a színi-kritikust:

*Ez a leány a nagy mindennek
Remekbe temett kicsi mása,
A hódító, tüzes, pogány vér
Gyönyörű és szent lázadása...*

E rajongás nemcsak hízelgett Fedáknak, hanem Ady lelkesült cikkei révén természetesen hasznos hírverés is volt számára. Váradtól való búcsúzásakor dedikált fényképet ajándékoz Adynak: „Nagyvárad 902. VI. 13. Köszönöm édes Ady, amiért mindig olyan nagyon jó hozzám. Zsazsa” (I. Hegedüs: i. m. 209, a kép 304—5). Útközben c. önéletrajzában Fedák néhány jelentéktelen mondattal emlékszik vissza Adyra, idéz váradi kritikáiból és a *Nyári strófák*-ból (II. 10. 1929).

Egy év múlva ismét fordulat következik be: a „Fedák-jelenség” újszerűségének személyes hatása alól szabadulva, átértékeli róla való vélekedését; továbbbi színészi pályafutása föltárja a színpadi siker csillogása és taps-szédülete mögött lappangó visszasságokat, fanyar és riasztó ellentmondásokat. Ady eszmei érésének jele, hogy a Fedák-kultuszban a magyar társadalom fejletlen és torz állapotának tünetét látja meg (I. ÖPM IV. 54—5, 65—6, 218—9). Nem tagadja el ugyan egykori lelkesültségét, de időközben kialakult új felfogását is nyíltan kimondja: „*Ha cselekedtem verset is már Fedák Sárihoz, nagy jussom van kellemetlen prózában is írni róla... Nemcsak színházi állapotainkat szimbolizálja Fedák Sári térdig rózsában, hanem a mai egész nyomorúságos magyar életet.*” (Uo. 65—6)

Bírálatának éle nem annyira a fiatal színésznő személye és tehetsége, hanem a „Fedák-láz” korcs tünete ellen irányult, s úgy vélte, a publicista véleménynyilvánítása nem ronthat barátságukon. Amikor 1903 végén megszilárdult párizsi útjának Léda tüzelte terve, ismervén Fedáknak a Rákosi családdal való kapcsolatát, decemberben fölkereste őt Pesten, hogy közvetítő pártfogását kérje a Rákosi Jenőtől, ill. a Budapesti Hírlaptól remélt tudósítói megbízáshoz. Fedák sikerrel közben is járt, s Ady — a Budapesti Napló és a Pesti Napló

mellett — Párizsból szorgalmasan küldte cikkeit a BH-nak is; nagyrészt ezek honoráriumai adták kinti tartózkodásának létfeltételeit (I. Lev. I, 123—4, 130, 146, 154—5, 365; ÖPM V, 182—4, 293—5, 372—5; a párizsi cikkek e kötetben, 35 a BH-ból; Lengyel i. m. 163—74).

A pesti években nyilván nem újult föl kapcsolatuk. Ady sokszor említi cikkeiben Fedák nevét, de már sohasem az ifjonti hódoló elismeréssel, sőt: mindig bíráló élel, megbélyegezve a benne megtestesített divat-szellemet, s elítélve a siker-főlény és a karrier-mohóság törtető, kiméretlen erőszakosságát; némely csípős megjegyzése, gúnyos célzása szinte személyes ellenszenvet éreztet. Ennek egyik gyökerét talán abban az áttételes, bonyolult érzésben kereshetjük, hogy Fedák legkitartóbb lovagja, barátja Molnár Ferenc lett, akinek első felesége, Vészi Margit iránt Ady is mély vonzalommal közeledett. A két siker-embernek több éves, házassággal, majd szintén válással végződő szerelmi kapcsolata — a kettejükhez fűző más-más viszony folytán — irritálhatta Adyt. (Az érintett vonatkozásban Molnár Ferencről I. alább: 544; Lev. I. 211, 264, 271, 279, 311, 413, 427, 439, 455—6, II. 32, 76, 81, 113, 116, 118, 141, 247, 414; Vészi Margitról: Lev. I. 151, 156—9, 200—1, 205—9, 212, 267—9, 273, 287, 427, II. 8, 385, III. 103, 131—2, 310; Király I. 24; V. M. naplórészletei több helyen közölve: Emlékezések 81—101; Lev. Hatvány 282—96, 489; Lengyel: i. m. 275—81; Révész: Regény 301—3, 346—50; Fedák és Molnár kapcsolatáról: Dénes: Gyalog 30—8. [1965], ill. 240—9, [1980]; uő: Úgy, ahogy volt 120—6. [1974], ill. 151—7. [1981]).

Az újságból kivágott vers, amelyet Ady megmutatott társaságának, bizonyára a *Fedák Sári* (*Lotti ezredesei*). Meglepő azonban, hogy a *Rövid dalok* és az ÖV II. nem jelzi egyik Fedák-versnél sem a könyvtári csonkítást; az utóbbi szerint a fentiek egy későbbi váradi utánkölzése hiányzik az OSZK-ból (ÖV II. 461). Dóczy előadása mégis hihető; talán egy debreceni lapkivágatról van szó, ottani átvételről, bár kérdés, hogyan emlékezhetett Ady a megjelenés idejére és helyére.

A dolog megtörténtét — legalábbis a Fedák-versnek „egy téli estén” —, szóba kerülését igazolni látszik Ady egyik cikkének ezzel épp egybevágó utalása. Mikor a Világ 1914. febr. 4-i számának egy névtelen cikke ismertette az Ifjúság c. zilahi diáklapját, melynek Ady „buzgó munkatársa” volt, s közli belőle a *Megunt élet* c. ifjúkori versét, harmadnap ő maga ír emlékező-kiegészítő cikket a lapba költői indulásáról, s ezzel az utalással zárja írását: „Örülök, hogy tegnap ezt a bizonyos versemet leplezték le. Jobban fájna, ha a tegnapelőttiek közül érte volna ez a sors valamelyiket, avagy a huszonnégy éves* koromban és Fedák Saroltához írottak és szerelmesek valamelyikét.” (ÖPM XI. 68, ill. Publ. III. 456)

* A „felelősséget” enyhítő önfiatalítás: 24—25 éves korában írta a verset.

Vélhetően Fedákra gondolt, amikor önmagát gúnyosan „*lírai primadonna*”-nak nevezte, és a színpadi csillagok mulandó dicsőségéhez hasonlóan a maga harcos népszerűségét is a divat változékony játékanak érezte néha: „*Nagyon letárgyalt Fedák Sárinak képzelem olykor magamat*” — panaszkolta már 1910-ben Hatvanyinak (Lev. II. 79).

A Molnárnak írt távirat esetét 1916 első felére tehetjük; Adyék akkori szanatóriumi tartózkodásáról l. 615. Az álságos bókokkal zsúfolt üdvözet — talán Molnárnak egy színpadi sikere alkalmából vagy könyvének megjelenésekor — Ady kaján, gonoszkodó kedvének és Molnár iránti rejtett ellenszenvének, féltékeny elismerésből és lesajnáló fölényéből elegyülő idegenkedésének megnyilvánulása.

Molnár ezzel szemben — úgy látszik — mindig tisztelettel és rokonszenvvel vonzódott Adyhoz; kapcsolatuk különös összetettségről l. Eml. II. 478, III. 43, 52, 279, 379—81, IV. 14, 29, 323, 626, 760.

Ami az Ady—Babits-viszonyt illeti, az sem szűkölködik ellentmondásokban, de alakulásának iránya fordított: először úgy álltak egymással szemben, mint két vívó a döntőben: az egyik meg akarja védeni bajnoki rangját, a másik el akarja hódítani tőle, elsőszerepre tör. A kezdeti kölcsönös féltékeny tartózkodás, sőt idegenkedés után meleg barátság alakult ki köztük, bár Ady bizonyos fölénnel nézett ifjabb, „félszeg tanár” költőtársára; fensőbbesgtudatának jellemző, velős megnyilatkozását idézi is Dóczy. Babits azonban Kosztolányi gerjesztette ifjúkori ellenszenvét őszinte tiszteletre, majd hódolatra váltva, Ady halála után zászlóvivője lett kultuszának, és mindvégig hirdette nagyságát (l. Eml. III. 545—8, 565—7, 589—90, 642—59, IV. 72, 194, 247, 316—20, 362, 504, 517, 521).

A csucsai évek alatt Adyn egyre jobban elhatalmasodott az italkényszer. A kortárs-tanúk emlékezései mind utalnak erre, s Csinszkanak állandó, éber és küzdelmes gondja volt e szenvedély fékezése (l. Vitályos 62—5; Bölöni 341). 1916 áprilisában Ady ismét a Városmajor Szanatóriumba kényszerül, leromlott idegállapota miatt (l. Vitályos 64, 98; Lev. III. 159—60; Ady L. 211), de ott is megszegte a kúra fegyelmét, és különféle fogásokkal kibújt az alkoholtalalom alól (l. Bölöni 334—5; Eml. IV. 485, 511, 523—4, 624, 656—8). Fenyő — aki a szanatórium melletti Alma utcában lakott akkor — szintén elmesél egy kocsmai nyomozást az eltűnt Ady után (132). Ismét egyszerű ivóvendégek társaságában találtak rá, s Fenyő kiemeli, mint oly sokan mások is, milyen jól megértette magát Ady a kisemberekkel, akik vonzódtak hozzá és tisztelték (137).

GYÚRÓI NAGY LAJOS
VISSZAEMLEKEZÉSEIM ADY ENDRÉRE

I. HARCOK ADY KÖRÜL

Én, aki elemista kisdíák koromtól Petőfi költészetének előin nőttem fel, korán fölfigyeltem Adyra, s a Budapesti Naplóban megjelent versei kapcsán 1905-ben mint pozsonyi ev. teológus Ady költészete érdekében már nagy harcot vívtam néhány jogász barátommal, akik újabb és újabb „Ady-szörnyűségekkel” jöttek hozzám, kezükben a Budapesti Naplóval. Előfordult az is, hogy önmaguk szülte ostoba paródiákkal akartak falhoz állítani. Így kezdődött Adyval való ismeretségem és az Adyért való nagy harcom, amely néhány levélváltás után később átment a személyes ismeretségbe, az Adyért való harc pedig elkísért egész életemen keresztül.

Nil „fehér szobájában”

1908 tavaszán ismerkedtem meg a Nil álnév alá húzódó Dapsy Gizivel, az akkori idők egyik legkedvesebb írónoőjével. Benső, meleg barátság fejlődött ki közöttünk, s többször megjelentem szeghalmi otthonában, amely a tiszta művészet, irodalom és költészet csarnokának is bátran nevezhető volt. — Mert költői lelke, kedves, vonzó egyénisége teljesen beleolvadt az irodalomba. Bár még maga is fiatal lány volt, anyáskodó szeretettel gyűjtötte maga köré az akkori kezdő, fiatal írókat, s hirdette nekik a magyar költészet istenségét, akit Ady Endrében látott megtestesölve, bár az ő költészetének etikája a leányszív szűzi

tisztaságából fakadt. De ezzel a költői lélekkel is fölismerte Ady csodálatos zsenijét, aki lefoglalta egész gondolkozását.

Az ő „fehér szobájá”-nak minden zege-zuga Ady nevét zengte. Itt fogadta író társait, fiatal barátait. Az Ady költészete iránti rajongása volt alapja író kortársai iránt érzett szeretetének és a mi barátságunknak is.

Hogy Ady iránt hogyan érzett, s Ady zsenijét mennyire méltányolta, azt egy-két írásában megörökített vallomásával is módomban van igazolni.

1909 tavaszán írja egyik hozzám intézett levelében, önbizalmát vesztett fölkiáltással: „Minek is írok én, mondja, minek írok, amikor egy Ady is van a világon?!” Majd egy évtizeddel később, 1918. szept. 25-én kelt levelében, mikor már a másik Ady-rajongónak, Rozsnyay Kálmánnak a felesége volt, így ír hozzám: „Okt. 4-én Pesten leszünk... megtalálhat minket a Nyugat előadóestjén. Ady kedvéért megyünk főleg, bár Babitsot is minden szeretettel értékeljük. De ismeri maga az én nyakas konzervativismusomat: már én mindig csak Ady Bandira fogok esküdni. Írhat már ő akármilyen rossz verset, mégis megmarad előttem istenségnak: — „*Hunyhat a máglya, — ezek a vén hű kutyák szemek nem néznek soha másra.*”^{*} Megfog engem ma a sok új vers alatt sok új név, de változatlan örök szerelmem a *Vér és arany* és *Illés szekerén* Adyja.”

Visszaemlékezve az írói gárdára, amely Nil szeghalmi látogatója volt, s az anyáskodó Nillel együtt Adyra esküdött, hadd említsek egy-két nevet, így: Bodor Aladárt, Haraszthy Lajost, Horváth Ákost. — 1908 nyarán vittem le magammal Szeghalomra Nilhez az akkor még kevésbé ismert Gyóni Géza költő barátomat. Nehány napot töltöttünk a Nil vendégszerető házában, s mi [sem] természetesebb, mint hogy minden irodalmi kérdést letárgyaltunk, s összegezőképpen egy akarattal és elhatározással fogadtuk el Ady Endrét az akkor élő költők legnagyobb-

^{*} *Hunyhat a máglya.* Az idézet pontatlan.

bikának. Gyóni Géza tulajdonképpen akkor, velünk együtt mélyedt el Ady költészetébe. — A szeghalmi nagy lelkifürdő hatása alatt írta Gyóni Géza Ady Endrének c. versét a hódolat, az elismerés, de az öntudatnak is büszke hangján, megkülönböztetve őt ama sok „szélkereplős”-től, akikhez maga Ady is mint utánaíróhoz imígyen szólott:

*Dajka vagyok, bő, magyar emlős,
No, sok rím-pólyás, gyöngye gyermek,
Gyertek hát a mellemre, gyertek.*

*Szívjátok el sok-vérű szómat,
Tanuljátok el az erőmet,
Így nőnek a kicsik, így nőnek.**

Adynak ez a verse annak idején nagy vihart keltett — részben mert önteltséggel vádolták őt, részben mert szimbólumát költőietlen képnek tartották —, de Gyóni Géza mégis ebbe a költeménybe kapcsolódott bele, mikor „Ady Endrének” így nyújtott elsőbbséget:

*Beh sok a bolygód, fáradt Üstökös,
Úgy vonszolod ki őket a homályból
S mind azt hiszi, hogy merész, maga lángol,
Ha fénykévédből kis csóvát kötöz.*

*Kedvedre volna néked ez a had?
Én nem hiszem. Kérész bolygók falkája
Míg fénysörényed tépázza, cibálja,
Tudom, előnt mosolygó, bús harag.*

* *Akiknek dajkája vagyok*

És utálok e tolvaj, kicsi bandát,
Mint én utálok, s kinek bátor ívén
Mágnesszekered hiába rohant át.
Mert büszke utat jár még egynéhány.

S ha téged elnyelt már az Óceán,
S lopott csóvája kihunytt bolygóidnak:
A magyar égen — mást te sem hihetsz —
A magyar égen akkor is lesz csillag.

E verset Gyóni 1908 október elején írta, amit pontosan igazol Nilhez 1908. október 28-án kelt levele (másolatban őrzöm): „Olvastad az Új Időkben Horkayné csevegését?*" Hogyne olvastad volna. Bevallom ezt a gyengeségem, örültem neki. Csak az bosszantott, hogy Herczeg megelőzött. Mert én az előtte való héten követtem el a túloldali verset (»Ady Endrének«) és elküldtem az Egyetértésnek. Azt izenték: sorra kerül. De a Horkayné fecsegése után most már gondolkozom, nem jó volna-e letiltani a közlését?! Az alapgondolat ugyanis (hogy Ady köztük az erő és a minden) Herczegnél is ugyanaz. S ha nem volnék róla biztos, hogy Herczeg nem szokta a kéziratait nekem bemutatni, magam is azt hinném, hogy tőle vettem.” — A költemény végül is Gyóni Szomorú szemmel című kötetében jelent meg (1909).**

Gyónival a Dunántúlon, lelkünkben Adyval

Én ebben az évben teológiai tanulmányaimat megszakítva, a tatabányai bányagazgatóságon kerestem meg kenyeremet. Szeghalomról hazatérve, néhány hét múlva itt látogatott meg

* [Herczeg Ferenc]: Ellesett párbeszédek. ÚÍ 1908. okt. 25. Elismeri, hogy Ady erős tehetség, de óvja utánpótlóitól (l. Ady-Múz. I. 74; ÖPM IX. 530).

** Rozsnyay Kálmán e megjegyzést fűzi a vershez: „Gyóni ezt a költeményt Nilnek küldötte, akinek a révén ismerte meg Ady költészetét.” (Ady koszorúja. 1925. 199; l. még: Eml. IV. 467)

Gyóni Géza. 1908 nyarán zsebünkben Ady verskötetével, a *Vér és arany*-nyal jártuk be szűkebb hazám falvait. Feszült mellett, teli tüdővel szavaltuk mindenfelé az Ady-verseket. Öreg kántorok szájából kiesett a hosszú szárú pipa, önfejű prédikátorok figyeltek föl szavalókórusainkra, ősz fürtű presbiterek, tisztes egyházgondnokok sejtelmes értelmetlenséggel hallgatták az új idők új dalait.

Szívek mozdultak meg, tüzek gyúltak az arcokon, csutorás kántorok, ősz fejű prédikátorok bólítottak csodálkozó igent vagy értelmetlen nemet, sápadt arcú tatabányai bányászok csodálkozó szeme tapadt ránk — lelkesedtek vagy káromkodtak, csak közömbösek nem maradtak.

Csodálatos idők voltak azok. A magyar mintha ébredni kezdett volna. Megmozdult még az irodalom iránt is. S ennek ható ereje Ady Endre volt. Sorompóba álltak apák és fiak, s egymásnak erős szavakkal mondogattak oda, értékek értékeléséről, várva várt jövődők alakulásáról. S akkor Gyóni Gézával kezünkbe vettük a *Vér és aranyt*, s míg csak foszlányokra nem rongyolódott, meghurcoltuk azt a dunántúli falvakban, a fojtott levegőjű bányavárosban, s hirdettük, hogy:

Fölszállott a páva a vármegye-házra

—————
Másképpen lesz holnap, másképpen lesz végre...

Így hordoztuk Ady Endre zászlóját Gyóni Gézával 1908 nyarán Tata, Tatabánya, Kisbér környékén.

Mielőtt lezárnám ezt a részt, mely Gyóni Géza hódoló érzését tárja föl Ady zsenije iránt, ideírom még Gyóni Géza egy levelét, amelyet Nilhez írt 1909. január 19-én mikor Ady betegségének komoly híre terjedt, ami Gyónit megdöbbenettette.* Egyébként a levél előzménye Oláh Gáborhoz is visszavezet. Oláh Gábor ak-

* A duk-duk-affér utáni, Adyt megviselő válságról lehet szó.

kor adta ki Az Élet lobogója című újabb verskötetét, amely Ady-stílusban íródott. Rákosi nagy magasztalással írt róla, ami Gyónit háborította. Így ír erről Nilhez: „Irigylem Oláh Gábort, mikor bizonyára öntudatlanul odaragad az Ady mágnesszeke-rehez, és megírja Az Élet lobogója alatt 40 vagy hány versét, és nem fél, nem süllyed el Adynak egy mosolyától, melyet Fenyő Miksának a Nyugatban megjelent cikkén keresztül vet rá: hogy-ha Rákosi Jenő félannyira is ismerné azt, amiről írt — szól Fenyő cikke —, mint amennyire neki ismernie illenék, Oláh Gábort egy napon nem is említené Adyval.* Falhoz vágtam a túlcivilizált talyigás (Ady szavai Oláhról) önistenítését és szerettem volna a süket fülébe bömbölni: te rongyos, én rongyos és mind rongyosok és pimaszok, akiknek nyarunk van — Ő meghal, és te szobrot akarsz magadnak. És bizonyosan 90 évig fogsz élni, mert csak a szád jár, de óvatosan és ravaszul mindig odakancsalogsz a biztos kenyérké felé. Ő meghal, 30 éves korában egy pár reves koszorúval, — aminthogy meghalt Petőfi, Reviczky és mind a magyar, aki a *magáét hozta* és a *magáét mind odaadja* — és te utána 50 évig fogod bérelni a magyar irodalmat, aminthogy bérelték azok után a Pósák és Rákosiak. Mert téged jól alkottak erre az életre — nem költőnek, hiába esküszöl rá, — azok a te kocsis apáid. De ő meghal, mert Debreczenben nem számolta a frankjait és a lihegéseit, mint te, ó, kultúrtalyigás Párizsban is. Örölsz, tudom, ha meghal, és azután az ő koszorújával . . . fellépdelsz a jövőre, vagy mindegy neked, a régi Kisfaludy Társaságba, az Akadémiába, mindenhová, csak oda nem, ahová való vagy. *Oh, hogy utállak téged és magamat, és hogy szeretném Őt*, és hogy sajnálom, hogy nem élhet úgy, mint Oláh, és hogy irigylem mégis, mert úgy halhat meg, — mint Ady.” (Én emeltem ki. Gy. N. L.)

Ez a rajongó Ady-szeretet megérdemelt volna oly barátságot, mint amilyen Petőfi és Arany között kifejlődött. Egy korábbi,

* Hadi készülődések. [Rákosi támadásáról A Holnap ellen] Ny 1909. I. 48—51.

1908. november 4-én kelt levelében ugyancsak Nilhez így ír Gyóni: „Tudod mit tapasztalok?... Hogy Ady mágnesszekeréhez legjobban Oláh Gábor ragadott oda. Legutóbb olvasott versei (Nyugat, A Hét) adybbak Adynál. Pedig már elég vén fickó, s azt hittem, hogy a maga lábán jár. Vagy tán A Holnapba óhajt belekerülni? Szerintem az is valami, ha valaki *ma* valaki: — Ki nem állhatom Oláh Gábort. Azt elismerem, hogy kiváló kopírozó... Hogy szép sorai is vannak? Elvégre! Igaz, olyanok, mint egy-egy finom és erős vasmű. De mindjárt hallja az ember a pöröly ütéseit, és látja az izzadt kovácsot. És minden sora közt az Ady babonás szemét, amint bizonyosan gúnyosan mosolyog.

Rákosi Jenőnek fiatal és izmos írókról táplált véleménye tudvalevőleg kétes értékű. Kiáltsák ki atyaistennek [Oláhot], előttem csak akarnok lesz öszentsége. Ügyes és szerencsés akarnok, mert mást már rég letiportak volna a kritikusok. — Feleki Sándor* is tudná utánozni Adyt, de nem teszi, mert van egy csöpp ízlése, és mert mindenki rögtön rámutatna. Mért nem mutatnak Oláhra? Ez a szerencséje!”

Harc Adyért Sopronban

De talán még szebb eredményt értem el az Ady-kultusz terén 1910 tavaszán Dunántúl egyik legősibb és legkulturáltabb városában, Sopronban, hol akkor végeztem be teológiai tanulmányaimat.

Ady akkor már több író társával (Babits, Dutka Ákos, Juhász Gyula stb.) megalakította Nagyváradon A Holnap irodalmi társaságot, Pesten pedig megindult a Nyugat. Ady népszerűsége terjedt, de egyes s főképp hivatalos körök nem akartak róla tudomást venni.

* Költő, a Petőfi Társaság tagja (1865—1940)

1910-et írtunk, mikor Sopron városában február vége felé egy színházi est alkalmával Hollósy Kálmán evang. líceumi tanárral, volt kedves osztályfőnökömmel elegyedtem beszélgetésbe, mint a helybeli Nemzetőr című napilap színházi kritikusa. Az előadás szünete alatt a modern magyar irodalomról esett szó, lévén ő maga is nyelv- és irodalomszakos.

— Valami érdekesnek mutatkozó könyv került a napokban a kezembe — mondotta volt osztályfőnököm. Az író nevére már nem emlékszem, de már maga a könyv címe is érdekes: *Vér és arany*.

— Ady Endre könyve — vágtam mindjárt közbe.

— Igen, igen, érdekes dolgok vannak benne. Pár sort meg is jegyeztem:

Meghal minden és elmúlik minden...

És itt elakadt. — De folytattam én a megkezdett versszakot:

A dics, a dal, a rang, a bér.

De él az arany és a vér.

És aztán én, a volt tanítvány csaptam föl professzornak, s kezdettem Ady Endréről előadást tartani, amit folytattam az újabb szünetben s a színház utáni hazavivő sétán. Idéztem versszakokat az *Új versekből*, a Nyugatban megjelent versekből is, amit kedves mosollyal és jóindulatú fejszóválással fogadott volt tanárom.

— Most már annál is nagyobb érdeklődéssel fogom olvasni a *Vér és aranyt* — búcsúzott.

Ennél az esetnél egyébként csak a dátum a fontos: 1910. február hava, és egy irodalomszakos tanár még nem ismerte Ady Endre nevét és költészetét.

Ugyanabban a kultúrvárosban egy másik irodalomszakos tanár, Dr. Mérey Kálmán bencés pap, az Akadémia lev. tagja vi-

szont már ismeri ugyan Ady Endrét és az újabb magyar irodalmat, de hogyan?

Hirdették, hogy a soproni Szabad Líceum előadásainak keretében 1910 tavaszán két este Mérey Kálmán dr. a modern magyar költészetéről fog értekezni.

A terem eléggé megtelt közönséggel. Mérey dr. a modern magyar líráról, de főképpen annak megtestesítőjéről, vezéréről, Ady Endréről beszélt. Abban az időben sokan úgy gondolták, hogy benne vannak az irodalmi életben — anélkül azonban, hogy Ady költészetével foglalkoztak volna, s azt óhajtották volna mélységeiben megismerni —, de ismerték vagy hallották a Karinthy-féle Ady-paródiákat, s azokat Ady verseinek tulajdonították, s fölényes gesztussal kérdezték: Hát ez vers? „Leköpöm a múltat. Leköpöm saját lelkemet is, mert visszanyihog a múltba.” — Vagy: „Én vagyok Málé- király, én vagyok Málé király, Holdfényes szelíd arcom Belevillog a nagy éjbe”. Ez Ady! Dehát ez költészet?

Mérey dr. azonban más volt. Mérey olvasta az *Új verseket*, a *Vér és aranyt*, olvasta A Holnap antológiáját, a Nyugat számait, olvasta, de mimóza lélekkel — olvasta, de csak azért, hogy minél komikusabbá tehesse előadását, s hogy maga is röhögessen *A fekete zongora* „marhaságain”.

Mérey dr. nem Karinthy paródiáit mutatta be Ady-versek gyanánt; Ady verseit olvasta föl, miután általánosságban megállapította, hogy az új magyar költészet megteremtője és legfőbb képviselője Ady Endre, kinek költészete azonban magán viseli a hazafiatlanság, a dekadencia, az értelmetlen szimbolizmus bélyegét, s magán hordja a perverz szerelmi élet kórházi szagát. S mikor megállapításait Ady-versekkel óhajtotta igazolni, azokat oly akcentussal, oly torz hangon és fintorral adta elő, hogy a tájékozatlan s jóhiszemű közönség a legszebb Ady-verseknél is röhejbe tört ki.

*Bolond hangszer: sír, nyerít és bűg
Fusson, akinek nincs bora*

recitálta Mérey a legtorzabb hangfestéssel és hangszúllyal, mire óriási röhej támadt, s Mérey dr. rávágta:

Ez a fekete zongora... s újabb röhej. Fokozódott a jókedv, mikor *A hotel-szobák lakója* című vers befejező versszakát adta elő torzítottan:

... Pincér jelenti

Itt, vagy Svájcban, vagy Budapesten:

Öreg legény, boldog legény, hajh

Harminchat szám, harmadik emelet.

Nem kisebb hatással olvasta föl a *Csak egy perc* című verset:

Jön a kétség, a húnvás, nagy Fagy.

A sár jön s tán eszünkbe jut

Egy vasalatlan nadrág.

No de milyen hangon recitálta ezt! Majd folytatta:

Egy perc és szörnyű buta balság

Ül mellünkre jeges üleppel.

Röhögést hallunk: »Lapos erszény,

Bajos ember, kis valaki,

No-no, lassan a testtel.«

Mikor e sorokat felolvasta, annyira kitört a röhej és az általános harag, hogy Adyt, ha ott lett volna, bizonytal meglincselték volna. A felső leányiskola igazgatója szinte magából kikelve kiabálta: Disznó — gazember! Így folyt le Dr. Mérey két estét betöltő felolvasása 1910-ben, abban a városban, amelynek sok kultúrintézménye és egy Frankenburg Irodalmi Köre volt.

E két felolvasást végighallgatva, Szélgjegyzetek cím alatt hat, sorozatos tárcacikkben foglalkoztam a Soproni Napló című napilap hasábjain Dr. Mérey Kálmán előadásával, vertem vissza a támadást, oszlattam a ködöt, s védtem meg Ady Endrét az elfogultság- s vaklátással szemben, felsorakoztatva Ady csodálatos értékét, költészetének szépségét, forradalmasító zsenijének nagyságát és eredetiségét.

Itt csak utalok a Soproni Napló ama számaira, amelyekben a Szélgjegyzetek megjelentek (1910. márc. 20., 24., 25., 27., 30., 31.), röviden jelezve Dr. Mérey vádjait s a vádakkal szemben felhozott ellenérveimet.

Az első közlemény: Ady hazafiatlansága. Mérey dr. még azt sem akarja megadni Adynak, amit a Budapesti Szemle is nyíltan vall, hogy Ady oly tehetség, akivel számolni kell. Az első s talán a legnagyobb vád: Ady és társainak hazafiatlansága. Idézem Kenedi Géza szavait: „Az új dekadens lírára bizonyosan nem lehetne rásütni a hazafiatlanság olcsó bélyegét, mert olyan munkát végez, amit mások elmulasztottak.”* Szilaj lelki ostorcsapások csattogására szükség van megint; Berzsenyi, Széchenyi, Petőfi prófétai korholásához hasonlóan szent fájdalom súgja Ady sorait is: „*Lombtalan lomb a mi lombunk*” — „*Mit ér az ember, ha magyar?*”** stb.

A második és harmadik közlemény: Ady szerelmi lírája valóságos kórházköltészet, satnya érzékiség, mondta Mérey. Beteg szerelem beteg költője. — Ady megértésére idézem Barrès francia író sorait: „Karjainkban tartani és naponta látni: hogy hervad el szeretőnk, ez valami hasonlíthatatlan melankóliával teszi teljessé az élvezetet. Nincs olyan igazi fokozott érzés, melybe a halál eszméje nem vegyült volna.” — Eme pszichológiai igazságnak mély átérzése adja meg Ady szerelmi lírájának alaptónu-

* Az Újság 1909. jan. 10. L. Ady-Múz. I. 95. Gy. N. L. nem idézi Kenedi szavainak folytatását; e hivatásukat azonban a költők rosszul végzik, dekadens, beteges pesszimizmussal.

** *Ihar a tölgyek közt; Az ős Kaján*

sát, s szüli meg gyönyörű halálverseit. S e kettős motívum szólaltatja meg vele a legfenségesebb, legfájóbb erotikát: „*Adj kint nekem, a megéhezettnek: Seb vagyok, csókolj, égess ki, égess.*”*

Ez nem „a kórház és a betegek költészete”, hanem a halállal, eme örök rejtéllyel viaskodó életé. Dr. Mérey előadásában odaállította a költők mintaképeül a Nil néven ismeretes Dapsy Gizella poétanőt, akitől csak igaz, nemes, tiszta magyar érzést lehet tanulni; — ezzel szemben éppen akkortájt írta egyik levelében Nil: „Minek is írok én, mikor egy Ady is van a világon?”

A negyedik és ötödik rész a szimbólumokról szól. Ady költészete — jelenti ki Dr. Mérey — a szimbólumok szimbóluma, amit végigkövetni teljesen lehetetlen. — Pedig a drágagyöngy is rejtve van — szólt többek közt a válaszom —, s a tenger mélyéből mégis fölhozzák a bűvárok, s erős bányászakarat az aranyat is előhozza a föld méhéből. A tompa kódérzéseket, a megrettenéseket, a sejtelmeket, melyek névtelenül ott élnek minden ember szívében, s láthatatlan kezekkel gyakran torkon ragadnak bennünket, fejezi ki Ady gyönyörű szimbólumokban. Pl. *Az őszi lárma, Jó Csönd-herceg előtt, A fekete zongora.*

A szimbolikus költészet már azért sem lehet a jövő költészetének alapja — mondta Mérey —, mert a szimbolikus képeket nem mindenki érti meg, márpedig a költészetnek közkinccsé kell lenni. — Ha a szimbolizmus nem volna közkinccs — kérdeztem én —, miért találkozunk a népeletben, a népmesékben annyi szimbólummal? Úgy látszik, mégis megvan a szimbólumok iránti fogékonyság a nép lelkében is. De tiszták, világosak Adynak szociális versei is. A magyar munkásnép fájdalmát, bús érzéseit senki még úgy nem írta meg, mint Ady. Költészetének ez a része igaz emberi jogokat, érzéseket fejez ki, s csodálatos, hogy Mérey, aki egyben pap is, Ady zsenijének eme megnyilatkozásait teljesen figyelmen kívül hagyja.

A hatodik közlemény: Amit Mérey jónak ismert is el, még azt

* *Tüzes seb vagyok*

is idegen hatásnak tulajdonította. De hiszen akkor ne dicsekedjünk Kazinczyval, Berzsenyivel, Petőfivel, Arannyal, Madách-csal, Jókai-val, mert hiszen őket is megelőzték a külföldi irodalmi irányok és mozgalmak.

Úgy gondolom, a fentiekben sikerült főbb vonásokban megismertetni Ady zsenijét Sopron olvasó közösségével, mely előtt Adyról igaztalan, téves és sok tekintetben durva támadás hangzott el.

Széljegyzeteimet Schöpflin őszinte vallomásával végzem: „Bizony, jó ideig kellett az *Új versek* kis kötetével küszködnöm, amíg meg tudtam állapítani tudatosan magamban, hogy ami Ady verseiben furcsának tűnt fel, az eredetiség, ami idegenszerűnek, az a magyar élet eddig titokban forrott jelenségeinek megszólalása, ami homályosnak, az a megszokott formák romjain alakuló új formák szokatlansága. Szóval: a hiba javarészt én bennem volt, az én készületlenségemben. Amint ezen túlestem, meggyőződéssé érlelődött bennem az a sejtelem, hogy irodalomtörténeti esemény, a magyar líra egy új fordulatának kiindulópontja van előttem.”*

Ezt a vallomást teszi a Vasárnapi Újság irodalmi rovatának vezetője Ady első számottevő kötetéről és önmagáról. Milyen boldog volnék, ha ezt a becsületes utat dr. Mérey is megtenné, s ily őszinte vallomás valamikor az ő ajkáról is elhangzanék. Ez volna Széljegyzeteim legszebb eredménye — írtam befejezésül.

A Széljegyzetek kapcsán valóságos irodalmi harc fejlődött ki Sopron közönsége körében. Maga Mérey dr., mikor közölték vele a Soproni Napló-beli Széljegyzetek hírét, öntelt mosollyal mondotta: „Nem baj, annál érdekesebb, majd fenekére verünk a kis teológusnak.”

A kaszinó olvasótermében csoportok támadtak, s naiv viták indultak meg: melyiknek lesz igaza? — Természetesen minden-

* Ny 1909. jún. 1., 546.

ki arra gondolt, hogy dr. Mérey fog majd jönni a nagy bunkóval. De dr. Mérey nem jött — mint ahogy nem is jöhetett. Mérey dr. teljesen elhallgatott, mást nem is tehetett. És Sopron közönségének nagy része meg volt nyerve az új magyar líra számára, s Ady neve szimpatikusan hangzott a társas körökben. De a tárgyi s kortörténeti igazság kedvéért föl kell jegyeznem azt is, hogy Szélgjegyzeteim ellenséges érzelmeket is ébresztettek, mégpedig teológiai tanáraink körében, mert a nagy nyilvánosság előtt még Ady erotikáját is szépnek neveztem, „Száz évre kompromittálta a teológiát perverz megnyilatkozásával” — mondotta egy vasikalapos professzorom, s úgy véleményezte, hogy nem bocsáthatnak papi vizsga elé. De győzött igazgatónak, Bancsó Antalnak nemesebb és kulturáltabb felfogása, bár az ifjúsági elnök személyét illető 200 aranykoronás ösztöndíjat mégiscsak elvonta tőlem a tanári konferencia. (Bizony az akkor nagy pénz volt — egy szép tehén ára.)*

Amint hallottam annak idején, Mérey dr. kezéből főképpen a Szélgjegyzeteknek az a része ütötte ki a bunkót, amelyben az általa felmagasztalt s példaképül odaállított Nil sorait idéztem: „Minek is írok én, mikor egy Ady is van a világon?!” De akár-hogy volt is, az irodalmi párbaj kesztyűje oda volt dobva neki, s ő nem vette föl. A közönség tapsa az enyém volt, ami valóságban megnyilvánult 1910 májusában, amikor az általam alakított s Fáklyások néven dolgozó írói kör a Városháza dísztermében irodalmi matinét tartott, s azon én ugyancsak a modern magyar irodalommal, vagyis Adyékkel foglalkoztam. A zsúfolásig megtelt terem lelkes tapsa azt bizonyította, hogy Ady Endre „beszökött” Sopronba s hogy, „ott járt”, nem csupán én éreztem, de meleg szívvel fogadta őt Sopron városa is.

* Gyúrói Nagy Lajos említi e soproni „harcát” Adyhoz írt későbbi levelében; l. ÖPM XI. 334—5.

Amint előző írásaim igazolják, soha meg nem alkuvó harcosa voltam az Ady-kultusznak, bár személyileg ismeretlenül. Közben ugyan néhány levelet váltottunk egymással. Így érkezett el az első világháború, amely ugyan régóta a levegőben lógott, mégis megdöbbsentette Ady Endrét, de nem kevésbé engem is, ki akkor már mint gyúrói (Fejér m.) ev. lelkész voltam hivatva hirdetni a Béke és Szeretet evangéliumát. — Évszázados gyakorlat szerint a papok az imperialista háborúban, minden országban az Istent a saját nemzeti érdekeik szolgálatába és harcos seregeik élére állítva hirdették: velünk az Isten, miénk az Igazság — tehát győzni fogunk, Mi sem természetesebb, mint hogy a hadüzenet után is ez a helyzet állt elő. Én magam a mozgósítás első percében szembehelyezkedtem a háborús gondolattal és törekvésekkel, s Jézus Evangéliumán keresztül nézve a háború szülte borzalmakat, még az első háborús esztendő karácsonyára sajtó alá adtam Isten és a háború című háborúellenes röpiratomat, Luthernek szavait idézve: „Itt állok, másként nem tehetek.”

Röpiratomból egy dedikált példányt küldöttem Ady Endrének, aki 1915. február 28-án a Világ vasárnapi számában: *A gyúrói pap* cím alatt cikket írt rólam, illetve röpiratomról.*

Ady Endrének váratlan köszöntése annál forróbban érintette lelkemet, mert az Evangelikus Egyházi Élet című, épp Sopronban megjelenő egyházi hetilap — nem is titkolva, hogy „nyugatos” felfogásom és gondolkozásom miatt — a legdurvább támadásban részesítette röpiratomat. Többek között így ír: „Fejtegetéseinek élére nem kisebb embernek, mint Luthernek világtörténelmi jelentőségű szavait állítja jeligéül: »Itt állok, másként nem tehetek«, ami egyebekről nem is szólva, már magában véve mérész dolog olyan ember részéről, akit először is senki sem kérdezett, akinek továbbá Luther szelleméből, felfogásából egy hal-

* L. ÖPM XI. 87.

vány szikrányi sem jutott osztályrészül, s aki Luthert valószínűleg jóval kevésbé ismeri, mint p. o. a Nyugat költészetét.” (Evang. Egyházi Élet. Sopron, 1915. máj. 2, 21. sz. 185—7) Egyébként e cikk írója maga a lap szerkesztője, Stráner Vilmos, volt teológiai tanárom, akit már Széljegyzeteimmel ellenségemmé tettem. (Annak idején, mikor írását olvastam, úgy éreztem, hogy az nemcsak nekem, hanem Adynak is szól. Legalábbis az ő cikkét akarja ellensúlyozni.)

Amint Ady Endre a Világ-beli cikkében maga is említi, néhány levélváltás kapcsán lelki közelségbe jutottam vele. Az első levelet 1912-ben én írtam, amit Ady baráti érzéssel viszonzott. Leveleit jóleső meleg érzés töltötte el, hogy neve egyházi körben is vonzóerő. Kilátásba helyezte Gyúróra való kijövetelét — sajnos ez a terve nem valósult meg. De mikor később a Világ egyik számában az ő jóbarátairól és „pártfogóiról” ír, evangélikus részről ott áll az én nevem is.*

Harc Ady és Gyóni körül

1915-öt írtunk, s a világháború második esztendejének vége felé jártunk. Az a nagy harc, amely évekkel előbb Ady körül folyt, újból fellángolt, s Adyval szemben most odaállították Gyóni Gézát, akinek „neve és költészete — Rákosi Jenő megállapítása szerint — az északi harctér tűzében és füstfelhőiben szállt fel egy relatív ismeretlenségből egyszerre országos hírnévre.”

A vitának, az írók harcának indítóoka és ütközőpontja most Gyóni Géza volt. Bátran mondhatjuk ugyan azt is, hogy a hírnévhez Gyóni Géza szenvedőlegesen jutott, s ütközőponttá is aktív cselekvés nélkül vált — mert hisz egy körülzárt várban élt, majd orosz fogságba jutott. De ez a megállapítás sem fedné teljesen az igazságot, mert Gyóni Géza, ha közvetve is, elhintette

* *Vallás és demokrácia*. V 1916. jún. 29.; I. ÖPM XI. 126.

magvát e fellángolt írói harcnak, amikor a vihar földjéről súlyos megállapítású irányverset küldött haza. (Levél nyugatra. Lengyel mezőkön, tábortűz mellett, Przemysl, 1914) A verssel Rákosi Jenőt köszöntötte, ki annak előtte a legszigorúbb elbírálásban részesítette a holnaposok és nyugatosok irányát. Nyilvánvalónak tűnt tehát Gyóni Gézának irányzatossága, s alkalmasnak mutatkozott a vers arra, hogy az általánosítás s a személyek elleni vonatkozás lehetőségét magában hordva, Adyt és táborát a világtusában tehetetlen vergődőknek, megfutamodott dekadenseknek tekintsék, akiknek nincs és nem is lehet szavuk ott, hol „vasizmú hősök verik a gyehennát”, s ahol „beszél az Erő s a Vas”. — De alkalmasnak látszott a vers arra is, hogy a nyugatosok ellenszenvét Gyóni magára vonja, s hogy Ady Endre egy diák érdeklődésére elhamarkodott nyilatkozatában elmondja, hogy Gyóni Géza sohasem is volt, nem is lesz költő, csak utánérzője ő más nagy költőknek, elsősorban neki, Ady Endrének.

Ha Ady csak tizednyi figyelemmel úgy kísérté volna Gyóni Géza költői megnyilatkozásait, mint ahogy Gyóni kísérté Adyt, nem írta volna le a lekicsinylő szavakat, melyek akkor már úgyszólván az egész nemzet öntudatába ütköztek.

Meg is kezdette a nagy támadást a Budapesti Hírlap Dunántúlija (Rákosi Jenő) Adyék ellen.

A világháború első felvonásában Gyóni Gézának Przemysl körülzárt várában írt hatalmas föllángolású versei kínálkoztak most alkalmasnak Dunántúli számára arra, hogy Gyónit használja fel dorognak abban a harcban, amit ő Ady „tábora és felekezete” ellen már régebben megindított. A zsenijében megtámadott Ady ellenébe odaállította a nemzet elé Gyóni Gézát mint a nemzeti eszmék megszemélyesítőjét, hogy az élet harcát vívó magyarság érzésvilágát ő dalolja ki. Ezt azzal igazolta, hogy „itt két világnézet összeütközéséről van szó, melynek pere ebben a pillanatban keresi az ítéletet a harcban álló európai nemzetek véres csatamezőin”.

A harc megindult, és folyt szenvedéllyel. Sokszor ízléstelenül és gorombán. Mind többen és többen sorakoztak a harcolók táborába. A Budapesti Hírlappal szemben két sajtóorganum állt: a Világ és a Nyugat. Ütötték Adyt és verték Gyónit, élesen szembeállítva egymással irodalmunk e két nagy értékét. Vértől szívvel olvastam a Budapesti Hírlap Adyt letiporni akaró cikkeit — amely lapban Gyóni Gézának idehaza is kinyomtatott könyvéről a tárcarovatban én írtam az ismertetést — de vértett a szívem akkor is, mikor Gyónit akarták visszalökni az ismeretlenség homályába — s még jobban, mikor Gyónit ütőkártyának láttam Adyval szemben, kiért Gyóni oly sokszor kifeszítette acélos melét.

Persze erről Dunántúli nem tudott semmit, de nem tudtak Adyék sem. Így kötelességemnek éreztem beleszólni a vitába, a félreértések kiküszöbölése s a dolgok helyes megvilágítása érdekében.

Ezzel a céllal kerestem fel 1915. november 10-én este a Világ főszerkesztőjét, Purjesz Lajost, bejelentve, hogy az Ady—Gyóni-vitához szeretnék a Világ hasábjain hozzászólni.

Purjesz kissé bizalmatlanul fogadott.

Azért jöttem személyesen — mondtam —, hogy feltárjam megírandó cikkem anyagát. S biztosra veszem, hogy ha cikkem napvilágot lát, Dunántúli menten kapitulálni fog, s vége is lesz az áldatlan harcnak. S a még mindig bizalmatlankodó Purjesz előtt feltártam Gyóninak Ady iránti lelkesedését, a Dunántúlon vele folytatott Ady-kultuszunk részleteit, s felolvastam az Adyhoz szóló Gyóni-verset, ismertettem Cézár, én nem megyek című hatalmas versét, megrázó tiltakozását a Cézárok önkénye ellen, mely milliók életét dobja a mészárszékre.

Mikor Purjesznek ezt a verset felolvastam, a kézirat után nyúlt, s mikor maga is elolvasta, kinyitotta a szerkesztőség ajtaját: „Urak, jöjjetek be egy-két percre. Hallgassátok meg a világ-irodalom egyik legszebb versét.” S mikor ő maga felolvasta a verset, azzal a kérdéssel fordult hozzájuk: „Mit gondoltok, ki ír-

ta ezt a verset?” persze mindenkire gondoltak, csak Gyóni Gézára nem, aki ellen a Világ is ontotta cikkeit. Purjesz még aznap este megíratta velem a cikket, azzal a kéréssel, hogy Gyóninak Adyhoz írt verse, valamint a Cézár, én nem megyek című vers egész terjedelmében bele legyen dolgozva.

Így másnap, 1915. november 11-én meg is jelent cikkem a Világban Ady Endre és Gyóni Géza cím alatt s „Dunántúli figyelmébe” alcímmel, két teljes oldalon. Kinyitottam a vakon hadakozók szemét, s Dunántúlival megértettem, hogy Gyóni Gézát Adyval szemben nem használhatja fel ütőkártyának, mert hisz Gyóni Géza rajongója Ady Endrének, híre-neve érdekében valóságos apostoli munkát fejtett ki, s hozzá verset is írt. Dunántúli téved, amikor Ady Endrével és Gyóni Gézával kapcsolatban két teljesen különböző s egymást letiporni akaró világnézetről beszél s mikor Gyóni Géza érdemszálaiból korbácsot akar fogni, hogy azzal suhintson szét Adyék felekezetében. Téved Dunántúli, mert maga Gyóni Géza is átértézte és elismerte annak az igazát, amit Ady egy nagyon öntudatos pillanatában mondott, hogy ő a *ma* élő magyarságnak minden kultúrtörökvését magában hordja. S míg az annyi magyar lélek által körülrajongott, de a nemes vadnál is jobban üldözött Ady Endre futotta a maga merész ívelésű költői pályáját, Gyóni Gézát csak kevesen kísérték figyelemmel.

Aztán jött a világháború, mely Ady Endrét meghagyta a „ma legszenvedőbb magyarjá”-nak — Gyóni Gézát pedig csatasorba állította. Így íródtak azok a versek, amelyekből a háború lelke riasztó harangzúgásként szól felénk. — De Gyóni intencióján messze túllő az, aki a háborús költészet e produktumait arra akarja felhasználni, hogy olyan poétánkat, mint Ady vagy Babits, csak azért, mert ők idehaza szenvedik át a világháború borzalmait, s nem harci dalokat énekelnek — Gyóni Gézával ledorongolja. Aki Gyóni Gézát így értékeli, az vét Gyóni Géza ellen.

Ady Endre és felekezete e könnyes és véres napok alatt a legfinomabb kultúrlélek fájó rezgéseit adja. Gyóni Géza pedig a be-

lékényszerített erők e véres tusájában, a pokoli élethalálharc erős költője. Cézár, én nem megyek című versét Gyóni 1912-ben írta, mikor ugyancsak háborús készülődések voltak. Elnyomott, leigázott millió lélek öntudatra ébredésének hangja e szimbolikus vers. Annak idején Gyóni felolvasta Sopronban, a Frankenburg Irodalmi Körben, s a közönség tombolva fogadta. De jött két évre rá a mozgósítási parancs, s utolérte a néplelket a tömegszugessztió. S átformálta az események fátumszerű torlódása Gyóni lelkét is. De ha életét, vérért kész is felajánlani Gyóni, eszménye a Béke, és shakespearei átkot mond arra, „aki e vértengert valaha orvul földidézte”.

Ezek a versek adják meg Gyóni háborús költészetének, egyéniségének, világnézetének karakterét. E világnézet tehát távolról sem áll ellentétben azzal, amelynek Ady Endre is egyik fő képviselője, s amely az új Magyarország kialakulását lett volna hivatva szolgálni.

Ha két világnézetről beszélünk, Gyóni semmiképpen sem tartozik ahhoz, amelyet Dunántúli vall, s így még kevésbé alkalmas arra, hogy ütőkártya legyen Adyék ellen. Gyóni Géza is értéket képvisel irodalmunkban, még ha Ady tábora fölizgatott kedéllyel nem akarja is meglátni, s ha Ady egy magánlevelében úgy nyilatkozott, hogy Gyóni Géza sohasem is volt költő. Vas-kosan tévedett Ady, mert bizonynyal elhamarkodva mondotta ki az ítéletét, anélkül, hogy Gyóni költészetét ismerte vagy csak ismerni akarta volna.

Gyóni Géza Ady hatását el nem tagadhatná, nem is akarja; de Ady sem vallhatja Gyóni Gézát egyenes utánzójának, mert egyéniségét még a friss hatások alatt is (l. Gyóni Szomorú szemmel című kötetét) meg tudta őrizni. Annál inkább tudta magát emancipálni a gránátok földjén, mikor lelke is sajátos tartalommal, új élményekkel volt telítve, s tudott lírájának is sajátosan egyéni hangot és nemzeti tartalmat adni.

Ez volt a Világban megjelent cikkem tartalma.* — Purjesz Lajos előtt nyilvánított jóslatom megvalósult: a Budapesti Hírlap Dunántúlija kapitulált, s az Ady—Gyóni-féle irodalmi harc véget ért. Mégpedig nemcsak elnémulással, hanem Rákosi Jenőnek jobb meggyőződésre való fordulásával.

1917 júliusában, épp Gyóni Gézának a krasznajarszki fogolytáborban történt halála napján jelent meg Egy magyar bárd sorsa. Gyóni Géza élete és költészete című könyvem. Külön fejezetben tártam fel az „Írók harcá”-t, amely Rákosi és Ady tábora között lefolyt. Könyvem befejező részét ekképpen végzem:

„Gyóni Gézát nem tette kisebbé Ady nyilatkozata. Ady értékét nem vitathatja le Dunántúli sem. De hogy Gyóni Ady nélkül nem lett volna a világháborúnak az a lírikusa, aki az Adyval való szellemi kapcsolat folytán lett számunkra, az is bizonyos. — Ady oly értéket képvisel irodalmunkban, akinek hatása semmiféle fejlődésben nyomtalanul el nem tűnik, s hogy a világháborúban, mint a *most élő költők* legnagyobbika, ő, a mindig harcos, s most békéltető, nem vállalkozott aktív szerepre, azt egyéniségének örök titkán kívül bizonynyal a külső körülmények is magyarázzák. Ha Gyóni Géza idehaza maradt volna, s nem lett volna körülgyűrűzve az életet fojtogató ellenség hadával, s nem lett volna Heroldja vérrel vert időknek, úgy bizonynyal dalainak orkánszerű zengése sem vonta volna magára a figyelmet. Tyrteus csak az lehet, aki mindennek, mi fájdalom s hősiesség, átélője is. Jegtalan igényeket támasztottak tehát Ady ellen is, mikor harci dalt vártak tőle. Lehet, hogy a gránátok földjén, ha azok fölötte zúgtak volna el, s ő kényszerült volna sziklafalat állni a ránk zúdult erők ellen, az önvédelem szent jogán ő is a halál zsoltárait énekelte volna a végvári sasoknak. . . . Bár lehet, hogy ő ott is csak megmaradt volna a *ma* legnagyobb szenvedőjének. . . . Pár évvel ezelőtt Gyóni is úgy érezett: Cézár, én nem megyek. Annak a *léleknek* azonban, mely benne oly nemesen s

* A teljes szöveget l. ÖPM XI. 419—24.

annyi öntudattal lobogott föl, s melynek tüze milliók lelkét lobogtatta felénk, oly hatalmas megszólaltatója lett, hogy nevét méltán és büszkén iktathatják be nemzeti irodalmunk nagyságai közé azok is, akik *Ady Endrében egy sajátosan nagy, egyedülálló poétát tudnak és ismernek, s Gyóni Géza költészetében is inkább az emberséges embert, a poétát szeretik meg, mint a hőst, a katonát.*”

Könyvemről — Dunántúli ellen foglalt álláspontom dacára — a Budapesti Hírlap 1917. július 7-i számában, többek között a következőket írja Rákosi: „Nagy Lajos barátja és iskolatársa volt Gyóninak és mint ilyen, életének, egyéniségének legjobb ismerője. Rendkívül érdekes a tanulmány utolsó fejezete, mely Gyóni elhelyezkedéséről és a személye körül keletkezett irodalmi harcokról higgadtan, mérséklettel és minden elfogultságtól menten tárja fel a valóságot.” Így szól Rákosi, arról az írói harcról, melyben ő kapitulálni volt kénytelen.

De, hogy Adyt is megszólaltassam az Ady—Gyóni-perben, fel kell jegyezni egy elkallódott levelének vallomását, amely emlékezésem szerint így szólt, egy hozzá intézett levelemre s a Világ cikkére is válaszolva: „Igazad volt — Gyóni Gézát én nem ismertem, sohasem foglalkoztam vele.”

Találkozásaink

Adyval egyébként, levelezésünkön túl személyesen csak kétszer találkoztam. Gyúrói parókiánkra — bár többször ígerte — nem jutott el (l. Gy. N. L. levele: 1914. nov. 17., MTA K 10/36). 1917-ben Purjesz közvetítésével a feleségemmel együtt egy Andrassy úti kávéházban töltöttünk vele egy délelőtti jó órát.

Mi a telefonon megbeszélt időben pontosan megjelentünk, ha jól emlékszem, a Palermo kávéházban, s érthető izgalommal vártuk már rég szívünkbe fogadott barátunkat. Negyedórai késséssel megjelent az ajtóban, s természetesen menten fölismertük.

Ahogy körültekintett, én menten fölálltam, s Ady egyenesen jött asztalunkhoz; velem kezét szorítva, kedvesen fordult feleségemhez: „Maga a gyúrói papné? Úgy néz ki, mint egy leány. Úgy gondoltam, egy tekintélyes asszonysággal lesz találkozásom.” Sok mindenről beszélgetve ekkor újból megígérte, hogy nem fog addig meghalni, míg meg nem fordul a gyúrói parókiában. Beszélgetésünk kapcsán persze Gyóniról is szó volt, s megismételte, amit levélben már egyszer érintett is, hogy Gyónit ő csak névleg ismerte, s mikor Gyóninak hozzá írt versének utolsó versszakát idéztem:

Mert büszke utat jár még egynéhány
S ha téged elnyelt már az Óceán
S lopott csóvája kihunyt bolygóidnak,
A magyar égen, — mást te sem hihetsz, —
A magyar égen akkor is lesz csillag.

— „Csillag lehet — mondotta mosolygó öntudattal —, de üstökös nem. Mert ahhoz, hogy egy-egy üstökös megjelenjen, századok kellenek.”

Másodszor a Világpáholy egyik összejövetelén találkoztam vele 1918 októberében, ahova mint vendég jöhetett. A dátum azért biztos [?], mert a Jászi Oszkár vezette polgári radikális párt megalakulásáról [?] beszélgettünk, az alakuló ülés pedig 1918. október elején volt, s én is beszéltem. Ekkor már nagyon fáradtnak, betegnek mutatkozott, de nem gondoltam, hogy „rokona”; a halál oly hamar elviszi közülünk.

Ő eltávozott, de harcom az ő kultuszáért rendületlenül tovább folytattam.

Ady zsenijének egyik érdekes föl nem ismerője, méltányolni nem akarója vagy nem tudója az orosházi szegény, autodidakta béresfiúból, csőszből szocialista íróvá és költővé, a Népszava munkatársává, a Világsszabadság című földmunkáslap szerkesztőjévé, később a Károlyi-kormány államtitkárává, a proletárdiktatúra alatt népbiztossá, majd nemzetgyűlési képviselővé lett Csizmadia Sándor volt. Igazi őstehetség. Húszéves koráig egyetlen olvasmánya Petőfi volt. De alaposan magába is szívta Petőfi lelkét, szabadságszeretetét. A magyar proletárvilágirodalom ő volt a megteremtője, a földmunkások szociális megmozdulásának egyik megindítója, a Békés megyei aratósztrájkok fő-fő szervezője. Egyébként ő volt az Internacionálé — nemzetközi munkásinduló — egyik fordítója is. A 20. század első éveiben nőtt nagyra mint szocialista költő. Hírneve, népszerűsége a munkások táborában vetekedett Petőfiével. Egyébként mint a Népszava munkatársa és házi költője tett szert hírnévre a szocialisták táborában, s nevelt maga mellé írói gárdát. Mikor azonban Révész Bélát, Ady benső barátját a Népszava meghívta munkatársának, s Révész átvette 1907-ben a Népszava irodalmi rovatának vezetését is, megnyitotta a Népszava hasábjait Ady proletárversei előtt, s ezek a Népszava házi költőinek, elsősorban Csizmadia Sándornak a féltékenységet s egyben ellenszenvét Ady költészete ellen életre keltették. S az éles ellentét, amely Ady és a holnaposok ifjú gárdája meg az öregek hada között mutatkozott, most már kiéleződött a Népszavában is, mind a szerkesztőségben, mind az olvasók táborában.

A támadást maga Csizmadia Sándor kezdte, átvéve Rákosiék nótáját, hogy Ady szimbolizmusa érthetetlen, s nem alkalmas a proletár érzések és gondolatok kifejezésére és megértésére — másrésről meg a háta mögött állók tábora hangoztatta: „Ne faragjunk bálványt polgári írókból a munkásság számára.”

A másik táborból Bresztovszky Ernő kelt rögtön Ady védelmére.

Csizmadia Sándor a saját táborában folytatott Ady-ellenes harcban mély sebet kapott, amit a pártbizottság sem igen tudott enyhíteni, s önérzetében és költői öntudatában megsértve, ha nem vált is ki a Népszava szerkesztőségéből, a Világ megalakulása után annak is munkatársa lett. A Rákosi-vita során ő is elutasítja a maradiak nézeteit (l. ÖPM XI. 463).

Én 1915-ben, a világháború első évében ismerkedtem meg vele személyesen. Két évtizedre szóló személyes barátságunk ideje alatt sokszor esett szó Ady Endréről; — az ügy kezdetben ugyan érzékeny sebe volt, de sok-sok beszélgetésünk, vitánk és sok tiszta, világos Ady-vers ismertetése után ez a sebe is gyógyulni kezdett. Rövid időn belül ugyanis rájöttem arra, hogy Csizmadia sem azért Ady-ellenes, mert Ady költészete keltett benne ellenszenvet és haragot, hanem mert féltékeny volt proletárköltői hírnevére, és mert Ady költészetét tulajdonképpen nem ismerte, nem is olvasta, már eleve elzárkózott előle Rákosiék hatása alatt, s emberileg érthető költői féltékenysége miatt. — Csizmadia Sándor Adyt csak azokból a proletárversekből ismerte, amelyek a Népszavában megjelentek, s úgy gondolta: proletár szempontból s eszmei tartalom szerint olyan verseket ő maga is ír, ha ugyan nem különbeket.

Csizmadiával való baráti együttlétünk jó idejét arra szenteltem, hogy Csizmadiát megismertettem Ady költészetével. Különösen vonatkozik ez az első proletárdiktatúra utáni időszakra, mikor is Csizmadia egy-egy hozzánk jövetelekor több napot töltött nálunk. Tehát ilyenkor — már az Ady halála utáni időben — az *Új versekkel* kezdve s *A halottak élén* című verskötettel befejezve, előbb mindegyikből olyan verseket olvastam, amelyek Csizmadia értelméig is elérték tisztán, világosan. El is fogadta, meg is hallgatta őket, mint „jó, sikerült” verseket.

— Hiszen, ha mind ilyenek vónának — mondotta többször helyeslőleg nagyot kortyintva poharából (mert Adyról kezdet-

ben csak borközi állapotban lehetett vele beszélni) —, akkor nem volna semmi baj.

— De ha mind ilyenek volnának — válaszoltam —, akkor Ady nem lett volna az az Üstökös, aki forradalmat ébresztett a magyar társadalmi és szellemi világban, mert akkor Ady Rákosiék kegyeltje lett volna.

— De minek az a szimbólum — hördült föl méltatlankodva —, mit akart Ady a sok szimbolikus versével, mikor azt a nép úgysem értette meg?

Egyik ilyen kifakadásakor elővettem Ignotusnak a Magyar Hírlap tárcarovatában a *Vér és arany* megjelenésekor írt tanulmányát, melyből többek között a következőket olvastam föl Csizmadiának: „Az élet sem csakis azoknak való, akik megértik; ha nem így volna, valamennyien fölakaszthatnók magunkat. Ez a csupa értelem-ember [Ady] ritkán ír olyan verset, melynek pontosan kipécézhető értelme volna. Ezért, hál' istennek, nem muszáj megérteni, s nem is fontos, hogy megértsék. Ez különben is csak a tudományban fontos. A költészetben az értelem számára való foglalat csak egy az ezer adalék közül, mellyel a költő együttvéve mesterkedik ki azt, hogy a papirosra olyasmit szegezzen le, ami az olvasót ugyanolyan állapotba ejtse, mint aminő őbenne nyugtalankodott volt kifejeztetés után.”* Így folyt a beszélgetésünk, az irodalmi vitánk borozgatás mellett.

— Rugass be egyszer jól — mondotta tréfásan Csizmadia —, s megpróbálok én is Ady-stílusban írni. Mert úgy mondják: Ady csak akkor tudott írni, ha mámoros volt. Igaz ugyan, hogy én is írtam már sokszor boros állapotban, de annál világosabban láttam, hogy kik között kell szétvágni, s mi az örök cél: „Csak vissza nem” — mert ezt a versemet is Ady-módra írtam:

* MHírlap 1908. jan. 14.; I. Kísérletek. 1910. 206; Ady-Múz. II. 31.

Nem nyíló kertben él az ember
A világ inkább pocsolya;
Ha nem táplálom szent tüzemmél,
Nem lehet itt tavasz soha,
Aki bátor, jöjjön velem,
Lángba, viharba, égre hágva —
Csak vissza nem!

Nyafog néhány, reszketve, fázva
Keresgeti, mi hát a szép,
Míg szerteszt künn a világban
Toporzékolva vár a nép!
Kantárját oldom, tépdesem,
Hadd száguldjon büszkén előre —
Csak vissza nem!

Végeredményben betörtünk a szimbólumok világába is. Keresztük együtt a szimbólumok lelkét, s ha rátaláltunk — koccintottunk. Annyira jutottam Csizmadia Sándorral, hogy Ady Endrét méltó költőtársának tekintette, mert akkor már olvasta, s így ismerte, és meg is értette.

III. A KOR ADY-ISMERETÉRŐL

„Leköpöm a múltat”

Csizmadia Sándornak Ady iránti kezdetleges ellenszenve abból származott, hogy Ady költészetét nem ismerte. S Ady elleni támadását Rákosiék cikkezésének nyomán intézte. De még Csizmadia Sándorénál is sokkalta groteszkebb két Ady-ellenes magatartást vázolok föl, amiket azért tartok méltónak a följegyzésre, mert rávilágítanak arra, hogy még művelt, tollforgató emberek is mily fölületes módon, egyszerű Ady-paródiák révén törtek pálcát Ady fölött.

Az egyik eset egy evang. papköltő barátommal, Szalay Mihály bokodi (Komárom m.) lelkésszel történt meg, aki egyébként tehetséges költőnek indult A nagy országúton című verskötetével. Érdekelte az irodalmi élet, s így tudomása volt arról, hogy egy furcsa szerzet, valami Ady Endre is betört a magyar Parnasszusra. Mikor Gyóni Gézával a Dunántúlt jártuk Ady *Vér és arany* kötetével, pár órát nála is töltöttünk, s olvastunk föl néhány verset az Ady-könyvből, amikre ő jóízűen nevetett. Bokod a Fehér—Komáromi Ev. Egyházmegye területén fekszik, úgyszintén Gyúró is, ahova én 1912 januárjában kerültem papnak. Szalay Mihály barátom 1910-ben megénekelte egy jól sikerült verssorozatban A gárda cím alatt az egyházmegye papságát. De mert a vers keletkezése óta személyemben új ember érkezett a lelkészi karba, arcképcsarnokát ki kellett egészíteni az én portrémmal, amelyet Szalay ekképpen festett meg:

Most, hogy tova nyomult Kolomán Mikulás,
Utódja leve egy nótázó pikulás:
Első vagy Nagy Lajos. . . E név kedvre hangol,
Bajusza majd Wilhelm, majd fogkefe angol.
Ebből is látható, hogy nem maradista,
Hanem amint illik: holnapos adysta.
Fagyos tűz, tüzes fagy égeti, fagyasztja,
Új, nagy jövődőnek tésztáját dagasztja.
Érzések, vérzések, átások, látások,
Új tervek, új okok, új harcok, vágyások
Új célok, új utak, új levegők, vizek,
Új stbik még úgy kilencek, vagy tizek. . .
Új, új, új — mindig új — minden új, csak az új!
Csak Adyt, csak Adyt, más nótát ne tanulj!
Én is úgy végzek hát versbe, mint az új had,
Adytól idézve: „Leköpöm a múltat”.

— Te Miska, te nem Adytól idézől — mondtam neki, mikor — különösen a záróssorral nagy tetszést aratva — felolvasta A gárdát —, mert amit írtál, az nem Ady-köpet. —

— Úgy látom, barátom, már te is megtagadod a mesteredet, válaszolt nevetve Szalay.

— Nem tagadom én, csak azt akarom tudomásodra hozni, hogy amit idéztél, nem Ady-sor, csak Karinthy Frigyes paródiája.

De mert Miska barátom megmaradt amellett, hogy a záróssor Adyból van idézve, a papi Gárda jóízűen mulatott az új magyar líra eme modern megnyilatkozásán — s Ady költészetén.

Egy másik eset

Gelsei Bíró Zoltán, az Alkotmány című lap belső munkatársa, több könyv írója, végtelen szellemes, társaságbeli ember volt, de az akkori kor szelleme szerint, anélkül, hogy Ady költészetét ismerte vagy csak ismerni is akarta volna, halálos ellensége Adynak, rája a legsúlyosabb kifejezéseket szórva. Bevallotta, hogy Adytól csak egy verset olvasott: a „Leköpöm a múltat” címűt. De ezután nem volt többé kíváncsi Adyra.

— Nem olvastad te azt az egy Ady-verset sem — mondtam neki — csak felszedted valahol, mert ha valóban olvastad volna, tudnád, hogy az Karinthy Ady-paródiája.

Így folyt az akkori élet a magyar irodalom körül.

Szabó József evang. püspök Adyról

Szabó József a megszüntetett Dunáninnen Ev. Egyházkerület utolsó püspöke, majd balassagyarmati lelkész, diákkorától kezdve rabja lett Ady költészetének, s az Evangéliumok hirdetése és magyarázása közben nemegyszer segítségül veszi Ady költészetét élet- és sorskérdések megvilágítása céljából.

A reformátusok — bár támadott közöttük oly tábor is, amely süket maradt Hörtobágy poétájának dalaira, odaállva Rákosiék mellé —, mégis jobban fölfigyelték Adyra, és szórványosan kezdtek büszkéké lenni hittestvérükre. Baltazár Dezső* debreceni püspök hamar fölfigyelt Ady zsenijére. Makkai Sándor** kolozsvári ref. püspök meg talán még a célon is túllőtt, annyira mosni, tisztázni igyekezett Ady költészetét még ott is, ahol Ady zsenije és egyénisége nélkül is ragyog. Nagy örömmel vettem hát tudomásul, hogy ha mindjárt nem is az Ady körül támadt kemény harcok idejében, a mi evang. egyházi életünkben is támadott bátor bizonyágtevője az Ady-kultusznak, Szabó József püspök személyében.

Szinte egyik missziójának, nemzeti feladatának tekintette, hogy amit a kortársak elmulasztottak, ő jóvátegye, pótolja. A Dunántúl nagy városaiban, Szombathelyen, Győrben Ady-esteket rendezett, s igyekezett bemutatni Ady igazi arcképét. — Egyébként erről a misszióról beszéljen Szabó József püspök maga egy hozzám intézett levél szavaival:

„Kevés olyan találkozásunk volt eddig, melyen végül is ne Adynál kötött volna ki a beszélgetésünk. Nagy, közös témánk a magyar ég üstököse. Magam is állandóan foglalkoztam Ady költészetével. Számos előadást tartottam többfelé.

Akkoriban 10 évig a Harangszó című hetilapunk szerkesztője voltam. E lap naptárjának két évfolyamán írtam Adyról. Az 1943-asban »Ébresztő«, az 1944-esben »Ady vallásos költésze« címen. (E naptár 40.000 példányban jelent meg.) Ez utóbira több levelet kaptam: egyik köszönte, másik kifogásolta a cikket.

* Baltazár Dezső (1871—1936) liberalizmusa és kemény kálvinistasága elismerést keltett Adyban, de elítélte közéleti ambíciójának megnyilvánulásait. Baltazár lapja, a Lelkészegyesület Ady mellé állt a Rákosi-vitában (l. ÖPM IX. 137, X. 132, 158, 161, 163, XI. 121, 566; kötetünkben: 74).

** Makkai Sándor kolozsvári ref. püspök (1890—1951) könyve, A magyar fa sorsa (1927) nagy vita-visszhangot keltő kiállítás volt „a vádlott Ady” mellett.

Szerettem volna lelkészi karunk ifjabb nemzedékeit rákapatni Ady költészetére. 1944-ben ötven fiatal és irodalmi érdeklődésűnek ismert lelkészt külön e célra nyomtatott levelezőlapon megkérdeztem *A Minden-Titkok versei* mottóversének az értelme felől:

*Bajvívás volt itt: az ifju Minden
Keresztüldöfte Titok-dárdával
Az én szívemben a Halál szívét,
Ám él a szívem és él az Isten.*

Nem válaszolt mind az ötven, de a válaszokból igen érdekes csokor lett.

1950-ben »Ady a papoknak« címen püspöki körlevelet adtam ki. Azt hiszem unikum a püspöki körlevelek történetében. Így kezdődik:

»Papok ivadéka«, s mi, papok a papok ivadékától mért ne tanulhatnánk?! — Igéi bővek, zengők, nagyok, — felénk is, s nekünk sem kell mindig dugott füllel járni.

Adynak teológiája van. Persze furcsa, szokatlan teológia ez.

Itt-ott meg is kellene botránkoznunk ezen a sajátságos antropomorf, paradoxonos, csupa hús-vér teológián. — De azért mégis meg kell belőle éreznünk egy »Istenhez hanyatló árnyék« elementáris és egzisztenciális lélektusáját, amint véresre veri magát, miközben a fal túlsó felén levő deus absconditust* szeretné kitapogatni.

Ez »papok ivadéka« itt-ott kemény szemrehányásokkal illeti a papokat. Többnyire szociális kötelességek elhanyagolását s önzős érdekeik előretolását veti a szemükre:

Kemény szavak, de hogy nagy gyarlóságainkra és mulasztásainkra mutatnak rá, az bizonyos. — Jobb itt megalázkodni, mint háborogni.”

* elrejtőző, titokzatos, ismeretlen (Isten)

Kivonatossan jelezve, így állította össze Szabó József püspök Adynak, a „papok ivadéká”-nak teológiáját, hogy abból a hivatásos papok is kivehessék mindazt, ami a küzdő embernek útmutatója lehet az élet harcában. —

„S hogy Adyban mit szeretek? — kérdezte levele befejezése-képpen Szabó püspök. — Nem könnyű megmondani. — Régi magyar mélyből fakadt modern nyelvét, széles skáláját, szimbolizmusát, prófétai nemzetlátását, igaz hazafiságát, egzisztenciális őszinteségét, egészséges szocializmusát, tragikus életét, hatalmas líráját.”

*

Ezek közlésével leteszem én is a tollat, meghajtva zászlómat az előtt a nagy valaki előtt, aki, míg itt járt, őszintén vallott:

*Pogány rímek, muzsikák között
Szomjazok valami örököt.**

1958

I.

[Gyúrói] Nagy Lajos (1883—1970) evangélikus lelkész, a Fejér megyei Gyúró község (Martonvásártól nyugatra 10 km) papja volt 1953-ig. Radikális nézetei miatt sokszor került összeütközésbe a Horthy-korszak egyházi és világi hivatalosságával. Több verseskötete és publicisztikai írása jelent meg. Ő írta az első összefoglaló munkát Gyóni Gézáról (1917), akivel soproni teológusként barátkozott össze, és megnyerte őt is Ady hívének. Gyóni 1914-ben háborúba vonult, s a galíciai (Lengyelország) Przemyślben az oroszok ostromgyűrűjébe került. A véres megpróbáltatások hónapjaiban írt verseit 1914 karácsonyára ki is nyomtatták, s repülővel juttatták ki a várból. A kis kötet egy példányát Gyóni elküldte Rákosi Jenőnek, aki a háború szenvedéseit, a harcoló katonák

* *Pap vagyok én*

gyötrő, keserű érzéseit megszólaltató verseket a férfias helytállás, hősi elszántság hirdetésére, a harcos hazafias szellem hevítésére igyekezett hasznosítani: az Országos Hadsegélyző Bizottság, újabb versekkel bővítve, 1915 márciusában itthon is megjelentette a Lengyel mezőkön, tábornút mellett c. przemysli füzetet, Rákosi Jenő előszavával. Az ő lapjának, a Budapesti Hírlap nyomdájában készült, s további kiadások követték, több tízezer példányban. Egyszermind jó alkalom volt ez számára, hogy Gyóni háborús költészetének férfias hazafiságát szembeállítsa a már régóta hazaárulónak bélyegzett Ady dekadens, defetista emberi és költői magatartásával; ez adott indítékot ellene indított újabb hadjáratának.

Az Ady-rajongóvá lelkesült Nílről, személyes kapcsolatukról és anyáskodó író-barátságairól I. Eml. III. 352—62; IV. 443—8, 466—8). — Férje, Rozsnyay Kálmán, társa az Ady-hívőségben: lelkes buzgalommal gyűjtötte az Ady-irodalmat s a költővel kapcsolatos dokumentumokat, kéziratokat, emlékeket; ez a gyűjtemény lett alapja az 1942-ben kezdeményezett nagyváradi Ady-múzeumnak. Már 1925-ben összeállította az Adyhoz addig írt, hódoló-emlékező versek antológiáját, 128 költeményből egybefűzött Ady koszorúját (I. Dutka 226—31; Eml. II. 598, III. 260, 359—62, IV. 216—7, 408, 466, 472, 481).

Gyóni nevét — bár több lap munkatársa volt, és addig már két verseskönyve jelent meg — a „relatív ismeretlenségből” emelte ki az itthon is kiadott przemysli füzet, s a háború tűz-vér aktualitása egyszerre országos hírűvé tette, mint Rákosi Jenő megállapítja. Az irodalmi köztudat is ekkor figyelt föl rá, de a hirtelen népszerűség fényét az irodalomértők felől az „epigon” minősítés árnyékolta be: Ady hangját érezték ki soraiból, s ez rögződött az utókor véleményeként is. Maga Ady — a szembeállítás keltette ingerült fölényességgel — szintén így nyilatkozott róla, elhamarkodottan és felületesen (I. Lev. III. 148, 409—11; ÖPM XI. 116, 119), bár később, megbékélve sem hallgatta el fenntartásait (I. 596). De épp az lett volna meglepő, ha Gyóni nem kerül Ady hatása alá, hiszen Gyúrói Naggyal együtt érte apostolkodott, s verset írt hozzá. Dunántúli „hittérítő” útjuk jellemzően mutatja, hogy Ady fellépése, újat hozó merészségével, milyen meghökkentő, felkavaró és erjesztő hatású volt, főképp a fiatalokra.

Gyónit nem a hurrá-lelkesedés tette a háború költőjévé, hanem a kényszerű, emberpróbáló élethelyzet közösségelményének érzékeny, őszinte átélése; Rákosi és a háborús propaganda ezt használta ki céltudatos hangulatszításra. Gyóni 1913-ban megírta Cézár, én nem megyek c. hatalmas antimilitarista, háborúellenes költeményét, a Balkán-háborúk fenyegető feszültségében, lázongó tiltakozásként. Egyik utolsó szibériai versében is ezt vallja magáról:

Véres harcok verték föl a híret,
Pedig a béke katonája volt.

A Gyóni—Ady-viszonyról, Nil szerepével kapcsolatosan, l. Eml. IV. 444, 467—70.

Oláh Gábor nagyravágó és féltékeny önérzete, ahogy vetélkedni akart Adyval (l. Eml. III. 69, 77, 82) ellenszenvet keltett, különösen azzal, hogy hajszolta az érvényesülés lehetőségét, s megtagadva a modernség lobogója alá gyűlt nemzedéktársait, Rákosi Jenőhöz alázkodott, aki őt igyekezett kijátszani aduként a holnaposok ellen (l. Lev. I. 482—4, II. 275; Ady-Múz. I. 61, 85—7, II. 74—5; Babits... lev. 309—10; Eml. III. 89, 92, 94—5, 102—3, 675, IV. 197. Ady és Oláh váltakozó előjelű viszonyáról l. Lev. I. 334, 471—7, II. 100; Ady-Múz. I. 116; Eml. II. 752, III. 51, 63—106, 587, 590.

A tízes évek táján Ady körül hullámzó közvéleményt jellemzi a soproni művelt körök befogadó készségéről adott kép: divat táplálta érdeklődés, konzervatív elfogultság és tájékozatlanság egyaránt megnyilvánult benne; az elitelő véleményt sokszor a közzsájon terjedő paródiák szülték vagy szitották. Külön érdekesség, hogy egy pap-tanár vállalkozott Ady költészetének megismertetésére; az ő figyelmét is fölkellette újszerűsége és növekvő híre, de szemléletét a hagyományos elvek és beidegzett konvenciók szorítják kordába. Dr. Mérey Kálmán előadásának — nyilván rövidített — szövege, ill. ismertetése megjelent a Soproni Naplóban: A legújabb magyar líra (1910. febr. 25., márc. 1.). Gyúrói Nagynak néhány hét múlva ugyanott közölt vitacikksorozatából is kibontakozik a Mérey fölvázolta kép Ady költészetéről; a közkeletű negatívumok és „vádakat” tárta hallgatói elé: a magyarságot megtagadó és támadó hazafiatlanság; dekadens „kórházköltészet”, elfajzott, beteges érzékiség; értelmetlen szimbolizmus; idegen minták utánzása. E megállapításokat cáfolja és utasítja vissza Gyúrói Nagy elemző érvelése.

Hogy a cikksorozatnak — bár méltatlankodást keltett, s Mérey sem válaszolt rá — olyan általános meggyőző és megnyerő hatása lett volna, mint a szerző írja, valószínűleg túlzás; a való fejleményeket a vita utóhangjának és az említett májusi irodalmi matiné sikerének az egykori sajtóbeszámolókból való ismerete tükrözhetné (l. Sarkady Sándor: Soproni Szle 1969: 343—50).

Ady cikkét Gyúrói Nagy háborúellenes írásáról l. ÖPM XI. 87; Publ. III. 477. A röpiratot ismerteti a cikk jegyzete, mely közli Gyúrói Nagynak ehhez kapcsolódó két levelét is; a másodikban utal Gyóninak Levél nyugatra c. versére, melynek célzásai, jelzői joggal keltették azt a hitet, hogy Ady és táborá, a

dekadensek és „modernek” ellen szól. Gyúrói Nagy igyekszik eloszlatni Adyban e föltevés-gyanút, elmondva, miként járták a dunántúli falvakat a *Vér és arany* igéivel, bizonyosságul, hogy Gyóni igenis harcos híve, „öklelő Botondja” Adynak, és utal saját, Adyért vitázó soproni cikkeire is (ÖPM XI. 333—5).

Gyóni adott alkalmat és ürügyet Rákosi Jenőnek Ady ellen indított újabb, felfokozott hevű támadásra, mely tág körben gyűrűző, kitarító vitát kavart. Kiindulása Adynak egy — bizonyára provokáló szándékú — levélre adott válasza, melyben Gyóniról fölényesen kicsinylő, lesajnáló véleményt mondott (I. Lev. III. 148, 409—11; Vitályos 60). A meggondolatlan, elhamarkodott nyilatkozat, amelytől felesége ösztönösen óvta (I. Vitályos 60; Révész: Ady trag. I. 118, ill. Ady-tril. 183), valósággal újabb duk-duk-ügyet szabadított Adyra, tömérdek izgalmat és keserűséget okozva bonyodalmaival.

Az állítólagos diáknak írt válasz gyorsan Rákosihoz jutott, s ő — azaz Dunántúli — a BH 1915. okt. 14-i számában a „szörnyű cinikus és pökhendi levél” jogtalan és illetéktelen fölhasználásával — mert megvallja, hogy magánlevélről van szó — a felmagasztalt Gyóni védelmében ingerült hangon támad Adyra és „felekezetére”.

A Csucsán élő költő csak néhány nap múlva szerezhetett tudomást a sértő cikkről — Fenyő 15-én kérdi tőle, olvasta-e „Rákosi idétlenségét” (Lev. III. 410) —, de Móricz Zsigmond rögtön, a Világ okt. 15-i számában, Adynak címzett nyílt levélben hívta föl a figyelmet Rákosi vagdalkozására, és az új élet-szemlélet nevében visszautasítja a régimódiak okvetetlenkedését (I. Lev. III. 410; ÖPM XI. 383—4). Ezzel, ill. Rákosi gúnyos válaszával (BH 1915. okt. 16.; ÖPM XI. 384) indult meg a fél évig csapongó harc, melyben — a névtelen cikkek, glosszák mellett — mintegy harmincan szólaltak meg; a témához kapcsolódó írások száma több mint hatvan (I. Bibl. 848. sz.). A Gyóni—Ady-kérdéstől elszakadva, Ady Lajos, Babits, Hatvany személye és a protestantizmus ügye is belesodródott a vita hullámaiba. Ide kapcsolódik a nagyváradi Tiszántúl c. lapban megjelent Ady-gyalázó cikkek szerzőségének vitás kérdése is: a Tiszántúli aláírás Szűts Dezsőt vagy Krüger Aladárt rejti-e? (I. Eml. II. 418—20, 449, III. 291—6, 333—4; ÖPM XI. 495—9, 512—4, 523, 538—9).

A Gyóni—Ady—Rákosi-vita dokumentumait először Kardos László gyűjtötte, ill. gyűjtette össze: Az Ady—Rákosi-vita. Debrecen, 1940. Az anyagot Láng József körültekintő alapos-sággal, részletesen közli és kommentálja az ÖPM XI. kötetének jegyzeteiben: 376—432, 435—524, 527—76. (A tipográfiai zsúfoltság azonban kissé megnehezíti az áttekintést.) A kérdés irodalmához I. Ady: *Távol a csatatértől*. III. *A névtelen levél*. IV. *Levél Móricz Zsigmondhoz* (1915. okt. 17., ÖPM XI. 106—7), [*Nyilatkozat*] (uo. 110), *Rákosi Jenőnek* (uo. 111—2), [*Nyilatkozat*] (uo. 112). *Jeremiás siralmai* — mindig (uo.

116—7), [*Kolozsvári kritikuszairól*] (uo. 117—9), [*Nyilatkozat*] (uo. 120), *Az én kálvinistaságom* (uo. 120—1), *A Protestáns Szemlének* (uo. 122—3), *Vallás és demokrácia* (uo. 123—5); Publ. III. 495—6, 500—11; Lev. III. 148—57, 198, 409—14, 417—8, 420, 430—1; Vitályos 60, 95—6; Révész: Ady trag. I. 118—46, II. 7—16, ill. Ady-tril. 183—98, 229—30; Bölöni 323—4; Eml. II. 449, III. 291—2, 439, 456—8, 586—9, IV. 418, 426, 469—71, 566, 647—8, 716—7; Király: Intés I. 53—4, 72—90, 280, II. 74, 83, 171, 256, 339. Bibl. 848. sz.; kötetünkben: 492—7, 710—1, 718—9, 724.

Gyúrói Nagy Lajos az ellentétek kibékítését, összehangolását akarta elérni a vitába kapcsolódásával. Úgy vélte, hogy rajongó Ady-hívősege s ugyanakkor Gyóni iránti régi, nagyrabecsülő barátsága s egyéniségének, felfogásának hiteles ismerete egyenesen kötelességévé teszi, hogy eloszlassa a félreértéseket, rávilágítson a valóságot eltorzító túlzásokra; visszautasítsa az Ady elleni jogtalan támadásokat, alaptalan vádakat, de megvédje Gyónit is a lebecsülő ítélkezéstől, föltárja a költői magatartását és hangját meghatározó kényszerű sorshelyzetet, s elismertesse az ő igazát is, őszinteségét és tehetségét. A Világba írt cikkének szándéka tehát a két oldalt kibékítő meggyőzés volt, elhárítása annak az erőszakolt, hamis törekvésnek, hogy a passzív szerepre kárhoztatott, védtelen Gyónit tegyék meg egy mondvacsinált perben vád-tanúnak, ill. prűgelknabénak. (Cikkének szövegét l. ÖPM XI. 419—24.)

Purjesz Lajos, akinek tetszését megnyerte Gyúrói Nagy tényföltáró érvelése, arra gondolhatott, hogy e cikkel talán mindkét felől meg lehet közelíteni az igazságot, és kiegyezéssel érhet véget az elmérgesedett vita. Ez pedig érthetővé teszi néhány nap múlva bekövetkezett konfliktusát Adyval. Rákosi nem reagált ugyan Gyúrói Nagy cikkére, de folytatta személyeskedő hadjáratát Ady ellen, aki sértetten vissza akart vágni, és indulatos írását a Világban akarta közzétenni. A főszerkesztő azonban megtagadta ezt; Ady sértő üzenete nyomán lovagias ügy is támadt, amelyet elsimítottak ugyan, de Ady egy időre megszakította kapcsolatát a Világgal. A kéziratban maradt cikket l. ÖPM XI. 111, ill. Publ. III. 501, 574; e fejleményekről: Lev. III. 155, 420; Hársak 320; Vitályos 62, 64, 92, 98, 101; Ady L. 210; Bölöni 323—30; Király: Intés I. 84. (Az önértékben sértett Adynak hasonló korábbi afférja volt Purjesszel *Esztéta és poéta* c. írásával kapcsolatban is, l. Vitályos 92; Révész: Ady trag. II. 17; Bölöni: 328—9; ÖPM XI. 102, 364—5.)

Gyúrói Nagy cikkének aligha lett meg a remélt és áhított hatása, az, hogy a Gyóni és Ady körüli vita lezárul, s Rákosi az érvektől meggyőzve abbahagyja konok kirohanásait Ady ellen. A csatározás — különféle lapokban — 1916 márciusáig tartott; a BH jó néhányszor belekapcsolódott a polémiába, s maga Rákosi még vagy tíz cikket írt, ellenfeleivel és Adyval hadakozva.

A BH szította harc, ill. Rákosi elszánt és megrögzött Ady-ellenessége, a moderneket visszautasító és elítélő magatartása valójában egy év múlva, érdekes utójáték fordulatával szűnt meg. 1917. febr. 2-án a Pesti Napló Vadnai Béla interjúját közölte Lévy Józseffel, aki Gyóniról is nyilatkozott: nem látja benne azt a tehetséget, aminek Rákosi hirdeti. A BH másnapi számában Rákosi ismét kiállt Gyóni mellett, s reklamáta, hogy Lévy miért nem mondott véleményt „a legújabb költői firmáról, Ady Endre és Társáról”. E felhívásra Lévy azonnal válaszolt egy újabb interjúban (PN 1917. febr. 4.): „Nem titkolom, hogy Adyt és társait tartom legalább olyan tehetségnek, mint aminő Gyóni Géza... Vérbeli költőnek tartom Adyt, Babitsot, Kosztolányit is...”

Erre Rákosi már nem válaszolt. Vadnai emlékezése szerint kijelentette, hogy meghajol Lévy véleménye előtt, s nem fogja többé támadni Adyt. Ezután valóban nincs szava ellene, s Ady-nekrológiában meglepő méltánnyal ír róla. Ebben azonban nyilván része volt a megváltozott időnek (I. Eml. III. 587; ÖPM XI. 552—5; a Lévy—Ady-viszony ellentmondásosságáról: Eml. I. 308, III. 439, 586—7; Kardos Pál: PN 1925. nov. 24.).

A vita nyomán fellobbant közfigyelemből Ady méltán érezte, hogy övé a jövő. Ezt fejezi ki már nov. 16-án „*vén csaholóknak*” küldött, fölényes győzelem-tudattól sugárzó verse: *Ifjú szívekben élek*. Keletkezésére és elemző méltatására vonatkozólag I. Lev. III. 148; Ady-Múz. II. 187; Földessy: Mind. tit. 249; ŐV 62 II. 661; Király: Intés I. 83—90; Borbély Sándor: Így élt A. E. 1989. 200—1.

Adynak Gyúrói Nagyhoz írt levelei valószínűleg elkallódtak, nem tudunk róluk. A személyes találkozások időpontjára vonatkozó közlés is bizonytalan, ill. kétséges. Ady 1917 elején, április második felében és június közepén járt, majd őszől kezdve tartózkodott Pesten, de az emlékezésből nem tűnik ki, hogy mely időszakban történt a kávéházi megismerkedés. Adyék csak 1918 októberének végén költöztek föl Csucsáról Pestre, tehát a szabadkőműveseknél való találkozásra vonatkozó adat is egészen valószínűtlen, Gyúrói Nagy bizonykodása ellenére; talán egy más, korábbi alkalomra utal. Emlékezete nyilván egybevon különböző időpontokat, eseményeket. A radikális pártnak nem alakuló ülését — az már 1914 nyarán megvolt (I. Ady-Múz. II. 186; *Levél a Végekről, Várnak a táborozók*) —, hanem kongresszusát rendezték meg 1918. okt. 14-én; ezen Gyúrói Nagy valóban felszólalt. Ady pedig „betegsége miatt” üdvözlő táviratot küldött harcostársainak (I. ÖPM XI. 151, 619—20).

II.

A közlemény második része voltaképp Ady költői útjának a *Vér és arany*, *Az Illés szekerén* megjelenését (1907, 1908) és a duk-duk-affért (1908. nov.) követő viharos szakaszához kapcsolódik, amelyet Népszava-vita néven tárgyal az irodalomtörténet. Gyúrói Nagy a harc kiobbantójával, Csizmadia Sándorral (1871—1929) való későbbi barátsága révén föltárja a proletárköltő dühös Ady-ellenségének szubjektív és elvi motívumait, s rámutat Csizmadia elfogultságának alapjára: elvakult idegenkedéssel nem is akarta megismerni Ady költészetét, amelynek befogadásához, újszerűségének átérzéséhez egyébként is hiányzott a tájékozottsága, műveltsége. Gyúrói Nagy „Ady-szemináriuma” — évekkel később a nagy vetélytárs halála után — enyhített valamit a régi elutasító ingerültségen, s Csizmadia végül elismerte Ady költő-voltát, s talán megérezte-megértette nagyságának lényegét is. Csizmadiáról I. Eml. III. 499—500.

A Népszava-vita történetéhez I.: Révész: Ady életéről 43—4, 160—202, ill. Ady-tril. 38, 338—65; Ady L. 121; Bölöni 175—8; Lev. II. 9—10, 259—62; Bibl. 507 sz.; Ady-Múz. I. 103—12; ÖPM VII. 455—6, VIII. 452, IX. 382, 526, 604, X. 484; Schöpflin 141—4; Varga 248; Vezér 307—10; Király: II. 32—43, 52, 724—5; Eml. III. 49—502. A vitát Párizsban figyelő Adynak egyetlen megszólalása a közösségvállalás áradó vallomása: *Küldöm a frigy-ládát* (Népsz 1909. febr. 7.); I. Földessy: Mind. tit. 121; ÖV 62 II. 602.

Ady egyébként váradi korszakától kezdve figyelemmel kísérte Csizmadia költészeti és irodalmi szereplését, számon tartotta mint a szocialisták egyik vezető egyéniségét és költőt, rokonszenvvel és elismerő megbecsüléssel írt róla, I. ÖPM VI. 207, 288, VIII. 131. Csizmadiának a politikai üldözés ellen dacoló bátor kiállásával a kor fölháborító magyar viszonyait is jellemzi: „*Itt van Csizmadia Sándor. Magyar poéta. A magyar kultúrának egy kevéssel többet használt, mint a [választási hadjáratban föllépő képviselő]jelölt urak — mondjunk keveset — nyolcvan percent. Kultúrországban erőnek erejével parlamentbe hozza a kormány. . . Nálunk csendőrök őrzik. Be nem engedik abba a választókerületbe, ahová ő voltaképpen csak elveket megy hirdetni. Tán meg is verték már azóta. Mint ahogy Kispesten hazafiasan halálra vertek egy embert, aki azt merte mondani, hogy ő szocialista.*” (ÖPM VII. 214—5)

III.

A tízes évek közvéleményének irodalmi tájékozottságára világítanak rá Gyúrói Nagy adomás emlékei. Kiderül belőlük, hogy Ady „népszerűsítésében”: a költészete, egyénisége és szerepe felől való torz ítélkezésben, a gúnyosan ellenséges hangulat keltésében meghatározó szerepe volt a szokatlan új

hang és mondanivaló ingerelte paródiák, gúnyversek felburjánzó divatjának, mely kihatott a „nyugatos”, „holnapos” modernnek hasonlóképpen megcsúfolt körére is. A kor irodalmi nézeteinek és harcainak bemutatására és elemzésére fontos volna tehát e „másodlagos” irodalom termékeinek összegyűjtése.

Ady kezdettől fogva szembeszállt minden felekezeti elfogultsággal, ez viszont kihívta az egyházak és a vallásos társadalom elutasító és elítélő ellenséges szembefordulását vele és irányával. A kérdést bonyolította az „istenes versek” különös „teológiája”, Ady sajátos, egyéni „vallásossága”-nak nehezen megfogalmazható jellege. A merev, kategorikus, kiátkozó ítélkezés ellenében csak kevés egyházi férfiú próbált vagy tudott megértő közelségbe jutni Ady eszmevilágával. Kutatási területül kínálkozik Ady és a vallás kérdésének, az egyházakhoz való viszonyának vizsgálata is, főként korára vetítve. (Ilyen vonatkozású utalások kötetünkben: 399—400, 410—1, 718, 724.)

Rákosi Jenőnek Gyóni ürügyén Ady ellen intézett orvátmadása olyan sajtóharcot lobbantott föl (Ady—Rákosi-vita), mely csaknem fél évig csapongott (1915—6). Mellékhatásaként konzervatív protestáns körökben vitatták Ady viszonyát a valláshoz és a kálvinizmusához. Ebben figyelemre méltó az akkor Kolozsvárott működő Ravasz Lászlónak Adyval polemizáló szerepe; emlékiratának megjelenésével (Emlékezéseim. 1992) mód kínálkozik a kortörténeti háttér élesebb megvilágítására és a szembenállásuk motívumainak behatóbb elemzésére (vö. 718). Az egész kérdéskör föltárt anyaga: Bibl. 77—9, Kieg. 414. sz.; I. ÖPM XI. 107—27, 376—585; Király: Intés I. 72—80, II. 14, 225.

Hogy Ravasz, aki Ady Lajoshoz kötődő ifjúkori barátsága révén eleinte maga is Ady vonzásába került, miért fordul később szembe vele, etikai motívumokkal okolja meg: bár elismeri tehetségét és költői értékét, mind nagyobb ellenszenvet ébresztett benne Ady életmódja, erkölcsi felfogása és magatartása. S különösen fellobbantotta indulatát az, hogy Ady szinte hivatkozón hivatkozott a maga kálvinizmusára. (Ami személyes ellentétnek hat a vitában, nyilván a szópárbaj hevesességéből ered.) Adyval kapcsolatos nézeteinek sumáját később egy előadásában (1926. júl.) és Makkai Sándor Magyar fa sorsa c. apológiájának bírálatában fejti ki (MSzle 1927. nov.). Szerinte elfogadhatatlan az állítás, hogy — Makkai szerint — Ady a „legvallásosabb magyar költő”, s tiltakozik az ellen, hogy az ifjúság elé emberi, erkölcsi eszménynek, a magyarság prófétájaként állítsák. Adyban „a dekadencia áldozatát és áldozóját” látja. „Egyénisége tragikus és végeredményben tiszteletre méltó: ráment verseire [az élete].” (Ravasz 279—88) Az egész kérdéskör föltárt anyaga: Bibl. 77—9, 1617. és 1904. sz., Kieg. 80. és 414. sz.; ÖPM XI. 107—27, 376—585; Király: Intés I. 72—80, II. 14, 225.

NÉHÁNY TALÁLKOZÁS ADY ENDRÉVEL

1916 januárjában kellett volna megismerkednem Adyval Kolozsvárott. A költőt besorozták Bánffyhunyadon katonának. Hogy ennek politikai oka volt, azt bizonytalán megírják az emlékezők, s hogy kik és hogyan szerezték meg felmentését mint a Nyugat nélkülözhetetlen munkatársáét. Az Ady-pár mindenestre riadtan utazott be Kolozsvárra. Dózsa Endre alispán segítségével akartak minden követ megmozgatni, minthogy Dózsa személyében már házasságkötésük nehézségei középett védőangyalukra találtak.

Tudom, hogy az akkori New York szállóban laktak. Napjainkban az öreg szálló Continental néven megújítva már készítetteti az emléktáblát a kétágyas szoba bejárata fölé, melyben akkor rezideáltak. Itteni napjaikról, viselt dolgaikról ma is élő szemtanúk nálam pontosabban beszámolhatnak. Én baráti levelezést folytattam ekkor egy fiatal kolozsvári lánnyal, ki Boncza Bertukának lánypajtása, később meghitt barátnője volt. Ferenczy Zsizsinek hívták, ahogy a kolozsvári emberek kényeztetik az Erzsébeteket, és anyátlan árva volt, mint Boncza Berta. Hogy az édesanya hiányát különösen nagylány korukban mind a ketten érzékenyen fájlalták, s hogy az akkori modern irodalom, zene, képzőművészet mindkettőjüket elevenen érdekelte, s hogy volt egy közös anyai barátnőjük, Páll Anna nőipariskolai igazgatónő: ez mind-mind hozzájárult baráti érzelmeik elmélyítéséhez.

Ferenczy Zsizi a nála egy évvel idősebb barátnővel mint férjes asszonnyal első ízben találkozott ekkor. Így kolozsvári nap-

jaiknak elmaradhatatlan tanújává lőn. Bertuka ragaszkodott jelenlétéhez. Férje mellett jöttek-mentek a régi barátok, Vince Sándor munkásbiztosító intézeti titkár (Kun Béla utóda ezen a poszton) vagy K. Nagy Lajos fiatal újságíró és mások. Bertukát azonban meg se merték közelíteni korábbi kolozsvári udvarlói és lánybarátnéi. „Jobb emberek” — az egy Dózsa alispán kivételével, aki pedig méltóságos úr, cs. és kir. kamarás volt — olybá vették, hogy Boncza Berta „elrontotta a dolgát”, társadalmon kívüli emberhez ment férjhez. Ám lássa, hogy boldogul vele.

Bertukának tehát e nevezetes kolozsvári tartózkodásuk idején, későn fekvő, későn kelő férje és annak baráti köre mellett, szüksége volt lánykori bizalmasára, hogy legyen kivel megbeszélgetni a „maguk dolgát”. Legyen kivel sustorogni az asztal mellett, míg a férfiak politikával, irodalommal, háborúval kelőképpen kibölcsekedték magukat. Legyen kivel mérlegre tenni régi és új közös ismerősöket. És programot csinálni másnapra, míg Ady elszánja magát a felkelésre, hogy újságot olvasni lesétáljon a kávéházba, vagy megilletődött fiatalokat fogadjon (l. 491—2).

— Mintha velük lettem volna még a Zöld sapkában is — ernyőzi szemé elé kezét az egykori Ferenczy Zsizi, aki idestova negyven éve a feleségem, de akkor még menyasszonyom sem volt. — Mintha Isac Emil* is ott lett volna, de hiába erőltetem emlékezőtehetségemet, mások arcát már nem tudnám vissza-idézni. Háború volt, szigorú záróra. Másutt már nem adtak bort, csak a Zöld sapka fogadóban, túl a monostori vámon. Jó szánút volt és holdvilág, s a kolozsvári bérkocsisok akkor is monostoriak voltak. Szívesen vállalták hazafelé a fuvart. Ady olvasatlanul nyomta markukba a viteldíjat.**

Faggatom, mire emlékezik még?

* Ifjú román író, Ady barátja. l. 480, 486, 491.

** Ady borraivaló-gavallériájáról l. pl. Eml. IV. 570, 588, 725.

— Nálunk, az Erzsébet úti házban is töltöttek egy éjszakát. Ebédre hívta meg őket apám Páll Anna nénivel, ki az én rég elveszett édesanyámnak is lánykori barátnője volt, s kettőnket Bertukával egyformán dédelgetett. Minden jól ment volna, ha nem hozza át a kíváncsiskodás ebéd után a szomszédból N.-né J. Idát. A hangulatot mintha kettévágták volna. Mentől szaporább szóval ontotta bókjait Ida néni, s minél nyájasabban kérte Adyt, hogy olvasson fel valamit verseiből, a költő részéről annál merevebb, már-már durva visszautasításra talált. „Hogy tűrhetnek a házban — suttogta felém, hogy mások is hallják — egy ilyen perszónát, akinek nincs egy őszinte szava?” A nemkívánatos vendég hamarosan szedte is a sátorfáját, sűrű bocsánatkérések között.

— Most már olvasok szívesen. De annak a dögnek — egy sort sem! — vágta föl a fejét Ady, és belelapozott a háznál meg lévő Nyugat-számokba s korábbi köteteibe.

— Három versét olvasta fel akkor nálunk. Készülő új könyvéből — amelyhez a címlapot Bertuka csinálta volna — a *Vándor téli holdat*. Meg azt a régebbit, hogy „*Minden Egész eltörött*” (*Kocsi-út az éjszakában*), és ezzel különösen mély hatást tett. Percekre elnémultunk utána. Ráadásul elmondta a kis hatsoros Léda-verset: *Kereszttel hagylak itt*.

— Emiatt aztán — mesél tovább feleségem — az ebéd egy kicsit elhúzódott, bele a vacsorába. De nem is lett volna más alkalom, hogy ilyen meghitten, versolvasó és vershallgató kedvben együtt legyünk. Akkor érkezett meg Ady felmentése, és olyan búcsúvacsora-féle kerekedett ki az ebédből. A fiatal pár ezt az éjszakát is nálunk töltötte. Apám megosztotta Bandival özvegyi hálószobáját, míg dolgozószobájában, a heverőn, Bertukának ágyaztunk. Innen beszélgetett át Bertuka hosszan, hajnalba nyúló éberséggel, az én lányszobámba, és dél lett, mire méltóztattak felcihelődni. Egy panaszkodó szó nem hagyta el Bertuka ajkát, ám én ezen az éjszakán értettem meg, hogy az én barátom a zsenivel nemcsak annak glóriáját, de keresztjét is magára

vette. S hogy háborúval, házassággal, halálvonatok szakadatlan robogásával a csucsai várhegy alatt, bennük és bennünk mindahányunkban csakugyan: *minden egész eltörött.*

*

Bölöni György Ady-könyve mellett számtalan visszaemlékezést olvastam arról a tüneményes költőről és sokszínű, nagyszerű és nagyon esendő emberről, aki Ady Endre porhüvelyében járkált közöttünk. Valamennyi emlékező nálam sokkal közelebb került hozzá ilyen-amolyan kapcsolatok révén. Ady Lajosné a sógorság jussán tartott igényt Adyról szóló könyvének kiadatására. Mások más címen keresik a nagy kortárs-talány megfejtését. Valamennyien megegyeznek abban, hogy fehér asztal mellett töltöttek el vele hosszabb-rövidebb időt, s az italos Ady megnyilatkozásaiban találnak a maguk akkori magatartására ilyen-amolyan igazolást.

Nekem a józan Ady jutott osztályrészemül.

1916 tavaszán kezdődött és 1918 decemberével végződött személyes ismeretségünk. Nem terjedt többre valójában néhány rövid találkozásnál. Nem volt rá idő és alkalom, hogy intímusabb beszélgetésre kerüljön sor kettőnk között. Engem — hogy úgy mondjam — Bertuka hozományával együtt kapott Ady. Az ismeretlen katona voltam számára, ki felesége erdélyi bizalmas barátnőjének udvarlója, „jövendőbelije”. Tudta rólam, hogy írok, hogy itt-ott jelentek már meg cikkeim, verseim. Ám én soha sem tanácsát, sem véleményét, sem támogatását nem kértem. Félttem tőle, hogy egy szavával lesújt, és akkor jaj nekem. Ugyanakkor nem közeledtem hozzá a feltétlen hódolat hangján sem, amihez a nála fiatalabbak különösen hozzászoktatták.

Valamire azonban ráébresztett. Erdély különleges fontosságára az ő világjárt, nálam jóval szélesebb látókörű szemében. A tény maga, hogy a háborús évek során valamilyen — egyelőre meg nem határozható tárgyi alap nélküli — erdélyi öntudat ala-

kult ki bennem, bizonyos mértékben neki köszönhető. Ez biztos talajt adott lábam alá a nagy költővel való érintkezésben is. Távoli rokonság-féle vagy valamelyes cinkosság alakult ki mindjárt a kezdet kezdetén kettőnk között, az egykori zilahi és az egykori enyedi diák között. Természetesnek éreztük, hogy egy hajóban evezünk, és nem éreztük szükségét bővebb magyarázkodásoknak. Asszonyaink már régebben együvé tartoznak, Csucs mindössze két óra gyorsvonattal Kolozsvártól. Akkor fogunk találkozni, amikor akarunk, „levelezőlap-hívásra”. Nem sürgős, hogy kibeszéljük magunkat. Jönnek majd Csucsán szép nyári éjszakák, és kiülünk a ház elé. Csak ennek a bitang háborúnak lenne már vége.

Találkozásainkat lehetőleg időrendbe szedem. Nem akarnék sem többet, sem kevesebbet: az igazat szeretném megírni, ahogy emlékezetemben él.

*

1916

Hathetes fekvőkúrával kezdtem az évet Tátraszéplak tüdőszanatóriumában. Ide kaptam meglehetősen szűkszavú levelet „jövendőbelimtől” Adyék kolozsvári tartózkodásáról. Többet tudtam meg a kolozsvári Újság című napilapból, melyet magam után küldtettem a Tátrába. Olvastam többek közt a kaján körkérdést a helyi irodalmi nagyságokhoz. Ady költészetéről kellett véleményt nyilvánítaniok, és nyilvánítottak is kertelés nélkül; egyesek — mint az ősz Jékey Aladár — lelkesen magasztalót, mások megvetően elutasítót. Mai eszemmel Kovács Dezső válasza fölött nem tudok napirendre térni. Személyesen csak a háború után ismertem meg közelebbről ezt a sokféle provinciális munkában felörlődött, többre hivatott, izig-vérig haladó gondolkodású tanárembert, Bródy Sándor és Thury Zoltán barátját. Egyedül a háborús pszichózissal tudom magyarázni akkori állásfoglalását.

Ne feledjük: a királyi Románia háborúba lépése az antant oldalán akkor már a levegőben volt. Mi lesz ennek a vége? „Ady úr” pedig ahelyett, hogy Tyrteusként tenne eleget állampolgári kötelességének, a kolozsvári New Yorkban kvaterkázik holmi gyanús szocialista elemekkel. „*S be szép ilyen végzetes néppel / Ugyanaznak tudni magunkat*” — énekelte a Nótázó, vén bakákról, de bezzeg halálba menni velük nemigen akaródzik neki.

Ez volt akkor a közvélemény, különösen a sorozási korhatárt meghaladtak és a különböző címeken felmentett polgári értelmiségiek köreiben.

A kaján riporter a cikkel jelentkezik a New York étterem Ady-asztalánál. A költőt éppen jókedvében találja. És a következő számban csúnyán legorombító válasz jelenik meg az Ady-ellenesek címére. Az Ady-pártiak kegyes elismerésben részesülnek. Gyalui Farkassal, Rákosi Jenő erdélyi fegyverhordozójával elhítetik, hogy ezt csak vér árán, csak „lovagias” úton lehet megtorolni. Párbajsegédek, jegyzőkönyvek és egyéb cirkusz keveredik a dologból. Az Újság szerkesztősege és a fél város kitűnően mulat, de akadnak persze jócskán felháborodottak is. Kolozsvárott egész óceán kavardott fel egy pohár vízben Ady személye körül.

Amit nem az Újságból olvastam, azt utóbb Kőmíves Nagy Lajos elbeszéléséből ismertem meg, aki elemében érezte magát a kaján riporter szerepében.

Tátraszéplak után lábadozónak minősítve vonultam be póttestemhez Marosvásárhelyre. Jövendőbelimmal húsvétra adtunk egymásnak találkozózt Budapestre. Három napra, édesanyám meglátogatása címén, majd csak kimódolok újabb szabadságot. Sok hasznomat úgysem vehették Vásárhelyt. Kardot kötnöm sem volt szabad, a mellhártyámon visszamaradt összenövések miatt.

A póttestnél résztvevő keblekre találtam: háromnapos eltávoztást adtak húsvétra, két utazási nappal megtoldva. Pestről leendő menyasszonyom értesített, hogy már egy hete ott vaká-

ciózik, ismerős kolozsvári családnál. Egész nap Adyékkel „lóg”, Bertuka örül, hogy van kit gardírozzon. Délelőtt a Dunakorzón,* délután a Gerbeaud-ban vagy a Hangliban, este kávéházban. Érdekes Nyugat-matinéra folynak az előkészületek, nekem is szerezhethet rá jegyet, és ott majd bemutat barátainak, ha én is úgy akarom.

Ama nevezetes Nyugat-matinéről** volt szó, amelyen Ady meghűlve, rekedten, éppen csak elsuttogta valahogy *A mosti márciust* és egy másik versét.*** Az ifjúság így is tomboló tapsal adott kifejezést rokonszenvének, hűségének, de a nap hőse akkor tagadhatatlanul Babits volt. A műsor gerincét Schöpflin nagyobb lélegzetű, igen értékes, de szürke tanulmánya képezte, míg Babits adott pillanatban börtönt kockáztató vakmerőséggel, a háború kellő közepén, harsány, éneklő hangon békeverset olvasott fel, a Húsvét előttöt. Az elsőségére érzékeny Ady idegei a szeizmográf pontosságával reagáltak a vers nyomán támadt döbbszent csendre, mely székhöz szögezte a hallgatókat, hogy a következő pillanatban orkánszerű tapsviharban törjenek ki. (A félszeg Babits addigra már le is szaladt a pódiumról.)

A jelenetnek a pesti Zeneakadémián közvetlen közlelől lehettem tanúja. Az emelvény mögötti ülések egyikérl, melyek írók hozzátartozóinak és sorukra váró szereplőknek voltak fenntartva, kik a felolvasások egyhangúságát szavalatokkal és énekszámokkal élénkítették. Akkor mutatták be kéziratból a Bartók megzenésítette *Három ősz könnycseppet*.

A műsor végén két-három asszony a Nyugat baráti köréből tüntetően Adyhoz sietett, hogy kedveskedésükkel a gyöngén sikerült szereplés rossz szájízét elvegyék. Ő azonban ifjú felesége és leendő menyasszonyom társaságában ugyancsak tüntetően,

* Az ott, de később készült közös fényképről: 167, 599.

** 1916. márc. 26; I. 610, 653.

*** *Az Akarat cselédjei*

fiatalos vidámsággal sietett ki a Liszt Ferenc térre, ahol megbeszélés szerint találkozniuk kellett.

— Szóval te is... — lépett hozzám, s vette két simogató kezébe a kezemet.

Egymás szemébe néztünk. Az én szemem talán el is fátyolozódott, mert abban a pillanatban megnyílt előttem az egész ember, aki most az idők dühének kiszolgáltatott ifjú katonát simogatja bennem. (Nyilván tudomására juttatták, hogy súlyos sebesülés után lábadozóval fog találkozni. Ezért vált feleslegessé abban a pillanatban köztünk minden bemutatkozó és magyarázkodó szó.) A kézszorításnak hasonlóan gyöngéd melegével — amiben azonban férfi volt jelen — sem azelőtt, sem azután nem találkoztam.

Második szava már a csínytevő gyermeké volt a villamosban. Ők ültek, én velük szemben állva fogózkodtam egy lecsüngő bőrfogantyúba. Intett, hajoljak közelebb.

— Szökjünk meg az „irodalomtól”. Jó? Kis titkáromat* már előreküldtem, foglaljon egy csöndes asztalt a Pilseniben.** Ott majd elbeszélgetünk, en famille...***

Hogyne helyeseltem volna. Éppen erre vágytam én, csöndes, meghitt ismerkedésre. A következő pillanatban már újra ő volt a tört tekintetű, beteg ember, és bejelentette a körülötte ülő „irodalomnak”, hogy ő lázas és „nyavalyás”. Hallani lehetett a felolvasása hangján, hogy mondókáját alig tudta elhörögni. Kérte, mentsék fel őket mára a társas együttlét alól. Majd szállásukon, a Magyar Királyban, ágyban fekvve elbeszélgetnek tíz percet ezekkel a kedves, fiatal erdélyi ismerősökkel. Bertuka pedig „dunsztkötést” tesz a torkára.

* Az ifjú, lelkes Steinfeld Nándor (1894—1945?) 1911-ben szegődött Adyhoz „önkéntes” titkárnak. Ragaszkodó, rajongó hűségét, mindenben segítőkész buzgalmát a költő szeretete és bizalma viszonzta. Ady utolsó éveit végigkísérő szerepének, bensőséges kapcsolatuknak részletes, elemző föltárásával még adós az Ady-kutatás (I. HSz 1919. aug., 134; Kortárs 1965: 1466; Lev.; Vitályos; Ady L. 173; Eml. IV. 762).

** Étterem a Vigadó téren

*** magunk közt, bizalmasan (francia)

Szép tavaszi napsütés volt, enyhén csípős dunai széllel, mikor a villamosról lekászolódva elsetáltunk a Pilseni Sörcsarnokba. Ott várt már a kis titkár, Ady önkéntes szolgálattevő kamarása, foglalt asztalon kellő mennyiségű tavaszi sörökkel.

A szót Bertuka vitte. (Mi sohasem hívtuk őt Csinszának. Úgy éreztük, ez a becenév a házastársak között bizalmas használatra van fenntartva. És talán, majd, az irodalomtörténet számára.) Nevetve mesélte, hogy rá bizony orrol az „irodalom”, ideszámítva az összes „kékharisnyákat”, hogy ő Bandit kiszakította bűvkörükből. Rendes emberekből igyekszik társaságot szervezni maguk köré, akik között emberi szót is lehet hallani, nemcsak egymás ócsárlását hát mögött és magasztalását szemtől szemben.

Kissé élesen hangzott ez a gyerekasszony szájából. Nem akart ő mást, mint korához illő fiatalságot látni baráti körükben és azal ragyogni együtt az ő nagy férje nagy dicsőségében.

Ady mint jól nevelt fiatal férj, büszkén folytatta:

— Van is nekünk már új társaságunk. Jó társaság. Erdélyi társaság. Míg fenn vagytok, oda titeket is szívesen látunk. Naponta déltájban a Hungária étteremben. Biztosan ismered őket.

Ezt a társaságot az egykori váradi újságírókolléga, Nagy Endre önkéntes szakaszvezető verbuválta Adynak. A konferanszié, aki akkor csakugyan tiszteletbeli erdélyi volt. A nagyszebeni honvédek egyik zászlóaljánál szolgált, mint — postaküldönc. A zászlóalj parancsnoka, Rab Ákos százados emelte ki a rajvonalból, és adott neki maga mellett kényelmesebb beosztást. Amolyan udvari bolond szerepkört töltött be Nagy Endre Rab Ákos mellett, majd a dandárparancsnokságon. Ebben a pilanatban éppen végleges kiszuperálásán munkálkodott. Nem az olyan nyápic, dadogó embernek való a harctér. Ő lovalta bele magát, mikor a kezdeti lelkesedésben önként jelentkező hősöket toborzott a sajtóban. Már becsületből sem maradhatott ki az első menetzászlóaljból. Kijelentette azonban, mikor egy ízben hazafelé utaztunk a duklai hágótól, hogy ő bizony a fron-

ton háromféle hősi kategóriát látott csupán: gyáva, gyávább és leggyávábbat. Írt egy „székely” színművet is a Nyugat valamelyik háborús számában.* Úgy beszéltek abban a széke-lyek, mint a pesti konfliskocsisok, valami lehetetlen keverék idiomát.

Nagy Endre Adynak a Pesten szabadságoló Rab Ákost úgy találta, mint hamisítatlan erdélyi hőst. Rab Ákosnak volt valami köze Zajzoni Rab Istvánhoz.** És nagyon jól érezte magát ebben a szerepben. A bort meg a sört szerette, és titkon írói ambíciói voltak. Haladó embernek kellett lennie. Később, a Stromfeld-féle északi hadjáratban Salgótarjától az ő egysége vetette vissza a cseh támadó csapatokat. A Hungáriába ütötte be magát Isac Emil is, ha Pesten tartózkodott. Kedves tréfáktól volt hangoz az Ady-asztal. Részt vett az ugratásokban, hol az egyik, hol a másik fél oldalán a költő tanár-öccse, Ady Lajos, aki le nem szakadt az asztal végéről. A költő mellett pedig az erdélyi vár-úrnő-hitves úgy trónolt ezeken az összejöveteleken hamvas-szőke kecsességével az asztalfőn, mint rangrejtett fejedelem-asszony.

Rövid három nap volt akkor a szabadság. Sietnem kellett Marosvásárhelyre. A költő Hungária-beli erdélyi asztalának dolgairól csak Ady, a felesége és Isac előadásaiból értesültem. Tanúsíthatom azonban, hogy Erdély akkor még nem volt „divatban” Pesten. Csak annyit tudtak róla, mint a Dunántúlról odaszármazott Barta Lajos, hogy Székelyföld szállítja a viceházmestereket a budapesti alagsori lakásokba, és hogy hiába bukkantak Kissármáson a földgáz nagyszerű természeti kincsére. A „szövetséges” Deutsche Bank elütötte a koncot a magyar kormány kezéről. Emlékszem, hogy Ady ez idő tájt nyitott utat a Világban Isac Emil egyik súlyosan kifakadó, intranzigens cikke előtt.

* Erdély fia. Ny 1916. II. 453

** Kalandos sorsú, fiatalon meghalt székely költő (1832—62)

Búcsúzóul azt ajánlotta Ady, hogy irodalmi ügyekben Kolozsvárott Dózsa Endrével és Jékey Aladárral próbáljak valamit kezdeni, miután meghallotta, hogy Kolozsvárt akarok letelepedni. Hogy olvasott-e tőlem valamit, azt én dehogy mertem tőle megkérdezni. Bűnösnek éreztem magam, mert egy cikksozatom (*A székelv ezred hősei*), egyik nőrokonom közvetítésével a háború első hónapjaiban éppen Rákosi Jenő lapjában, a Budapesti Hírlapban látott napvilágot.

*

1917

Babits békeverse volt az az *egy fecske*, amely még nem csinált tavaszt. A háború jócskán elhúzódoott. Asquith brit miniszterelnök minden adandó alkalommal kijelentette, hogy nem is lesz vége az antant teljes, végső győzelméig. 1917 tavasza Békés mezővárosban ért, mint az oda hátravont marosvásárhelyi huszárpótszázad gyalogos kiképzőjét. Ott állomásozó írástudó tartalékosokkal, így Turnowsky Sándorral* és másokkal, valamilyen újhangú erdélyi folyóiratot tervezgettünk. Ugyanakkor engem a harctérre való újabb kivezenylés réme fenyegetett.

Ezt követően jártuk meg Budapestet Nillel — Dapsy Gizellával, a szeghalmi költőnővel —, hogy Adyt közreműködésre környékezzük meg egy Békéscsabán tartandó Gyóni Géza-esten. Bizarr gondolat volt ez, hiszen Gyónit játszotta ki a reakciós közvélemény — Rákosi Jenővel az élen — Adyval szemben valódi hazafias költőnek, bár Gyóni verseiben is voltak tagadhatatlan forradalmár hangok (Csak egy éjszakára). A (családja révén) Békés megyei származású Gyóninak akkoriban érkezett holt híre Szibériából. És az érzelmes Nil elgondolta, milyen szép volna, ha egy szibériai sírhant fölött a sokat gyalázott Ady nyúj-

* Kolozsvári közíró, szociológus (1889—1958), a Galilei Kör egyik alapítója és elnöke; Adyról több írása jelent meg.

tana békejobbot a költőtársnak, a háború áldozatának. (Gyóni bátyja Csabán volt ev. lelkész; Nil őt akarta Adyval együtt szerepeltetni.)

Ezúttal mintha a Vadászkürtben laktak volna Adyék, és ágyban fogadtak harminchét-négytizedes lázzal.

— Már egyet álmodunk, egyformán rosszalkodik a szívünk, egy a hőemelkedésünk, annyira egyek vagyunk — mutatta fel Bertuka bizonyságul férje lázcéduláját és hóna alól a hőmérőt.

Rögtönös határozatba ment, hogy Békéscsabára pedig nem mennek. Ady napok óta gyöngélkedik ilyen bujkáló lázakkal. Az egésznek különben Canossa-járás íze volna.

— Ezt az örömet — mondta a fiatalasszony — nem szerezzük meg „Jenő bácsinak”.

Látták azonban, hogy Nilnek nagyon fáj dédelgetett álmának váratlan lehervasztása. Abban állapodtak meg, hogy alusznak rá egyet. A kedves kövér Nilt meghatotta ez a jóság. Megtelt a szeme könnyel. Odatelepedett Ady párnájára, átkarolta fejét és anyásan, csordultig hálásan megcsókolta.

— Mindig mondtam, hogy magához fogható drága ember nincs a világon!

— Ohó — bújt melléje a túlsó oldalról Bertuka — ezt a flörtöt mégsem tűrhetem itt, a szemem láttára.

És puha csókkal csókolta le férjeura szemét.

Ady két karját a két asszony derekára fonta, és diadalittas mosollyal nézett rá.

— És ne legyenek nekem bujkáló lázaim — mondta. — Látdod, milyen jól megy nekem?

Nilnek, legnagyobb fájdalmára, még elintéznivalói voltak, és aznap vissza kellett utaznia Szeghalomra. Férj várta otthon, egy házinyúl-tenyészet és óvodásai. Ezekről mind ő gondoskodott. Egymagam mentem föl a szállóba másnap a végleges válaszáért.

Adyt most a külső szobában találtam egyedül, pizsama fölött házikabátban. Mellette hosszú keskeny asztalon háromdecis boros- és szódásüvegek ütegei. Tíz óra lehetett, besütött a nap

ferdén a félig lehúzott függöny alatt. Első alkalom, hogy írás közben és nagyobb méretű alkoholfogyasztás közben láttam, de kapatosságnak nyoma sem volt rajta. Poharat kerített, kínált, tartanék vele.

Megköszöntem. Nincs fél órája, hogy tejeskávét reggeliztem. Összevesznének a borral. Munkájában sem akarnám hosszabbban zavarni.

Mentegetőzéssel kezdte, olyanformán, mint a gyermek, akit régi hibáján újból rajtakaptak. Nem lehet — úgymond — a zsenit narkotikum nélkül kibírni.

— Megpróbáltam én mindent. Hasist, Verlaine zöld mérgét és amit akarsz. Rájöttem, hogy nekünk magyaroknak bort kíván a természetünk. Kocsisbort szódával. A nehéz óborokat nagyúri eleink eladták Lengyelbe, vagy kiadták a szolganépnek, vedelje. A vinkó szódával vagy parádival hígítva adja azt a könnyű mámort, amire a gondolat könnyed röptének szüksége van. Emellett ki lehet tartani három nap három éjjel...

— Olvastam *A magyar Pimodánt*, s megértelek. A mi katonáinkat rummal hajtják rohamra. Mikor rumosztás van hajnalban, már tudják: ma meghalunk. A pohár pálinkát én is megiszom éhomra szívesen, bár tudom, tönkreteszi a gyomrot.

Inkább azért beszéltem, hogy megnyugtassam. Ez a fiatal katoná nem nézi le benne az italos embert. És nem fog árulkodni senkinek.

Azután elmondta, hogy aznap délután négy óráig, lapzártáig, két verset kell szállítania a Nyugatnak. Nyügös volt, kiszolgáltatottságára panaszkodott.

— De azért csak ülj le, ezt meg kell beszélnünk őszintén. Nekem Gyónival számadásom nincs. Kilovagolták ellenem, ez az igazság. De Gyóni a háború előtt is megvolt, igen rendes, közép-szerű, vidéki újságíró-költő. A kutya se vette észre. Most a háborús körülmények felszínre dobták. És az ostobán bűnös háborús propaganda kézzel-lábbal népszerűsíti ellenem, ellenünk, Nyugaték ellen. Már engedelmet kérek; *a primaer költő én va-*

gyok, és ami Gyóniban jó, azt tőlem tanulta. Ha gyászbeszéd helyett ezt elmondanám — és ugyan mi mást mondhatnék? —, csak Dunántúli úr malmára hajtánám a vizet. Én pedig vele a vitát egyszer s mindenkorra lezártam. Ezt így mondd meg Nilnek is, akit különben nagyon szeretek.

— Mi újság Kolozsvárott? — tért új témára. — Engem ez jobban érdekel. Mikor lesz az esküvő?

Elmondtam, hogy bizony most újra a harctér fenyeget. De azt is, hogy néhányan, fiatal erdélyiek, szépirodalmi lapot tervezünk így, katonamundérban is. Megpróbáljuk „*Erdélyt folytatni, hátha lehet*” — idéztem programként az ő szavait.* És megkérdeztem:

— Adnál-e hozzá útnak indító verset vagy cikket? Ez több volna számunkra holmi nyári irodalmi esteken való közreműködésnél.

— Itt a kezem! Ha tette kerül a sor, írjatok, és én küldöm, ami tőlem telik. A menyasszonyodnak nászajándéku! ígért dedikált összes Ady-köteteket is állom. Csak összeszedésük nehézkes, lassú munka. De kis titkárom működik.

Bertuka érkezett haza. Fodráasztól-e, varrónőtől-e, már nem emlékezem. Hogy feketében volt, hogy nem mély gyászt, de gyászt viselt: nem kétséges. Kevéssel azelőtt halhatott meg édesapja, Boncza Miklós.** Rájuk maradt, ami pillanatnyilag legfontosabb volt, szép belvárosi, Veres Pálné utcai lakása. Bertuka már rég panaszkodott, hogy „nincs hol megálljanak” Pesten. Kényelmetlennek és túl költségesnek érezte az állandó szállodai lakást, „mintha mindig vendég lenne az ember a saját otthonában”. És nincs egy bútordarab, egy festmény, mely a háziasszony egyéniségét tükrözné.

Minthogy búcsúzóban voltam, magával cipelt valamilyen kárpitoshoz, a Vigadó mellett a Dunapartra vezető utcácska

* Ismeretlen Korvin-kódex margójára; l. ÖPM VII. 21.

** Még 1917. jan. 5-én.

egyik alagsori műhelyébe. A mester kitűnően ért antik bútorok rendbehozásához, és jutányosan dolgozik. Máris kezelésbe vette a Csucsáról felküldetett fogadószoza-garnitúrát, s a brokát-szerű préselt kék bársony anyagot is mutatta Bertuka, melyet behúzójául választott. Aztán felkalauzolt az új lakásba, hol szintén mesteremberek működtek. A padlót gyalulták, és vonták be puha, filcszerű anyaggal.

— Itt költő fog dolgozni. A legkisebb nesz se zavarja.

Nem lesznek ajtónyitogatások és csapkodások. Függyönök fogják a szobákat egymástól elválasztani: egy kézmozdulattal egymásba nyithatók is lesznek, ha nagyobb társaság verődik össze. Bár nem fognak „nagy lábon élni”, de Ady Endrét nem lehet és nem szabad elzárni a világtól. Mintha említette volna, hogy apjáról örökségképpen a Magyar Közigazgatás után nyolcezer forintos életjáradék szállott rá. Készpénzt is örökölték valamennyit, s a lakberendezés eladásából csaknem futja az új berendezkedésre.

— Okosan és beosztással — mondotta — a sok hányódás után most már Bandira is nyugodtabb napok következhetnek. A szívét, az egészségét kell gyökeresen helyreállítanunk. Láthatá, milyen neheze esik az írás.

— Aztán lássuk, valahányszor Pestre jön.

— Jövök és zaklatom Bandit a „nászajándékért”. Egyszer már nekünk is össze kell házasodnunk. Jaj, csak ez a háború...

*

A nászajándéknak csak annyi története van, hogy 1917 tavaszán menyasszonyom hosszabb időt töltött Budapesten. Bátyjánál lakott, Ferenczy Gyulánál, ki a közéleti ügyi minisztérium tisztviselője, de zeneszerző is volt. Egy tömegdallal, melyet még 1914 előtt írt Várnai Zseni emlékeztetésére — Ne lőjj

fiam, mert én is ott leszek (Katonafiamnak) — már számottevő sikere volt.*

Menyasszonyom emlékezete szerint Adyék akkor a Hungáriában** laktak, és őt, akárcsak Kolozsvárott, nap nap mellett bevonták programjukba. Szép tavaszi napok voltak ezek, sűrűn megfordultak a Duna-korzón, és órákat elüldögéltek a „Buchwald-székeken”, a simogató, melengető napfényen. (Egy ilyen alkommal készült az Utunk 1957. november 21-i számában megjelent amatőrképük is.)*** Bertuka fejébe vette, hogy férjhez adja valamilyen „komoly pénzhez”. Akkor még mélyen hallgattunk róla mindketten, hogy mennyire előrehaladott stádiumban van a mi dolgunk.

Ő belement a játékba, de kikötötte, hogy nászajándékul Ady összes addig megjelent versköteteteire tart számot, dedikált példányokra természetesen. Ady ezt zsarolásnak minősítette, ámbátor hiúságának tetszett a zsarolásnak ez a formája. Csak a dolog nem olyan egyszerű. Időbe telik, míg a különböző kiadóktól bekér egy-egy példányt, és van olyan is, amit már csak antikvárius útján lehet megszerezni. Emlékeztetni kell őt állandóan, hogy ne hagyja elaludni titkárát s titkára útján a kiadókat.

Bertukának szenvedélye volt a „gardírozás”. Feleségem akkor ismerkedett össze a Nyugat irodalmi és pénzügyi köreivel. Megfordult budai kocsimákban, hol Papp Viktor egy szál hegedűjét zokogtatta a „*Fussatok el esküik és imák*” Ady-szerzette szövegére.**** Vitték tárlatokra, színházba, sőt a kedvéért egyszer Ady egy felvonásnyi operát is megnézett. Végül megjelentem a láthatáron valamilyen rövid, hétvégi eltávozási engedéllyel, és szemünkből olvasták ki, hogy házassító terveikkel elkéstek.

* Ferenczy Gyuláról és Ady-emlékeiről I. 172—4.

** Csinszka szerint ekkor már a Vadászskürtben; I. Vitályos 67.

*** L. Tegnepok 449 és a 73. sz. kép. A felvétel vitás idejéről: 167.

**** Papp Viktor valceréhez

Ekkor történt volna-e vagy később, már ősz folyamán, hogy együtt ültünk Adyékkel valamilyen utcai padon, a kellemes napsütésen. Alkonytájt lehetett, valakinek ott adtak találkozót.

Váratlan kérdéssel fordult felém Ady.

— Ti is börzéztek, ugyebár?

Kérdőjellé meredhettem. Ilyen kérdés Adytól és — hozzám? Elkacagta magát, ahogy zavaromat látta:

— Na igen. Hát most mindenki börzézik, akinek valamelyes heverő pénze van. A pénz értéke állandóan csökken. Újságolvasó vagy, tudnod kell, hogy a készpénz ilyenkor tőzsdei értékekbe menekül.

— Egész Pest börzézik — erősítette Csinszka. — Ezen nincs csodálkoznivaló. Mi most fában vagyunk érdekelve. Az egész irodalom. Kitűnő szakember kezeli a Nyugat körüli írók papírjait. Mindjárt megismerkedik vele.

Ekkor tudtam meg, hogy F. M.-t,* a Gyáriparosok Országos szövetségének igazgatóját várjuk. Helyette felesége érkezett meg, és magával vitte a társaságot budai villájukba, vacsorára. Engem édesanyám várt vacsorával. Elköszöntem.

Jóval később, csak úgy odavetőleg, említette Bertuka egyszer, beszélgetés közben, hogy akkor úszott el, farészvényeken, a Boncza-féle készpénzörökség.

— Akkor mindenki leégett — mesélte Leányfalun, a harmincas évek elején Móricz Zsigmond is. — Mi Adyval a legsúlyosabban. Tudod kinek? — az egyetlen Babitsnak sikerült ez a kirándulás a közgazdasági vadászmezőkre! Abból vette azt a kicsi házat az esztergomi Előhegyen.

Ez alkalommal mi maradtunk Budapesten hosszasabban. Ők még az előidényben Balatonfüredre utaztak. Kellett Adynak a pihenés, a tenger. Az igazi tenger azonban akkor megközelíthetetlen volt. Balatonfüreden aztán — távol a Csucsá alatt robogó katonavonatoktól s a pesti társasélettől — a költő összeszedte

* Fenyő Miksa

magát. Az ottani sétányon készült kettős képük* tanúskodott erről, amelyet feleségemnek már Kolozsvárra küldtek. Őszre [?] valamilyen váradi Ady-est tervét szövögették, amelyen feleségemnek is énekelnie kellett volna. Betegsége miatt ezt a szereplést lemondta.**

A harcteret kiképző tanulmányút formájában sikerült megúsznom. Az új, rohamosztagos taktikát kellett tanulmányoznunk az arcvonal mögött, valamilyen német tanzászlóaljnál. Visszajövet saját pótzászlóaljához kaptam beosztást, amely Gyomán állomásozott. Szó volt azonban róla, hogy rövidesen visszatérünk Erdélybe.

Akkoriban már egyre érezhetőbbé vált a hátszágban a negyedik háborús esztendő, minden közéleti nehézségével. Generálisok járták a póttesteket, és lelkesítő beszédek tartottak a legénységnek, hogy a lucerna, spenót módjára elkészítve, milyen kiváló főzelék, és tápértékben milyen gazdag.

Már akkor a lúdtalpasok és sérvesek is bevonultak. Nemkülönben az általános testi gyengeség címén korábban kiszuperáltak. Kétéves tüdőlövésemmel a harcteret sokáig már én sem kerülhettem el. Gyors cselekvésre volt szükség. Nem volt semmi kedvem vőlegény létemre fübe harapni Habsburg Károly császár és király kedvéért. Négy elhanyagolt fogammal beutaltattam magam kezelésre a budapesti Csobánc utcai hadikórházba.

Budapesten kinn lakhattam édesanyámnál. A kezelés szüneteiben formális kiképző szolgálatra köteleztek. Adyék már beköltöztek a Veres Pálné utcai szép lakásba, és arra vivő utaimon nemegyszer felütöttem magam előzetes bejelentés nélkül is hozzájuk. Jogcím a nászajándék sürgetése volt. Mintha akkor bíbelődött volna Ady *A halottak élén* korrektúráival. Büszke volt teveször házikabátjára, és szemmel láthatólag jól érezte magát a lakásban.

* L. Tegnapiok 449; 74. sz. kép

** Az 1918. febr. 24-i est előzményéről lehet szó (l. 125, 156; Eml. IV. 283, 301).

— Alkohol nincs [!] — büszkélkedett. — Doktor van a házban,* és Bertukának is megfogadtam. Cserébe ő a „bonczaságait” hagyta otthon Csucsán.

Egyszer azonban elárulta, hogy van egy harmadrangú vendéglő a házban [?], és ő meg-megszökik néha, hogy elbeszélgeszen az emberekkel. Katonák járnak oda, a közelben levő hadtestparancsnokságtól. És fogadkozott, hogy mire a falevelek lehullnak, együtt lesznek a nászajándék-kötetek.

— Én máris jobb prófétának bizonyultam a ti II. Vilmosotoknál. Az oroszok már megkezdték a forradalmat. Most mi következzünk. Milyen a hangulat odalenn, belső Erdélyben?

— Új menetelő nótát énekelnek a bakáink. Nagyon kedvemre való nóta.

És kéretlenül dúdolni kezdtem:

Sej, gyertek lányok, öltözzünk fel

Fehérbe.

Menjünk el a nagykaszárnya

Elébe.

Rúgjuk be a nagykaszárnya

Rácsos kapuját!

Sej, hadd ölelje minden lány a

Babáját.

— Pompás! — csillant fel a szeme. — Erre meg kellene tanítani a pesti bakákat, de még a vurstliban a cselédlányokat is.

— Lehetetlen, hogy ne dalolnák máris. Egy-egy ilyen nóta úgy terjed a hadseregben, mint nyáron a vérhas. Különösen, mióta lucernára fogták az embereket.

Abban állapotunk meg, hogy mielőtt hazautaznék, jelentkezem még a nászajándékért. Csak telefonáljak, hogy biztosan ott-hon legyenek.

* Dr. Pfeiffer Ernő, a háztulajdonos, akit Ady még Párizsból ismert. (I. 382—3.)

November elsejével századossá léptettek elő. A kolozsvári kerületi parancsnokság átírt a kórháznak, hogy kezelésem befejeztével oda vonultasson be a tartalékos tiszt iskolai parancsnokságának átvételére.

November 3-a lehetett, mikor felhívtam telefonon a Veres Pálné utcát. Bertukával beszéltem. Két-három napon belül utazom Kolozsvárra — jelentettem be. — Mikor mehetnék a nászajándék után? (Hátha karácsonyra esküvő lesz a dologból?)

— Meg fog lepődni — csicseregte Csinszka — Bandi ágyban lustálkodik, onnan üzeni: valamennyi kötet együtt van. Holnap délután a dedikációkat is beírja. Valami meglepetésen töri a fejét.

Másnap délután hatkor, zsebemben a Kolozsvárra kiállított menetlevéllel, galléromon a frissiben felvarrt három csillaggal, becsöngettem Adyék ajtaján. A költő egyedül volt otthon, maga nyitott ajtót. A hall ebédlőasztalához tessékelt, amelyen már előkészített könyvcsomó várt.

— Íme, amit vállaltam, teljesítettem — támaszkodott kezével a könyvekre. — Még a *Vallomások és tanulmányok* is közte van. Prózáat nem ígértem. Ezt ráadásul adom, mert nekem kedves könyvem. Egész délután működtem a dedikációkon — dicsekedett.

— Menyasszonyom nevében köszönöm a fejedelmi nászajándékot. Mindkettőnket boldoggá tettél vele. És a Bertuka-jelzte meglepetés?

Felütötte *A Minden-Titkok versei* borítéklapját. Kétstrófás versecske állott a belső előzéklapon, Ady apróbetűs, egyenletes, tisztán olvasható kézírásával.

Zokszó Ferenczy Zsizsinek — olvasom le messziről a címet.

Becsapta a könyvet az orrom előtt.

— Az ám! Eredeti Ady-vers az illető „úrleány” számára. Egy kikötéssel: csak otthon szabad elolvasni. Sehol nem jelent meg, és nem is fog megjelenni.

Kegyosztó uralkodók nem ejtették volna ki e szavakat fennsőbbiséges göggel...

A csínytevő gyermek vidámsága megint ott ült a két szemében. Jött-ment a lakásban imbolygó, nehézkes mozgásával. Csomagolópapírt és befőttkötöző spárgát kerített. Még gertyát és pecsétviaszt is. Segédkezni kellett a könyvek becsomagolásánál. Ő a forró viaszt csöpögtette a zsineg végére s minden nyitható sarkára a papirosnak. És pecsétgyűrűjével gondosan végigpecsételte.

— Hogy a vőlegény úr egyelőre még illetéktelen szeme ne férhessen hozzá idő előtt — vágott felém kópésan a szemével.

A galléromon csak most akadt meg a tekintete.

— Mi az, úrfi? Csillaghullás volt?

— Annak köszönhetem kolozsvári új beosztásomat. Zászlóaljparancsnoki hely. Meg lehet rá nőszülni.

— És a háború? Ha újra kizavarnak a harctérre?

Nagyon komolyan a szemem közé nézett:

— Te! Ugye, mi elvesztettük ezt a háborút? Te katona vagy, neked tudnod kell.

— Pontosan annyit tudok, mint te, Bandi bátyám. Ezt a háborút elvesztettük.

— De hiszen a németek messzehordó ágyúval Párizst lövik... És Mackensen Bukarestben... Ki győzött hát?

— Te mondad: Oroszország. Az már legyőzte önmagát. Ott már forradalom van. És még egy Bruszilov-offenzívát nem csinálna végig az orosz muzsik. Ezt megmondták a mieinknek odakinn a lövészárookban. Inkább Pétervár ellen mennek.

— Ezt ki mondta?

— Ezt a Galíciából hazajövő bakáink mondják. Az ilyeneket úgy elkülönítik a póttesteknél, mintha leprások volnának.

Nagyon hosszút hallgattunk rá mindketten.

Cihelődni, búcsúzkodni kezdtem. Megint visszaköltözött a kópés lángocska a szemébe:

— Mi van a kaszányaostromló lányok nótájával?

— Az egyes honvédek megtanította rá a legényem. Javában fújják minden kivonuláson. Még valamin töröm a fejem, de ez maradjon egyelőre pecsét alatt, mint *A Minden-Titkok versei*.

— Aztán becsüld meg azt a kislányt — integetett utánam —, megérdemli.

(Kabarészám lett a bakanótából, ennyi az egész. Medgyaszaynak szántuk zeneszerző sógorommal, de Nagy Endre, aki akkor a Royal Orfeumban konferált, Hollós Terus számára vette meg, énekelte állítólag kétszáz estén át.)*

A Minden-Titkok verseinek ajánlásából már csak a két utolsó sorra emlékezem:

Valaki a szívemen átsétált

S ezt a zokszót akarta, hívta, hívta.

A könyv odaégett Sztánán, ahol a vasútvonal helyreállítására összesereglett falusi atyafiaknak éjszaka nem olvasnivalóra, hanem melege volt szükségük. A versecske azonban megmelegült. Földessy Gyula kimásolta, és magával vitte az Ady-szüllők aranylakodalma után. Meg is jelent valamelyik Ady-összesben.

Nekem azonban most üti meg a szememet ez az árulkodó sor: „*Valaki a szívemen átsétált*”, hogy feltegyem a kérdést feleségemnek némi gyanakvó éllel:

— Mit akart ez jelenteni?

— Nekem senkivel szemben sem magyarázkodni, sem mentegetőzni okom nincs szegény Adyval kapcsolatban. Valamit azonban neked is meg kell mondanom. Édesapámon kívül három ember tekintetében találkoztam azzal a melegséggel, amely — mint napból a meleg és a fény — nemcsak rám, de minden emberre áradt, ki ember névre érdemesnek tarthatta magát. Ő

* Nem találni nyomát Alpár Ágnes műsorgyűjteményében.

volt, Ady, az egyik; Elek bácsi — Benedek Elek — a második, és Kodály a harmadik. Jó volt élni a jelenlétükben. Jó volt ragaszkodni hozzájuk.

*

Utolsó találkozásomat akarom még elmondani Adyval.

1917 november végén vagy december első napjaiban történetelt. Én már megmelekedtem új beosztásomban Kolozsvárott, és egy jámbor fogtechnikus megtakarított ötezer koronájával s két hadirokkant kéziszedővel nekivágtunk a régóta tervezett folyóiratnak, az Új Erdélynek. (Élt mindössze tizenkilenc számot.) Közben — egy éve már — verskötetem jelent meg Nagyváradon.

— Ady-vezércikk vagy vezérvers nélkül haza ne jöjjön, uram! — kiáltott utánam a kolozsvári pályaudvaron Szegedy, a fogtechnikus, mikor a lap ügyében felutaztam Pestre.

Jó vidéki létemre megint előzetes bejelentés nélkül csöngettem be az Ady-lakásba. Vonyica nyitott ajtót. Asszonya nincs ott, a domnu ágyban.

Nem először fogadtak ennél a háznál ágyban. Vonyica ismer-te Csucsáról a menyasszonyomat, s mikor az ő nevét is belekevertem abba, hogy kit kell bejelentenie, fürgén tért vissza a hírrel:

— Domnu azért fogadja, ha nem fél, hogy ráragadjon... Orbánc.

— Látod — keseregte Ady, akinek a feje fel volt dagadva, mint egy kád —, milyen nyavalyák érnek utol engem? Már lankad a tüze, kaptam valami borogatós orvosságot. Mikor lesz belőlem ember, az én gyöngé szívemmel?...

Kellő távolságból, de büszkén mutogattam a készülő hetilap címbetűinek rajzát. Könyvem egy dedikált példányát is óvatosan odacsúsztattam takarójára. Szépen megkértem, csak távollétemben lapozza fel, aztán agyonüthet levélben vagy kritikában.

Ady nem lett volna Ady, csak azért is belelapozott. De szerencsémre az olvasás már nehezebbre esett. Késfoknyira ha kinyílt a szeme bedagadt arcában. Most hogy kérjek tőle írást?

— Most már haladéktalanul szükségem volna az ígért bevezetőre. Három-négy strófával beérem. Holnapig borogasd még, akkor papírt, ceruzát hozok, és leszel szíves diktálni. Egyenesen ezért utaztam fel — tódítottam.

Hát ő erre nem vállalkozik. Jegyezzem meg, neki már csak Ady-verset szabad kiadni a kezéből. Az Ady-verset nem lehet diktálni. Azt ki kell tördelnie magából. Azért meg kell szenvedni.

Közvetítő ajánlatot tett:

— Vannak írásaim, amelyeket szeretek, s amelyek megjelenésük idején valamiképpen elkerülték az olvasók figyelmét. Ki emlékezik ma már, hogy létezett egy Figyelő című folyóirat anno 1905-ben. Azt is Osvát Ernő szerkesztette, s nekem abban egy igen komoly írásom jelent meg, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Múltkoriban citáltál belőle. Én azt ezennel nektek adom. Kell-e külön programcikk egy most induló erdélyi folyóiratnak? Aláírhatjátok: szerző hozzájárulásával vagy beleegyezésével.

Kissé elszontyolodtam. Ez mégsem az, amit vártam. Nem vadonatúj, csakis nekünk szánt Ady-kézirat. (Azt mondta, ilyet nem is adhat ki kézből. Eladta minden ezután születendő írását Hatvanyinak, évi járadék ellenében.) Dehát ez azóta füzetben is megjelent.* Igaz, hogy az akkori Adynak Erdélyben nem volt kétszáz főre menő olvasóközönsége.

Otthon elővettem, még egyszer átolvastam, és már örömmel vállaltam. Harmadközlésben is.

Ekkor találkoztam Adyval életemben utoljára.

*

* Vallomások és tanulmányok. 1911.

Mint ifjú házások tértünk haza 1918 augusztus végén Abbáziából. Mézesheteinket szigorú katonaorvosok ott kúráztatták velem végig egy otthoni súlyos visszaesés következményeként. Adyékkel akkor már nem találkoztunk. Ők Csucsán voltak, és úgy volt, hogy majd hazulról látogatunk ki hozzájuk. De betegségek jöttek. Nem voltak ezek már vendégeskedő idők.

1918 karácsonya előtt hivatalos ügyekben jártam Budapesten. Teljes volt az „őszirózsás” forradalom fejetlensége. Csak egy hatalmas plakát áll ma is előttem, rajta Az Újság címodalán Erdős Renée verse: Elméne Belgrádba jó Károlyi Mihály. A csúfos fegyverszüneti tárgyalások voltak versbe szedve balladás hangmenettel.

Becsöngettem Adyékhoz a Veres Pálné utcába. Legalább hírt vigyek róluk. Mintha a csucsai nagymama nyitott volna ajtót.

— Bandi nehezen van. Spanyol. Nem engedünk be senkit.

Az akkor spanyolnak nevezett influenzának már nevére hát-rahőköltem. Kolozsvárott, az utcánkban, minden második házban volt ifjú halálos áldozata a spanyolnak.

Búcsút sem vehettünk tőle.

Kolozsvár, 1957—58

Szentimrei (Kovács) Jenő (l. 150) — mint emlékezésében elmondja — menyasszonya révén került kapcsolatba Adyékkel. Kitértő nyomozással, széles körű adatgyűjtéssel kutatta föl a Boncza családra és Bertuka leánykorára, csucsai éveire vonatkozó kortársi emlék-vallomásokat, levéldokumentumokat (l. 81—150).

Kötetünkbe írt fenti közleménye Adyval való személyes kapcsolatát mondja el jellemző, szemléletes színekkel, a kort felidéző emlékezet hitelével. Jórészt ugyanezeket a részleteket eleveníti föl korábbi cikkeiben (Művelődés [Bukarest] 1957. okt.; Korunk 1957. nov.) és Huszár Sándor interjújában: Utunk 1956. ápr. 13. 1919-től haláláig mintegy 50 írása jelent meg Adyról. — Felesége is összefoglalta Boncza Bertukával való leánykori barátságuk és további kapcsolatuk emlékeit, Adyra vonatkozóan is (l. 161; róla l. Lev. III. 295—6; Vitályos 60). Boncza Berta, Ferenczy Zsizi és Páll Anna kapcsolatáról, életútjuk érintkező szakaszairól: 81—90, 105—9.

Az 1915. dec. 20-án „alkalmas”-nak talált Ady besorozásával és 1916. jan. 17-én esedékes bevonulásával több kortársi emlékezés foglalkozik. Hogy inkább „bevonultatás”-ról van szó, felsőbb körök sugallatára, arra több jel utal (l. Hársak 320). A késlekedő felmentő irat várásának izgalmairól és a megkönnyebbülés vidám, mozgalmas napjairól-éjszakáiról l. 498. Ferenczyéken és az Ady köré gyűlő hívek, barátok, újságírók csoportján kívül (l. Vitályos 66) más nemigen csatlakozott társaságukhoz, s Csinszkrét elkerülték régi kolozsvári ismerősei és barátnői; ez is mutatja, hogy a város úri társadalma elítélte Adyval kötött házasságát. Dózsa György alispánról, aki annak idején pártolta ügyüket, l. 215—6, 221—2.

Hogy a társaságban mindig simulékony, gálánsan udvarias és hódítóan megnyerő Adyt mennyire fölingerelte a tolakodón bekíváncsiskodó asszonyvendég bájolgó erőszakossága, kifejezi nyers, sértő kifakadása. Ilyen körülmények közt s háborgó hangulatban természetesen nem volt hajlandó „szerepelni”. Egyébként is ritkán, meghitt környezetben szánta el magát, hogy verset olvasson. Hogy a három, időben, tárgyban és hangulatban egyaránt egymástól távoli költemény kiválasztásában milyen rejtett képzettársítás, hangulati sugallat vezette Adyt, talány marad (l. 163).

Adynak sok megnyilatkozásából kiviláglik, hogy családi hagyományok révén — Visky ősök (l. Eml. I, 30—1, 37—8, 42—5, 78—80) — mélyen gyökerezett benne az erdélyi öntudat, s ezt házassága, a csucsai-kalotaszegi évek, Kolozsvárral való kapcsolata és Erdély közelebbi, bár futó megismerése hitvallásá erősítették (l. Eml. III. 626). Ennek az eszmének vallomásos-programos kifejezése pl. *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. ÖPM VII. 19—21; ill. Publ. I. 217—20; *S ha Erdélyt elveszik?* ÖPM X. 207; *Távol a csatatértől. I. Lenn, Erdély földjén*. Uo. XI. 97. E részletesebb, elemző vizsgálatot érdemlő eszmekörrel, Ady Erdély-szemléletével kapcsolatos Szentimrei-cikkek: Erdélyi Szle 1919. márc.; Hid 1927. nov.

Az Adyra vonatkozó és nagy vihart kavará körkérdés a Kolozsvári Hírlapban jelent meg még 1915. dec. 25-én, de bizonyára beszámolt róla és fejleményeiről az ottani Újság c. lap is, amely aztán Ady fölényes, kiméletlen választát közölte (1916. jan. 20.). Ebből támadt lovagias afférje Gyalui Farkassal (az egész ügyről l. 493). — Kovács Dezsőt, a ref. kollégium író és szerkesztő tanárát (1866—1935), Ady szintén ingerülten megcsúfolja értetlenségéért (l. ÖPM XI. 118, 502).

Kéthónapi csucsai tartózkodás után Adyék 1916. március végén fölutaznak Pestre: 26-án a Nyugat matinét rendezett a Zeneakadémián, s Ady is szerepelt két versével (*A mosti március*, *Az Akarat cselédjei*). Az előadás szenzációja azonban Babits megdöbbenő bátorságú békeverse, a Húsvét előtt volt, amely a nap hőisévé avatta a költőt.

Adyék kb. két hétig lagnak szokott szállójukban, a Magyar Királyban — ezalatt lehetett velük gyakran Ferenczy Zsizi —, majd április közepén átköltöznek a Városmajor Szanatóriumba; Ady már régebben emlegette, hogy elreumásodott, Bölöninek meg a szívére panaszkodott (I. Lev. III. 158—9), de Csinszka szerint a pesti elszabadult életmód, az itálban való mértéktelenség okozta gyors egészségszomlálását (Vitályos 64).

A Nagy Endre toborozta „erdélyi társaság”-gal való együttlétek nyilván még ez előtt történtek (másutt nincs rá adat, utalás). A neves kabaréigazgató és konferanszié Adyhoz való baráti kapcsolatáról I. Eml. II. 134, 354, 544, 611, 778, 793—4, III. 503, 520—1, 526—7, IV. 110—5, 141, 569, 749; kötetünkben: 509. Nagy Endre a háborús nekibuzdulás, a „nemzeti ügyel” való azonosulás jegyében a polgárőrségbe toborzó felhívást írt 1915 szeptemberében (I. Lev. III. 345), és önkéntesnek jelentkezett, mint más írók is, Balázs Béla, Szép Ernő. A szellem embereit Európa-szerte megszédítő és elvakító háborús lelkesedéslázzról I. Dénes Zsófia: Talán Hellász küldött. 1984. 133—4; Király: Intés I. 39—43. — Adyék 1916. tavaszi pesti tartózkodásáról: I. Lev. III. 158—60; Vitályos 63—4; Ady L. 211—3; Révész: Ady trag. I. 182—5, ill. Ady-tril. 220—2; Bölöni 334—5; Dénes: Élet 217; Adyné 341—3. — A Nyugat-matinéről, Babits szerepléséről: Révész: i. m. I. 182—3, ill. 220—1; Király: i. m. II. 14—5; Szentimrei: in: Babits- emlékkönyv. 1941. 93—4; Éder Zoltán: Babits a katedrán. 1966. 251—5. — E sanatóriumi időszakról: Eml. III. 551, IV. 380—2; kötetünkben: 623—50, 659—78.

A Gyóni-estet, amelyre Nil Adyt is meg akarta nyerni közreműködőnek, a békéscsabai gimnázium akarta rendezni volt tanítványa emlékére, amikor híre érkezett a költő halálának (1917. jún. 25.). Szentimrei szintén szerepelt volna a műsorban, s Nil vele kereste föl Adyt, akinek Gyóniról mondott önérzetes nyilatkozata nyomósítja levélbeli véleményét (I. Lev. III. 148). Adyék ősszel azért jöttek föl Pestre, hogy birtokba vegyék Boncza Miklós Veres Pálné utcai lakását. Egyelőre azonban szállóban kénytelenek lakni, előbb a Hungáriában, majd a csöndesebb Vadászkürtben. Ekkori heteik eseményrendjében sok a bizonytalanság; kétszer is fölutazhattak Pestre, mert szept. 30-án Ady részt vett a szegedi Tömörkény-emlékünnepen (I. Péter 65—6; ÖPM XI. 608—10), s ezután költözhetek föl a lakás átvételére (I. Lev. III. 192, 439; Vitályos 68—9;

Ady L. 217; Bölöni 340—2; Dénes: Élet 257—8; Adyné 359; Bustya: Ady-időrend 374; kötetünkben: 124).

Szentimrei és Nil tehát 1917 októberében járhattak Adynál a Vadászkiáltásban; közelebbi időponthoz ismernünk kellene annak a levélnek a keltét, amelyet Nil Szollár Ferencnek, Gyóni sógorának írt, a csabai emlékezt előkészületeiről, említve az Adyval való tárgyalás szándékát is: „Ady Endrét akartam hozni Antoniusként, aki temetni jön Caesart, nem dicsérni. . . * Ahogy én ismerem és becsülöm Ady Endrét, ez a nobilis gesztus neki magának is jól esett volna. . . Örülök, hogy nekem adatott ezt a két génuszt ismerni, érezni, szeretni, hogy amint [Gyóni] Gézát elvezettem az Ady kultuszához annak idején, most Adynak revelálhattam [?] az *igazi* Gyónit” (l. Miklya Jenő: Szeghalomtól — Verőcég [Szeghalom, 1984.] 25—6).

Ady és Gyóni viszonyáról s az e köré kavart „ügy”-ről, az ún. Rákosi-vitáról részletesen l. Gyúrói Nagy Lajos emlékezésében és annak jegyzetében: 546—67, 577—81.

Nil, aki fiatal író társaival, így Gyóni Gézával is meleg baráti és eszmei kapcsolatot tartott, köztük is szétsugározta Ady iránti rajongását. Vele való kapcsolata meghitt barátsággá ért; Ady őszinte rokonszenvvel viszonyozta Nilnek tiszta emberségéből áradó szeretetét (l. Eml. IV. 443—72; kötetünkben: 577).

Adynak végzetes narkotikum-igényéről tett s a bor mellett voksoló megnyilatkozása művészi megformálást kapott *A magyar Pimodán* költői esszé-valomásában (ÖPM IX. 157; Publ. III. 32). E mámor-szenvedély többfelé ágazó összetevőinek (örökölt hajlam (?), ifjúkori életmód, megszokás, érzelmi szerelenség, feszültség, tépettség, betegségtudat, álmatlanság, sorskérdésekkel gyötördés stb.) egyike az itt is szóba kerülő nyomasztó kényszerűség: a határidőre írás. E kötelezettségét rendszerint az utolsó óráig odázta (l. Hársak 316; Eml. III. 397); s az alkotásra koncentrálandó, de megzavart tudat idegfeszültségét — gondoljuk csak el, egy vers születésénél milyen bénító akadály ez — alkohollal próbálta oldani, enyhíteni. (Itt a „részegen írt versek” közhiedelmének alapja; vö. Móricz magyarázó észrevételét: Eml. III. 600). Ady „borszerelmének” vagy szakszerűbben: alkoholbetegségének kérdéséhez l. Eml. II. 499—504; Kovalovszky: Tehetség és betegség 114—25; Eml. III. 723—4, IV. 414, 640, 757—9, 796, 855; kötetünkben: 508; az életrajzi irodalom számtalan adalékot tartalmaz egy eddig még hiányzó teljes, szakszerű tudományos elemzéshez.

* Utalás Shakespeare Julius Caesar c. tragédiájára.

A részletes tervek, amelyeket Csinszka Szentimreinek előad a meg is tekintett lakás kialakításáról s ennek konkrét előkészületei szintén azt jelzik, hogy a Nillel való látogatás 1917 ősz végén történt. Csinszka lelkes „fészekrakási” buzgalmáról és az új lakás berendezéséről: Vitályos 67—9; Ady L. 217—8, 224; Bölöni 341—2; Dénes: Élet 257—9; Hatvany: Ady I. 159; Hársak 342—4.

A Veres Pálné utca 4—6. sz. ház első emeleti I. sz. hámszobás lakását a Petőfi Irodalmi Múzeum Ady-émlékmúzeumnak rendezte be, régi formájában helyreállítva s az egykori bútorzattal, az eredeti állapothoz híven, s kiállítóhelyiséggel kiegészítve. Az 1977. febr. 11-i megnyitó alkalmával az épület falán Varga Imre domborművét avatták föl, és képes tájékoztatót adtak ki Sára Péter összeállításában.

Nyilván az új otthon teremtésével kapcsolatos gondok és teendők magyarázzák azt, ami Szentimrei emlékezésében is föltűnhet, hogy gyakran találja otthon egyedül Adyt. Ezt mások is szóvá teszik.

Adyéknek Boncza Miklós halálával megváltozott anyagi helyzetéről s az örökség kérdéséről l. Vitályos 66, 187; Ady L. 216—8, 224—5; Adyné 353; Hársak 331—3; kötetünkben: 185, 302.

A nászajándék-kötetek kívánsága és ígérete akkor vetődött fel, mikor Ferenczy Zsizi másodszor volt együtt Pesten Adyékkel, akik 1917 áprilisában, Balatonfüdre készülve, a fővárosban töltöttek egy-két hetet (l. Lev. III. 186—7; Vitályos 67; kötetünkben: 167, 512).

Várnai Zseni Katonafiamnak c. verse, amely refrénjével (Ne löjj, fiam...) történelmi nevezetességűvé vált, az 1912. májusi forradalmi munkásmegmozdulások alkalmával született, de csak 1913. márc. 4-én jelent meg a Népszavában, egy általános tömegsztrájk elleni nagy fegyveres készültség elrendelésekor. A következő évben Várnai Zseni első kötetének ez a vers adta a címét. Tovább élő és erjesztő hatását mutatja, hogy az 1918. októberi őszirózsás forradalom rögtön plakátokra vetítette a Katonafiamnak meggyőző szenvedélyű, agitativ erejű sorait (l. Várnai: Egy asszony a milliók közül. 1956. 440—55).

A pénzromlás és az áruhiány, a növekvő létbizonytalanság meg a háborús nyereszgedők, a meggazdagodás csábító példája az írók körében is hatott. A jelentős Boncza-örökség birtokában, nyilván mások bujtogató tanácsára, Adyék is részvényeket vásároltak, s a szerencse csúfondáros szeszélye természetesen cserbenhagyta őket: csak veszítettek a korszellemnek beugró, méltatlan próbálkozásokon (l. Fenyő 137—8; kötetünkben: 696). Igaz, a pénz is elértektelenedett, elolvadt volna; Ady Lajos tehát utólag már helyesli is Csinszka

„pazarló” költekezését a lakás berendezésére, ruhaneműre és textilcikkekre (218, 224—5; l. még: Hársak 337).

Szinte hihetetlen azonban, hogy a tanári állásában is bizonytalan helyzetű Babits ekkor, a háború végén tőzsdézett, s „heverő” pénzét értékpapírokba „fektette”. Az esztergomi ház- és ingatlanvásárlás egyébként is 1924 táján történt, s körülményeit másként mondja el Nagy Zoltán, a költő-ügyvéd, Babits barátja, az ügylet ismerője, bár valóban tőzsdei nyereségről van szó, egy nagyobb honoráriumösszeg váratlan megnövekedéséről (l. Babits Emlékkönyv. 1941. 263—4; vö. Kardos Pál: B. M. 1972. 333—4).

Ady a háború végét s az 1917-ben kitört orosz forradalom híreit izgalommal várta-figyeltte. Ez időszak viszonyaira és Ady hangulati állapotára, reakcióira l. 328 és Lukács Hugóné emlékezését, Eml. IV. 420—1; Dr. Pfeiffer Ernő megfigyelései: Révész: i. m. II. 167—70, 181, ill. Ady-tril. 321—2, 328—9; kötetünkben: 382; Király: i. m. I. 427—33, II. 132, 235—6.

A nászajándékkul dedikált Ady-kötetek és más emlékdokumentumok sorát, pusztulását l. Szentimrei első közleményében: 84.

A *Zokszó Ferenczy Zsizsinek c., A Minden-Titkok verseibe* írt ajánlás-vers utóélete eléggé különös, zavaros. Szövege valóban fennmaradt, mégpedig hasonmásban: 1924. júl. 20-án közölte a kolozsvári Vasárnapi Újság.

Hogy erről vagy a könyvbe írt eredetiről másolta-e le Földessy a két szakaszt, nem tudjuk, de a dolog köré már ekkor kérdőjelek kíváncsoznak. Az Ady-szülők aranylakodalmi ünnepsége ugyanis, amelyen Földessy és Szentimrei is jelen volt, éppen a fenti első közlés idejére esett: 1924. júl. 20—21. Ekkor kerülhetett Szentimreitől Földessy kezébe az újságbeli hasonmás vagy a kötetbe írt eredeti. Az elsőnek valószínűsége ellen szól az időbeli egyezés; mellette viszont az, hogy az Összes versek kiadás-sorozatában, melyet 1936-tól Földessy rendezett sajtó alá, 1943-ban már ott a kérdéses vers, ezzel az önkényes, általánosítható címmel: [Dedikáció], forrásként az újságot említve meg (1024. l.; vö. ÖV II. 292).

Meglepő mégis a zavar, amely a többi közlés körül mutatkozik. Rozsnyay Kálmán az Ady-könyvben (1924) a valós forrásra utalva, de sajtóhibás, téves magyarázattal közli a verset, s a kolozsvári klinikán töltött hónapokhoz (1909. júl.) köti keletkezését (93—4). E kommentárt sajtóhibástól átvieszi az ÖV 62 (II. 723, a vers szintén Dedikáció címmel: II. 540). Az ÖV 77-ben is csak [Dedikáció] címet viselő vershez (1296) adott jegyzet annyiban helyesbít, hogy a *Minden-Titkok* megjelenéséhez igazítva 1911 elejére valószínűsíti a vers kelte (1517. l.). Végül az ÖV 89 teljes, szabatos címet (*Zokszó F. Zsizsinek*; II.

573) és pontos magyarázatot ad (II. 670); a hasonmás kópiája a PIM kézirat-tárában.

Adyt hetekig gyötörte 1917 őszén-telén az orbácnak mondott bőrbaj, mely egyre megújuló sebekkel, fájdalmas furunkulusokkal lepte be a testét, főleg arcát, fejét és kezét. Az orvosok tanácstalanok voltak, bizonytalankodtak a diagnózisban: ekcéma?, luetikus tünetek? (I. Lev. III. 193—6; Vitályos 68, 104; Révész: i. m. II. 42—3, 190, ill 245, 334; Király: Intés I. 608—9). Hasonló ekcémás panaszokról ír Ady már előbb is, tavasszal s balatonfüredi üdülésükor (I. Lev. III. 181, 187—9).

Adynak önmagával szembeni önérzetes igényességéről, az „Ady-vers” minőség-kötelezettségéről I. Eml. III. 396.

Az Európát a háború végén végigkaszáló spanyolinfluenza novemberben Adyt, majd az egész családot megtámadja. Minden erőfeszítés hiába, a költő lepusztult szervezete már nem tudott ellenállni (I. Vitályos 71—2; Ady L. 236—40; Révész: i. m. II. 146—61, 172—5, ill. Ady-tril. 306—17, 323—5; Adyné 372; Hársak 364; Eml. III. 265, 322.

ADYÉK A VÁROSMÁJOR SZANATÓRIUMBAN

A feudális művelődés fellegvára

A nemes ifjak számára Mária Terézia alapította bécsi Tereziánium mintájára született meg 1889-ben a budapesti Ferenc József Nevelőintézet, amelyet a budai „királyi egyetemi katolikus” főgimnázium mellé állítottak fel. A budai vároldalban magasodó díszes iskolaépületet átalakították; egyik felében kapott helyet a nevelőintézet, a másikban a vele kapcsolatos nyilvános főgimnázium, az Ilona utcáról* nyíló főbejárattal.

Az intézeti növendékek, az internisták és a kinti tanulók, az externisták közti különállást az osztályhelyzet magyarázza. Az intézeti tanulók szüleinek társadalmi megoszlását jellemzi, hogy 55 százalékuk földbirtokos és bérlő, 15 százalékuk köztisztviselő, 6 százalékuk katonatiszt volt. Nem nemesi származású csak kivételesen juthatott be. Az intézet arisztokratikus vonását az adta meg, hogy a növendékek közt több ifjú gróf és báró volt. A FJN természetesen nem volt olcsó; a tartásdíj jelentős összegéhez járult az egyenruházat költsége, a különórák díja stb. A növendékek tiszti csákót és kardot viselhettek, s a „kis tisztek”, ahogy becézték őket, glaszékesztyűs ujjaikkal hanyagul fogadták a katonák és rendőrök tisztelgését, amikor felvonultak a Mátyás-templom nagymiséjére, színházba, hangversenyre.

A gimnázium többi tanulójával aránylag keveset érintkeztek, az osztálytermek első padsorait ők foglalták el. Gondos, tervszerű sokoldalúsággal készítették fel őket az úri életre. Tudták

* Ma Szabó Ilonka u.

és megtanulták, hogy majd ők lesznek hatalmi tényezők a fórumokon, a politikában és gazdasági életben. Az előre kimért út simasága állt előttük, a születési és vagyoni adottság fölényes exkluzivitása s az a tudat, hogy főrend vagy képviselő, közigazgatási tényező vagy részvénytársasági elnök lesz belőlük. Abban mind megegyeztek, hogy a „keresztény alapokra” fektetik életüket. Buzgó kongreganisták voltak, enyhe zsidózás, gyenge tanulmányi eredmény, de kiváló társasági modor jellemezte őket.

A tanári kar összeállításában nemcsak a felkészültség volt a döntő szempont, hanem a Habsburg-lojalitás és a klérussal kialakult viszony. Nem csodálhatjuk, hogy a bejáró tanulók is ebben a szellemben nevelődtek. Mikus László történelemtanár például a jobbágyfelszabadítás miatt szidta legjobban a „dema-góg” Kossuthot, és azt tanította, hogy a Habsburgok nélkül Budapest csak rongy sárfészek volna. Itt működött a magyar irodalom tanáraként dr. Bartha József, évtizedekig egyeduralkodó tankönyvíró, Ady legkonokabb és legdühödtebb ellenségeinek egyike, akinek e szerepéről kevés szó esett eddig az irodalomtörténetben. Érdemes lesz közelebbről megismerkedni vele, mert típus volt, a legriasztóbb. Hatásán mérhetjük le, mit jelentettek a Bartha-tankönyvek az akkori ifjúságnak. (Ady véletlenül az én révemen ismerte meg „tanításait”, s ez napokra beteggé tette.)

Ilyen iskola kevés ösztönzést adott önálló tájékozódásra és önképzésre. Pedagógiájának egyoldalúsága szűk látókörűvé silányította a tanulókat, akik jól érezték magukat a miniszterileg engedélyezett tankönyvek zárt keretei közt. A valóságos élet pedig tele volt körülöttük egyre követelődőbb erővel jelentkező fogalmakkal, eszmékkel. A nyugtalanító kérdéseket — szociológia, radikalizmus, szocializmus? — azonban a hatalom birtokosainak szellemében fölényesen intézték el a tanárok. Így vált gondolkozásra restté ez a fiatalság; elfogadták, amit kaptak. Ez volt a „művelt középosztály” utánpótlásának leghíresebb forrása. A feudalizmus itt azonosította a maga érdekeit a nemzet érdekeivel.

Mi pedig — kevesen, de nem a legrosszabbak — már éreztünk valamit a változás szükségességéből, s ez szembeállított bennünket a száraz, lélek nélküli tanári irányítással. Fogékonyságunk az iskolán kívül kereste a művelődés és tájékozódás lehetőségeit.

Vízivárosi Ady-szekta

Írásaim, különösen a versek, egyszerűen felháborodást keltettek: voltam bolond, komédiás, értelmetlen, magyartalan, hazaáruló, szóval elértem mindent, amit Magyarországon új poétának el lehetett érni. . . Egyszerre csak jönni kezdtek hozzám a folyton serdülők, a fiatalok és fiatalabbak. Minden év új seregét hozza hozzám az iskolás fiataloknak, lányoknak, fiúknak. . .

Önéletrajz. 1913

Kovács bácsi Fő utcai antikváriumában meglepően olcsón vásároltam meg 1915 nyarán hat Ady-kötetet; legtöbbjük első kiadás volt. Hetekig úgy éreztem magamat ezekkel a könyvekkel, mint a verembe esett farkas. Hol itt, hol ott lapoztam beléjük, és nem tudtam mit kezdeni az olvasott versekkel. Ugyan mit hallhattam addig Adyról? Semmi jót! Érintése kárhozat, költészete ragály! Keményfedelű füzetet vásároltam, és megkezdtem írni — az anti-Adyt. Minden lapon hemzsegték az elrettentésül kiírt passzusok után a kérdőjelek. Óvatosságból hagytam két-három sort alattuk az „esetleges” magyarázatoknak. Néhány hét múlva kezdtem törölgetni a kérdőjeleket, és a második füzet már a legszebb Ady-citátumok gyűjteményévé vált. Saulusból Paulus lettem. A szünidőben térítővé váltam. Szeptemberre már hatan voltuk a megtérítettek. Vízivárosi ötödikesek.

Ady volt az első poéta életemben, akit nem a hivatalos poétika kényszerített reám. Fiatal lelkem szüzen és az élet hitványabb

hatásaitól érintetlen érzésekkel tárulkozott feléje. Micsoda örvény kapott el, mekkora láz! Hogy elfakultak a klasszikus iskolai közhelyek, milyen mulatságossá vált az önképzőkör poshadt légköre! Kis diákkönyvtáram polcain Ady-köteteim találkoztak a Társadalomtudományi Könyvtár szociológiai sorozatával, Bebel A nő és a szocializmus című könyvével és Szabó Ervin kétkötetes válogatott Marx és Engelsével. Könyvespolcom ékessége, tüntetően és provokálóan, Ady híres, berámázott, fejet támasztó fényképe lett.

Valamennyien füzetbe gyűjtöttük a megfejthetetlen vagy nem értett sorokat, szavakat és az eszmélkedni kezdő süvölvény lurkók vadul csatáztak a versekkel. Nem nyílt ki előttünk egyszerre Ady költészete. Verekednünk kellett érte. Nem kaptuk készen élvezhetően, emóció nélkül, s ezért volt értékes. Jegyzeteltük az Ady-mitológiát, céduláztuk, hasonlítottunk, illesztgettük a sorokat, képeket és az indás, liános szövevényben angolparkos tisztásokat, rendet szeretnénk volna teremteni. Vitatkoztunk vele, magunkkal és másokkal, és csillogó szemmel magyaráztunk, ha vélt megoldásra jutottunk. Lélegzetünk akadt el, ha valamelyik nevezetesnek érzett passzushoz érkeztünk el. Szárazon nyeltünk, és kibuggyant belőlünk a felkiáltás: még egyszer! És a felolvasó — egy kicsit a maga dicsőségének is tekintve — újra-kezdte. Bátraknak éreztük magunkat, összeesküvőknek. Egyedül kiváló osztályfőnökünk, dr. Kozák Lajos tudott rólunk, és szíves magyarázó szóval segített nekünk a rébuszoknak érzett nehézségek megfejtésében, bár sokszor ő is tétovázott. Legjobban az bántott bennünket, amit póznak, szenvelgésnek éreztünk, és hol az Adyt védő pulpitust ácsoltuk magunk alá, hol meg a vádló szerepkörében tetszelegtünk, éretlenkedve értetlenkedtünk. Ellentmondásokkal és naivitással, inkább megérzéssel, mint tudással értők, sőt megértők akartunk lenni. Éreztük, hogy többet bízott az olvasóra, mint előtte bármelyik magyar költő, akit ismertünk. Ez volt nagyszerű titkunk, külön Szent

Szövetségünk, hatunktól alapított Ady-értők Ligája. Ez betöltött bennünket, és célt adott nekünk.

Egy-egy keservesen megszerzett és dugdosott új Nyugat-füzet nagyobb szenzációt jelentett a Zászlónk* friss számainál, és csaknem minden szombat délután egy-két óra Adyé volt a kis diáktanyákon. Az asztalra borított táskáinkból füzeteink és a Nyugat-számok kerültek elő, és indult a vita, a megbeszélés. Fogékonysággal próbáltuk olvasni őt, vívódva és egzaltáltan, mert izgató, sőt provokáló volt a költészete. Sütött és lehűtött. Bosszantott, és lelkesülésre ingerelt. Nyugtalanított, és kitaratóan vele való foglalkozásra ösztönzött bennünket, s ezzel is alakította énünket. Össze kellett szednünk magunkat, hogy bár folytonos módosulással, de kialakuljon bennünk állásfoglalásunk, valamiféle világszemlélet, és ezzel elsajátítottuk, megszoktuk az önálló, a kutató, vitatkozó gondolkozást. Talpra állott bennünk az értelem. Abbahagytuk a hadihelyzetet nyomon követő gombostűzést a nyugati és keleti hadszínterek hatalmas térképein. Nagyobb dolognak tartottuk, ha valamelyikünk új szépségét, addig fel nem ismert összefüggést fedezett fel Ady verseiben. Az ő bűvöletében éltünk. Éreztük az elszakadást a régi világtól, a régi elképzelésektől. A veszedelmes ideák vonzottak bennünket, és a kis jegyzetfüzeteket, mint a Martinovics-kátét, dugdostuk és írtuk.

Próbáltunk tájékozódni hol itt, hol ott, és informálódásunk súlyos kudarcok sorozatába fulladt. Ócsárolták Adyt. Vaskos tréfákat mondtak, durva élceket faragtak róla, mi meg csak hűledeztünk, és fájt a szívünk. Politikai, társadalmi és irodalmi hatalmasságok koalícióba léptek ellene.

— Nézd, fiam, ha olvasod a verseit, nem érzed, hogy olyan, mint a nyűgös gyerek? Folyton bibis, mindig beteg, nyavalygós, állandóan haldoklik. Hát ez férfiatlan, satnya dolog. Nem úriembernek való!

* Népszerű katolikus ifjúsági lap; I. Eml. III. 674—5.

Azután a kedélyesek következtek, a spíszbürgerek, akik teli szájjal nevettek rajtunk:

— Hahaha! Emlékszem egy Fidibuszra meg a Borsszem Jan-kóra!* Vady Endre versei! Remek pofa ez a Lovászy Károly.** Micsoda remek Ady-paródiákat hallottam Nagy Endre kabaré-jában.

Nem volt megértő szavuk, és derültek, mert a felburjánzó csúfolódások és bárgyú gúnyversek elérték, hogy Ady személye és iránya nevetségessé vált.

— Hát azt hiszed, hogy az Akadémia, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagjai mind bolondok, hogy nem veszik be maguk közé? Nem, barátocskám! Nem tartják komoly költőnek.

— Hogy mer ilyen alak beleszólni a magyar politikába? Nincs jogi képzettsége, ítélőképessége sem lehet.

— Mered mgmutatni szerelmes verseit kis húgaidnak?

— Vakmerően zsidóbarát, és cinikusan nemzetközi. Társadalmi rendünk megdöntésére tör.

— Mutass tőle egyetlen olyan verset, amelyben leírta volna ezt a szót: nemzet!

— Ne olvasd a Nyugatot! Kész nemzeti veszedelem. A lelki anarchia melegágya. A felfordulás pártolója, nem való fiatalember kezébe.

Mindegyik a maga kedvenc lapjából olvasottakat mondta fel, „tekintélyekre” hivatkoztak, így neveltek bennünket. Jótét lelkék torzrajzokat vágtak ki, és megajándékoztak velük bennünket. Közmulatság volt Adyn derülni, és „Dunántúli” nyomán felzúgott a kórus: Gyóni Géza a költő!***

Mikor pedig azt mertük kérdezni, hogy: csak illúziókban lehet nézni a magyar életet? Hiszen Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Vajda is találtak súlyos szavakat a magyar hibák-

* Század eleji élclapok

** Újságíró, költő, népszerű humorista (1887—1951); főként a Nyugat és A Holnap költőit gúnyolta és parodizálta.

*** Az Ady—Gyóni-vitáról l. 560—7.

ra... Akkor észre kellett vennünk, hogy kiközösítenek bennünket a társasági életből.

Így álltunk harcban környezetünkkel, sőt egész világunkkal. Mennél jobban éreztük, hallottuk, hogy Ady üldözött vad, hogy neve gyalázat, annál inkább azt tartottuk, hogy nem lehet annyira rossz ember, akit ennyire üznek, ennyien piszkolnak. Virtusnak tartottuk, hogy vele tartsunk. Legbelül fájt, hogy meggyalázták melengetett titkunkat. Úgy éreztük, hogy „*forró, szűz lelkünk*”*-nek van igaza, és egész életünket elhatározó, eldöntő hatás, ígézet alá kerültünk. Valósággal tetszelegtünk abban a szerepben, hogy magunkra böszítjük osztálytársainkat, rokonságunk, ismerőseink körét, az egész iskolát. Aztán léptenyomon éreztük, hogy veszedelmes politikai és társadalmi színvállást jelentett az, hogy valaki melléje állott. Ámde a háború meglódította a magyar politika belső életének fejlődését is. A változás, a megújulás húzott-vonzott bennünket. A nyugtalanság munkált a lelkünkben.

Túl az iskolás, a megszokott, az agyonlehzezett,** unott formájú költészetten, felmerültek előttünk a század eleji, forrongásos, modern lelki életnek diszharmóniával teli témái. Hiszen stílusban és hangulatban olvashattunk másoktól is szép verseket, de formában, mondanivalóban szokatlan, merész szókimondásban, meztelen szenvedélyességben új, szíven ütő poémákat, félhavonként újra és ismét, csak Adytól kaptunk. Lendület és sodró erejű színesség kapta el képzeletünket. Valósággal kivirágoztak a legmegszokottabb szavak is, mint valami új fényt kapott elemek. Az addig ismerttől távol eső képzettársítások új fogalmakat fejeztek ki. Átengedtük magunkat az irracionális varázsnak, amit sokszor nem értettünk, csak az expresszió forrósága csapott meg bennünket. Elementáris hatással volt reánk.

* *Ének a porban*

** Utalás Lehr Albert Toldi-magyarázataira.

Új könyve nem jelent meg Adynak. Nem juthatott az ifjúság elé. Egyetlen versét sem szavalthatták az önképzőkörben, még a nevét is csak egymás közt mondhattuk ki.

*

Mint a siratóasszonyok fekete fejkendői, úgy sorjáztak a hirdetőtáblán a gyászkeretes jelentések, hogy az intézet vagy a gimnázium növendékei, tanulói közül kik pusztultak el. Már senki se lelkesedett. A háborúban sok minden kiderült, és 1916 tavaszán felnyíltak a rettenetes és csak látszatokkal befedett szakadékok. A nyersanyag- és élelmiszerhiány következményei az el látásban félelmetessé váltak. Az asszonyok, jegyeiket szorongatva, órákig ácsorogtak a boltok előtt.

A Juranics utcai iskolából átalakított hadikórház előtt a padokon borzalmasan csonkolt, fiatal honvédek döntöttek a falnak. Napoztatták az emberroncsokat. Négyen voltak, az egész környék ismerte őket. Egy kéz, két láb; két kéz, egy láb; két láb többől; egy láb többől és egy kar hiányzott... A sírnivalóan idétlen törzsek, mint valami szörnyű panoptikumban, hunyorogtak a tavaszi napba. Szemük vidám volt, és pajkosan csillogott a mellettük ülő ápolónővérekre. Védenceiknek alig maradt végtagjuk. A fiatal nők fityulái úgy repdestek körülöttük, mint a káposztalepkék a mezőn. Pajzán tréfákon kuncogtak. A környékbeli asszonyok hordták nekik a süteményeket, és elfordulva itatták a szemüket kötényük szélével.

Belénk vágott annak felismerése, más a világ, mint ahogy hirdették, tanították nekünk! Megkísértett bennünket a lázító felismerés: az életet nem kell elfogadni olyannak, amilyen; változtatni lehet, sőt kell rajta. Egyszerre milyen igézetessé vált a konspiráció, amely összekapcsolt bennünket Adyval, a megújulás vágyával és a kimondott szóval: — forradalom. Még nem tudatosodott bennünk, hogy mit akarunk, bátortalanul bukdácsoltunk, de fogékonnyakká váltunk, és lelkünk viaszába belenyomódtak Ady szavai.

1916 áprilisának végén, nyárelőbe illő melegben igyekeztem a Városmajor Szanatóriumba, hogy meglátogassam édesanyámat. A Városmajor vadgesztenyefái már kirakták ághegyeikre gyertyavirágjaikat. Az aranyeső messze virított a virágba borult Kis-Svábhegyről. A szanatórium bejáratánál, a portásfülke meg az üvegezett hall előtt ládákba állított örökzöld növények. Az ajtónál széles karimájú fehér panamakalappal a fején, gondosan vasalt, világos ruhában egy furcsa ember támaszkodott. Nem állt, hanem nekivetette vállát az ajtófélfának, mint valami megfáradt ember. Néprajzi táblákon láttam ilyen arcot: barna bőrrű mezopotámiai sumír; húsos, pittyedt ajkú indus; sárgásbarna arcú cigány. Szemefehérjéből kiugrott lángoló sötét szeme, amely várakozóan elrévedt valahova. Puha, barna hajának egy fürtje elhajlott a füle felé. Elmentem mellette, észre se vett.

— Anyus! Ki az a furcsa ember a bejáratnál, panamakalappal, sétára készen?

— Na! Ez a te híres Adyd.

Minden illetet feledve rohantam vissza. Már nem volt ott. A földszinti folyosón elcsíptem Keserű Bélát, a fürdömestert, és faggatni kezdtem. Betessékelt szobájába. A fenyőfürdő sajátos illata, meg a gőz terjengett abban. Nevetett lelkendező kérdéseimen.

— Már ismerjük Ady szerkesztő urat 1912-ből. Akkor is fürdőket vett, pakolásokat kapott, elvonókúrárt tartott.

— Most miért van itt?

— Először is félfürdőket kap. A kádat félig ereszttem 24—26 fokos vízzel, aztán mikor már ül benne valamennyit, rocskából hideg vízzel végiglocsolgatom a hátát. Majd rádobom a lepedőt, és ledörzsölöm legalább öt percig, hogy kipiruljon a teste, aztán megdöngönyözöm. Azt nagyon szereti. Felfrissül tőle. A többit az orvosok tudják.

Anyám, unszolásomra, már többet is elárult. Kedvezményes árat kap a tulajdonosnőtől. A kúrát most se nagyon tartja. Alig egy éve nősült, és most sétálni ment egy fiatal lánnyal, aki itt lakik. Flirtje van, játszik a szerelemmel. Ady itt lakik az első emeleten, abban a szobában, amelynek utcára néző kis balkonja van. Azért nincs itt a felesége, mert kevés a pénze.

— Milyen a szobája?

— Olyan mint a többi. Egy ágy, egy sezlon, ruhás- és éjjeli-szekrény, két szék, fogas, mosdó, tükör, kis szőnyeg. Minden orvos foglalkozik vele. Mindig és mindenben ő a központ. Azért este eljár. A Márványmenyasszonyba, a Délivasút meg a Philadelphia kávéházba, délelőttönként kimegy a hűvösvölgyi Balázsba. Mindenkinek elújságolja, hogy válni akar. Mindenáron egészséges akar lenni. Mindent megígér az orvosoknak, de nagyon keveset tart meg. Ne izgulj, találkozatsz még vele jó néhányszor, még hetekig itt marad.

Hazafelé utánagondoltam, és szégyeltem magamat, hogy nem ismertem meg. A széles karimájú kalap az éles napsütésben részben árnyékot vetett az arcára, részben furcsa fényt adott a bőrének. Békétlenkedtem, hogy mennyivel alacsonyabb, mint vártam. Alacsonyabb, mint én, 170 centi lehet. De boldog voltam, hogy eleven valóságában láttam.

Dalok a labdatérről

Aki ellensége a haladásnak, a jobbra törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnuszt énekli.

Ady: A nacionalizmus alkonya

Alig múlt egy hete, hogy a sétára induló Adyt láttam, máris gyökeresen megváltozott helyzetet találtam a szanatóriumban. Ady nem volt egyedül. Gyengéd „barátnői levelek” figyelmeztet-

tették Csinszkát, hogy baj van! Ady, aki telepanaszkodta Csucsát és barátait, hogy köszvényétől járni sem tud, fülzúgásai megsüketítik, neuraszténiás, a szívtágulás jeleit érzi — egyszerre meggyógyult egy ifjú hölgytől. Azzal sétálgat a Svábhegyen, és nem fáradt, holott egyébként konflis nélkül meg sem mozdul.

Csinszka megérkezett, intézkedett, és tragikus hangulatot árasztott maga körül. Mintha csak gyászflórok röpdöstek volna körülötte. A mélyen sértett menyecske nagyon restellte magát. Többfelől is fülébe jutott Ady komolyan hangoztatott válási szándéka. A „kislány” eltűnt, a kúra komolyabbra fordult, „Bandi” kordába került.

Anyám hamar bizalmas viszonyba jutott az egyébként is gyermekesen közlékeny Csinszkával. Az mélységes hálával emlékezett Ady Lajosra, akinek nyugodt, higgadt és szeretetteljes fellépése sokat segített a helyzet konszolidálásában. Ady családi dolgában nagyon hallgatott Lajosra meg „emberére”, Papp Viktorra, a kitűnő zenészre és kritikusra, aki egyszerre volt földije, barátja és házi cigánya. A tulajdonosnő ugyancsak Csinszka mellé állt. Gondoskodtak szórakozásról is. A földszinti ebédlőben estéről estére társaság verődött egybe. Megszólalt a zongora, Papp Viktor álla alá illesztette hegedűjét, és órákig muzsikáltak. Láttam látogatóba jönni Adyékhöz az alacsony termetű, csúnya emberkét, Ignótus Hugót, aki nagyon kedves, de tartózkodó, hűvös modorú volt, s szerette, megnyugtatta Adyt. A társaság főként betegekből állott, és folyt a vigasság, hangoskodás este tízig, amikor mindennek el kellett csendesednie.

Hosszú leselkedés után láttam, hogy Adyék az ebédlőből kísértálnak a parkba, és leülnek az egyik padra. Az első találkozót anyám előkészítette. Kicsit gúnyolhatott a polcon lógó Ady-képert, a titkos Ady-sektáért, forró lelkesültségemért, mert mosoly játszott a kislányosan öltözött Csinszka és Ady ajkán is, amikor félszegen és megilletődve bemutatkoztam. Hódolatomat és zavart bókolásomat Ady megbocsátóan fogadta, és alsó

szájszéle, amely sajátságosan erős kicsinylést tudott mutatni, lebiggyedt. Szájtartása az öreg Voltaire-nek Houdontól halhatatlanságba merevedett székszeisét formázta. Olvasmányaim felől érdeklődött, aztán egyszerre csak felvetette a fejét.

— Na, mit tudsz tőlem?

— Sokat!

— Melyiket szereted?

— *Dalok a labdatérről.*

— Mondd!

Valamikor labdatéren

Hét fiúk ha összekaptunk sorshúzáson,

Ki az az egy nem osztózó

Labdaverő boldogságon

Ki az az egy, ki ne játsszon,

Engem dobott ki a sors,

Mindig engem, mindig engem.

Kövér könnyel, sóvár vággyal

Víg hat körül leskelődtem, ténferegtem.

Amikor iskolás pátozzsal idáig értem szavalatomban, Ady már lecsukta szemét. Gondolatban talán már ott járt Érmindszenten, az apja portájával szomszédos öreg temetőben, amely a fiúk számára labdatér volt. Aztán megriadt a szeme, és karját rátette a mellette ülő Csinszka vállára. Apró kis diadal ült ki tekintetébe, mintha odacsípett volna: na látod?!

Hangom most már biztosabban szállt, és amikor az utolsó sor elhangzott, meghajtottam magam, mint valami színész. Ezen is nevettek. Félszegnek éreztem magamat. Ady kicsit arrébb húzódott, és maga mellé ültetett.

— Ki tanítja nálatok a legújabb magyar irodalmat?

— A nyolcadikban dr. Bartha József; osztályfőnök is, meg a Vörösmarty önképzőkör elnöke.

— Már hallottam arról a ripők palócról. Tulajdonképpen kicsoda?

— Nem szereti az Ady-költészetet.

— Tudj meg róla mindent! Honnan jött, miket írt? Azt is, amit mondanak róla. Ki a felesége? Iszós-e? Miket mond rólam? De részletesen. Beszélj fiúkkal. Írd le olvashatóan, és ha legközelebb jössz, majd beszámolsz.

Aztán Csinszkához fordult, és én illedelmesen, a megbízatástól szorongva elkészöntem. Már sokat hallottam arról, hogy miket mond Bartha Adyról.

Ki az a Bartha József?

*Ki minket üldöz, szívét vágja ki,
Ki minket nem ért, önmagát gyalázza.*

Új, tavaszi sereg-számla

Zömök, széles vállú, erős bajszú, fontosságának tudatában fennköltlen mozgó, tekintélyt tartó, csaknem megközelíthetetlen tanár volt, és mihelyt Ady neve szóba került, hangja dühödtté vált. Egy nemzedéken át tartott Bartha hatása, amely alól a magyar középiskolák igen nagy többsége nem is vonhatta ki magát. Mint tankönyvíró, feltétlen tekintély volt, és sokan évekkel iskolai tanulmányaik után még mindig megvették könyveit, és akárhányan életük végéig esküdtek felfogására, Ady-ellenességére.

1866-ban, a Borsod megyei SÁTA községben született, ahogy a fiúk szójátékká formálták: SÁTÁN. Tanulmányait a ciszterci rend egri főgimnáziumában végezte, tanári oklevelét a budapesti egyetemen szerezte. 1896-ig Nagybecskerekén tanított, 98-ig a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztályán működött, majd 1908-ig a budapesti VIII. kerületi főgimnáziumban tanított, és 1908-ban került a királyi egyetemi főgimnáziumba, a mi isko-

lánkba. Irodalmi munkásságát különféle szépirodalmi dolgozatokkal kezdte. Írt a palóc nyelvjárásról, a Toldi-mondáról, a katolikus énekköltészetéről. Zsebkönyvet szerkesztett a magyar művelődés történetéről és az esztétikáról. Legmélyebb hatású munkálkodása azt volt, hogy magyar nyelvi tankönyveket írt. A Szent István Társulat kiadványainak sorozatában jelentős szerepet játszottak a szélsőségesen sovinszta, klerikális, később fajvédő Bartha könyvei, amelyeket „a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi minisztérium”, három-négyévenként új kiadásokban, a középiskolák számára tankönyvekül engedélyezett. Ez természetesen nemcsak busás kiadói üzlet volt, hanem eszmei térhódítás is minden olyan középiskolában, amelybe a Társulat keze és a minisztérium jóindulata elért. Poétikája, irodalmi olvasókönyve „irodalmi közvéleményt” teremtett tíz- és tízezer középiskolás lelkivilágában. Az első világháborús előtti évben megjelent kötet A jelenkor lírai és epikai költészete című fejezetében Reviczky, Komjáthy, Bartók [Lajos], Kiss, Váradi, Jakab, Ábrányi, Endrődi és Szabolcska nevét említi. A nyugatosokról, a magyar munkásirodalom művelőiről semmit sem tud. „A magyar nemzeti irodalom története” már két kötet. De az 1914-ben adott miniszteri engedély alapján megjelent harmadik „javított” kiadás még „szélesebb távlatot” nyit az ifjúság irodalmi érdeklődésének.

„Az irodalomban még mindig a népies nemzeti irány az uralkodó, de emellett új irány is jelentkezett. A kiegyezés után megszűntek a nemzeti létünkért folytatott nagy küzdelmek, s nyugodtabb, békés munkálkodás indult meg. Ezzel az eszményibb hazafias érzelmeket lassanként az egyén érvényesülésére való törekvés váltja fel, s egyúttal a nyugat-európai szociális eszmék hatásaként nálunk is megindul a társadalmi osztályok küzdelme. Mindez kétségtelen hatással van az irodalomra is. A nemzeti eszméken kívül az egyének küzdelmi és lelki világa s a társadalmi forrongást előidéző szocializmus és az abból

eredő világnézetek harca, költőinknek új tárgyakat szolgáltat. Innen van, hogy költészetünk újabb iránya erősen hajlik a realizmus felé, s nagymértékben szívja fel a materialisztikus bölcséleti eszméket. Ennek következtében felfogásban is kezd elfordulni a sajátos nemzeti szellemtől, a színtelen nemzetköziség felé.

Táplálja ezt az irányzatot az idegen irodalmak hatása is. A jelenkori életviszonyok az egyes nemzetek közt gyors és sűrű érintkezést hoztak létre, és így egy-egy kiválóbb vagy divatosabb külföldi író nálunk is érezteti hatását. *És eddig újabb költőink között nem találkozott még olyan, aki e hatást a nemzeti szellemben oltva, lángelméjének bélyegét korára rányomta, s irányt adott volna.* Ebből magyarázható meg legújabb költészetünkben az idegen (francia, német, angol, orosz, norvég) irodalmak hatásának rendszertelen keverése és feltűnő dédelgetése.

Legújabb költészetünknek azonban nemcsak szelleme és tárgyai idegenszerűek, hanem kifejezőmódja: a nyelv- és a versforma sem magyaros. Jelenkori költőink között vannak ugyan, akik stílusukba erőt és fordulatosságot tudnak önteni, de legtöbbjüknek a nyelvért annyira bevonja a külözködő egyénieskedés, hogy az már egyenesen a közérthetőség rovására esik. Versformáik is vagy teljesen idegenek, vagy pedig a ritmus nélkül való, rövidebb-hosszabb szólamok. És ez annál felötlőbb, mert nemzeti verselésünk az eredeti versalakok változatosságában szinte páratlanul gazdag.”

Ilyen „európai” hangon marasztalta el tankönyvében Bartha Adyt és a legmodernebb magyar irodalmat, de az utolsó név szerint megemlített költőről, Szabolcskáról, ilyen jellemzést ad: „Legtöbbször a hazafias bánatot és a családias örömet zendíti meg lantján, s mély hangulatával és magyaros formaérzékével mindig lebilincsel.” A tanteremben azonban Bartha nem volt ilyen választékos...

Tegnap még buták tréfája valánk.

Új, tavaszi sereg-számla

A megbízást teljesítendő, elmentem egy ismerős, eminens nyolcadikos diákhoz. Az jegyzeteiből diktálta, mit mondott az órákon és az önképzőkörben Bartha Adyról, és én szomorúan, szégyenkezve írtam, írtam egy régi füzetembe, majd letisztáztam. (A jegyzeteket elvesztettem, de a lényegét — szóról szóra idézve Barthát — könyveinek Adyra vonatkozó részeiből újra összeállítottam.) Aztán nehéz szívvel nekiindultam a Városmajornak. Csinszka a városban volt. Békés tavaszi délután sugárzott a kertre. Adyt ott találtam a padon, körülötte újságok, folyóiratok.

— Felolvassam?

— Mutasd! Ne! Hagyd itt ezeket. Jó írásod van.

„Ady nem rendszeres és komoly gondolkodó. A parancsra meg nem rendelhető ihletet nála mindig a bor izgalma pótolta. Párizs, az erkölcstelenségnek ez újkori Babilonja, beteg testében nyugtalankodó lelkét még jobban megmérgezte, s idejének legnagyobb részét a férjes nővel való nyílt viszonyán kívül az italos mulatozások és szerencsejátékok foglalták le. Igaza van Horváth Cyrillnek: erkölcsi szempontból a magyar költészetnek ő a legszomorúbb alakja: a tagadás, a bűn, a satanizmus főfő képviselője.* Igen! *A Hágár oltára* s a *Halálvirág: a Csók* címmel jelzett ciklusai a paráznaságnak költészetünkben eddig soha nem hallott dicsőítését tartalmazzák. Ady előtt... a női test csak a póre gyönyörök kelyhe, s a nő ágyéka után való emez örökös lihegés és a női húsban s vérben való eme folytonos turkálás valóban kellemetlen és undort keltő. Szimbolizmusa homályos, za-

* L. H. C.: Ady Endre hite, erkölce, magyarsága. 1928.

varos, sőt igen gyakran érthetetlen, s ahány magyarázó, annyi-féleképpen értelmez[het]ő, vagy sehogyan sem értelmezhető. A nietzschei tanításnak s a barátok tömjénezésének lehet betudnunk, hogy nemcsak az önmagasztalásban, hanem saját hibáinak a kitergetésében sem fukarkodott. Költőinek tartotta annak beismerését, hogy »*Óh, nagyon csúnyán éltem*« (Az utolsó mosoly), hogy »*Ha akartam, ha ígértem, Gonosz voltam, tervben, versben*« (Híven sohase szerettem), hogy »*Bukdosik a lelkem, Mint számár a jégen*« (Bukdosik a lelkem), hogy »*Mert voltam búsult, csüggeteg, árva: Így adtam magam paráznaságra*« (Utálnak, de csodálnak), hogy »... hunyjon el az életem, mert csupa-csupa kárt csinál« (A megátkozott ember), hogy »*Bántottam, kik védtek, szerettek S öleltem a judásokat: Igazuk van, akik megvetnek*« (A mentő glória), hogy lebecsmérli a magyar úri és nemesi fajtát, ennek még legkiválóbb tagjait is (Tisza István) azzal bélyegzi meg, hogy »*Szeressétek Őt is, a vad, geszti bolondot, A gyujtogató csóvás embert, Úrnak, magyarnak egyként rongyot*« (Rohanunk a forradalomba) és végül, hogy »*Mert itt kárhozat van, itt le kell gyilkolni, Mindent, ami régi, ezeréves holmi*« (A márciusi Naphoz).

Ady képzelőtehetsége elég gazdag, de viszont nyomasztó mértékben zabolátlan, fegyelmetlen, s idegrendszerének mámoros izgatottsága következtében képtelenségekre hajló. Ez az oka, hogy gondolatainak menete rendesen kuszált, összefüggéstelen; sőt mivel benne a jelkép és tárgy, a költői kép és valóság összekeveredik, igen gyakran teljes érthetetlen. Az ő költői stílusának fő sajátossága az affektált homályosság. Nagyon kevés olyan költeménye van, amely a józan magyar nyelvérzékét — egzaltáltság nélküli olvasás közben — többé-kevésbé meg ne botránkoztatná. Az Ady-féle verselés: ritmikus szabályosság helyett szeszélyes véletlenség. Verselése csupa diszharmonia. Ady verselése lehet igen sikerült francia (Baudelaire vagy Verlaine) utánzat, de magyarul valójában nem egyéb, mint szótagszámra kimért rímes próza. Adynak és társainak költészete...

egyáltalán nem a magyar élet hű és művészi kifejezése, hanem az erkölcsi metelytől párolgó budapesti pocsolyának mérges lápvirága. A semminél is kevesebbet tett arra nézve, hogy a szocializmus eszméi lantján keresztül megtisztultan jussanak a közönség lelkébe. Hiába forgatom át ismét és ismét összes köteteit, sehol sem találok nála tisztább hangokat; az ő szocializmusa a *vörös osztálygyűlölet*, amely mint örökös erkölcsi diszharmónia, soha nem lehet a költészet tárgya. Ady ... verseiből össze lehetne gyűjteni egy közepes nagyságú kötetet, ez megfelelő kommentárral közkézen foroghatna. A többit pedig nagy könyvtárakban a szaktudósok részére zárt helyen kellene tartani, hogy ne rontsa folyvást az olvasóközönség ízlését, s ne botránkoztassa erkölcsi érzületét, és főképp ne mérgezze tovább a mindkét nembeli ifjúság lelkületét.”

Hozzávetőlegesen ennyit írtam össze Bartha vélekedéséről, és ezután külön papírokra róttam az emberről, a tanárról és működéséről szerzett értesüleseimet. Az ebédlő ajtajából lestem, hogy mi történik. Ady rövidlátó szemével erősen ráhajolt irkalapjaimra. Gyorsan olvasta és eldobálta őket. Arcjátéka kifejezte, hogy roppant bosszantotta [a dolog]. Amikor a végére ért, lassan odamentem a padhoz. Mintha lepattogzott volna róla minden máz, a sértődött harag legmagasabb és legforróbb hangján káromkodott. Szája baloldalt észrevehetően lelöttyedt, arca rángatódzott. Szó nélkül otthagytott, s az ebédlőn át, a lépcsőház felé sietett. Összeszedtem irkalapjaimat, és majdnem elsírtam magamat.

A mámor turistakötélén

*Fáj még a seb és nem hegged hamar,
Hát igenis, igenis, igenis,
Azért éltem tragikusan, bután,
Mert a sorsom magyar.*

Régi énekek ekhója

Két nap múlt el a Bartha-féle Ady-arckép bemutatása után, amikor újból ellátogattam a szanatóriumba. Nagyon kikaptam anyámtól és Csinszkától.

— Mit csinált maga Bandival? Azóta iszik, szólni sem lehet hozzá. Goromba, mint a pokróc.

— De hát ő kérte, hogy mondja meg, írjam le...

— Ezt maga nem érti!

— Több eszed lehetett volna — mondta anyám, aztán rám nézett. — Egész szalmakazal a fejed, eredj át, nyíratkozzál meg.

Szemben volt Fejér Pál borbélyüzlete. Illedelmesen várakoztam az előttem érkezett vendégre. Körülnéztem. Az üzlet hátsó részét rózsaszín grenadin függöny választotta el. A kis fülkében kis asztal állt thonet-székkal. Délidőben ott ebédezett a mester, a segéd, talán az inas is. Szemben ültem a tükörrel, és csakhamar felfedeztem, hogy valaki ül bent a függönyös fülkében és — iszik. Antilopbetétes gombos cipőjéről megismertem: Ady volt. Ahogy mozgolódott, a függöny mindjobban szétnyílt. Ady ráakasztotta ajkát a pohárra, mint emlőbimbóra a síró gyermek. Nagy úr a bor. Megsüvegelte a poharat, felemelte, bólintott neki, valósággal barátkozott vele.

A bor... Keservesnek talált helyzetekből szabadulást vezető utakat mutat, és változást jelentő eszméket diktál. A kancatejtől a saját termésűig a magyarnak külön öröme és sajátos tragikuma a mámort teremtő „testital” minden fajtája. Az alkohol hatása új embert mutat. A szenzibilitás erősebb lesz. Az invenció meglódul, a képzettársítások szabaddá válnak, és a nagyot akarás teremtő lázában az ingénium szédülve ring, mint a megrendült hinta, a legmerészebb szárnyalással, testetlen magasságok felé.

Ady ivott, és a nyeldeklő mozgása nélkül öntötte magába a vizes bort. Az elszánt vágy ösztökélte: hamar eljutni a szédületig, amelyben már nincs tudat, csak könnyű lebegés, túl lenni a dolgokon. Az ital csillog az üvegben, fénye táncol a falon, az üzletajtón beáradó visszfény erősítést kap a tükörből. Hátralé a sep-

rők, partvisok, porrongyok, szemétlapátok, papírsákba gyűjtött levágott hajak csomói, vödrök, szárított törölközők, rossz munkaköpenyek vigyázták a tornát. Hökkentő díszlet volt, és a látvány a torkomat szorongatta. A felejtteni akarás vágya násztült a borral.

Én kerültem sorra. Most még jobban figyeltem a tükörből. A függöny szétnyílt, és megjelent a feje. A tort ülő Ady „*a mámor turistakötélén*”.* Arcán kifejezéstelen mosoly. Szatír-arca megcsúnyult. Valóban Dionysos boroskansós kísérőjévé vált. Arcába nem emberi vonások vegyültek. Mintha csak a mitológia szerint véltem volna látni, amint felfelé hegyesedő füllel, csínytevően, kamaszosan pajkos jókedvvel erdőn-mezőn érzéki körtáncot lejt a többi szatírral, a nimfákkal. Hermes fia volt, iszákos, buja, mint a vázaképek erőszakot tevő szereplői.

A tagokban ágaskodni kezd a virtus, a mámor szétdobálja a korlátokat, nincsen tudattalan ellenőrzés sem. A megbántáso-kért valami száját tátó, vad, harapós vicsorgás mutatja a megoldást: megtorlás! Asszociált Barthával. A bántás tüskéinek képzetét összekötötte velem.

— Hö, hö! — döfölt felém a kezével, csattogtatta fogát, szemgolyói forogtak, tápázkodott, hogy elinduljon, de nem tudott felkelni. A májusi nap mézarany fénnel ragyogott be az utcáról. Én összegörnyedten ültem, és vacogott a fogam. Félttem. Rettenetesen félttem. A borbélyszék karfájába fogóztam. A mester csendes szóval csitított:

— Nem bánt senkit, majd átvisszük. Azért iszik, mert bántják. Jó ember. Nagyszerű ember. — És nekem átsuhant az agyamon az önelégült, jó erőben lévő ötvenéves Bartha, akinek most nem fáj semmije, a Donáti utcai eminens diák, aki magol az érettségire, aki hitt tanárjában, és vádoltam magamat szépen másolt irkalapjaimért. Én vagyok az oka — gondoltam —, és összeszorult a torkom.

* *A magyar Pimodán II.*

Csinszka odaát az emeleten leselkedve várakozott. Riadozva, rémeket látva, kínlódva, orvosokat nyaggatva nyugtalankodott. Reménytelenül jelent meg az ablak keretében, mintha valami szörnyűség, valami ismeretlen hatalom odakötötte volna valami szégyenfához, ahol csak ütest, fájdalmat, szörnyűséget lehet kapni.

Láttam megkínzott arcát az utcáról, és megmondtam, ne aggódjék, odaát van a borbélynál, erősen ittas, de nincs semmi baja.

— De a szégyen. Megint úgy hozzák majd át, mint valami tehetetlen bábút. Mindenki látja. Az egész szanatórium. Mit gondolnak rólunk?

Láttam, amikor hazavitték. Fáradtan mosolygott, és szeme még akkor is mohón járt körül mindenkin és mindenben. Mennyi vágy tüzelt benne... Szerette volna olyannak látni az életet, mint amilyen nem tudott lenni: elbírhatónak, érdekesnek.

Titkokat eláruló órák voltak. Amikor hazaértem, diákos pontossággal és könyörtelenül beírtam a kékfedeles füzetbe: Ady részeg volt Bartha miatt.

Fejér, az értelmes, kedves borbély később elmondta, hogy a palackborokat egy közeli fűszerüzletből rendszerint a kis süldő-lányka, rokonka, Rózsika hozza. Édességre kap egy-egy koronát. Ady néha az ő közeli lakásában is megpihent. Már többször megtörtént, hogy ketten vitték át a szanatóriumba a magatehetetlen embert.

Ady hírneve persze beszárnyalt a kis üzletbe is. Kisdiákok és hiszterikák egyaránt kérték a mestert szép szóval vagy pénzeket ígéretve, hogy tegyen félre nekik Ady levágott hajából. Persze ezt Ady is megtudta, hiszen Fejér néha ungorkodott vele, belekötött minden szavába, és amikor csak tehették, ugratták egymást. Ady „mészáros”-nak titulálta. Fejér megmondta, hogy senkinek sem ad egy szálat sem Ady hajából.

— Így van ez jól — helyeselt Ady, és felnevetett. — Hát hova teszi?

— A papirzsákba.

— Így becsüli meg a — többit, ugye? — De jólesett neki, hogy nem bazáraru a haja. Egyébként a hajvágást izgalmas és szenvedélyes tanácskozás előzte meg közöttük annak eldöntésére, hogy honnan és mennyit vágjon le. A híres Ady-fürt hosszát nem volt szabad bántani. Fejér tükröt tett Ady feje mögé, és úgy ellenőriztette a munkáját. A különleges vendég bólintott, és elégedett volt.

Együtt Csinszkával

*Szeretem, hogy elbújt
Erős, nagy voltomban,
Szeretem hibáit
Jóságánál jobban,
De nagyon szeretem.*

Vallomás a szerelemről

Gyors mozgású, filigrán termetű, bájos alakú nő volt Csinszka. Hol az ebédelőben, hol a parkban, hol a folyosón, hol Ady mellett a padon tűnt fel. Simára fésült, hamvasszőke fején frufus volt a haja. A halántékára ráncigált apró fürtöcskék az első szellőmozdulásra is meglibbentek, és fokozták a mozgékonyága miatt érzett folytonos feszültséget. Macskazöld, néha kékbe játszó szeme vagy riadtan, vagy parancsolón nézett a világba. Idegesen rángó arcán akkor még nagyon feltűnő és rikító volt a pirosító, száján az élénk rüzs. Gyöngyözve nevetett minden apróságon, mintha ezek az apró kacajok valamely sírógörcsöt temetnének benne. Világos alj, bubigalléros fehér selyem ingblúz volt rendszerint rajta.

— Nézze csak, drága Mariska néni, ezzel lepett meg Bandi, ugye szép?

Szép, batikolt mintájú széles nyakkendőt mutatott, majd ügyesen megkötötte. Örült neki, boldog volt, ritkán juthatott ilyen figyelmességhez.

Tíz óra felé, amikor Papp Viktor hegedűjén, idegesítően, egymásután többször is, felsírt a nóta: — Befűtta az utat a hó, Cél-talanul fut a fakó* —, a betegek már kisompolyogtak az ebédlő-ből, a keserű, magános mulatságnak vége szakadt, Csinszka ott állt a kijáratnál, és ujjai idegesen doboltak az egyik szék támláján.

Ady — mindenki észrevehette — már nem tudott betörni a házasság korlátaiba. Ezt a visszahúzódó, ellenkező magatartását olyan fájdalmas, keserű kiábrándultsággal tudta mutatni, hogy az környezetére és a jelenlevőkre is fájdalmas volt. Csinszka jelenléte — saját megfigyelésem szerint — 1916. április végétől június elejéig — idegesítően hatott Adyra, aki többször ok nélkül is kaján módon gonoszkodott asszonykájával. Annak gyorsan görbült sírásra a szája, de vékonyra, akaratosra húzott ajka tudott nagyon keserűket is mondani. Riadtan röpködött tekintete mindenkre, aki Bandija közelébe jutott. Minden szó hatását lemérte Ady arcán. Nem sok nyugodt pillanata volt. Más volt egész életfelfogása, életereje, érdeklődési köre, mint Adyé. Ez az alapvető különbség, a folytonos zsörtölődés teremtette meg az izgató légkört a házastársak között, ami számomra a békés, szeretetteljes otthon után, külön taszító hatással volt. Láttam, hogy nézett Ady egy füttyös kedvű, riszálós farú, vidám szobalány után Csinszka jelenlétében, és úgy láttam, hogy vágyai valóban *„nem tűnnek meg semmi bölcsességet”*.** Csinszka megpróbálta visszafogni kezét, ha borospohár után nyúlt és ijedt szemében már ott vibrált a kép: az elnehezült, tehetetlen testet elhelyezni az ágyra, rendbe tenni körülötte a szobát, és el-tüntetni a „szégyen nyomait”.

* Ady egyik kedves nótája.

** Dénes Zsófiának írt leveléből; I. Lev. II. 250.

Anyám akkor tizenhárom esztendővel volt idősebb Csinszkánál, három gyerek anyja, tapasztalt, mély érzésű, okos asszony. Ő Bertuka mellé állt, és ma is őt védelmezi. Faggatom a régi dolgokról, és az emlékezet átível negyvenkét esztendőn. Ahol botladozom, kisegít, ahol tájékozatlan vagyok, megnyílik.

— Jól emlékezem mindenre — mondja, és arcán átfut a derű. — Még mindig csak Ady érdekel? (Nem tud megbékélni Adyval, az emberrel.) — Sok bajt csinált. Csinszka szerette és féltette. Sokat sírt miatta. Nem volt férjnek való. Beteg volt, meg aztán most már te is érted, Ady harminckilenc éves volt, Bertuka huszonkettő. Nagy ez a korkülönbség. Csinszka elkényeztetett, kicsit hiszterika, Ady kiégett férfi. Tudod, fiam, amíg Ady szobájában hevert, órákon át voltunk együtt Csinszkával, és beszélgettünk. Felém fordult, és siránkozott:

— Ó, milyen szomorúságokat éltem én már át. Mennyi sötét baj van előttem, születésemben és rövid életemben. Mennyi nehézharc és bántás apámmal és apámtól. Ki van mellettem? Egyedül én magam. Most meg Bandi. . . Milyen nehéz az én sorsom. Ki tartja számon? Senki. Bandi nagyon panaszkodós. Nem is annyira beteg, mint amennyire nyűgös. Sokat képzelődik. Nagyon fél a haláltól. Azzal jött ide, hogy szedjék rendbe a szívét, tüntessék el kínzó neuraszténiáját, és tartassanak vele szigorú elvonókúrát. Igyekszik is, nem mondhatom, de nem fogad szót. Ha szólok, rögtön panaszkodik Édesnek meg Lajosnak, hogy én zsarnok vagyok, elidegeníti őket tőlem. Olyan levelet írt ellenem, hogy megijedek tőle: ilyet is tud, így ferdíteni? Éjszaka sokszor fuldokolva köhög. Krónikus bronchitis meg köszvény kínozza. Többször csúnya kiütések vannak a testén. Néha úgy fájdtja a fogát, hogy gyötrelmes a nyögését hallgatni. Ideges gyomorbaja miatt csaknem teljesen étvágytalan, annyit sem eszik, mint a madár. Altatókkal sem tud aludni. Éjjel felriad, és szörnyűeket kiáltozik. Ha szólok hozzá, mindenért, ami rossz körülötte, engem tesz felelőssé, de az érmindszentiekről egy szót sem szabad ejteni. Rengeteget cigarettázik, ujjainak alsó percei

sárgák a nikotintól. Teleszórja a szobát hamuval, üres üvegekkel. A félig szívott cigaretták ott bűdösödnek a tartóban. Elviselhetetlen. A szag beeszi magát az ágyneműbe, függönybe, ruhába, leheletébe. Mégis hiszek benne, hogy talpra áll. Olyan szép, erős felsőteste van. A bőre hibátlan. Az orvosok nagyon bíznak regenerálódó képességében. Nem lesz semmi baj, ha lakásunk lesz.

— Tudja, mintha csak havonként kétszer lenne meg a baja, a mindig visszatérő riadalom: a hó közepe és a hó vége. Ezek a szerződéses dátumok. Ez trémáztat körülötte mindenkit. A Nyugat várja a kéziratot. A nyomda küldözget érte. Ő, szegény, a feszültségtől már ideglázás. Vajúdva ír. Ha kimaradna egy-egy számból, úgy érzi, rögtön elfelejtenék, és csak az Osvát-féle taknyosok jönnének. Mások. Neki minden számban az élő Adyt kell jelentenie, különben vége van. Őt szorítja a terminus, bennünket szorít ő. Nehéz sors ez. Már előre feje tetejére áll minden. Reszketni kell tőle. Szólni se lehet hozzá. Végigvágja magát a sezlonon, bámulja a mennyezetet, és iszik. Ő azt mondja, hogy az alkotásnak a bor a motorja. Esténként megjön a borozó kedve. Toporzékol, ha nem tud elmenni valahová, kiruccanni. Mértéket nem akar tartani. Zsarnokoskodik, de már fáradt.

— Higgye meg, drága Mariska néni, mindennek az az oka, hogy Bandi ilyen cigányéletet szokott meg, és most is így él. A szállodát nem szeretem, nem is bírom, elviszi a pénzt is. Bandi, ha rájön a bolondóra, összemar. Nézze csak: vállam, mellem csupa kék folt a harapásoktól. Ha részeg, goromba, durva. Nem is hű hozzám. Mindenféle hiszterikák jönnek meg írnak, hogy elcsavarják a fejét. Tudják, hogy itt vagyok, mégis idejönnek utána. Kalandot keresnek, szemtelenek. Ismerem Bandi egy régebbi versét, *Kis női csukák* a címe, 1913-ban jelent meg. Azt írta benne: „*Várnak a hozzád-méltó halak S falánk szádon talán megpihennek Más áldozatok.*” És most kellett egy másik falánk szájút elvernem mellőle. Semmit sem kívánok, csak egy szép ott-hont. Akkor talán kevesebbet maradna ki. Szeretném, ha társa-

sági életet élnénk, jöhetnének hozzánk a barátai. Mérsékelni tudnám italfogyasztását. Jó házi kosztot kaphatna, megerősödne. Tudja, mindig azt jósolták nekem, hogy híres asszony leszek. Nem is vagyok akárki felesége.

— Nem hiszed el, fiam, hogy mennyi kedvességgel vette körül Adyt. Mennyi önfeláldozás kellett az ilyen szép, fiatal teremtés részéről, hogy a részeg Adyt rendbe szedje, ápolja és virasszon mellette. Hiszen alighogy Csinszka megjött, az igazi kúra véget ért, és Adyék csak mint szállóvendégek tartották meg szobájukat. Igaz, hogy amikor a pohár betelt, Csinszka tudott erélyes is lenni. Annyira vágyakozott, hogy minél többször ülhesen le híres férjével a Duna-korzón a Buchwald-székekre, mehessen be a Zserbóba, a ragyogó éttermekbe.

Anyám elmosolyogja magát:

— Ady abból a gyümölcsből készített ízből evett, amit én vásároltam a Széna téren. Te is segítettél cipekedni. Török nagymama küldözte a rendelkezéseket: sárgabarack kell befőzéshez, ott nem lehet kapni. A nagymama remek háziasszony volt. Kényes arra, hogy kamrájában mindene meglegyen. A régi életfeltételekhez való ragaszkodása sok gondot okozott. Bertuka izgult és engedelmeskedett. Még arról is beszélt, hogy nagymama Adyt is rávette a mozgolódásra. Még nagyváradi ismerősei is küldtek fűszer- és csemegeárukat Csucsára. Mi meg buzgólkodtunk, és tiz-tizenöt kilós kosarakban indultak az érett, puha sárgabarackok a Buda vidéki sváb kofaasszonyoktól a csucsai várba.

Nem tudok ellenállni, hogy ne idézzem Móricz Zsigmond keserű meghatározását: úgy szenvedtek a házasságtól, mint valami betegségtől. Egyikük sem kapta meg azt, amit várt. Ady nem sokat törődött azzal, hogy kik vannak körülötte, ha Csinszka felbosszantotta nyögdcisélésével és folytonos duruzsolásával, fülem hallatára is toporzékolva kiáltozta: elnászpágollak, ha nem maradsz nyugton! Szegény Csinszka pedig szenzációkat kínáló lehetőségnek tekintette a házasságot: városi élet, híres írók,

művészek között, a rájuk sugárzó dicsőség fényében; társaság, színház, koncert, korzó.

Késő délutánonként már komor és hallgatag unalom telepedett körük. Ady mebuggyanva, tétován hunyorogva nézegett, fészkelődött. Alig figyelt valakire vagy valamire. Szabadulni akart. A társaság képzeete vonzotta.

— Ezek nem adnak inni —, és legyintett a kis asszonyka meg az egész szanatórium felé, lebiggyesztett ajakkal, mint valami makacs gyerek. A fajtájából kirekesztett ember ingerültségével szenvedett. Tudta, hogy nem tud a „társaságban” viselkedni, a felületeken mozogni, közhelyes semmiségeket mondani, és csevegve, „kellemesen” társalogni. Hiányzott belőle a lapos közízlést kielégítő rugalmasság, a városi ember „slágfertigsége”, nem voltak „jó bemondásai”, nem tudott vicceket elmondani, cinikus álfölénnyel minden komoly dolgot gonoszul nivellálni, és nem értett az intimpistáskodáshoz se. Feszült ingerültség volt benne, amely mindig, mindenben és csaknem mindenkinben támadást látott vagy várt. Ez az ingerlékeny, mindig ugrásra kész egocentrizmus adta meg kötekedő, civódó hajlamának magyarázatát. Monogám természetű se volt, hamar fellobbant benne a bírás vágya.

A kedves Papp Viktor, aki legtöbbet állt velem szóba, elmondta, hogy Ady lapkivágásokat rendezget régebbi verseiből. Már két éve nem juthat közönség elé új könyvvel. *A nagy Hitelő* című előkészített kötete nem is jelent meg. Ady 1916-ban nem volt valőr.* Húszezer kinyomtatott Ady-kötet hevert a kiadói pincében, mint be nem kötött „krúda”. Papp Viktor, a zilahi cimbora, csitítva, derűlátással, a jó barát szolgálatkészségével vigasztalta Adyt, és sűrűn fordult meg a szanatóriumban, ahová gyengéd szálak is fűzték.

Közben a kúra teljesen elfelejtődött. A boros éjszakákat Csinszka már nem tudta abbahagyatni. Az elutazás előtt

* érték (francia)

Csinszka „riadalmam engeszteléséül” elhozta a *Vér és arany* szép, Czigány Dezső Ady arcképével díszített kötetét. Nem a legjobb Ady-portré. De a dedikálás, bizonyára Csinszka unszolására, fellelkesített: „*Nyigri Imrének, lelkes diákomnak, akinek irodalomszeretétét biztatom. Városmajor, 1916. Ady*”

(Az 1920-as évek elején, Erdőbénye fürdőhelyen kölcsönkérte tőlem a kedves kötetet Ányos Laci dalköltő és dalénekes felesége, és „elfelejtette” visszaadni.)

Már június volt, amikor láttam a konflisba szálló Adyt. Életében utoljára. Temetésekor csak a koporsóját. Szörnyű rendetlenség volt a Múzeum-kert környékén. Az akkorra már több ezer tagot számláló Szocialista Diákok Országos Szövetségének elnöke voltam, a rendezőbizottság meghívója szerint funkcióm is lett volna. De nem tudtam bejutni az előcsarnokba. A mélyen lefátyolozott Csinszkrét láttam. Csak verekedésnek beillő erőszakossággal tudtak utat nyitni neki.

1930-ban, amikor a Park Szanatóriumban ápoltak, meglátogattam az akkor hetvenkilenc éves Mezei Ernő publicistát, a függetlenségi és 48-as párt egyik veterán vezetőjét, aki a Liget Szanatóriumban feküdt. Érdeklődésemre megmutatták a Szanatórium 30-as számú szobáját, amelyben Ady meghalt.

Milyen volt?

Az ember kötél, amely állat és emberfölötti ember közé feszítettetett —
kötél mélységes mélység fölött.

Nietzsche — Zarathustra

Az elleshető külsőségek jelentőségükben nem elsőrendűek, de közelebb hozzák az embert, aki nem egészen negyven évvel ezelőtt még köztünk járt, látható és megfigyelhető volt. Járása dü-

löngös, egyensúlytalan, ödöngő hatást keltett. Erőtlen lába meg-megbicsaklott, rogyadozó lépése kissé bizonytalanná tette. Mindkét térdén csontcsomósodása volt, csúfos emléke egy kamaskorban történt, február végi felfordulásos csónakázásnak az Ecsedi-lápon. Kissé hajlottan járt. Megjelenése gondozott volt. Korabeli magas keménygallér, sűrűn váltogatott selyem nyakkendő, zakóujjából ki-kiugró kézelő volt ennek tartozéka. Finom, puha, világos színű szövetruhákat viselt, szépen formált ujjai, ápolt körmökkel, rendszerint cigarettát tartottak. Körülötte, az ápoltság külön jeleként, enyhe kölniszag. Dióbarna, puhán omló haja igazi hím-üstök volt, arra rendelve, hogy türelmetlen női ujjak turkáljanak benne. Balfelől oldalt választva, fél fejtetőről a homlokba hullva a híres külön fürt adott keretet arcának. A visszahajtó mozdulat automatikusan benne élt a kezében. Beszéd közben ez volt a cezúra. Rövidlátását titkolta. Szemüveggel sose láttam, de szokatlanul nagy, mélyfényű szemével messziről nem ismert meg, hiába hunyorgott. Úgy olvas-ta, dobálva maga körül az újság-garmadákat, hogy egész közel emelte a papírt, úgy írt, hogy ráhajolt az asztalon szorongatott lapra. Gyenge, miopsz szemei tágra nyíltan, nyugtalanul csillogtak. Arca megnyerő és mozgékony volt, vonásaival játékosan kísért minden szót. Ezek a barázdák, ha csak egy kicsit elhagyta magát, keserű, csúfondáros és fáradt tekintet kölcsönöztek neki. Arca kékre borotvált, gögös fintorok torzították a kifejezés tisztaságát, legtöbbször fáradt unalom terpeszkedett rajta. Ajka hamar rándult makrancosra, gúnyosra, durcásra, élvezet, húsos alsó ajka kissé lepittedten, különösen a baloldalon, mosolyra. Szép metszésű szája, kissé széles volt, sok aranyfogat mutatott. Orrcimpáinak vonalai is élesen rajzolódtak.

Hangja reszelős, tompa, érdes, fakó, fátyolozott, agyoncigarettazottan rekedt. Lassan rakta a szavakat, az általánosnál egy tempóval lassabban. Káromkodni nagyon tudott. Fülíg pirultam, amikor minden kiképző huszárörmester képzeletének és szókimondásának magas fokát megcsúfoló bőséggel eresztett

szabad folyást indulatának. Idegzete állandó feszültségben volt, mint a vívóé, aki minden oldalról támadást vár, sőt véd is, állandó en garde-állásban riposztos. Ez a belső rezgés átütött szemén és arcbőrén. Néha megrángatta ujjait és szempilláit is, a kifeszített húr idegrezzentő mozgásával.

Hangulata széteső, roppant változékony és harapós. Magatartása szeszélyes, öntelt, mint valami kényúré. Azt szokta volt mondogatni: meghúzódok itt a szanatóriumban. De nem tűrt korlátot maga felett, sem orvosi előírást, sem asszonyi lebeszélést, sem óvást szerelemben, italban. Csúfolkodó természete arra készítette, hogy a hatás fokozásának kedvéért az ugratásból a satanizmusba csapjon át. Amikor indulat fogta el, nyelve már nehezen mozgott, erőlködött a kifejezéssel. Nehéz volt elviselni őt. Személyi ingerültségének keserősége saját magának is terhére volt. A legkisebb fenntartás vagy kritika esetén alig tudta elviselni, hogy bírálót, rosszat mondjanak róla. Maró szavak támadtak benne. Ingerülten felcsattant a hangja, és rossznyelvűen, támadóan személyes térre terelte a beszédet. Szavai mintha csak fűvókából vágódtak volna mérgezetten a címzettnek.

Megjelenése megnyerő volt, azzal a feltámadó varázssal, amely a szuggesztív ember egyéniségéből árad. Rögtön hatott mindenkire, aki csak közelébe került, és minden az ő akarata szerint igazodott. Közvetlen modorával levette lábáról az embereket. Kisemberekről tudta, hogy hány gyermekük van, melyiküknek beteg az anyja vagy a felesége. Magába bolondította őket szíves hangjával, a „személyzet” mindig az ő pártján volt. Közvetlenségével hatott, rajongtak értek, őszinte emberi bánásmódjáért, lekenyerezte az embereket azzal, hogy — tehettek érte valamit. Nem a dús borra valóért szerették, hanem emberi szavaiért. Idegállapota a betegség tüneteit tükrözte: akarathiány, letargia, ciklikus depresszió. Visszaélt az altatószerekkel. Szanatóriumi orvosai szerint mindennap hanyatlott, amikor ivott. A kúrát pedig kijátszotta. Hiszen mindenki csatlósa volt. Mér-

téktelenül dohányzott és ivott. Az orvosok pedig széttárták karjukat: nem lehet meggyógyítani azt, aki maga sem akarja a gyógyulást, vagy már ahhoz sincs ereje, hogy akarja.

Tisztességtudóan ültem, szótlanul, félórákig a közelében, és figyeltem, inkább bámultam a költőt, bódultan és ittasan. Felittem mindent, amit láthattam, hallhattam. Láttam boldogan nevetni, dühösen támadni és rémítően vicsorítani. Hány arca volt? Sok, mindig más! A leggyakorlottabb hisztrió* is megirigyelhetne volna. Arcára nem volt ráfagyva valami állandó maszk, bártnak, társaságnak szóló vagy utcára való kifejezés. Gög, asszonyi ellágyulás, hiszterikus idegesség, ordító düh, simogató kedvesség váltakoztak rajta, mint októberi égen ború és derű. Két-három centiméteres kis ceruzavégek bújtak meg mellényszegében, hosszúkasra vágott vékony, selyempapírszerű szeletkék a belső zsebben. Ez volt a készlet. És milyen rettegés, irtózat, majdnem rosszullét fogta el a versírás előtt! Valósággal örvongött attól való féltében, hogy már nem tud írni.

— Nem tudtam még kihordani... — Emlékszem, szóról szóra így mondta az esti homályban, amikor másnap reggelre rendelte a nyomdásztanoncot. Nem szabad elstilizálni a valóságot! Nem írt könnyen, legalábbis életének ebben a szakaszában. Hajszolt volt és fáradt, mint az agyonhajtott igásló. És kínoztó gyötrellemmel gondolt arra: vers kell, nem is egy! Gyűrte és dobta félre az apró kéziratpapírokat, és szenvedett tőle nemcsak a környezete, hanem az egész szanatórium.

Hányszor szegezték nekem a kérdést; milyen volt? Egyértelműen nem tudtam és nem tudok felelni. Vonzott és taszított, elragadtatásra és dühre, hódolatra és siratásra késztetett. Küzdelem kellett eleven emlékével éppen úgy, mint verseivel és egész életművével. De van-e bárkinek joga ahhoz, hogy turkáljon olyan dolgaiban, amelyeket — ameddig tudott — elfedett? El kell választani az embert és a művet! Ha pedig vallani kell, han-

* szélsőséges túlzásokkal élő színész, komédiás

goztatni: a test beteg volt, de az ingénium szárnyalt és alkotott, és itt a dolgok nyitja. Versei, prózái, nagyszerű kiállításai jelentik Adyban Adyt és nem: gyarlóságai!

Ismertem Adyt? Sokszor voltam vele, vagy legalábbis időztem társaságában, összesen talán nyolc-tíz óra hosszát. S azóta jóformán minden sort elolvastam, amit írtak róla. De jobban ismerem a költőt, mint az embert.

Vér és arany

Én láttam itt keresztre felvert
Szívvel meghalni Ady Endrét.

Emőd Tamás

Rang és állás nélkül ki érvényesülhetett a régi Magyarországon? Senki! Mert nálunk a külső tekintély jelentette az embert és nem a tudás, még kevésbé az elvhűség vagy a tanultság. A mai ifjúság azért nem érezheti annyira magáénak Adyt, mint az előző nemzedék tagjai, mert nem érezhették, mint mi, 1918—19 előtt a belső úton elért lelki felszabadulás csodálatos intellektuális örömét a szorító béklyók alól, a nagyszerű, az új élet ígéretét önmagunkban, a jobb, a szebb magyarság tudatát, ami bennünk mind, mind összeforrott Ady nevével.

Miért nem értik a ma fiataljai „szenvelgéseit”, femininnek minősített „affektálását”, önimádatát? Mert nem tudják, hogy a zseni természetrajzán kívül milyen irodalmi és társadalmi helyzetek hozták ki belőle ezt a magatartást. Minek az ellensúlyozására erőltette magára e pózokat? Miért volt elkeseredett? Kik tették azzá? Mi volt az a mély seb, az a lelki megrendülés, amely annyira fájt, és annyira mélységes volt, hogy csak külsőleges és tüneti lehetett minden védekezés? Minden ellene intézett támadás nyomán legbelül vérzett, szenvedett, kínlódott.

Valakik előtt járni, és megérezni valakiben, hogy ő az, aki a jövőendő lépteinek ritmusát dalolja: lehetett mellet tágító, önértetet dagasztó érzés, de nem olyan állapot, amelyben élni könnyű, legfeljebb, amelyben érdemes: legbelül, magunknak... Védtelen fejjel a falnak rohanó idealizmus, jóhiszemű lelkesedés, a szocializmusba vetett hit, a mozgalom nevelő ereje, forradalmi lelkület, amely annyi fiatal magyar életet hajszolt a reakció bástyái ellen... Ó, mutassatok magyar vetőkől lett magyar aratókat!

Mi megőriztük a kötést, amit Ady szavai jelentettek: „*A szocializmus kezdi már lelkeinket szabadokká tenni. Az új, elátkozott (ráadásul nem is politikai programmal dolgozó) magyar irodalom: valószínű előfutárja Magyarország megkésétt, de most már nem sokáig halasztható szociális átalakulásának. Ez az irodalmi háború gyermeke a szociális háborúnak. Ez az új irodalom a szocializmus által, a szocializmus révén: van. Lehet, hogy ez az új forradalom komoly forradalom lesz.*”*

Fájdalmas volt 1919 nyarán és 1920 tavaszán a véres események idején reá gondolni. Mégis ő döntötte el egyéniségem alakulását, az ideált nem tudták megcsúfolni, és azok a lázas órák, amelyek szavainak felizzó pompájában egybekötnek vele, egy világot adtak nekem. Azt, hogy a magyar társadalmi helyzet felismerésében mit jelentett számomra Ady, eldöntötte az a Nép-szava-sajtóperem, amikor Adyt idéztem, és Töreký ceruzájával lekopogott, és egy évi börtönt nyomott rám. Ugyanez a Töreký törvényszéki elnöki székfoglalójában kijelentette: „a törvényeket úgy kell alkalmazni, hogy a vezetésre predesztinált réteget megvédjük a feltörekvő osztályokkal szemben”. Akkor a FJN-re és a vele kapcsolatos gimnáziumra, Bartha Józsefre és Ady Endrére gondoltam, és mindent megértettem.

* *Az Irodalmi háborúság és szocializmus* c. Ady-írásból (1909) vett idézetsor; mondatai azonban kiragadott részek, nem az eredeti szöveg folyamatosságában (l. ÖPM IX. 297—9; Publ. III. 156—7).

Újból szólunk kell Bartha Józsefről, aki nem szűnt meg Adyt támadni annak halála után sem, sőt hangja még dühödtébbé vált, és már elvesztette előbbi választékos stílusát is. Idéztem műve, a Két nemzedék magyar irodalma (1926) után írt egy könyvet — többedmagával —, amely már azt bizonyítja, hogy a két világháború közt és a második alatt Bartha mint ellenség jobban felismerte Ady jelentőségét, mint az „átértékelő” baloldal. Barthának „szent” meggyőződése volt, hogy ő képviseli fajtája leglelkét, és Ady-ellenessége egyetemes nemzeti érdek. Ezért merték és merte a hetvenöt éves Bartha, az agg, reakciós rozmár, 1941-ben a könyvnek ezt a ripők címet adni: Az Ady-kultusz: magyar öngyilkosság! Amíg össze nem gyűjtik az Ady-ellenes írásokat, addig hogyan érhetné meg a ma fiatalága, milyen féktelen szenvedéllyel tombolt a „nemzeti irodalom” az Ady-versek körül. Miért nőtt hályog a fénytől hunyorgó szemükön. Miért került vatta a megszokottságtól szőrös fülükbe. Ezzel az Ady-ellenességgel Bartha komoly karriert futott be. A Szent István Akadémia és Társulat rendes tagja, a társulat igazgatóságának és a Pázmány Egyesület választmányának tagja, a Magyarországi Turán Szövetség vezéri nagytanácsának törzstagja, a Katolikus Szemle és A Cél című fajvédő lap munkatársa, a legkülönfélébb közművelődési és társadalmi egyesületek tagja lett, és 1933-ban, hatvanhét éves korában mint tankerületi királyi főigazgató vonult nyugalomba. Az első világháború tapasztalatai után vajon s miben módosította Adyról vallott felfogását? Főművében Az új magyar irodalom kis tükrében, így foglalja össze szociológiai és irodalomtörténeti vélekedéseit: „Az elkeseredett pártharcokat . . . fokozták a hazátlan szocializmus által félrevezetett és osztálygyűlölettől fűtött ipari munkásság mozgalmai, amelyek olykor viharos sztrájkokban törtek ki. Ismételnem kell, hogy soha magyar költő még ilyen hangon s ennyi szeretetlenséggel nemzetéről és hazájáról nem szólott [mint Ady]. És az

ezek ellen elkövetett, bár megbocsáthatatlan bűnökért mennyit kell ennek a fajtajából elfajzott magyarnak a másvilágon vezetnie, hogy e bűn súlyától valamikor, az örökkévalóságban, megszabaduljon. A legerősebb vonzalmat mégis a zsidó fajjal szemben [sic!] táplálta, s ez írásaiból is kiütközik úgy, hogy ez a szokatlanul erős vonzalom költészetére sajátos zsidós jelleg bélyegét üti. Internacionalizmus, ultramodern kultúrtörrekvések Ady cégére alatt, mint valami mótely, egész irodalmi és művészeti életünket meglepték, és fojtogató hínárként még ma is ránehezednek. A magyar hadsereg még a háború végén is mindenütt győzelmesen állott ellenségeink földjén; de a radikális és szocialista izgatások miatt fegyelmében csakhamar meglazult, s nemcsak a csatatereket hagyta ott, hanem fegyvereit eldobálva szerteszéledt”.

(Bartha büszkén hangsúlyozta, hogy műve az első olyan irodalomtörténeti munka, amely a kettős nevek rendszerét alkalmazza, vagyis a zsidó eredetű írók fölvelt magyar neve mellett megadja eredeti családi nevüket is. Annyira ragaszkodott ahhoz a fajvédő dicsőséghez, hogy a „kettős nevek” alkalmazását irodalomtörténetünkbe ő vezette be, hogy a Szent István Akadémia 1934. febr. 16-iki ülésén Fajiság az irodalomban című előadásában ezt ismét magának vindikálta.)

Íme egy példa, amelyet politikusaink és irodalomtörténészeink nem hagyhatnak figyelem nélkül.

*

Ellátogattam a régi Városmajor Szanatórium helyére is. A második világháborúban az épület teljesen elpusztult; csak néhány falrészlet maradt meg, aztán ezt is földig rombolták. A Gaál József és a Városmajor utca sarkán álló, levágott sarkú telek elszomorító képet nyújt: szemétdomb, amelyről minden hasznosíthatót már rég elhordtak, s ahová minden ócskaságot odahordtak. A térdig érő gazban gyorsan felnyurguló ecetfák

virulnak. Hátul, az egykori János Szanatórium tűzfala felé, a volt park helyén még él néhány gesztenyefa. Ne tévesszük össze, mint ahogyan azt egy dúsan illusztrált kötetben Ady mecénása tette, az egykori Városmajor Szanatóriumot a régi János Szanatórium épületében ma is működő ér- és szívsebészeti klinikával.* A Városmajor Szanatórium az iskola Temes utcai oldalával átellenben, a Városmajor utca 64—66. számú telkeken volt. Szemben, a Városmajor utca 57. számú bérház egykori borbélyüzlete helyén ma trafik működik.

Epilógus

*Magyarország csak mint kultúrország, csak mint népállam
maradhat és élhet, s vihet javakat az emberiség kincsházába.*

Ady

Magyarországon néhány ezer ember — legtöbbszörük társadalmi és politikai hatóerő nélkül — műveltségben, politikai öntudatban már a század elején előreszaladt. Merész szellemükkel beálltak az újító reformerek közé, és elszántan küzdöttek a változásért. Az izmosodó munkásmozgalom, az értékes polgári radikalizmus, a kultúra és az erősödő szociális érzület komoly segítséget kapott tőlük. A magyar úri politika zsvájában ők, kevesen jelentették a jövő ígéretét. Ha a ma tükrében ennek a szellemi mozgalomnak eredményei elmúlnak, vagy máris elmúltak, azzal magyarázható, mert kisebb a hőfokuk ma, mint volt, mert más a kor és a társadalmi felépítés. Tudnunk kell róluk, mert a távlathoz, a történelmi szemlélethez hozzátartoznak.

* L. Hatvany Lajos: Beszélő házak. 1957. 9—10. A szövegben nincs ugyan ilyen téves állítás, de a szerkesztő Hatvany is felelős, hogy a fényképész jóvoltából a romos telek helyett a mellette lévő klinika „mutató” képe került a kötetbe.

Minél vérzőbb szavakkal kiáltotta világga Ady a magyar nép kietlennek érzett jövője feletti kétségbeesését, annál inkább akarták kiközösíteni a magyar tudatból. De sokan vagyunk ma az országban, akiket Ady segített olyanná formálni, amilyenek vagyunk.

En ilyennek láttam, ismertem Adyt, ahogy megírtam. Fizikai hanyatlásában a beteg Adyt ismertem meg, és ez nagy fájdalom. De ne az életrajzát mutassuk fel például, hanem műveit, és azt, ami mögöttük van. Igen: esendő ember volt. Vágyója a tisztaságnak, de bűnöse a bírhatónak. Ámde sokak helyett látott előre, és sokakért szenvedett. Sohasem idealizálta magát. Ha írt, nem kendőzte el arcát. És életem dúsabbá gazdagodott, mert megtanultam szeretni és ismerni, mert láttam, mert beleépült gondolkodásomba, mert hiszem és vallom, hogy nemcsak önmagát, de korát is kifejezte, és egész életműve szociális tett is.

Amikor megismertem a magyar költészetet, témaköre általában ilyesmikből állt: Isten—szerelem; család—hazafias bánat; öröm—szépség; természet—nemzet. Ady után pedig: élet—halál; gondolat—sors, vér—és arany; zsellérség—úri bitangság. Ez a témakörváltás nyitotta meg a szociális költészet előtt az utat. Senki sem lehet ma a toll munkása, akiben nem munkálnak Ady sorai.

Mindannyian térítők és térítettek vagyunk. Legdrágább térítőm az életben Ady volt és marad. Évtizedek óta nincsen hét, hogy ne nyúlnék valamelyik kötete után, hogy felfrissülést találjak. Mindig új szépséget és távlatot kapok. Nem tudom teljesen megismerni, és nem tudok teljesen feloldódni benne. Magával ragad, és kihívja ellenkezésemet. De nem hagy nyugtot soha. Állandó a hatása, él és lélegzik bennem.

1958

Nyigri Imre (1901—1963) jómódú középosztálybeli birtokos család fiaként a tízes évek történelmi és eszmei erjedésének, sorsfordulóinak hatására vált a társadalmi progresszió hívévé és szocialistává. Egészen fiatalon, már a húszas évek elejétől a Népszava munkatársa, gyakran írt Adyról (I. Bibl.), 1950 után a MTA Nyelvtudományi Intézete szótári osztályának munkatársa volt.

Terjedelmes emlékezése nemcsak személyes Ady-vonatkozásai folytán érdekes; mint a század első évtizedeinek nyitott szemű és mohó érdeklődésű, az új iránt fogékony, eszmélkedő fiatalja, kortárs-tanúja volt az Ady-pálya felvétele, költészete hódító hatásának s a körülötte csatázó ellentétes indulatoknak, amelyek halála után is tovább hullámoztak, bár egyre kevésbé zavarva a költő győzelmes bevonulását irodalmunk legnagyobbjai közé. Ezt a folyamatot a kor közvetlen szemlélete inspirálta, és személyes hitelű társadalmi rajza teszi érzékletessé egy igaz Ady-hívő tanúságtételében.

A Ferenc József Nevelőintézet jellemző intézménye volt a feudális Magyarország művelődési rendszerének, az úri társadalom exkluzív beltenyészetének, példája és foglalata a századfordulótól uralkodó „keresztény nemzeti” szellemiség szilárdan védett hatalmi monopóliumának. Nyigri — bár erről nem szól világosan — nyilván nem a FJN növendéke, hanem a vele kapcsolatos gimnázium tanulója volt. Iskolatársai révén és a közös Értesítőből azonban pontosan ismerhette az intézet életét és szellemét. Érdekes, hogy szintén a tízes években ott volt növendék a Nyigrivel egykorú Márai Sándor is. Regényes önéletrajzában — Egy polgár vallomásai (I. 276—302) — leírja az arisztokratikus minősítésű miliőt, de jóval kevésbé előkelő hangulati képet fest az intézetről; ebben bizonyára része van már az író fölényes, elutasító polgári szemléletmódjának. *A serleges Magyarország* c. cikkében Ady is említi a FJN-ből erkölcsbotrány miatt kicsapott mágásifjakat (I. ÖPM X. 176, 508; Publ. III. 372). — Bartha Józsefről: 656—8.

A diákok kis Ady-szektajának konspirációs működéséről szóló beszámolóban igazolását kapjuk annak, hogy a közvélemény által elítélt és kitagadott, lelki metelynek rágalmazott, az iskolában tilosnak nyilvánított Ady — éppen tilalmasságával — milyen delejes, bővülő hatással volt az újat kereső, ahhoz vonzódó, a hagyomány hivatalosságától idegenkedő, mindig ellenzéki hajlamú ifjúságra.

Dacos szembefordulás volt ez a közhangulattal, mely az előző években alakult ki Ady körül. 1908—10 táján burjánzott a lapokban és a kabarékban az Ady-paródiák és gúnyos kommentárok olcsó, üzletes divatja, hírhedten ismertté hirlve Ady nevét, azok közt is, akik nem olvasták egyetlen sorát. Sokan, főleg az eleve elutasító konzervatív körökben, kaján hiszékenységgel azo-

nosították Ady valódi verseivel a hol szellemesen és stílusosan kifigurázó, hol bárgyúságoktól zagyva paródia-klapanciákat, így erősödve meg fölháborodással súlyosbított negatív véleményükben (I. Eml. III. 314, 526, 674, IV. 110, 116, 230, 484; Bibl. 272—4, 406; Kieg. 231—3; kötetünkben: 386, 402, 571—3).

Nyigriék kis körére azonban az érzelmi és eszmei rajongás mellett érdekesen jellemző az elemző-búvárkodó filológus hajlam is, az „érthetetlen”, „homályos” Ady-stílus rejtett értelmének megfejtésével és új, ismeretlen szépségeinek fölfedezésével próbálkozva. Szenvedélyes igyekezetük, magukra hagyatkozva, csak saját erejükből meríthetett ösztönzést, mert a felnöttek, akikhez segítségért, útbaigazításért fordulhattak volna, a hivatalos közhelyeket, a tekintélyi érveket szajkózták, elriasztó szándékkal, ami azonban ismét az ellenkező eredményt érte el. A háborús évek növekvő megpróbáltatásainak tapasztalatai és elborzasztó példái pedig végképp Ady-hívökké, az ő igazának vallóivá érlelték az ifjakat.

Nyigri, a váratlan megismerkedés izgalmaiban égő diákfíú, természetesen nem tudhatott Ady szanatóriumi tartózkodásának előzményeiről és körülményeiről, s később sem tájékozódott efelől részletesebben. Fölvázoljuk tehát a hátteret, e néhány tavaszi hónap élettrajzi vonatkozásait.

1916 márciusában Adyék Pestre készültek Csucsáról; a Nyugat márc. 26-i zeneakadémiai matinéjára Ady is szereplést ígért, bár február óta betegeskedett (I. Lev. III. 153—6). Bölöniinek írt levelében halmozza panaszait: „Köszvényes, sánta, süket és neuraszténiás vagyok, s nincs pénzem. . . nyugodtan tudnék öngyilkos lenni”. (márc. 13.; Lev. III. 158) Mégis fölutaznak 24-én, s Ady két verset olvas föl az előadáson (I. Szentimrei eml.: 590). Néhány napig még a Magyar Királyban laknak, s a rég nem élvezett társaslét, a baráti látogatások mozgalmas örömei nemcsak fölpezsdítik Adyt, de mértéktelenségre is kaptatják az italt. Állapota oly hirtelen leromlik, hogy április elején be kell szállítani a Városmajor Szanatóriumba, s mint írja: „nagy baj van: szívtágulás ígéretével fekszem” (Lev. III. 159). Bámulatos regenerálódó képességével oly gyorsan rendbe jött, hogy amikor Csinszka — költségkimélés és pénz szerzése végett — két hétre hazament Csucsára, a fölügyelet és ellenőrzés alól szabadult Ady egyszerre megfiatalodott. Ismét kedve szerint élt, és szerelmi játékba kezdett a szanatórium egyik ifjú betegével, a tizenhét éves Máthé Eleonórával, érzelmes hegyi sétákra is vállalkozva, feledvén köszvényt és mozgástól való megrogzott idegenkedését. A hirtelen föllobbanás annyira nekitűzelte, hogy válási szándékát hangoztatta makacsul öccsének is; a flörtnek aztán Csinszka megérkezése vetett véget. (E kapcsolat történetét dolgozta föl Láng József cikke: Napjaink 1977/12. és Makay Miklós, kötetünkben: 659).

Nyigri személyes emlékei sok érdekes megfigyeléssel, jellemző részlettel erősítik meg, ill. egészítik ki az Adyra vonatkozó ismert adatokat, kortársi közléseket. Csak utalásszerűen érintjük őket: megjelenésének, öltözközésének eleganciája (I. Eml. III. 724); a valóságból kiszakadó, önmagáról s a világról elfeledkező különös magatartása (I. Eml. III. 393); arcának, bőrszínének keleties jellege (I. Eml. III. 50, 55); szemének rendkívülisége, tekintetének lenyűgöző volta; nagyfokú rövidlátása (I. Eml. II. 166, III. 45; Rippl-Rónai József: Ady Endre szemei. Ny 1923. dec. 1.); jellegzetes hajviselete, faun-arca; idegállapotának minden rezdülését kísérő, kifejező arcjátéka, fénytelen, rekedt hangja (I. Eml. III. 400, 404, 412); lábainak erőtlensége, nehézkes járása, állandó kocsihasználat (I. Eml. III. 413, IV. 570, 657, 725; kötetünkben: 000); egyéniségének hódító varázsa, megnyerő modora, a kisemberekhez való viszonya, akik rajongva szolgálták; természetes adottsága, hogy mindenütt ő a társaság központja (I. Eml. III. 35—6, 52, 599, 605—6, 616, 624—5, 632, IV. 856; kötetünkben: 534); állandó betegségi panaszok, de a gyógyuláshoz szükséges akarat hiánya, a kúrák fegyelmének, az orvosi utasításoknak felelőtlen semmibevétele vagy csalafinta kijátszása (I. Ady L. 167; Eml. III. 151, 623, IV. 400, 640, 758, 781, 856); szeszélyesen, szinte hisztériásan változó, szélsőségek közt hullámzó idegállapot, kirobbanó indulatosság, gúnyos, támadó rosszmájúság, gonoszkodó hajlam (I. Eml. III. 35, 42—3, 144, 170, 538, 591, IV. 856; kötetünkben: 000).

Egyoldalú, sőt téves állítása azonban Nyigrinek, hogy Ady nem tudott a társaságban „viselkedni”, hiányzott belőle az alkalmazkodó rugalmasság, a világfias ötletesség. Nyigri véleménye azon alapulhat, hogy a szanatóriumban többnyire ingerültnek és morcosan kedvetlennek látta Adyt, a Csinszka megérkezése utáni feszültségek idején. A kortársak szerint viszont Ady elragadó társasági ember tudott lenni, ha akart, s ha megvolt hozzá kedve és hangulata (I. Eml. III. 305—6, 646, IV. 76, 457—61, 468, 533, 582, 587; kötetünkben: 354). Baráti hírek, társasági értesülések és pletykák iránti érdeklődésének is számos jele van (I. pl. Lev. II. 193, III. 24, 46, 74).

Új árnyalatokkal gazdagodnak az Ady leveleiből, életrajzi forrásokból és kortársi közlésekből ismert momentumok, hogy milyen gyötrellemmel járt — egész környezetére kihatóan — a kéthetenként, határidőre való versírás kötelezettsége; nemcsak a szerződéses vállalás, hanem zseni-tudatának öngazoló belső parancsa is papír elé kényszerítette: sokszor kétségbeesett erőfeszítés árán is bizonyítani egyre, hogy költői ereje folytonos megújulásra képes; hogy ő az első, és csak rangjához méltó alkotás kerülhet ki kezéből. Csodálhatjuk-e, hogy ezt a könyörtelenül ismétlődő, gyötrő idegfeszültséget kényszerűen bor-

ral igyekezett oldani? Hasznos lehetne Ady alkotómunkájának vizsgálatában, verseinek értékelő elemzésében ezt a szempontot is tekintetbe venni. A kérdésről l. még: Ady L. 153—5; Hársak 316—7; Eml. III. 397, 585, IV. 640, 759, 796; kötetünkben: 267, 273, 508, 570.

Török nagymamának a kortársaktól elismert és dícsért gyakorlatias érzékét, élelmességét, szervező tehetségét mutatja, hogy a háborús időkben is megszokott igényeik szerint tudott gondoskodni a csucsai háztartás szükségleteiről (l. Hársak 324—6, 335—9; Lev. III. 165; Adyné 368—9). A budai szanatóriumban tartózkodó Csinszkát is mozgósította, hogy Nyigriék útján befőzésre való sárgabarackot küldessen Csucsára.

Bár Ady a kolozsvári bevonulás és a fölmentés várásának, ill. kiharcolásának izgalmai után meghatott hálával és gyengédséggel viszonyozta Csinszkának bátor, áldozatos, őbenne is a lelket tartó segítségét (l. 499), újra felszínre kerülnek és megerősödnek a köztük kiélesedő válságos ellentétek, amelyeknek forrása kettejük egyéniségének ütköző vonásai mellett elsősorban Ady állhatatlan alaptermészete, nyugós, korlátokat nem ismerő önfejűsége, főként pedig fékezhetetlen italszenvedélye (l. Vitályos 62—3). A szanatóriumban már terhére van Csinszka zavaró jelenléte, lépten-nyomon megnyilvánul ingerültsége, s gyakori köztük a szóváltás, összetűzés, mert Csinszka sem türtőzteti magát, belőle is kifakad a sértettség, szemrehányás. Ady pedig jelentős különbségük fölénye jogán modortalanul, sőt megszegyenítő, fegyelmező durvasággal bánik az ifjú asszonnyal, aki ennek ellenére áldozatos hűséggel vigyáz rá, gondoskodik róla, s tűri szeszélyeit és féktelenségét, bár szívesen elpanaszolja bajait, sorsának nehézségét. A feszültségek, ellentétek gyökeréről l. Ady L. 223—4.

Nyigrinek Csinszkára — megjelenésére, külsejére, viselkedésére és modorára, beszédes közlékenységére — vonatkozó megfigyelései, ill. értesülései jellemzők, találók. Hasonló észrevételek Hatvanynál: Beszélő házak. 10—1. Hogy ekkor feltűnt rajta az akkor még eléggé szokatlan arcfesték és rúzs használata, azért érdekes, mert egy évvel előbb, amikor Pesten időztek, „Ady nagy scénát rögtönöz — az első felkent szájrounge miatt” (Vitalyos 59; de l. 451). És szinte meglepő — a későbbi helyzetre és ellenséges viszonyra gondolva —, hogy Csinszka hálával beszél Ady Lajosról, aki melléje állt, mikor Adynak újat kereső érzelmi fellobbanása válási szándékba csapott, és szabadulni-vágyása botrányral fenyegetett. Lajos higgadt, türelmes érvelése — ismervén bátyja természetét, hangulatainak változékonyságát és elhatározásainak inga-tag voltát — elhárította a további bonyodalmakat (l. Ady L. 212—3).

A szanatórium tulajdonosnője Landherr Gyuláné Kormos Jozefin volt (Csinszka emlékezésvázlata Lanthernének írja, s ellenszenvvel szól róla, l. Vitályos 57, 64—5); Adynak hat hozzá írt levelét őrzi az MTA, l. Lev. II—III. — Nyigri kézírata Kozmutzáné néven említi őt, azt híven, hogy Dr. Kozmutza Béla igazgató főorvos felesége; e tévedést a név elhagyásával küszöböltük ki.) A szanatóriumban Adyt sűrűn fölkereső Papp Viktor (róla l. Eml. IV. 102—4) látogatásai voltaképp Landherrnének is szóltak, később feleségül vette.

A szanatórium és a kúra fegyelme alól kibúvó és rejtett forrásokat felkutató Adyról más kortárs-tanúk is szólnak. Domokos László, aki a közelben lakott, szintén a borbélynál találkozott vele, itálra szomjazón (l. Eml. IV. 380—1). Fenyő Miksa és Dóczy Jenő a riadt Csinszkával nyomoztak utána a környékbeli kocsmákban (l. Fenyő 133; Eml. III. 551; kötetünkben: 538). — E szanatóriumi hónapokra vonatkozólag l. még: Ady L. 211—3; Révész: Ady trag. I. 184—5, ill. Ady-tril. 221—2; Adyné 340—5; Fenyő 137; Király: Intés II. 14—6; Vitályos 64—5; Lev. III. 160.

Adynak a magyar szocialista mozgalmakra való eszmei, erjesztő hatása kétségtelenül páratlan jelentőségű (l. Erényi). Bonyolultabb kérdés Ady „szocializmusa” és változékony viszonya a szocialistákhoz (l. 516—7, 530—1).

A háború éveiben a könyvpiacról kiszorult Ady Hatvany segítségével jutott ismét régi könyveivel közönsége elé (l. 523). Új verseskötete azonban csak 1918 nyarán jelent meg: *A halottak élén* (*A nagy Hitető* volt előzetesen tervezett címe).

Ady temetésének a forradalmi anarchiát tükröző zűrzavaráról több emlékezőnk is szól, l.: 73, 515, 642.

Dr. Bartha József (1866—1950) szerepére valóban érdemes felhívni az irodalomtörténet és az Ady-kutatás figyelmét, mert termékeny kritikai működése és tekintélyi hatása nemzedékek szellemiségét befolyásolta, irányította, s egyre ádázabb és fantikusabb elfogultságával a két világháború közti évtizedekben a maradiságnak és a nacionálfasiszta ideológiának s egyúttal a mind értelmetlenebb, makacs Ady-ellenességnek jellegzetes képviselője volt (vö. Pintér Jenő magyar irodalomtörténete VIII/I. 255—6, 293).

Nyigrinek Bartha munkásságra vonatkozó adatait a következőkkel egészítem ki: 1922—24 közt a gimnázium igazgatója s egyszersmind a FJN vezetője volt. Irodalmi tankönyvei és szöveggyűjteményei mellett összefoglaló irodalomtörténeti munkái: Két nemzedék magyar irodalma (1926); Az új magyar

irodalom kis tükre (1937). Az előbbinek Ady-jellemzéséből néhány kiragadott mondat, Bartha nézeteinek s hangban és minősítéseiben azokhoz méltó alpári stílusának szemléltetésére: „Egész lényét a zsidó-radikális politikai kerítette hatalmába... Szocializmusának szimbóluma a véres száju és vörös öklű durva vasmunkás... Az ilyen osztálygyűlöletnek nincs igazi fajszeretete sem. Sajtát fajtájáról a szeretetlenségnek olyan elfajult hangján szól, amelynek hallatára még a legközömbösebb magyar szív és megdöbben... A nemzetközi zsidó szellemtől s vértől áthatva, és magát a sárga folttal lebélyegezve, büszkén dölja filoszemitizmustól áradó verseit...” (Ez a jellemzés a 19-re visszacsargó ellenforradalom első éveiben íródott; Ady — szerencsére — ezt már nem olvashatta.)

Érdekes azonban, hogy Bartha — szóbeli megnyilatkozásain kívül — Ady nevét csak a költő halála után veszi tollára; 1921-től tucatnál több cikkében is ellene támad, s minden alkalmat megragad — könyv, cikk, vita, előadás —, hogy ellenvéleményét, megrögzött elutasító nézeteit hangoztassa, s tiltakozóké Ady költői és szellemi hódítása ellen (l. Bibl. és Kieg. 641. sz.). Valóságos monomániás indulat fűti aggkorában: még 1944-ben is küzd, hogy a „hasadt lelkű zsenit” kitiltassa irodalmunk panteonjából.

E törekvésének legnagyobb szabású akciója egy pamfletkötet kiadása: gyászfekete borítón ezzel a kiáltó címmel: Az Ady-kultusz: magyar öngyilkosság! 1941-ben, amikor javában folyik Adyra vonatkozó életrajzi emlékek, dokumentumok, kéziratok gyűjtése és közzététele, Ady-esteket tartanak, neves írók méltatják költészetét és szerepét, s Németh László tanulmánya már címében kimondja döntő szóval: A vitathatatlan Ady (M. Élet, 1941. nov.) — néhányan szembefordulnak az idők szelével, és véleményüket rögeszmésen ismételve akarják föltartóztatni a Génusz ellenállhatatlan hódítását.

Bartha három eszmetársával vállalkozott erre az oktan és dicstelen szerepre; nyilván ő kezdeményezte és szerkesztette a könyvet, amelynek első felét is az ő dolgozata tölti be, Adyhoz rögzült vezérgondolatának terjedelmes, filológus-alaposságú kifejtéseként: A zsidó áfiumtól elkábított magyarok prófétája. Ilyen fejezeteket tartalmaz: A magyarság lebecsülése, A zsidóság felmagasztalása, A szabadkőművesség dicsérete, A szociáldemokratákkal való barátsága, Az álróféta.

A második közlemény az erdélyi Kuszko István írása: Hogyan terem nálunk a híres költő? Tárgya annak „bizonyítása”, hogy Ady szabadkőműves pártfogói révén jutott álláshoz, pénzhez, befolyáshoz, sikerhez.

Kovács Géza főiskolai művész-tanár Halálcsárdás címmel szaggatott, aforizmaszerű gondolatsorban gyilkos szatirájú jelzők és epitetonok (de korántsem ornansok) halmozásával árasztja ki Ady ellen utálkozó gyűlöletét. Íme, mutatvány belőlük: ifjúságunk felkoszorúzott kerítője, a közerkölcs méregke-

verőinek részeg kabaréénekese, kéjutazgató selyemfiú, prófétává előléptetett, idült iszákos, hullamagyar, titánkodók rohamvezére, önistenítő istengyalázó, félkegyelműek féltene.

Kőszegi László tanár, aki már 1910-ben cikket írt a költő erkölcsstelenségéről, 1923—24-ben pedig az Ady-kultusz bűneire mutat rá (I. Bibl. 663., 1322., 1411. sz.), higgadt, szinte tárgyilagos hangon, messziről közelítve és körüljárva a témát, az esztétika szemszögéből ítéli meg (azaz el) Ady költészetét, visszautasítva kultúránkba való „átmentésének” kísérletét, bár elismeri Adyról, hogy „beteg, nagy tehetség” (87).

Bartháéknak Ady elleni, megkésetten időszerűtlenné vált „perújítása” természetesen zajos visszhangot ébresztett. A nevezetesebb Ady-viták sorában (duk-duk-affér, A Holnap körül, Népszava-ügy, Rákosi-vita, Ady—Gyóni-vita, Gyalui-affér, protestáns-kérdés, Ady Lajos, Révész, Bölöni, Makkai Sándor, Hegedűs Lóránt könyveiről és a Jólások Magyarországról c. Ady-válogatásról, Herczeg Ferenc, Négyesy László, Berzeviczy Albert és Nékám Lajos cikke, ill. előadása nyomában, a síremlék és a szoborállítási ügy, a két Toll-ankét) ez az utolsó ilyen megnyilvánulása az Ady megítélésében sűrűsödő, időnként kirobbanó eszmei, ideológiai, ízlésbeli stb. ellentétek összeecsapásának. E viták tanulságait értékelő-elemző összefoglalás kívánalma mellett érdemes volna foglalkozni ezzel a pamflettel is, mert értetlenül merev, szélsőséges elfogultsága és az indulattól helyenként elvadult, ízléstelenné torzult hangja mintegy sűrítve szemlélteti az Ady pályáját és utókorának első két évtizedét végigkísérő gúnyos rágalmakat és gyűlölködő vádakat.

Nem lepődhetünk meg azon a reakción, amelyet a Bartha nézeteivel és véleményével való megismerkedés gerjesztett Adyban, épp az előző hónapoknak Rákosi tüzelte hajszája és gyötrelmes erőpróbái után. Kimerült idegeivel az ital bódulatában keresett menedéket, félrelökve az önfegyelem minden gátlását. A borbélyüzletbeli találkozás megdöbbentő élményének felidézése Ady tragikus sorsbélyegzettségének mélyen átélt, lesújtón fájdalmas emlékképe. Nyigrinek a költő iránti rajongása, az eszmei azonosulás és emberi kapcsolatokból fakadó személyes vonzalma egyaránt megértő és mentegető viszonyulással, de leplezetlenül tárja eléink Ady emberi gyarlóságait, a kor viszonyaiban és egyéni életkörülményeiben, sorsa kényszerében keresve indokot és magyarázatot jellemének és magatartásának riasztó szélsőségeire, s mintegy különválasztva benne az esendő embert, a test-lényt a lángész sugárzó szellemétől.

MAKAY MIKLÓS
JÉGRE TETT SZÍVVEL

Halottak napján Ady sírjánál

Halottak napján kimentem Ady Endre sírjához néhány szál virággal. A kövé vált Ady egykedvűen nézte a szélről nyugtalanított gyertyák lobogását. Bennem Ady-versek lobogtak. Közben figyeltem a sírhoz érkezőket, idősebb és fiatalabb arcokat. Megálltak pár pillanatra, letették virágjaikat, s továbbmentek. Csak egyvalaki nem akart továbbmenni; egy csinos, molettbe hajló, finom arcú, fekete ruhába öltözött nő. Úgy véltem, nem lehet több ötvenévesnél. Bizonyos otthonosságot árult el azzal, hogy miután letette saját csokrát, kezdte a síremlékre helyezett virágokat rendezni. Kézitáskájából egy marék gyertyát vett elő. Úgy látszott, habozik, hogy kirakja-e őket a már alig égő régiek helyére. Talán jelenlétem is zavarta. Arra is gondoltam, hogy Dénes Zsófia az előttem ismeretlen látogató. Vagy talán valaki a családtagok közül. Elhatároztam: mindenképpen megkérdezem, hogy ki és milyen szálak fűzik a költőhöz. Itt, Ady Endre sírjánál úgyis szokás, hogy szóba állanak egymással az emberek. Van köztük valami Ady-testvériség. Egy alkalmas pillanatban mellé léptem. Bocsánatot kértem, és bemutatkoztam. Ő is megmondta a nevét. Kérdésemre, hogy milyen szálak fűzték Ady Endréhez, készségesen felelt. Tiszta és ártatlan volt ez a hang. Egy ember állott előttem, aki telítve volt azzal az örömmel, hogy megadatott neki a kiváltság; két hónapot egy fedél alatt töltson Adyval — és bírja barátságát. Akkor még nem tudtam, hogy egy pár nap múlva milyen villám csap ebbe a boldog, tiszta visszaemlékezésbe. Azt pedig a világért sem hittem volna, hogy e vil-

látnak én leszek a vezetőke. Mindent magamba szívtam, amit ott a Kerepesi temetőben Ady Endréről, kettejük kapcsolatáról, a Városmajor Szanatóriumában 1916-ban Ady Endrével együtt töltött két hónapjáról mondott. Megjegyeztem mindent. Többet között azt is, hogy Ady Lajos is említi őt, névtelenül, könyvében. Mindaz, amit mondott, élethű, igazságízű volt. Ha egy-egy verset megkezdett, én folytattam, s így kölcsönösen egymás bizalmába kerültünk. Ott a sírnál két ember találkozott az Ady Endre szelleme előtti hódolásban.

Gondolatok a témáról

Hazatérésem után azonnal megkerestem Ady Lajos könyvének új ismerősömrre vonatkozó részletét. Megdöbbenéssel olvastam a 211. oldalon: „Két hét nemcsak arra volt elég, hogy talpra állítsa, hanem arra is, hogy egy szanatóriumi fiatalos flirt örömeit is kiélvezze.” A jegyzetben pedig ez olvasható: „Egy egész fiatal, 17 éves leány — az irodalomrajongók alosztályából — volt ezúttal a flamméja, s mint utóbb kiderült, a flirt nem volt sem egész ártatlan, sem teljesen veszélytelen.” Ady Lajos ezután arról beszél, hogy két hét múlva, amikor vidékről visszajött, s találkozott Endrével, bátyja az első félórában közölte vele válási szándékát. Ady Lajos még egyszer visszatér az ügyre, amikor elmondja, hogy 1917 novemberében Endrét a család ismét szanatóriumba akarja küldeni, de Bertuka ellene van, azzal, hogy „a szanatórium nem ér semmit, csak arra jó alkalom, hogy különböző hiszterikák elcsavarják a Bandi fejét, mint legutóbb is történt a Városmajorban” (219).

Az első pillanatra megállapíthattam, hogy új ismerősöm, aki oly tisztán és ártatlanul beszélt a költővel való kapcsolatáról, nem látta Ady Lajos könyvét. Ha ismerné, nem hivatkozott volna rá. Ha kettejük kapcsolata „kiélvezett flirt” lett volna, nem tudta volna olyan kereken, ellentmondások nélkül elbeszélni a

történeteket. És nem ezzel a lélekkel idézte volna a költő verseit. Végül: nem állana oda — éppen halottak napján, amikor oly sokan járnak a temetőben — a költő sírján rendet teremteni.

Alig vártam, hogy kezembe kerüljön Ady Lajosné — Dénes Zsófia könyve. Ez is foglalkozik új ismerőssémmel a 243—4. oldalakon: „Bandival a gyógykezelés újból csodákat művel: két hét alatt talpraállítja, idegessége eltűnt — természetéhez híven: örül a szabadságnak, és nagy legénynek érzi magát, mert ismét útjába került egy tizenhét éves rajongója. Az »ifjú karok« visszajáró emléke kísérti meg. A fiatal leánnyal ő, a köszvényes sánta, a Kissvábhegy oldalán nagy gyalogsétákra indul. Ellene szőlünk én is, Lajos is, mivel helytelennek tartjuk Csinszkával szemben ezt a viselkedést.” A továbbiakban kitűnik, hogy Ady Lajosék megijednek, félnek a botránytól, a válástól; attól, hogy igaza lesz Boncza Miklósnak, hogy ti. nem bírják ki együtt két évig. Márpedig nem volna érdemes otthagyni Bertukát „ilyen »ifjú karok«-szerű figurákért” (343).

Amikor ezt olvastam, ösztönös ellenkezés, tiltakozás támadt bennem. Nem, ezekben a mondatokban félreértés, akaratlan vagy szándékos torzítás lehet, vagy pedig az árnyalatok közötti különbségtétel érzékének hiánya.

Bölni ugyancsak foglalkozik ezzel az időszakkal, de lényegében csak általánosságokat mond: „A házassága óta először marad egyedül Bandi, és újra igen szabadnak kezdi magát érezni... Visszatérnek legénykori emlékei... és felfogja női szemek érdeklődését. A budai oldalon kizsendült a tavasz, szép nyárelő van... a vidámuló Adyt mindez túlon túl megkísérti.” (335)

A villám becsap

Ilyen „forrástanulmányok” után indultam el a „nem teljesen veszélytelen flirt” élő hősenek meglátogatására. Őszintén megvallom, magam sem tudtam előre, milyen lesz a beszélgetés ki-

menetele. Egyrészt féltem tőle, másrészt irodalmi és lélektani szempontból érdekelt. Bár biztos voltam benne, hogy emberismeretem nem csalt, mégis a kételkedésének, a bizonytalanságnak bizonyos jeleit olvashatta le arcomról, amikor ajtót nyitott Zoltán Pálné Máthé Eleonóra.

Rövid bevezetés után feltettem a kérdést, hogy olvasta-e Ady Lajos könyvének reá vonatkozó részleteit?

— Nem olvastam — hangzott a határozott válasz. — Ady Lajosék velem szemben olyan durva udvariatsággal viselkedtek, hogy nem voltam kíváncsi Ady Lajosnak egyetlen sorára sem.

Megmondom, hogy mi van a könyvben — folytattam, és olvasni kezdtem a reá vonatkozó részeket, de nem tudtam befejezni, mert hangos zokogásban tört ki. Alig tudtam annyira megnyugtatni, hogy a beszélgetést újra kezdhessük. Első szava az volt, hogy a Gondviselés kezét látja a velem való találkozásban. Most már ő akarja, hogy minden napvilágra kerüljön. Sok minden megvilágosodott most előtte, amire eddig nem tudott önmagának feleletet adni. Most már érti, miért mondta neki rokona, dr. Máthé Edit, Ady Lajos könyvének megjelenésekor: „Na, bekerültél az irodalomtörténetbe, Ady Lajos megírta, hogy te voltál Endre utolsó szerelme, de ne ijedj meg, nem engedtem a nevedet kiírni.” Nem értettem, miért kellett volna megijednem, ha a nevemet kiírja, hiszen én büszke vagyok az Ady Endrével való barátságra. És én ostoba — folytatja zokogva — még haragudtam rá, amiért megakadályozta nevemnek kiírását. Most már értem, és el fogok mondani mindent, úgy, ahogy történt. Mindenesetre, ha én akkor láttam volna Ady Lajos könyvét, elégtelt követeltem volna vagy legalábbis kiigazítást. Ezen azonban most már késő elmélkedni és hiábavaló keseregni.

Amikor kitört az első világháború — kezdi visszaemlékezéseit Éli* —, édesapámat, mint tartalékos hadnagyot, azonnal behívták katonának. Rövidesen a szerb harctérre került. Egy hét múlva huszonegy éves fivéremet is behívták. Körülbelül egy év múltán, 1915 nyarán a másodikat és nemsokára a harmadikat is. El lehet képzelni, szakadatlan izgalomban éltem, hogy melyikkel mi van. Mindehhez jött az, hogy édesanyám is megbetegedett, és abban évben meg is halt. Családunk teljesen széthullott; egyedül maradtam. Ekkor édesapám öccséhez, Máthé Lajoshoz kerültem Rákospalotára. A legnagyobb szeretettel fogadtak, négy gyermekük mellett ötödiknek. A sok izgalom és rémület annyira megviselte amúgy sem erős idegzetemet, hogy minduntalan idegrohamot kaptam. Nagybátyám írt édesapámnak, hogy azonnal jöjjön Pestre. Édesapám elvitt az akkor leghíresebb ideggyógyászhoz: Hajós Lajos professzorhoz. A professzor megvizsgált, és azonnal beszállított a Városmajor Szanatóriumába, 1916 márciusában.

A szanatórium tulajdonosnője: Landherrné (később Papp Viktorné) nemsokára újságolta, hogy pár nap múlva nagy vendég érkezik, Ady Endre. Ennek én nagyon megörültem, hiszen ismertem és szerettem a verseit, s érthető, hogy a 17 éves leány rajongott írójukért. Az Ady érkezéséről szóló hírt tehát kitörő lelkesedéssel vettem tudomásul. Landherrné azonban sietett lehűteni: Kár örülni — mondotta —, mert Ady úgysem barátkozik senkivel; megvan neki a saját baráti köre.

Néhány nap múlva csakugyan megérkezett Ady. Három napig egyáltalán nem mutatkozott, mert jóformán nem tudott lábba állni. A legkomolyabb kúrának vetette alá magát: pakolták.**

* Így nevezzük, mert ezt a nevet Ady Endre adta neki. Csinált egy kis versikét is vele:
„Éli

A világát vígan éli.”

** Ideggyógyászati kezelés a testet beburkoló különféle borogatással.

A negyedik napon Ady kijött a szobájából. Én éppen a társalgóban voltam, levelet írtam. Oda jött be, újsággal a kezében. Leült a velem szemben lévő asztalhoz. Közben oda-odanéztem, hogy mit csinál. Elég közel volt ahhoz, hogy észrevegyem: az újságot fordítva tartotta kezében. Úgy tett, mintha olvasna, pedig engem figyelt. Egyszer csak azt veszem észre, hogy újságja a földre esett. Annyi udvariassággal tartoztam a súlyos betegnek, hogy odaugorjak, és újságját felemeljem. Udvariisan megköszönte.

Ezután egy napon az történt, hogy én összeszedtem a betegeket, és katonásdit játszottam velük. Sorba állítottam őket, vezényeltem nekik. Masíroztunk. Arra jött Ady Endre. Amikor körülbelül mellénk került, én a társaságnak „Térdelj!”-t vezényeltem. Erre az egész csapat féltérde ereszkedett a költő előtt. Láthatóan tetszett neki ez a gyerekes hódolat. Mégis, valami nem tetszett. Másnap beüzent az alorvossal, hogy ha még egyszer katonásdit játszom, átharapja a torkomat. Ugyanakkor azt is üzenté, hogy szeretne velem megismerkedni. Ez meg is történt még aznap. Az alorvossal jött be a szobámba, és az mutatta be nekem Ady Endrét. Érdeklődött, hogy miért vagyok szanatóriumban. Elmondtam családi körülményeimet, és beszéltem neki betegségemről. Figyelmesen és együttérzéssel hallgatott.

A bálvány meginog

Barátságunk kialakulását nagyban elősegítette az, hogy a modern irodalomban — koromhoz képest — meglehetősen tájékozott voltam. Talán erre írja Ady Lajos, hogy én az ún. „irodalmi alosztályból” való vagyok. Mindenesetre Adyt megkapta az, hogy nálam a legmodernebb írók kötetét láttam (Babits, Ignotus, Szép Ernő stb.) és természetesen a Nyugat-füzeteket. Ő előbb osztályozott engem, mint az öccse, és erre büszke vagyok. Egy reggel bejött hozzám a szobámba. Mondta, hogy az éjjel írt két verset, felolvassa nekem mind a kettőt, és mondjam meg,

melyik a jobbik. Az egyikre egyáltalán nem emlékszem, a másikra igen, mert az megkapott: *Emlékezés egy nyár-éjszakára*. Mondtam neki, hogy ezt sokkal jobbnak tartom. Erre a másik verset összetépte, és a zsebébe dugta. És már ment is ki a szobából. Le se ült, látszott rajta, hogy akkor fejezte be a munkát, és csak azért jött, hogy én döntsek Ady-versek élete vagy halála felett. Természetes, hogy ez és az ehhez hasonló dolgok tetszettek nekem, hiszen tizenhét éves fiatal leány voltam. . . De most arról akarok beszélni, miként ingott meg a bálvány énbenem.

A szanatóriumba való megérkezésem napján a közös ebédlőben bemutattak a betegeknek. A többi között egy csinos fiatal embert is bemutattak, azzal, hogy ő a szanatórium „büszkesége”: súlyos idegbajjal érkezett pár héttel azelőtt, de teljesen gyógyították. A társalgóban együtt szoktunk lenni a többi beteggel, de ez a fiatalember nem jött le soha. Csak ebédnél és vacsoránál találkoztunk vele. Engem egyáltalán nem érdekelt. Később pedig, amikor Ady megérkezett, és megismerkedtünk, annyira lenyűgözött a barátsága és szeretete, amit felém árasztott, hogy engem senki más nem érdekelt.

Egy pár hét múlva bejön a szobámba a főápolónő egy csokor virággal, hogy X. Y. főmérnök küldi. Csodálkozva mondtam az ápolónőnek, hogy én ezt az urat nem ismerem. Erre ő azt válaszolta, hogy a főmérnök az, aki nemsokára elhagyja a szanatóriumot, s arra kér, legyen a felesége. Én erre nagy csodálkozással azt feleltem, hogy hiszen alig váltottunk öt szót, és mindjárt szemrehányást tettem a főápolónőnek, amiért ezt a megbízatást elvállalta.

Aznap délben a fiatalember már nem jött le az ebédhez, és többet egyáltalán nem mutatkozott. Pár nap múlva az ápolónő szomorúan beszélt el, hogy a fiatalember visszaesett betegségébe. Érthető, hogy ettől én megrémültem, és kimentem a szanatóriumból, egyenesen Hajós Lajos professzorhoz. Elmondtam neki, mi történt. Együttal felajánlottam, hogy elhagyom a szanatóriumot, vagy pedig, ha a professzor azt hiszi, hogy ezzel

megmenthetem ezt az embert, hozzámegyek feleségül. Tudtam ugyanis, hogy a fiatalember az édesanyjának egyetlen, nagyon szeretett gyermeke. A professzor erre így válaszolt:

— Mindent tudok, a fiatalember szintén az én betegem. Maga korrektül viselkedett, soha nem bátorította ezt az ifjút, hisz alig beszélgettek. Én már intézkedtem is, hogy az édesanyja jöjjön a fiáért, és vigye el.

Megnyugodva tértem vissza a szanatóriumba. Közben Ady megtudta, hogy kimentem a városba. Mikor megérkeztem, a kertben volt. Meglátott, és utánam sietett. Bejött a szobámba, és megkérdezte, hol voltam. Mindent elmondtam neki. Azt is, hogy kijelentettem: ha ezt a fiatalembert meg tudom menteni, hozzámegyek feleségül. Erre Ady nagyon dühös lett, és így válaszolt:

— Ha már örülségeket akar csinálni, az legyen egy nagy örülség: jöjjön hozzám feleségül, és akkor én Bertukát kiteszem a küszöb elé, mint bukott cseléd a gyermekét.

Pontosan emlékszem erre a mondására, mert a bálvány ekkor nagyon megingott előttem és bennem. Ady közönséges volt, ahogy ezt mondta. Valóságos fejbekölintás volt nekem ez az ajánlata. És én ekkor szívvel-lélekkel Bertuka mellé álltam. Olyan választ adtam Ady Endrének, amitől ő elvörösödve kiment a szobámból. A dologról nem esett köztünk szó többet, barátságunk megmaradt továbbra is. Ezt az esetet nem tekintve, nyugodt lélekkel mondom, hogy Ady Endre velem mindig kifogástalanul viselkedett. Nem is mondhatott semmi olyant Ady Lajoséknak, aminek alapján kettőnk kapcsolatát Ady Lajos „flirt”-nek minősíthette volna. Abban azonban igaza van, hogy az ügy nem volt teljesen veszélytelen. Ez bizonyítja egyrészt Ady Endre válási szándéka és nekem tett házassági ajánlata, másrészt az is, hogy én tizenhét éves leány voltam, ő pedig Ady Endre. Itt kell azonban megmondanom azt is, hogy soha, de soha nekem szerelemről nem beszélt. Még célzásoképpen sem mondta soha, hogy szerelmes belém. Nem szégyellném megmondani, ha

úgy lett volna. Mindenesetre ettől fogva kezdtem én is másképpen tekinteni az ő jóságát. És minden elutasítás ellenére kezdtem egy kicsit felmelegedni iránta.

Ady mint ember

Ady szanatóriumi élete, magatartása, a betegekhez való kapcsolata is érdekes volt.

— Azt már említettem — folytatta Éli —, hogy hozzám végtelen jó volt. Olyan szeretettel törődött velem! Egyszer például, amikor panaszkodtam neki, hogy nem tudok aludni, adott nekem veronált. Addig ugyanis Adalint szedtem, panaszkodtam Adynak, hogy az már nekem nem használ. A főorvos nagyon megharagudott rám emiatt, mert a veronáltól rosszul lettem. Ady a főorvossal össze is kapott. Ha rosszul voltam, nemegyszer jöttek be Csinszkával együtt — mikor később ő is beköltözött a szanatóriumba —, s gondosan cserélgették a borogatást.

Nálam mindketten otthonosan mozogtak, olyan természetes volt, hogy bejöttek hozzám. Sokszor észrevettem azonban, hogy Csinszka szomorú. Ilyenkor csak ült, és nézett maga elé. Ady egyébként soha nem beszélt a házasságáról. És itt kell megjegyznem, hogy szanatóriumi tartózkodásom alatt egyetlenegyszer a szobájukba be nem mentem. Ha velem akartak lenni, mindig ők jöttek hozzám.

Ady kinevezte magát alorvosomnak. Tetszett neki ez a szerep. Talán azért is, mert eddig minden nő, aki a környezetében volt, őt istápolta, most pedig megfordult a szerep. Mindig a saját vízzessapkáját hozta be, és azt tette reám. Egyszer is nagy társaság volt nálam, mikor Ady bekopogtatott. Senkinek be nem mutatkozott, levette fejemről a vízzessapkát, megáztatta, visszatette, és ahogy jött, távozott. Amit költészetében nagyban gyakorolt: a fajtáján való segíteni akarást, azt környezetében kicsiben is üzte.

Ahányszor kiment a városba, mindig valami csekélységet hozott nekem. Így kaptam tőle egy kis selyempárnát. Világoskék színű volt. Amikor az ember felemelte a fejét róla, a párna különös hangon sírt. A síró párna megtetszett egy súlyos szívbajban szenvedő katonának, aki pár napot töltött a szanatóriumban. Könyörögni kezdett, hogy adjam neki. Megtagadtam, de egy pár nap múlva, mielőtt egy másik kórházba átvitték volna, nekiadtam. Amikor ezt elmondtam Adynak, megsimogatta a fejemet: — Jó gyerek vagy, Éli...

Máskor egy batikolt selyemzsebkendőt kaptam tőle. Ezt meg egy töből amputált lábú beteg fiatalembernek adtam. Mikor ezt is megtudta Ady, megdicsért, hogy egy szegény betegnek örömet szereztem. Ez a fiatalember nemsokára meghalt.

Még egy Adytól kapott játékra emlékszem. Ez egy játék-fényképezőgép volt. Kinyitáskor egy kígyó ugrott ki belőle. Ezt egy unokahúgomnak adtam ajándékba. Mai szemmel már jobban megbecsülök mindent, ami Ady Endrétől való.

— Milyen más emlékei vannak még Adytól? — kérdeztem.

— Itt van ez a nagy, fekete művészkalap. Ennek a története a következő:

Egyszer együtt sétáltunk. Hazatérve bementünk a társalgóba. Ady feltette kalapját a fogasra. Én levettem, és hirtelen a fejembe nyomtam. Ady el volt ragadtatva, hogy nagy, hullámos hajamon milyen jól áll a kalap. Megnéztem magam a tükörben, és örültem: csakugyan! Azt mondtam neki nevetve, hogy ha majd nem kell neki a kalap, adja nekem. Ő erre így válaszolt: „Máris a magáé”. Én a kalappal berohantam a szobámba, nehogy visszavegye. Pedig dehogyis vette volna vissza, amit egyszer nagylelkűen másnak adott. Azután mindig hajadonfőtt láttam. Van egy fényképem is Ady dedikálásával. Ady a fa előtt áll, mellette egy fatönkön ugyanez a kalap. A kalap izzasztójában monogramja van: A. E.

Van még egy szép selyem nyakkendőm is Ady Endrétől. Ennek története a következő:

Én a szanatóriumban mindig fehér vagy pasztellszínű ingblúzban jártam. Egy alkalommal azt kérdezte tőlem Ady, hogy miért nem viselek nyakkendőt a blúzhoz, amikor ezt úgy szokták. Erre én azt feleltem, hogy nincs nyakkendőm. Ő felment a szobájába, és lehozott egy nyakkendőt. Mindjárt fel is kötötte nekem. Ezt a nyakkendőt soha többé fel nem vettem, hanem eltettem emlékül. Ezt Ady valószínűleg tudta is, mert soha többé nem kérdezte, hogy hol van a nyakkendő.

És van még egy nagyon kedves emlékem: *A magunk szerelme* kötete (Nyugat kiadás, 1913). Az első lap felső sarka le van vágva. Jól emlékszem a szövegre, amit oda írt Ady: „Éli, kénytelen vagyok itt feküdni jégre tett szívvel.” A másik oldalon fent: „Az én kis nyugtalan, szanatóriumi sorstársamnak: Eleonórának.” Alatta ugyancsak saját írásával:

*Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak,*

*Ezért minden: önkínzás, ének:
Szeretném, hogyha szeretnének
S lennék valakié,
Lennék valakié.*

1916 április hava

Ady Endre

Még egy epizód bizonyítja, hogy Ady Endre melegszívű, jó ember volt.

Volt a szanatóriumi betegek közt egy ügyvéd. Nagyon rokonszenves, ötven körüli férfi. Súlyos tériszonyérzéssel került a szanatóriumba. Nagyon szeretett volna kimenni az utcára, de ebéd utáni sétái alkalmával sohasem jutott túl a kerítésnél. Valami kimondhatatlan félelemérzés töltötte el. Egy napon ezt mondja nekem Ady Endre:

— Éli, próbáljunk segíteni ezen az emberen. Ebéd után ve-
gyük közre, és meséljünk neki, hogy észrevétlenül tovább men-
jen, mint a kerítés.

Akkortól kezdve különösképpen kedvesek voltunk az ügy-
védhez, hogy ne legyen neki feltűnő, ha majd egyszer sétájához
kísérőnek ajánlkozunk. Az ügyvéd teljesen gyanútlan volt, ami-
kor pár nap múlva mellé álltunk, és együtt indultunk el sétálni.
Ady káprázatosan mesélni kezdett, de amint két-három lépéssel
tovább mentünk, mint a szanatórium kerítése, az ügyvéd meg-
torpant, és visszafordult. Ez így ment egy hétig. Ady valósággal
könyörgött neki, hogy jöjjön tovább, de nem és nem. Adyt vég-
telenül bántotta ez a sikertelenség. Végül mikor látta, hogy az
ügyvéd ott áll vérvörös arccal, és visszafelé a pár lépést is a leg-
nagyobb félelemmel teszi meg, lemondott a további kísérletezés-
ről. Az ügyvéd maga is belátta, hogy rajta nem lehet segíteni, és
másnap este a főápolónővel ketten vittük haza a lakására. Taxin
vittük, este, hogy ne lásson ki. Átadtuk a házvezetőjének, és na-
gyon szomorúan mentünk vissza a szanatóriumba.

Ezután a következő kérdést tettem fel Élinek:

— Bölöni György azt írja: „Csinszka... siet fel Pestre, hogy
Bandit szabadosnak induló életéből kiemelje”, és hogy a szana-
tórium nem lett komoly kúra (335). Ezzel szemben a családi élet-
rajzírók is elismerik, hogy Bandival a szanatórium újból csodát
művelt. Hogy egyeztethető ez össze?

— Úgy — feleli Éli —, hogy gyors talpraállása annak a vi-
szonylag fegyelmezett életnek volt az eredménye, amit Ady a
szanatóriumban folytatott. Mikor bekerült, alig tudott meg-
mozdulni. Nem tudott a szobájából kijönni, teljesen legyengült
volt. És amikor már jobban lett, merem állítani: sehol rende-
sebb életet nem élt, mint itt. Lehetetlennek tartom, hogy lum-
polni járt volna. Nekem mindent elmondott. Erről is tudnom
kellett volna. Általában mindig kipihenve, frissen borotválva
jött be a szobámba. Lehetséges persze, hogy nagy ritkán mégis
kiment valahova. Megtörténhetett, hogy egy-egy kilengése elke-

rülte a figyelmemet. Ez azonban csak nagyon ritkán fordulhatott elő.

Magától értetődik, szenvedélyei ide is elkísérték. Egyszer manikűröztetni mentem a szanatóriummal szemben lévő borbélyüzletbe. Ady is itt szokott naponként borotválkozni. Amint benyitottam, legnagyobb megdöbbenésemre ott láttam Adyt, amint egy üvegből iszik. Könyörgött, hogy ne mondjam el senkinek, mert akkor őt ki nem engedik a szanatóriumból. Erélyesen megmondtam neki: nem engedem, hogy igyék. Ő tovább könyörgött, mire én megígértem, hogy nem mondom el. Nem is mondtam el soha.

— Tudna-e valami vidámabb dolgot is mondani Adyról, az emberről? — kérdezem Élitől. Kicsit gondolkodik:

— A saját kárára is tudott, ha az alkalom úgy hozta, nagyokat nevetni. Egy nekem dedikált könyvét egyszer éppen a kezemben tartottam, mikor többen voltak a szobámban, közöttük Ady Endre is. Egy leány, aki csak pár napot töltött a szanatóriumban, kivette a kezemből a könyvet, belenézett, és elolvasott valamit. Egyszer csak megszólalt:

— Ki írta ezt a hülyeséget?

Mi dermedten egymásra néztünk, Ady Endre pedig, aki egy fotel előtt állt, belezuhant a fotelbe, és elkezdett harsányan nevetni. Lábaival a levegőben kalimpált, mint egy aranyos nagy gyermek. Természetesen mindenki vele nevetett.

Ezzel a pár vonással talán hozzájárulok Ady Endre végleges portréjának kialakításához.

Beszélgetések Adyval

Arra a kérdésemre, hogy sétáik alkalmával miről beszélgettek Adyval, Éli a következőkben válaszolt:

Ady minden nap beletemetkezett egy halom újságba. Mi is hordtuk neki a különböző lapokat. Sétáink során ezeknek cik-

keit, híreit beszéltük meg. Ady a háború kimenetelét világosan látta. Győzelmünkben egy percre sem reménykedett. Hacsak nem abban, hogy egy nagy átalakulás, forradalom teremtsen rendet a Duna menti országokban. Sohasem dűlt be az újságok győzelmi híreinek. A katonai és politikai híreken túl megvolt minden napnak a maga szenzációja. Ezeket mind megbeszélte velem.

Mindennapi témánk volt az irodalom. A költőket, írókat rangsorolta. Önmagát nem helyezte el ebben a rangsorolásban. Azt azonban több ízben mondta, hogy ő halhatatlan. Legnagyobb magyar költőnek Petőfit tartotta. Azt is megvallotta, hogy fiatal korában nem látta Petőfi igazi nagyságát. Legjobban Csokonait szerette. Az elragadtatás hangján idézte a Lilla-dalokat. Egy író kortársáról sem beszélt különösebb elragadtatással. Nagyon szerette azonban Szép Ernőt mint embert.

Többször nyilatkozott Rákosi Jenőről. Nem szívelhette. Gyűlölte Herczeg Ferencet is. Annyira, hogy egy alkalommal — amint nekem nevetve elbeszélte — sétája közben meglátott a padon ülve egy fiatal lányt. Gyönyörködött benne, mert nagyon csinos volt. Amint melléje ért, észrevette, hogy a leány kezében az Új Idők* van. Abban a pillanatban elfordította a fejét, és többet rá se nézett. Sietett tovább.

Végtelenül szerette Kaffka Margitot. Sokat beszélt róla. Azt hiszem, ő róla beszélte el, hogy amikor kislány volt, egyszer az édesanyja rányitott a kamrában, amint éppen torkoskodott. A meglepődött kislánynak ennyit mond erélyesen: Margitka, ne lopj! A kislány visszafordul, és így válaszol a tizparancsolatot folytatva: Ne ölj, és ne paráználkodjál! Ady nagyon nevetett rajta, amikor elbeszélte.

Barátai közül nagyon szerette Schöpflin Aladárt, Móricz Zsigmondot, Ignotust, Bölöni Györgyöt. Közülük többet behozott hozzám, és bemutatott nekem. Sokszor a formáságokon is túltette magát. Schöpflin Aladárt például egyszer este tizenegy

* Herczeg Ferenc lapja

órákor hozta be a szobámba, mert látta, hogy nálam ég a világy. Ezért egy kicsit meg is haragudtam reá.

Szívesen beszélgetett velem, szerette a társaságomat, talán azért, mert idegrendszeremnél fogva minden árnyalatra gyorsan reagálok.

Két idill

— Tudna-e olyan jelenetet elmondani — fordulok Élihez —, ami azt mutatná, hogy Ady Endre mint nőre gondolt magára, a házassági ajánlaton kívül, amely többet nem került elő beszélgetésükben.

— Igen — kezdi mondanivalóját Éli —, tudok. És erre mindig szívesen emlékezem vissza. Húsvét másodnapján történt. Délelőtt kiléptem a szobámból, hogy a társalgóba megyek. A folyosón szembe jött velem Ady Endre. Jobb kezében egy jácintot tartott. Amint közel ért hozzám, a jácintot felemelte és — meglocsolt vele. A virág ugyanis telítve volt parfümmel. Nekem, a fiatal leánynak végtelenül tetszett Ady Endrének ez az ötlete.

És egyetlenegyszer megcsókolt.

Egyszer arról beszélgettünk, kinek mi lenne a legnagyobb kívánsága. Ő azt mondta, hogy legjobban szeretne egy jachtot az Adrián. Egy igazi, saját jachtot. Hozzátette azonban, hogy ez csak a császároknak és királyoknak a kiváltsága. Erre én ezt találtam mondani:

— Maga több, mint császár vagy király, mert császárok és királyok vannak ott és addig, ahol és ameddig megtűrik őket, de Ady Endre csak egy van.

E mondásra Ady Endre azt kérdezte:

— Ezzel azt akarja mondani, hogy nekem többet szabad, mint a császároknak vagy királyoknak, vagy hogy nekem mindent szabad?

— Igen, azt akarom mondani — feleltem gyanútlanul.

Alighogy elhangzott a szó, Ady ezt mondta:

— Hát én többet akarok most, mint egy jachtot az Adrián.

Felállott, odajött hozzám, és megcsókolta — az arcomat.

És mindenre, ami szent, megesküszöm, hogy ez minden, ami közöttünk történt.

A virágcsokros fiatalembert elviszik

Adós maradtam annak elbeszélésével — kezd új fejezetet Éli —, miként távozott a szanatóriumból az a fiatalember, akiről fentebb szó volt. Pár nappal Hajós professzornál tett látogatásom után bejött hozzám a főápolónő, hogy aznap nem szabad kimennem a szobámból, mert várják a fiatalember édesanyját, aki elviszi a fiát, és véletlenül sem szabad, hogy a fia engem meglásson. Szobafogságom alatt Csinszka és Ady többször benéztek hozzám. Mikor már a vacsorámat is behozták, és még mindig nem szabadítottak meg fogságomból, azt hittem, megfélekeztek rólam. Kiléptem szobámból, és indultam a társalgó felé. Amikor a lépcsőhöz értem, rémülettel látom, hogy a fiatalembert akkor vezeti az édesanyja lefelé. A fiatalember észrevette a lépéseimet, és visszanézett. Meglátott, kiszakította magát édesanyja karjaiból, és elborult arccal indult felém. Én visszarohtam a szobámba, magamra zártam az ajtót, és ismét rohamot kaptam. A főápolónő be akart jönni, de nem tudott. Meg kellett várni, míg magamhoz térek annyira, hogy az ajtót ki tudjam nyitni. Az ápolónővel bejött Ady is. Hozta a vízessapkát, amit a fejemre szokott húzni, ha rám jött a rosszullét. Az ápolónő kiküldte Adyt, és ágyba fektetett. Azután Ady visszajött a szobámba, és órákon át váltogatta a vizesömlőt. Csinszka is benézett, de nem maradt ott, mert irtózott minden rosszullétől. Elég volt neki az urával végigkínlódni a bajokat. Végül is, amikor megnyugtattam Adyt, hogy már jobban vagyok, elment.

Azonban nem tudtam aludni. Szobámban égett a villany. Egyszer csak hallom, hogy Ady beszél a folyosóról, nincs-e szükségem valamire. Megkértem, küldje be az ápolónőt valami altatóval.

Csinszka

Arra kérem Élit, mondjon valamit Csinszkáról is. Szeme felragyog, s ugyanakkor könnyben úszik.

— Tiszta képet szeretnék róla rajzolni, úgy, ahogy emlékezetemben él. Amikor először megláttam, nagy volt a meglepetésem és csalódásom. Nem ilyennek gondoltam. Gyönyörű, tizennégy évesnek látszó, alacsony, vékony, törékeny baba, sokkal alacsonyabb, mint én. Nézze, ilyen volt — s nyújtja felém a marosvásárhelyi Igaz Szóban közölt Csinszka-képet. — Képzeld el ezt a képet színesben úgy, ahogy énelőttem megelevenedik. Hófehér arcbőr, világosszőke haj, gyönyörű, nagy, kék szem. Játékos kedvű, aranyos teremtés volt. Irántam az első pillanattól kezdve végtelen szeretettel viseltetett. Valószínű, hogy Ady Endre mondott el neki mindent rólam. Ha mégis volt a dologban bizonyos asszonyi taktika — ami nem volt indokolt —, annak ellene mond a következő jelenet:

Egy napon bosszús arccal jött be hozzám, és felháborodva beszélt el, hogy Landherrné kérdőre vonta: miért barátkozik annyira velem, hiszen azt se tudja, ki vagyok. Megnyugtattott Bertuka, hogy a legélesebb hangon válaszolt, és kijelentette, hogy az egész szanatóriumban az egyedüli hozzá illő fiatal leány vagyok. Továbbra is megmaradtunk a legjobb barátságban.

Hogy milyen aranyos teremtés volt, erre egy jellemző kis epizódot mesélek el.

Egy alkalommal behozta a babáját a szobámba. Azt mondta, hogy át akar menni a borbélyüzletbe, ahol Bandi naponként botorválni szokott, s megkéri a borbélyt: vágjon le egy tincset

Bandi hajából, mert ő abból akar a babájának haját csinálni. Erre én azt mondtam: „Ilyent nem lehet tenni, tudod, hogy Bandi milyen hiú, bántaná, ha a haját megcsónkítanák. Különben is, a borbély ezt nem merné megtenni. Hanem tudod, mit? Nekem rengeteg hajam van, vágjál ki ebből egy tincset, és csinálj abból hajat a babádnak.” Erre Bertuka nevetve ezt válaszolta: „Tartsd meg a hajadat magadnak, én csak a Bandiéből akarok.” Végre mégis sikerült lebeszélni tervéről.

Mit tudjak még erről az angyalról mondani? Ott a szanatóriumban nemigen történtek nagy események. Neki is volt éppen elég baja. Bátorítottuk egymást.

— Csakugyan olyan nagy gyerek volt Csinszka? — kérdezem.

— De még milyen nagy gyerek! És hogy Ady is mennyire annak tartotta, elmondom a következő esetet.

— Egyszer vacsora után le akartam menni a társalgóba. Amint kiléptem a szobából, látom, hogy szembe jön velem Ady, s fülénél fogva húzza maga után — Csinszkát. Szidta, mint valami rossz gyereket. Nem tudom, miért, de nagyon haragudott reá. Másnap délelőtt bejött hozzám Csinszka, és kérdezte: „Mit szólsz a Bandi tegnap esti viselkedéséhez?” Szeme könnybe lábadt, és azt mondta, hogy majd kisült a szeme, amikor észrevetted, hogy én látom a jelenetet.

Lédával ezt nem tehetné volna meg Ady.

Milyen volt Csinszka irodalmi tájékozottsága, vajon őt melyik osztályba sorolta volna Ady Lajos? — teszem fel a kérdést.

— Velem versekről nem beszélgetett, még az ura verseiről sem. Én ezt hiányoltam nála; pedig feltétlenül olvasott, hiszen Ady Endrét is a versei révén szerette meg. Szóval, velem versekről nem beszélgetett. Ellenben elmondok valamit, amit tudtommal még nem írtak meg. Azt kérdeztem tőle, mivel tudta Ady Endrében az érdeklődést felkelteni. Erre így válaszolt:

— Megírtam neki: csodálkozom rajta, hogy Magyarország legnagyobb költője ilyen züllött életet él. Ilyent neki még senki sem írt, különösképpen nem egy csitri leány. Ez keltette fel benne az irántam való érdeklődést.

Az utolsó találkozások

Én május végén jöttem el a szanatóriumból, Adyék pedig tovább maradtak, június elejéig. Adytól és Csinszkától a legmelegebben búcsúztam el. Megígértették velem, hogy rendszeresen fogom őket látogatni. Két vagy három nap múlva felmentem hozzájuk. Nagyon jól éreztem magamat a társaságukban. Bertukát nagyon szerettem, és együtt éreztem vele. Mielőtt eljöttem volna, meghívást kaptam egy másik alkalomra, hogy feltétlenül menjek el. Ott lesznek Móricz Zsigmondék is. Én eleget tettem ennek a meghívásnak. Ott volt Bandi és Csinszka, Lajos és Lajosné. Rögtön láttam, hogy rosszkor jöttem, mert a legnagyobb diszharmóniában találtam őket. Bandi és Csinszka azonban nagyon kedvesek voltak. Amint leültem, folytatódott a vita. Engem semmibe se vettek. Pár perc múlva Endre felállott, hogy lemegy megrendelni az ozsonnát, s nemsokára megérkeznek Móricz Zsigmondék, őket is fel akarja vezetni. Távozása után az Ady Lajos házaspár — rám való tekintet nélkül — folytatta a veszekedést Bertukával. Én kimondhatatlanul sajnáltam őt. Bertuka a házaspár támadásaival szemben vérvörös arccal védekezett. Nem tudom, miből indult ki a veszekedés. A legnagyobb elképedéssel hallgattam durvaságaikat. Engem levegőnek tekintettek. Senki nem szólt hozzám egy szót sem. Pár percig még vártam, azután felállottam, Bertukát megcsókoltam, elbúcsúztam tőle, Ady Lajosék felé megbiccentettem a fejemet, és elmentem. Valósággal szaladtam, mert féltem, hogy megint rám jön az idegroham. Gonosz és sértő volt a magatartásuk velem szemben. Valószínűleg ekkor hívták fel Csinszka figyelmét nem

egészen veszélytelen voltomra. Amint hazaértem, eszembe jutott, hogy Adytól nem köszöntem el. Ezt nagyon restelltem. Kötelességemnek tartottam, hogy levélben kérjek tőle ezért bocsánatot. Egy pár nap múlva összetalálkoztam Bertukával. Nagyon szomorú és levert volt. Közölte, hogy Bandi megharagudott rám, mivel nem köszöntem el tőle. Elmondta, hogy a szanatóriumból eljöttek, mert Landherrnével csúnyán összevesztek. Nagyon meggyűlölte Landherrnét, mert Bandit teljesen ki akarta sajátítani önmagának [?], vele pedig fölényes volt. Pár nap múlva egy másik asszonnyal találkoztam a szanatóriumból, s megerősítette az összeveszésről szóló hírt, azzal a hozzáadással, hogy az elég hangos volt ahhoz, hogy mindenki megtudja. Ő is állította, amit Bertuka mondott, hogy Adyék pusztán emiatt jöttek el a szanatóriumból. Újságolta ez az asszony, hogy Ady annyira megharagudott rám, hogy öelötte tépte össze bocsátnakérő leveletem. Ezzel azonban ez az asszony ellenkező hatást ért el nálam, mint amit akart. Én ugyanis arra következtettem, hogy Ady nemcsak haragudott, hanem fájt is neki a dolog.

E találkozások alkalmával Bertuka még a legnagyobb szeretettel volt irántam.

Ady Endre halálának hírért az Erzsébet Szanatóriumban kaptam meg. Onnan írtam meleg hangú részvétlevelet Csinszkanak. Erre a levélre ő kimérten, hűvösen válaszolt. Most már tudom, miért. A családi életrajz-irodalomból kitűnik, mennyire féltették Ady Lajosék tőlem Ady Endrét. Pedig a házasság lehetősége köztünk ama nevezetes ajánlattal és az arra adott válasszal végleg lezárult. Hogy Ady Endrében milyen érzés volt velem szemben, arról soha nem beszélt, de ha Csinszka csakugyan azt mondta, amit Ady Lajos az ajkára ad, most már tudom, hogy én se voltam számára közömbös. És, ami a legszomorúbb, ennek a ténynek tragikus következményei lettek. Csinszka ugyanis — Ady Lajos szerint — éppen Endrének velem való barátságra hivatkozva ellenzi 1917 őszén, hogy Bandit szanatóriumba vi-

gyék. Ki tudná felmérni e szanatóriumi kúra elmaradásának következményeit?

Ám, ha Ady Lajosék féltették tőlem Endrét, az én családom még jobban féltett engemet Ady Endrétől. Barátságunkról, annak legapróbb részleteiről tájékoztatást nyertek Dr. Máthé Edittől, aki Ady Lajosnénak legjobb barátnője volt, nekem pedig unokanővérem. Máthé Edit édesapja együtt tanított Ady Lajossal a Markó utcai gimnáziumban. A két család a legjobb barátságban volt. Amikor Editék értesültek róla, hogy én Ady Endréekkel barátkozom, attól kezdve a legnagyobb buzgósággal igyekeztek távol tartani tőlük. Ady Endre ugyanis vörös posztó volt ennek az úgynevezett úri családnak a szemében. Családomtól állandó támadásban volt részem Adyék miatt. És a fentebb leírt jelenet után nem is jelentkeztem többet Ady Endrééknél.

Éli jórészt könnyeit törölgetve mondta el emlékeit. Elbeszélését azonban egyszer sem szakította meg olyan gyakran sírása, mint az utolsó mondatoknál:

— Egyetlenegyszer találkoztam még Bertukával, amikor már én is férjhez mentem, 1919 nyarán. A Kossuth Lajos utcában mentem a férjemmel. Szembe jött velünk Bertuka. Nyugodtan elkerülhetett volna bennünket. Nem ezt tette, hanem odajött hozzánk. Valószínűleg belátta már, hogy az elhidegülés Ady Lajosék mesterkedésének a gyümölcse. Bertuka nagyon szomorú volt. Szürke toll boa volt a nyakán. Ezt a boát jobb kezével az állához tartotta, és úgy beszélgetett velünk. Mi siettünk, el akarunk köszönni tőle, de ő továbbkísért bennünket. Ahogy mentünk és beszélgettünk, egy pillanatra elmozdult a keze, és én megláttam állán a sebhelyeket. Valami lila kenőccsel voltak bekenve. Kimondhatatlan szívfájdalmat éreztem. Szerencsétlen kis teremts! És akkor még jobban gyűlöltem Ady Lajost, aki úgy tudta bántani. Búcsúztunk végül. Megcsókoltam, nem féltem tőle. Mikor megtudtam a halálhírét, nagyon megsirattam. Olyan fiatalon halt meg! Szegényke nagyon megfizetett a dicsőségért.

— Ez minden, amit mondani tudok — fejezi be Éli. — Hálás vagyok a Gondviselésnek, hogy ott a temetőben összetalálkoztunk. Valaki előtt, akiben megbízom, kitárhattam a lelkemet. Visszaemlékezéseimet legjobb lelkiismeretem szerint mondtam el. Hogy mondanivalóm napvilágot lásson, ezzel tartozom első sorban magamnak, azután férjemnek, gyermekeimnek és unokámnak.

Mindenekfölött pedig hálás vagyok, hogy Ady Endre jóságát és szeretetét élvezhettem. Semmiben többnek nem éreztem magam, mint más ember. Ebben az egyben azonban igen. Abban, hogy Ady Endre életében nem a „kis női csukák” egyike vagy „kiévezett flirt” voltam, hanem olyan valaki, aki az ő szívének nagy komédiájában egy lehettem a fehérek közül.

Dr. Makay Miklós (1905—77) ref. lelkész az Ady családdal való rokonsága révén kapcsolódott be emlékgyűjtésünk munkájába (I. Eml. I. 59, II. 29—30, 162; kötetünkben: 317).

Ady városmajori szerelmének kiléte évtizedekig ismeretlen volt; csak Ady Lajos és Ady Lajosné könyve említi — név nélkül — a tizenhét éves irodalomrajongó leányt (211, ill. 342—3. l.). Szerencsés véletlenből ismerkedett meg vele Makay Miklós a hatvanas évek elején, s miután elnyerte bizalmát, részletesen elmondatta Adyval kapcsolatos emlékeit. A hallottak összefoglalása a csiszolt megfogalmazás igénye és az emlékező személye iránti rokonszenv elfogultsága mellett is őszintének és tárgyilagosnak hat, s jó néhány érdekes részlettel bővíti, ill. árnyalja Ady egyéniségének képét és szanatóriumi heteiről való ismereteinket. — A mintegy harminc éve lejegyzett emlékezés kéziratban várta időrendbe illesztett közlését, így Zoltán Pálné Máthé Eleonóra neve, személye és Ady életében való szerepe nem innen, hanem Láng József cikkéből vált ismertté (Ady utolsó szerelme. Napjaink 1977/12. 8. l.), amely az asszonynak a PIM hangtára részére elmondott visszaemlékezése alapján ismerteti Máthé Eleonóra és Ady kapcsolatának történetét. Zoltánné ugyanis 1977 őszén eladta a PIM-nek Ady-relikviáit, és személye így merült föl a múlt homályából s az ismeretlenségből. Könyvünkben közölt emlékezésének, a hangszalagfelvételnél jó másfél évtizeddel korábbi, bővebb szövege ellenőrző és kiegészítő egybevetésre ad alkalmat és lehetőséget.

Adynak szanatóriumba kényszerítő, súlyosan leromlott állapota utáni gyors erőre kapása szokás szerint most is bekövetkezett (l. Ady L. 151, 167, 211; Vitályos 64).

Adyt bizonyára furcsán, de hiúságának hizelgőn lepte meg a szanatóriumbeli fiatal leány hódolata, mikor gyerekes ötlettel váratlanul térdre vezényelte előtte a katonásdit játszó betegeket. A megismerkedés társadalmi formáihoz azonban most is tartja magát: a szanatórium egyik orvosa a közvetítő, akár csak Ada esetében (l. Eml. IV. 624).

Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* a Nyugat 1917. márc. 1-i számában jelent meg; teljesen valószínűtlen tehát, hogy Ady már 1916 áprilisában felolvasta ifjú kritikusanak, véleményét kérve. A versről és megszületésének körülményeiről l. Vitályos 69; Révész: Ady trag. II. 46—51, ill. Ady-tril. 248—50; Ady-Múz. II. 186; Földessy: Mind. tit. 237; vele kapcsolatos másik téves kommentárról kötetünkben: 351. A háborús éveket földidőző emlékezet bizonyára az idők hangulatát döbbenetes erővel érzékeltető Ady-verset emelte a tudatba az említett reggeli látogatással kapcsolatban. (A kérdéses időszakban Adynak következő versei jelentek meg: *A földi kunyhóban*, *Bercsényi marsall huszára*, *Ifjúság babonás hitével*, *A Jelen hajóján*, *Megmaradok virágos mezőkön*, *Nótázó vén bakák*; közülük háborús vonatkozású az első és az utolsó.)

Hogy Ady alaptalanul kirobbanó féltékenysége váratlan, ötletszerű házassági ajánlatban tetőzött, nem meglepő, ha korábbi hasonló magatartására gondolunk: Ada, Borbély Lili, Dénes Zsófia, Sándor Lászlóné, majd Boncza Berta esetében (l. Eml. IV. 691, 724, kötetünkben: 152). Meghökkenítő és méltatlan azonban az a kíméletlenül közönséges hang, ahogy Csinszkaról nyilatkozott, ha valóban ezeket a szavakat, kifejezéseket használta, mint az emlékező nyomatékosan állítja. De különös az is, hogy a leány fölháborodott reagálása és a jelenet bántó, kényes volta, feszélyező utóhangulata dacára, mindez voltaképp nem volt kiábrándító hatással Élire (a rövidség kedvéért említsük őt mi is Ady adta néven); baráti viszonyuk továbbra is fennmaradt, bár — mint hangsúlyozza, Ady ezután is kifogástalanul viselkedett vele, nem tett semmi újabb szerelmes célzást vagy nyilatkozatot, magatartása azonban éreztette vonzalmát. Bizonyára éppen e diszkrét, udvarias, tartózkodó modor és emberségének tapasztalt megnyilvánulásai gerjesztették Éliben is mind melegebb és bizalmasabb vonzódást iránta.

Előző szanatóriumi kúrai alkalmával (1912, Városmajor; 1913, Maria Grün) is érintkezett Ady a betegtársaival és vendégekkel (l. Eml. IV. 617—8, 623, 719—22), de a kortárs-tanúk nem szólnak arról, hogy az emlékezésünk-

ben elbeszélte természetes segítőkészséggel és közvetlen egyszerűséggel, tevőlegesen gyámolította volna valamelyik rászorultabb, elesettebb sorstársát. Meglepő, sőt különös, hogy éppen a nyilvánosságtól viszolygó Ady, aki maga is gyakran tömegiszonyban szenved (l. Lev. II. 176; Ady L. 222; Nagy Endre: Kabaré 123; Eml. III. 258, 408, IV. 397, 641, 679, 684; kötetünkben: 534) egy agorafóbiás beteget istápol, és gyógyuláshoz szeretné segíteni. Együttérző emberségén kívül nyilván része volt ebben a fiatal leány vonzó közelségének, a közös vállalkozásban való együttlétnek is. Kedveskedő ajándékainak játékos ötletei azt mutatják, hogy félig-meddig még gyermeknek tekintette kis barát-nőjét. A blúzhoz ajánlott és ajándékozott nyakkendő bizonyára párja volt annak, amelyet Csinszka is kapott tőle (l. 636). A dedikált verskötet és fénykép (Maria Grün-i felvétel) meg a fekete kalap a PIM-be került. A fénykép ajánlása: „*Leonora-Élias sors és bajtársannak szeretettel 1916 május Ady Endre*” (L. Tegnapiok 441—2 és 48. sz. kép)

Érdekes közlés, de ellentmondást jelző kérdőjeleket támaszt az, amit Csinszkával való kapcsolatáról és viszonyáról mond Éli. Kedves, közvetlen, sőt bizalmas barátság hangulata bontakozik ki az elbeszélésből, Ady és Csinszka egyaránt pajtáskodnak a fiatal lánnyal, nincs szó féltékenységről, s Élitől szinte naivul jóhiszemű, megnyerő és rokonszenves külső-belső képet kapunk Csinszkáról. Ha ilyen jó viszonyban voltak, furcsa, hogy sem Csinszka emlékvázlata — bár részletesen szól szanatóriumi heteikről („életem egyik legszomorúbb kora”; Vitályos 64) —, sem ottani életükről beszámoló levele (l. Adyné 314) nem említi egy szóval sem kis barát-nőjét, az „egyedül hozzáillő fiatal leány”-t. Ebben az elhallgatásban mégis valami leplezett ellenérzés, nehez-telés nyilvánulhat meg, amit valószínűleg Ady Lajosék féltő gyanakvása plá-n-tált el és erősített föl benne (l. Ady L. 219). Sokáig csak az ő utalásaikban volt nyoma — névtelenül — Máthé Eleonóra rövid közjátékának Ady életében. A nehezeltő és elítélő ellenszenv e néhány sorukban is megnyilvánul, noha annak már kései, lehiggadt, tárgyilagos színezetű lecsapódása (l. Ady. L. 211; Adyné 342—5). Ha Csinszka és Éli közt valóban közvetlen és gyanakvástól mentes barátság alakult ki, az hihetőleg főként az ő befolyásukra, féltékenységet buj-togató érzelmeik és agresszivitásuk hatására vált idegenkedő ellenszenvvé. Úgy látszik azonban, Landherrné is próbálta eltávolítani Élit Adyéktól.

Annak a gyanútlanul jóhiszemű állításnak, hogy Ady a szanatóriumban vi-szonylag fegyelmezett életet élt, s ez magyarázza egészségének gyors javulását, ellentmondanak az életrajzok és a kortársi emlékezések. Éli kedvező vélemé-nyének alapja nyilván az, hogy előtte Ady a legelőnyösebb színben igyekezett mutatkozni. Italszenvedélye kényszerének és rejtve való kielégítésének Éli ma-

ga is tanúja a borbélyüzletben, akárcsak Nyigri Imre (l. 633) és Domokos László (l. Eml. IV. 380—1).

Az olvasói értetlenségnek és a helyzetkomikumot saját rovására is élvező Ady fölényérzetének jellemzője a versolvasási jelenet.

Ismert tényt erősít meg Éli észrevétele Ady újságolvasó mohóságáról, és hogy szilárd volt meggyőződése, jóslatos véleménye a háború kimeneteléről; forradalmi változást várt és remélt a világ sorsának megfordítására (l. Eml. IV. 22, 420, 429—30, 703; kötetünkben: 195—6, 201, 602, 576).

A napi eseményeken és időszerű híreken túl fő beszédtemájuk az irodalom volt. Adynak magát a legmagasabbra tartó zseni-öntudata már jóval korábban is megnyilvánult (l. Eml. III. 725). Amit írói és emberi vonzalmairól, rokon- és ellenszenveiről az emlékezés mond, általában jellemzőn egyezik ismereteinkkel, Ady és a kortársak nyilatkozataival.

A feleségül kérés hirtelen, ötletszerű esetén kívül két kis jelenet mutatja, hogy Ady mint nőhöz közeledett Élihez. Mindkettő — a jácinttal való hűsvéti locsolás és a csók-engedély kitaktikázása — eredeti ötlettel, egyéni formában való megnyilatkozás. (Egy másik fiatal lány ébresztette csók-kívánság esetét l. Eml. IV. 512)

Az adriai jacht birtoklásának meglepő vágya nyilván Herczeg Ferencre gondolva támadt föl Adyban. A gúnyos, megvető indulattal emlegetett Herczeg (e viszony is feldolgozandó témául kínálkozik) volt az a magyar író, aki ilyen fényűzést engedhetett meg magának; tengeri vitorlásélményeit meg is írta egy illusztrált album-kötetben (Szelek szárnyán, 1905). Ady *Pimodánjában* olvassuk ezt a fájdalmas gőgű, árulkodó mondatot: „*A jachtról, mely enyém, s nem lesz az enyém soha, s nem ócska vitorlás, mint a Herczeg Ferencé, már verseket írtam.*” (ÖPM IX. 170; Publ. III. 48) „*Az én jachtomra vár a tenger*” — esdekel a disznófejű Nagyúrnak (*Harc a Nagyúrral*); „*Lédám, készülj az Útra velem: ... jachtunkon...*” — hívja szerelmesét az utolsó, végzetes mámorcsatára (*Így szólna a szóm*). Régi utak emlékét idézve, vágyón gondol arra, hogy valahol éppen „*Jachtját fűtteti a nagyúr*” (*Készülés tavaszi utazásra*). Ady 1903 márciusában, Velencébe rándulva ült először tengeri hajón (l. ÖPM IV. 52; Publ. I. 380), s 1914 tavaszán kalandozta be — mintegy a gyűlölt-irigylet Herczeg nyomán — a dalmát part kikötővárosait (l. Lev. III. 12—21; Eml. IV. 731—3). Az Ady—Herczeg-viszonyra vö. ItK 1992/2. 195.

A *tenger és a hajómotívum* az *Új versektől* kezdve jellegzetes Ady költészetében. A legismertebb példák: *Vörös szekér a tengeren*, *Temetés a tengeren*, *Új vi-*

zeken járok, *A ködbe-fült hajók, Csolnak a holt-tengeren, Hajó a ködben, Két szent vitorlás, Eladó a hajó, A tűnődés csolnakján, Ifjú karok kikötőjében, Megint nagy vizekre, Az elhagyott kalóz-hajók, A csalo vitorlás, A Jelen hajóján, Az utolsó hajók.* E motívumkörre l. Földessy: Mind. tit. 338 és az egyes versmagyarázatok; Baróti Dezső: Az Értől az Óceánig (A vizek motívumhálózata Ady költészetében) Tegnapiok 107—37; Király I. 332, 351, 429—31; uő: Intés I. 602—4, II. 43, 104—8.

A Csinszkáról adott lelkes, elragadtatott kép őszinte vonzalmat és együttérző szeretetet éreztet, s úgy látszik, a fiatal leány bizonyos tekintetben érettebb felfogású volt, mint Csinszka: hangsúlyozza annak sokban megnyilvánuló gyermetegségét, hogy még asszonykorában is babáival foglalkozott (l. Csinszka 45—50); ebben gyermek utáni vágya is megnyilvánulhatott (a fényképen, mely fiatal özvegyként ábrázolja, egy baba is látható; l. Baróti Dezső: Az elhagyott kalóz-hajók. 1977). Hogy Ady szemében is gyermek maradt („*kölykőm*”: sokszor így emlegette), s a nagy korkülönbség „jogán” néha fölényesen, fegyelmező erőszakkal bánt vele, azt a fülhúzás jelene is mutatja (l. 318).

Az „Ady-hajfür” jelentőségéről, féltett voltáról l. még: 635—6.

A tizenhat éves Boncza Berta első levelének merész hangja valóban meglephette Adyt, s kíváncsi lett írójára (az eredetiben fönn nem maradt levél szövegét Csinszka emlékezetből közli, l. 22; Révész: Ady trag. I. 30, ill. Ady-tril. 131; Vitályos 53, 83, 113; Király: Intés II. 415). Válaszában Ady nem tér ugyan ki a neki szegezett észrevételekre, de következő leveleiben céloz sok bárára, terhére: „*a nagyszerű versekért gyalázatosan sikertelen élettel fizetünk*” (Lev. II. 173—80, 496).

Az Ady Lajosékkal folytatott heves vita lényege homályos, de bizonyára Éli személyének is szerepe volt benne, ezt iránta való ellenséges udvariatlanságuk is jelzi (Ady nyilván ürügyet keresett, hogy a kínos helyzetből elmeneküljön).

A Landherrnéval és Papp Viktorral való összeveszésnek és szakításnak részleteiről s a szanatóriumi tartózkodás viharos befejeződéséről l. Vitályos 64—5.

Mások is említik, hogy Csinszkán, már Ady halála után, sebhelyek, forradások nyomát látták, az emlékezés azt sejteti, hogy Éli ezt vérbaj jelének vélte; orvosi vélemény szerint ez téves következtetés, valami más tünetről lehet szó (vö. Benedek 266—7).

A Makay Miklós följegyezte emlékezés hitelének ellenőrzésére kínákozik az összevetés Zoltán Pálné két, jóval későbbi vallomásaival. Az első Dénés

Zsófia beszámolójából ismerjük: a hatvanas évek közepén találkozott Zoltán Pálnéval, s hallgatta meg Ady-kapcsolatának történetét (ÉlIrod. 1985. dec. 20.). Az elmondottak lényegében egyeznek kötetünk emlékezésével, de némi többletet, kiegészítést is kapunk. Zoltánné nem tud ugyan magyarázatot arra, hogy Ady miért nevezte el őt *Éliásnak*, ill. becézve, kedveskedően *Élinek*, Dénes Zsófia azonban, ismervén a „nagy elnevező” Adynak ilyen szokását, megokolja a névválasztást: a fiatal leány fiús egyéniségéhez Ady férfi nevet társított, Illés próféta bibliás nevét: *Éliás*, amely első két hangjával, ill. betűjével az Eleonórára is emlékeztet.*

A másik kiegészítést maga az emlékező adta: a Csucsáról visszaérkező Csinszka rögtön megérezte az Ady és Éli közt szövődött kapcsolatot, de asszonyi bölcsességgel a leghatékonyabb módot találta meg Éli kijózanítására: „elmondhatatlan kedves” volt vele, s úgy megszerettette magát, hogy a leány bűnnek tartotta volna, hogy válságot okozzon a házastársak közt. A háttérbe húzódott tehát, bár, mint mondta, Ady neheztelt, hogy ilyen „könnyen” lemondott róla.

Két ponton mutatkozik némi ellentmondás. Emlékezésünkben Éli nem beszél határozottan Ady válási szándékáról a „leánykéréssel” kapcsolatban; csak Ady Lajosék ellenséges viselkedéséből és Csinszka gyakori levertségéből következett utólag, a két könyvrészlet ismeretében, a miatta támadt bonyodalomra. A Dénes Zsófiával történt beszélgetésben viszont az áll, hogy Ady elmondta neki: boldogtalan és válni akar. Nyigri szerint is beszédtéma volt a szanatóriumban Adynak ilyen szándéka (l. 625; Király: Intés II. 476, 483). Talán Makay Miklós óvatosan tapintatos érdeklődése folytán nem hangzott el beszélgetésükben a „válás” szó?

A másik kétséges közlés a veronállal kapcsolatos. Emlékezésünkben az Adytól kapott altató okozott rosszulletet, Dénes Zsófia cikke szerint pedig érzelmi és lelkiismereti válságtól gyötörve vette be Éli az összegyűjtött nagy adag veronált. Amikor az orvosi kezelésre rendbe jött, családja hamarosan haza is vitte. Ezt a változatot erősíti meg az a hangszalagra mondott emlékezés, amely áttételek nélkül, Zoltánné saját szavaival közli az esetet; az altatómérgezés következménye, hogy a főorvos eltanácsolja Élit a szanatóriumból, távoznia kell. Erről a körülményről sem esik szó kötetünk emlékezésében.

A Láng József ismertette hangfelvételi változatban kissé áthelyeződnek a hangsúlyok: a leány egyre erősebb szerelemmel vonzódott Adyhoz, bár előtte ezt sosem nyilvánította ki. Érzelmeikről nem beszéltek, s a házassági ajánlaton

* Érdekes véletlen (rejtett?) egyezés: utolsó, válságos heteiben Ady gyakran sóhajtott Jézus végső szavait: *Éli, Éli*, lamma sabaktani... (l. 515; Ady L. 230; Révész: Ady trag. II. 87).

és az arccsókon kívül Ady sem adta nyílt jelét a férfivágy fűtötte vonzalomnak, s Éli nem tudott komolyabb válási szándékáról.

Hogy séta-beszélgetéseik tárgya többnyire az irodalom, ez azért érdekes, mert Ady általában kerülte ezt a témát, idegenkedett beszélni róla; mohón érdeklődő kis társnője kedvéért, úgy látszik, szívesen belebocsátkozott „szakmai” kérdések megtárgyalásába is.

A modern irodalmat kedvelő, sokat olvasó Élitől kérte kölcsön Ady Babitsnak akkor megjelent *Recitativ* c. új verseskötetét, hogy verssel köszöntse a Nyugatban: *Babits Mihály könyve* (1916. júl. 16.).

A szanatóriumi hetek alatt született nyolc-tíz vers mellett (l. ÖV 89 II. 690) ez időben néhány cikket is írt Ady; akkor zajlott a protestánsokkal való vitája, a Rákosi-csatározás utóhangjaként (l. ÖPM XI. 120—7; Publ. III. 506—11).

Robotos Imre könyve (*Az igazi Csinszka*) is tárgyalja — Ady Lajos, Ady Lajosné, Bölöni és Hatvany idézésével — a szanatóriumi idill kirobbantotta házassági válságot (1975², 141—3).

Csinszkanak Éli részvétlevelére írt rövid válasza szintén a PIM-be került. Szövege: „A meleg részvétet hálásan köszönöm. Özv. Ady Endréné, febr. 10.” (Nyilván sok ilyen sablonos köszönő levelet küldhetett szét Csinszka a temetés után.)

ADY ÉS BARTÓK A NYUGAT-MATINÉN

Ez a béketüntetés nem hasonlított a tömegek ma már világ-méretekké nőtt megnyilatkozásaihoz. Nevében nem szerepelt sem a béke, sem a tüntetés szó: „A Nyugat irodalmi matinéja”. A Nyugat folyóirat rendezte a Zeneakadémia nagytermében 1917. május 20-án.

Nagyon sokan voltak ott jelen, sokkal többen, mint ahány szék van a palota nagytermének földszintjén és karzatán. Az olvasókon, a Nyugatot jelentő írókon kívül ott volt a nézőtérén Budapest egész haladó műveltségének képviselője is.

A matinén két váratlan és rendkívüli tünemény sugározott a közönség elé: Ady és Bartók létének mélyértelmű kitárulása.

1917. május 20-a! Már három éve tartott az a véres bűn: a tömeggyilkolás. A Zeneakadémia nagytermében megkezdődött az első magyar béketüntetés. A szellemiség béketüntetése volt ez a műsor, az imperialista hatalmak országokból temetőt csináló üzleti harca ellen.

1917. május! Valahol az emberiségben megindult világföld-rengés bizonytalan tartalmú élménye remegett Budapest idegeiben.

Az érzékeny budapesti ember tüntetni ment az irodalmi matinéra. Nem egyszerű jelenlét, de felfokozott létezés áradt el a Zeneakadémia nagytermében. Tulajdonképpen két szereplője volt a matinének: az előadók és a tüntetés tudatát magában hordozó nézőtér.

Már véget ért Kosztolányi versmondása. Barta Lajos novella-olvasása, elhangzottak már Palay* szép dalai, végéhez közeledt a szünet is. Kellett, hogy az új induláshoz Ady jelenjék meg a dobogón. De Ady még nem érkezett meg. Kocsi ment érte, de még nem jött vissza. A színpadra nyíló művészsobában a rendezésért felelős Osvát Ernő csupa izgalom és félelem. Lehet, hogy Ady egyáltalán nem lesz előkeríthető. Talán nincs odahaza, talán nincs ott sem, ahol sokszor lenni szokott: a kocsmában. Hiszen mindenki, aki Adyról gondolkodni akart, tudhatta, hogy két olyan szertelenséget, mint az önnön személyi tragikum és a nemzetnek benne megsűrűsödött tragikuma, emberi idegzet nem bírhat el.

Mégis: mi lesz a műsorból, ha Ady nem jön el, ha egyáltalán kimarad a műsorból? Pillanatnyilag segít az, hogy a szünet után elsőnek a tervezett Ady-szám helyett Móricz Zsigmond megy ki elmondani novelláját. Nem lesz-e ez csapás nemcsak a műsorra, de magára Adyra is? A benne milliók számára annyiszor megmutatkozott küldetésére is? Ady az adott magyar korszak történelmi parancsát politikai verseinek összességével így mondta ki: „Zúzzátok össze a XX. században is még fennálló félféudális, hitvány úri Magyarország egész rendszerét!” És most Ady nem jön el, hogy a matinénak nevezett első magyar béketüntetés neki osztott és általa vállalt szerepét megvalósítsa? Egész életművén csorba lesz ettől az egy felelőtlenségtől. . .

Az iramló pillanatok pedig egyre jobban sűrítették ezt a veszélyt ott a művészsoba egyre fokozódó izgalmaiban.

Móricz már indul is ki a színpadra, mikor hirtelen megérkezik Ady.

Kiszáll a kocsiból, be a művészsobába, szót se, senkinek, föl a kétlépcsős külön kis előadói dobogóra.

* Palay Matild énekesnő. — A matiné műsorát a Ny 1917. máj. 1-i számához mellékelte lapon közlik.

De még ezután is csak félni lehetett. Mert milyen Ady az, aki oda felrobogott? Gyűrött ruha, tegnapos, kialvatlan, borotvátlan, fakó arc, bágyadt szem, rekedt, dorozsmás hang. Mit szólnak majd ehhez az Adyhoz, akik várva várták a maguk prófétás hősét? Nem fagy-e a teremben bukott dicsőséggé azonnal a csend? Nem lesz-e a költő prófétás nagyságának siket meghalása ez a pillanat?

De már csattan a sok tenyér, zúgó tapsorkánon áramlanak a lelkek a költő felé. Egy-két másodperce csak, hogy a dobogón megjelent, és máris beszél! Verseit mondja. Az úri Magyarországot tipró, a nemzeti lét mélységeit izzóvá gyújtó verseit, idegeket, tömegeket forradalom felé fordító verseket, fiatalokat lánghatoló költeményeket. S akik jelen voltak, érezték: odamehetett volna a költő rongyosan és részegen is, odamehetett volna a megjelenés még sokkal mélységesebben kiábrándító külsőségeivel, akkor is feltört volna a fergeteges taps. Akit a nézőtér ott ünnepelt, nem a személy, de Ady halhatatlansága volt. Az a meszerűség játszódott le ott, amit szóval így szoktunk kimondani: *Átlényegülés*. Ady fizikai léte a maga szellemi értelmévé finomodva állt ott a dobogón, ahogy állni fog az örökkévalóságban.

Móricz Zsigmond is elolvasta már a maga harctéri novelláját, a közönség megértette annak titkos értelmét, és viharosan közölte szolidaritását vele is.

Jött ezután Bartók Béla. A rendezői szobából lépett a színpadra, és a balszárnyon álló fekete zongorához ment. Ám Bartók nem a művészszobából, de a népek ősi művészetteremtő évezredeiből érkezett.

Ott ült Bartók a zongoránál, s a lángész nagyszerű egyszerűségével művelte a maga muzsikálását és a „Paraszt dalokat” küldte ki a zongorából ajándékkul a hallgatóknak. Az egyszerre ősinek és újnak költőiségét muzsikálta ki a térbe. Még nem mindenki értette, amit művelt, de abban, amit művelt, volt valami varázslatos. Valami nagy távlatú művészi kezdésnek az ihletése dalolt el a lelkek felett.

De ez nem volt minden! Mikor a véget érni nem akaró tetszés feléje áradó özönében a zongora mellől felállt, és arccal a közönség felé fordult, Bartók arca világított! Mintha valamely mindenségi csillag jelent volna meg a teremben: Bartók emberi és átszellemült zenei lényege volt, ami ott mint világosság megjelent.

Barta Lajos (1878—1964) próza- és színműíró, erőteljes társadalomszemléletű műveivel a század eleji magyar szocialista irodalom egyik úttörője. Az élet arca c. elbeszéléskötetét Ady kitüntető örömmel köszönti (*Barta Lajos könyve*. Ny 1917. aug. 16. ÖPM XI. 139, Publ. III. 522). A Világ munkatársaként Barta írta a lap Ady-nekrológját (V 1919. jan. 28.).

Mint a zeneakadémiai Nyugat-matiné egyik szereplője, negyven év távlatából idézi fel az előadás emléket a Népszabadság 1957. máj. 19-i számában (némi rövidítéssel közöljük). Cikkének címe célzatosan korszerűsített: Ady és Bartók az első magyar béketüntetésen, bár mint bevezető soraiban is mondja, a megjelölés nem szó szerinti értelemben veendő. A közönség — a Nyugat-tábor és rokon eszmeiségű érdeklődők — a fellépő írók megnyilatkozásaiban természetesen az esztelen háborútól elborzadt józan magyarság tiltakozásának hangját várta hallani. Ady jelenléte és szerepeltetése is nyilván a háborúellenesség jelkép-kifejezése kívánt lenni. Ami a „béketüntetés” jellegét illeti, az 1916. márc. 26-i hasonló Nyugat-matiné inkább — valóban — az volt: Babits ott mondotta el fölkavaró hatású, hatalmas, bátor békeversét: Húsvét előtt, mely Ady mellé állította őt mint költőt is az eszmei békehare vezérkarában (l. Éder Zoltán: Babits a katedrán. 1966. 251—5; kötetünkben Szentimrei Jenő eml.: 590).

Az akkori világhelyzet változásai reményt sugalltak a háború további folyamátát és végkifejletét illetően. A nyugati és keleti frontokon változatlanul dúltak a harcok, de a Pétervárott föllángoló februári forradalom, a cárizmus bukásával, fordulat lehetőségét vetítette előre, s a békére vágyó tömegek érzékenyen reagáltak erre (l. Király: Intés II. 132). A változás követelő vágya és igénye, a tömeglélektan törvénye szerint, az összegyűlt sokaságban erősödött fel és nyilvánult meg különös erővel, bátor nyíltsággal, így a Nyugat szervezte előadásokon is. (A háború ellen tiltakozó mozgalmak történeti áttekintését adja Békés István cikke: Népszab 1960. márc. 20.; Ady béke-humanizmusáról l. Király: i. m. II. 287—8.)

Ady balatonfüredi üdülésükből utazott föl Csinszkával az előadásra, s még aznap vissza is mentek (I. Lev. III. 187—8; Vitélyos 67, 103; Révész: Ady trag. II. 190, ill. Ady-tril. 334; Hársak 336; Bustya: Ady-időrend 374). Nyilván egyenesen a vonatról érkezett Ady megkésve, téves tehát Barta feltételezése, hogy miért nem volt előkeríthető, s alaptalan az Ady szertelenségére célzó gyanú.

Barta beszámolójából úgy tűnik ki, mintha Ady több versét is elmondta volna, harcos, lángot lobbantó ígéket. Pedig a két felolvasott vers: *Nagy szárazság idején* (a Füreden tapasztalt szokatlan forró időjárás élményéből, I. Lev. III. 188) és a *Véresre zúzott homlokkal* (I. Király: Intés I. 405) Ady csüggedt, reménytelen hangulatát, kedélyállapotát tükrözi (megjelenésük: Ny 1917. jún. 1.). Hatásuk akkor sem lett volna magával ragadó és fölkavaró, ha a költő megjelenése és előadása lenyűgözi hallgatóit. Épp az ellenkező jelenségnek voltak tanúi: egy fáradt, megroskadt, beteg ember állt elébük, hogy fakó, erőtlén hangon elmondja verseit. (Barta azonban túloz és torzít is némely tekintetben; alig hihető, hogy Ady „felrobogott” a pódiumra; ruhája talán valóban gyűrött volt az utazástól, de a borotvátatlanság szinte elképzelhetetlen.) Gyallay Domokos, aki átutazó katonaként jelen volt a matinén, még csüggesztőbb képet villant föl Ady szerepléséről: „Ketten vezették az asztalhoz, romja volt önmagának. Olyan erőtlénül szólt, hogy nem értettük meg” (Eml. II. 626).

A tapsos ünneplés nem a fájdalmas látványnak és a szánalmat ébresztő produkciónak szólt tehát, hanem Adynak, annak, amit ez a név jelentett, az eszmiségnek, amit ő és költészete képviselt (I. Szentimrei emlékezése és beszámolója az 1916-i Nyugat-matinéről: 590). Mindennek, sajnos, nincs nyoma az egykori sajtóban; a matiné visszhangját nyilván elfojtotta a háborús cenzúra.

Bartók, mint 1916-ban, most is vállalta az eszmeközösséget a Nyugattal és az előadás képviselte céllal, a béke gondolatának kifejezésével (I. Bodnár György: Bartók és a Nyugat-mozgalom. Éllrod 1961. szept. 30.). Barta a legtisztább humánus ragyogó megtestesülését látja és ábrázolja benne.

CSAPONGÁS ADY EMLÉKE KÖRÜL

(Közli Kovalovszky Miklós)

1902-től 1906-ig Párizsban tanultam; az École des Beaux Arts-on, a Képzőművészeti Főiskolán. 1906 nyarán lehetett, hogy Fülep Lajossal ültem a Café Cluny teraszán, a diáknegyedbeli magyarok találkozóhelyén, amikor bejött Ady. Ott találkoztam vele először. Fülep mutatta be, aki már régebben ismerte. A magyarokkal szemben mindig fennállt a folytonos kölcsönkérés gyanúja és veszélye, óvatos és tartózkodó voltam hát az ismeretlen fiatalemberrel. Igen szűkösen éltem, havi hús frankból ebédeltem, s ezt mindig előre befizettem, hogy biztosítva legyek, s minél tovább maradhassak Párizsban. Ady is bizalmatlan volt, s viszonzásul hidegen viselkedett ezen az első találkozón. Ez meg nekem tűnt fel kellemetlenül, s amikor Ady távozott, megkérdeztem Füleptől, ki ez a barátja. Meglepődtem, mikor egyszerűen, de komolyan ezt mondta: „Korunk legnagyobb költője.” Ezután egészen más szemmel néztem Adyra, és kíváncsisággal figyeltem következő találkozásaink alkalmával.

Pesten főként a Három Hollóban találkoztunk. Egyszer annyira megtetszett neki az én zöld nyakkendőm, hogy rögtön el akarta cserélni velem az ő új és drága nyakkendőjével, bár figyelmeztettem, hogy rossz cserét csinál. Nem is nyugodott addig, amíg rá nem álltam, s akkor rögtön kibontotta keménygálérjából nyakkendőjét, és felkötötte az enyémet.

Sokszor együtt voltunk a Délivasút kávéházban is, Szilágyi Sándor és mások társaságában. Ady akkor a Városmajor Sza-

natóriumban lakott, este lemászott a magasföldszint ablakából [?], és úgy szökött el hozzánk a kávéházba.

Egyszer tanúja voltam, hogy verset írt. A Délivasút kávéházban ültünk, már kettesben, egyedül, reggel felé. Körülöttünk üres palackok. Ady elővette apró ceruzáját, verset készült írni. Hogy ne zavarjam, átültem egy másik asztalhoz, újságot olvasni. Ő azonban visszahívott: „Maradj csak itt, beszélgessünk.” Közben pedig írt. Bizonyára készen volt már benne a vers, csak le kellett rögzítenie. Vagy pózolt talán, hogy megmutassa, ő így is tud „alkotni”? Annak, hogy gyakran társaságban, mások előtt írta verseit, inkább az lehetett az oka, hogy rendszerint elkésett a terminusokkal, és már sürgős volt a kézirat.

Ami Adynak a képzőművészekkel való kapcsolatát illeti, az inkább barátság volt, mint a művészek iránti mélyebb érdeklődés. Párizsban eljárta a kiállításokra, mert cikkeket, tudósításokat írt róluk pesti lapjának. Pesten inkább csak a mi csoportunk kedvéért jött el egy-egy tárlatra, mert baráti kapcsolat fűzte hozzánk. Érdeklődött a modern festészeti mozgalmak és az akkor alakult Nyolcak Társasága iránt, barátságot kötött képzőművészekkel. Mi: Kernstok Károly, Pór Bertalan, Czóbel Béla, Tihanyi Lajos, Berény Róbert, Czigány Dezső, Orbán Dezső és én, 1910-ben* alakítottuk meg a Nyolcak Társaságát; utolsó kiállításunkat 1914-ben, a háború kitörése után tartottuk. Mint a modern művészet képviselőivel, velünk érzett szolidaritást Ady, különösen Kernstokkal, Tihanyival és Czigánnyal. Kernstokot meg is látogatta Nyergesújfalun, nagyon jól érezte magát, s mikor a pincézés után kocsin mentek haza, mámorosan hajtogatva: „Zseni vagyok!”

A Margita élni akar Ottokárja — úgy vélem — nem egy határozott személy, hanem több párizsi magyar festőtípusból alakította ki Ady.

* Pontosabban: 1909-ben szerveződött a „Keresők” csoportja, mely 1911-ben vette föl a „Nyolcak” nevet (l. Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete 1967. 7).

1910 táján a Dráva utca egyik városi bérházának két műtermlakásában laktunk, én és Tihanyi. Helyesebben ő szüleinél lakott (a Balaton kávéház tulajdonosa volt az apja), csak a műtermet használta, a hozzá tartozó lakásban Bölöniék laktak. Egy nyári délután megjelent kocsin Ady Lédával. Bölöniékhez jöttek látogatóba. Léda megjelenése és öltözködése általános feltűnést keltett a külvárosi utcában. Tihanyi is otthon volt, s lehívtak engem is. Ady akkor a szomszédos kocsiskocsmából füstölt szalonnat és egy liter bort hozatott fel, s csak amúgy paraszti módon, bicskával nekiállt falatozni. Utána Tihanyival feljött az én műtermembe is, megnézte képeimet.

A Nyolcak egyik kiállításának megnyitóján a Nemzeti Szalonban megjelent Ady és Bartók is. Bartók akkor már több Ady-verset megzenésített [?], de személyesen még nem ismerte a költőt. Mondtam neki, hogy itt van Ady is, akar-e vele megismerkedni. Örömmel fogadta az ajánlatot, és erre én bemutattam őket egymásnak. Csak néhány udvarias szót váltottak, de sokáig és melegen rázták egymás kezét. Találkozásuk tehát inkább csak formális udvariassági aktus volt. Ady nem foglalkozott modern zenével, így hát nem is beszélt Bartókkal ilyesmiről. Bartók is szótlán ember volt egyébként. Későbbi találkozásukról vagy ismeretségükről nem tudok. Egymás zsenijét ismerték és kölcsönösen tisztelték, de más-más légkörben éltek. Nem tudom elképzelni, hogy lett volna közöttük további kapcsolat ez egyetlen találkozás után, ismervén mindkettejük természetét.

Adyval jó barátságban voltam, ha ugyan ezt bárki is állíthatta magáról. Adynak ugyanis mindenki barátja volt és senki sem. Igazán csak önmagát szerette. Fejedelemként élt az emberek között, fensőbbiséges gesztussal elfogadta mindenkitől a barátságot, de valójában önmagában volt mindég, zsenijének tudatában. Mégis állandóan társaság kellett neki, valaki, aki mellette legyen. A testi egyedüllétet nem bírta, bár magányos lélek volt.

A későbbi háborús évekből kevés közvetlen emlékem van Adyról, de Csinszka révén sok részletet tudok akkori, csucsai életéből is.

Boncza Miklósnak jó barátja volt Némethy Károly, sokszor járt Csucsán. Fiát és Bertukát egymásnak szánták gyermekkorukban. A két apa tréfásan így is szólította egymást: ipamuram.

Csucsán vasárnaponként a falu „előkelőségei”, a gyógyszerész, postás stb. látogatóba jártak Adyékhoz. Török Károly, Csinszka fiatal nagybátyja is Csucsán szokott lenni, dologtalanul, s ezt Boncza nem tűrte. Egy darabig támogatta, hogy jogot végezzen, de neki ehhez hiányzott az akaratereje. Nagy, erős, de energiátlan, céltalan ember volt, végül elzüllött, s eltűnk a szemünk elől is, úgyhogy halálának körülményeiről sem tudunk.

Boncza Miklós lőrinci, Kossuth utcai házát Erlesbeck Kamilának vette, aki utolsó éveiben gondozója és ápolója volt. Bonczát a lőrinci temetőben hantolták el. Sírjánál Csinszkával többször jártunk.

Amikor 1917-ben Adyék Csucsáról felköltöztek Pestre, a Veres Pálné utcai lakást előzőnlötték a „barátok” és rajongók, ezért nem szívesen jártam föl hozzájuk.

Csucsáról a kis Vonyicát hozták föl magukkal, aki addig Csucsán inkább csak libapásztorkodott, meg a csirkékre ügyelt, s a konyha körül segített, mosogatott. Most rá hárultak a háztartási teendők, amelyekhez Csinszka nem értett különösebben, hiszen addig nagyanja és nagynénje végzett mindent. Vonyica sem tudott főzni, s most egyszerre rájuk szakadt az önállóság terhe, gondja. Valósággal kísérletezve tanultak bele lassanként a dologba, sok bajjal és nehézséggel. Egyszer például sült malacot készítettek a meghívott vendégeknek, de nem tudták, hogy azt locsolni is kell sütés közben. Olyan szárazra égett, hogy nem lehetett megenni. A vendéglőből kellett vacsorát hozatni. Csinszka később sem volt szenvedélyes háziasszony, nem nagyon kedvelte ezt a munkát, de megtanulta, s mivel kellett, csinálta becsülettel.

Adyékhoz feljárt Csorba Géza és Rippl-Rónai is. Rippl gyakori vendég volt, szívesen vette, ha meghívják ebédre, vacsorára. Szeretett jól enni, sokszor meghívás nélkül is beállított ebéd-

vagy vacsoraidőben. Ilyenkor gyorsan gondoskodtak valami ennivalóról. Egyszer egy kevés rizses hús maradt ebédre, nem volt más, tehát azt tálalták fel neki. Jóízűen eszi, s egyszer csak megjegyzi: „Tudja, Csinszka, azért szeretem ezt a rizses húst, mert úgy örül az ember, ha egy darab húst talál benne.” Ady nagyon kedvelte Rippl. Roppant tetszett neki a vén juhász külsejű öreg magyar, akiben azonban párizsi szellem pezsgett. Örült, ha vendégül láthatta; ő maga is szerette a terített asztalt, de inkább a borért.

Veres Pálné utcai lakásukon többször jártam Adynál. Akkoriban kapták meg a banktól Csinszka örökségét, amely hatalmas összeget tett ki készpénzben és értékpapírokból. A bankigazgató szerint egy négyemeletes bérházat lehetett volna kapni érte. Ady és Csinszka azonban nagy könnyelműséggel vásárolt és költekezett, a Márványmenyasszonyban nagy vacsorákat rendeztek, amelyekre potyára vadászó barátaik és ismerőseik összecsdültek. Ráadásul Móricz Zsigmond és a titkár, Steinfeld Nándor ösztönzésére Ady tőzsdézni is kezdett, persze vesztéssel. Így az egész vagyon hamarosan füstbe ment.

Egy vitatott kérdéssel kapcsolatban állítom és igazolom, hogy Csinszka sohasem találkozott személyesen, nem ismerkedett meg és nem beszélt Lédával. Egyszer, mikor már Pesten laktak, egy Váci utcai fodrásznál (talán Preszly nevűnél) megsúgták neki, hogy néhány székkal (vagy fülkével) odább ül Léda. Vele persze hasonlóképpen közölték, hogy Csinszka is ott van. Léda erre ideges lett, sürgette, hogy minél hamarabb végezzenek vele, és sietve távozott. Ezt maga Csinszka mesélte nekem.

Ady áldozata volt ital-rabságának; megdöbbszentő, mennyire nem tudott uralkodni szenvedélyén, főként az utolsó években. Csucsán is erőszakos, követelő volt e tekintetben, s ha ivott, durván bánt Csinszkával. Nagy erőfeszítésbe, sok viaskodásba került szenvedélyének fékezése úgy-ahogy.

1918 végén jártam utoljára Adynál. Torzult szájjal, akadozva, dadogva mondta: „Itt volt megint Lajos, azt akarja, hogy fő-

igazgatót csináljak belőle. Előbb meg főispán akart lenni.” A felzaklatott Ady sírásra fakadt. Öccsének hiú, erőszakos kariervágya elkésérítette.

Ami azt a téves állítást illeti, hogy Ady 1918 végén vissza akart menni Csucsára, értelmetlen föltevés. Miért ment volna vissza, hiszen Csucsra teljesen ki volt ürítve, a ház kifosztva, még egy lepedő sem maradt. Ady különben is fizikailag tehetetlen volt már akkor, roncs, beteg ember.

Az utolsó időben annyira szorult helyzetbe jutottak, hogy Ady temetésének költségeit, 5000 Koronát Csinszka már nem is tudta volna kifizetni, ha a temetést nem a kormány rendezteti. Ady halála után a banknak már 21 000 Korona követelése volt velük szemben, ezt azonban méltányosságból törölték.

Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter üzenetet küldött az özvegyé vált Csinszkanak, hogy a kormány évjáradékot fog megszavazni neki. Ezt azonban Csinszka nem fogadta el; saját szavait idézem, ezt mondta: „Nem akarok a nemzet özvegye lenni.” Fiatalnak érezte még magát ehhez a szerephez, nem akart az élet elől visszavonulni.

Ady halála után a Közoktatási Minisztérium, ill. Népbiztoság elrendelte az Adyra vonatkozó dokumentumok és adatok gyűjtését. Csinszka minden levelét le is másolta, s így maradt fenn Adyval folytatott egész levelezése. Adytól nekem is volt egy-két levelem, de ezek nem jelentősek. Egyszer például a háború alatt, amikor a tűzérőnkéntes-iskola parancsnoka voltam, levelben arra kért Ady, hogy Papp Viktornak egy rokonát vegyem föl.

Csinszka egész fiatal életét, ifjúságát és vagyonát Adyra áldozata. A család mégis nehezteléssel, hálátlansággal és ellenségeskedéssel viszonzta ezt. Fájó pont, nem beszélek róla.

Amikor Ady meghalt, a szerzői jogok tulajdonáért folyt perben Csinszka a szerzői jövedelmek egyhatod részét, később az egyharmadát ajánlotta fel az Ady családnak, majd az ő halála után én a felét. Ady Lajos azonban nemcsak a jövedelem, hanem

a szerzői és kiadói jogok felét is követelte, ez azonban már csak kiadói szempontból is megoldhatatlan, lehetetlen volt. Ady Lajos tiltakozott a följajánlott egyezség ellen, de a rendszeresen megküldött összegeket azért elfogadta, Ady Lőrincné megbíztjaként.

Márffy Ödön (1878—1959) festőművész, a modern magyar festészet jelentős egyénisége, a Nyolcak leglíraibb képviselője, kora haladó szellemű mozgalmainak részese.

Kernstok és Czóbel mellett vele ismerkedett meg Ady először a párizsi ifjú magyar művészek közül (l. Dévényi Iván: Jelenkor 1960/5. 111—7; Eml. III. 50, 58). 1908-ban egy nagyváradi kiállítás megnyitóján ezeket a méltató szavakat mondta róla: „*Márffy Ödön olyan keresések, szépségek beszámolóját fogja adni, amelyek még messze Nyugaton is revelációk.*” (ÖPM IX. 205)

Márffy 1920-ban vette feleségül Ady özvegyét, miután Babits visszariadt, hogy Csinszka mellé férjül szegődjék (l. 333; vö. *Aki helyemre áll*). E házasság nyugodt és kiegyensúlyozott volt, de nem zavartalan, Csinszka nyughatatlan és szertelen egyénisége miatt (l. 56; Tabéry: 249—54; Benedek 281—97). Márffyt némileg bizonyára feszélyezte a helyzete: nemcsak mint második férj lett Ady utóda, hanem Csinszka révén az Ady-életmű egyik haszonélvezőjeként is Ady „örökébe lépett”, méltatlankodást és támadást vonva ezzel magára, különösen Csinszka halála után. Helyzete érthetővé teszi, hogy higgadt tárgyilagosságra törekedve is érezhetően kritikus látással szól Adyról és a hagyatéki per folytán gyűlölködő ellenséggé vált Ady családról, különösen Lajosról. Ennek ellenére emlék-adatai, megfigyelései és észrevételei sok érdekes, jellemző tényrt tárnak föl.

A Cluny kávéháznak mint magyar „központ”-nak látogatóiról l. ÖPM IX. 205; Bölöni 71—2; Révész: Ady trag. II. 164, ill. Ady-tril. 320; Eml. III. 51, 59, 87. Fülep Lajos az *Új versekről* írt hódoló cikkével lett Ady feltétlen híve és tehetségének állhatatos vallója, hirdetője: „A Holnap hőse ő... Ma köszön-tem a Holnap hőseit.” Vö. Vezér 204; Király: Intés I. 239; ÖV II. 250—2. Bensőséges kapcsolatukról l. Lev. I. 200, 220, 261, 423; Bölöni 89; Varga 180; Fülep 44—77.

Márffynak Adyra vonatkozó régebbi emlék-nyilatkozatai MHirl 1926. jún. 27.; Újság 1934. okt. 31.; az Ady-hagyaték sorsával kapcsolatos sajtóvita: Bibl. 2366. Márffy sokszor megörökítette Csinszkat rajzban, festményben; e képekről: Haits Géza: Kortárs 1969: 51—3. Valószínűleg Vonyicát ábrázolja,

Székesfehérvárott a városi képtár Deák-gyűjteményében lévő Márffy-festmény, egy női portré.

A Három Hollóról, a legendás Ady-kapcsolatról és ottani társaságáról összefoglaló tájékoztatás: Eml. IV. 13—107; Ady öltözködésbeli tetszelgő hiúságának feltűnő megnyilvánulásait (mellénycsere, nyakkendő-vonzalma) I. Eml. III. 549, IV. 74, 489; kötetünkben: 233, 371.

A Déli vasút kávéház főként azokban az időszakokban volt kedvelt tanyája Adynak, mikor Budán lakott; I. Bölöni 348; Eml. IV. 656—60; — Szilágyi Sándorról: Eml. IV. 567—80.

Ady alkotásmódjáról, bravúros vagy mutatványos versrögtönzéseiről, az utolsó órára halogatott kötelező versírás gyöttrő izgalmairól sok kortársi emlékezés tesz említést, ill. közöl bővebb részleteket; I. Eml. III. 52, 370, 387, 394—9, 423, 427, 435, 496—7, 537, 579, 585, 604—5, 624, IV. 25—7, 43—4, 425, 508, 634, 788; kötetünkben: 253—4, 373—5, 607, 611, 654.

Ady képzőművészeti érdeklődésének, művészekkel való baráti viszonyának első nyomai váradi újságíróskodásával kapcsolatosak, I. ÖPM I. 363—4, 372—3; I 378—9, 390; Rövid dalok egyről és másról 73, 88; ÖV 89 II. 478, 490; ÖV II. 32, 53, 340, 381; Nagy Andor 156—7; Lengyel Géza: Ady a műhelyben 60. 1957; Hegedűs: Vár. nap. 91, 117—8; Eml. II. 641, 643, 647. Párizsi tudósítóként kerül közelségbe az akkor forrongó modern művészettel; főként Bölöni György révén szerzett tájékozottságot az új törekvések, irányok terén, és kötött barátságot fiatal kortárs művészekkel (I. ÖPM V. 70, 83, 143, 215, 242, 327, 352, VIII. 21, 32, 43, 121, 196, 217, 220, 404, 447, 502, IX. 205, 328, 484, 596, X. 210, XI. 103, 149, 369—72; Lev. I. 185, 193, 217, 220, 262, 266, II. 10—2, 21—3, 118, 235, 595, III. 10, 144, 155, 173, 214, 408; Vitályos 24, 55—9, 61, 65; Ady L. 125, 134; Bölöni 79, 88—9, 94—5, 102, 199; uő: Magyarország—emberség. 1959. 379—431; uő: Nemzedékről nemzedékre. 1966. 406; Dutka 170—3; Király I. 287—92; Szij Béla: Gulácsy Lajos. 1979. 47—8; Varga József: Ady képzőművészeti érdeklődése I. OK 22/1—4. 289—302, ill. Ady és műve. 1982. 169—90; Németh Lajos: Ady és kora képzőművészete. In: „Akarom tisztán lássatok”. 1980. 199—208; Eml. III. 39—40, 50—60, 327, 330, 385, 420, 456—9, IV. 100, 203, 328, 341, 418—25, 544—6, 560—2; kötetünkben: 732. Varga József állította össze Ady képzőművészeti írásainak gyűjteményét, előbbi tanulmányával mint előszóval: Az élet szobra. 1977. E tárgykört is felölelő, általánosabb jellegű kiadvány: A. E.: Művészeti írások. 1987. Szerk. Vezér Erzsébet (I. Fenyő István: Népszab 1987. máj. 6.).

Ady főleg a Nyolcak tagjaival tartott baráti kapcsolatot. Kernstokot még közös párizsi szállójukból, a Hotel des Balcons-ból ismerte (I. Eml. III. 54), s akkor találkozott először Márflyval és Czóbellel is (I. uo. 50). Kernstoknál tett nyergesújfalui kirándulásról I. uo. 53; Horváth Béla: Műv. tört. Ért. 1961: 225—30; Uő: Műv. tört. Tan. 1959—60. 269—78; Lev. II. 235; Kovalovszky: in: Hatvany Lajos (szerk.): Beszélő tájak. 1963. 273—4. A *Margita élni akar* Ottokár nevű festő alakjáról: Eml. III. 378, IV. 428, 562.

Czigány Dezső és Ady barátságáról: Lev. I. 217, 262, 266; Eml. III. 60, 383, 470; portré-festményeiről: Horváth Béla: Czigány Dezső Ady-képei. 1977; Eml. III. 228—9.

Adynak Tihanyi műtermében tett látogatásáról és egy későbbi, képvásárló alkujukról Bölöni ír derűs beszámolót (212—3). Tihanyi 1918 elején lerajzolta Adyt (I. 748).

Ady és Bartók találkozása 1912 végén történhetett, bár az időpont körül némi bizonytalanság, vita van, ill. volt. Passuth Krisztina A Nyolcak festészete c. munkájában idézi Márflynak erre vonatkozó emlékező sorait: „Bartók eljött megnézni a kiállítást. Berény hívta meg Adyt. Nem ismerték még egymást, bár Bartók ekkor már több Ady-verset megzenésített [?]. Én mutattam be őket. Ady nem értett a zenéhez, neki cigányzene kellett, Bartók a festészethez nem értett! Csak szorongatták egymás kezét, és néhány banális szót váltottak... Bartók ösztönösen tisztelte [Adyt], tudta, kivel áll szemben. Keveset beszéltek, inkább csak nézték egymást (i. m. 91); I. még: Horváth Béla: Jelenkor 1961/6. 715—9; Sziy Béla: MNG Közleményei 1966; Demény János: Kortárs 1969: 969—72; uő: It 1977/4. 985—8; a tanulmány első része (967—74) Bartóknak Ady iránti szenvedélyes érdeklődését dokumentálja; kötetünkben: 687—91.

„Márfly nyilván eltúlozta a helyzet groteszktségét — írja Passuth Krisztina —, az azonban biztos, hogy a két művész csupán sejtette, hogy valamilyen módon összetartozik, de egyik sem látott bele igazán a másik belső mesterségbeli problémáiba annyira, hogy valóban értsék egymást. Felmérni azonban felmérték a másik jelentőségét, és hogy ők ketten éppen a Nyolcak kiállításán találkoztak, az valamiképpen a magyar kulturális forradalom szimbólumának tűnik.” (i. m. 91—2) Ady és Bartók szellemrokonságáról I. Eml. IV. 569—71, 586; kötetünkben: 691, 735.

Márfly tévesen utal arra, hogy Bartók már korábban megzenésített Ady-verseket. Az Öt dal kompozíciója csak 1916 elején készült el. Fölmerült ugyan egy Balázs Béla kezdeményezte együttműködésük ötlete, de az is 1913-ban (I. Eml. IV. 585). De egy érdekes utalás az Ady-versek megzenésítésével kapcsolatban: „...poémáihoz minden valamire való magyar muzsikussal csinált zenét. Reinitz Béla, Csáth Géza, Radó Aladár, Farkas Ödön, úgy tudjuk,

Bartók Béla is megpróbálkozott vele.” (Fodor Gyula kritikája a Royal-estről: FM 1909. nov. 28. ÖPM X. 255). A Bartók-kutatók feladata e föltevés tisztázása.

Adynak az emberekhez való viszonya, főként barátságait, barátait illetően, eléggé szeszélyes, gyakran ellentmondásos: vonzalmát, kapcsolatait elsősorban a maga létérzése, kivételes hivatottságtudatának öntörvényűsége irányította; ezt sok eset, kortársi vallomás, bántó félresiklás és fonák, kínos bonyodalom igazolja; l. Eml. III. 35, 42, 144, 539, 547, 552, 563, 568, 598—9, 655, 659, IV. 73—4, 99, 104, 135, 181—2, 305—6, 360, 606—8.

Boncza Miklósról és családjáról, Csinszka gyermekkoráról: Csinszka 36—69; Némethy Károlyról: 303; ifj. Török Károlyról l. 132; Boncza szentlőrinci otthonáról, Erlesbeck Kamilláról: 39, 295, 309—16.

A csucsai életviszonyok ismertetését l. Vitályos 60, 62—3; Ady L. 203—6; Révész: Ady trag. I. 84, 103, 114—7, 134—6, ill. Ady-tril. 163, 174, 181—2, 192—3; Bölöni 289—302; Hársak 305—17. Számos emlékezésünk tartalmaz további részleteket.

Vonyicának Bonczáéknál, ill. Ady mellett Csucsán és Pesten töltött éveire való visszaemlékezését l. 327. Az egyszerű, áldozatkész hűség és szolgálat megtestesítőjeként él alakja az Ady utolsó éveiről szóló beszámolókbán; l. pl. Vitályos 68, 71—2; Ady L. 205; Révész: i. m. II. 88, 148; ill. 271, 306; Bölöni 302, 307, 342; Dénes: Élet 260—1; Eml. I. 161, II. 742, 752, III. 608, IV. 608; kötetünkben: 333—4.

Csorba Géza emlékezése: 728.

Rippl-Rónai József és Ady baráti kapcsolatáról l. ÖPM VIII. 217, IX. 205, XI. 103—4, 370—2; Lev. III. 144, 155, 408, 418, 420—1; Vitályos 59, 61, 65, 94, 96; Ady L. 125, 205; Bölöni 215, 306—7; Rippl-Rónai: Ny 1919/4—5. 273; uő. A. E. szemei. Ny 1923. márc. 1., 552; Morsz 1927. nov. 27.; Adyné 141; Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt és... 1981. 257; Vayerné Zibolen Ágnes: PIM Évk. 1960—61. 83; Laczkó András: Levéltári Évk. 8., Somogy megye múltjából Kaposvár, 1977. 343 (Kny. is); Tasi József: Tegnapi 331; Eml. III. 60, 634, 692, IV. 57, 95, 100, 517, 543—6, 560—2. Rippl-Rónai 1916 februárjában járt Csucsán Adynál, egy váradi kiállítással kapcsolatosan (l. Lev. III. 155; Ady L. 205; Bölöni 306—7, 342; Hársak 323). Ady-rajzai és -portréi közül sok a bizonytalanság; többnyire csak reprodukciókból ismerjük őket, ill.

tudunk róluk. Legutóbb a MNapló közölte Ripplnek egy eddig ismeretlen rajzát Adyról (1990. ápr. 12.).

Hogy Márfy 1917—18-ban néhányszor megfordult Adyék Veres Pálné utcai lakásán, és Csinszkával már 1915 tavaszán, az esküvő utáni pesti időzésükor megismerkedett, Csinszka emlékezésvázlata is megemlíti (l. Vitályos 57, 68). Az örökség tekintetében s Adyék megváltozott anyagi helyzetét, könnyelmű költségeiket, majd helyzetük gyors romlását illetően Márfy jól tájékozódhatott utólag feleségétől (l. még: Ady L. 218, 223—5, 236; Révész: i. m. II. 156—7, ill. 314; Adyné 353—6; Hársak 331—3; Király: Intés II. 479; a kérdésről és a kudarcos tőzsdézésről l. Ady L. 225, kötetünkben: 600, 612—3).

Csinszkanak Lédával történt állítólagos találkozásának és megismerkedésének kérdéséről: l. 57—9; Vitályos 59.

Ady alkoholszenvedélyének eredet-elemzését l. Kovalovszky: Tehetség és betegség és Eml. II. 494—501; az utolsó években egyre elfajuló italkényszerények megnyilvánulásairól kötetünk számos közleményében találunk jellemző részleteket, l. 509, 633, 736—7; Eml. IV. 284—5, 301—3, 380—1.

Ady egészsége és szellemi képessége 1918 második felében rohamosan hanyatlott; állapotának romlásához nagymértékben hozzájárult az utolsó háborús hónapok gyötrő, reménytelen bizonytalansága és a forradalmi események torlódó izgalma. Ez időszakról jellemző állapotrakajok: Lev. III. 197—9; Vitályos 70—2; Ady L. 227—40; Révész: i. m. II. 87—95, 111—51, ill. 271—5, 285—310; Bölöni 347—54; Adyné 371—4; Eml. III. 608—9, 621; kötetünkben: 362—3, 382, 717, 736—8.

Ady Lajosnak a nagybeteg költőt kíméletlenül zaklató karrier-öngzését és erőszakosságát többen megütközve teszik szóvá; l. Bölöni 343—4, 351—2; Vitályos 71—2; Király: Intés II. 480—1, 652—3; Eml. III. 421, 431; kötetünkben: 737—8.

Csucsára természetesen értelmetlenség, sőt esztelenség lett volna visszamenni, lakatlan házba, fölfordult s egyre zavarosabb viszonyok közé (l. 400). A föltevés alapja félreértés lehet: Ady valóban el akart „szökni” Pestről, Csinszka mellől, akivel szemben, bármily odaadóan ápolta is, mint Ady Lajos írja, „engesztelhetetlen haragot” tanúsított. Ebben a jóformán magatehetetlen állapotában, a betegség rögeszmés ötleteként kísértette a gondolat, ill. szándék, hogy hazamegy Mindszentre, Édeséhez. E gondolat már előbb is nyugtalankodott benne (l. Ady L. 238—9; Adyné 352).

Ady betegállapotának súlyosbodásával a gyógyítás növekvő költségei mind nyomasztóbb gondot okoztak, s Ady arra kényszerült, hogy nov. 19-én levéllel forduljon báró Kornfeld Mórchoz, aki a Nyugat egyik támogatója volt, és 20 000 korona kölcsönt — akkor is tekintélyes összeget — kért tőle; ez a készséggel nyújtott összeg segített fedezni az utolsó hetek halmozódó költségeit (l. Vitályos 72; Ady L. 235; Adyné 372, Fenyő 212; uő: Látóhatár 1969/3—4. 208). Mikor pedig Ady állapota a spanyolfertőzés előidézte macacs tüdőgyulladás következtében mind aggasztóbbá vált, s az orvosok a szanatóriumi elhelyezést sürgették, Csinszka reménykedő elszánással arra gondolt, hogy Adyt megmenthetné egy svájci szanatóriumnak háborús szűkösséget nem ismerő, tökéletes felkészültsége. 1919 január elején kérvényt fogalmazott tehát Károlyi Mihályhoz, mint a minisztertanács, ill. a köztársaság elnökéhez, hogy a kormány nyújtson segítséget Ady Endrének, a forradalmi gondolat legrégibb és legigazabb harcosának felgyógyulásához, a magyarság nemzeti értékének megmentéséhez (l. Révész: i. m. II. 154—6, ill. 312—4; Károlyi Mihály: Levelezése I. 1978. 365; Király: Intés II. 655).

A népkormány minden segítőkészsége is reménytelen lett volna már. A Liget Szanatórium betegágyáról, ahová végül is be kellett szállítani, Ady nem szabadult el többé, s alig telt el két aggodalmas hét, már csak a meggyötört özvegy támogatására gondolhattak. A Kunfi felajánlotta évjáradék elhárításáról l. Révész: i. m. II. 158, ill. 314. A közvéleménytől neki szánt és visszautasított szerepre pedig gúnyosan utal Hatvanyhoz 1927-ben írt levelének egyik mondata: „Nincs penetráns »Ady özvegye« parfümöm, miként Szabó Dezső barátod óhajtja.” (Lev. Hatvany 388)

Az Adyra vonatkozó dokumentumoknak és adatoknak 1919-ben hivatalosan elrendelt gyűjtése — más, hasonló kezdeményezések mellett (l. Bibl. 1084., 1118 sz., Ady-Múz. I—II.; Gál 18—20, 78—9, 81) — természetesen torzó maradt; a Horthy-korszak Ady-ellenes évei megakadályozták, hogy egységes, központi szervezéssel valósuljon meg egy Ady-archívum; az anyag nagyrészt elkallódott, szétszóródott, egyéni gyűjtőkhöz került, vagy elpusztult a második világháború idején; a kutatás számára hozzáférhető és hasznosítható, szerencsésen megőrzött kézirat- és dokumentumanyag elsősorban az MTA, az OSZK és a PIM gyűjteményében található.

Csinszka és az Ady család kezdeti meleg összhangját egy-két év múlva már egyenletlenségek zavarták meg; az okok elsősorban személyi, mentalitásbeli ellentétek és nézetkülönbségek. A hagyományos vidéki úrilány-neveltetésű, „szabályos” Ady Lajosnét a szabad szellemű, csapongó kedélyű „egyéniség” Csinszka kezdettől idegennek, ellenszenvesnek érezte, s ezt emlékvázlatának

csípős utalásai is éreztetik (l. Vitályos 57—61, 69). Lajossal annak rámenős önzése, fondorlatossága és törtető erőszakossága állítja szembe (l. uo. 60, 62, 66, 68, 69, 71, 72; Dénes: Élet 266—7). Ady Lőrincné eleinte hálás, reménykedő szeretettel, vonzalommal örvend ifjú menyének, s Csinszka — Ady iránti rajongásában — hálás meghatottsággal viszonyozza ezt (l. Lev. III. 282, 294—5, 352, 360; Adyné 314—27, 332—45). A fiához mindenképp kötődő Édes és Csinszka közt azonban hamarosan mégis mutatkoznak az anyós—meny-viszony ösztönös feszültségei s a kölcsönös féltékenysége: Ady Lőrincnét bántja a fiának szertelensége ellen tiltakozó és védekező Csinszka akaratos, fegyelmező erélyessége (l. Adyné 359—60; Dénes: Élet 249—51, 265), az pedig egyre bírálóbb, gúnyos fölénytel tekint a fia és menyé modernségéhez alkalmazkodni igyekvő egyszerű falusi asszonyra (l. Vitályos, 55, 58, 69). Az ellentét-feszültségeket pedig tovább növelték, szították Lajosék méltatlankodó, bíráló megjegyzései és beszámolói, fájdalomt okozva a két fia közt támadt ellentét miatt kesergő anyának (l. Adyné 362; Dénes: Élet 266—7). Ady utolsó leveleinek csüggedt, zaklatott, kiábrándult keserősége is fájhatott az Ady szülőknek, akik a kavargó forradalmi időkben nem juthattak föl súlyos beteg fiúkhöz, sőt a zilált közlekedési és postai viszonyok közt váratlan haláláról is későn értesülve, nem lehettek ott a temetésén sem. Fájdalmas érzékenységükben Csinszka szándékos mulasztását, rosszindulatának jelét látták ebben, hiába igyekezett ő azonnal megmagyarázni a kényszerhelyzetet (l. Koválovsky: Özv. Ady Endréné első levele. MCsillag 1942. ápr. 1. 236).

A kölcsönös sértődéseknek, vádaskodásoknak szükségszerű folyománya-ként a gyűlölködésében egyre jobban megátalkodó Csinszka megtagadta, hogy a neki ajándékozott Ady-jogokat — Hatvany szándéka szerint — megossza bizonyos arányban az Ady szülőkkel, akik öregkorukra az uralomváltás folytán nehéz helyzetbe jutottak, s rászorultak volna segítségre. Pert indítottak tehát Márffyné ellen, amely a jogi fórumok ingatagsága és mindkét fél konoksága folytán évekig húzódott, míg legfelsőbb fokon bírói döntés egyezséget hozott létre. Az áldatlan per sokáig nyugtalanította, feszültségben tartotta az irodalmi közvéleményt, és árnyékot vetett Csinszkára, akiről pedig a kortársak és az utókor egyaránt elismerik, hogy nem vitatható el áldozatának érdeme Ady életének megtartó védelmében. Ezért említi Márffy az Ady család ellenséges hálátlanságát. A hagyatéki per kérdéséről, melynek még hiányzó részletes feldolgozása Ady utóéletének sokatmondó fejezete lenne, l. Adyné 355; az Ady család és Csinszka közti, torz gyűlölségbe feszülő ellentétről: Benedek 268—85.

*

Egy héttel Csinszka váratlan halála után Márfyval interjút készített az Újság munkatársa, *Vándor Kálmán* (1934. okt. 31.). Az emlékezés kiegészítésül ebből idézünk néhány, főként Csinszkára vonatkozó, őt jellemző részletet:

Nem olyan volt ez, mint a többi házasság, két gyerek, aki szerelmes... Két érett ember találkozása volt. Akik megérezték egymás gondolatát... Tizennégy esztendő alatt nem volt közöttünk vitatkozó szó.

Még nem tudtam, hogy ki, s már összetartoztunk. Gyerekek voltunk. Szerelmes voltam egy kislányba, akivel egy intézetbe járt. Leveleket csempésztünk egymásnak. És ő volt a postás, a közvetítő: Csinszka. Aztán el is felejtettem — hiszen nem is tudtam a nevét... Felnöttem, ember lettem.

Aztán Bölöni Gyurkáék mutattak be neki.* Akkor már Bandi felesége volt. A bemutatás után sokáig nem láttam. Nem kerestem a társaságukat. Szerettem Bandit, de nem tudtam elviselni a környezetét. [?] Mindig tele volt lehetetlen emberekkel. Úgy rajzoltak körülötte, hogy nem lehetett a közelébe férni. Néha aztán az utcán találkoztunk, amikor egyedül voltak. Ilyenkor boldogan csatlakoztam, nagyon örültem, és nagy sétákat [?] tettem velük.

Mennyi mindent összeírtak most! Bandiról, Csinszkáról! Csúnya jeleneteket. Csinszka sír, Csinszka a csalódott, Csinszka mártír! Hát nem volt mártír! Nem csalódott! Csinszka nem volt gyerek, tudta, hogy mit csinál, tudta, mibe megy bele, amikor a felesége lesz Bandinak! Ő tudatosan vállalt egy szép, emberi, talán emberfölötti feladatot Ady mellett, s ezt a feladatot szépen, becsületesen elvégezte. Nem maradt utána keserűség benne.

Amikor Bandi meghalt, nem mentem fel hozzá. Sokáig nem mentem. Az a társaság, amely Bandira telepedett, most Csinszkát vette körül. Nem bírtam őket.

* L. 702.

Aztán egyszer, sokkal azután, hogy Bandit eltemették, mentem a Váci utcán. És hátulról valaki megrángatta a kabátomat. Csinszka volt. „Szép barát maga! Felém se néz!”

Felmentem hozzá. Aztán felmentem másodszor is, mindig többször, és tizennégy évvel ezelőtt a feleségem lett. A Veres Pálné utcai háztartását feloszlatta, és hozzám jött a Dráva utcába. Nyolc évig laktunk ott. Nagyon szerette a boltíves szobákat.

Az Adyval töltött idő sok nehéz küzdelme, harca megviselte. Különösen azok a küzdelmek, amelyeket idegekkel kellett megvívni. De rengeteg vitalitás volt benne, fiatalság, erő, lerázta magáról. Egyszerre volt bölcs és gyerek. Kis dolgokban játékos gyerek, és a nagy dolgokban bölcs. Bandi nagyon súlyos örökséget hagyott rá: a költő özvegyének nehéz és kényes helyzetét. Méltósággal viselte, okosan, szépen, kisiklás nélkül.

Az utóbbi időben emlékeit írta. Az életét. A gyermekkorral, leányidejével el is készült. Százszor írta meg, százszor tépte össze, nagyon vigyázott, hogy egyszerű legyen, igaz. Nekem mindig felolvasta. Csak azt nem ismerem, amit a legutóbb írt. Nem tudom, eljutott-e Adyig.”*

* Csinszka önéletrajzáról és emlékező írásairól I. 13—80, 187—205.

AZ UTOLSÓ CSUCSAI NYÁR

Ő hívott.

A Kalotaszentkirályra küldött sürgönyt Visky Jóska öcsém továbbította hozzám. Azonnal indultam.

Forró, júliusi este volt 1918 nyarán, mikor Csucsára érkeztem. A nyár meleg hangulatától édesen terhelten siettem a vár felé. Az első, akivel találkoztam, Adyné nagyanyja, Berta néni volt. Leszerelte a kutyát, s szívesen invitált befelé. A második, aki szembe jött velem, Adyné, Bertuka. A harmadik: Ady Endre.

— Régóta vártalak! — szólt halk szemrehányással.

Az első impresszió leverő volt. Szegény, milyen öreg. Alig beszél. Ha nevet, eltorzul a szája. Szinte suttog, ahogy szól.

Míg megyünk, találgatja, kihez hasonlítok. Előbb a rokonok közt kutat, később egy ismert költő barátjában állapodik meg, s erősködik a felesége előtt, hogy hozzá hasonlítok. Úgy láttam, okvetlen valami kedveset akar mondani.

Félórai ismerkedés után asztalhoz ülünk. Ady keveset evett, csak kóstolgatta az ételt, pedig a vacsora Berta néni remekelte borjúsült, paprikás csirke, tészta és málna volt. A gyümölcsből — friss, kerti málna — megvetőleg fordult el. A bor rossz kocsmai bor volt. Ady ivott, s koccintott velem. Sűrűn cigarettázott. A gyöngé bor ízével a számban említést tettem kitűnő boromról.

— Szentimrei leányka — mondtam.

Felderült az arca:

— Megkóstoljuk szüretkor.

Szóba került a rokonság s közös ősrünk: Viski Dani, az egykori nyárszói pap, kinek legendás gazdagságáról és leleményes eszéről Ady érdekes anekdotákat tudott. A múlt emlékeinek fel-elevenítésével telt az idő. Ady jókedvében volt. Gyakran töltött, s amint fogyott a bor, intett a kis vászoncselédnek. Az a negyedik vagy ötödik üvegnél gondolkozva megállott, s hol Adyra, hol a feleségére nézett. A szemek vitája egy ingerült mozdulattal Ady javára dőlt el. Még egy üveg jött az áldatlan vin-kóból.

— Géza is iszik — szólt Ady magyarázól. Én megadással vállaltam, amikor azonban invitált, hogy vonuljunk le az alsó lakásba, s ott igyunk tovább, kijelentettem, hogy fáradt vagyok, pihenni szeretnék. Ady élt a gyanúperrel, de nem szólt. Az asszonyok hálás pillantással helyezeltek. Hiszen csak rá kellett nézni — olyan erőtelen volt már.

Este az ágyban sokáig olvastam. Ami leginkább megragadott, Zsolt Béla cikke volt Adyról egy váradi lapban. Az asztalon Ady-könyv, ismerős versnél felütve. Dallama most is zenél lelkemben:

*Árvult kastély gondját
Kóbor kutya őrzi...**

Már fenn ragyogott a nap, mikor másnap felébredtem. Berta néni kitűnő reggelivel kínált, s az öregasszonyok bőbeszédűségével mondott el mulatságos dolgokat Ady pesti életéből. Zsidó barátairól kritikus éllel beszélt, de annyit elismert, hogy »ezek a zsidók« mások, mint akiket Szentkirályt és Csucsán megismert. Különösen Hatvanyról szólt melegen, mint akit Ady nagyon szeretett. Hatvanynál egyszer meghitt társaság gyűlt egybe... A házigazdag percenként fut ki éles berregésre, s tanácstalanul tárja szét kezét... A végén kiderül, hogy Ady ül a villanycsen-

* Ülj törvényt, Werbőczy

gőn... A nagymama beszédéből azt vettem ki, hogy gyermeknek tekinti Adyt, feleségével együtt.

Berta néni bőbeszédűségétől kissé elfáradva, a faluba indulok a borbélyhoz. Tudja, hogy Ady vendége vagyok. Ő viszi a szót. Sehogy se akarja megérteni, hogy a kastély lakója 12 órakor kel fel. Ha az övé volna a park, reggel 5 órakor kelne fel, s nem cserelne senkivel a világon.

Ady valóban 12 órakor kelt fel. Beteg testének kellett a hosszú alvás, s előbb keresztül kellett esnie mindenféle fürdőkön. Egy óra volt, mire kimonóban, karszéken, a napra ült, s két óra, mire ebédeltünk.

Ebédnél, ahogy elnéztem barna arcával, öreg kálomista diáknak tetszett. Szinte nevetnem kellett arra a gondolatra: mekkora nimbusz veszi körül, s hogy harcolnak ostobául ellene. Hiszen ez a drága fiú nem félelmes ember. Öreg diák, aki azért van itt, hogy közel hajoljon a szívemhez, s akihez én azért jöttem, hogy szívének gyökeréig lássak.

Ez az érzésem még inkább fokozódott, ahogy ebéd után a verandán beszélgettünk. Úgy éreztem, dédapánk kertjében ülünk, a templomból karonfogva jönnek ki a hattyúnyakú, büszke Visky lányok, a dombon tempós vonulással szállingóznak hazafelé a vének. „*Papi-beszéd kemény fejükből csöndben Száll el s nyári illattal vegyül.*”^{*} Vasárnap délután. A nyár áhítatos nyugodt szépsége... Ady ebből a meghitt keretből lépett előm. Egyszerű és közlékeny volt. Közvetlenebb s gyermekdedebb embert nála nem ismertem.

Kedves, meghitt dolgokról beszélgettünk, s természetesen az irodalomról is... Meglepő tájékozottságot árult el a bibliafordítások terén. A revideált bibliát jól ismerte. Masznyik^{**} fordításait nem szerette. Ő maga leginkább a Károli fordításához ragaszkodott, mely a 16. század népi szókincsét egyesítette magá-

^{*} *A Kalota partján*

^{**} M. Endre, ev. teológiai író, bibliafordító.

ban. Innen frissítette nyelvét, talált kitűnő példákat a sorismételekre, archaizmusokra... De érdeklődött a legapróbb kérdésekről is, mert amint mondta: legkedvesebb könyve a Biblia. A Református Szemlét is állandóan olvasta... S mikor elmondtam, hogy fiatalon elhunyt, nagy reményekre jogosító héber és aram nyelvészünk, Vásárhelyi József külföldi útjaira is mindig magával vitte az Ady-köteteket, s elhaló ajka is Ady-verseket mormolt — nagyon megghatódott...

Meglepetés volt számomra egyik, akkor már szintén elhunyt kolozsvári filozófusról, Böhm Károlyról* mondott véleménye. Nem hiszem, hogy alaposabban foglalkozott volna vele, de gyökérszálaig menő pár megjegyzést kockáztatott, ami villámszerű, gyors átértő képességével magyarázható. Részletekből vagy rövid ismertetésből biztosabb ítéletet alkotott magának, mint a pepecselő kritikus kötetekből.

A kis szobalány lapokat hozott, s ő meglepő gyorsasággal végigfutott rajtuk. A Pesti Napló egyik cikkénél megállott.

— Laci (Hatvany) — szólt — nem ment bele, hogy Rákosit támadja. Azt mondta: öreg ember. Kímélni kell. Most, úgy látszik, mégis beleköt.

S igen indulatosan beszélt Rákosi Jenőről, a Budapesti Hírlap mindenható főszerkesztőjéről. A magyar nép legnagyobb „kártető”-jének nevezte, ki a harmincmillió magyar mákonyával évtizedeken keresztül elfátyolozta a magyar szemeket, de arra már nem volt szava, ha az útlevélkérők tízezrei fordulnak ki a vármegeyház kapuján... Ömlött a gyűlölet-láva élőkre és holtakra...

Újságok kapcsán szóba került a Nyugat is. Megemlítettem azt a közönség körében dívó véleményt — ez még a régi Nyugatharcokba nyúlt bele —, hogy a Nyugatba sok kritikátlan író ír, s hogy ezek a közönség szemében őt mennyire kicsinyítik.

* (1846—1911); idealista filozófiája nagy hatással volt korában; l. ÖPM VIII. 403, XI. 88, 336; Ravasz 66.

— Nem a Nyugathoz tartozom — szólt Ady —, Hatvanyékhoz tartozom... Ezzel a Nyugat és Hatvanyék közt támadt elentétben Hatvanyékhoz tartozását akarta hangsúlyozni...

Aztán legyintett egyet a kezével:

— Találhatnak ki helyettem más Istent is...

... Megpróbáltam szóba hozni Gyóni Gézát. Kíváncsi voltam, mit szól reá. Gyóni igen jól verselő költő volt, bár az Ady-hatás érzik legtöbb költeményén... Nem is az volt a baj, hogy ünnepezték, hanem hogy Ady ellenére, az ő elintézésével akarták ünnepelni. Ady és Gyóni!... Éreztük mind a szembeállítás igazságtalan voltát, s ezt megmondtam Adynak is.

Megragadta a kezemet.

— Az a levél* — suttogta rekedten — nem a nyilvánosság-nak szólt, s felhasználták ellenem! Hát eljárás ez!?!...

Célzás volt egy magánlevélre, melyben Ady Gyóniról véle-ményt kockáztatott, s mit a Budapesti Hírlap — mely minden eszközt megragadott a költővel szemben — a harc hevében köz-zétett.

A költőt szokatlan izgalomba hozta a téma, indulatosan, he-ves gesztusokkal beszélt, nagy fekete szemeiben a harag tüze gyúlt fel — aztán elsimult a tó, felszíne csöndes lett, kezébe vette a lapot, s olvasta tovább a megkezdett cikknél.

*

... Délután vendég érkezett (Csató Pál kolozsvári főer-dész),** s irodalmi témáról kevés szó folyt. A búzabeszerezésről beszélgettünk, ami 1918 őszén, az egyre fokozódó rekvirálások idején igen fontos teendő volt. Érdekes felemlíteni, hogy a gabo-nabeszerezés gondja az Ady-háztáját is foglalkoztatta, s elmon-dottam neki, hogy édesapámat, a kalotaszentkirályi kilencgyer-

* L. Lev. III. 148, 509—11.

** Bonczákék régi ismerőse, Csinszkanak egykori idős hódolója; l. Lev. III. 247—8.

mekes nyugalmazott állami tanítót évek óta úgy juttatom búzához, hogy fiktív szerződést kötök vele, s így minden évben megérkezik búzaszükséglete a Maros mentéről Kalotaszegre. Természetesen ingyen adom, de a bürokrácia útvesztőit más mód nincs kikerülni... Bandinak tetszett a terv, s kérésére megállapodtunk, hogy szerződésmintát fogok küldeni atyjával kötendő bérletére vonatkozólag. Ezt a szerződésmintát újabb sürgetésére el is küldöttem neki.

A délután különben derűs hangulatban telt el.

Bandi egyszer csak az íróasztal elé áll komikus kétségbeeséssel.

— Mennyi levél — szolt, turkálva közöttük. — Szegény emberek, azt hiszik, hogy válaszolok.

Mosolygó szeme adta meg a magyarázatot: hiszen én nem válaszolhatok ennyi levélre. Reánézett a levélhalmazra, s furcsán, groteszkül nevetett.*

Bertuka a főerdésszel csevegett. Emlékszem a szőke asszonyka boldog vallomására: ő nem fél, hogy az urát valaki — asszony, elcsábítsa tőle. Az ellen ő be van biztosítva. Ady úgy hallgatta ezeket a szavakat, mintha a harmadik határban harangoznának. Csak az ezüstcsengést és a boldog gyermekkacajt hallotta ki belőle.

Egy kedves terv is született meg ezen a délután. Adyék lejönnek a szentimrei szüretre, s innen ellátogatunk a híres alvinci szüretre is Benedek Károly szőlőjébe... Adyt komolyan foglalkoztatta a terv, én pedig egy nagy pihenés alkalmát akartam megadni a fáradt, beteg költőnek. Hozzá kell tennem még — ami az azóta feltárt adatok révén közismert —, hogy akkori helyzetében megnyugtató és kisegítő megoldás is lett volna számára a tervezett kirándulás. Csucsán, a hegyoldalon fekvő, fe-

* Ady szorgalmas levélíró volt, lelkiismeretesen válaszolgatott barátainak-híveinek és — főként női — hódolóinak; később beleunt-fáradt ebbe, s másokra is bízott sablonos, kényszerű válaszadást (l. 59, 341, 378, 407; Eml. IV. 432; Lev. III. 46, 64).

nyőfákkal dúsan megrakott parkban nem termett búza, nem érett szőlő, s 1918 vége felé — így volt ez mindenütt — kiütközött a nincstelenség. A szentimrei dombon épült lakásomban, közvetlen a Maros-parton két napfényes szoba várta őket, a fürdőszoba berendezve — s mindezek felül az én drága Ilka nénem páratlan főztje. . . Alvincen pedig a híres rózsamáli és kőmáli szüretetek, amelyek hetekig tartottak. . .

A szőlők gazdája, Benedek Károly református esperes is Jó-kai-regényalak! Mint szegény kosztos diák — apja asztalosmester volt — tanul ki a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban, s külföldi stipendiumokon nevelkedve, nagyjövőjű tudósként kerül haza Hollandiából az alvinci parókiára. . . Talán püspök lesz vagy tudományokban eltemetkező főiskolai tanár, ha meg nem lát két kopár dombot, melyről a hagyomány azt tartja, hogy Bethlen Gábor szőlője volt, s a két domb egy életen át ottragasztja. . . Teremt is olyan szőlőkultúrát a hegyoldalnak megfelelő „karikás-műveléssel”, hogy a küküllői szászok — akik pedig a szőlőművelés mesterei — csodájára járnak, s fejtéskor, tél derekán Palugyai jön le Pozsonyból, s viszi el a borait. . . A rózsamáli pincében húszesztendő borok őrzik elmúlt nyarak lángját, s várják a háború végét, mikor gazdájuk az egészet feláldozni kész egy népünnepély keretében. . .*

Bandit valósággal izgalomba hozza a regényes téma s a kép, amit adtam Benedek Károlyról, akivel atyafiságot is tartott. Nosza, írunk azonnal az alvinci esperesnek!

„A személyes megismerkedésig is fogadja, Bátyám, tiszteletemet és szeretetemet. . .” — írja Ady. Felette az én írásom, a dátummal: Csucsá, 1918. július 25. Legfőlül Ady Endréne kezeírása.

A ritka írás, melyet az esperes özvegye hűségesen megőrzött, és 1956-ban visszajuttatott hozzám, nemcsak dokumentum a

* Híres szöveit az 1919-ben elhunyt Benedek Károly az öt fölnevelő enyedi kollégiumra hagyta, szegény diákok támogatására (V. G. jegyzete).

szentimrei és alvinci tervezett kirándulás mellett, hanem mint kézirat is becses, mert Ady — mint köztudomású — ebben az időben rendszerint csak táviratozott...

Megjegyzéseiből azt láttam, hogy szívügye az erdélyi rokonokkal és ismerősökkel való találkozás... Jólesett neki minden szó erről a világról — de különösen jólesett, mikor elmondtam, milyen intenzív Ady-kultusz folyik a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban, s hogy ennek az Ady-kultusznak vezetői, irányítói a kollégium tanárai; különösen pedig a magyar irodalom tanára, Jékely Lajos...*

Sosem felejttem el, milyen meleg érdeklődéssel hallgatta Ady a beszámolómat. Barna arcát fény ragyogja át.

Maga veszi kezébe a tollat, s üdvözlő kártyát írunk Nagyenyedre — Jékely (Áprily) Lajosnak, aki még a nyáron válaszol Adynak Csucsára.

Másnap korán reggel új vendég érkezett — Haller János gróf. Jellemző a csucsai vár lakóinak demokratizmusára, hogy a vendég grófi mivoltában szóba sem került, sőt a politikus hajlamokkal tele Török nagymama, akit Ady Endre teljesen átgyúrt a maga használatára, egyszerűen csak Jánosnak szólította, s engem is figyelmeztetett, hogy az Ady-háztájon „nem titulálunk...”.

Egyszeriben megnőtt előttem a kis öregasszony, akinél pontosabban és hitelesebben senki sem mérte le a csucsai vár lakójának jelentőségét, s akinek okossága és diplomáciája mindvégig áldás volt e két egymás mellé sodort nagy gyermek számára...**

A vendég egyébként nagyon kedves társalgó volt, zsebéből Nyugat-számok lógtak ki, sok Ady-verset tudott, s mint mondta, azért jött, hogy a Csinszka-versek íróját otthonában szemtől szembe lássa — s könnyes szemekkel citálta a tragikus véget előre sejtető, egyik legszebb Csinszka-vers (*De ha mégis?*) két utolsó strófáját:

* Az írói nevén ismertté vált Áprily Lajos.

** L. Révész: Ady trag. II. 182—3.

Karolsz még, drága, kicsi társam?

Jaj nekem, jaj, ezerszer is jaj,

Ebben a véres ájulásban.

De ha megyek, sorsom te vedd el,

Kinek az orkán oda-adta,

A te tűrő, igaz kezeddel.

*

Másnap, mikor Ady felkelt, kék ruhában, hímzett zsebkendővel, friss, üde arccal — ifjú gavallérnak tűnt. Felesége tapsolt:

— Éppen olyan, mint vőlegény korában.

Bandi tréfásan hajlongott jobbra-balra, köszönve a bókokat. Hosszú alvás után friss, eleven volt, s korát meghazudtolóan fiatalnak tűnt fel. Ami leginkább megragadott, nagy, nyugtalan szeme. Profilban egészen másképp mutatott, mint szemben.

Ebéd előtt likőröket kóstolgattunk. Különösen a barack volt pompás. Bandi szakértően elemezte. A kis szalonban ültünk, az asztalon könyvek, Ady-képek, sok variációban, s szemben a benyíló, a felesége leányszobája. A falon olajfestmény, balatoni villát ábrázolt, Adynak egy asszony tisztelője festette...

A társalgás elhalkult. Ady mind hallgatóbbá vált. Engem soha nem hitt erővel megrohantak Ady- emlékeim. Fiatal, lázas délutánok, diákviták, mik késő hajnalba nyúltak bele. S ma itt van előttem Ady: keze vállamon nyugszik. Álmódzásaimból ő maga riaszt fel. Ma is csodásnak tűnik, amint megszólal:

— Ma verset írok.

Meglepetve nézek fel. Lelke legbelső szobája nyílt meg egy pillanatra.

Szégyenlem érte magam: egy szót sem tudtam szólni. Csak végtelen részvétet és szeretet éreztem iránta. Hajlott vállával, szomorú, barna arcával most is előttem van. Keze sokáig nyu-

godott vállamon. Az ihlet fénye már elszállott arcáról, csak a szomorúság maradt meg, édes, bánatos szomorúság...

Ebédhez ültünk a kis verandán. Ady nem evett, cigarettára gyújtott. Befelé sírtam. Felnézek. Ady felkel, s a rolót a veranda ablakáról félretolja. Az ablakon át felragyognak a csucsai hegyek...

*

Estefelé. Kint ülünk a kertben. Alulról a mély völgykatlanból felhallatszik a „*nótázó, vén fiúk*” danája. Az utolsó századok menetelnek... Elnyújtott hangon éneklik...

— Hallod?... — fülel lefelé a völgybe a költő...

Ellőtték a jobb karomat,

Folyik piros vérem...

A sorvégeken jól hallatszik a katonák trappja... s a víz zaja, amint a sziklához ütődik...

Sokáig hallgattunk...

— Nem lesz itt béke addig, míg a németeket meg nem verik!
— mutat le az Illustrierte Zeitung egy előttünk fekvő reklámképére. A „kacsakezű” császárt, II. Vilmost ábrázolja levegőbe hasító bajusszal!

— Nem a német néppel van nekünk bajunk — folytatja csendesen. — A nép jó, a nép ártatlan!... Azokkal van bajunk, akik mészárszékre viszik...

Én már akkor tudtam, hogy névtelen feljelentések denúnciálják. Csucsán csendörök keresik, hogy előállítsák. Bánffyhunyadon „alkalmas”-nak találják katonáék, holott kétszer kimustrálták, s 39 fokos lázzal áll a sorozóbizottság elé... „Percemberkék” vadásznak lépten-nyomon a nemes vadra! S fönn, a nagy lapvezérek asszisztálnak ehhez a hajszához!...*

* Elsősorban Rákosi Jenőre való célzás.

Kutyaugatás hallatszik. Kalotaszegi ember jön. Petróleumot s cukrot hozott csempészúton Bánffyhunyadról Berta néninek. Az ember készülődik.

— Hova mennek? — szól Ady.

— A kriptához!*

— Vigyenek ki engem is. Temessenek el!

Az ember nagy jóssággal szól:

— Ugyan, tekintetes úr — hogy mondhat illet, hiszen olyan egészséges, mint a makk! — s sajnálattal néz le Adyra.

Ady szemében könnyek harmata csillog. Balkezevel zavarodottan kotorász zsebében, pár papírpénzt talál, s odaadja az embernek.

— Megsajnált! — szól felém halkan. A halál gondolata ült lelke csúcsán. Szeme könnyel volt tele.

— Miért nem jöttél le hamarabb? Mennyire vártalak! — szólt szemrehányóan.

— Ismerted-e Sándort? (Unokatestvérére célzott). — Elesett a harctéren — szólt szomorúan. — Nagyon szerettem.

Eső után volt. Friss virágillattal tele a levegő. Mögöttünk fenyőerdő. Alkonyodott.

Ady felkelt. Hideg volt. Összébb húzta a ruhát a vállán. Bicegve ment le a lépcsőn a középső lakásba. Én mellette. A szobában a díván felé tartott. Végigdőlt rajta. Szólni akartam, de valami névtelen szomorúság visszatartott.

Ady szólt:

— Meghalok, Géza!

Vigasztaltam.

Ady szelíden legyintett. A szíven volt a keze.

— Az orvosoknak régóta mondom, de nem hisznek nekem, pedig most tudom, hogy meghalok.

* Itt valami értelmi hézag van a közlésben. A későbbiekből derül ki, hogy Csinszka és a nagymama ment el a „kriptához”. A kéziratot sorozatszerkesztőként gondozó Illés László szerint nem valóságos kriptáról van szó; a csempészúton kapott holmik rejtekhelyét (a parkban?) nevezhették e találon álcázó megjelöléssel.

A szívére mutatott.

— Meghalok! — ismételte.

Fáradtan és végtelenül szomorúan szólt Ady. S ez a panasz már a halálnak szólt. Láttam, hogy sír. Én is könnyeztem, de egy szót sem szóltam. Előző nap feleségétől mindent megtudtam...

Felmentünk vacsorázni.

Berta néni és Csinszka ezalatt már megjönnek a kriptától, s terítének.

A vacsoránál már úgy éreztem, ismerem Adyt.

Komoly dolgokról beszélgettünk. Mintha a bátyám, az atyám lett volna. Érdeklődött: sorsom, terveim iránt...

Aztán Kemény Árpádról, az alsógáldi Kemények leszármazottjáról szólt Ady, kit hírből ismert, s kiről Szilágyságban is „sok jót” hallott. S ez a legmagasabb értékjelzés volt.

Ady kálvinistaságára került a szó. Féltekenyen szólt erről a kérdésről, mintha még a róla való vita is halálosan sértené. Arcán a gög és a sértődöttség fellege ült. Kényesen engedte a szót, feleségével vitázott. Ravasz László szerepe is szóba került, ki feleségének leánykori hitoktatója volt [?]. Tanúságot tettem arról az őszinte szeretetről, mellyel Ravasz viseltetik Ady, a költő iránt. Teljesen egy értelemben voltam Adyval, kinek higgadtságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy felesége érvelésével szemben közbeszólt:

— Ravasz László a politikámat hibáztatta...

S örvendett, hogy a kényes témát elkerültük.

Meglepett a szereplő államférfiakról, költőkről mondott rövid, határozott véleménye. Egy-két mondatban egész jellemrajzot adott. S akit megrajzolt, az ennek a nyomait viselte egy életen át... Viselte halála órájáig leggyűlöltebb ellenfele, Rákosi Jenő, akinek arcképéhez mindennap adott egy újabb vonást... Objektivitását csak vele szemben vesztette el.

Megpróbáltam védeni:

— Talán elfogultságból, meggyőződésből ír...

— Nem! — szólt Ady hevesen, szinte bántva érezve magát a védelemért — gyűlöl engem. Rosszindulatból ír így. Beleavatkozik családi viszonyaimba...

Kimondhatatlanul bántotta Rákosi cikkének az a részlete, hogy ő vidéken kényelemben él, s „jól házasodott”. Én ezt találtam legenyhébbnek Rákosi cikkében.

De úgy láttam: Ady önérzetéhez érkeztünk. A tó hullámozni kezdett, s haragos tarajok ültek a tornyosuló hullámok hátán.

Ő szólt:

— Nem volt munka által szerzett jövedelemem nekem sem kevesebb, mint a feleségemé!... Mikor a Vasárnapi Újságba dolgoztam, verseimet együtt fizették Léwayéval. A többiek kevesebbet kaptak...

Magamban meghatódtam... Istenem, ha töméntelen pénzébe kerülnél mindennap ennek a nemzetnek, akkor sem volna sok, s végtelen szánalommal hallgattam, amit lázas, suttogó hangon magyarázott...

Óh, milyen egyedül vagy, Ady Endre!

S milyen magyar sors a Te sorsod!... Nincs népe a világnak, mely így bána véréből való vérről, mint ez az önmagát temető, sírásó magyar nép!... Mikor a költők legtöbbször beállott a háború magasztalására, faképnél hagytak „esküdöző Pétereid” is, Te szegény, megcsúfolt Ady Endre, a csucsai várlak magányában, népeddel egygyé váltan ezerszer elsőhajtottad:

Jaj, vajon mit akar vele

Ezredek bűne, súlya, átka,

A Sors, a sorsa:

*A sorsom nagy tragédiája?**

... Ady a bort nyelte. Egész füstfelhő volt már körülötte. Lázas, vitatkozó arca előrehajolt. Suttogó szavát ma is hallom,

* *A fajtám sorsa*

amint elmondotta, hogy a minisztériumban egy irodalmi díj odaítélése kapcsán az ő neve is szóba került, s kiderült, hogy a nevét nem ismerik... Költeményei sem fejezik ki hívebben, hang nem színezi ki meggyőzőbben, mint ahogy a csucsai vinkó mellett, lázas, suttogó hangon elsóhajtotta:

— Én tudom, ki vagyok!

Ami költeményei nyelvére lefordítva, azt jelenti, hogy eszméi, amelyekért élt, győzni fognak, igazságai, melyekért küzdött, a nép életében válnak eredményekké, éppen azért, mert sohasem vált el a néptől, örömeiben, fájdalmaiban azonosult, eggyé vált vele.

... Említést tett egy egyetemi tanárról, ki őt támadja, de leányai már „Ady-imádók”. Így mondta: „Ady-imádók”. S gonoszkodva, elégtétellel nevetett.

A vacsorát már elszedték, s mi mulatoztunk...

Felesége olvasott föl az Adyhoz írt női levelekből részleteket.

Ilyen leveleket rengeteget kapott Ady.* Mulattatásomra szánták, s mulattam is pompásan. De legjobban azon mulattam, hogy Ady egyet sem olvasott el. A felesége rendezte, s ez külön kedvelt szórakozása volt. Egyik levelet, másik verset kért Adytól, volt olyan is, aki telefonbeszélgetésekkel is megelégedett. Szóba kerültek Ady régi mulatságai, s Bertuka Ady fejét ölébe fogva szólt:

— Nézze, ez az a híres Ady Endre!...

Tréfásan elengedte, ismét ölbe kapta, csókolgatta — boldogan a drága főt. Bandi fölségesen mosolygott a felesége nevető babaarca mögül...

Legyen ez az utolsó kép.

*

* L. 712; Lev. III. 46, 64.

A következő nap búcsúztam el Adytól. Lelkemre kötötte, hogy szeptemberben még egyszer eljöjjenek, s ígérte, hogy okvetlen eljön a szentimrei szüretre. Sántikáló léptekkel kísért le a lépcsőn (előző héten megütötte lábát). Bicegő alakja most is előttem van.

Melegen megöleltük egymást.

Mikor a legalsó lépcsőn voltam, vissza akartam fordulni. Valami azt súgta: Ővele többé nem találkozom.

A szüreti készüléteket megtettük, s Benedek Károly is meghívta Adyékat az alvinci szüretre. Úgy terveztük, hogy október közepén Adyéért megyek, s velem jönnek le. Október 10-én tudatta velem Ady: „*Áhított, szép szüreti tervünk kútba esett. Pest-re kell menjünk...*”

Jött a forradalom, azután a vég. A halál szenzációjára emlékszem. Rendkívül hatott reám. Azután megvígasztalódtam. Számomra Ady ma is élő, s erről az élő Adyról akart hű képet adni ez az írás.

Vincze Gézáról (1889—1964) l. 219; unokatestvére Adynak: mindkettejük apai nagyanyja Viski leány (l. Eml. I., Viski-ág családfája). Személyes kapcsolatuk Adynak csucsai megtelepedése és Vincze szülőfalujával, Kalotaszentkirállyal való összeköttetése révén, a rokoni szálak fölfedezésével alakult ki. Első levélváltásuk, 1914 őszén történt, l. Vincze Géza másik írásában, amely a Kalotaszeghez fűződő Ady-emlékeket foglalja össze: l. 206. Fenti emlékezése — korábbi változatok után (Keleti Újság [Kolozsvár] 1923. máj. 27.; PN 1933. ápr. 16.; Új Világ 1954. jan. 28.) — legrészletesebb földidézése Adyval történt találkozásának. Adyról sok más írása is megjelent (l. Bibl.).

A csucsai látogatás idején, 1918 júliusában Vincze Géza marosszentimrei ref. pap volt; a község Nagyenyed és Alvinc közt fekszik. A meghívó sürgőnyt továbbító Visky József közös kalotaszentkirályi rokonuk (l. 212; Lev. III. 165, 425).

Több helyen is szóba kerül, hogy Ady, ha látogatója volt, vagy ő ment vendégségbe, élt az alkalommal és ürüggyel, hogy — Csinszka aggodó óvatossága ellenére — szabadabban és szaporábban nyúljon a pohárhoz (l. 229, 342, 420, 430, 438; Hegedűs: Vár. nap. 396).

A nagyváradai cikk, amelyre Vincze utal, Zsolt Bélának a NN-ben megjelent beszámolója három héttel azelőtt, július elején Csucsán tett látogatásról. Az utalás megerősítene e tényt, mert Zsolt cikkét csak későbbi közlésekből ismerjük (Komáromi Újság 1918. nov. 21.; Újság 1934. okt. 28.; Zsolt: Tanulások és reménységek. Nagyvárad, 1942. 146; Hegedűs: i. m. 395—8). Hegedűs szerint a NN 1918 II. félévének kötete, ahol Zsolt cikke júliusban megjelenhetett, nem található sem Pesten, sem Váradon.

Mások is említik a csipős nyelvű Török nagymama enyhe antiszemita célzásait, ez a régi „úri” társadalom, így Bonczáék mentalitására vall (I. Adyné 315; Király: Intés II. 453; Eml. IV. 514). Hasonló megnyilvánulásoktól Ady sem volt mentes, erről s a zsidósághoz és a zsidókérdéshez való bonyolult, kétarcú, szeszélyes viszonyáról I. 517, 531—2, 536; Lev. III. 121.

Csinszka nagyanyjáról I. Ady L. 205; Bölöni 290, 293; Adyné 321, 327, 337—8, 356; Dénes: Élet 260; Hársak 306; Király: i. m. II. 436—7; Vitályos 53—73; Csinszka 30—48, 54—5, 62—80, 117, 133; kötetünkben 14 stb., I. a Névmutatót. Ami a Törökné—Ady-viszonyt illeti, az időnkénti ellentéteket és feszültségeket feledtető és elmosó megértés, családias melegség és ragaszkodás volt rá jellemző. A nagymama kora és józan, régimódi, hagyományörző felfogása természetesen megütközött Ady „szabálytalan” életmódján, fékezhetetlen italszenvedélyén, de megértette — vagy inkább megérezte — szellemi kivételességet, s nemcsak tisztelte, hanem valósággal fiaként szerette is „Bandit”. Megbocsátotta emberi gyarlóságait, aggódón sajnálta örökös betegeskedése miatt, bár Csinszka „betegápolói” sorsát is gyakran panaszosan főlemlegette (I. Vitályos 60, 93; Bölöni 290; Adyné 315, 337—8; Hársak 306, 318, 320—1, 328—9, 331—8). Ady pedig meglátta Törökné gyakorlatias határozottságában a védő és gondoskodó asszonyi áldozatkészséget, csipősen szellemes modora mögött az éles elméjű, szavakész egyéniséget. Az embereket magához büvölő képességével rögtön meg is hódította „Berta nénit”, s szeretetét kedveskedő figyelemmel, udvarias közvetlenséggel viszonzotta; mint igazán kedves embereihez, hozzá is valóban őszinte szívvel, melegséggel kötődött és ragaszkodott (I. Lev. III. 137, 177—9; 69, 73; Vitályos 69; Ady L. 240; Adyné 316, 333—4, 345, 363, 374; Király: i. m. II. 477). Amikor az évek haladtával egyre jobban kiéleződtek az ellentétek Csinszka és Ady közt (I. 332), a nagymama mérséklő tapintata és diplomataérzéke segített áthidalni a szakadékos helyzetet, enyhíteni a feszültséget; Adyt pedig az iránta való tisztelet, tapintat és kiemelés is önfékezésre készítette (I. Ady L. 239—40).

Adyék pesti életéről Törökné onnan merítette emlékét, hogy az év tavaszán néhány hetet náluk töltött, Csinszka nagy öröme, aki baráti látogatásokon büszkélkedett eredeti egyéniségű, elmés, mindenütt nagy tetszést arató nagymamájával (l. Vitályos 69). Hogy Hatvanynál is jártak-e, nem jelzi az emlékezésvázlat; valószínű, hogy a mulatságos csengő-estet hallomásból mesélte Vinczének. Adyék többször is voltak Hatvanynál, főleg a Pestre költözést, 1917 őszét követően (l. Vitályos 57—9, 67; Hatvany: Ady I. 159—60). Régi baráti találkozásai a Három Hollóban és kávéházakban történtek, s Hatvany hívására Ady egyszer kirándult hozzá Hatvanba is, talán 1916 tavaszán (l. Vitályos 65; Hatvany: Ady I. 155). Ady és Hatvany bonyolult, ellentmondásos, de elszakíthatatlan vonzású s mindkettejük számára sorsmeghatározó kapcsolatáról, mely szintén külön tanulmányban való feldolgozást kívánna, l. Ady L. 163—5; Eml. III. 573—93.

A délben fölkelő Ady nem azért feküdt ilyen sokáig, mert „hosszú alvás”-ra volt szüksége szervezetének; Vincze pontatlanul fogalmaz. Ady már kb. 1906-tól kínzó álmatlanságban szenved, s örökösen altatókkal él, de így is csak néhány szaggatott órát szunnyad, gyötrő álmokkal megzavarva (l. Eml. II. 496—9). Jóformán sosem ébredt tehát kipihenten; régi éjszakázó életmódjának megszokása és neuraszténiás letargia, akarathiány tartja fogva az ágyban („*olyan beteg s halálra szánt vagyok, hogy engem az ágyamból az Isten se zsarolhat ki*”; Lev. II. 72; vö. Ady L. 127; *Az ágyam hívogat*). Olvasgatással töltötte az időt vagy jegyeztetett: verstémái gyakran így születtek, alakultak. Ágykedvelését Csucsán is megtartotta (l. 252, 254, 429; Ady L. 203—4; Hársak 307, 314, 328, 337).

Hogy a Biblia Ady életének elmaradhatatlan kísérője, minden emlékező kortárs kiemeli; köztudomású az is, hogy egyszersmind költészetének témadó ihletője, költői nyelvének, stílusalakzatainak bőséges forrása, különösen az Ószövetség. Részletelemzések és vázlatos összefoglalások mellett (l. Kova Albert: Múlt és Jövő 1912. jan.; Boross István: Ady és a biblia. Mezőtúr, 1940; Földessy: Mind. tit.; Király I. 286, II. 285; uő: Intés I. 32—3, 447, II. 603—5; Schweitzer: Szépség és totalitás. 1980. 103; Tegnapiak 183—4; Bibl. 400, Kieg. 419; stb.) hiányzik itt is a kérdés átfogó feldolgozása.

Ady „felszínes újságírás műveltsége”-nek fölényes, megróvó emlegetésével szemben sokan csodálták a dolgok mélyére hatoló intuícióját, lényeglátó és megragadó képességét, szellemének rejtett összefüggéseket megvilágító erejét (l. Eml. III. 549, 554, 569, 650).

Hatvany a PN 1918. júl. 25-i számában élesen válaszol a BH-nak, azaz Rákosi Jenőnek, aki előző vasárnapi vezércikkében még mindig a militarizmust dicsőítette. Hatvany akkoriban egyre bátrabban állt ki a humánus védelmében. Ady és Rákosi kapcsolatáról, viszonyuknak ellenségesse fajulásáról, Rákosi megújuló, rögeszmés hajszáiról és Ady engesztelhetetlen gyűlöletéről l. Eml. III. 92, 96, 235, 242—3, 456—8, IV. 253, 341, 469—71, 709, 716—7; kötetünkben: 485, 560 stb., l. a Tárgymutatót.

Adynak a Nyugattal való kapcsolata, a laphoz és Hatvanyhoz való viszonya tele bonyolult ellentmondásokkal, személyi és elvi ellentétekkel. E kérdés tisztázó kifejtése és megvilágító összefoglalása is külön monográfiát igényel. A témához l. Bibl. 405; Ady L. 123, 143, 149—50, 215; Fenyő 113—40, 260—307; Varga 252—4; Vezér 262—4; Király I. 595, II. 288; uő: Intés II. 11, 14—5; Eml. III. 535—93, IV. 189, 538, 551, 562—5; az ún. irodalompolitika-afférról l. ÖPM X. 170—2, 437—51.

A Gyóni-ügyről s az ennek ürügyén (a szó eredeti értelmében) Ady elleni hadjáratról, az ún. Ady—Rákosi vitáról l. 560—99.

A csucsai háztartásnak magának kellett gondoskodnia kenyérszükségletéről, s a háborús nehézségek fokozódásával ez mind több bonyodalmat okozott, sok utánjárásba került (l. Lev. III. 165, 199; Bölöni 306; Adyné 368—7; Hársak 337—8).

Adyt költői pályájának felívelésétől kezdve levelekkel árasztották el a szerkesztők, írók, barátok és ismeretlenek, különösen a női rajongók. (l. Ady L. 157—8). A Láng József és Vitályos László gyűjtő-szerkesztő munkájával készülő Ady-levelezés kritikai kiadása mintegy 3000 levelet dolgoz fel, s ennek kb. egyharmada az Adyhoz írtak száma. A feléje áradó érdeklődés és rajongás, a népszerűség eleinte az önérzetét növelő büszkeség forrása volt, bár szívesen „panaszkodott” az ostrom miatt (l. 59; Lev. III. 46, 64), hovatovább azonban mind terhesebb lett számára a válaszolgatás; a kötelező udvariasságot is mellőzte, de egy-egy érdekesebbnek ígérkező hölgygel hosszú és bizalmas levélkapcsolatot tartott fenn, szimultán is (l. pl. a Boncza Bertukával kezdődő levelezés időszakát). Felhalmozódó posta-gondjait később részben segítőtársak vették át: Ady Lajos, Steinfeld Nándor, a „titkár”, majd Csinszka, olykor Ady betűvetésének és stílusának megtévesztően hű utánzásával, ami sok esetben bizonytalanságot és vitát kelt (l. 59).

Az alvinci ref. esperes, Benedek Károly, aligha Adyval, hanem Bonczáékkal lehetett atyafiságban: Csinszka anyai dédanyja, Török Istvánné kisbaconi Benedek Polixéna (l. Csinszka 72), s a házassági ügy során szóba került (a ronkon?) Benedek Sándor* felkérése gondnokul (l. Lev. III. 80, 281). Ezen a szálon feltételezhetjük a családi kapcsolatot.

Áprily Lajos a maga tartózkodó szerénységével halk szavú, de szilárd hitvallója és szelid prófétája volt Ady igazának. Patroklos alszik c. költeményét a halott Ady emlékének ajánlotta a költő halálának ötödik évfordulóján föllángoló viták közepette (Vasárnapi Újság [Kolozsvár] 1924. júl. 20.; az Ady szülei aranylakodalmára rendezett ünnepségek alkalmával). A Makkai Sándor Magyar fa sorsa c. könyve körüli harcra a kolozsvári Pásztortűz cikkével szolt bele (1927. jún. 15.). Az Ady-kérdésben való véleményét a Kortárs 1977/11. számának közleménye foglalja össze (1760–7). Áprily szerepét az erdélyi Ady-kultuszban Máthé József ismerteti: Igaz Szó (Marosvásárhely) 1977/10. 441–5. A nagyenyedi kollégiumban élő Ady-hatást mutatják Benedek Géza ottani tanítóképzős diák levelei a költőhöz (MTA K 6/1–4 és K 10/46–7).

A balatoni villát ábrázoló kép bizonyára a Balatonalmádin nyaraló Baróti Marika ajándéka (l. Lev. III. 183, 435).

A fiatal paprokonnal való találkozás és hosszas együttlét szunnyadó gondolatokat, érzéseket kavargatott föl Adyban. Amikor hallgataggá vált, egész magatartása jelezte, hogy magába zárkózik, befelé figyel, ahol csírázni kezd egy vers, s ez készteti a váratlan, ígéretes bejelentésre. Hogy a Nyugat aug. 1-i számában megjelenő vers (*Követelő írás sorsunkért*) első magzatmozdulásáról volt-e szó, csak valószínűsíthetjük, mert az „életmű” a következő három verssel (*Két kuruc beszélget, Az utolsó hajók, Üdvözet a győzőnek*),** végérvényesen lezárul. Jóval későbbi megjelenésük, mondanivalójuk jellege, hangulata nem akkori fogantatásukra utal. A *Követelő írás* viszont egy Istennel és sorssal vívódó élet foglalatja, visszatekintő és döntést váró számadás, amelyben egyaránt kifejeződik a szembesegülő dac és a főhajtó alázat.

Ady a csucsai hegyoldalon, a „hadak útja” fölött élte át a háború éveit, első percétől szinte az utolsóig, s ez az „életközelség” tette fokozottan érzékeny nemcsak a magyarság, de az egész emberiség szenvedése, a világ esztelen puszt-

* Magas rangú bíró, Boncza szerkesztőtársa, bizalmas barátja; l. 177; Csinszka 64.

** Kivérzett népe helyett és érte szót emelő, a magyar sors fájdalomsvait tördelő utolsó versének gyötrelmes, végső megfeszülés árán való születéséről: Révész: Ady trag. II. 128–9, 171; Eml. III. 289, 335.

tulása iránt. S mivel kezdettől előre látva a véget, tiltakozni mert a tömeget mérgező szavakkal elvakító, uszító bérencék és a hatalmi téboly megszállottjai ellen, üldözött vad lett ő is, akinek elvesztésére törek, gonosz szívóssággal (I. Lev. III. 147—52, 160; ÖPM XI. 106, 116; Vitályos 60, 62, 65, 67; Hársak 320—2, 328—9; kötetünkben: 133, 195, 490—1).

A sorozatos megpróbáltatások s a reménytelen sorson, kilátástalan jövőn való emésztődés és ezzel egyre romló egészségi állapota az öngyilkosság szándékával kísérti Adyt, a haláltudatot állandósítja benne (I. Lev. III. 125, 138—40, 153, 158, 163, 167—9, 175—8; kötetünkben: 736). Ezt fejezi ki a négy tragikus év lényegi életérzését sűrítő kötetcím: *A halottak élén*.

Az Ady Sándor nevű unokatestvér említése utólagos tévedés vagy emlékeztetavar lehet: Ady nagybátyjának, Ady Jánosnak Sándor nevű fia nem esett el a háborúban, hanem orosz fogságba került (I. Lev. III. 89, 176, 428); kolozsvári rokonának, Ady Sándornak pedig László nevű fia volt, s ő is orosz fogoly lett (I. uo. 127, 399).

Ady szívpanaszainak sűrű nyoma van leveleiben, I. Lev. III. 43—4, 159, 176—9, 188; orvosai is hangsúlyozzák szívének rendkívül megviselt állapotát, de bámulatos teherbírását is; I. Eml. IV. 25, 394, 564; vö. *Beteg szívemet hallgatom*.

Kemény Árpádban (szilágysági földbirtokos, főrendiházi tag) elsősorban azt a politikust becsülte Ady, aki a maga meggyőződését merte követni. A megalkuvásokra hajlamos Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi Párttól elszakadva Justh Gyulához csatlakozott, és az ellenzékiiséget képviselte; a neki följánlott főrendiházi elnökséget nem vállalta el (Vincze Géza jegyzete).

Az Ady és Ravasz László közti ellentét tisztázásra váró kérdéséhez I. ÖPM XI. 35, 121—7, 237—9, 556—60, 564—76; Király I. 354, 748, II. 385, 738; uő: Intés I. 73, II. 225; kötetünkben: 583, 718.

Rákosinak Adyt személyében mélyen sértő, célzatos támadására és Ady visszavágására I. ÖPM XI. 110—2, 428, 435—68.

Az emlékezésnek PN-beli változatában Adynak a jövedelmére vonatkozó közlése elején ez a mondat áll: „Én 40.000 koronát kerestem még békeidőben egy év alatt, mikor legtöbbet kerestem.” Kéziratában Vincze ezt elhagyta, mert nyilván valószínűtlen túlzásnak látta. Hogy megértsük, miből telt a folytonos pénzgondok közt lavírozó Adynak méltatlanság és könnyelmű költsé-

zésre, fontos volna gondos adatgyűjtéssel tételszerűen összeállítani Ady feltárható és valószínűsíthető jövedelmeit, pénzforrásait, bevételeit. Enélkül csak bizonytalan következtetésekre van lehetőségünk. Vegyük alapul pl. a termékeny 1909. évet, amikor elnyerte a főváros 2000 koronás irodalmi díját, és a Beretvás Hugó zeneszerzővel egy előadóestre való társulás szintén vagy 1000—1500 koronát fiadzott számára. Ekkor verskötete (*Szeretném, ha szeretnének*) és novellásfüzete (*Új csapáson*) is megjelent; huszonöt versét — a mintegy százból — nem a Nyugatban, hanem másutt közölte, s külön honoráriumot kapott értük; több mint 30 cikke, kb. 20 novellája is napvilágot látott. Ha — nagyvonalúan — 100 koronával számoljuk egy-egy ilyen írását, s ehhez hozzávesszük egyéb, alkalmi jövedelmeit (előadások, új kiadás, másodközlés, Hatvanytól kapott rendszeres és alkalmi támogatás, baráti „kölcsonök” stb.), legfőljebb 20—25 000 koronára becsülhetjük Ady 1909. évi „bevételét” (hogy kiadásai hogyan viszonyultak ehhez, nem tudjuk). A Vincénének — állítólag — önérzetesen említett 40 000 korona tehát túlzásnak látszik. Egy érdekes, de sajnos, általános támpontot Ady is ad: Boncza Miklóshoz írt leánykérő levelében nyomós érvül hangsúlyozza: [jövendelmemet] „*állandóan meg tudtam s meg tudom növelni legminimálisabban egy államtitkári jövedelem nagyságáig*” (Lev. III. 61). Ezt az akkori viszonyok ismeretében lehetne konkretizálni; a jövőt azonban ekkor még ő sem láthatta: a háborús viszonyok értékfelforgató hatását, a maga alkotóerejének hanyatlását és lehetőségeinek beszűkülését.

A Pest c. lap 1944. jan. 27-i száma — Ady halálának huszonötödik évfordulóján — interjú közölt Vincze Gézával, aki lényegében fenti emlékezésének mondanivalóját foglalta össze némi kitérésekkel. Kiegészítésül közöljük egy-két érdemlegesebb részletét:

„Már zsenge ifjúkoromban nagyon lelkesedtem Ady költeményeiért. Harcoltam érte már akkor, mikor virtus volt őt bántani. Erről a rokonság útján tudott is, és bizonyára jó benyomást tett rá. Régebbről leveleztem is vele. Több-ször üzent kalotaszentkirályi rokonaim útján, végül 1918 nyarán sürgőnyt küldött, hogy látogassam meg. Így érkeztem meg illúzióktól mámorosan Csucsára. [Ady] Levert és összetört volt már akkor, de ha kialudta magát, frissnek és clevennek látszott. Nagyon vágyott a szentimrei szüretre, én pedig egy nagy pihenés alkalmát akartam megadni a költőnek. Minden előkészületet megtettük. Mikor kitört a forradalom [?], Ady sürgőnyileg tudatta: Pestre kell mennünk...

Ady természetesen bibliaolvasó ember volt. Ellenségei sok mindent elvehettek tőle, de egyet nem: kezéből a bibliát.”

CSORBA GÉZA
ADY-EMLÉKEIM

Mindenkor tartózkodtam attól, hogy Adyról vagy más neves kortársamról szóló feljegyzéseimet nyilvánosságra hozzam. Bár 1920—21-ben Móricz Zsigmond szólított fel, hogy Adyval való kapcsolatomról írjak — én megtagadtam ezt. Irtóztam attól, hogy a nagy költő fényében fürdessem meg ifjúi nevemet. Megtagadtam azért is, mivel Ady bepillantanom engedett magánügyeibe is, és dicstelen fénnel világított rá emberekre, kiknek érzékenységet megbántani nem akartam.

Bár össze kell gyűjteni a nagyokról szóló adatokat, de a magánügyek közzététele azt a veszélyt rejti magában, hogy a tömegek érdeklődését elfordítja a lényegesről: a művész vagy tudós alkotásától. Az olvasók nagyobb felét nem az elmélyült érdeklődés sarkallja, inkább pletykák gyűjteményére kíváncsi, Ady magántermésztű dolgaira, gyengéire. Ellenségeinek gyűlölete, rágalmai, ráfogásai a költő-Adyt már úgylis háttérbe szorították, a törpék pedig pellengerre állították. Akik Adyt még életében szapulták, azok nem közvetlenül műveiről mondtak véleményt, inkább a negatívumokból; Karinthy Így írtok ti című karikatúráiból merítették ítéletüket. A magasrendű művészi torzképet valóságnak fogadták el. Ez mindenestre könnyebb volt, mint megértéssel közeledni Adyhoz.

Egy megtörtént esettel példázom az utóbbit. Ismertem egy Ady-gyűlölőt, aki egyébként művelt ember volt — de valahol Vörösmartynál, Aranynál megállt —, s egy véletlen által végül mégis Ady rajongójává lett. Ő maga mondta el esetét. Egyszer nagy fogfájással fogorvosához ment. A várószobában sokan

voltak már. Mit tehetett volna mást, hogy fájdalmaira ne gondoljon: átnézte az összes Színházi Életet, Illustrierte Zeitungot, Új Időket. A képeslapok halmazában ott hevert a Nyugat kiadásában megjelent Ady-antológia* is. Kénytelen-kelletlen lapozgatni kezdett benne. Csoda történt: néhány vers elolvasása után oly izgalom vette hatalmába, hogy megfeledkezett fogfájásáról, elrohant a legközelebbi könyvesboltba, s megvette Ady-nak addig megjelent minden verseskötetét. Oly nagy rajongójává lett, hogy a költő halála után szobrát is megvásárolta tőlem.

*

Már középiskolás koromban lábba ejtett Ady költészete. Izgalommal vártam minden újabb versét a Nyugatban.

Irodalomtanárunk, Bartha László, aki alig volt idősebb az érettségiző fiúknál, helyettesítő óráin előadást tartott a viharban álló költőről — az iskolában uralkodó hivatalos szellem ellenére. Irodalomtörténeti óráin azonban ragaszkodott a tankönyv ítéleteihez. — Egyik óráján feleletre szólított, Kisfaludy Sándor költészetéről volt szó. Tanárunk meglepetésére szabadon mondtam el véleményemet Kisfaludyról: nem tartottam nagy költőnek, sőt Adyval mertem összehasonlítani.

— Ha Adyt nagy költőnek tartja tanár úr — mondtam —, hogy tarthatja akkor Kisfaludyt is nagynak? Bartha tanár úr toporzékolt, fülig pirult.

— Hogy merészel önálló véleményt nyilvánítani? Vakmerő! Üljön le!

Beírt az osztálykönyvbe, s megbuktatott irodalomból. Csak a többi tanár nyomására változtatta meg rossz osztályzatomat.

*

* Bizonyára a Gyűjtemény Ady Endre verseiből c. kiadvány (Nyugat Könyvtár 1—3. sz., 1910).

1913-ban kicsapnak az Akadémiáról. Rodin hatása alatt állottam. Már főiskolás koromban kezdtem el mintázni az *Új versek* Adyjának, a Góg és Magóg fiának monumentumát (természetesen kis méretben), s 1914 húsvét táján öntöttem ki gipszbe. Merészebben Rodin Balzacjánál — meztelenül!

*

Adyt ekkor már látásból ismertem. Egy ízben az Abbáziában, máskor a New York kávéházban láttam. Figyeltem távolról, de megközelíteni nem mertem, már azért sem, mivel nem volt egyedül. Mikor túl voltam első kollektív kiállításomon, már éjszaka is ki-kimaradoztam. Így vetődtem el egyszer a Meteorba. A kávéház hátsó traktusában, a félhomályban találtam rá a költőre. Egyedül ült asztalánál — láthatóan elázva. Jobbjával az asztalra könyökölt, bal karja a szék támláján lógott lefelé. (Tipikus Ady-ülés.) Nagy bátran tözsomszédságába telepedtem. Nógattam, bízattam ugyan magamat: „Lépj hozzá — s mutakozz be” —, mégsem mertem megtenni, csak néztem... , bámultam...

Egyazon pózban ült sokáig.

Asztalán felborult borosüveg... *Az ősz Kaján* hangulata: „*komorság*”... „*s az asztalon ömlik a bor*”...

Meg szerettem volna mondani neki, hogy készítem monumentumát a „Magyar Pantheon”-ba, melynek terve már kialakult bennem. Most a költő közelében ültem, de elfogódottságom s félénkségem nem oldódott fel — mégis láhattam közelről.

Néha felém fordította nehéz fejét — keresztülnézett rajtam... Vívódott magával..., egyedül volt, mint mindazok, akik egyedül a legerősebbek.

Pirkadt... a pincérek fáradtan lézengtek a kávéházban. Felcihelődtem hát. Ballagtam hazafelé, nagy élményem terhével...

*

19 Mikuska András valamikor a múlt század 70-es éveiben, gyalogszerrel, a távoli Árva megyéből származott Kunhegyesre. A szegény szabólegény nem elégedett meg a falusi gyakorlattal, Pestre jött, hogy az „angol szabást” is megtanulja.

A törekvő fiatalember nemsokára a Belvárosban, a „Marokkói-udvar”-ban* nyitotta meg szabóműhelyét. — Jó ízlésének, egyéni szabásának híre terjedt Pesten, s „előkelő” rendelői mellett főleg írók, művészek keresték fel.

Első író rendelője: Biró Lajos volt, aki nemsokára a választékosan öltözködő Ady Endrét is elvitte András mester műhelyébe, ki részletfizetésre készítette évek során át a költő ruháit.

Egyszer Ady Endre megakadt a részletek törlesztésében, s leülve kérte a szűkszavú, lelkiismeretes s tudására büszke szabómestert türelemre. . . . Ady, sajnos, örökre adósa maradt Mikuska Andrásnak, ki azonban sohasem zavarta felszólításaival a zaklatott életű költőt. — Hogy ehhez nem folyamodott — fiának, Mikuska Ferencnek kedvéért tette, ki a klasszikus irodalom, a legkomolyabb zene s a haladó képzőművészet rajongója lett s az Ady-szobor első vevője is. — A Grill könyvesboltban vásárolta könyveit (egy ízben társaságomban). A bolt vezetője megkérdezte tőlem: kicsoda ez a vásárlója, kit egyetemi professzornak nézett. Meglepődött, mikor felvilágosítottam, hogy csupán szabó.

Képzőművészeknek cserébe: képért, szoborért készített ruhát, s értékes gyűjteményt szerzett így, mely azonban az ostrom alatt nagyrészt elpusztult.

Nála dolgoztatott Berény Róbert, Uitz Béla, Szüle Péter, Patkó Károly, Jeges Ernő festő, Pátzay Pál szobrász és jómagam is.

*

* Az Erzsébet téri autóparkoló helyén állt hatalmas épülettömb.

Ady Endre közületek támogatásában nem részesült, kivétel csupán a Főváros szociálpolitikai-kulturális ügyosztálya volt, személy szerint Liber Endre, akkori fogalmazó, az irodalmi és művészeti ügyek előadója, a későbbi tanácsnok, majd alpolgármester. Ha Adynak pénzre volt szüksége, Liber Endrét kereste fel hivatalában, ki mindenkor egy-kétszáz koronát utaltatott ki számára.

*

Kitört a világháború.

Be kellett vonulnom a Mária Terézia laktanyába, mely akkor gyűjtő, elosztó helye volt a bevonultaknak. Itt akadtam össze Steinfeld Nándorral, Ady „titkárával”, de néhány nap múlva elszakadtunk egymástól, mivel csapattestemhez, a 4. hegyitűzeredhez vezényeltek. Steinfeld Nándort csak 1916-ban láttam viszont — civilben. — Én már hadnagy voltam, s szabadságra jöttem haza.

Egy délután mutatott be „hivatalosan” Adynak, kit a Város-major Szanatóriumban kezeltek. Szívesen fogadott, — éppen kártyázás közben zavartam meg. Ady belemerült a játékba, s nekem csupán a figyelés jutott. Felesége, Csinszka — szintén távolabb a kártyaasztaltól — egy ablak alatt foglalt helyet — szótlanul. Olyan volt az ablakkeret foglalatában, mint valami üveg-festmény.

Katonasorsom ide-oda vetett, úgyhogy ismét elszakadtam Adytól.

*

Az első világháború balkáni arcvonalának emlékezetes pontja a hírhedt Lovčen*, ahol a monarchia minden népe vérzett... Különösen a mienk!

* Magas karszthegy Jugoszlávia déli részén (Crna Gora/Montenegró).

Komor, sivár hegytetőn állott ütegem, melynek parancsnoka voltam. Legénységem színmagyar, délvidéki.

A völgyből ösvény vezet ide fel. Az út partjának egyik sziklafalára valamelyik elődöm Dante Poklának feliratát vésette rá:

„Lasciate ogni speranza, voi, ch'entrate!”*

Viharban — valóban pokol ez a hely: a légkör elektromossággal telített. Aztán elszigeteltség, sokszor nélkülözés, koplalások, szomjúság.

Egyszer, mikor ismét beszélgetésre gyűlnek körém derék legényeim, Ady verseit szedem elő, — elhatározom: olvasok belőlük. Elfog a lámpaláz, — és hallom a költő acsarkodó ellenségeinek rágalma: „francia-utánzó” — „dekadens” — „érthetetlen” — „magyartalan”...

Embereim legfeljebb Petőfiről hallottak. Egy-két versét úgy ismerték, mint népdalokat, melyekről nem tudták — ő írta-e — vagy a nép maga.

Emlékszem... Ady következő verseit olvastam: *Fölszállott a páva, A Hadak útja, A grófi szérűn.*

A hatás váratlan, megdöbbentő volt, — megsemmisítő cáfolata a rágalmaknak — Ezek a parasztemberek: halászok, pásztorok megrendültek, könnyeztek...!

Így találkozott népével Ady Endre a Lovčen alatt, — s ha ott lett volna személyesen is, e soraival felelt volna:

Vitézlő harcos nem lehetek.

*De szíveteket megérdemeltem.***

*

1918 végén — az októberi forradalom bevezető felvonása után — még egyenruhában látogattam meg Adyt Veres Pálné

* „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!”

** Csák Máté földjén

utcai lakásán. Ez volt első találkozásunk 1916 óta, mikor a Városmajor Szanatóriumában láttam, Csinszka társaságában, aki elvonta látomásaitól. De ez is csak látszat volt. Az országpusztulás rémei már akkor is ott settengetek a költő közelében... 1918 novemberében az összeomlás árnyai valóságokká nőttek.

Ady ágyán feküdt akkor délután. — Nagyon beteg vagyok! — hajtogatta lemondóan.

Ágyához ültem. Hirtelenül feltápászkodik, egyre nagyobb erőre kap. Egy ideig bámul..., bámul..., de nem néz szemembe. Majd villanó mozdulattal: katonazubbonyomat markolja meg, s egy rándítással leszakítja gombjait! Éles, rekedtes hangon kiáltja:

— Csúnya!

Csak ennyit —, s visszahanyatlik párnáira. Sokáig nem szól, — a falat nézi..., a halál előszobáját.

A drámai jelenet rövid volt, — de sokatmondó. A háború és a Habsburg-monarchia gyűlöletét beszélte. Ady szemében én is annak a magyar fiatalságnak jelképévé lettem, mely haszontalanul vérzett a csatatereken.

*

Találkozásaink egyetlen dátumára emlékszem csak pontosan: utolsó születésnapjára. Ekkor adtam át neki első Ady-szobromat, a Góg és Magóg fiát.

Mikor Ady kezébe vette a szobrot, az ő különös fogalmazásával így szólt: A szobornak az a hibája, hogy túlságosan nagy intuícióval éreztél meg — és sírt...

Visszafeküdt ágyába, s a fekvőhelyével szemben lévő kis szekrénykére mutatott: — Tedd oda a szobrot, legalább lesz valami melegség a szobámban.

*

Egy alkalommal megmutatta Tihanyi Lajos készítette arc-képét.

— Ötszáz koronát fizettem érte. [?]

Felháborított, hogy ily nagy összeggel „vágta meg” Tihanyi a költőt, — s nem is az eredeti rajzot adta el Adynak, hanem egy lenyomatát, melyet üzletekben is árusítottak tíz koronáért. A mű inkább Tihanyi önarcképe volt, mint Ady portréja. . .

*

Ady átlátott a hízelkedőkön, sodródókon, az erkölcsi haszonlesőkön. Szemtanúja voltam annak, ahogy valami újságírórt távolított el lakásából, holott egy szóval sem adta tudtára, hogy kívül tágasabb. Gyilkosan-gúnyos tekintetével seperte ki szobájából! — Figyeltem ezt a tekintetet, — képtelen volt elviselni az, akit ezzel illetett. — Az ajtó felé hátrált ez az ember is, és úgy tűnt el, mintha kirepítették volna!

Bartók Béla még hatványozottabban volt seprűje a karrieristáknak. Sohasem „dőlt be” az udvarlóknak, akik így próbáltak bizalmába férközni.

Ady és Bartók Márffy Ödön által ismerkedtek meg a Nyolcak* egyik kiállításán.

*

Bár sokkal fiatalabb voltam Adynál, sohasem igyekeztem simulékonyassággal alkalmazkodni hozzá. Egyik látogatásom alkalmával a beteg költő kilép ágyából, s előhúzza az éjjeliedényt, elvégzi a dolgát. — Én elfordultam. — Mikor észrevette, így szólt:

— Miért fordulsz el? — Hisz férfiak vagyunk.

* 1911-ben alakult, jelentős hatású művészcsoport; l. 693.

— Nézzed — mondtam —, én benned elsősorban a költőt látom és szeretem, és úgy vagyok veled, mint a leánnyal, akibe szerelmes vagyok. — Képzeld el: ha szerelmesemre a WC-ben nyitnék rá, hát kiábrándulnék belőle.

— Köszönöm — megértelek!

Ady sosem tett többé előttem hasonlót.

*

Szintén a Veres Pálné utcában történt, azon a délutánon, amikor Kaffka Margitot, kisfiával együtt temették. A dühöngő spanyolnátha áldozatául estek mindketten.

A tragédia Adyt megrendítette.

Ágyában feküdt most is. Minden aznapi újság ott volt előtte, — inkább rajta. Ágyát a lapok annyira elborították, hogy a paplan ki sem látszott alóluk.

Ady, mintha nem hitte volna, mit olvasott, újra-újra elolvasta a lesújtó hírt.

— Gézukám! — én leugrom az emeletről! — kiáltott fel kétségbeesetten.

— Ezzel nem segítenél — nyugtattam.

— Miért? Miért? — vergődött tovább. Majd belefáradt. Csend esteledett ránk...

*

Egy alkalommal, érkezésem után, Csinszka s a háziak magunkra hagytak. Egyszerre Ady kiugrik ágyából, hálóingben, alsónadrágban, és kisiet az előszobába. Arra gondoltam, hogy a mellékhelyiségbe megy.

De egyszerre csak nagy reccsenés-roppanásra leszek figyelmes. Rövid szünet. — Ady visszatér, diadalmasan, egy borosüveggel kezében. Szatírarca ragyog.

— Idenézz! Megszegem az orvosi tilalmat. Igyunk!

A nagybeteg — maradék erejével — egy rándítással az éléskamra ajtaját szakította fel az elébb. Egyszerre, mohón, vagy egy fél liter bort hajtott fel.

Visszaesett párnáira — s elszenderedett...

*

Egy délután, mikor Csinszkának el kellett mennie — Adyt a féltékenység gyötörte. — A beteg ember kisebbségi érzete lett úrrá rajta. Abban a nyugtalanító állapotban vergődött, melyben fantáziánk elvadult rémképeket szül...

Megkért, ellenőrizzem feleségét, detektívként kísérem útján, majd visszatérve közöljem vele: oda ment-e, hová mennie kellett.

Ady gyanúja alaptalan volt. Csinszka abba a Baross utcai házba ment, ahova mondotta.

Amikor egyszer közöltem Márffy Ödönnel, Csinszka második férjével ezt az esetet, csodálkozott:

— Ady nem ismerte jól Csinszkát, úgy látom. Csinszka aszexuális (?) volt, s csak szellemileg magasrendű emberek érdekeltek — de érzékileg nem! Ha egy ilyen barátja férfiként közeledett hozzá — visszahúzódott.

Márffy őrizi a Babits—Csinszka-levelezést; ebből bizonyára tisztázódik minden mende-monda, mely ezt a barátságot kiszínezte (pl. a Szabó Dezső komponálta légyott).

*

Ady Lajos megemlékezik ugyan Endrével való egyik utolsó találkozásáról, azonban — érthetően — semmit sem mond a lényegről.

1918 végén lehetett, mikor ismét felkerestem Adyt. Borús hangulatban találtam. Ágyán hevert, alig üdvözölt. Éreztem, hogy valami történhetett. — Faggattam: — Mi bajod? Mondd!

Sokáig hallgatott, de mikor nem hagytam annyiban, mégis megvallotta, hogy öccse járt nála.

— Lajos zaklatott fel ennyire? — csodálkoztam.

— Igen! Nem is kérdezte, hogyan vagyok. Édesékről sem beszélt... Nem! Rögtön rákezdett mondókájára. Azzal rohant meg, hogy szóljak főigazgatói kinevezése érdekében. Pedig láthatta: milyen beteg vagyok, — fáradt és tehetetlen.

— Ej! Öcsém nem ember! mondta, legyintett — s magára húzva a takarót, fálnak fordult. Órákig ültem még ágyánál — de nem szólt többé.

Petőfi István jutott eszembe, ki Sándor bátyjával nem így találkozott volna utoljára.

*

Ady 1918 vége felé már tehetetlen, ágyához kötött beteg volt. Szelleme is széthullóban. Ki-kihagyott agyműködése, zavaros dolgokat mondott, és nevét sem tudta már leírni.

Egy délután megkért, hozzak neki újságot. Feltápászkodott ágyában, előszedte pénztárcáját, s ilyenformán számlálta ki pénzét:

— Egy — hét — tizenöt — három...

Megdöbbsentem! — Ekkor éreztem tragédiáját, a megbomlás kezdetét. De nemsokára ismét magára talált, s normális állapotba zökkent vissza.

Az volt a benyomásom, hogy nagy erőfeszítéssel vigyázza önmagát, mintha józansága figyelmező őrszemként élt volna benne.

Az orvos, hogy megóvja betegét ilyen kellemetlen jelenetekről, a naponta érdeklődők nagy részétől eltanácsolta. Csak két-három bizalmasát engedte be Csinszka hozzá — engem, Ady kívánságára, akadálytalanul. Sokszor némaságban töltöttük el délutánjainkat...

Ady lelkének elborulása, Széchenyiéhez, Vörösmartyéhoz hasonlítható, lelki alkatuk rokonsága folytán. Az ok is, mely tragédiájukat okozta hasonló volt: nemzeti összeomlás.

*

Ady haláláról az Akadémia gipszöntőjénél, Reichenberger Jánosnál értesültem. 1919. január 27-e reggelén jártam ott, hogy átvegyem ülő Ady-szobrom gipszmodelljét. Délután Adynak akartam bemutatni. Mikor érdeklődtem, kész-e már az öntvény, Reichenberger mester így válaszolt: — Az öntvény kész — a költő azonban már halott! Most reggel telefonáltak, hogy halotti maszkot készítsünk.

Ülő kompozícióm rajzban* már bemutattam volt Adynak, november vége felé, a Veres Pálné utcában — kíváncsian várta kialakulását. Ezt a rajzot a Centrál kávéházban készítettem Szabó Dezső társaságában — éppen látogatóba indultam onnan Adyhoz.

Mikor e januári reggelen a szobor elkészült — Ady a halhatatlanságba emelkedett.

A gipszöntőtől közeli, Bulyovszky utcai lakásomra siettem s onnan a Park Szanatórium Benczúr utcai szárnyába,** hol Ady feküdt — már holtan.

Három rajzot készítettem róla, az egyik a Nyugat gyászszámában jelent meg*** (később Petrovics Elek vette meg, a Szépművészeti Múzeum számára), a másodikat Móricz Zsigmondnak ajándékoztam (vitrinjében őrizte), a harmadikat Sümeg Károly műgyűjtő ügyvéd vásárolta meg.

* L. Ny 1920. febr., 137.

** Ez viselte a Liget Szanatórium nevet; a két iker-intézmény összetévesztése sok zavar forrása (l. Kovalovszky: MN 1977. nov. 19.) 1993 óta Ady-emlékhely.

*** 1919/4—5. 268—9. közt; l. még: Literatura 1926. máj. (címlap); Tegnepok 387; Ecsery Elemér: Csorba Géza. 1978; 8. sz. kép — A Móricznak ajándékozott rajzot l. Tegnepok 388; vö. Ecsery: i. m. 9.

Mikor a halottas szobába léptem, Ferenczy Béni már Adynak életnagyságúnál valamivel nagyobb maszkján* dolgozott (ezt Csinszkrától Márffy örökölte).

Előzőleg Hatvany készítettett halotti maszkot — ez a Beck Ö. Fülöp-féle —, azután Vedres Márk is. Az előbbi volt a legtökéletesebb, a nyakat s a teljes koponyát is magába foglalta. Két-három példány készült csak belőle. (Téves a közhit, mintha a halotti maszk a művész alkotása volna — a maszk egyszerűen csak gipszlenyomat, amelyet a gipszöntő készít, a művész jelenlétében. Ady összes maszkjait Sehr József készíttette.)

Mikor a halott Adyt rajzoltam, épp egy újságíró érkezett, s interjút csinált a jelen lévő ápolónővel. Arra volt kíváncsi, hogyan halt meg Ady Endre?

A fiatal ápolónő elmondta, hogy Ady hajnali 5 óra tájban bort kért. Az ápolónő hozott is vagy egy fél liternyit, amit Ady egyszerre fel is hajtott. — Az ápolónő ekkor hirtelen abbahagyta elbeszélését. Az újságíró faggatta: — Beszéljen, beszéljen! Azután hogy volt?

A leány csak maga elé bámult, s elvörösödött. — S mikor a riporter nógatta, megszólalt:

— Szégyenkezem...

— Csak beszéljen! — sürgette az újságíró.

A leány nehezen bökte ki: — Jó fogása volt a nagyságos úrnak!

Furcsán hatott ez a „nagyságos úr” — a költő úgy feszült meg holtában, mint valami arkangyal. — Vízszintesen is emelkedett, szinte röpült... Ady, magyar költőhöz méltón: borral s nővel fejezte be életét!

*

* Ferenczy Béni műve nem a szokásos halotti maszk, hanem gipszből mintázott arc más, a fejről készült magasdombormű; ez lett alapja egy bronz változatnak. Ferenczy rajzolt is a halottas ágynál; már 1918-ból több képe van a beteg, alvó Adyról. Ezek alapján készítette Ady-érmeit (l. Tegnepok 364—83).

Ady temetése: A Nyugat íróinak csoportja az Otthon klubban* gyülekezett, Móricz Zsigmond és Babits Mihállyal az élén, hogy aztán Ady ravatalához járuljon a Nemzeti Múzeumban.

Hatalmas tömeg zárta körül a Múzeum épületét — mi is csak nagy nehézséggel tudtunk áthatolni az embersokaságon. — Rendőrt alig láttunk. Azok lepték el a Múzeum kertjét, akik akarták, s csupán a Sándor utcai kapunál volt ellenőrzés. Itt csak a Nemzeti Tanács tagjai, írók, újságírók juthattak be.

Az oszlopcsarnokban, magas katafalkon nyugodott Ady érc-koporsója.

Babits Mihály állott elébe, s egyre emelkedő, himnikus szárnyalással szólott. Előbb tompán, majd lázasan — költői önkívületben:

— Mester — tekints le ránk!** Ez a felkiáltás ragadt meg emlékezetemben. Ady tárta ki az új Magyarország kapuját, — új korszakot, új embert formált, s a szabadság fegyverét kovácsolta adáz tüzen — Dózsa, Zrínyi, Rákóczi, Petőfi üllőjén, — korunk Héphaisztosza!

Aztán Haypál Benő mondotta el — mély orgonahangján — a kálvinista gyászbeszédet.

A koporsót leemelték. — A halhatatlan életre emelkedett költő útjára indult, az embersűrűn át — Arany szobra alatt — gyászhintón: a Kerepesi temetőbe. . .

Ez az út — közvetlen, igaz hódolata volt a népnek. — A sorfalak megbomlottak. A menet áradattá dagadva, lassan hömpölygött a halotti kocsi nyomában.

Őrség, hivatalosság nem kísérte a költőt. Névtelen emberek közelítették meg koporsóját, megsimogatták azt — majd elmentek, másoknak adván által helyüket. . .

A költőnek, ki életében dühödt öklöket láthatott csak — most

* Otthon; Írók és Hírlapírók Köre (akkor az Esterházy — a mai Puskin — utcában).

** Az emlékezet nem egészen pontosan idéz: „Vezér! nézz bennünket” — így kezdődik a beszéd befejező szakasza; az utolsó mondat pedig: „Földi maradványaidtól búcsúzom ma, Mester, . . .”

cirógatásban volt része... A törpék és gonoszak szidalmai elnémultak.

Aztán bevonult a csend pantheonjába, Jókai szomszédságába.

Én egy fiatal költő, Rozványi Vilmos társaságában — a sírral szemben lévő kriptá lépcsőjéről néztem, ahogy elhantolják Ady Endrét, s egy székey kopjafát* helyeznek fölibe...

*

A síremlék felállításának kezdeményezője dr. Bánóczi László, a főváros törvényhatósági bizottságának szociáldemokrata tagja volt, a nagy műveltségű művészetpolitikus, a Thália Színház egyik alapítója. A Horthy-korszak idején főleg neki köszönhető, hogy a progresszív írók, képzőművészek, színjátszók a fővárostól anyagi és erkölcsi támogatást kaptak.

Liber Endre tanácsnok volt az, aki dr. Bánóczi Lászlót 1927-ben támogatta, s az 1930-ig tartó reakciós támadások tüzeiben Ady Endre és síremléke mellett bátran állt ki (ezt egy hírlapi nyilatkozata tanúsítja).

Az akkori városházi kurzuspolitika ellenezte a sírszobor nyilvános leleplezését — de mikor Liber tanácsnok hivatalában az ifjúság haladó szellemű csoportja nevében megjelent a Bartha Miklós Társaság küldöttsége, az ünnepélyes szoboravatást követelve, Liber az ifjúság mellé állt, s kiharcolta a síremlék nyilvános átvételét.

Talán ma már alig tudja valaki, hogy Bánóczi László hogyan harcolta ki Ady síremlékének felállítását. A Wolff-párttal** kö-

* A temetéskor Ady sírjára helyezett debreceni típusú fejfát Zoltai Lajos, a pályakezdő Ady első szerkesztője tervezte (I. Eml. II. 205). Ezt váltotta föl Csorba műve; a kopjafa a PIM-be került.

** Wolff Károly (1874—1936) a jobboldali keresztény egység pártjának alapítója és nagy befolyású vezetője.

tött kompromisszumot: csak akkor volt ugyanis hajlandó a Prohászka-szobor megrendelésébe belemenni, ha Wolffék őt Ady szobrának felállításában a kölcsönösség alapján támogatják. — Mindkét fél, kénytelen-kelletlen, betartotta az egyezséget.

A sírszobrot 1930. március 23-án leplezték le: délelőtt hivatalosan, délután a szervezett munkásság tartotta meg avatóünnepségét. A munkások tízezrei jöttek el. A rendőrség természetesen erős egységekkel szállta meg a Kerepesi temetőt.

A szociáldemokrata párt nevében Bánóczi László mondott beszédet.

A szoboravatás után — mikor a tömeg már oszladozni kezdett, elvegyültem a nézők között.

Először egy dzsentriformájú alak haladt el a szobor mellett, és sétabotjával dühösen hadonászva szapulta a szobrot s a Főváros vezetőjét, amiért fel merte állíttatni.

Utána egy öreg parasztasszony lépett a síremlék elé, MÁV-sapkás fiával.

— János fiam — mondotta —, mi akar ez lenni!?

János — a váltóőr — terpeszállásban vetette meg lábát, s hátraszegett fejjel mustrálta a szobrot — majd rövid szünet után így szólt:

— Valami prófétafajta — nagy erőt akar kifejteni!

Esztéták, újságírók sem mondtak tömörebb, találóbb jellemzést szobromról. Lám — a szűzlelkű Jánosok jobban közelítettek meg a költőt s a szobrászt is, mint a műveltek.

*

Jóval Ady halála után, 1940-ben Erdélybe, Csucsra felé viszem utam. Megvesztegetően szép táj, majdnem giccses, mint a balatoni naplementék... Bánffyhunyadi templomának megtekintése után megállok Csucsán, a Boncza-kastély előtt.

A hegy lábánál — tengelyével merőlegesen az útra — üres istálló áll. Ady Lőrinc jut eszembe, kit egykori látogatása idején jobban érdekelt a gazdaság, mint a fenti kastély, lakóival együtt.

Felmegyek a kastélyba. A regényes ösvényen haladva két világot s egy román templomot pillantok meg. A magaslaton: Goga Octavian készülő mauzóleuma emelkedik.

Kertész fogad a parkban. Megkérem: jelentsen be Gogánénak. Közben a házmesterné elmondja, hogy a „kegyelmes asszony” egy iparművésznő segítségével mozaikot készít ura sír- emlékéhez.

Bemegyek a görögkeleti templomba, mit Goga hozatott ide valahonnan. Műemlék — bensőséges alkotás.

Mikor a templomból kilépek, a virágágyak között, — gyászruhában vár Gogáné. Bemutatkozom, közlöm, hogy Ady Endre barátja voltam, s hogy el nem mulaszthatom megtekinteni azt a helyet, ahonnan a költő az összeomlás idején Pestre menekült.

Gogáné bevezetett abba a szobába, amelyben egykor Ady dolgozott, és a fehér cserépkályha előtt szaggatta ki Bibliájának lapjait — s vetette tűzre önkívületében.

Nézem, nézem a kályhát, az elhamvasztott Írás fészket, s közben hallgatom Gogánét, amint elmondja Bonczáék sorstragédiáját...

Csorba Géza Kossuth-díjas szobrászművész (1892—1974) neve elválaszthatatlan Adytól: elsősorban a költő szobrának alkotójaként ismert, de több más művét is Ady költészete, alakja, emléke ihlette; „Ady Endre szobrása”: ez az építetn kapcsolódott nevéhez. Életpályájáról és műveiről l. Ecsery Elemér: Cs. G. 1978. (A művészet kiskönyvtára 127.)

Adyval kapcsolatos mozaik-emlékeit 1958-ban foglalta írásba gyűjteményünk számára, régebbi följegyzései alapján. Hitelességük több ponton mégis kétséges, bár néhány fontos, jellemző megfigyelést, adalékot találunk bennük. Elítéli ugyan az „Én és Ady” jellegű memoárokat, de azt is tudja, szinte elkerülhetetlen, hogy az emlékező személye ne kerüljön néhol önkéntelenül előtérbe. Ez különösen olyanokkal történik meg — s erre emlékezőgyűjteményünkben is találunk példát, noha tompítottuk vagy mellőztük az önfelmutatás fel-

tünőbb megnyilatkozásait —, akik Ady dicsérő szavaiból, méltányoló véleményéből szívesen szerénykednek magukra „legfelsőbb elismerést” kifejező medáliát.

Csorba többször hangoztatta, hogy Adynak „személyes jó barátja” volt. Zavaró azonban ez, ha kapcsolatuk időbeli adatait figyelembe vesszük. 1916 nyári futólagos megismerkedésük után 1918 november—december hónapjára korlátozódik személyes összeköttetésük. Csorba közléseiből úgy tűnik ki, mintha ezalatt gyakori látogató lett volna Adynál. Meglepő azonban, hogy az életrajzi irodalomban és azoknál a kortársaknál, akik sűrűn megfordultak a Veres Pálné utcában, elvétele látjuk Csorba nevét. Nem ad magyarázatot az emlékezés arra, hogy a frontról hazatérő Csorba milyen címen vagy okkal kereste föl a két évvel azelőtt futólag megismert költőt. S arra sem tudjuk meg a választ, miként alakulhatott ki köztük oly gyorsan a közvetlen, bizalmas viszony, hogy — mint Csorba mondja — a látogatóktól óvott nagybeteghez, Ady kívánságára, bármikor bemehetett, és egész délutánokat tölthetett mellette. Az emlékező tudata nyilván eltúlozza és fölnagyítja a valóságot, s benne a maga szerepét is jelentőssé növeszti, Adyhoz való viszonyáról tehát hamis, túldúsított és kiszínezett képet fest. Ebben egyrészt a tényeket és emlékeket utólag kiterbélyesítő fantáziájának lehet része, másrészt annak, hogy megszállott vonzalma és érdeklődése sok ismeretet, adatot szívott fel Adyról és utolsó heteinek történetéről, s az olvasott és hallott részleteket a maga néhány látogatásának élmény-emlékeivel egybeolvasztva, megelevenítő képzeletével saját átélt benyomásaként adja elő. Közléseit tehát a legtöbb esetben megfelelő kritikával kell fogadnunk és kísérnünk. (A legendateremtésnek ilyen önkéntelen — de nemegyszer tudatos és szándékos — formájával a kortársi megnyilatkozásokban gyakran találkozunk. Az elem került ilyen történetekből, „emlékezések”-ből egy Ady-legendáriumot lehetne összeállítani.)

A különféle paródiáknak, főként Karinthy Így írtok ti! c. kötetének (első kiadása: 1912) jelentős szerepe volt Ady „népszerűsítésében” (az idézőjellel utalva a szó kétértelmű és kétes értékű voltára; l. Eml. III. 314—5, 526, 571, 674, IV. 857; kötetünkben: 264). Csorba elhárítja ugyan Karinthyról a rossz-májúság gyanúját, de nyilvánvaló, hogy Karinthynek nemcsak humorista látásmódját, de szatirikus hajlamát és stílusérzékenységét is foglalkoztatta, izgatta Ady hangjának újszerűsége, keresvén ennek nyitját. Játékos ösztöne és kedve pedig a Kosztolányihoz fűző iker-barátság folytán az ő Ady-ellenességének hatása alá került, s versengő leleménnyel üzték kaján, csúfondáros stilustréfaikat Ady rovására (l. Király I. 338; Eml. III. 653, 657). Kosztolányi titkolt és lefojtott, de végül zsúfolt indulattal kifakadó (Az írástudatlanok árulása. A Toll 1929. júl. 14.) sértettségéhez hasonlóan Karinthyban is lappangha-

tott az Ady-ellenszenv fertőzete, ha személyes motívum táplálta is: Ady és Böhm Aranka („Arany”) — később Karinthyne — viszonyának tudata (l. Fenyő 235).

Az ifjúság és az iskola sokáig a mohó érdeklődés és rajongó vonzalom, ill. a süket elzárkózás és merev, bürokratikus tiltás ellentétpárjában viszonyult Adyhoz. A tízes évek elején azonban már vannak nyomai a tanári befogadó megértésnek is (l. Eml. III. 188—9, IV. 665, 671—5, 680—1; kötetünkben: 437, 442, 444, 476—7).

Ady 1908—10-ben lakott a Meteor szállóban (Erzsébet krt. 6., ma a VII. ker. önkormányzat székháza), de később is gyakran látogatta az ottani kávéházat (l. Eml. III. 601, 631, IV. 151—7, 592).

Mikuska András neve nem szerepel Ady szabóinak eddig ismert sorában. A Bíró Lajosra utalásból arra következtethetünk, hogy Ady a Budapesti Naplónál együtt töltött első pesti éveinek idejében volt Mikuska mester „kuncsaft”-ja. Szeretett elegánsan öltözködni, de a könnyedén vállalt részleteket rendszeretlenül törlesztgette, és gyakran adós maradt. A sürgető felszólítások és haldékot kérő ígérgetések sokszor zaklatott pereskedésbe torkolltak, s Ady kénytelen volt új szabót, cipészt, divatárust keresni (l. Lev. II. 198, III. 58, 64, 109—10, 155—7, 161, 268, 284—5; Bölöni 335; Eml. II. 690—2; Confessio 1983/4. 65—79).

Hivatalos támogatást, közületől, ritkán ugyan, de kapott Ady egy-két esetben, pl. első párizsi útjára Szilágy vármegyétől (l. Lev. I. 103, 118; Ady L. 93—4; Bölöni 181; Eml. I. 179, 191, 318, 323, 359, 361, II. 118). Pályája derekán országháborító hírével úgyis hiába fordult volna ilyen kéréssel a hivatalosságokhoz. Egyszer, 1911 tavaszán Párizsból mégis folyamodott pénztámogatásért gróf Zichy János kultuszminiszterhez, de válasz helyett csupán kurta elutasító üzenetet kapott. Hazaérkezve gögös önérzetű levélben utasítja vissza a miniszter sértő magatartását, amely növelte hasztalan megalázkodásának keserűségét (l. Lev. II. 137, 141—2, 147, 153). Egy év múlva, 1912 augusztusában, nyilván szanatóriumi költségeire, Canossát járva, ismét a kultuszminisztériumhoz folyamodott, Balogh Jenő államtitkár útján, aki jóindulatúan ígérettel bízta, de az ügy sokáig elhúzódott, s valószínűleg ezúttal is eredménytelenül zárult (l. uo. 185, 191; de vö. Ady L. 164).

Valóban Budapest főváros volt az a hivatalos közület, amely Ady mecénásának mondhatta magát. 1909-ben pályázat alapján neki ítelték a 2000 koronás Ferenc József jubileumi díjat (l. Hegedűs Nándor: Ady elnyeri a főváros

szépirodalmi díját. 1959. ItFüz 26.). E siker teremtette kapcsolat révén fordult azután később Ady alkalomszerűen, pénzbeli segélyért a főváros illetékeseihez. A szociálpolitikai, majd 1911-től a művelődési ügyosztály vezetője a sokoldalúan tehetséges és tevékeny dr. Wildner Ödön — tanácsjegyző, majd tanácsnok — volt. Mint a Huszadik Század körének egyik főembere, az eszmeközösség révén Adynak híve és támogatója, már a pályázat előadójaként is. A költő bizalommal fordulhatott hozzá kéréseivel, amelyeket liberális szellemű főnöke, a Budapest fejlődésének egyik fénykorát megteremtő Bárczy István polgármester is támogatott, személyes gesztusként is; ő lesz 1915-ben Ady és Boncza Berta összeeskötője (I. Lev. II. 177; Kovalovszky: Budapest 1978/11. 20—1).

Liber Endre neve sem a pályázattal, sem a segély-ügyekkel kapcsolatban nem tűnik fel a forrásokban; kora és kezdő hivatali beosztása (fogalmazó) folytán csak mint ügyintézőnek lehetett szerepe, a segélykiutalásokban. A sír-émlék körüli bonyodalmakban azonban, már mint tanácsnoknak, valóban nyomós szava volt.

Még egy közületi, de hivatalosnak nem tekinthető forrás nyújtott segítséget Adynak, ha nagyon megszorult: a Magyar Írók Segélyegylete. Főtitkára, Kozma Andor mindig megértő és őszinte szívéllyességgel igyekezett Adynak ilyen kérését teljesíteni (I. Ady L. 164, 235; Scheiber Sándor: ItK 1961: 78—9; Lev. I. 432, II. 244, 513—4, 612).

Steinfeld Nándor, Ady titkára (I. 591; Lev. II. 611) 1914 novemberében vult be katonának, ekkor találkozott Csorbával (I. Lev. III. 113—6, 382, 401).

Ady 1916 tavaszi szanatóriumi tartózkodásáról: 623—86. Csorba közlése újabb erősítő adalék Ady vitatott játék-hajlamához, ill. kártyakedveléséhez (I. Lev. I. 115, 174, 191, III. 389, 397; Ady L. 100 j., 205; Földessy: Újabb tan. 83; Eml. I. 155—6, 166, 209, III. 376, 619, IV. 20; vö. *Öreg öcsém mondja*; I. Ady-Múz. II. 187).

Hogy a jól megválasztott Ady-versek milyen nagy hatást keltenek egyszerű emberekben is, mutatja Csorba próbája: a tanulatlan, vers-tudatlan katonák azonnal ráéreztek az ő sorsukról és hozzájuk szóló költői szavak mély emberi igazságérvényére; ebben nagy része volt természetesen a helyzet-hangulatnak is.

Hogy a beteg Adyt az őt fölkereső Csorba egyenruhájának látása is haragra és hirtelen indulatos, ruhaszaggal mozdulatra ingerelte, mutatja irtózását mindentől, ami a háborúra, katonáskodásra emlékeztette (vö. 664).

Csorba első Ady-szobra (Góg és Magóg fia, 1913) egy arcban és hatalmas felsőtestével Adyra emlékeztető, feszült tartású erőteljes férfiak (l. Ecsery: i. m. 7., 4. sz. kép).

A Tihanyi Lajos-féle Ady-arckép esete nyilván tévedések és torzítások keveréke. A festő valóban készített portrét Adyról 1918 februárjában (?), a kontúros rajz a már erősen hanyatló egészségű Adyt ábrázolja, megtört arcán nyoma sincs a régi férfiszépségnek — bár ebben része lehet Tihanyi sajátos ábrázolásmódjának is. A kép Ady otthonában készülhetett, mert a költő hálóingben, házikabátban van. Király István elemzése megeleveníti Bölöni emléke és a kép alapján Ady akkori testi-lelki állapotát (l. Intés II. 393—4). A rajzot Tihanyi nyilván sokszorosította, különböző közléseiről tudunk (Bölöni 369; l. Bibl., 98., 6568., 6698., Kieg. 407. sz.). Ha Ady birtokában az eredeti volt is, képtelenség az ár, amit Csorba szerint Ady fizetett érte. Egy másik képről lehet szó. Adynak két festménye volt Tihanyitól; az elsőt, egy nagybányai intérieurtt 1910-ben ajándékba kapta, egy balatoni tájképet pedig vásárolt tőle, amikor a pesti lakást berendezték. Ezért fizethetett ötszáz koronát Ady, mert a vásárt makacs, évődő alkudozás kísérte, mint Bölöni elmondja (212—3). A nagybányai kép körül egyébként kellemetlen családi vita támadt; Ady ugyanis, nem lévén akkoriban saját lakása, Lajosékra bízta a festményt. A Veres Pálné utcába költözvén, Csinszka biztatására visszakérte, ami sértődéssel járt (l. Vitályos 69; Adyné 361—2). Csorba a balatoni tájképet láthatta Adynál (a Petőfi Irodalmi Múzeum, ill. a Veres Pálné utcai Ady Emlékmúzeum tulajdona), de tudatában a Tihanyi-féle Ady-portré élt, s — talán személyes indítékú malíciával, amely érzik sorain — ezt sózatta Adyra 500 koronáért. — Adynak a képzőművészettel, ill. művészekkel való kapcsolatáról l. Ady L. 134; Bölöni 88—9, 94—5, 212—3; Horváth Béla: Czigány Dezső Ady-képei. 1977; Eml. III. 40, 50—60, 456—9, IV. 328, 341—4, 544—6, 549, 560—2; Ady: Művészeti írások. (Szerk. Vezér Erzsébet). 1987; Bibl. 403; kötetünkben: 693, 699, 700.

Ady és Bartók személyes megismerkedése 1912-ben történt (l. Demény János: MHírl 1971. márc. 27.; uő: MZene 1971/1. 11—8; uő: It 1977/4. 967—88; kötetünkben: 694). Balázs Béla egy mesejátékot tervezett Ady és Bartók közreműködésével (l. Pesti Színpad 1913. nov. 16.; Demény János: Tiszatáj 1964/7.; Eml. IV. 585—6. Bartók Ady-zenésítéseinek irodalmát l. Bibl. 345, Kieg. 422; szellemi rokonság-kapcsolatukat is számosan méltatták és elemezték (l. uo.).

Ady fesztelen, nemtörődő magatartásáról látogatói előtt — igaz, még bohém szálló-lakó korában, másnapos hangulatú szobájában, l. Eml. III. 401, 602.

Kafka Margit 1918. dec. 1-jén halt meg. Bár Csinszka titkolta a hírt, Ady bizonyára nem csak a lapokból értesült a haláláról; a megszokott kép — az ágyát elborító újságok — csillapíthatatlan hírszomját, beidegzett érdeklődését is jelzik. A halálhír lesújtó hatásáról: Vitályos 71; Ady L. 237; Révész: Ady trag. II. 134, ill. Ady-tril. 298; Dénes Zsófia: Úgy, ahogy volt (és...) 1974. 154, ill. 206 (1981).

Ady és Kafka barátságáról: Lev. I. 413, 435, II. 503; Vitályos 67; ÖPM X. 59, XI. 139—40, 148, ill. Publ. III. 264, 529, 552—3; Ady-Múz. I. 119, II. 201—2; Földessy: Újabb tan. 87; uő: Mind. tit. 175, 206; Bölöni 212, 221, 257—8; Adyné 103—4, 245—58; Fenyő 133, 411; Dénes Zsófia: MHírl 1968. dec. 1. és i. h.; Király I. 139, 582; uő: Intés II. 503; Eml. III. 664, 669, IV. 99—101, 510—9, 591, 633, 698; Kaffkának „küldött” versek: *Nő-kergető, fényes hazugság, Vágyini hogy szeretnék. A Kérdés kék szemekhez* címzettjének vitás kérdéséről: Eml. IV. 633, 683, 698—9.

Adynak betegsége utolsó szakaszában jelentkező öngyilkossági gondolatait említi Révész is: i. m. II. 127, ill. 293.

Képzlet szülte históriának hat az éléskamra feltörése, Ady fékezhetetlen italvágyának megdőbbséget megnyilvánulásaként. Hasonló kísérlet nem lehetett ugyan idegen tőle; talán ilyen italszerző próbálkozás következménye a konyhában történt elcsúszásból eredő bordatörés 1918 tavaszán (I. Vitályos 55; Révész: i. m. II. 55, ill. 252). Csorba elbeszélése azonban mégis hihetetlen: 1) ha Csinszka akkor esetleg el is ment volna hazulról, nem hagyta magára a beteget, hisz Vonyica ott volt a lakásban, s vigyázott Adyra; 2) miért lett volna bezárva az éléskamra?; 3) az ajtófeltörés zajára a háziak rögtön előfutottak volna. Az elhatalmasodó alkoholkényszer erejét példázni kívánó történetből csak a motívumot fogadhatjuk el valóságnak, ténynek.

A „Baross utcai ház”-ra való utalásból arra következtethetnénk, hogy Ady talán gyanakodott: Csinszka Babitshoz ment, aki a Reviczky utca 7. sz. alatt lakott. Babits többször megfordult Adyék pesti otthonában, s Ady halála után Csinszkával meghitt kapcsolatba került. Viszonyuk szerelmes barátság volt, s körülbelül egy évig tartott. Itt is Csinszka volt a céltudatos kezdeményező, házasságra számítva, de az aggályoskodó Babits, bár őt is megbűvölte Csinszka különös egyénisége, végül visszatorpant attól, hogy mint férj, Ady örökébe lépjen. (Talán az *Aki helyemre áll* átkai rettentették el?) E kapcsolat történetét dokumentumok (versek, levelezés, stb.) közlésével Gál István foglalta össze (Babits és Csinszka. 1979. A Nyomdaipari Szakközépiskola kiadványa. Sajtó alá rendezte Téglás János). Csinszka levelei az OSZK-ban; ellenpárjukat a Babits-kézirat-katalógus regisztrálja.

Nem tudjuk, Szabó Dezsőnek milyen légyott-históriájára utal Csorba; valószínűleg tőle hallott valami rosszmájú, célzatos híresztelést. Az írónak Csinszka iránti gyűlölködő ellenszenvé irodalmi formában is megnyilvánult: Segítség! c. regényének (1925) egyik nőalakja, Visky Sára Csinszkanak leleplező szándékkal s a kegyetlen gúny túlzásával torzított mása (I. Király: Intés II. 406).

Ady Lajos valóban sokat zaklatta bátyját az októberi forradalom után, hogy a becsvágya előtt hirtelen megnyílt érvényesülési lehetőségekre építse karrierjét Ady befolyásos barátai révén. Önző erőszakosságával keserűséget és izgalmat okozott az egyre betegbb s védekezni, ellenállni képtelen költőnek, aki kezdetől fogva gonddal és szeretettel segítette Lajos boldogulását (I. Vitályos 71—2, 107; Ady L. 238—9; Bölöni 343—4, 351; Bustya: Egy „szembesítés” hitele. Igazság [Kolozsvár] 1975. nov. 9., 16., ill. Robotos: Szembesítés 288—9; Király: Intés II. 400—1; Eml. I. 142—7, 158, II. 427, 452—4, 619—23, 627—9, III. 303—6, 336—7, IV. 12, 36; kötetünkben: 360, 378).

Endre és Lajos viszonyának föltárása — s Lajos egyéniségrajzának kibontása — az Ady-problémakör fontos témája. A kérdés gyökerei közös gyermekkorukba, nevelkedésük körülményeibe nyúlnak le (a család viszonyai, anyagi helyzetük, szülői becsvágy, apai és anyai érzelmeik megoszlása a két fiú közt stb.). Természetesnek vehető, hogy a nagyobbikat, Endrét akarták taníttatni, hogy kitörhessen a falusi-paraszti sorból és sorsból, s benne megvalósuljon a család fölemelkedésének kemény szándéka: Ady Lőrinc álma: a megyei karrier...

A kisebbik fiúval, Lajossal szerényebb terveik lehettek a szülőknek: őt a zilahai polgáriba adták. Kitűnő tanulmányi eredményében ígéretes jövőt látva — bátyja nem jeleskedett így a gimnázium alsó osztályaiban —, harmadikosnak már átíratták a Wesselényi Kollégiumba (I. Eml. I. 306, 322—3). Úgy látszik, Lajosban a neki szánt második hely csüggesztő letörtség helyett inkább makacs ambíciót, versenyző becsvágyat keltett föl. Ebben nyilván ösztönző része volt annak is, hogy melllette bomlott ki a nagydiák Endre vezérkedő egyénisége és nimbusza — már a poétai is. Később csábíthatta őt Endre újságíró-bohémeméletének színes világa, könnyed mozgékonyága is, bár látta árnyoldalait, és hogy mennyi keserű csalódást okoz bátyja a szülőknek.

Talán ezért is igyekezett Lajos a maga helytálló magatartásával ellensúlyozni és jóvátenni a törést, amely Endre útjának félresiklásával támadt a család reményeiben. Bár ifjúkorában vele is volt elég baj, fékezni törekedett a benne is fészengő szertelen hajlamokat, s végtére bátyja életvitelének „polgári” ellenpéldája lett. Uralkodó vonása maradt azonban az érvényesülésre törő, szerepet igénylő becsvágy. Endre felívelő hírneve is bizonyára ösztönös vetélkedés-

re, kiemelkedésre sarkallta, s mikor Pestre került, az ő nevébe fogódzva, az ő révén szövődő kapcsolatokkal élve, maga is befolyáshoz és szerephez jut. Ady megannyi bizonyosságát adta az idősebb testvér felelős gondoskodásának, féltő-pártfogó szeretetének, Lajos pedig odaadó ragaszkodással, gyakorlatias segítőkészséggel viszonzta ezt. A költő életenergiáinak hanyatlásával azonban mindinkább fölébe kerekedett, s bizalmas szerepének örvén szinte önkényeskedő magatartással, agresszív akarnoksággal. Ez viszont ingerelte Csinszkát, aki mint feleség, elsősorban tartott jogot ahhoz, hogy Ady ügyeiben szava legyen. Ez lett aztán egyik forrása a köztük támadt feszültségnek, majd a gyűlölkedő családi háborúságnak.

Kétségtelen, hogy Endre és Lajos kölcsönös segítőkészsége őszinte, ragaszkodó testvéri szeretetből fakadt. Viszonyuknak azonban rejtettebb motívumai is lehettek. Endre, a maga gyermekkori „elsőbbségére” emlékezve, akaratlanul is bizonyos önvádat, lelkipurdalást érezhetett öccsének akkori „mellőzése” miatt, s támogató szeretetével mintegy elégtételt, kárpótlást kívánt adni neki. Lajosban pedig, bár Endre egyénisége, megérett zsenije őt is önkénytelen-önkéntes meghódolásra kényszerítette, a csodáló szeretet, az odaadó szolgálat buzgósa mögött ott lappanghatott mégiscsak a gyermekkori megbántottság emléke, sértődött és irigykedő féltékenység a szülők kedvezését élvező „nagyfiúra”, titkolt, öntudatlan és bevallatlan lázadás a mindennapi közelségben élő s elérhetetlen magasságba emelkedett testvér ellen. Kettős érzés viaskodott benne: a bátyja iránti csodálat és a rajongó büszkeség mellett a maga lázongó, de fölemelkedésre hajtó kisebbségének tudata. Magatartásának e rejtett, palástolt ambivalenciájára mutat egy lényének mélyére látó baráti jellemzés: „Megéreztem, hogy Lajos öntudatlan szabadságharcot vív a Bandi démoni fölénye ellen. Sohasem vívta meg, talán nem is tudott róla... Lajosban mindig volt egy titkolt tiltakozás a bátyja ellen, bár soha testvér testvért nem bálványozott jobban, mint ő Endrét.” (Ravasz 280—1)

A kérdés beható elemzéséhez adalékot kínálnak Ady írásai, a gyermekkort felidéző novellái (pl. *Az én elutazásom*) és a kortársi emlékezések, nyilatkozatok; l. pl. ÖPM I.² 57, 291, 373, 675, II. 283, III. 60, 206, 268 stb; Eml. I. 55, 137—47, 356, 377, 398, II. 451—4, 617—23. III. 302—8, 336—7, IV. 765; Dénes: Élet 68—9; uő: El ne lopd a léniát (és...) 147 (1978), ill. 255 (1984); Ady-né 35—45, 76—8, 133, 404; Révész: Ady életéről 134—5; Király: Intés I. 421, II. 477—83; Ravasz 67—8, 279—88; Lev.; Vitályos; Ady L.

Ady egészségi állapota november elejétől egyre hanyatlik; megviselik a forradalmi napok izgalmai, és elgyengíti a kezdődő láz, a spanyol-fertőzés, a tüdőgyulladás jele (l. Vitályos 71—2; Ady L. 236—7; Révész: i. m. II. 121—55, 167—75, ill. 290—312; Bölöni 348—9; Ady-né 371—2; Krúdy II. 64—75; uő:

Szobrok 200—1; Móricz: in: Eml. III. 608—9, 620—1). Időleges tudatzavarát, írásképtelenségét is említik többen: Révész: i. m. II. 129, 136, 158, ill. 265, 299, 315; Bölöni 349; Krúdy II. 71—2; Móricz: Eml. III. 620—1. — Csorba Vörösmarty-párhuzama Adynak ebben az időben Schöpflinnek tett megjegyzését idézi emlékezetbe: „Úgy érzem magamat, mint Vörösmarty, mikor A vén cigányt írta. . .” (I. Ady L. 232).

Csorba második, ülő Ady-szobrának terve és első változata 1918 késő őszen készült el. E gipszbe öntött kisplasztikából alakul majd ki (I. Tegnepok 392) a sírszobor.

Az Ady halottas ágyánál csoportosuló művészek, újságírók és fényképészek tevékenységéről, az ott készült rajzokról, halotti maszkokról, mintázott Ady-arcmásról részletes, összefoglaló ismertetést ad W. Somogyi Ágnes illusztrált tanulmánya (Tegnepok 361—416) és E. Csorba Csilla fényképnográfiája (uo. 456).

Csorba Géza kétséges szavahihetőségét — vagy mondjuk így: a tényeket felnagyító, kiszínező s átrendező képzeletét — jellemzi az Ady utolsó óráit vigyázó ápolónőtől (Papp Mária) „hallott” beszámoló a hajnalban bort rendelő, egyszerre fél litert fölthajtó, majd ápolónőjével pajzánkodó halálos betegről. S mindezt a csattanóért: Ady, önmagához méltón, borral és növel fejezte be életét. Több pesti lap közölt riportot, tudósítást a költő halálának körülményeiről (PN, Vörös Lobogó, A Nap, Világ, Déli Hírlap, Az Est, MHírl, Morsz, Népszava, PH, 8 Órai Újság stb.), de ilyen részleteket nem közölnek, s nyilván nemcsak tapintatból. — Utólag is több emlékező cikk idézi föl Ady utolsó szanatóriumi heteinek részleteit.

Ady zűrzavaros temetéséről a lapok szintén részletes tudósítást adtak (I. Bibl. 1124., Kieg. 462., 469., 471. sz.). Kortársi beszámolók, emlékezések, vélemények kötetünkben: 73, 515 stb.; Krúdy: Ady a szfinksz hátán. Morsz 1919. febr. 2. Szobrok 194; A magyar köztársaság almanachja. 1988.² 92. — A gyászbeszédek közlési helye: Babitsé: Forrás 1974. márc., 5—6, ill. Gál 72—4; Biró Lajosé és Jászi Oszkáré: V 1919. jan. 30. *Haypál Benő* búcsúztatóját kéziratból itt közöljük:

A szabadságghösknek örök fényben tündöklő példája a lelki szolgaság rozsdás bilincseit hatalmas erővel tördelte szét, s a boldogságkereső embernek utat egyengetett, amelyen az istenség kérdésének mélységeit és magasságait is bejárhatta. A sza-

badsághősök példájának, Pál apostolnak szavait írom e koporsóra: „A mi vitézkedésünknek fegyverei nem testiek, hanem Isten által erősek, nagy hatalmasságoknak lerontására.” A jobb jövődőt építő, jobb sorsokat készítő tudósoknak, művészeknek, költőknek, hívőknek fegyvere a lelki fegyver.

A kálvinista keresztyén a szabadság örök hőseinek vezetése nyomán igyekszik eljutni a szabadság fejedelméhez, Krisztushoz, a lélek diadalmas fegyvereinek fegyverkovácsához.

Kálvinista magyar volt Ady Endre; a magyar kálvinistaság termőföldjének ékes virága; azé a földé, amelyet százados, nehéz küzdelem szántottak, szenvedések sűrű könnyzápóra öntözött, szabadság tavaszi szellője ölelgetett, és isteni kegyelem napfénye csókoltatott. Az embereknek ebből a termőtalajból sarjadó fajtája úgy hordja magában az örök reformáció elvét, mint valami csontjaiban rekesztetett tüzet, amely pihenést nem enged, űzi, hajtja az embert, magasba törésre ösztökél, igazabb megismerésekre s tisztább hitre vezet el.

A pénzt csörgető és fegyvereit villogtató hatalom, az önmagát bálványozó tekintély ökle, átka meg nem törheti, meg sem állíthatja a benső tűz szent kényszere alatt élőket, mert ezek még az életet sem tartják drágának, csak hogy örömmel végezdhessék el a szolgálatot, amelyre őket az Isten bölcsessége elválasztotta.

A hatalom tobzódása idején a szolgálkává torzított lelkek miliói közt zúgott e kálvinista magyarnak a szava, mint a vihar, amely völgyeket süllyeszt, és hegyeket épít a tespedt vizek lomha hátán; máskor meg lágy harmóniában úgy zengett, mint a simogató szelídség költögetése.

És járta a kiválasztottak útját. A sziszegő irigység, a keményszavú tekintély, az önző féltékenység, a sáros kezű rágalom, a jólét asztalánál lakmározó szolgaság s a sötétség útonállói között emelt fővel, a kiválasztottak nemes fölényével járt.

Azt a kesergő féltést, amely remegve virrasztott a rajongva szeretett magyar fölött, az ébresztő szót, amely néha úgy suhogott, mind a dorgáló próféta vesszeje, félremagyarázták és ha-

zátlanak mondták azért, mert volt a szívének olyan könnye is, amellyel az emberiség szolidaritásának megtépett virágait öntözte.

A régi hatalmak szomorú áldozatai és eszközei ragyogó ceremóniák között, százados használattól fényessé kopott szavakban sokszor hivatkoztak az Istenre, olyankor, amikor a hatalmak az emberi jog s az emberi életek ellen valami nagy erőszak-tételre készültek, vagy valami nagy erőszak torát ülték — és hitetlennek mondták a költőt, aki azt vallotta, hogy az Isten dicsőségét és nagyságát nem a szenvedők néma jajszava vagy hangos panasza, nem a haldoklók nyögése és a halottak tömérdeksége, hanem a munkás, megelégedett, boldog emberek vidám éneke hirdeti.

Mikor az összeomlott régi rend urai védett állásaikból intézték milliók sorsát, s kiváltságos helyzetüknek oltalmazására törvényt szabtak a 18 éves magyar fiúk haláláról, és a bűnös tékozlás kezével szórták a nemzet szent értékeit, jövődjét, virágát a pusztító utálatosságnak, a háború bálványának ölébe, akkor gyáva volt, aki sírni mert. És én láttam Ady Endrét sírni a sírókkal. Sírt velem, s megértettem, hogy, mint a kelő napnak egész pompáját visszatükrözi egy kicsinyke harmatcsepp, bánatba hanyatló milliók szívének gyásza, fájdalma beleköltözhetik egy olyan könnycseppbe, amely az igaz szívből a tiszta szereteten keresztül szűrődik a becsületes ember szemébe.

A Krisztus követői nem testi életük épületén külső dísz gyanánt viselik a világmegváltás szimbólumát, hanem szívükben hordozzák a keresztet: azért szenvednek, mert szeretnek. A te életed másokkal és másokért való szenvedés volt. Sokáig egyedül, elhagyottan bolyongtál, s mikor táborra növekedett lelked megértőidnek száma, s oldalad mellett boldog, büszke hitvesnek szíve közepéből szállt feléd a szeretet fénye, melege, osztályrészed akkor is a szenvedés maradt: a rémület fájdalomával láttad, hogy durva, kíméletlen kezek tépik, sárba tiporják a világbékeség fehér palástját. Tested és lelked szenvedéseinek terhe alatt le-

roskadtál. Utolsó vándorutadra indulsz..., a halál sötét völgyén keresztül az égi béke templomába, az égi atya hajlékába. Távozzál békében! Utolsó vándorutadra rajongva szeretett nemzeded érted zokogása kísér, s ahova lelked szállt, a békesség és szeretet Urához emeli fel imádságát.

Jertek, testvéreim, boruljunk le a világok Ura, az emberek Atyja előtt, szenteljünk meg búsulásunkat, hogy ne legyen az reménység nélkül való, mint a pogányoké. Emeljük fel lelkünket ahhoz, aki a szenvedések talajába ültette éltünk gyökereit, aki a szeretet szenvedőinek könnyeit letörli. Imádkozzunk: [...]

Mulandóságnak és örökkévalóságnak szabad Ura, jó Atyánk! a csöndessé vált embernek néma lakóháza, a koporsó, hatalmas erővel hirdeti mulandó voltunkat, az emberek között való egyenlőségnek örök törvényét. [...] Mi, emberek testünkben hordozzuk a gyarlóságot. Gyarló gyermeked lelkének összeomlott porsátora nyugszik e koporsóban is. De, ha csak az vethet reá követ, aki maga bűn nélkül való, akkor emberi kéz ütötte seb nélkül jelenik meg örök igazságod és örök kegyelmed ítélszéke előtt.

A kegyetlen, ítélkező földről kegyelmed irgalmához, bűnbocsátó irgalmad ítélszékéhez emeljük fel imádságunkat: Hallgass meg, jó Atyánk, és adj lelkünknek békességet, szenvedő szívünket vigasztald meg, szent fiadnak, a Jézus Krisztusnak érdemeért, Amen.*

A búcsúztató szövegét — némi eltéréssel — Bottyán János közölte először, a meglepően sablonos esketési beszéddel együtt, a Ráday Könyvtár 1978-i Ady-kiállításának dokumentumai közt: *Confessio* 1979/1. 95—8, ill. Belényestől Segesvárig. 1987. 53—7. Haypál Benő nekrológot is írt Adyról az Új Reformáció 1919. febr. 2-i számában.

Bizonyára Ady születése ötvenedik évfordulójának közeledte volt az alkalom, hogy a főváros közgyűlésében jelentős súllyal képviselt szociáldemokra-

* A nagyon bizonytalan olvasatú ima-részből a kezdő és befejező sorokat idézzük.

ták fölvessek javaslatukat Ady sírjának méltó megjelölésére. 1927 januárjában határozták el pályázat kiírását, és bár vontatva folyt az előkészítés, az ügy iránti érdeklődést bizonyítja, hogy az év végére 83 pályamű érkezett be. 1928 júniusában hoztak döntést: Csorba Géza nyert megbízást a síremlék elkészítésére. Huzavona és gáncsoskodás akadályozta továbbra is a megvalósítást, s csak 1930. március 23-án kerülhetett sor a sírszobor avatására. A sajtóban s a hivatalos iratokban kísérhető nyomon a terv bonyodalmas és akadályos útja, s az avatóünnepség lelkesült visszhangját is megzavarták fanyalgó vagy elfogult megnyilatkozások (l. Bibl. 6521—49). Csorba pályaművének kialakulásáról l. Tegnepok 391—4.

Liber Endre (1878—1936) tanácsnok, a főváros szociálpolitikai és közművelődési ügyosztályának vezetője (1931-től alpolgármester) bizonyára fő hivatalos támogatója volt az ügynek. A főváros nevében ő leplezte le a síremléket, s megszólalt a szoboravatást követő vitában is (BH 1930. márc. 27.). Szívügyének vállalta a művészet pártolását, emlékeinek gondozását. Budapest szobrai és emléktáblái c. terjedelmes munkájában megírta, ill. összeállította a fővárosban található ilyen jellegű műalkotások történeti és topográfiai adattárát. (A könyv évjelzés nélkül jelent meg, a főváros egyesítésének 60. évfordulójára, tehát 1933-ban vagy 34-ben. Statisztikai Közlemények 69. kötet 1. sz.) Feltűnő talán, hogy épp ő nem szól e könyvben az Ady-síremlékről; a számbavétel azonban csak a köztéri műemlékre terjed ki, a temetők számtalan művészi értékű alkotását mellőzi, így Adyét is.

Pedig ez a költőnek első, nyilvános helyen lévő szobra, ha síremlék jelleggel is. Az emléktáblák már 1924-től kezdve megsokasodtak, rendszerint hívek és barátok kezdeményéből, de igazi, méltó Ady-szobor — különféle szerényebb, helyiérdekű megoldások után — csak 1960-ra született meg, szintén Csorba Géza műveként, a budapesti Liszt Ferenc téren. Hogy a szoborállítás gondolatát érthető módon elhárító haladás-, tehát Ady-ellenes világ letűntével az Ady nevét és eszméit eleinte harsogó büszkeséggel valló és vállaló népuralmi, szocialista rendszer is miért odázta el ily sokáig Ady egyetemes nagyságának, páratlan művészi és eszmei értékének a tisztelgő hódolat hagyományos formájában kifejezett elismerését és megőrkítését, magyarázható a változó ideológiai szempontok, aggályok és megfontolások húzd meg-ereszd meg taktikázásával. Az Ady-szobrok megírandó története egy váltakozó széljárású, viharos félszázad iránytévészto viszontagságait tárja elénk, s egyúttal jelképezi a költő klasszikussá válásának küzdelmes útját is (l. a Bibl. és a Kieg. Tartalommutatóját: 407: szoborakciók, ill. 425: szoborbizottság, szoboremelési mozgalom).

Az Ady-síremlékre 1927-ben kiírt pályázat és ennek bonyodalmai során gyakran szerepel a sajtóban *Csorba Géza*. Ő maga is többször nyilatkozott

munkájáról és ennek Adyval kapcsolatos művészi problémáiról. Két ilyen valomásából idézünk:

Sok mellőzéssel, ellenséges indulattal kellett viaskodnom, míg pályamunkámmal érvényesülni tudtam. A pályázaton a rengeteg konkurrens között régi, fémjelzett, hivatalból támogatott nagyságok is voltak. Nekem kétszer kellett versenyeznem, de végre is első helyen fogadták el az én kompozícióm.

Ifjúkorom óta foglalkozom Ady költészetével. Rajongója voltam, legkedvesebb témáimat az ő költészetének távlataiból vettem. Egyik jelentősebb kompozícióm a Góg és Magóg eszmemenetének szobra — egy erőből duzzadó, merész mozgású ifjú akt.

— »Szabad-e Dévénynél betörnöm Új időknek új dalaival?« — kérdi Ady, s ezt a merész betörést a magyar literatúrába, a fiatal, próféta lelkű Adyt kívántam megörökíteni, és mikor annak idején a kész munkát Adynak bemutattam, könnyezve ölelt magához, s ismételve mondotta:

— Igen, Gézám, ez vagyok!

A pályanyertes emlékművet úgy gondoltam el, hogy benne kulmináljon a magyarság őseréje és bukása. Adyt, a hőroszt akartam megörökíteni, ki mint a magyarok Mózesé, le akar ütni fajtájára, de keze visszahull. Nem igaz, hogy Ady destruktív vagy enervált lett volna. Szerette fajtáját, intette, korholta, óvta, de leütni nem tudott rá, s ökölbe szorult keze a sziklát tördesi... A megoldott Ady-problémát igyekeztem megörökíteni.

A pályamű elleni egyik észrevétel az volt, hogy sír fölé nem lehet egy ilyen emberalakot ültetni; valami emblémával kell az elmúlást vagy a költészetet érzékeltetni. Ezzel az észrevétellel szemben utalok Michelangelo Mózesére, amely Gyula pápa sírján hirdeti az egyházfő ismert energiáját. Mondották, hogy Ady nem volt szép férfi, [?] pályaművem alakja tehát nem hű. De hisz én nem akartam portrét alkotni. Céltudatosan alkalmaztam a szép, fiatal arcot, hogy a temetőlátogatók a szomszédos sírok

sok vallási és kegyeleti jelképe közepette szinte felüdüljenek Ady sírjánál az erőteljes, ifjú, szép arc láttára.

A pályaművet 1919 elejére már a mai formájában elkészítettem. Szinte sorsszerű, hogy azon a napon, amikor az első öntvénnel éppen Adyhoz igyekeztem, hogy bemutassam neki, hírről hozták, hogy nincs többé... Abban a percben hunyt el, amikor a mű kikerült az öntő keze alól. Milyen misztikus és jelentőségelteljes, hogy lelke elröppenvén, abban a percben lett kész az ő prófétai hivatását hirdető örök forma...

(Nagyvárad 1928. júl. 13.)

*

Talán szobrásznak kellett jönnie, aki márványba testesítve megmutassa Adyt és a jövőendő költők útját. — Ady spontán formaművész, mint Michelangelo. Nincsenek fiktív formái, minden résznek külön ritmusa van, amely annyira egyéni és sajtós, hogy ha szöveg nélkül mondják vagy dúdolják, akkor is fel lehet ismerni, hogy ez Ady-strófa. Illusztrálni sem lehet Adyt, mert az ő költői képzeletét nem lehet megrögzíteni. Toldit lehet illusztrálni, mert az nem a lélek expresszív megnyilvánulása; Ady szikrázó látomásait azonban nem lehet ecsettel visszaadni.

Hivatásomnak tartom, hogy nemcsak Ady sírját készítsem el, hanem megfaragjam az egész Magyar Pantheont, benne mind a nagy magyar géniuszok szobrát.

(Literatura 1929. ápr., 128—31)

Csorba Géza Ady-szobrainak művészeti értékelését l. Elek Artúr: Ny 1928: 331; Kárpáti Aurél: Ny 1930: 665; Genthon István: Műparművészet 1930/5—6; Kovalovszky Márta: Kritika 1977/11. 23—4; W. Somogyi Ágnes: Tegnapiok 389—99; Ecsery: i. m. 8, 15—7, 22, 24—6.

Az Ocativan Goga tulajdonába került csucsai Boncza-birtokról szóló hirdások, leírások: Kunszery Gyula: MN 1941. aug. 27.; Eml. II. 578—80, kötetünkben: 142—50, 160.

Ady Lőrinc 1918. szeptember elején járt Csucsán: kenyérnek való búzát vitt szekéren, titokban a csucsai háztartás számára (l. Lev. III. 199; Ady L. 227; Adyné 368—70; vö. Hársak 337).

E látogatásra utal Csorba emlékezése, nyilván Tápay-Szabó László (a „csilagos Szabó”) cikke nyomán (Lőrinc bácsi a kastélyban. PN 1929. ápr. 28.), amely ironikus képet rajzol a munkának és gazdaságának élő egyszerű falusi emberről (l. Adyné 370). A gúnyos írást Csinszának az Ady család iránti ellenséges indulata sugalmazhatta, a részletek forrása nyilván az ő közlése; bárátñoje volt ugyanis Tápay-Szabó Gabriella, az író leánya.

Ady elpusztított Bibliájának sorsa tisztázatlan, ellentmondásos (l. 526); Csorba az elégetésnek Csucsához kötődő történetét Révész könyvéből vehette (Ady trag. II. 88, ill. Ady-tril. 271).

„RÖVID, KIS BÚCSÚZÓ”

A még Adyt őrző, egykori Zilahra emlékezve

Kötetünk utolsó fejezetéhez, bár itt már csak a magam nevében szólok, szintén Adytól kölcsönzők címet (a *Margita élni akar* befejezéséből), s ha visszarévedek a távoli kezdetre, rezignáltan kell ráeszmélnem, hogy — ha Földessy Gyula Ady-árvának mondotta magát — én veterán Ady-rokkantnak tekinthetem magam.

1937 végén, Ady Lőrincné halálakor írtam első Ady-vonatkozású cikkemet, s „műkedvelő” érdeklődésem számontartásának tulajdoníthatom, hogy 1957 májusában, Ady születése 80. évfordulójának közeledtével, számba véve a sürgető feladatokat, az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete megbízott a még élő kortársak emlékezéseinek gyűjtésével. Lelkes könnyelműséggel vállaltam a munkát, nem sejtván, hogy a rövid távúnak látszó terv kötetekké fog duzzadni, a rá szánt egy-két év pedig évtizedekre nyúlni. Viszont, mintegy jutalom-kárpótlásként, szinte valószínűtlen élmények sora volt ez a nyomozás: találkoztam a múltból megelevenedő irodalomtörténettel; a föl kutatott és megszólaltatott kortársak közt — gyermekkori pajtástól az utolsó hetek néhány tanújáig — ott voltak Ady „nagy” barátai és életének közeli ismerői: Bölöni György, Brüll Berta, Dénes Zsófia, Dutka Ákos, Fenyő Miksa, Földessy Gyula, Hatvany Lajos, Horváth János, Lengyel Géza, Lesznai Anna, Lukács Hugóné, Muth Mihályné (Vonyica), Papp Aurél, Varga Ilona...

A gyűjtés pedig egyre tágabban ágazott szét, s kitűnt, hogy az élő tanúk vallomásain túl milyen sok figyelembe nem vett, lap-

pangó életrajzi jelentőségű kortársi közlemény, dokumentum található a régi lapokban és a kéziratárakban. (Vitályos László és Orosz László folyamatos Ady-bibliográfiájával csak 1972-ben indult meg a hatalmas, szinte áttekinthetetlenül szétszórt anyag föltárása.) Ennek a kínálkozó többletnek mellőzése felelőtlen, káros mulasztás lett volna. A gyűjtés köre tehát már az első szakaszban kiszélesedett, s a lektorok és szerkesztők helyeslésével a további kötetekben is érvényesítettük a bővítésnek e módját, a szükségszerű korlátozással. Az anyag így jelentősen felszaporodott, s ez időben is elnyújtotta a gyűjtőmunkát. A kötetek megjelentetését azonban nemcsak ez lassította, mert nem egyszerűen a szövegek közléséről volt szó, némi jegyzettel; a tudományosság igénye szerint és a jövőbeni felhasználás érdekében szükségesnek véltem, hogy — a közlés őszinte nyíltságát nem korlátozva — minden mondatot ellenőrizzek a hitelesség szempontjából, s ha kellett, az emlékezéshez kapcsolódó jegyzetben megkérdőjelezzem, helyesbítsem vagy cáfoljam, és a kérdésre vonatkozó további részlettel, magyarázattal, utalással kiegészítsem. Az emlékezések súlya, információértéke természetesen igen különböző, de minden mégoly jelentéktelen közleményt is mintegy a kritikai kiadás kívánalmainak megfelelően tettem közzé, így a jegyzetek terjedelme rendszerint jóval meghaladja az alapszövegét. Igyekeztem mindent egybehordani — kiegészítő megjegyzésben, utalásban stb. —, ami az olvasó s főként a kutatás, felhasználás számára érdekes, ill. hasznos lehet. Ez a sokszor öncélúnak, fölöslegesnek, túlzottnak látszó filosz-igényszerű magyarázza és menti jórészt a kötetek megjelenése közti szokatlan időtávolságot. (És talán az is, hogy mindezt csak „mellékesen”, más jellegű, nyelvészeti tervmunkák kötelezettségébe szorítva, szabad időmben végezhettem, a magam „mulatságára”, egyszemélyes munkaközösségként.)

Az emlékezések tárgya vagy egy-egy részlete — az írárok jellege folytán — sokszor fedi egymást, ezért a jegyzetekben is gyakori az ismétlődés: vissza-visszatérnek egyes témák, adatok,

utalások. Ez is részben a munka célja folytán, részben az olvasó kedvéért van így. A kötetek forgaói — főleg irodalomtörténészek, Ady-kutatók — nyilván nem folyamatos szöveggént olvasság végig a fejezeteket, mint egy regényt, hanem kiemelve egyiket-másikat, érdeklődésük, az elemzett kérdés vagy a keresett adat szerint. Az egyes emlékezéseket tehát önálló szöveg-egységnek vettem, s külön jegyzetapparátussal láttam el, hogy az olvasó a vonatkozó magyarázatokat, kiegészítéseket, szakirodalmi hivatkozásokat ott, a fejezet jegyzeteiben találja meg, s ne kelljen a kapcsolatos részleteket, adatokat másutt, esetleg előbbi kötetekben keresnie; a keresztutalások azonban emellett behálózják az egész anyagot, és a tárgymutató is ad további tájékoztatást. Ha azonban a másutt már kifejtett magyarázat, kiegészítés megismétlése hosszadalmas volna, vagy pedig több helyen is tárgyalt, ill. érintett kérdésről van szó, általában csak utalunk a legtöbb információt nyújtó vagy összesítő helyre.

Az emlékezésekben és jegyzeteikben sok részletet talán fölöslegesnek is érez az olvasó. A témából kiágazó, hozzá kapcsolódó kérdésterületekre vivő ösvények, a (mellék)szereplőkre vonatkozó közlések öncélúnak látszhatnak talán, de ami az olvasót esetleg untatja, hasznos lehet a kutatónak, és fordítva: ami az utóbbi számára közhely, másnak érdekesség vagy újdonság. E föltehető előnyért kockáztattuk a kitérők többletét.

A jegyzetek terjedelmi bőségét eredményezte az is, hogy igyekeztem felhívni a figyelmet az Ady-kutatásnak még mindig megoldatlan, vitás, tisztázatlan kérdéseire, sok elvégzendő feladatára: tudományos életrajz, napjainak kronológiája, utóélete, motívumkincse és mitológiája; szakosított bibliográfia, verskommentárok, a versek magyarázatos kiadása, teljes konkordanciátár, nyelvének tudományos rendszerű feldolgozása (szótár, stilisztika, jelentéstan, nyelvtan), verselése stb. Reméljük, hogy életművének és levelezésének a közeljövőben várhatóan lezáruló, filológiai igényű közzététele nyomán támadnak majd lelkesen „fölszánt” kutatók, akik ennek az őserdő-titkú világnak a

föltárására, térképezésére és megismertetésére áldozzák majd elhivatottságérzet táplálta energiájukat. Így születhet újjá a sajnálatosan elapadt (elapasztott?) Ady-kutatás és a „klasszikussá” avatott viharos életű, garabonciás lángésznek protokolláris-sá merevedett, formasággá szikkadt és szürkült kultusza.

A kötetekben közölt emlékezések Adyval kapcsolatos személyes élményekről, epizódokról számolnak be, életének valamely korszakából, helyzetek, találkozások, együttlétek, beszélgetések emlékét, benyomásait idézve föl; elsősorban tehát életrajzi értékük van, s Adyt, az embert idézik elénk, baráti, írói, társasági kapcsolataiban vagy éppen a közösségtől menekülön, önmagába zárkózva, folyton változó, villódzó körvonalakkal. Mint egy szeszélyesen váltakozó részletekből és finom, meglepő árnyalású vonalakból fokozatosan kibontakozó portré, úgy teljesedik elénk Adynak szélsőségesen ellentétes jegyeket mutató, különös, kiismerhetetlen alakja.

S mivel költő, íróművész áll az emlékezések középpontjában, természetes, hogy sokszor látjuk őt könnyed röptű munkában vagy a vajúdas keservei közt; az emlékező kortársak jelentőségteljesen számolnak be egy-egy vers születésének körülményeiről, ha épp tanúi lehettek világrajöttének. Az alkotásnak titokzatos, misztikum burkolta műhelyébe vélünk ilyenkor bepillanthatni.

E pont körül azonban ellentétes nézetek találkoznak és ütköznek össze. Egy filozofikus, elvontságokra hajlamos szemlélet az írói műnek, főként a versnek belső tényezőkből sarjadó, immanens eredetét vallja, s kétségbe vonja vagy jelentéktelennek tekint, lebecsüli az élet realitásának, az élményeknek a hatását és szerepét. A lélek nem szakadhat el a valóságtól, még az álomban sem, kétségbe vonhatjuk-e hát a külső tényezők, élményi hatások keltette érzések, gondolatok, benyomások, asszociációk és emlékképek szerepét az írói alkotás létrejöttében, ha esetenként más-más súllyal is? Az *életmű* szó jelképesen is kifejezi ezt a kétségbevonhatatlan összefüggést: az *életből* sarjad ki a *mű*. Különösen áll ez az olyan „*életes*” íróra, mint Ady, aki az irodalom-

tól elsősorban „emberi dokumentumokat” követelt, s elutasító viszolygással idegenkedett az „irodalmi” íróktól. Az életrajz szerepét vitató vagy lebecsülő szemlélet „kommentált biográfia” minősítéssel, kompromisszumos engedményként mégis hajlandó elismerni az élettények korlátozott jelentőségét; természetes, hogy a külső, élményi valóság a tudat szűrőjén keresztül, áttételekkel, módosulva és stilizáltan jelenik meg az írói-költői alkotásban: nem fénykép, de nem is absztrakt festmény. Az elemzés megvilágító magyarázata azonban az alkotás összetevői közt felkutathatja és hasznosíthatja az életrajzi elemeket, motívumokat is. Ezért, élet és mű összefüggéseit keresve, mindig utaltunk a tárgyalt vagy említett művek születésének körülményeire, feltehető valóságelemeikre, élménycsírákra, a készítő korviszonyokra és eseményekre. (A jegyzetek szerkesztésének szempontjait az első kötet előszava is kifejti.)

Az élő kortársaktól származó legtöbb emlékezés az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején gyűlt össze; ilyen évszámok állnak jó néhány közlemény végén, ez utolsó kötetben is. A gyűjtés és a megjelentetés közti jelentős időtávolság magyarázata egyrészt a sajtó alá rendezés munkájának hosszadalmas, időigényes volta, másrészt pedig gyűjteményünk szerkezeti, elrendezési elve: az emlékezéseket lényegében életrajzi vonatkozásuk időrendjében közöljük, súlypontjuk szerint illesztve be őket Ady élete főbb korszakainak megfelelő fejezetekbe; kiegészítésül hozzájuk csatlakoznak vagy a jegyzetekben kapnak helyet hasonló tárgyú, kisebb terjedelmű „pót”-emlékezések és közlések. Így hézagosan ugyan, de bizonyos folyamatossággal kapcsolódnak egymásba Ady életútjának szakaszai. Főként a legkorábbi, a legkevésbé ismert és föltárt időszakra, a gyermek- és diákkor éveire s a kezdő újságíró mindennapjaira vonatkozólag sikerült gazdagítanunk Ady életrajzát, új részletekkel kitöltve az eddig vázlatos képet.

*

Nem nézhettem Ady búvölő szemébe, csak képeiről sugárzott rám varázsuk, de mint személyes közelségbe került kortársai, én is beleszédültem vonzásának örvényébe. Ifjonti elszánásom volt, hogy felkutatom e szertelen, tragikus életnek minden zugát, táltos-ember voltának lélek-titkait, hogy megértsem és megértessem szavak sejtelmeibe burkolt megnyilatkozásainak borzongató üzenetét. Az élet sodra azonban más feladatok és kötelességek felé ragadott, s mikor ismét Ady közelébe kerülhettem, a magam választotta régi cél helyében egy váratlan feladat magaslott elém: a kortársi emlékezések gyűjtése és feldolgozása. Vállaltam, mert fontos és érdekes munkának éreztem, s nem látam előre, milyen erőpróbára szegődtem, s nem is sejtettem, hogy évtizedekre lekötöm magam, kényszerűen eltérítve más tervektől, céloktól. De a föltáruló bőség izgalmával és a helytállás elszántságával ástam magam előre a feltornyosuló anyag tömegében. Az eredményt nem fogadta különösebb figyelem, s meghatottan hálás vagyok azoknak a keveseknek, akik bátorítottak, biztattak és segítettek, s támogató érdeklődésükkel ösztönöztek a folytatásra. Erre szükségem is volt, amikor életnehézségekkel küzdve, a kötelességtudat parancsával kellett kényszeríteni magamat, hogy — a félbemaradás folytonos aggodalmával — koncentráljam erőmet, s ne veszítsem el a célbaérés reményét.

És most megnyugodhatok: sikerült a végére jutnom vállálásomnak, lezárnom az utolsó kötet kéziratát; ha jótékony kezek gondjára szorulna is, már sajtó alá bocsátható.

S ha föl akarom mérni a teljesítményt — persze csak a magam számára; az értékelés nem az én dolgom —, sajnálkoznom lehet ugyan, de szégyenkezni talán nem kell. Belenyugszom, hogy az eredmény felemás: nem írtam meg az elgondolt nagy Ady-életrajzot, csak építőanyagot hordtam össze és halmoztam föl hozzá, s a tervezést segítő jelzéseket tűztem ki az építkezési területen; ösztönzést szeretnék adni ezzel az előkészített terep és a felkínált anyagkészlet hasznosítására utánam jövő szerencsés

bátraknak, rátermettebb vállalkozóknak. S az elgondolt Ady-monográfia? Ott rejlik-lappang az is a kötetekben, elszórtan, ötlet-vázlatokban, téma- és problémajelzésekben. Lehet persze, hogy ennyi idő, harmincöt év alatt mindkettővel elkészülhettem volna, ha... De elcsábított, elnyelt és mostanig fogva tartott egy sürgetően fontosnak látszó vállalás és a becsülettudat. Remélem mégis, hogy nem lesz haszontalan pelyva-betűhalmaz, amit egybegyűjtöttem-halmoztam, hanem segít bővíteni Ady életének és korának ismeretét, s megannyi finom, rejtett vonással hitelesebbé, gazdagabbá tenni egyéniségének képét, megközelíteni proteusi lényének titkát. A jegyzetek pedig, ha nem oldják is meg, de érintik vagy jelzik az Ady-problematikának szinte minden kérdését.

*

Most látom, nem is olyan rövidre sikerült ez a búcsúzó; de úgy érzem, ennyit el kellett mondanom végezetül.

A *Margita* záróénekében, melytől e végszó címét vettem, hősnőjének köszöni Ady, hogy volt ereje és kitartása neki, a „rövidtávú” lírikusnak e szokatlan erőpróbához, verses regényhez: „*Mikor már untam, Te mondtad: előre*”. Én most neki köszönöm, hogy én is „*töretlen nyakkal*” jutottam a célba, a befejezésig. De hogy „untam” volna? Adyt és Krúdyt nem tudnám megenni. De azért kissé belefáradtam e harmincöt évbe...

1992. szeptember

Kovalovszky Miklós

MELLÉKLETEK, MUTATÓK

(A legújabb kutatások alapján a BBI (Könyvtár) által készített mutatók.)

Ady-brev.	Benedek, Marcel: Ady-brevetum I-II. 1928.
Ady L.	Ady László: Ady. Budapest. 1923.
Ady-Múz.	Ady-brevetum I-II. Szerk. Dóczy Endre és Földes Gyula. 1924-25.
Adyut	Ady László (Dóczy Endre Zoltán): Az ismeretlen Ady. 1942.
Alpár	Alpár Ágnes: A Győrújfalvi kálvária emlékei. 1900-1904. 1929.
Babits... lev.	Babits Mihály: Babits Mihály levelei. Szerk. Balogh György. 1930. II. kötet. Arany János Műemlék.
Benedek	Benedek István: Ady Endre emlékei és levelei. 1921.
BH	Benedek István.
Bibl.	Yáskó László: Ötven évvel Ady-bibliográfiára. 1930-1977. 1977. Budapest. BME.
BN	Benedek István.
Bokor	Bokor László: Ady Endre Zoltán és művei I-II. Budapest. 1930.
Bólyai	Bólyai György: Az új Ady. Budapest. 1934. Az új Ady. 1947. 1953. 1954. 1974. 1978.
Borcsy, Ady-életrajz	Borcsy Endre: Ady-életrajz és művei. Budapest. 1977.
Csánka	Csánka, Béla: Ady-életrajz. Budapest. 1930.
Dóczy Endre	Dóczy Endre: Dóczy Endre emlékei. 1940. 1967. 1978.
Dóczy Gyula	Dóczy Gyula: Gyula Dóczy emlékei. 1933. Budapest.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

(A jegyzetbeli utalások lapszámait a dőlt évszámmal jelölt kiadásra vonatkoznak.)

Ady-brev.	Benedek Marcell: Ady-breviárium I—II. 1924.
Ady L.	Ady Lajos: Ady Endre. 1923.
Ady-Múz.	Ady-Múzeum I—II. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula. 1924—5.
Adyné	Ady Lajosné (—Dénes Zsófia): Az ismeretlen Ady. 1942.
Alpár	Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901—1944. 1979 ² .
Babits... lev.	Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Kiad. Belia György. 1959. (Új Magyar Múzeum 3.)
Benedek	Benedek István: Ady Endre szerelmei és házassága. 1991.
BH	Budapesti Hírlap
Bibl.	Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia 1896—1977. 1972, 1980. Kiegészítő kötet: 1990.
BN	Budapesti Napló
Bóka	Bóka László: Ady Endre élete és művei I. A. E. pályakezdése. 1955.
Böllöni	Böllöni György: Az igazi Ady. Párizs, 1934. (Itthoni kiadásai: 1947, 1955, 1966, 1974, 1978)
Bustya: Ady-időrend	Bustya Endre összeállítása a <i>Mag hó alatt</i> c. Ady-versgyűjtemény függelékeként. Kolozsvár, 1972.
Csinszka	Csinszka: Életem könyve. Sajtó alá rendezte B. Lukáts Júlia. 1990.
Dénes: Élet	Dénes Zsófia: Élet helyett órák. 1940, 1967, 1976, 1980.
Dénes: Gyalog	Dénes Zsófia: Gyalog a baloldalon. 1965, 1980.

- Dénes: Hársak
Dutka
eml. (és) jegyz.
Eml.
Emlékezések
Erényi
Élirod
Fenyő
FM
Földessy: Mind. tit.
Földessy: Tan. elm.
Földessy: Újabb. tan.
Franyó
Fülep
Gál
Hatvany: Ady
Hatvany lev.
Hársak
Hegedűs: Ady Váradon
Hegedűs: Vár. nap.
Hírl
HSz
IrÚjs
It
ItFüz
ItK
Dénes Zsófia: Akkor a hársak épp szerettek...
1957, 1983.
Dutka Ákos: „A Holnap” városa. 1955.
...emlékezése (és ennek) jegyzete
Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről
I—IV. 1961, 1974, 1987, 1990.
Emlékezések. Irodalmi Múzeum 1. Sajtó alá ren-
dezte: Vezér Erzsébet. 1967.
Erényi Tibor: Szocializmus a századelőn. 1979.
Élet és Irodalom
Feljegyzések és levelek a Nyugatról. [Fenyő Mik-
sa emlékezéseit és dokumentumait] sajtó alá
rendezte Vezér Erzsébet. Új Magyar Múzeum
10. 1975.
Független Magyarország
Földessy Gyula: Ady minden titkai. 1949, 1962.
Földessy Gyula: Tanulmányok és élmények.
1934.
Földessy Gyula: Újabb Ady-tanulmányok. Ber-
lin, 1927.
Franyó Zoltán: A pokol tornácán. Bukarest,
1969.
Fülep Lajos: Ady Endre éjszakái és éjszakája. In:
Művészet és világnézet. 1976. 44—77.
Gál István (szerk.): Babits Adyról. 1975.
Hatvany Lajos: Ady I—II. 1959, 1974, 1977.
Hatvany Lajos levelei. Szerk. Hatvany Lajosné és
Rozsics István. 1985.
L. Dénes: Hársak
Hegedűs Nándor: Ady Endre Nagyváradon.
1956.
Hegedűs Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai.
1957. (Új Magyar Múzeum 1.)
Hírlap
Huszadik Század
Irodalmi Újság (Budapest, ill. Párizs)
Irodalomtörténet
Irodalomtörténeti Füzetek
Irodalomtörténeti Közlemények

Itóka 1	Itóka [Bölöni Györgyné]: Ady és Bölöni Párizsában. Szerk. Illés Ilona. 1974.
Itóka 2	Itóka [Bölöni Györgyné]: Ady Párizsban. Szerk. Robotos Imre. Bukarest, 1977.
Juhász-Eml.	Juhász Gyula 1883—1937. Szerk. Paku Imre. 1962.
Király	Király István: Ady Endre I—II. 1970, 1972.
Király: Intés	Király István: Intés az örökhöz I—II. 1982.
Kovalovszky: Tehetség és betegség	Kovalovszky Miklós: Tehetség és betegség. Ady patográfiájához. In: Orvostörténeti Közlemények 73—74. 1975. 103—26.
Krúdy	Krúdy Gyula: Írói arcképek I—II. 1957.
Krúdy: Szobrok	Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak. 1974.
Lengyel	Lengyel Géza: Ady a műhelyben. 1957.
Lev.	Ady Endre levelei I—III. Szerk. Belia György. 1983.
Lev. Hatvany	Levelek Hatvany Lajoshoz. Szerk. Hatvany Lajosné. 1967.
MHírl	Magyar Hírlap
Millok	Millok Éva: Fogoly a vártoronyban. 1968, 1977.
M. irod. lex.	Magyar irodalmi lexikon I—III. 1963—5.
MN	Magyar Nemzet
MNy	Magyar Nyelv
Morsz	Magyarország
MTA	MTA Könyvtára (kézirattár)
Nagy Andor	Nagy Andor: Tavasz Váradon. Regény a fiatal Ady Endre életéből. [1937.]
Nagy Endre: Kabaré	Nagy Endre: A kabaré regénye. 1935.
Nagy Endre: Várad	Nagy Endre: Várad—Pest—Párizs. 1958.
Népsz	Népszava
Népszab	Népszabadság
NN	Nagyváradai Napló
Ny	Nyugat
Nyr	Magyar Nyelvőr
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár (kézirattár)
ÖM	... összes műve(i)
ÖN	Ady Endre összes novellái. Szerk. Bustya Endre. 1961.
ÖPM	Ady Endre összes prózai művei I—XI. 1955—82. (I ² : 1990)
ÖV	Ady Endre összes versei I—II. Szerk. Koczkás Sándor. 1969, 1988.

ÖV 62	Ady Endre összes versei I—II. Szerk. Koczkás Sándor és Krajkó András. 1962.
ÖV 77	Ady Endre összes versei. Szerk. Láng József és Schweitzer Pál. 1977.
ÖV 89	Ady Endre összes versei I—II. Szerk. Láng József és Schweitzer Pál. 1989.
Péter	Péter László: Ady nálunk. Szeged, 1977.
PH	Pesti Hírlap
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum (kézirattár)
PIM Évk.	A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve
PN	Pesti Napló
Publ.	Ady Endre publicisztikai írásai I—III. Szerk. Vezér Erzsébet. 1977.
Ravasz	Ravasz László: Emlékezéseim. 1992.
Révész: Ady életéről	Révész Béla: Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről. 1922, 1924, [1925.]
Révész: Ady trag.	Révész Béla: Ady tragédiája I—II. 1924, 1926.
Révész: Ady-tril.	Révész Béla Ady-trilógiája. 1935.
Révész: Regény	Révész Béla: Ady Endre összes levelei Lédához és a nagy regény teljes története. 1942.
Robotos	Robotos Imre: Az igazi Csinszka. 1975, 1975 ² , 1980.
Rolla	Rolla Margit: Boncza Berta a nagy találkozás előtt. Új Írás 1981/2. 88—108.
Schöpfung	Schöpfung Aladár: Ady Endre. [1934,] 1945.
Sík	Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. 1928.
Szembesítés	Robotos Imre: Szembesítés. (Az igazi Csinszka és a könyv kritikai visszhangja) Bukarest, 1984.
Szle	Szemle
Tabéry	Tabéry Géza: Két kor küszöbén. Bukarest, 1970.
Tegnapok	Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról. Szerk. Láng József. 1977.
Újs	Újság
V	Világ
Varga	Varga József: Ady és kora. 1977.
Vatai	Vatai László: Az Isten szörnyetege. Washington, 1963.
Vezér	Vezér Erzsébet: Ady Endre. 1969, 1977.
Vitályos	Vitályos László: Ady—Léda—Csinszka. 1977.
VÚ	Vasárnapi Újság

ÉLETRAJZI — IDŐRENDI TÁBLA

Idő(pont)	Esemény
	1914
IV. 23.	Személyes találkozás Csucsán Boncza Bertával; levelező kapcsolatuk 1911 végén kezdődött.
V. 1.	A megismerkedés vers-visszhangja: <i>Vajon milyennek láttál?</i> (Ny)
VI. 6—12.	Ady második látogatása Érmindszentről Csucsára; vasárnap (7.) kirándulás Kalotaszentkirályra, hétfőn (8.) a váratlan fordulatú leánykérés.
VI. 16.	A boldog elragadtatás verse: <i>A Kalota partján</i> (Ny)
VI. 26—7.	Ismét Csucsán; házassági szándékukat levélben közlik Boncza Miklóssal.
VI. 28.	Ady beutazik Váradra, a Polgári Radikális Párt gyűlésére; délben a szarajevói merénylet híre.
VI. 29—VII. 1.	Barátaival Szatmárra megy, s ott tölt három napot.
VII. 1.	A szerelem „ditirambja” Csinszkához: <i>Minden nagy megújhodottságom</i> (Ny)
VII. 3—9.	Érmindszenti pihenő
VII. 10—21.	Csucsán, menyasszonyánál.
VII. 14.	Kolozsvárra mennek, hogy Boncza elutasító hallgatása ellenében megszerezzék az árvaszéki engedélyt.
VII. 16.	Búcsú a kalandozó múlttól: <i>Az elhagyott kalóz-hajók</i> (Ny)
VII. 20.	A körösfeketetői vásárban: jegykendővásárlás.

- VII. 22. Ady Zilahon át hazamegy Mindszentre. A háborús
vész híreiktől riadt falu élmény-hangulata s a jövő
jóslatos víziója: *Torony az éjszakában* (Ny aug.
16—szept. 1.)
- VII. 27. Ismét Csucsán.
- VII. 28. A monarchia hadat üzen Szerbiának.
- VII. 30. Ady és Csinszka Kolozsvárra utazik házasságuk
ügyében.
- VIII. 1. *Összebúvó félelem órái* (Ny)
- VIII. 12—18. Ady egy hetet tölt Mindszenten; háborús közlekedési
nehézségek.
- VIII. 20. Csucsára visszatérve zaklatottan várja ügyük rende-
ződését.
- IX. 5—15. Följut Pestre, hogy az ottani árvaszéknél kísérelje
meg sürgetni a döntést; barátaival találkozik,
ügyeit próbálja intézni.
- IX. 16—27. Megviselten visszaérkezve, Csucsán betegeskedik.
- IX. 28—X. 7. Érmindszenten; várja a fejleményeket.
- X. 4. A kolozsvári árvaszék megbízásából a csucsai jegyző
kihallgatja Csinszka hozzátartozóit a házasság
ügyében.
- X. 7. Ady visszatér Csucsára.
- X. 10. Meghal Malvina néni, özv. Kovács Károlyné.
- X. 16. *Mag hó alatt, És mégis megvártalak* (Ny)
- X. 28. Ady bemegy Kolozsvárra, fogorvoshoz és árvaszéki
nyilatkozattételre.
- XI. 12. Nagyváradra utazik, onnan 14-én haza Mindszentre,
ahol egy hetet tölt, s 21-én édesanyját is magával
viszi Csucsára.
- XI. 16. *Az eltévedt lovas* (Ny)
- XII. 1. *A halottak élén* (Ny)
- XII. 16. *A mesebeli János* (Ny)
- XII. 22. A remélt döntés helyett Boncza újabb akadályt tá-
maszt; Ady Pestre utazik, hogy ezt kivédje, de
eredmény nélkül tér vissza Csucsára.

1915

- I. eleje Ady Érmindszentre, majd Pestre utazik az elakadt házassági engedély miatt, s végső elszánással Tiszához fordul segítségért, de az elutasítja. Zaklatott lelkiállapotában és „szabadnak” érezve magát, belecsúszik régi életmódjába; megbetegszik, veronálmérgezést is szenved, s február közepéig a Városmajor Szanatóriumában ápolják.
- I. 24. *Levél helyett Gogának* (V); a háború felszította nacionalizmus veszélye ellen
- II. 16. *Cifra szűrőmmel betakarva* (Ny)
- III. közepe A kolozsvári árvaszék megerősített határozata a házasság engedélyezéséről.
- III. 27. Esküvő Budapesten; egy hetet töltenek fent. Húsvét-ra (IV. 4.) visszamennek Csucsára.
- IV. 18. *Szegény Zuboly emlékére* (V)
- IV. 28. Ady sorozása Tasnádon: alkalmatlannak nyilvánítja. Látogatás Csinszkával Érmindszenten és Zilahon.
- V. közepe Rokoni látogatások Kalotaszegen.
- VII. közepe Bölöni Györgyék Csucsán; velük körút Dél-Erdélyben (Brassó, Marosvásárhely, Szováta).
- VIII. 15. *Emlékezés nagy halottra (Jean Jaurès emlékének)*; a Galilei Kör gyászünnepére küldött vers (V)
- VIII. 16. *Intés az őrzőkhöz* (Ny)
- IX. vége Néhány napi látogatás Mindszenten és Zilahon.
- X. eleje Ady véleménynyilvánítása Gyóni Gézáról; levelét Rákosi Jenő közlésezi a BH-ban (X. 14.), s ezzel megindul — Gyóni ürügyén — a széles vitát keltő hosszú támadássorozat Ady ellen.
- X. közepe Névtelen följelentésre csendőrök keresik Adyt mint „katonaszökevényt”. Újra sorozásra áll Tasnádon; ismét alkalmatlan.
- XI. 16. *Ifjú szívekben élek* (Ny); Ady győzelemtudatának szárnyaló önérzetű megnyilatkozása a Rákosi-vitában.

- XI. 27. Tévedésből megint Tasnádra citálják Adyt; keserves utazás, Mindszentre, Zilahra, majd vissza Csucsára.
- XII. 20. A bánffyhungyadi felülvizsgálaton Adyt alkalmasnak minősítik és besorozzák.
- XII. 25. Ezt kommentáló írása: *Jeremiás siralmai* — mindig (PN)

1916

- I. 3. Zilahon, a váratlanul elhunyt Kincs Gyula temetésén; búcsúverse: *Kincs Gyula emlékének* (PN I. 28.)
- I. 16. *Őrizem a szemed* (Ny); hála-vers Csinszka-hoz, a bevonulás előtti várakozás nehéz napjaiból.
- I. 17. A mentesítő irat elakadt; Adynak be kell vonulnia a kolozsvári kaszárnnyába. Csinszka kiharcolja, hogy a fölmentést kint várhassák meg. A felszabaddultság örömeivel maradnak Kolozsvárt január végéig.
- I. 20. Adynak harcias válasza az Újság c. kolozsvári lapban, ottani konzervatív tekintélyek véleményére.
- III. 26. A Nyugat pesti matinéján felolvassa két új versét; Babits Húsvét előtt-jének megrázó hatása. A pesti időzés alatt megint leromlik Ady egészségi állapota, s be kell költözniök a Városmajor Szanatóriumba; anyagi nehézségek, kellemetlen bonyodalmak, Ady fellobbanása egy fiatal lány iránt, válás gondolata.
- VI. 1. *Nótázó, vén bakák* (Ny)
- VI. 10.(?) Hazatérnek Csucsára; Ady kedélye nyomott, tele betegségi panaszokkal.
- VI. 29. *Vallás és demokrácia* (V); a Rákosi-vita továbbgyűrűzése protestáns körökben.
- VIII. eleje Hosszadalmas pör kezdete a fölszámoló Nyugat Rt-vel; könyveit zárolják, felgyűlt verseire nincs kiadója.

- VIII. 27. Románia hadüzenete, csapatai betörnek Dél-Erdélybe. A menekülők áradata Csucsán át özönlik; a fejesztett nyomorúság zsúfolódó, tragikus képei és a segítő részvét izgalmai kétségbeesésig gyöttrik Adyt.
- X. 16. A rémségekből ocsúdó humánus hitvallása: *Ember az embertelenségben* (Ny)
- XI. közepe Néhány napos látogatás Mindszenten.

1917

- I. 5. Boncza Miklós halála Pestszentlőrincen; Adyék fölutaznak a temetésre, és március végéig Pesten maradnak, a hagyatéki ügyek miatt is.
- III. 1. *Emlékezés egy nyár-éjszakára* (Ny)
- IV. 1. *Készülés tavaszi utazásra* (Ny)
- IV. vége A Balatonra készülő Adyék Pesten töltenek két hetet.
- V. 10.(?)—VI. 10. Balatonfüreden üdülnek.
- V. 20. Egy napra Pesten; Ady a Nyugat matinéján szerepel.
- VI. 10—VI. vége Csucsára hazamenet két hétig ismét Pesten maradnak. Csinszka a felköltözés terveit készíti elő.
- VI. (?) Hosszas tárgyalások után szerződés Hatvanyval a kiadói jogokra és egy új verseskötetre; kezdődik a válogatás alkudozó vitájának keserves huzavonája.
- VII. Újabb bonyodalmak és izgalmak a katonai fölmentés körül.
- IX. 30. Ady szereplése a szegedi Tömörkény-émlékünnepen.
- X. Adyék Pesten; Boncza Miklós Veres Pálné utcai lakásának átvétele és berendezése.
- XI. 1. *Beteg századokért lakolva* (Ny)
- XI. közepe Beköltözés az új, pesti otthonba.
- XII. 24. Karácsonyra hazamennek Csucsára; január végén vissza Pestre, Török nagymamával (?), aki tavaszig fent marad.

1918

- I. 16. *Krónikás ének 1918-ból* (Ny)
- II. 24. Pestről Váradra; balsikerű szereplés az újságíróestélyen.
- III. 16. *Két kuruc beszélget* (Ny); a reményvesztés, céltalanság hangjának újabb, sorozatos megszólalása.
- VI. 22. (?) Adyék Csucsára utaznak nyaralni.
- VIII. Ady Lőrincné és Lajos csucsai látogatása; Ady betegskedik, depresszió, ismét válási szándékát emlegeti.
- VIII. vége *A halottak élén* c. kötet megjelenése.
- IX. 8. Bölöni cikke a kötetről: Ady, az örökké élő (V); Bölöniék néhány napot éppen Csucsán töltenek; kirándulás a feketetői vásárba (?)
- IX. vége Ady Lőrinc szekéren, lopva, gabonát visz Csucsára.
- X. 1. *Az utolsó hajók* (Ny)
- X. 23.(?), XI. 23.(?) A végsőig meghasonlott Ady széttépi Bibliáját.
- X. vége Jásziék hívó üzenete; a készülő politikai változás hírére Adyék fölutaznak Pestre.
- X. 31. Az őszirózsás forradalom; Tisza meggyilkolása.
- XI. 16. A köztársaság kikiáltása; Ady elkísérteti magát a parlamenti ünnepségre. Az utolsó vers: *Üdvözlét a győzőnek* (Ny)
- XI. 18. A Nemzeti Tanács üdvözlő küldöttsége Adynál.
- XI. 27. A Vörösmarty Akadémia előkészítő ülése; a beteg Ady már képtelen ellátni elnöki funkcióját.
- XII. A spanyoljárvány fertőzése egyre súlyosbítja Ady állapotát (orvosi vizsgálatok, konzíliumok).
- XII. közepe (?) Török nagymama a zavaros csucsai helyzet elől felköltözik Adyékhoz; mindnyájan megbetegszenek.
- XII. 24. Az utolsó karácsony, kissé enyhültebben.

1919

I. eleje

Ady Lajos követelődző-fenyegető erőszakossága.
Ady állapota súlyosbodik.

I. 11—12.(?)

Beszállítják a városligeti Park, ill. Liget Szanató-
riumba (Benczúr u. 47.).

I. 27.

Hétfő reggel 1/4 9-kor meghal.

I. 29.

Temetése szerdán délután; a Nemzeti Múzeumból
kísérik a Kerepesi temetőbe.

NÉVMUTATÓ

- Abafáy Gusztáv 9
 Ábrányi Emil 357, 368
 Ady Dániel 206, 224, 234, 245, 246, 252
 Ady Dánielné Viski Julianna 225, 227, 230, 245, 247
 Ady Endre (Ady unokatestvére) 207
 Ady Endréné I. Boncza Berta
 Ady János 247, 726
 Ady Lajos 12, 26, 48, 66, 73, 77, 123, 134, 154, 156—9, 165—7, 170—5, 200, 201, 203, 205, 235, 236, 238, 247, 252, 253, 254, 260, 261, 274, 281, 283, 286, 292, 294, 298, 306, 312, 314, 321, 330, 334—40, 359, 360, 363, 371, 372, 374, 375, 378—382, 384, 385, 403, 404, 406, 407, 411, 415, 423, 435, 441—3, 471, 472, 474, 481, 482, 484, 485, 487, 498, 511, 514, 519, 522, 523, 524, 526, 528, 530, 579, 580, 583, 587, 593, 610, 611, 614, 615, 625, 638, 654—6, 658, 660, 662, 664, 666, 676—82, 684—6, 696—8, 701—4, 722—4, 737, 746—52
 Ady Lajosné 49, 63, 68, 70, 74, 77, 79, 118, 151, 156, 158—60, 165—7, 170, 172, 174, 235—7, 253, 254, 274, 283, 286, 293, 307, 317, 321, 335, 338—40, 380, 382, 422, 423, 471, 480, 482, 498, 500, 523, 524, 526, 527, 529, 530, 610—2, 614, 655, 656, 661, 677—80, 682, 684, 686, 702, 703, 704, 722, 724, 748, 749, 759
 Ady László 726
 Ady Lila I. Séra Lajosné Ady Julianna
 Ady Lőrinc 147, 148, 156, 160, 165, 171, 206, 224, 230, 234, 247, 269, 273, 274, 293, 317, 318, 359, 365, 382, 415, 704, 725, 744, 750, 759
 Ady Lőrincné 115, 116, 134, 147, 160, 165—7, 171, 193, 199, 236, 247, 280, 293, 317, 338, 343, 359, 365, 382, 480, 524, 638, 698, 702, 704, 725, 738, 760
 Ady Mariska 138, 207, 208, 481, 487
 Ady Sándor 206, 219, 230, 247, 717, 726
 Alice 64, 66
 Alpár Ágnes 174, 521, 605
 Alpár Ignác 89, 149, 177
 Alszegehy Zsolt 415
 Antal Domokos 247
 Antal Iván 317
 Antal Sándor 517
 Ányos László 642
 Áprily Lajos 76, 77, 209, 210, 242, 714, 725
 Arany János 263, 269, 395, 407, 525, 550, 557, 728, 741
 Armence Mimi 492
 Asquith, Herbert Henry 594
 Asztalos Domokos 425, 433—6
 Babits Mihály 52, 159, 328, 337, 340, 343, 345, 367, 382, 408, 515, 517, 538, 544, 546, 551, 578, 579, 581, 590, 594, 600, 610, 664, 690, 698, 737, 741, 749, 752
 Baja Mihály 506

- Bakó Elemér 529
 Balássy Endre 265, 266, 271
 Balássy Julianna 271
 Balázs Béla 517, 610, 748
 Balázs Elemér 72
 Bálint Rezső 337
 Balogh Edgár 77, 212, 237, 240, 244
 Balogh Jenő 746
 Baloghy Mária 171
 Baltazár Dezső 574
 Bancsó Antal 558
 Bánffy grófék 61, 62, 151, 177, 184
 Bánffy György 85
 Bánffy Miklós 85, 257
 Bánhegyi Istvánné I. Szádeczky Margit
 Bánóczy László 742, 743
 Bános Tibor 203
 Bányai Anna 48, 237
 Bányai Elemér (Zuboly) 237
 Bányai Ernő 288, 290
 Bányai János 200, 375
 Bányai Lajos 247
 Bányai Lajosné 216, 223, 230, 237, 247
 Barabás Ábel 476, 477
 Barabás Árpád 48, 217, 223, 230, 237, 398, 413, 414, 416
 Barabás János 230
 Bárczy István 44, 270, 274, 293, 313, 314, 747
 Barcsay Domokos 474
 Baróti Dezső 46, 684
 Baróti Mária 59, 725
 Barrès, Maurice 555
 Barta János 529
 Barta Lajos 593, 687—8, 690, 691
 Bartha József 616, 626—630, 632—5, 647—9, 653, 656—8
 Bartha László 729
 Bartók Béla 278, 590, 687, 689—91, 694, 700, 701, 735, 748
 Bartók Lajos 628
 Bató Sándor 247
 Batthyány Lajos 67
 Baudelaire, Charles 350, 351, 631
 Bauer Ervin 517
 Bebel, August 618
 Bebesi István 529
 Beck Ö. Fülöp 198, 199, 740
 Bedőházy János 356, 376
 Békés István 690
 Belia György 238, 252, 258, 344, 433, 520
 Bem József 399
 Benamy Sándor 345, 369, 385
 Benczel Béla 385
 Bendetz Móric 58
 Bene Sándor 265
 Benedek Elek 173, 606
 Benedek Géza 725
 Benedek István 44—6, 51, 78, 145, 155, 158, 171, 274, 314, 684, 698, 704
 Benedek Károly 712, 713, 721, 725
 Benedek Marcell 517, 519
 Benedek Sándor 177, 179, 183
 Beniczkyne Bajza Lenke 87
 Béraneck, Mme 28—31, 55, 66
 Berda József 380
 Berde Károly 33, 34, 66, 67, 75, 93, 95, 96, 151
 Berde Mária 96
 Berény Róbert 346, 370, 693, 731
 Berényi Ferenc 320
 Beretvás Hugó 49, 278, 279, 727
 Berger Marcell 260
 Berzevichy Albert 658
 Berzsenyi Dániel 555, 557, 620, 713
 Bethlen Miklós 256
 Bethlen Ödön 297
 Biró Lajos 731, 746, 752
 Bisztriczky Józsefné Csutak Médi 66, 156, 681
 Bodnár György 691
 Bodon Pál 282
 Bodor Aladár 506, 546
 Bogdy I. Csintalan Róbertné
 Bohuniczky Szefi 171
 Bóka László 261, 273, 274, 411, 441, 442, 530, 532, 542
 Bokros Birman Dezső 147, 198
 Boncza Berta 11—13, 15, 18, 22, 27, 31, 33, 38—88, 91—9, 104, 105, 106, 109,

- 111—3, 116—37, 140—75, 178—83, 185, 197—9, 202—4, 210, 213—6, 219—22, 227—9, 231—8, 240, 244, 247—9, 251, 252, 255—9, 261, 269, 271, 272, 274, 277, 280—2, 284—292, 295, 296, 298—322, 325, 327—41, 343—5, 348, 349, 351—3, 357—67, 370—2, 374, 376, 377, 379—83, 386—94, 396—8, 401—7, 409—12, 414, 416, 418—20, 422, 423, 430, 437—43, 445—8, 450, 453, 459, 461—70, 475, 478, 480, 481, 486, 490, 492, 493, 498, 499, 503, 510—2, 515, 516, 526—9, 540, 544, 584—6, 590—2, 595, 597—600, 602, 603, 608—10, 612, 625—7, 633, 635—8, 640—2, 653—6, 660, 661, 666, 667, 670, 674—82, 684, 686, 691, 694—8, 701—7, 712, 714, 715, 717, 718, 720—2, 724, 725, 732, 734, 736—8, 740, 747—51, 759
- Boncza Elek 61, 62, 175
- Boncza Elekné 61, 62
- Boncza Malvina l. Kováts Károlyné
- Boncza Miklós 11—9, 22, 30, 31, 33, 37—41, 48, 61—8, 71, 72, 74, 75, 83—93, 96, 97, 99, 100, 104, 109, 112—7, 119—24, 129—31, 138, 139, 143—5, 149—62, 168, 175—87, 213, 215, 216, 221, 222, 250, 257—9, 269, 274, 284, 285, 289, 290, 292—4, 296, 297, 299—309, 311—6, 329, 331, 339, 349, 357, 358, 376, 377, 380, 382, 389, 390, 397, 399, 401, 402, 404, 413, 414, 417, 418, 424, 464, 469, 478, 503, 504, 597, 610, 612, 661, 695, 701, 725, 727
- Boncza Miklósné l. Török Berta
- Borbély István 476
- Borbély Lili 681
- Borbély Sándor 78, 499, 581
- Boros Gyula 280
- Boross István 723
- Both István 317, 439
- Botka Ferenc 201, 202
- Botos Károly 413
- Bottyán János 412, 415, 527, 755
- Böhm Aranka 66, 746
- Böhm Károly 710
- Bölöni György 48, 49, 63, 69, 77, 79, 85, 143, 146, 147, 155, 156, 159, 170, 200, 201, 235, 238, 253, 271—4, 286, 294, 317, 321, 327, 328, 330, 334—40, 344, 345, 370, 371, 375—8, 381, 382, 404—6, 410, 411, 415, 423, 424, 459, 469—71, 473, 482, 498, 519, 523, 524, 526, 528, 530, 544, 582, 587, 610—2, 653, 658, 661, 670, 672, 686, 694, 698—702, 705, 722, 724, 746, 748—52, 760
- Bölöni Györgyné 57, 327, 328, 330, 334, 409, 694, 705
- Bölöni László 207
- Bölöny József 63
- Bresztovszky Ernő 517, 569
- Bretán Miklós 275, 277, 278, 280, 282, 283, 482
- Bretan, Nicolae l. Bretán Miklós
- Bródy Miklós 482
- Bródy Sándor 173, 588
- Budai Nagy Antal 400
- Brüll Adél l. Diósy Ödönne
- Brüll Berta 760
- Burg Kornél 356, 376
- Bustya Endre 168, 169, 204, 235, 371, 373, 378, 379, 409, 611, 691, 750
- Buza Péter 67, 68
- Chorusék 119, 172
- Chorus Margit l. Lintzinger Gyuláné
- Chorus Gyula 128, 143, 157, 172
- Chorus Irén 134
- Ciucea, Andrei l. Ciuceanu, Petru
- Ciuceanu, Petru 384
- Czell Vilmos 317, 318
- Czell Vilmosné l. Mező Imréné
- Czetz János 91, 349
- Czigány Dezső 198, 279, 372, 642, 693, 700, 748
- Czine Mihály 68
- Czóbel Béla 189, 693, 698, 700
- Czuczka Emma 208
- Czuczka Jánosné Bányai Juliska 207

- Csákány János 247
Csáth Géza 700
Csató Pál 711
Csei-Csan, száíami herceg 64, 65
Csengeri János 483, 493, 494
Csernák Béla 416
Csiki Endre 482
Csinszka I. Boncza Berta
Csintalan Róbert 333
Csintalan Róbertné (Bogyó) 135, 136, 141, 146, 333
Csizmadia Sándor 568—71, 582
Csokonai Vitéz Mihály 672
Csorba Csilla, E. 198, 372, 752
Csorba Géza 198, 328, 329, 336, 337, 695, 701, 728, 736, 739, 742, 744, 745, 747, 748, 750, 752, 756—9
Csucsai Péter I. Ciuceanu, Petru

Dante Alighieri 534, 733
Dapsy Gizella I. Rozsnyay Kálmánné
Dapsy Gizella
Darvas Simon 133, 167
Daudet, Alphonse 201
Dávid Katalin 373
Deli Szabó Géza 482
Demény János 700, 748
Demeter Tibor 202
Demjénné Molnár Ilona 264
Dénés Zsófia 11, 57, 77, 118, 151, 152, 170—2, 180, 188, 200, 204, 213, 235, 253, 254, 274, 286, 294, 334, 336, 338—40, 371, 377, 380, 405, 478, 486, 500, 526, 527, 543, 610—2, 637, 659, 661, 681, 684, 685, 701, 702, 704, 722, 749, 751, 759, 760
Déryné Széppataki Róza 85
Dévényi Iván 698
Dézsi Lajos 483
Diósi Ferencné 463
Diósi Júlia I. Kiss Elekné Diósi Júlia
Diósi Lajos 346, 370, 398, 410, 466
Diósi Menyhért 346—8, 352, 361, 364, 369—73, 377—81, 384, 403, 404, 410, 423, 470, 482, 487
Diósy Ödön 346, 347, 370, 371, 410, 463, 482
Diósy Ödönné Brüll Adél 22, 24, 29, 46, 57, 58, 60, 66, 80, 141, 159, 163, 164, 170, 171, 194, 199, 202, 347, 348, 358, 359, 370, 377, 378, 398, 405, 410, 436, 449, 463, 472, 482, 487, 507, 520, 526, 542, 586, 676, 683, 694, 696, 702
Dobay őrnagy 399
Dóczy Jenő 510, 522, 529, 532, 533, 539, 540, 541, 543, 544, 656
Domokos László 656, 683
Domokos Pál Péter 458
Donaggio, Arturo 55, 75
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 161
Dózsza Endre 33, 66, 109, 115, 169, 215, 216, 221—3, 285, 286, 288, 289, 478, 482, 493, 494, 495, 584, 594, 609
Dózsza György 206, 222, 363, 400, 741
Dózsza Miksáné Friedmann Erzsébet (Zsóka) 318, 473, 481, 487
Duschnitz Alice 11
Dutka Ákos 261, 328, 489, 517, 551, 577, 699, 760

Ecsery Elemér 739, 744, 748, 758
Éder Zoltán 610, 690
Elek Artúr 758
Emőd Tamás 489, 646
Endrődi Béla 517
Endrődi Sándor 628
Engel Gábor 15
Engel Károly 15, 337
Enyedi Sándor 277
Erdős Renée 103, 608
Erényi Tibor 531, 656
Erlesbeck Kamilla 39, 68, 71, 129, 130, 153, 156—8, 181, 185, 295, 302—6, 308, 311, 313, 316, 695, 701
Esze Tamás 363

Fábri János 413
Fábry Zoltán 254
Fancsali János 278
Farkas Aladár 385

- Farkas László 505, 517—26, 528, 529,
536, 539, 541
- Farkas Ödön 172, 277, 278, 482, 700
- Farkas (Wolfner) Pál 37, 69
- Fáy András 506, 507, 520
- Fáy József 506
- Fazakas András 226, 237, 247
- Fazakas Andrásné Viski Anna 206, 212,
223, 226, 227, 237, 246, 247
- Fazakas Anna (Bató Sándorné) 247
- Fazakas Polixéna l. Bánya Lajosné
- Fazakas Ilka l. Kiszely Kálmánné
- Fedák Sári 537, 541—4
- Fehér Dezső 273, 347, 371, 532
- Fehér Dezsőné 57, 153, 156, 170, 336, 376,
422
- Fejér Lipót 481, 487
- Fejér Pál 633, 634
- Fejes Marcsa 265—7, 271
- Fekete Nagy Béla 495—7
- Feleki Sándor 551
- Felvinczi Takács Zoltán 275, 278, 282
- Fenyő Miksa 77, 170, 172, 253, 328, 337—
9, 357, 358, 366, 370, 381, 382, 405, 406,
498, 528, 529, 544, 551, 579, 600, 612,
656, 699, 703, 724, 746, 749, 760
- Ferenc Ferdinánd 261, 262
- Ferencz József, unit. püspök 62
- Ferenczy Béni 740
- Ferenczy Erzsébet (Zsizsi) 83, 84, 96, 103,
105, 109, 125, 136, 145, 150, 152, 161,
167—70, 172, 173, 481, 584, 586, 598,
599, 603, 606, 608, 610, 612, 613
- Feszty Árpád 49, 50
- Feszty Árpádné Jókai Róza 50, 51
- Feszty Masa 49, 51
- Filep Antal 234, 397
- Filip (Filep) Tiberiu 397, 463, 464, 470
- Fodor Gyula 701
- Fogarassy Júlia 265, 266
- Fóthy János 171
- Földes Anna 203
- Földessy Gyula 154, 214, 235, 237, 238,
254, 273, 274, 282, 330, 337—9, 344,
375, 408, 415, 443, 487, 493, 500, 510,
519, 525, 528—30, 532, 539, 581, 582,
605, 613, 681, 684, 744, 749, 760
- France, Anatole 296, 308
- Franyó Zoltán 85, 170, 405, 459
- Fried Adolf 354
- Fülep Lajos 518, 692, 698
- Gaál Gábor 482
- Gaál József 649
- Gábor Andor 402, 517
- Gábor István 84, 212, 236, 238, 245, 252,
288
- Gál István 340, 382, 408, 703, 749
- Gál Kelemen 476
- Galgóczy István 264
- Gampe Juliska 350
- Gárdonyi Géza 201, 519
- Gauguin, Paul 178
- Gaul Károly 265
- Gelsei Bíró Zoltán 573
- Genthon István 758
- Georgiević, Joco 55
- Georgievićné Markóssy Böske 21, 52—6,
60, 61
- Goethe, Johann Wolfgang von 369, 476
- Goga, Octavian 51, 83, 118, 128, 134, 138,
144, 145, 147—9, 154, 155, 160, 261,
282, 283, 328, 330, 335, 345, 368, 371,
384, 412, 414, 417, 524, 744, 759
- Gogáné 144, 147—9, 154, 328, 380, 412,
744
- Gödri Istvánné Dán Emília 341
- Gönczy János 386, 401—3, 405, 407, 409,
416
- Gredinár Aurél 491, 492, 498
- Grétsy László 408
- Gulácsy Lajos 699
- Gulyás József 506
- Gurgacsinszky Emília 157, 176, 180, 184,
306
- Gurgacsinszky Emília l. Weisz Rudolfné
- Gyallay Domokos 220, 471, 472, 484, 691
- Gyalui Farkas 480, 493, 494, 496—9, 589,
609, 658

- Gyárfás Elemér 155
 Gyarmathy Zsigmondné 234, 390
 Gyóni Géza 326, 486, 546—51, 560—7,
 572, 576, 577, 579—81, 583, 594—7,
 610, 611, 620, 658, 711, 724
 Györfly (keresztapa) 177, 181, 183
 György Ernő 383
 György Oszkár 517
 Győri Ernő 344
 Gyúrói Nagy Lajos 478, 545, 558, 576—
 82, 611

 Háberern Pál 50
 Habsburg Károly 601
 Haitz Géza 698
 Hajdú Zoltán 203
 Hajós Lajos 663, 665, 674
 Halasi Andor 517
 Halász László 402
 Halbroch Cica 465—7
 Halbroch bácsi 466, 470
 Halbroch néni 466, 470
 Haller János 714
 Halmágyi Samu 478, 485, 486
 Haraszthy Lajos 337, 546
 Hatházi örmester 349
 Hatvany Lajos 12, 118, 135, 143, 147, 152,
 154, 158, 159, 170—2, 198—200, 203,
 204, 273, 306, 322, 328, 337—40, 361,
 380—3, 405, 406, 411, 415, 443, 503,
 514—6, 519, 523, 528, 529, 543, 544,
 579, 607, 612, 650, 655, 656, 686, 700,
 703, 704, 708, 710, 711, 723, 724, 727,
 740, 760
 Hatvany Lajosné 171, 192
 Haubert ezredes 320—2
 Haypál Béla 40, 56, 71, 74
 Haypál Benő 40, 56, 71, 74, 293, 297—9,
 741, 752, 755
 Hegedűs Géza 408
 Hegedűs Lajos 408
 Hegedűs Nándor 49, 68, 273, 370, 381,
 407, 416, 484, 487, 489, 497, 498, 542,
 658, 699, 721, 722, 746
 Hegedűs-Bite Gyula 517

 Heine, Heinrich 52
 Heltai Ferenc 13
 Héra Zoltán 203
 Herczeg Ferenc 69, 263, 548, 658, 672, 683
 Hermann Antal 210
 Hetey Zoltán 527, 532
 Hirsch Gyula 168, 284—6, 288, 289, 486
 Hock János 337
 Hollós József 171
 Hollós Terus 605
 Hollósy Kálmán 552
 Horea (Vasile Nicolae) 349
 Horváth Béla 198, 372, 700, 748
 Horváth Cyrill 630
 Horváth Emil I. Petrisevics Horváth Emil
 Horváth János 408, 525, 529, 760
 Horváth Zoltán 531
 Houdon, Jean-Antoine 626
 Huszár Sándor 608

 Ibsen, Henrik 161
 Ignác István 86, 87, 89, 97, 130, 158
 Ignotus 73, 201, 298, 350, 372, 374, 408,
 498, 625, 664, 672
 Illés Endre 158, 172
 Illés László 717
 Imre József 413, 414
 Incze (Fried) Ernő 354, 355, 375
 Incze Sándor 354
 Isac, Aurel 168, 486
 Isac Emil 168, 480, 481, 486, 490, 492, 585,
 593
 Iszlai Zoltán 46

 Jakab Árpád 390, 413
 Jakab Ödön 628
 Jákó Elemér 461, 467, 470, 483, 486, 489,
 497
 Jakó Ilona 265
 Jancsó Jenő 489
 Jankó János 234
 Janovics Jenő 474, 485
 Janza Gyula 464
 Janza Gyuláné 464, 470
 Jaschik Álmos 539

- Jászi Oszkár 337, 378, 382, 400, 520, 567, 752
 Jászi Oszkárné I. Lesznai Anna
 Jaurès, Jean 232, 238, 342, 344
 Jeges András 186
 Jeges Ernő 731
 Jékely Lajos I. Áprily Lajos
 Jékely László 263
 Jékely Zoltán 277
 Jékey Aladár 223, 471, 474, 475, 481, 485, 493—5, 588, 594
 Jemnitz János 344
 Jendrassik Ernő 337
 Jókai Mór 51, 114, 289, 365, 395, 407, 713, 742
 Józán Miklós 72, 73
 József Attila 483
 Juhász Ferenc 405
 Juhász Gyula 402, 505, 511, 517—9, 551
 Juhász Izabella 488
 Justh Gyula 726
 Juvenalis, Decimus Junius 265, 266
- Kabdebó Lóránt 408
 Kabos Ilonka 279, 434
 Kaffka Margit 93, 517, 672, 736, 749
 Kakassy János 259, 261
 Káli Nagy Erzsébet I. Mező Imréné
 Kánitz Henrik 481, 487
 Karátsonyi (ezredorvos) 219
 Kardos László 485, 579
 Kardos Pál 340, 581, 613
 Karinthy Frigyes 386, 402, 553, 573, 728, 745
 Karlovitz János 202
 Károli Gáspár 527, 709
 Károlyi Mihály 334, 515, 568, 608, 703
 Kárpáti Aurél 42, 44, 171, 197, 758
 Kassák Lajos 454
 Katona Gyula 375
 Kazinczy Ferenc 557
 Kecskés András 408
 Kemény Árpád 718, 726
 Kemény Gábor 271, 282
 Kenedi Géza 555
- Kenéz Ferenc 76
 Keresztszeghy Zoltán 70, 506, 507, 509, 516, 517, 519—21, 529
 Keresztury Dezső 375
 Kernstok Károly 50, 140, 198, 328, 693, 698, 700
 Kéry Gyula 63
 Keserű Béla 623
 Kincs Gyula 123, 156, 212, 231, 237, 241, 244, 248, 420, 439
 Kinizsi Pál 349
 Király István 51, 55, 59, 60, 63, 67—9, 75, 77, 79, 146, 150, 152, 153, 155, 157—9, 170, 172, 180, 182, 184, 199—201, 221, 223, 235, 238, 239, 253, 254, 261, 273, 281, 282, 286, 294, 305—7, 311—4, 319, 334, 338, 339, 344, 345, 371, 374, 375, 379, 381, 382, 384, 405—7, 409, 411, 415, 434, 459, 500, 519, 521, 524, 526, 529—32, 541, 543, 581—3, 610, 613, 614, 656, 684, 685, 690, 691, 698, 699, 702, 703, 722—4, 726, 745, 748—51
 Kisfaludi Strobl Zsigmond 198
 Kisfaludy Sándor 720, 729
 Kiss Elekné Diósi Júlia 463, 470
 Kiss József 263, 628
 Kiss Kálmánné 389
 Kiss László 459
 Kiss Menyhért 201
 Kiszely család 48
 Kiszely Ilona I. Visky Józsefné
 Kiszely Kata 210, 229, 244, 247, 249
 Kiszely Kálmán 212, 229, 237, 247, 249, 257
 Kiszely Kálmánné 237, 247, 257
 Klatrobec dr. 353, 375
 Koczkás Sándor 220
 Kodály Zoltán 278, 529, 606
 Komjáthy Jenő 628
 Komlós Aladár 408
 Komlovszki Tibor 529
 Konec tábornok 163
 Kontha Sándor 147
 Kornfeld Móric 703

- Kortsák Jenő 507, 508, 521
 Kós Károly 118, 173, 206, 212, 213, 217,
 219, 224, 234, 235, 237, 239, 246, 250,
 252, 345
 Kósa László 234
 Kossuth Ferenc 726
 Kossuth Lajos 616
 Kosztolányi Dezső 97, 171, 337, 506, 517,
 528, 581, 688, 745
 Kotzó Jenő 489, 497, 498
 Kova Albert 723
 Kovách Géza 657
 Kovács Ágnes 234
 Kovács, antikvárius 617
 Kovács Dezső 493, 494, 588, 609
 Kovács Kálmán 476
 Kovalovszky Márta 758
 Kovalovszky Miklós 59, 171, 175, 202,
 204, 274, 334, 340, 377, 382, 405, 423,
 485, 526, 529, 530, 611, 692, 700, 702,
 704, 739, 747, 766
 Kováts Gyula 123, 126, 138
 Kováts Gyula, ifj. 121, 123
 Kováts Gyuláné (Nelli) 119, 121, 123,
 126, 252
 Kováts Károly 85, 132, 175, 184
 Kováts Károlyné Boncza Malvina 16—8,
 29, 31, 36, 49, 61, 63, 75, 85, 87, 91, 113,
 116, 119—21, 123, 130, 132, 155, 175,
 184, 236, 295, 327, 331, 338, 390, 695
 Kováts Margit 119, 123, 126—8, 155, 156
 Kozák Lajos 618
 Kozma Andor 475, 747
 Kozmutza Béla 282, 656
 Kozmutza Béláné 656
 Kölcsény Ferenc 620
 Kömíves Nagy Lajos 479, 482, 487, 585,
 589
 Környey Béla 279
 Kőszegi László 658
 Kövendi Dénes 408
 Kővér Lőrinc 414
 Kriza János 477
 Krúdy Gyula 337, 382, 751, 752
 Krüger Aladár 528, 579
 Kun Béla 481, 487
 Kuncz Aladár 142, 347, 348, 371, 477,
 485, 585
 Kuncz Elek 476
 Kunfi Zsigmond 365, 379, 697, 703
 Kunszery Gyula 759
 Kuszko István 657
 Kuthy (Löwenstein) Arnold 301, 306, 357
 Laczkó András 701
 Laczkó Géza 529
 Ladits Sándor 434
 Lám Béla 67, 71, 74—6, 96—8, 101, 109,
 110—2, 152, 171, 235, 305
 Lámné (Bella néni) 77, 97—100, 105
 Landherr Gyuláné Kormos Jozefin 656,
 663, 675, 678, 682, 684
 Láng József 59, 202, 415, 433, 485, 579,
 653, 680, 685, 724
 Láng Menyhért 336, 337
 László Zsigmond 408
 Lavotta Rezső 482
 Lázár Gyula 399
 Lázár Gyuláné Kasztner Janka 399
 Lechner Károly 473
 Lechner Ödön 473
 Léda I. Diósy Ödönné Brüll Adél
 Lehr Albert 621
 Lengyel Balázs 237, 255, 258
 Lengyel Géza 153, 542, 543, 699, 760
 Lengyel István 334
 Leszkai Gizella 49
 Lesznai Anna 50, 51, 171, 337, 382, 515,
 760
 Lévay Béláné Pálffy Margit 61
 Lévay József 475, 581, 799
 Liber Endre 732, 742, 747, 756
 Lintzinger Gyuláné 128—31, 133—5, 137,
 139, 158, 165—7
 Lovassy Andor 496—8
 Lovászy Károly 620
 Lőrincze Lajos 442
 Lőrinczi László 336
 Luby Magda 269
 Luby Margit 262, 270, 271, 273

- Luby Piroska 263, 264, 270, 271
 Lucaciu, Constantin 146
 Lucaciu, Vasile 146
 Lukács György 201
 Lukács Hugó 168, 198, 209, 220, 284—9,
 337, 473, 474, 477—81, 485, 493
 Lukács Hugóné 613, 760
 Lukáts Júlia, B. 44
 Luther Márton 559, 560
 Lyka Károly 198

 Mackensen, August von 604
 Madách Imre 557
 Madai Gyula 506, 517
 Maeterlinck, Maurice 161
 Magyar György 186
 Majláth Gusztáv Károly 458
 Major Henrik 337
 Majthényi Miklós 68
 Makay Gusztáv 79
 Makay Miklós 317, 653, 659, 680, 684,
 685
 Makkai Sándor 411, 415, 483, 574, 583,
 658, 725
 Malonyay Dezső 234
 Márai Sándor 652
 Marc, Simion 146
 Márffy István 155
 Márffy Ödön 44, 50, 73, 84, 111, 133, 134,
 137, 148, 155, 159, 164, 198, 333, 337,
 340, 345, 368, 383, 515, 516, 694,
 698—700, 702, 704, 705, 735, 737, 740
 Márffy Ödönné l. Boncza Berta
 Mária Terézia 615
 Mariay Ödön 510, 522, 535, 538, 539
 Márk Anna (Ana Marcu) l. Vonyica
 (Muth Mihályné)
 Márki Sándor 483
 Markovits Györgyi 487, 488
 Markóssy Erzsébet l. Georgievicné
 Márkus László 17
 Martininé Scheint Lujza 264
 Márton Ferenc 337, 458
 Maruca 135, 146, 330, 335
 Masznyik Endre 709

 Máthé Edit 662, 679
 Máthé Eleonóra l. Zoltán Pálné
 Máthé József 725
 Máthé Lajos 663
 Matos Sarolta 336
 Mátrai János 355
 Mátyás Ferenc 56, 313
 Mátyás Samu 356
 Mátyus Ottília, R. 278
 Medgyaszay Vilma 605
 Medve Miklós 485
 Medve Miklósek 471, 484
 Megyery Sári 203
 Mellerné Miskolczy Eugénia 337
 Melly Béla 289
 Mérey Kálmán 552—8, 578
 Mezei Ernő 642
 Mezei István 182
 Mező Imréné Káli Nagy Erzsébet 317—9
 Michelangelo Buonarroti 757
 Mihályhegyi Géza 198
 Miklya Jenő 611
 Mikus László 616
 Mikuska András 731, 746
 Mikuska Ferenc 731
 Miller Lajos 277
 Millok Éva 344, 378, 405
 Milotay István 527
 Minulescu, Ion 147
 Mofesák, kéményseprő 355, 356
 Mohácsi Jenő 517
 Molnár Ferenc 538, 543, 544
 Molnár Jenő Antal 289, 293
 Molnár József 270, 271
 Moravcsik Ernő 337
 Móricz Lili 171
 Móricz Virág 164, 170
 Móricz Zsigmond 67, 68, 170, 199, 328,
 330, 337, 366, 372, 382, 524, 579, 600,
 611, 640, 672, 677, 688, 689, 696, 728,
 739, 741, 752
 Mózes Huba 486
 Muth Mihály 333
 Muth Mihályné l. Vonyica
 München Aurél 13, 62

- Nádas Sándor 360, 361, 365, 379, 380
 Nádas, ifj. 379
 Nagy Andor 416, 699
 Nagy Endre 40, 264, 273, 416, 509, 521,
 592, 593, 605, 610, 620, 682
 Nagy Géza 264
 Nagy Jozsefa (Júlia) l. Boncza Elekné
 Nagy László 519
 Nagy Lili 519, 520
 Nagy Zoltán 613
 Natasa 111
 Négyesy László 517, 658
 Nékám Lajos 658
 Nemes Nagy Ágnes 255, 258
 Németh Lajos 699
 Németh László 408, 657
 Némethy Imre 40, 71
 Némethy Károly 37, 68, 69, 86, 177, 183,
 297, 302—5, 695, 701
 Némethy Károly, ifj. 37, 38, 40, 69, 77,
 184, 695
 Némethy László 40, 71
 Nietzsche, Friedrich 631, 642
 Nikodémusz né Nagy Mária 278
 Nil l. Rozsnyay Kálmánné Dapsy Gizella
 Nyigri Imre 614, 652—6, 658, 683, 685
 Nyigriné (Mariska néni) 624, 625, 636,
 638, 639, 640
 Nyirő József 173
 Ohnet, Georges 113
 Oláh Gábor 506, 517, 549—51, 578
 Olosz Lajos 76
 Orbán Dezső 693
 Orbók Attila 485
 Ormos Ede 64, 216, 285, 384
 Orosz László 761
 Osvát Ernő 329, 330, 607, 639, 688
 Ötvös Béla 154, 461, 467
 Palay Matild 688
 Páll Anna 17, 49, 63, 71, 81—90, 95, 96,
 100, 104, 105, 112, 113, 116—8, 128,
 130, 136, 138, 142, 145, 150, 151, 161,
 162, 168, 312, 388, 389, 481, 487, 584,
 586, 608
 Páll Róza 87
 Pánczél Lajos 402
 Papp Aurél 96, 260, 261, 760
 Papp Emma 278
 Papp Mária 364, 365, 740, 752
 Papp Viktor 261, 279, 317, 337, 377, 404,
 522, 530, 533, 534, 539, 599, 625, 637,
 641, 656, 684, 697
 Papp Viktorné l. Landherr Gyuláné
 Parádi, főorvos 320
 Parády Jenő 209
 Passuth Krisztina 693, 700
 Passuth László 171
 Pásztor Dániel 484
 Pásztor Mária l. Ady Lőrincné
 Patkó Károly 731
 Pátzay Pál 328, 731
 Péczely László 408
 Pekár Gyula 263
 Péntzes Erzsébet l. Scheffler Albertné
 Péntzes Erzsébet
 Perczel Armand 41, 42, 74, 75, 423
 Persina Viktor 229, 233, 236, 249
 Péter László 156, 171, 279
 Petőfi István 738
 Petőfi Sándor 52, 195, 201, 217, 259, 263,
 278, 297, 357, 363, 476, 494, 524, 545,
 550, 555, 557, 568, 620, 672, 733, 738,
 741
 Petri Mór 437, 438, 441—3
 Petrisevics Horváth Emil 493
 Petrovics Elek 289, 301, 406, 739
 Pfeiffer Ernő 337, 364, 382, 383, 602,
 613
 Pfeiffer Ernőné (Elza) 383
 Pfeiffer János 364
 Pintér Jenő 337, 656
 Pogány József 517
 Pollákné 276
 Pór Bertalan 693
 Pósa Lajos 550
 Pozsonyi Jenő 489

- Preszly Elemér 356, 376
 Prohászka Ottokár 201, 743
 Puchner, osztrák generális 349
 Purjesz Lajos 143, 159, 562, 563, 565, 566, 580
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 356
 Putty Lia 70

 Rab Ákos 592, 593
 Rába György 340
 Radó Aladár 700
 Rákóczi Ferenc 241, 248, 483, 741
 Rákosi Jenő 74, 159, 200, 222, 326, 342, 379, 380, 420, 485, 492, 494, 495, 497, 540, 542, 550, 551, 560—2, 564—66, 568—71, 574, 576—81, 583, 589, 594, 597, 611, 620, 658, 672, 686, 710, 716, 718—9, 724, 726
 Rákosné Ács Klára 59
 Rátz Péter 265—7
 Reichard Piroska 517
 Reichenberger János 739
 Reinitz Béla 278, 279, 282, 482, 521, 525, 700
 Reiss doktornő 365
 Reményik Sándor 76, 77, 402
 Révai József 201
 Révész Béla 15, 48, 49, 57, 59, 63, 64, 66, 67, 69, 74, 75, 77—9, 135, 138, 152, 156, 157, 159, 168, 170, 184, 198, 200, 201, 213, 220, 223, 235, 236, 244, 253, 258, 259, 261, 274, 278, 286, 304—7, 313, 321, 334—40, 344, 351, 371, 372, 374, 376, 377, 381—4, 404, 405, 406, 410, 411, 415, 423, 444, 455, 459, 471, 487, 494, 495, 498—500, 526, 528, 530, 543, 568, 579, 582, 610, 613, 614, 656, 658, 681, 684, 685, 691, 698, 702, 703, 714, 725, 749, 751, 752, 759
 Reviczky Gyula 550, 628
 Rienzi Mária 526
 Rimbaud, Arthur 492
 Rippl-Rónai József 198, 329, 337, 654, 695, 696, 701, 702

 Robotos Imre 75—7, 152, 170, 171, 180, 184, 203, 204, 235, 236, 286, 294, 334, 339, 340, 378, 405, 686, 750
 Rodin, Auguste 450, 730
 Rohonczy Lajos 169, 285—8, 290, 293, 486
 Rohonczy Mária 287
 Rolla Margit 63, 64, 67—70, 74, 75, 169
 Román Kálmán 337
 Rónai Mihály András 171, 204, 372, 402
 Rostand, Edmond 32, 52, 357, 377
 Rozványi Vilmos 742
 Rózsavölgyi, alpolgármester 270
 Rozsnyay Kálmán 546, 548, 577, 613
 Rozsnyay Kálmánné Dapsy Gizella 485, 545, 546, 548—51, 556, 558, 577, 578, 594, 595, 597, 610—2
 Ruffy Pál 177, 183, 302
 Ruffy Péter 44, 55, 197, 204
 Russ, alezredes 337

 Saljapin, Fjodor 330
 Sándor Dezső 57
 Sándor Lászlóné 152, 337, 416, 681
 Sára Péter 612
 Sarkadi Béla 335, 418, 422, 423, 435
 Sarkadi Ignácné 421, 426—9, 431, 435
 Sarkadi Mária 421, 427, 428
 Sarkadi Zoltán 421
 Sarkady Sándor 578
 Sauvageot, Aurélien 171
 Scheffler Albertné Péntes Erzsébet 465, 470
 Scheiber Sándor 382, 383, 747
 Schelken Pálma 172
 Schmidt Ferenc 512, 524
 Schönpflug Jenőné 265
 Schöppflin Aladár 77, 171, 172, 198, 200, 201, 273, 328, 337, 339, 363, 375, 381, 382, 405, 408, 410, 439, 525, 529, 540, 557, 582, 590, 672, 752
 Schuster Gyula 337
 Schweitzer Pál 79, 200, 201, 344, 408, 723
 Sehr József 740
 Semmelweis Ignác 131

- Séra Lajosék 317, 318
 Séra Lajosné Ady Julianna 247, 317
 Seres József 375
 Shakespeare, William 564
 Sik Sándor 201, 408, 411, 415
 Simon Gerő 231, 232, 250, 341, 344, 423, 462
 Simon Gerőék 231—3, 250, 344, 345, 394, 407
 Simon Gerőné 237, 250, 252, 336, 341, 345, 372, 469
 Somló Bódog 481, 483, 487
 Somogyi Ágnes, W. 157, 199, 365, 752, 758
 Sonkoly István 278
 Stáman, Titi 367
 Steinfeld Nándor 238, 281, 329, 337, 378, 468, 486, 591, 696, 724, 732, 747
 Stráner Vilmos 560
 Stromfeld Aurél 593
 Sümeg Károly 739
 Sütő Nagy László 370, 471, 483—6
 Sylvester Erzsébet 40, 63, 72
 Szabédi László 408
 Szabó Dezső 517, 703, 737, 739, 750
 Szabó Ervin 618
 Szabó József 573, 574, 576
 Szabó Julianna I. Viski Dánielné
 Szabó Richárd 519
 Szabolcska Mihály 263, 402, 454, 474, 628, 629
 Szádeczky Lajos 33, 96, 97, 162
 Szádeczky Lajosné 41, 70, 101, 162
 Szádeczky Margit 33, 40, 41, 67, 69—72, 74, 97, 162, 169
 Szakács Erzsébet 204
 Szakács Kálmán 475
 Szalay Mihály 572, 573
 Szántó György 383
 Szappanos Balázs 375
 Széchenyi István 241, 248, 555, 739
 Széchenyi Miklós 399
 Székely Aladár 81, 192, 198, 314, 337, 372, 373, 534, 540
 Szekfü Gyula 483
 Szelle Ferenc 425
 Szemere Gyula 529
 Szemere Miklós 36, 68
 Szendrey Júlia 50, 51, 84, 203
 Szentimrei (Kovács) Jenő 47—9, 56, 61, 63, 67, 70, 71, 75, 81, 101, 150, 167, 170, 221, 304, 335, 403, 481, 487, 584, 595, 608—13, 653, 690, 691
 Szentimrei Jenőné I. Ferenczy Erzsébet
 Szép Ernő 198, 402, 404, 610, 664, 672
 Szij Béla 699, 700
 Szilágyi Péter 408, 409
 Szilágyi Sándor 692, 699
 Szinnyei József 62
 Szollár Ferenc 611
 Szombatfalvy Albert 36—8, 68, 123, 251, 300, 302, 306, 313
 Szombatfalvy Júlia 68
 Szőnyi Lajos 199
 Sztojka László 278, 287, 320, 321, 341, 346, 355, 370, 373, 489, 497, 499
 Szuromi Lajos 408
 Szüle Péter 731
 Szűts Dezső 482, 487, 579
 Tabéry Géza 23, 28, 34, 51—6, 59, 60, 63, 64, 67, 69, 70, 75, 84, 85, 92, 93, 95, 128, 129, 141, 157, 159, 161, 168, 170, 340, 354, 368, 401, 405, 698
 Tanay Frigyes 20
 Tanódi Márton 262
 Tanódy Endre 259—63, 265—9, 273
 Tápay Szabó Gabriella 171, 759
 Tápay Szabó László 759
 Tárkány-Szűcs József 414, 415
 Tasi József 701
 Téglás János 749
 Téglás Tivadar 185
 Telegdy (rajztanár) 132, 133
 Tessitori Nóra 482, 487
 Thúry Zoltán 588
 Tibor Ernő 489
 Tihanyi Lajos 198, 693, 694, 700, 735, 748
 Tisza István 71, 153, 187, 292, 304, 312, 313, 314, 376, 382, 503, 631

- Tomory Lajos 185, 186
Tószögi Iván 27, 28, 32, 55, 59, 60, 66, 69, 75
Tóth Árpád 517
Tóth János 487
Tóth Sándor 251, 254
Tököli János 243
Tömörkény István 156, 610
Tömöry Márta 344
Töreky Géza 647
Török Berta (Boncza Miklósné) 13—6, 30, 48, 72, 74, 75, 83, 85—92, 97, 98, 104, 112, 113, 119, 120, 129—32, 134, 139, 142, 145, 150, 151, 154, 158, 161, 165, 178, 183, 184, 257, 295, 310, 311, 349, 389, 390, 401, 464
Török Ferenc 415
Török Istvánné Benedek Polixéna 725
Török Károly 13, 16, 85, 125, 131, 132, 175
Török Károly, ifj. 17, 18, 31, 49, 63, 64, 70, 71, 85, 89—91, 116, 117, 124, 125, 131, 132, 143, 153, 155, 156, 178, 280, 337, 386—91, 397, 398, 400, 401, 403, 695, 701
Török Károlyné Boncza Berta 13—8, 29—31, 34, 48, 49, 61, 63, 69, 72, 75, 83—92, 100, 104, 109, 112, 115—21, 123, 126—8, 130, 131, 134, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 148—51, 153—7, 159, 162, 166, 175, 178, 180, 184, 185, 210, 213, 228, 229, 236, 246, 249, 250, 252, 253, 295, 296, 302, 304, 305, 311, 327—9, 331—3, 338, 339, 341, 344, 364, 365, 375, 376, 389, 390, 396, 401, 418, 435, 448, 453, 608, 640, 655, 695, 707, 709, 714, 717, 718, 722, 723
Török Lajos 337
Törzs Jenő 51, 53, 75
Trucza Eugénia 461, 469
Turnowsky Sándor 594
Uitz Béla 731
Vadnai Béla 581
Vadócz Béla 186
Vajda Anikó 93
Vajda János 95, 96, 620
Vajthó László 261
Valkovszky Mária 94, 151, 387, 402
Vámos Magda 54
Vándor Kálmán 705
Váradi Antal 628
Várady Zsigmond 416
Várady-Brenner Mária 171
Varga Ilona 760
Varga Imre 612
Varga, főhadnagy 214
Varga József 69, 200, 201, 238, 254, 278, 344, 370, 381, 405, 407—9, 415, 416, 441, 442, 512, 519, 521, 531, 582, 698, 699, 724
Varga Katalin 406
Vargha Gyula 426, 434
Vargha Kálmán 201, 202, 380
Vargyas Lajos 408, 409
Vásárhelyi József 210, 710
Vásárhelyi Júlia 54
Vaska Béla 247
Vass Mici 35, 40, 67
Vatai László 200, 411, 519
Vayerné Zibolen Ágnes 701
Vedres Márk 198, 328, 740
Velinszky László 202
Verlaine, Paul 596, 631
Vészi József 73, 152, 278, 298, 313, 402
Vészi Margit 171, 543
Vezér Erzsébet 46, 200, 201, 238, 254, 273, 344, 381, 405, 415, 441, 442, 519, 521, 582, 698, 699, 724, 748
Vilmos, II. 602, 716
Vince Sándor 365, 481, 493, 496—8, 586
Vincze Berta (Csákány Jánosné) 247
Vincze Ferenc (elkész) 206, 226, 247
Vincze Ferenc (tanító) 206, 216, 247
Vincze Ferenc, ifj. 247
Vincze Ferencné Viski Rozália 206, 226, 227, 247
Vincze Ilka (Antal Domokosné) 247
Vincze Ilona (Vaska Béláné) 207, 219, 247
Vincze Imre 213, 214, 216—8

- Vincze Géza 206, 214, 219—21, 244, 252, 481, 487, 707, 708, 717, 721—3, 726, 727
- Vincze Sándor l. Vince Sándor
- Viorica (csucsai cseléd lány) 369
- Viorica (T. Filip kislánya) 463, 464
- Viski Anna l. Fazakas Andrásné
- Viski Dániel 48, 206, 217, 223, 225—7, 230, 234, 237, 245—7, 252, 708
- Viski Dánielné 226, 247
- Viski Lila (Julianna) l. Ady Dánielné
- Viski Rozália l. Vincze Ferencné
- Visky Ferenc 217, 218, 223, 231, 237
- Visky József 212, 217—20, 230, 231, 235, 237, 241, 242, 244, 246—50, 252, 253, 256, 707, 721
- Visky József, ifj. 248, 252, 255, 257, 258
- Visky Józsefné Kiszely Ilona 212, 218, 237, 246, 247, 256, 257
- Visky Sára 750
- Vitályos László 15, 22, 42, 44, 47, 48, 52, 57, 59, 66, 68, 77, 79, 133, 151, 152, 155, 156, 158, 159, 167, 169, 171, 174, 184, 200, 201, 219—21, 223, 236, 238, 239, 253, 258, 286, 288, 294, 306, 307, 313—5, 318, 321, 322, 334—40, 370, 371, 374, 376, 377, 379, 380—2, 384, 405, 407, 409, 411, 417, 422—4, 433, 435, 442, 459, 469, 470, 498, 499, 500, 523, 524, 526, 528, 540, 544, 579, 591, 609, 610, 614, 655, 656, 681, 682, 684, 685, 691, 701—4, 722—4, 726, 728, 749, 755, 761
- Voltaire, François Marie Arouet 626
- Vonyica (Muth Mihályné) 78, 109, 135, 141, 146, 147, 160, 327, 333—5, 337—9, 383, 421, 526, 527, 606, 695, 698, 701, 749, 760
- Vörös Elek 444, 455, 459
- Vörösmarty Mihály 350, 363, 620, 728, 739, 752
- Wagner, Richard 282
- Walloton 75
- Weiss Manfréd 201
- Weisz Rudolfné Gurgacsinszky Emília 61, 63, 157, 175, 182—5, 305—7, 311, 313
- Weisz Viktor 161
- Wekerle Sándor 13, 62, 178, 378, 389
- Wertheimstein Viktor 507, 520
- Wildner Ödön 337, 747
- Winkler (Monostory) Albert 290, 293
- Winsloe, Christa 199
- Zabulik László 291, 292
- Zajzoni Rab István 593
- Zichy János 746
- Zilahy Lajos 337
- Zirzen Janka 15, 86, 90
- Zola, Émile 161
- Zolnai Béla 529
- Zoltai Lajos 742
- Zoltán Pálné Máthé Eleonóra 653, 660—3, 667—71, 673, 675, 680—6
- Zöllner Edit 32, 59, 69, 70, 93
- Zrínyi Miklós 741
- Zsóka l. Dózsa Miksáné
- Zsolt Béla 708, 722
- Zsögön Zoltán 444—6, 448, 450, 458—60
- Zsögön Zoltánné 145, 160

FONTOSABB FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Abbázia — Opatija 144, 179, 730
 Adria 262, 673, 674, 683
 Ady Endre I. Érmindszent
 Adyfalva I. Érmindszent
 Alföld 484
 Algyógy — Geoagiu 248
 Alvinc — Vinju de Jos 713, 714, 721, 725
 Anglia 55, 65
 Arad 156, 458
 Aranyosgyéres — Cîmpia Turzii 341, 343
 Ausztria 232

 Bágyon — Bădeni 61, 179, 182
 Bajorország 142
 Balaton 167, 748
 Balatonalmádi 725
 Balatonfüred 55, 156, 167, 179, 512, 523,
 524, 614, 691, 776
 Bánffyhunyad — Huedin 13, 16, 79, 86,
 87, 91, 120, 128, 132—4, 140, 142, 143,
 145, 146, 157, 165, 175, 178, 207, 218,
 223—5, 229, 230, 233, 234, 236, 239,
 247, 249, 355, 389, 390, 479, 584, 716,
 717, 743, 776
 Bács 20, 30, 82, 135, 154, 172, 173, 179,
 277, 293, 334, 400, 415, 497, 499, 506,
 509, 515, 529, 615
 Békés megye 568, 594
 Békéscsaba 594, 595, 610
 Belényes — Beiuş 415, 527, 755
 Belgrád 55, 56
 Benedekfalva — Beneşat 241
 Berlin 50, 506
 Biharpüspöki — Episcopia Bihorului 251
 Bokod 572
 Bonchida — Bonţida 138
 Borsod megye 627
 Brassó — Braşov 51, 431, 775
 Brioni 179
 Budapest 13—9, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 37,
 38, 42—5, 49, 54, 56, 57, 61, 62, 64—9,
 71, 79, 83, 84, 86, 88—93, 109, 111—3,
 116—8, 120, 124, 125, 127, 129, 130—2,
 134, 137, 139, 141, 142, 145—8, 154—6,
 161, 162, 164, 167—9, 171, 174, 176,
 178, 208, 222, 229, 231—3, 247, 250,
 251, 264, 269, 270, 272—8, 280, 282,
 284, 285, 289, 291, 292, 294, 295, 298,
 315—7, 325, 328, 329, 332—9, 343,
 346—9, 358, 360, 361, 368, 370, 371,
 373, 374, 377—83, 386, 392, 400—3,
 406, 411, 415, 417, 419, 421, 422, 434,
 444, 464, 468, 473, 474, 477, 482, 484,
 487, 489, 493, 499, 503, 506, 507, 512,
 514, 515, 520, 522, 523, 524, 526, 527,
 533, 535, 540, 542, 543, 551, 581, 589,
 593, 594, 597, 598, 600, 601, 606, 610,
 612, 615, 627, 632, 653, 655, 661, 670,
 687, 692, 693, 695, 696, 699, 701, 702,
 721, 722, 727, 744, 746, 749, 750, 752,
 756, 774, 775—8
 Bukarest — Bucureşti 51, 68, 75, 152, 203,
 234, 278, 378, 404, 487, 604
 Bukovina 124

Chatelard 53

Crna Gora (Montenegró) 732

Csík 444

Csiksomlyó — Şumuleu 458

Csorba-tó — Štrbské pleso 520

Csucsá — Ciucea 11, 14, 16—8, 29—33, 38, 40—2, 44, 45, 47—9, 51, 52, 54, 56, 61, 64—6, 69, 70—5, 79, 81, 83—5, 87, 89—96, 99, 100, 104—6, 109—12, 115—24, 126, 128,—35, 138—45, 147—9, 151, 152, 154—6, 158, 160—2, 166, 168, 173, 174, 177, 178, 184, 185, 195, 204, 213, 214, 220, 221, 224, 225, 227, 229, 231, 233—8, 244, 246, 248—51, 254, 258, 276, 277, 280—2, 285, 291, 295, 296, 300, 301, 303, 304, 306, 308, 310, 312, 315, 317, 318, 325, 327—39, 341, 343, 344, 346, 348—50, 352—7, 358, 361—3, 368—79, 383, 384, 389, 391, 392, 395, 395—401, 403—6, 409—12, 414—8, 420—6, 433—5, 437, 439, 441, 445, 447, 458, 459, 461—70, 485, 499, 503, 514, 526, 528, 544, 579, 581, 588, 598, 600, 602, 606, 609, 625, 653, 655, 685, 696, 697, 701, 702, 707, 712—4, 716, 719—25, 727, 743, 759, 773—8

Dalmácia 179, 683

Debren — Dobrin 212

Debrecen 57, 68, 247, 278, 321, 472, 484, 488, 541, 543, 550, 579, 742

Désfalva — Deaj 13, 61

Déva 401

Dicsőszentmárton — Tîrnăveni 61, 485

Diósd — Dioşod 234, 245

Diósgyőr 401

Domb 62

Dombó 62, 175

Drezda 179

Duna 475

Dunántúl 210, 548, 551, 574, 593

Egyesült Államok 278

Erdély 42, 61, 63, 85, 118, 119, 128, 138, 148, 149, 154, 155, 157, 167, 172, 173,

179, 182, 220, 222, 224, 227, 235, 252, 253, 255, 257, 261, 277, 278, 282, 310, 312, 325, 337, 341, 361, 362, 367, 369, 376, 382, 385, 388, 391, 400, 409, 431, 436, 458, 472, 482, 483, 493, 504, 515, 587, 589, 591—3, 597, 600, 602, 606, 609, 610, 657, 714, 743, 776

Érkávás — Căuş 317

Érmellék 36, 81, 125, 224, 280

Északi-tenger 262
Északi-tenger 11, 24, 57, 67, 79, 146—8, 151, 156, 160, 165, 224, 229, 230, 234, 236, 247, 248, 265, 266, 271, 280, 281, 317, 319, 321, 325, 339, 371, 376, 403, 404, 406, 415, 418, 420, 422, 423, 433, 468, 484, 489, 506, 527, 540, 626, 638, 702, 773—5

Északi-tenger 262

Esztergom 164, 600, 613

Európa 404, 614

Fejér megye 210, 559, 572, 576

Feketető I. Körösfeketető

Fiume — Rijeka 178, 179, 277

Fogarás — Făgăraş 210, 214, 217

Galícia 121, 576, 604

Galponya — Galpîia 148

Gascogne 357, 376, 377

Genf 23, 52, 55

Genfi-tó 21, 65

Gyères I. Aranyosgyéres

Gyoma 601

Győr 574

Györgyfalva — Gheorghieni 206

Gyulafehérvár — Alba Iulia 448

Gyúró 559, 560, 566, 567, 572, 576

Hadad — Hodod 207, 224, 234

Háromszék 43, 60, 723

Herkulesfürdő — Băile Herculane 179

Hollandia 713

Hortobágy 74

Hüvösvölgy 336, 444, 458, 624

Kalota (folyó) 206, 208, 210, 212, 217, 220, 230, 240, 242, 246, 248, 249, 255—8

- Kalotaszeg 18, 48, 128, 178, 206, 210, 211, 213, 218—20, 223—9, 233, 234, 237, 241, 246, 249, 252, 255, 257, 258, 609, 712, 717, 721, 775
- Kalotaszentkirály — Sincraiu 112, 152, 206, 207, 213, 214, 216—21, 223, 228, 230, 231, 241—8, 250, 252, 253, 255, 258, 412, 414, 416, 707, 711, 721, 727, 773
- Kaposvár 701
- Kárpátok 462
- Kézdivásárhely — Țirgu Secuiesc 81, 82, 458
- Királydaróc — Craidoroș 146, 333
- Királyhágó — Bucea 227, 349
- Kisbér 549
- Kispest 36, 38, 67, 68, 300
- Kissármás — Sărmășel 593
- Kissebes — Poieni 132, 398
- Kolozs megye 16, 62, 207, 215, 221, 285, 289, 290, 292, 297, 349
- Kolozsvár — Cluj-Napoca 15—7, 33, 40, 41, 45, 49, 56, 66, 74—6, 81, 82, 84—6, 91, 94—6, 99—101, 105, 111—3, 115, 118, 119, 125, 126, 128—30, 134, 136, 138, 144, 145, 151, 152, 156, 161, 162, 165—9, 172—4, 184, 204, 206, 208—12, 215, 221, 223, 234, 235, 244, 250, 251, 253, 254, 256, 277, 278, 284, 287, 289, 290, 292, 320, 321, 355, 356, 365, 366, 369, 370, 376, 378, 384, 385, 388, 425, 426, 430, 434—6, 458, 470—85, 487—99, 574, 583—5, 588, 589, 594, 597, 599, 601, 603, 604, 606, 609, 613, 655, 711, 721, 725, 726, 750, 773—6
- Komárom megye 213, 572
- Kocs 213
- Körös 14, 83, 87, 127, 131, 225, 227, 231, 233, 245, 250, 327, 335
- Körösfeletti — Negreni 396, 409, 410, 421, 424, 463, 464, 469, 773, 779
- Kraszna (folyó) 224, 227, 437
- Kraszna — Crasna 224
- Krasznójarszk 565
- Küküllő megye 175
- Lausanne 64, 295, 418
- Leányfalu 600
- Lele — Lelei 230, 234
- Lengyelország 576
- Lipce 527
- Lipótvar (Szlovákia) 93
- Liptó megye 241
- Lompért I. Szilágylompért
- Lovčen 732, 733
- Lutry 21, 29, 52, 55, 56, 60, 64, 93, 161, 168, 204, 295, 418
- Madagaszkár 383
- Madéfalva — Siculeni 445, 458
- Magyargyerőmonostor — Mănăstireni 247
- Magyarókerke — Alunișu 48, 206, 217, 223, 226, 230, 247, 398
- Magyarország 55, 57, 126, 153, 171, 177, 254, 261, 268, 312, 564, 652, 688, 689, 741
- Maria Grün 35, 36, 38, 41, 258, 371, 540, 681, 682
- Marienbad — Mariánské Lázně 179
- Maros 712, 713
- Maros-Torda vármegye 62
- Marosszentimre — Sîntimbru 707, 712—4, 721, 727
- Marosvásárhely — Țirgu Mureș 61, 95, 133, 177, 277, 334, 376, 430, 589, 593, 594, 675, 725, 775
- Marótlaka — Morlaca 211, 228, 246
- Menyő — Mineu 234
- Meregyő — Mărgău 207
- Meszes hegység 224, 225, 227, 245, 246, 420
- Meződomb — Dîmbu 62
- Mezőtúr 723
- Miramare 349
- Munkács — Mukachevo 97
- Nagybánya — Baia Mare 265, 748
- Nagybecskerek — Zrenjanin 627
- Nagyborosnyó — Boroșneu Mare 81, 87
- Nagycsúr — Șura Mare 251
- Nagynyed — Aiud 588, 713, 714, 721, 725

- Nagykároly — Carei 280, 371, 403, 472
 Nagyvárad — Oradea 51, 56, 112, 115, 125, 128, 144, 145, 154, 156, 219, 250, 253, 259, 269, 273, 277, 280, 283, 284, 285, 346, 347, 354, 370, 371, 376, 381, 385, 399, 403, 416, 422, 423, 466, 467, 471, 484, 487, 489, 498, 506, 507, 511, 520, 521, 528, 532, 541, 542, 551, 577, 601, 606, 698, 699, 701, 722, 758, 759, 773, 774, 778
 Naszód — Năsăud 277
 Németország 30, 264
 New York 111, 385
 Nyárszó — Nearșora 48, 206, 212, 225, 226, 245, 247
 Nyergesújfalu 50, 693
 Ortmann (Ausztria) 519, 520
 Ostvána 349
 Párizs 28, 29, 35, 36, 53, 55, 60, 61, 67, 70, 82, 204, 238, 264, 265, 271, 273, 342, 344, 370, 376, 378, 382, 482, 487, 506, 508, 509, 519, 522, 543, 550, 582, 602, 604, 692, 693, 696, 698, 699, 746
 Pécs 79
 Pest megye 182, 376, 441
 Pestszentlőrinc 38, 62, 67, 68, 117, 129, 130, 153, 156, 157, 181, 182, 184, 185, 303, 306, 311, 313, 315, 695, 701, 777
 Pozsony — Bratislava 254, 277, 282, 385, 545, 713
 Predeal — Predeluț 431
 Przemysl 561, 576, 577
 Pusztá-Szent-Lőrinc l. Pestszentlőrinc
 Püspökladány 371
 Rákospalota 663
 Râmnicul Sarat 367
 Róma 469, 472
 Románia 62, 84, 148, 154, 155, 253, 260, 327, 333, 334, 431, 462, 589
 Salgótarján 593
 Sarmaság — Șarmășag 224
 Sáta 627
 Schönbrunn 20
 Sebes-Körös 72, 349, 389, 398, 399
 Segesvár — Șighișoara 354, 415, 527, 755
 Sépey 23, 54
 Solt 182
 Sopron 551—3, 557—60, 564
 Svájc 21—3, 27, 31, 32, 34, 45, 51, 55, 64—6, 72, 84, 93, 97, 127, 151, 159, 164, 167, 173, 234, 334, 337, 387, 401, 403, 703
 Szabadka — Subotica 54, 385
 Szabolcs megye 67
 Szajna 446
 Szakoly 67
 Szamos 475
 Szarajevó 112, 259, 260, 261, 272, 404
 Szatmár megye 270, 333, 519
 Szatmárnémeti — Satu Mare 57, 118, 153, 259, 260—3, 265, 269, 271, 273, 506, 773
 Szeben megye 251
 Szeged 112, 126, 610
 Szeghalom 547, 548, 595, 611
 Székelyföld 593
 Székelyudvarhely — Odorheiu Secuiesc 429
 Székesfehérvár 202, 699
 Szentimre l. Marosszentimre
 Szentkirály l. Kalotaszentkirály
 Szentpétervár 604, 690
 Szerbia 352, 404, 663
 Szibéria 577, 594
 Szilágyság 146, 206, 224, 230, 233, 441, 443, 746
 Szilágycseh — Cehul Silvaniei 234, 320, 321
 Szilágfőkeresztúr — Cristur-Crișeni 234
 Szilágylompért — Lompirt 206, 224, 225, 234, 237, 245, 247
 Szilágyság 42, 57, 67, 68, 145, 148, 212, 217, 225—7, 245, 246, 257, 391, 403, 412, 437, 472, 484, 487, 718, 726
 Szilágyszentkirály — Sîncraiu Silvaniei 234, 245

Szombathely 275, 574
Szováta — Sovata 775
Sztána — Stana 206, 226, 234, 247, 605

Tahiti 178
Tananarive 383
Tasnád — Tășnad 67, 79, 153, 169, 224,
280, 319, 321, 322, 775, 776

Tata 549
Tatabánya 549
Tátra 174, 506, 507, 520, 588
Tátrafüred 179, 507
Tátraszéplak 173, 588, 589

Temesvár — Timișoara 51
Torda — Turda 61, 120, 127, 128, 341
Torda-Aranyos megye 498
Torockó — Rimetea 177
Toronto 204

Újtátrafüred — Nový Smokovec 520
Újvidék — Novi Sad 375

Uzsoki-szoros 218, 231, 237

Vajdahunyad — Hunedoara 275
Vecsés 185

Velence 31, 64, 179, 269, 296, 308, 311,
683

Verdun 396
Versece — Vršac 55

Veszprém 203
Vlegyásza — Vlădeasa 149, 217

Washington 278, 411

Zentelke — Zam 184, 228, 241, 242, 244,
248, 255, 257

Zilah — Zalău 56, 66, 123, 160, 207, 212,
217, 231, 234, 237, 241, 248, 317—9,
371, 403, 420, 423, 437, 439, 441—3,
477, 481, 543, 588, 641, 760, 775, 776

Zsobok — Jebucu 247

AZ IDÉZETT ÉS EMLÍTETT ADY-MŰVEK

(A kurzív címek versek, az álló betűsök prózai írások, illetve kötetcímek)

- A bélyeges sereg* 532
A csaló vitorlás 684
A csillag-lovas szekérből 373
A fajtám sorsa 719
A fekete zongora 40, 553, 554, 556
A fiam bölcsőjénél 276, 277
A földi kunyhóban 681
A grófi szérűn 733
A gyúrói pap 559
A Hadak Útja 733
A Hágár oltára 630
A Halál lovai 513
A Halál rokona 52, 79, 277
A halottak élén 79, 470, 774
A halottak élén [kötetcím] 143, 159, 254, 256, 273, 306, 498, 503, 524, 569, 601, 656, 726, 778
A Hold megbocsát 280
A hotel-szobák lakója 554
A Jelen hajóján 681, 684
A Jelen muzsikája 280
A Jövendő fehérei [cikluscím] 530
A Kalota partján 11, 211, 214, 228, 235, 240, 249, 255, 258, 709, 773
Aki helyemre áll 698, 749
Akiknek dajkája vagyok 547
Akkor sincsen vége 272
A kocsi 541
A ködbe-fült hajók 684
A krisztusok mártírja 207
Áldott falusi kód [cikluscím] 530, 531
A magunk szerelme [kötetcím] 669
A magyar Pimodán 521, 596, 611, 634, 683
A magyarság háza 409, 436
A Maradandóság városában 277
A márciusi Naphoz 631
A megátkozott ember 631
A mentő glória 631
A mesebeli János 232, 237, 345, 774
A mi gyermekünk 508, 513, 518, 519
A mi háborúink 404
A Mindent hurcolva 373, 404
A Minden-Titkok versei [kötetcím] 54, 575, 603, 605, 613
A mosti március 590
A nacionalizmus alkonya 624
[A nagy Hitető] [tervezett kötet cím] 524, 641, 656
A nagy Pénztárnok 277
A poéta élete 108
A protestáns szellem 410
A Protestáns Szemlének 580
A reformáció 410
A rég-halottak pusztáján 518
A serleges Magyarország 652
A Sion-hegy alatt 277
A Szárca és Feri 376
A Szultán halála 376
A tábor-tűz mellett 404
A tűnődés csolnáján 684
Az ágyam hívogat 254, 723
Az Akarat cselédjei 590
Az egyetlen sorsa 404

- Az elhagyott kalóz-hajók* 684, 773
Az eltévedt lovas 280, 281, 774
Az én kálvinistaságom 410, 580
Az Idők kedveltjei 404
Az ifjúság kora 543
Az Illés szekerén [kötet cím] 209, 260, 506, 546, 582
Az oláh mumus 409, 436
A Zozó levele 53
Az ős Kaján 276, 555, 730
Az őszi láрма 556
Az Űr érkezése 277
Az utolsó hajók 684, 725
Az utolsó hajók [kötet cím] 524, 778
Az utolsó mosoly 631
- Babits Mihály könyve* 686
Barta Lajos könyve 690
Bercsényi marsall huszárja 681
Beteg századokért lakolva 777
Beteg szívemet hallgatod 726
Bodrog 234
Bukdosik a lelkem 631
- Cifra szűrőmmel betakarva* 272, 775
Csak egy perc 554
Csák Máté földjén 733
Csillagos, vén csatalovak 521
Csolnak a holt-tengeren 684
- Dalok a labdaterről* 213, 221, 624, 626
Dankó 484
Daudet és Kiss 201
De ha mégis? 714, 715
Disputa [1912. febr. I.] 530
Dózsa György unokája 400
- Egy ló-hősnő* 376
Eladó a hajó 684
Elbocsátó, szép üzenet 60, 348, 358
Elégedetlen ifjú panasza 144
Élet, élet, élet 280
Elhanyagolt, véres szívünk 404
Ember az embertelenségben 200, 254, 323, 777
- Emlékezés egy nyár-éjszakára* 351, 353, 373—5, 377, 665, 681, 777
Emlékezés nagy halottra 238, 344, 775
E nagy tivornyán 374
Ének a porban 621
Ésaiás könyvének margójára 373, 404
És mégis megváltalak 11, 272, 774
Esztéta és poéta 580
Exkommunikáljuk Bartha Miklóst 415
- Farsangi dal* 416
Fedák Sári 541, 542
Fedjük be a rózsát 516, 530
Fekete Hold éjszakáján 282
Félelem és írás 221
Fölszállott a páva 549, 733
- Góg és Magóg fia vagyok én...* 446, 757
- Hajó a ködben* 684
Halálvirág: a Csók 630
Halotton és idegenen [tervezett kötet cím] 524
Harc a Nagyúrral 238, 276, 683
Harcos és Harc 404
Három őszi kömnye 590
Hazamegyek a falumba 277
Hiába hideg a Hold 282
Híven sohase szerettem 631
Hősök a költőgépekben 404
Hunyhat a máglya 546
- Ifjú karok kikötőjében* 684
Ifjúság babonás hitével 681
Ifjú szívekben élek 581, 775
Így szólna a szóm 683
Ihar a tölgyek közt 555
Imádság háború után 277
Intés az őrzőkhöz 775
Irodalmi háborúság és szocializmus 647
Ismeretlen Korvin-kódex margójára 597, 607, 609
Isten drága pénze 277
Istenhez hanyatló árnyék 575

- Jeremiás siralmai — mindig 79, 219, 239, 579, 776
Jó Csönd-herceg előtt 556
- Kálvin hívői térdepelnek 410
 Kálvinisták és szocializmus 410
Kérdés két szemekhez 749
Keresztel hagylak itt 163, 586
Készülés tavaszi utazásra 683, 777
Két kuruc beszélget (Most már nagyon jó...) 725, 778
Két kuruc beszélget (Nagy tüzet csináltak...) 501
Két sír mellett 218, 223, 231
Két szent vitorlás 684
Kidalolatlan magyar nyarak 276, 277
Ki látott engem? [kötet cím] 326, 522
Kincs Gyula emlékének 237, 776
Kis, karácsonyi ének 277
Kis női csukák 639, 680
Kisvárosok őszi vasárnapjai 277
Kocsi-út az éjszakában 163, 277, 586, 587
[Kolozsvári kritikusairól] 580
Költözés Átok-városból 518
Követelő írás sorsunkért 725
Közel a temetőhöz 277
Krisztus-kereszt az erdőn 277
Krónikás ének 1918-ból 778
Küldöm a frigy-ládát 243, 582
- Lakodalmi köszöntő távolból* 434
Léda asszony zsoltárai [cikluscím] 519
Lenn, Erdély földjén I. Távol a csatatértől [1915. júl. 25.]
Levél a Végekről 581
Levél helyett Gogának 144, 201, 775
Levelek Madame Prétéríte-höz 238
- Mag hó alatt* 774
Magyar-bánó magyar aggyal 277
Magyarok a párisi nagy Szalonban 371
Mammon-szerzetes zsoltára 277
Margita élni akar 445, 448, 460, 693
Márkó király 437, 442
[Medve Miklósnénak] 484
- Még egyszer* [kötet cím] 207, 219
Megint nagy vizekre 684
Megmaradok virágos mezőkön 681
Miklósnak — Bandi 484
Minden nagy megújihodottságom 271—3, 773
Misztérium 208
- Nagy szárazság idején* 691
Nagyvárad és a protestáns vendégek 410, 415
Nézz, Drágám kincseimre 272
Nótázó, vén bakák 589, 681, 716, 776
Nő-kergető, fényes Hazugság 749
- Nyári strófák* (A hit is a vérnek virága...) 542
[Nyilatkozat] [1915. nov. 14.] 579
[Nyilatkozat] [1915. nov. 21.] 579
[Nyilatkozat] [1916. jan. 27.] 580
- Obsitos vitéz nótája* 522
Óh, fajtám vére 143, 194
- Önéletrajz.* 1913 617
Öreg öcsém mondja 747
Őrizem a szemed 117, 149, 277, 499, 776
Összebúvó félelem órái 12, 404, 774
- Papp Viktor valceréhez* 599
Párisban járt az Ősz 277
Poéta és publikum 221, 278
Protestantizmus és szocializmus 410
- Régi énekek ekhója* 632
Rohanunk a forradalomba 631
Rövid dalok egyről és másról [kötet cím] 525
Rövid, kis búcsúzó 766
- Sem utódja, sem boldog őse...* 21, 53, 669
S ha Erdélyt elveszik? 436, 609
Sírni, sírni, sírni 342
Strófák II. 377
Strófák a „Buda halálá”-ról 407

Szavak a patvarban 530
Számadás csöndes könyvekről 458
Szegény Zuboly emlékére 775
Szeretném, ha szeretnének [kötetcím] 530,
727

Távol a csatatértől [1915. ápr. 18.] 237
Távol a csatatértől [1915. júl. 25.] 409,
436, 609
Távol a csatatértől [1915. okt. 3.] 218,
231
Távol a csatatértől [1915. okt. 17.] 79, 579
Temetés a tengeren 683
Torony az éjszakában 373, 404, 774
Tüzes seb vagyok 556

Új csapáson [novellásfüzet címe] 727
Új könyvem fedelére 277
Új, tavaszi sereg-számla 627, 630
Új versek [kötetcím] 209, 220, 306, 408,
484, 506, 518, 519, 522, 552, 553, 557,
569, 683, 698, 730
Új, virágos ifjúsággal 516, 529
Új vizeken járok 683
Utálnak, de csodálnak 631

Üdvözet a győzőnek 196, 201, 725, 778
Ülj törvényt, Werbőczy 708

Üzenet Alef(?) úréknak 410
Üzenet Nagy Endrének 1. *Csillagos, vén csatalovak*

Vágyni hogy szeretnék 749
Vajon milyenek láttál? 66, 235, 773
Vallás és demokrácia 560, 580, 776
Vallomás a szerelemről 636
[Vallomás olvasmányairól] 407
Vallomások és tanulmányok [kötetcím]
603, 607

Vándor, téli hold 163, 586
Van-e magyar nyelv? 530
Várnak a táborozók 581
Vén diák üdvözlete 237
Vén faun dala 542
Vér és arany 53, 209, 570
Vér és arany [kötetcím] 506, 546, 549, 552,
553, 570, 579, 582, 646
Véresre zúzott homlokkal 691
Vígasztaló Anatole France 201, 404
Vihar és fa 214
Vörös szekér a tengeren 683

Weingart 415

Zilahi ember nótája 277
Zokszó F[erency] Zsizsinek 603, 613

AZ ÉRINTETT FŐBB TÁRGYKÖRÖK

- Ady és Ady Lajos 359—60, 378—9, 472, 484, 504, 511, 514, 523, 528, 531, 583, 593, 625, 655, 660—1, 678—9, 696—7, 702, 750—1
 Ady Lajos egyénisége 359, 528, 704, 750—1
 Ady és az alkohol (italszenvedélye, „dugbor”) 125, 191, 236, 254—8, 288, 312—6, 325—8, 331—6, 341—4, 350, 356—7, 369, 374—6, 382—4, 393—4, 406—7, 420, 435—9, 442—8, 450—3, 459—69, 486, 494, 508—12, 521—6, 538, 544, 595—6, 602, 610—1, 624, 630—44, 653—71, 682, 688, 693—6, 702, 707—8, 715, 719—22, 730, 736, 740, 749
 — és Arany János 395, 407, 525
 — arca (kifejező változékonyság; „faunarc, szatírc”) 191, 198, 350—1, 372, 632—4, 645
 — ábrázolások (kép, szobor, fénykép) 189—92, 198—9, 351, 372, 642, 730—40, 741—2, 748, 752—7
 — ágykedvelése 233, 252—8, 429, 435, 452, 492, 515, 585—6, 603—6, 709, 723
 — álmatlansága 193, 198, 236, 249, 253, 330, 335, 394, 419, 423, 638, 723
 — és Babits Mihály 340—3, 538, 544, 579, 590, 740, 749
 — és a barátság; emberi vonzalmai 672, 694, 701
 — és Bartók Béla 691, 794, 700, 748
 Ady és a Biblia 438, 515, 526—7, 709—10, 723, 727, 744, 759
 — és Boncza Miklós 40, 71, 114, 154, 179—80, 289, 296—7, 300—16, 357—8, 376, 413—7
 — és a cigányzene (mulatozás, magyar-nóta, népdalok) 260—1, 268, 276, 317—8, 391, 404, 459, 490, 498, 700
 — és Csinszka
 a) kapcsolatuk története 11, 20—42, 52, 64—7, 72—5, 95, 101—8, 304, 386—7, 408, 461, 468, 724
 b) házasságuk bonyodalmai 11—42, 77—8, 112—36, 152—3, 162, 168—9, 188, 203—4, 215—6, 221—2, 251, 259, 284—314, 338, 357—8, 376—7, 404—6, 462, 469—71, 478, 486, 584
 c) a házasság zavarai, válságai, viszontagságai 318—9, 331—2, 338, 348, 442, 459—62, 469, 511—2, 526, 637, 655, 676, 686, 696
 d) a házasságot jellemző vélemények 78, 113—7, 168, 309, 314, 331—2, 338, 393—4, 405, 419, 438, 637—40
 — és Csizmadia Sándor (Népszava-vita) 568—71, 582
 — és Csucs 79, 145, 231—2, 325—6, 338, 349—50, 363—6, 418—22, 435, 468
 — dalok, megzenésítések 275—9, 482, 487, 521, 549, 694
 — dedikációk 482, 485, 642, 669, 682

Ady és Diósyék 346—8, 371

— és a dzsentri 268, 273

— egészségi állapota (testi-lelki betegségek, idegalkat, gyógykezelések, hanyatlás) 59, 102, 107, 114, 127, 193, 199, 254, 288, 294, 315, 320—1, 328, 330—9, 361—4, 369, 374, 379, 381—5, 406, 409—11, 421—2, 432—3, 445, 453, 460, 471, 478, 503, 511, 526, 567, 606—14, 623—5, 638, 651—3, 670, 681, 691, 697, 702—3, 707—8, 712—8, 722—6, 734—8, 748—52

— egyénisége (varázsos vonzás, szuggesztivitás; elbűvölő modor, közvetlenség, humánus; proteusi változékonyság; felajzott feszültség és nagy elernyedések; ingatag kedély, szélsőséges ellentétek, emberi gyarlóságok: ingerlékeny indulatosság, hiú érzékenység, ravaszkodó szerepjátszás és gyermeki, bűnbánó őszinteség; fékezhetetlen, szeszélyes öntörvényűség) 81, 102—8, 126, 133, 156, 188, 213—5, 230, 242, 309, 314—5, 327, 330, 350, 354, 375, 440, 472—9, 510, 521—5, 533—40, 587, 605—6, 624, 631—4, 639—44, 651, 658, 667—75, 682, 694—6, 701, 709—10, 757, 761

— -ellenesség (l. még: viták, támadások) 571, 627, 648, 656, 728

— és Erdély 127, 254, 337, 382, 411, 431, 436, 462, 469, 472, 504, 515, 528, 586—7, 592, 609, 714

— és édesanyja 193, 199, 420

— és édesapja 231, 269, 273—4

— érintkezése, kapcsolata az emberekkel, társasági modora 221—2, 230—2, 256—8, 286, 329, 346, 350—5, 375, 392, 397, 403, 425—30, 434, 444, 464—70, 481, 510, 524, 534—5, 540—4, 586, 591, 609, 641—4, 654

— „érthetatlensége” 342, 402, 407, 415, 506, 556, 568—70, 617—8, 629, 635, 653, 683

— „fia” 384—5

— -filológia; tisztázandó kérdések, ki-

nálkozó feladatok 201, 261, 529, 583, 591, 609, 611, 648, 654—8, 683, 723—4, 727, 762

Ady és a folklór 516, 529—30

— és a forradalom (1918. okt.) 196, 201, 332, 340, 361—3, 382, 397, 400, 411, 503, 514, 622, 647, 678, 683, 703

— gavallériája, könnyelmű, pazarló költekezése 328, 355, 509, 521, 585, 644

— és Goga Octavián 147, 344—5, 368—9, 384, 711

— és a gyermekek 232, 238, 395, 463, 469, 519

— és Gyóni Géza 327, 486, 546—50, 560—7, 577, 594—80, 610—1, 620, 710, 724

— és a halálgondolat; haláltudat, halálversek 43, 79, 188, 193, 198, 536, 541, 556, 638, 726

— halála 117, 140, 364—5, 642, 721, 740, 752

— hatása, forradalmasító újszerűsége, fogadtatása 549, 557, 566, 570, 578, 597, 618—22, 651—3, 747

— és Hatvany Lajos 361, 380—1, 503, 514—6, 523—4, 579, 607, 710—1, 723—4

— és a háború 116, 133, 158, 166, 195, 200—1, 217—8, 232, 238, 253, 260—1, 325—8, 332, 338, 342, 351—3, 373—5, 392, 404, 420, 431, 437, 442—6, 466—70, 478, 541, 559, 563—6, 594, 604, 612, 664, 672, 690, 716—9, 725, 732, 754

— és a humánus 194—5, 201, 690, 725, 754

— humora; szellemesség, játékos kedély 258, 327, 331, 335, 354—7, 375, 395—6, 421—3, 447—8, 460, 510—5, 525—6, 635, 671—3, 683

— és az ifjúság 617, 621, 652, 729, 746

— és az irodalom mint téma 213, 220—1, 229, 249, 256, 266, 395—9, 439, 508, 513—4, 626, 672, 686

— és az irodalomtörténet (pályája, elismerése, klasszikussá válása) 201—2,

- 285, 402, 505, 514—9, 546, 557, 565—6, 652, 692, 698, 756
- Ady és az iskola (hatása a diákságra, megítélése a tanárok körében, pedagógiai térhódítása) 259—61, 447, 475—7, 485, 492, 616—8, 622, 627, 630, 652, 656, 729, 746—8, 762
- és Jókai 395, 407
- és Kaffka Margit 517, 737, 749
- és a katonaság (katonai ügyei, sorozások, behívás) 79, 122, 133, 163, 169, 195, 200, 217—9, 223, 233, 239, 281, 287, 319—22, 325—6, 332, 339, 407, 434, 465, 471, 478—9, 485, 490—3, 498—500, 584—6, 609, 655, 715, 726
- és a képviselőség 115, 153, 259—63
- kapcsolata képzőművészekkel 693, 699—700, 748
- kéziratok (autográf-voltuk, hitelességük) 59, 341, 378, 407, 712
- kötetek kiadása 522—4, 528, 622, 641, 656
- kocsipassziója 233, 239, 328—30, 335, 508, 521, 534, 625, 694
- és Kolozsvár 430, 435—6, 471—88, 584—9, 594, 597
- „költősége” (szereptudat, hiú kötelezettség-kényszer; az alkotás állandó készenléti állapota, éber feszültsége) 193, 272, 522—3, 639, 643
- kultusz (emlékének őrzése, megörökítése) 482—3, 478—8, 539, 544, 549—51, 559—62, 567, 574—7, 657, 703, 714, 725, 742, 756, 762
- levelezése 433, 482, 712—4, 720, 742, 762
- és Léda 193, 347—8, 358—9, 377—8, 482, 676, 694
- lényeglátó és -megragadó képessége 710, 718, 723
- és Lukács Hugó 473, 479, 486
- és a magyarság (Ady magyarsága, magyar sorskérdések, magyarság-versek) 127, 194, 200, 232, 337, 431, 436—7, 464, 469, 504, 753, 757
- Ady megjelenése (különösség; elegancia, ápoltság, gondos öltözködés, hiú, de diszkrét választékosság; öntudatos, de megnyerő magatartás) 20, 35, 50, 108, 191, 198, 233, 238, 242, 265—6, 271, 287, 346, 511, 524—5, 533—4, 540, 623—4, 632, 635—6, 642—5, 654, 689, 692, 699, 731, 746
- és Nagyvárad 112, 125, 259, 277, 466
- és a narkotikumok I. Ady szenvedélybetegsége
- és a nemzetiségi kérdés, Ady és a románság 168, 260—1, 282, 384, 397, 461—4, 468—9, 480, 486, 491—2, 585, 593
- és a nők (szexualitás, szerelem) 193—4, 199, 624—5, 637—41, 644, 653, 660—2, 666, 672—4, 678, 681—3, 685—6, 712, 720, 724, 740
- nyelvművészete 529, 710, 723
- paródiák 264, 286, 402, 478, 519, 553, 545, 571—3, 578, 583, 620, 652—3, 728, 745
- és Párizs 29, 509, 522, 630
- és (Buda)pest 509, 522
- és a pénz (anyagi helyzet, gondok, kölcsönök; könnyelmű költsékezés; pénz-versek) 172, 233, 238—9, 328, 335, 360—1, 379—81, 407, 509, 521—2, 598, 600, 612, 624, 653, 696—7, 702—3, 719, 726—7, 731, 746
- és a politika 260, 268, 328, 346, 419, 462, 539
- és a posta 79, 325, 332, 339—41, 418—20, 423—36
- rajongói (Ady-szekta, hívek, hódolók) 207—9, 220, 282—3, 473—7, 492, 506, 520—1, 539, 545—6, 550, 573, 577, 617—8, 625, 652, 660—3, 680—1, 705, 720, 725—9, 754—7
- és Ravasz László 718, 726
- és Rákosi Jenő 379—80, 420, 485, 492—5, 540—2, 550—1, 561, 565—6, 569, 574, 577—83, 594—7, 611, 658, 672, 686, 710—1, 715, 718—9, 724—6

- Ady „sátánizmusa”, belzebubi természete (gonoszkodó, kaján tréfái, kötekedő, gúnnal támadó hajlama) 232—3, 256, 357, 395—6, 409, 444, 455—9, 489—90, 508, 521, 538, 544, 591, 637, 644
 — szenvedélybetegsége (narkotikumok, alkohol, dohányzás, önpusztító életmód) 123, 197, 230, 236, 249, 327, 330—1, 335—8, 406—7, 419—22, 453, 469, 638, 643. 707, 719, 723
 — szimbólumai, szimbolizmusa 556, 568—71, 576
 — és a színház 332, 360, 474, 485, 493, 537, 541—4, 599
 — és a szocializmus (kapcsolata a szociáldemokratákkal, a Népszavával) 517, 530—1, 539, 568—9, 589, 647, 656—7
 — (anyagi) támogatói, mecénásai 270, 274, 361, 380—1, 509, 521, 531, 732, 746—7
 — társadalomszemlélete 212, 241—3, 397—8, 400, 410
 — tehetségtudata, (költői) nagyságának fensőbbiségérzete 426, 524—5, 538, 544, 567, 603—4, 672, 720, 746, 753
 — temetése 73, 365—6, 515, 642, 752
 — és a természet 83, 216, 230—3, 278—81, 325—9, 335, 418—21, 468
 — testi valója (fizikuma és idegalkata; arca, haja, szeme, rövidlátása, szája, fogai, hangja, keze, lába, járása) 20, 35—7, 54, 108, 189—91, 198, 265, 350—1, 395, 449, 507, 512, 533—4, 540, 623—5, 632, 638—9, 643—4, 701
 — és Török Károlyné (a „nagyamama”) 104, 112, 123, 139, 331—2, 337, 714, 722
 — történelmi sorsérzékenysége (jövőbe látás, vátesz-nimbusz, próféta-ság) 195—6, 261, 363, 576, 602, 672, 683, 719—20, 753, 758
 — történelmi szerepe, hatása 651, 741, 753
 Ady újságszenvedélye, hírszomja 79, 165—6, 172, 328—39, 344, 419—23, 465—8, 492, 528, 630, 643, 671, 683, 710, 736—8, 749
 — és a vallás (vallásossága, kálvinizmus-a) 398—400, 410—1, 560, 574—6, 579—83, 686
 — verselése (versritmus) 395, 408—9, 631
 — verseinek születése (alkotásmód, a „rögtönzések” bravúrja; versírás és bor, a „részegen írt versek”; a terminus megszabta, „kötelező” versírás gyötrelmei) 125, 253—4, 272—3, 373—5, 434—7, 444—5, 449, 458—60, 504, 570, 596, 607, 611, 614, 639, 645, 654, 693, 699, 725, 763—4
 — versmondása 163, 170, 342, 345, 586, 609
 — virágkedvelése 329, 422, 437, 492
 — -viták (támadások, vádak, rágalmak) 187, 195—7, 200, 208—9, 219, 263—4, 270—1, 299, 326, 425—6, 443—7, 475—80, 493—7, 507, 510, 519, 533, 545, 549—62, 568, 574, 578, 588—9, 609, 617—21, 630, 646—8, 657—8, 709, 725—8, 733, 741—2, 753
 — zenekedvelése 233, 278—9
 — és zilahi iskolája, tanárai 123, 231, 439, 442—3
 —, a zseni; zseni-tudata 22, 102, 107, 135, 215—6, 343—5, 364, 388, 445, 459, 512—3, 524, 531, 535, 545, 549, 556—7, 561, 568, 574, 586, 595, 646, 658, 683, 693—4
 — és a zsidóság 267—8, 273, 517, 531—2, 539, 620, 649, 657, 708, 722
 Boncza Miklós egyénisége 13—9, 30, 37—41, 63—4, 71, 113—4, 120—3, 129—31, 139, 152, 158, 175—83, 238, 251, 257, 296—8, 300—16, 357—8, 388—90, 402—3, 417, 464, 469, 503, 701
 — házassága 13—4, 86—90, 129—31, 178, 389, 469

- Boncza Miklós származása 61—3, 121, 138, 151, 175, 182, 304, 402—3
- Csinszka és az Ady család 116, 137—8, 165—7, 171, 203, 343, 526, 638, 677, 695—8, 703—4, 751, 759
- , Ady özvegye 135, 159, 189, 340—5, 367—8, 383, 698, 706
- áldozatos helytállása Ady mellett 78, 166—70, 203—4, 236, 292—4, 406—7, 462, 469, 499, 528—9, 538, 544, 586, 598, 612, 635—40, 655, 674—6, 696—7, 702—6, 722
- és Babits 159, 340—5, 367, 698, 737, 749
- egyénisége, megjelenése 33—4, 45—6, 51—5, 64—70, 75—6, 80, 97, 100—1, 134, 141—2, 180, 203, 300, 314—6, 331—3, 338, 343, 382, 386—8, 405—6, 440, 450—3, 492, 613, 636—40, 655, 675—7, 684, 695—8, 703—6, 751
- gyermek- és ifjúkora, fejlődése 17—42, 51—3, 92, 100, 120, 151, 269, 274, 295, 304, 386—90, 401—2, 461—4, 468, 638, 701
- és Léda, Csinszka Lédáról 22—4, 29, 57—9, 141, 163—4, 170, 199, 696
- Csinszka megítélése a közvéleményben 202—3, 405
- név 59, 185, 392—3, 404
- versek 143, 271—3, 338, 499—500
- Csucsá és Goga Octavián 83, 118, 128, 140, 144, 147—8, 154—5, 335, 368—9, 384, 412—4, 417
- duk-duk affér 519, 579, 583
- hagyatéki per az Ady-jogokért 135, 158, 172, 203, 343, 443, 515—6, 628—9, 697—8, 704
- háborús viszonyok, nehézségek 122—5, 250—3, 338, 406, 422, 612, 622, 711, 717, 724, 727
- Három Holló 346—7, 350, 371, 699, 723
- A Holnap, a holnaposok 551—3
- Léda és a közvélemény 202, 358—9
- Nyugat (Ady vonatkozásában is) 498, 522, 551—3, 619—20, 664, 687, 690, 710—1, 714, 724, 729, 741
- Török Károlyné (a nagymama) egyénisége 14—5, 119—20, 139, 253, 390, 396, 418, 640, 655, 709, 714, 722
- Városmajor Szanatórium 507, 508, 537—9, 623—45, 649, 650, 653—8, 663—686

A mutatók összeállításában közreműködött: Mérey Zsoltné

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A szedést a Scriptum Kft. végezte

Felelős vezető: dr. Vas Zoltán

A nyomást és kötést az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1993

Nyomdai táskaszám: 21596

Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné

Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné

Kiadványszám: I/108

Megjelent: 50,75 (A/5) ív terjedelemben

500933

YMM

Kovalovszky Miklós

EMLÉKEZÉSEK
ADY ENDRÉRŐL

V.